ISTORIE

KEITH HITCHINS

ROMÂNIA

1866–1947

HUMANITAS

KEITH HITCHINS

ROMÂNIA
1866–1947

Ediţia a IV-a

Traducere din engleză de
GEORGE G. POTRA
şi
DELIA RĂZDOLESCU

HUMANITAS
BUCUREŞTI
2013

Keith Hitchins este profesor de istorie la University of Illinois, cu specialitatea România şi Europa de Sud-Est. A întreprins, după 1960, numeroase călătorii documentare în România pentru a strânge materialele necesare redactării unor volume precum *The Rumanian National Movement în Transylvania, 1780–1849* (Harvard University Press, 1969), *Orthodoxy and Nationality: Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873* (Harvard University Press, 1977; ediţia în limba română: *Ortodoxie şi naţionalitate,* Editura Univers Enciclopedic, 1995) şi *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals în Transylvania and the Idea of Nation, 1700–1848* (Editura Enciclopedică, 1999) şi *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement în Transylvania, 1860–1914* (Editura Enciclopedică, 1999; ediţia în limba română: *Afirmarea naţiunii: Mişcarea naţională românească din Transilvania, 1860–1914,* Editura Enciclopedică, 2000). A mai scris şi o istorie a României moderne în două volume: *The Romanians, 1774–1866* (Oxford University Press, 1996; ediţia în limba română: *Românii, 1774–1866,* Editura Humanitas, 1998,2004), *Rumania, 1866–1947* (Oxford University Press, 1994; ediţia în limba română: *România, 1866–1947,* Editura Humanitas, 1996, 1998, 2004). Cele mai recente volume publicate sunt: *Ion Brătianu: Romania. The Peace Conferences of 1919–23* (Haus Publishing, 2011) şi *A Concise History of Romania* (Cambridge University Press, 2013). În momentul de faţă pregăteşte o istorie a Europei de Sud-Est, 1354–1821, şi o istorie a Balcanilor în secolul XX. Este membru de onoare al Academiei Române (din 1991) şi *doctor honoris causa* al universităţilor din Cluj (1991), Sibiu (1993), Alba Iulia (2001), Târgu Mureş (2005), Timişoara (2008) şi Iaşi (2008).

Pentru Thomas şi Ruth Mullen

Prefaţă la ediţia în limba română

Am scris această carte pentru un public anglofon, istorici şi alte persoane interesate, încercând să explic cum a luat fiinţă România modernă. Formarea naţiunii române s-a întins pe mai bine de două veacuri, începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea până la venirea la putere a comuniştilor, după cel de-al Doilea Război Mondial. Am prezentat faza iniţială a acestui proces într-o carte intitulată *The Romanians, 1774–1866,* apărută în 1996. Prezentul volum analizează cea de-a doua fază, matură, a formării naţiunii, ce a culminat cu crearea României Mari, la sfârşitul Primului Război Mondial, şi a accelerat integrarea ei în Europa.

Formarea naţiunii a fost un proces complex, care a absorbit energiile câtorva generaţii succesive de români. Conducătorii lor au acordat prioritate înfăptuirii ţelurilor politice: Unirea Principatelor (realizată în 1859) şi independenţa deplină (dobândită în 1878). Cu toate că iniţiativa le aparţinuse, aceştia au recunoscut, totuşi, că succesul lor depindea în parte de plasarea lor avantajoasă în raport cu Marile Puteri. Adoptaseră o astfel de strategie de nevoie, pentru a pune de acord aspiraţiile naţionale cu realităţile internaţionale. După experienţa Războiului de Independenţă din 1877–1878, care încordase relaţiile cu Rusia, şi Congresul de la Berlin din 1878, în cadrul căruia Marile Puteri au condiţionat recunoaşterea Independenţei de îndeplinirea unor condiţii oneroase, conducătorii români au abandonat politica de sprijinire pe acţiunea colectivă a Marilor Puteri în vederea promovării intereselor naţionale. Pentru a apăra independenţa într-un climat internaţional pe care l-au perceput ca ostil faţă de noile state în formare, aceştia au hotărât să lege soarta ţării de aliaţi puternici. Regele Carol şi prim-ministrul său, Ion C. Brătianu, au fost, ca atare, de acord să se alăture, în 1883, Triplei Alianţe (dintre Germania, Austro-Ungaria şi Italia),

considerând-o blocul cel mai puternic de state de pe Continent. Această angajare a fundamentat politica externă a României până în anul 1914, în ciuda unei evidente simpatii faţă de Franţa, manifestată atât în rândurile oamenilor politici cât şi în cele ale populaţiei în ansamblul ei.

După dobândirea independenţei, conducătorii României au urmărit cu şi mai multă energie realizarea unui alt obiectiv semnificativ al formării naţiunii, şi anume, unirea celor aproximativ 2 800 000 de români aflaţi sub stăpânire ungară (principatul istoric al Transilvaniei şi regiunile învecinate: Banat, Crişana şi Maramureş), celor 230 000 din Austria (Bucovina) şi celor 1 000 000 de români din Rusia (Basarabia) cu Regatul României, proclamat în 1881. Cu toate că guvernele României dintre anii ’90 ai secolului trecut şi Primul Război Mondial abordau cu circumspecţie problema naţională din puternicele ţări vecine, sporirea sentimentelor iredentiste în interior amintea permanent cât de fragil devenise parteneriatul cu Austro-Ungaria în cadrul Triplei Alianţe şi cât de redusă rămăsese simpatia pentru Rusia.

România Mare s-a înfăptuit în primul rând ca răspuns la condiţiile specifice din fiecare din teritoriile locuite de români şi nu atât ca rezultat al victoriilor obţinute pe câmpul de luptă. (România a intrat în Primul Război Mondial în 1916 de partea Aliaţilor pentru a dobândi Transilvania şi Bucovina, însă armata germană şi cea austro-ungară fuseseră copleşitoare.) Mai întâi în Basarabia în 1917 şi 1918, ca rezultat al haosului creat de Revoluţia rusă, şi apoi în Transilvania şi Bucovina, pe fondul dezintegrării Austro-Ungariei, fruntaşii politici români au mobilizat opinia publică românească pentru a cere unirea cu România şi au apelat la sprijinul Armatei Române. Unirea cu aceste provincii a avut drept rezultat dublarea, dacă nu mai mult, a suprafeţei ţării, aducând-o la 296 000 de km^2, şi sporirea populaţiei de la 8 500 000 la peste 16 000 000 locuitori. Dobândirea acestor teritorii a fost consfinţită, nu fără a-şi călca pe inimă, de către principalele Puteri Aliate prin tratatele de pace din anii 1919–1920. Marea majoritate a românilor a fost astfel cuprinsă între

noile graniţe (doar vreo 600 000 au rămas în afara lor). Din punct de vedere teritorial, statul naţional devenise astfel o realitate.

O misiune crucială cu care se confruntau conducătorii români a fost crearea instituţiilor politice adecvate cerinţelor statului modern. În toate eforturile lor se evidenţia tendinţa de raţionalizare în administraţie şi de aliniere a guvernării în totalitate la modelele vest-europene. O nouă lege fundamentală, Constituţia din 1866, a oferit un cadru stabil dezvoltării vieţii politice până în preajma celui de-al Doilea Război Mondial. Urcarea pe tronul României a dinastiei Hohenzollern-Sigmaringen, tot în 1866, a sporit stabilitatea politică, asigurând o orientare fermă atât în politica internă, cât şi în cea externă. Apoi, în cursul deceniului următor, grupări politice separate au fuzionat, formând cele două partide politice principale – Partidul Naţional Liberal şi Partidul Conservator – care au dat viaţă instituţiilor parlamentare înscrise în Constituţie. După Primul Război Mondial, prin Constituţia din 1923, structurile politice au fost adaptate necesităţilor statului naţional lărgit. Speranţele de continuitate politică s-au dovedit însă iluzorii, dat fiind că, în anii ’30, s-a accentuat deplasarea către o guvernare autoritară. Incapacitatea guvernării parlamentare şi a partidelor politice tradiţionale de a face faţa crizei economice mondiale şi altor crize a fost adesea citată drept cauză a slăbirii democraţiei. Mulţi analişti au identificat un punct slab, ce s-a dovedit fatal, în însăşi structura politică, şi anume, caracterul burghez al Constituţiilor din 1866 şi 1923, care fuseseră elaborate pentru o ţară în care clasa mijlocie constituia doar o pătură subţire a populaţiei. În consecinţă, după cum au subliniat analiştii, funcţionarea complicatului mecanism politic nu revenea unei societăţi luminate şi experimentate, ci era asigurată de către un mic cerc de politicieni de profesie şi de o majoritate formată din ţărănime, căreia îi lipseau educaţia şi experienţa necesare şi pe care politicienii o puteau manipula după plac.

Începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, politicienii şi intelectualii şi-au asumat o altă sarcină esenţială

a formării naţiunii – transformarea unei economii eminamente agricole într-o economie bazată pe industrie şi pe oraş. Rezultatele au fost amestecate. Agricultura a rămas baza economiei până la cel de-al Doilea Război Mondial. Ea asigura cea mai mare parte a venitului naţional şi mijloacele principale de trai pentru aproape 80 la sută din populaţie. Izbitoare, de asemenea, a fost persistenţa tradiţiei. Organizarea agriculturii a cunoscut foarte puţine schimbări după ultimul pătrar al veacului al XIX-lea. Trăsătura sa principală a rămas „agricultura ţărănească", un sistem de producţie practicat de familiile de ţărani individuali în micile gospodării ţărăneşti. În general, agricultura era primitivă sub raportul tehnologiei şi al metodelor folosite şi împovărată de suprapopulaţie şi datorii, condiţii perpetuate în mare măsură prin axarea pe producţia de grâne pentru export. Nici chiar cuprinzătoarele reforme agrare din anii '20 nu au modificat în mod semnificativ modelele tradiţionale de producţie, în ciuda evidenţei clare că acestea împiedicau progresul. Reformele introduse de guvernele interbelice, precum sprijinirea cooperativelor, extinderea creditului rural şi promovarea culturilor de plante industriale, au fost de natură să aducă foloase, aproape exclusiv, unui număr relativ mic de ţărani prosperi.

Începând cu anii '90, industria a cunoscut o creştere constantă. Producţia în unele ramuri, ca, de pildă, în industriile petrolieră, metalurgică şi chimică, a fost impresionantă. Forţa motrice a industrializării a constituit-o o elită industrială şi bancară puţin numeroasă, având legături strânse cu principalele partide politice, în special Partidul Naţional Liberal, care făcuseră din crearea unei industrii moderne principalul ţel economic în formarea naţiunii. Caracteristică pentru perioada interbelică a fost intervenţia crescândă a statului în vederea accelerării dezvoltării economice, în general, şi a promovării industriei, în particular. Cu toate că respecta proprietatea particulară şi permitea obţinerea a numeroase avantaje de către capitalul privat, guvernul şi-a arogat rolul de a planifica şi supraveghea

ceea ce a început să fie numită „economia naţională”. Statul, într-adevăr, şi-a asumat acele funcţii economice pe care clasa mijlocie le exercitase în Europa Occidentală în secolul al XIX-lea. Cu toate acestea, dezvoltarea industriei s-a dovedit inegală. Se făceau încă simţite o mulţime de discrepanţe: de pildă, industria nu era capabilă să producă toate maşinile de care avea nevoie pentru dezvoltarea ei continuă, iar în privinţa tehnologiei, majoritatea uzinelor şi fabricilor rămăseseră în urma celor din Occident. Un alt obstacol ce persista în calea dezvoltării industriei era incapacitatea pieţei interne de a absorbi produsele acesteia din cauza nivelului scăzut de trai şi a diminuării în consecinţă a puterii de cumpărare a majorităţii populaţiei.

Formarea naţiunii române nu însemna numai un proces de creare a structurilor politice şi economice, ci presupunea şi integrarea majorităţii lipsite de mijloace – ţăranii – în textura socială generală. Dependenţi de producţiile unor gospodării necorespunzătoare, ei duceau o existenţă sub nivelul normal, caracterizată printr-o alimentaţie proastă, condiţii rudimentare de locuit şi o asistenţă medicală insuficientă sau inexistentă. Situaţia lor a preocupat politicienii şi sociologii în întreg intervalul cuprins între anii ’60 ai veacului trecut şi anii ’40 ai secolului nostru, iar legislaţia guvernamentală promitea îmbunătăţirea ei. Cu toate acestea, vechile lipsuri nu au fost înlăturate şi, în multe privinţe, ţăranii au rămas marginalizaţi.

O componentă fundamentală a formării naţiunii a fost legătura crescândă a românilor cu Europa Occidentală. Contactele economice au avut iniţial o importanţă capitală în scoaterea României din relativa izolare impusă de suzeranitatea otomană. Schimburile dintre România şi Europa Occidentală (inclusiv Austro-Ungaria şi Germania) s-au extins spectaculos între anii ’70 şi Primul Război Mondial, când volumul exporturilor româneşti s-a triplat, iar importurile au crescut de patru ori, dovadă clară a integrării României în sistemul economic internaţional. Acest ritm dinamic al comerţului cu Europa Occidentală s-a menţinut şi în perioada dintre cele două războaie mondiale.

Rolul Occidentului în dezvoltarea industriei româneşti a fost complex. Exportând în România cantităţi masive de bunuri manufacturate, Occidentul a grăbit dispariţia meşteşugurilor tradiţionale în secolul al XIX-lea şi a întârziat dezvoltarea unei industrii moderne. În acelaşi timp însă, transferul de tehnologie şi substanţialele investiţii de capital au impulsionat industrializarea. Investiţiile pe scară largă au început după dobândirea independenţei de către România în 1878, iar în preajma Primului Război Mondial capitalul străin devenise predominant în numeroase ramuri industriale, în special în domeniul petrolului, al gazului metan şi al electricităţii, al metalurgiei şi al industriei chimice. Capitalul străin mai deţinea o parte semnificativă din industrie în perioada interbelică, dar în 1938 elita industrială şi financiară românească ajunsese să-şi sporească propriul capital pe ansamblul industriei la aproximativ 60 la sută.

Relaţiile economice ale României cu Europa Occidentală aveau în primul rând un caracter de dependenţă. Esenţială pentru bunăstarea ţării era vânzarea în străinătate a unor mari cantităţi de produse agricole şi de alte materii prime. Astfel, pierderea pieţelor internaţionale în timpul crizei economice de la începutul anilor ’30 a provocat mari greutăţi economice în ţară. Dependenţa de exporturi a descurajat reformele din agricultură, pentru că a tins să consolideze structurile tradiţionale ale unei agriculturi ţărăneşti ineficiente. În ceea ce priveşte industria, cu toate că industriaşii şi bancherii români, sprijiniţi de Partidul Naţional Liberal, au încercat să-şi extindă controlul asupra economiei naţionale prin limitarea participării capitalului străin, România a continuat să fie un mare importator de capital, rămânând astfel dependentă de investiţiile occidentale în privinţa impulsionării economiei.

Europa Occidentală a exercitat, de asemenea, o influenţă decisivă asupra instituţiilor politice româneşti. Elita intelectuală şi politică românească se ducea cu regularitate în Occident, în special în Franţa şi Germania, pentru studii universitare. Timp de un secol, aceasta a găsit surse de inspiraţie şi idei, direct şi indirect, în toate curentele

ideologice din Europa de la vremea respectivă, de la romantism şi liberalism până la diversele tipuri de naţionalism şi conservatorism. Occidentul a oferit un exemplu şi în plan instituţional: Constituţia din 1866 a fost elaborată după modelul Constituţiei belgiene din 1831, principalele coduri de legi au fost inspirate din cele franceze, iar structurile parlamentare se bazau foarte mult pe experienţa occidentală în acest domeniu.

Cursul politic şi economic pe care s-a angajat România în secolul al XIX-lea a provocat o neîntreruptă controversă în rândurile intelectualilor români. Preocupările acestora s-au concentrat asupra masivei ingerinţe a Europei Occidentale în societatea românească, ceea ce i-a obligat să se confrunte cu probleme fundamentale ca, de pildă, cine erau ei ca români şi ce cale de dezvoltare era cea mai potrivită spiritului naţional. Pe măsura intensificării acestei dezbateri, s-au distins două largi curente de idei, unul care susţinea că România face parte din Europa şi ca atare este sortită să se dezvolte din punct de vedere economic şi social pe căi similare celor din Occidentul urbanizat şi industrializat şi altul care sublinia caracterul agrar intrinsec al ţării şi, în consecinţă, nevoia de a rămâne credincioasă tradiţiei.

Pe parcursul unui secol, până la cel de-al Doilea Război Mondial, atât „tradiţionaliştii" cât şi „europeniştii", aşa cum s-au numit adepţii celor două curente, au vădit o remarcabilă continuitate de gândire. Tradiţionaliştii insistau că România a fost întotdeauna şi va rămâne o ţară eminamente agrară. Ei îşi concentrau atenţia asupra micului producător rural, ca stâlp al unei ordini economice şi sociale vitale, şi preamăreau satul drept păstrător al unei tradiţii „sănătoase" şi al valorilor naţionale „autentice". Fiind siguri astfel că Europa Occidentală, urbanizată şi industrializată, nu va putea servi niciodată României ca model de dezvoltare, ei au deplâns schimbarea intervenită în ţară în secolul al XIX-lea, când aceasta a adoptat „cu ridicata" instituţiile politice şi economice occidentale. Europeniştii au ajuns la concluzii total diferite. Aceştia nu aveau nicio îndoială că România făcea

parte din Europa şi că va urma în mod inevitabil acelaşi curs de dezvoltare ca şi Occidentul. Ei insistau asupra faptului că România alesese calea corectă în secolul al XIX-lea prin deschiderea largă a porţilor pentru ideile şi instituţiile europene şi preziceau că ţara va căpăta un caracter mai accentuat urban şi industrial şi că în statul naţional modern clasa mijlocie se va dezvolta şi îşi va asuma în mod îndreptăţit conducerea.

Aşteptările europeniştilor şi ale tradiţionaliştilor, deopotrivă, au fost spulberate de către cel de-al Doilea Război Mondial şi de ceea ce a urmat, întrucât comunismul a dominat întreaga realitate românească în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Mai bine de patruzeci de ani, de la sfârşitul anilor ’40 până în 1989, acesta a servit drept acoperire ideologică pentru un sistem politic şi economic care a reorientat România dinspre Europa Occidentală către Răsărit. Nu este aici locul să descriem dominaţia comunistă. Şi nici nu pot fi evaluate fără o perspectivă istorică mai amplă efectele acesteia asupra dezvoltării pe termen lung a României. În timp, perioada aceasta poate fi considerată ca o aberaţie care a deviat România de la cursul europenizării, pe care se angajase la începutul secolului al XIX-lea. Istoricii vor sublinia neîndoielnic acele aspecte ale dezvoltării României în perioada comunistă care sugerează continuitatea cu anii interbelici. Ei s-ar putea să consemneze, de pildă, similitudinea eforturilor de a industrializa ţara şi de a dobândi o independenţă economică faţă de Europa Occidentală (şi după 1960 faţă de Uniunea Sovietică) şi ar putea evoca rolul statului de coordonator economic. Dar oricare ar fi în viitor judecata istoricilor, rămâne de domeniul evidenţei faptul că pentru români întreaga experienţă comunistă a fost traumatizantă.

O chestiune fundamentală, nu foarte diferită de cea ridicată de către junimişti în secolul al XIX-lea, rămâne: „Ce cale de dezvoltare vor alege românii?” Cei ce vor să reia calea occidentală se confruntă cu obstacole formidabile. Sunt mulţi aceia care apără tradiţia şi se poate vorbi şi de reminiscenţe

ale comunismului. Ideea unei a treia căi, înfăţişată atât de elocvent de către ţărănişti în perioada interbelică, rămâne o alternativă atractivă atât la modelul occidental (capitalist şi cosmopolit), cât şi la cel răsăritean (colectivist). Dezbaterea naţională cu privire la căile de dezvoltare nu dă semne să se liniştească, iar românii se află, ca şi în trecut, la o răspântie între Est şi Vest.

Paginile ce urmează reprezintă deci o încercare a unui istoric străin de a schiţa evoluţia României moderne. Problematica aleasă spre discuţie şi aranjarea materialului reflectă, în mod inevitabil, punctul de vedere al unui om din afară. Cu toate acestea, cititorul american şi cel vest-european vor regăsi în complexitatea formării naţiunii un proces cunoscut, un proces ce leagă România de restul Europei.

Doresc să aduc mulţumiri Editurii Humanitas pentru faptul că şi-a asumat sarcina publicării versiunii române a cărţii mele. Trebuie să-mi exprim, de asemenea, gratitudinea faţă de traducători – George G. Potra şi Delia Răzdolescu – care au respectat nu numai sensul textului original, dar şi spiritul său.

KEITH HITCHINS
Urbana, Illinois
16 septembrie 1995

Cuvânt înainte

Această carte este dedicată formării naţiunii moderne, proces care a absorbit energiile elitei politice şi intelectuale româneşti, între începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului ai XIX-lea şi declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial. Ea urmăreşte strădaniile acelei elite de a crea un stat naţional, care să-i cuprindă pe toţi românii, şi de a-l înzestra cu instituţii politice moderne şi cu o economie şi o structură socială bazate pe industrie şi pe oraş, mai curând decât pe agricultură şi sat. În calitatea lor de conducători ai unei puteri mai mici, au recunoscut, de asemenea, cât de importante puteau fi pentru misiunea lor pe plan intern mutaţiile petrecute în ordinea internaţională. Astfel, această prezentare a făuririi unei naţiuni are permanent în vedere relaţiile României cu Marile Puteri. Dintre toate contactele sale, decisive s-au dovedit a fi cele cu Europa de Apus: Occidentul, sau „Europa" cum îi spuneau mulţi români, a servit elitei un model de dezvoltare, de urmat sau de evitat, dar niciodată de ignorat.

Evenimentele politice, grupate în cinci perioade distincte – Independenţa (1866–1881), domnia Regelui Carol (1881–1914), Primul Război Mondial (1914–1918), România Mare (1919–1940) şi cel de-al Doilea Război Mondial (1940–1944) –, oferă cadrul prezentului demers de studiere a României moderne. Dar graniţele cronologice au fost depăşite pentru a urmări curentele generale din dezvoltarea economică şi socială şi pentru a discerne schimbările apărute în modul în care românii gândeau despre ei înşişi. Un capitol final se ocupă de scurta perioadă dintre răsturnarea, în august 1944, a dictaturii militare din timpul războiului şi proclamarea Republicii Populare de către comuniştii români în decembrie 1947. Acesta urmăreşte dezintegrarea României moderne şi serveşte, ca atare, drept epilog ai acestei prezentări a clasicei

făuriri a naţiunii.

Sunt foarte fericit să pot profita de această ocazie pentru a aduce mulţumiri persoanelor care m-au ajutat să fac ca această lucrare să vadă lumina tiparului. Numeroşi colegi şi prieteni din România m-au sprijinit cu ideile şi sugestiile lor. Nu-i pot menţiona pe toţi, dar aş dori să-mi exprim gratitudinea din nou faţă de Pompiliu Teodor, Cornelia Bodea, Mihai C. Demetrescu, Ioan Beju şi Mircea Păcurariu. Colegii de la Facultatea de Istorie a Universităţii din Illinois m-au sprijinit şi ei în numeroase feluri. Consider de o deosebită valoare faptul că timp de şapte ani am fost membru al Comitetului Mixt pentru Europa de Răsărit al Consiliului American al Societăţilor Ştiinţifice. Schimburile de idei cu colegii din alte discipline din acest Comitet mi-au sporit posibilitatea de a înţelege atât România, cât şi istoria ei. Ivon Asquith şi Anthony Morris, de la Oxford University Press, m-au susţinut prin încurajările şi răbdarea lor. Îi sunt deosebit de îndatorat lui Sir William Deakin, ale cărui observaţii critice m-au stimulat şi al cărui sfat a contat atât de mult în îmbunătăţirea acestui text.

K.H.

Introducere

Evoluţia României moderne s-a desfăşurat de-a lungul a circa două veacuri, între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. În cadrul acestui proces se pot distinge două etape, fiecare dintre ele având propriile sale caracteristici. Prima a fost o etapă de tranziţie, românii din principatele Moldova şi Ţara Românească îndepărtându-se de tradiţiile patriarhale ale Sud-Estului bizantino-ortodox către dinamicele inovaţii ale Occidentului. În cea de-a doua etapă, curentul schimbărilor ce începuseră să se manifeste s-a cristalizat şi a luat naştere România modernă, în adevăratul înţeles al cuvântului. Data hotărâtoare de separare a celor două etape – în măsura în care un singur an poate reprezenta o asemenea graniţă – este anul 1866.

Acest an este un punct de plecare potrivit pentru studierea României moderne, întrucât cadrul ei instituţional şi climatul spiritual caracteristic erau în mare cristalizate. Unirea Moldovei şi a Ţării Româneşti fusese înfăptuită de curând, iar independenţa „Principatelor Unite" fusese asigurată *de facto,* chiar dacă nu fusese recunoscută *de iure.* Bazele politice interne ale „României", cum preferau românii să-şi numească ţara, fuseseră stabilite: o constituţie adoptată în 1866 va servi drept lege fundamentală, cu modificări după cum o cereau împrejurările, până în pragul celui de-al Doilea Război Mondial; o nouă dinastie, ramura Sigmaringen a Hohenzollernilor, a venit la tronul domnesc în acelaşi an şi a mărit perspectivele de stabilitate politică; principiile care puteau determina guvernarea ţării – un Executiv puternic şi o administraţie centralizată – fuseseră legiferate, iar ideologiile dominante ale statului modern – liberalismul şi conservatorismul – erau reprezentate de către partidele politice în devenire. Tot atunci, elita politică şi intelectuală a

ţării îşi asimilase profund ideea modernă de naţiune şi acceptase misiunea ce îi fusese încredinţată de a retrasa graniţele politice în conformitate cu cele etnice.

Românii ocupaseră un loc aparte în Europa de Sud-Est încă de la întemeierea principatelor Moldova şi Ţara Românească în secolul al XIV-lea.

Fără îndoială, ca şi sârbii, bulgarii şi grecii, românii erau ortodocşi şi erau, împreună cu aceştia, membri ai comunităţii bizantine. Legăturile românilor cu această lume erau puternice. În afară de supunerea ecleziastică faţă de Constantinopol, ei folosiseră slava veche drept limbă oficială în biserică şi stat până în secolul al XVII-lea. Viaţa lor culturală şi economia agrară erau, de asemenea, caracteristice Europei de Sud-Est. Dar, în acelaşi timp, anumite diferenţe specifice îi deosebeau pe români de vecinii lor. Cele mai izbitoare erau afinităţile lor cu Europa Occidentală: vorbeau o limbă ce descindea din latină şi-i revendicau pe romani drept strămoşi.

În lunga perioadă de dominaţie otomană din Europa de Sud-Est, între secolele al XIV-lea şi al XIX-lea, românii au urmat o cale de dezvoltare distinctă de cea a vecinilor lor de la sud de Dunăre. Prin tratatele încheiate cu Poarta, cunoscute mai târziu, în mod incorect, sub numele de „capitulaţii”, Moldova şi Ţara Românească şi-au păstrat autonomia politică şi, odată cu aceasta, structurile economice şi sociale tradiţionale – clasa boierimii ca elită conducătoare şi marea proprietate moşierească drept bază a agriculturii. Spre deosebire de ele, la sud de Dunăre, imperiile bulgar şi sârb fuseseră distruse şi, împreună cu teritoriile locuite de greci şi de albanezi, fuseseră încorporate în Imperiul Otoman ca provincii administrate de către guvernatori turci. În consecinţă, aristocraţiile locale au dispărut, pământurile le-au fost confiscate, iar păstrarea comunităţii etnice a rămas în mare măsură pe seama statului şi a bisericii parohiale.

În secolul al XVII-lea, Principatele Române au continuat să evolueze diferit de comunităţile ortodoxe de la Sud. Recunoscând suzeranitatea Sultanului şi plătind un tribut

anual, românii au evitat ocuparea de către armatele otomane şi islamizarea la care fuseseră supuse teritoriile slave din Sud. Domnitorii Moldovei şi Ţării Româneşti au menţinut chiar relaţii cu ţări străine, o încălcare evidentă a statutului lor de vasalitate. Biserica Ortodoxă din ambele Principate şi-a îndeplinit în continuare responsabilităţile sale spirituale înlăuntrul ţării şi a întreţinut relaţiile sale canonice cu Patriarhia de la Constantinopol şi cu celelalte patriarhii răsăritene, fără vreun amestec semnificativ din partea autorităţilor otomane. Domnitorii şi mulţi dintre boieri, împreună cu înaltul cler, erau profund conştienţi de locul deosebit pe care îl ocupau în rândul creştinătăţii răsăritene, care, cu excepţia Rusiei, căzuse sub dominaţie musulmană. Aceştia şi-au asumat cu înflăcărare răspunderea de a sprijini Locurile Sfinte din Răsărit şi de a oferi refugiu numeroşilor clerici, în special greci, care fugiseră din teritoriile ocupate de către otomani.

Relaţia cu otomanii timp de veacuri n-a făcut decât să întărească legăturile culturale şi spirituale ale românilor cu lumea ortodoxă. Atât în raporturile internaţionale şi comerciale, cât şi în domeniul religiei, Principatele au fost atrase către Constantinopol. Cu toate că nu au fost în niciun caz despărţiţi de Occident, românii au rămas, de voie sau de nevoie, cu privirile îndreptate către Răsărit.

Autonomia Moldovei şi a Ţării Româneşti a devenit din ce în ce mai precară în secolul al XVIII-lea. Oficialităţile otomane, nesigure de loialitatea domnitorilor, dată fiind presiunea neîncetată a Austriei şi a Rusiei la graniţele din nordul imperiului, şi-au înăsprit controlul asupra Principatelor. Sultanul îi trata pe domnitori ca pe nişte simpli dregători otomani, ce puteau fi numiţi şi maziliţi după bunul său plac. În felul acesta, a fost inaugurat aşa-numitul regim fanariot, care va dura până în anul 1821. Principalele sale caracteristici erau amestecul crescând în treburile interne ale Principatelor şi, în special, o secătuire a resurselor economice ale Principatelor, întrucât dregătorii otomani strângeau dările după voia lor, iar grânele, vitele şi materiile prime le

achiziţionau la preţuri fixe sau pur şi simplu le rechiziţionau.

Boierii români din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au căutat ajutor în afară pentru a redobândi autonomia politică şi a se dezbăra complet, până la urmă, de dominaţia otomană. La început, s-au orientat către Rusia ca apărător dovedit al popoarelor ortodoxe aflate sub dominaţia otomană şi, în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774, au adresat numeroase apeluri împărătesei Ecaterina şi oficialităţilor ruse cerându-le să-i elibereze pe semenii lor ortodocşi de sub oprimarea otomană. Răspunsul autorităţilor ruse s-a materializat în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774, care a pus capăt războiului, obligându-l pe Sultan să permită diplomaţilor ruşi de la Constantinopol să-i „reprezinte" pe ortodocşii din Imperiul Otoman. În deceniile ce au urmat, procedeul s-a dovedit eficace, dându-i posibilitatea Rusiei să submineze autoritatea Sultanului în Principate.

Intervenţia Rusiei a marcat începutul unui lung proces prin care Principatele Române au dobândit în cele din urmă recunoaşterea de către Marile Puteri că formau componente distincte, chiar dacă minore, ale Chestiunii orientale. Conducătorii români erau convinşi că un astfel de statut era esenţial pentru recâştigarea autonomiei şi, în cele din urmă, pentru dobândirea independenţei. În consecinţă, ei şi-au îndreptat eforturile spre internaţionalizarea a ceea ce a ajuns să fie cunoscută în diplomaţie, după 1800, sub numele de „Chestiunea românească".

Perspectivele de succes ale românilor nu păreau la început prea promiţătoare. Niciuna dintre puteri nu considera Principatele mai mult decât nişte instrumente pentru atingerea obiectivelor lor mai largi în alte părţi ale Europei şi în Mediterana de Răsărit. Rusia era cea mai agresivă. În trei războaie împotriva Imperiului Otoman, ea şi-a întărit poziţia în Principate: Tratatul de la Iaşi (1792) a permis Rusiei să anexeze teritoriul dintre Bug şi Nistru, întinzându-se astfel pentru întâia oară până la graniţele Moldovei; Tratatul de la Bucureşti (1812) a recunoscut Rusiei anexarea Moldovei

dintre Prut şi Nistru, cunoscută sub numele de Basarabia; iar Tratatul de la Adrianopol (1829) i-a acordat Rusiei un protectorat efectiv asupra Principatelor ce va dura până la Războiul Crimeii.

Câteva generaţii de boieri români, principalii apărători ai autonomiei, se alarmaseră din cauza agresivităţii Rusiei şi se temeau că Principatele erau în pericol de a schimba suzeranitatea otomană cu cea a Rusiei. Astfel s-au îndreptat în altă parte în căutare de sprijin. Austria se afla pe aproape, dar Habsburgii îi înstrăinaseră pe mulţi dintre boieri din cauza propriilor planuri de acaparare a teritoriului românesc, manifestate prin ocuparea Olteniei între 1718 şi 1739 şi anexarea Bucovinei în 1775. De aceea, boierii şi-au pus din ce în ce mai mult nădejdea în Occident. După 1830, fiii boierilor, care studiaseră şi călătoriseră în Europa, şi o clasă mijlocie în creştere căutau cu înfrigurare să extindă contactele cu Franţa şi cu Marea Britanie. Admirau Franţa ca apărătoare a drepturilor omului şi, prin extensie, a naţiunilor oprimate, şi considerau Anglia drept un model al guvernării constituţionale, a statului de drept. Simţeau o înrudire specială cu Franţa „latină” şi cunoşteau mai bine cultura şi limba franceză decât cea engleză.

Primăvara popoarelor din 1848 părea să ofere intelectualilor şi oamenilor politici români ocazia mult aşteptată de a scăpa de tutela otomanilor şi a ruşilor. În Moldova, avântul spre reformă a fost de scurtă durată, dar în Ţara Românească liberalii au format, între iunie şi septembrie 1848, un guvern provizoriu, care promitea largi drepturi politice şi civile, şi au preconizat un sistem economic care să încurajeze activitatea industrială şi comercială şi în acelaşi timp să facă dreptate majorităţii deposedate – ţărănimea. Ei s-au concentrat, de asemenea, asupra afirmării statutului de naţiune de sine stătătoare. Printre obiectivele lor de primă însemnătate erau abolirea protectoratului rus şi recunoaşterea autonomiei Principatelor de către Poartă, ambele fiind, în opinia lor, premisele necesare Unirii şi Independenţei. Inspiraţi de ideea modernă a naţiunii etnice, aspirau şi la

realizarea unei Românii mai mari, care să-i includă pe românii din Imperiul Habsburgic şi cei Ţarist, şi în acest scop au promovat contactele cu intelectualii români din afara Principatelor, îndeosebi din Transilvania.

Zdruncinarea vechii orânduiri la Viena şi proclamarea libertăţilor politice şi civile la Buda-Pesta, în martie 1848, i-au îndemnat pe intelectualii români din Transilvania să pornească o campanie proprie pentru a dobândi recunoaşterea populaţiei lor ca naţiune autonomă în cadrul unei Ungarii liberale şi, mai târziu, într-o monarhie habsburgică federalizată. În absenţa instituţiilor politice, ei s-au sprijinit pe Biserica Ortodoxă şi pe cea Unită, care să ofere infrastructura necesară şi să atragă marea masă a populaţiei de partea cauzei lor. Clerul ambelor biserici se identificase de multă vreme cu destinele poporului. Biserica Ortodoxă reprezenta tradiţiile creştinătăţii de Răsărit, în timp ce Biserica Unită, care se născuse în 1700, când o parte a clerului ortodox acceptase unirea cu Roma, reprezenta deschiderea către Occident. Dar paşoptiştii din Transilvania, ca şi fraţii lor de dincolo de Carpaţi, erau laici în intenţii şi în concepţiile lor şi-şi dăruiau principala lor credinţă naţiunii etnice. Ei preconizau, de asemenea, crearea unui stat unic al tuturor românilor, dar, conştienţi de realităţile politice interne şi externe, au amânat realizarea acestui ţel pentru mai târziu. Timp de un an, din vara anului 1848 până în august următor, energiile lor au fost absorbite de o luptă crâncenă cu liberalii şi naţionaliştii maghiari în vederea apărării autonomiei naţionale şi identităţii etnice. Încercările paşoptiştilor din Ţara Românească din vara anului 1849 de a-i reconcilia pe maghiari şi români, pentru a întări apărarea statutului de naţiune de sine stătătoare şi a liberalismului împotriva recrudescenţei conservatorismului, au fost sortite eşecului.

Rusia a avut un rol decisiv în zădărnicirea mişcărilor naţionale române de pe ambele versante ale Carpaţilor. Ţarul Nicolae I a urmărit cu îngrijorare crescândă extinderea revoluţiei din Europa Centrală în primăvara şi vara anului 1848. Astfel, în septembrie, el şi-a trimis trupele în Ţara

Românească. Acestea au ocupat Bucureştii şi au dizolvat guvernul provizoriu punând capăt scurtului experiment românesc de liberalism. Ţara Românească şi Moldova, pe care trupele ruseşti le ocupaseră mai înainte, serveau drept zonă de aşteptare pentru intervenţia în Ungaria şi Transilvania. În iunie 1849, la cererea Curţii de la Viena, armatele ruseşti au trecut graniţa şi în august au obligat să capituleze principalele forţe ale armatelor întrunite ungare, spulberând speranţele române de dobândire a autonomiei în Transilvania.

Eşecul revoluţiei a lăsat nerezolvate două probleme fundamentale ale făuririi naţiunii române – Unirea Principatelor şi Independenţa. Totuşi, în decurs de un deceniu, paşoptiştii aveau să realizeze recunoaşterea *de facto* a uneia cât şi a celeilalte de către Marile Puteri. Unioniştii români, cum erau denumiţi partizanii dobândirii statutului de naţiune de sine stătătoare, şi-au susţinut fără încetare cauza, dar, moderaţi de experienţa revoluţiei, au folosit tactul în tratativele cu Marile Puteri.

Criza relaţiilor internaţionale, care a dus la Războiul Crimeii, a oferit unioniştilor deschiderea căutată. Cu toate că Marile Puteri erau hotărâte să rezolve, ca de obicei, după cum credeau ele mai bine, problemele otomane şi chestiunile auxiliare, câteva dintre ele au găsit aspiraţiile românilor surprinzător de concordante cu propriile lor obiective în regiune. Franţa, în mod special, s-a dovedit plină de înţelegere faţă de ideea unei mai mari autonomii a Principatelor mai ales ca mijloc de lărgire a influenţei ei în Răsărit. Până şi Rusia socotea că ar fi avantajos să sprijine Unirea Principatelor, pentru a despărţi Franţa de aliaţii ei din timpul războiului. Marea Britanie, la rândul ei, a acceptat iniţial ideea unirii, ca o piedică în calea expansiunii Rusiei în Imperiul Otoman, dar mai apoi a început să o privească cu răceală, dat fiind că o Românie unită ar fi servit mai curând intereselor franceze decât celor britanice. Două Puteri care fuseseră consecvent ostile oricărei schimbări semnificative în statutul Principatelor s-au arătat neclintite în opoziţia lor faţă de lărgirea autonomiei şi faţă de Unire. Guvernul otoman insista asupra

menţinerii drepturilor suzerane ale Porţii, în timp ce oficialităţile austriece priveau orice consolidare a Principatelor ca un obstacol în calea pătrunderii politice şi economice a Austriei şi mai adânc la Dunărea de Jos şi ca o incitare la activitate naţionalistă a populaţiei româneşti ce locuia în propriul ei imperiu.

Prin Tratatul de la Paris din 1856, care a pus capăt Războiului Crimeii, puterile au subscris la două cerinţe exprimate de mult timp de către intelectualii şi politicienii români. În primul rând, au aşezat Moldova şi Ţara Românească sub protecţia lor colectivă, descurajând prin aceasta vreo intervenţie viitoare rusă şi otomană şi cerând Austriei să-şi retragă armata de ocupaţie aflată acolo din 1854 şi, în al doilea rând, au recunoscut dreptul românilor înşişi de a avea un cuvânt de spus în legătură cu stabilirea formei de guvernământ. Oferindu-li-se o astfel de ocazie, majoritatea românilor n-au mai lăsat niciun dubiu în privinţa dorinţei lor de unire şi independenţă, iar puterile (Austria şi Imperiul Otoman, fără tragere de inimă) au reacţionat prin promulgarea aşa-numitei Convenţii de la Paris din 1858. Acest document, menit să servească drept lege fundamentală pentru Principate, a indicat modul în care românii trebuiau să se guverneze de aici înainte. A recunoscut, de asemenea, suzeranitatea Porţii, dar, în momentul acela, toate statele semnatare ale înţelegerii ştiau că prerogativele care îi mai rămăseseră – perceperea unui tribut anual şi învestirea domnitorilor – deveniseră simple formalităţi.

Convenţia de la Paris conţinea un motiv de dezamăgire majoră pentru români: nu spunea niciun cuvânt despre Unirea Principatelor. Dar unioniştii, bucurându-se de un val de sprijin popular, au luat lucrurile în propriile lor mâini. La începutul anului 1859, exercitându-şi dreptul acordat de Convenţia de la Paris de a-şi alege propriii lor domnitori, aceştia au ales una şi aceeaşi persoană, pe Alexandru Ioan Cuza, în fiecare dintre cele două Principate. Plecându-se în faţa inevitabilului şi preocupate de alte chestiuni, puterile au acceptat tacit faptul împlinit, iar Cuza însuşi a desăvârşit unirea administrativă a

Principatelor în 1861.

În timpul scurtei sale domnii (1859–1866), Cuza, paşoptist şi liberal, a încercat să dea „României”, cum se numea acum oficial noua uniune, instituţii politice şi economice moderne. Dar el a stăruit ca acestea să fie conforme cu propriile sale indicaţii. Nerăbdător să promoveze reformele sale fundamentale, Cuza a dizolvat o adunare recalcitrantă în mai 1864, când aceasta a respins reformele rurală şi electorală, care formau esenţa programului său legislativ. La numai două săptămâni de la lovitura sa, Cuza a supus unui referendum popular o constituţie, Statutul, pentru a-şi legitima regimul. Aprobată cu majoritate covârşitoare, noua lege fundamentală a confirmat preponderenţa Executivului asupra Legislativului, a limitat rolul maselor de cetăţeni în procesul politic şi a consolidat puterea administraţiei centrale în dauna celei locale. Cuza a păstrat astfel formele parlamentare, dar, în temeiul Statutului, esenţa constituţionalismului român se concentra în conducerea personală a domnitorului.

În timpul domniei lui Cuza, a luat fiinţă treptat o altă instituţie, care avea să însufleţească Legislativul şi astfel să pună serios la încercare autoritatea domnitorului. Partidele politice, deşi încă amorfe, se identificaseră în anii ’60 ai veacului al XIX-lea cu unele curente de gândire economică şi socială distincte şi apăruseră două grupări largi de intelectuali şi de politicieni – liberalii şi conservatorii. Liberalii susţineau în general extinderea drepturilor politice şi a libertăţilor civile, sprijineau industria şi proslăveau Europa Apuseană ca model de urmat. Conservatorii, pe de altă parte, insistau asupra autorităţii claselor avute, care erau singurele, după părerea lor, în stare să asigure ordinea şi stabilitatea, dând prioritate agriculturii şi respingând modelul occidental ca fundamental incompatibil cu specificul şi nevoile societăţii româneşti. Totuşi, nici liberalii, nici conservatorii nu au reuşit să formeze partide închegate la vremea aceea, în ciuda opoziţiei lor faţă de cârmuirea lui Cuza, pentru că fracţiunile din interiorul fiecăruia nu învăţaseră încă arta compromisului. Rivalităţile dintre liberali erau deosebit de acute, radicalii –

cei mai revoluţionari dintre paşoptişti şi cei mai intransigenţi dintre unionişti, denumiţi ca atare „roşii” de către oponenţii lor – despărţindu-se de moderaţi. Sprijinitori înfocaţi ai supremaţiei Legislativului, ei au devenit duşmani intransigenţi ai lui Cuza.

România epocii lui Cuza a rămas o ţară eminamente rurală. Agricultura era baza economiei ţării şi, cu toate că suprafaţa agricolă şi producţia au crescut de la începutul secolului, structura ei a rămas în esenţă neschimbată. Ca şi în secolul al XVIII-lea, ţăranul, care îşi lucra lotul de pământ luat în arendă, purta principala răspundere pentru producţie: hotăra ce să însămânţeze şi cum să-şi cultive pământul şi el era cel ce asigura nu numai forţa de muncă, ci şi uneltele şi animalele. Schimbările care avuseseră loc în ultima jumătate de secol – transformarea de către moşieri a unor întinse porţiuni din propriile lor moşii în proprietăţi private, fără nicio responsabilitate faţă de ţăranii lor, şi desfiinţarea în 1864 a clăcii, munca obligatorie datorată de către ţărani moşierilor – nu au modificat acest fapt esenţial. Ceea ce reîntărea structura tradiţională a agriculturii a fost ritmul lent al urbanizării, care îi lipsea pe producători de pieţe apropiate, stabile, pe de o parte, şi crescânda pondere a exporturilor de grâu şi de alte produse, pe de altă parte, fapt care perpetua agricultura extensivă cu toate deficienţele ei.

Industria, în forma ei modernă, de-abia îşi făcuse apariţia la mijlocul secolului. Fabricile erau puţine, întrucât atelierele meşteşugăreşti şi manufacturile continuau să satisfacă grosul nevoilor consumatorilor. Obstacolele în calea industrializării erau descurajatoare: lipsa de suficient capital intern şi extern, sărăcia şi, de aici, puterea scăzută de cumpărare a maselor rurale, ceea ce a descurajat dezvoltarea nou-apărutei industrii urbane; persistenţa unui slab spirit de iniţiativă şi rezistenţa faţă de investiţiile pe termen lung. Perspectivele unei schimbări sub domnia lui Cuza erau, cu toate acestea, încurajatoare. Noua guvernare naţională instaurată de el a început să-şi asume responsabilitatea pentru modelarea unei politici economice avantajoase pentru români, iar atragerea

treptată a ţării în sfera economică europeană promitea să zdruncine structurile existente.

Societatea românească din timpul lui Cuza păstra caracteristicile fundamentale ale secolului anterior: ţărănimea continua să fie majoritatea covârşitoare a populaţiei, în timp ce numărul orăşenilor creştea încet. Dar, dincolo de aceste aparenţe, aveau loc profunde schimbări. Diferenţierea socială se accentua în rândurile ţărănimii şi se forma o clasă mijlocie rurală, iar economia capitalistă în dezvoltare, deşi inegală, începuse să aibă o înrâurire asupra satului. Cealaltă clasă tradiţională a societăţii rurale, boierimea, se afla şi ea în viitoarea schimbărilor. Convenţia de la Paris şi Statutul îi deposedaseră pe boieri de ranguri şi privilegii nobiliare, dar, ca mari latifundiari, aceştia au păstrat o considerabilă putere economică şi politică şi apărau cu dârzenie interesele agriculturii şi marea proprietate. Dar mulţi dintre ei erau atraşi către industrie şi comerţ şi adoptau valorile clasei mijlocii. Procesul de asimilare în clasa mijlocie era şi mai accentuat printre foştii boiernaşi. Dar noua clasă, al cărei nucleu de negustori, meşteşugari şi „industriaşi" se lărgea prin adăugarea unui număr crescând de intelectuali de diverse specialităţi şi de funcţionari, a rămas mică, iar membrilor acesteia le lipseau coeziunea şi o conştiinţă de clasă socială cu o vocaţie proprie.

Intelectualii formau un alt grup în ascensiune încă din primele decenii ale secolului. Ei practicau în special profesiunile liberale şi nu arătau nicio ezitare în a-şi asuma rolul de critici. Preocuparea lor de preferinţă era schimbarea socială şi adaptarea instituţiilor existente la „spiritul vremii". Lor li se datorează elaborarea teoriei naţiunii etnice şi trasarea strategiilor de dezvoltare naţională. Erau şi principalii purtători ai ideilor economice şi politice occidentale, pe care, aşa cum o demonstraseră la 1848, erau nerăbdători să le adapteze la condiţiile româneşti. La venirea lui Cuza la domnie, numeroşi intelectuali se orientaseră către politică şi îngroşaseră, înainte de toate, rândurile liberalilor.

Dintre toate grupurile şi clasele ce formau societatea

românească de la mijlocul secolului, clerul ortodox suferise cea mai drastică modificare de statut. Înalţii prelaţi, odinioară membrii consiliilor administrative şi judecătoreşti superioare, au fost treptat scutiţi de datoriile lor laice, în timp ce clerul parohial îşi pierduse responsabilităţile civile, precum statistica demografică. Biserica însăşi a ajuns sub un control crescând din partea statului şi a suferit imixtiunea administraţiei, chiar şi în treburi atât de specifice ca învăţământul teologic şi disciplina în mânăstiri. Legislaţia bisericească a lui Cuza din 1864 reprezintă o culme a seriilor de măsuri adoptate într-o jumătate de veac şi a tins să legifereze subordonarea bisericii de către stat. Totuşi, biserica se bucura în continuare de un mare prestigiu moral ca instituţie naţională, întrucât fusese legată de soarta Principatelor de la întemeierea lor şi a fost o călăuză spirituală pentru majoritatea covârşitoare a românilor, care erau ortodocşi şi nu făceau nicio deosebire între religie şi naţionalitate.

Controversa cu privire la rolul Bisericii Ortodoxe în societate era simptomatică pentru o criză generală de identitate provocată de formarea naţiunii moderne. Pe de o parte, se aflau conservatorii, clerul şi ţărănimea, care reprezentau tradiţiile sociale agrare şi cele culturale bizantino-ortodoxe ce definiseră caracterul naţional până în secolul al XIX-lea. Concepţia lor despre lume era patriarhală şi se temeau de schimbări. Ceilalţi, în special liberalii, formulaseră o nouă imagine a românilor, axată pe două idei – naţiunea şi Europa – care, de altfel, dădeau măsura drumului parcurs de către românii cultivaţi începând cu secolul al XVIII-lea. Contactele cu Europa Apuseană, care accentuaseră noţiunile lor anterioare privitoare la afinităţile „latine”, i-au despărţit treptat de comunitatea ortodoxă internaţională din care făcuseră parte împreună cu slavii de sud şi cu grecii. Cu toate că nu puteau nega această moştenire spirituală răsăriteană, ei şi-au îndreptat crezul moral către naţiunea etnică. Bazată pe conştiinţa descendenţei din colonizatorii romani ai vechii Dacii, noua idee de naţiune le dovedea europeismul esenţial al României moderne.

1
INDEPENDENŢA
1866–1881

PRINCIPELE CAROL, 1866–1876

Deceniul în care România şi-a dobândit independenţa a început în anul 1866 odată cu răsturnarea Domnitorului Alexandru Ioan Cuza de către o neverosimilă coaliţie de politicieni conservatori şi liberali radicali. În dezacord cu privire la aproape toate problemele importante de interes public, aceştia au găsit, totuşi, temeiuri puternice pentru a-şi uni forţele ca să se opună la ceea ce ei pretindeau a fi abuzuri de putere ale lui Cuza şi intenţiei sale de a institui o dictatură. Reformator, care îşi dăduse seama de nevoia urgentă de organizare a administraţiei guvernamentale şi de creştere a productivităţii agriculturii, Cuza a făcut greşeala de a-şi impune Statutul şi o reformă rurală, ambele în 1864, într-un mod în care şi-a îndepărtat vechii sprijinitori şi i-a unit pe duşmanii săi. Izolat astfel politic, i-a încurajat el însuşi pe complotişti, lăsând să se înţeleagă că s-ar putea să abdice. La 23 februarie 1866, în grabă şi fără a provoca dezordine publică sau a întâmpina o rezistenţă din partea lui Cuza, coaliţia – condusă de liberalii radicali Ion C. Brătianu şi C. A. Rosetti, ambii revoluţionari de la 1848 – l-a silit pe Cuza să abdice şi să ia calea exilului.

Conducătorii loviturii de stat au format imediat un guvern provizoriu. Puterea executivă a fost încredinţată unei Locotenenţe Domneşti, formată din Nicolae Golescu, unul dintre membrii guvernului provizoriu din Muntenia la 1848 şi ministru de Interne şi de Război sub Cuza; Lascăr Catargiu, unul dintre fruntaşii conservatori, şi generalul Nicolae Haralambie, prefectul de poliţie al Bucureştilor. Atât liberalii

cât şi conservatorii au obţinut posturi ministeriale, iar moderatul Ion Ghica, paşoptist şi unionist, precum şi economist erudit şi diplomat abil, a devenit prim-ministru şi ministru de Externe. Au fost cu toţii de acord că misiunea lor cea mai urgentă era găsirea unui domn, fapt care trebuia realizat foarte repede, deoarece prelungirea interregnului ar fi sporit instabilitatea şi, ca atare, ar fi sporit probabilitatea unei intervenţii străine.

Reacţia imediată a Marilor Puteri faţă de lovitura de stat a fost cererea de a fi respectate toate tratatele şi celelalte înţelegeri care afectau principatele Moldova şi Muntenia începând cu 1856 şi ale căror semnatare erau.{1} Prin Tratatul de la Paris din 1856 şi Convenţia de la Paris din 1858, acestea stabiliseră un fel de protectorat asupra Principatelor. Deşi consimţiseră la unirea Moldovei şi a Munteniei în 1859, când electoratul din fiecare Principat l-a ales Domnitor pe Cuza, ele au continuat să recunoască suzeranitatea Porţii Otomane asupra Principatelor. Nu au făcut niciun efort pentru a-l reînscăuna pe Cuza, considerând, după cât se pare, că dezastrul suferit de acesta se datora propriilor sale greşeli. Doar guvernul otoman a luat o poziţie agresivă. Ali Paşa, ministrul de Externe, a accentuat că puterile fuseseră de acord cu Unirea Principatelor doar pe durata domniei lui Cuza şi a insistat asupra organizării de noi alegeri în fiecare dintre Principate sub supravegherea unor comisari otomani. Dar niciunul dintre celelalte state garante nu dorea să redeschidă întreaga chestiune românească. Aveau toate alte preocupări mai presante şi nu au acordat Principatelor cine ştie ce întâietate. Franţa, tradiţionala protectoare a românilor, a sprijinit Unirea şi era binevoitoare faţă de ideea unui principe străin, dar în primăvara anului 1866, Napoleon al III-lea explora din nou posibilitatea ca Austria să cedeze Veneţia Italiei în schimbul Principatelor. Marea Britanie urmărea simultan câteva obiective contradictorii – menţinerea integrităţii Imperiului Otoman, respectarea tratatelor şi satisfacerea pretenţiilor române, numai dacă s-ar fi putut preîntâmpina o criză internaţională –, dar a sfârşit prin a urma

exemplul francez. Rusia, care sprijinea ideea separării Principatelor, nu dorea să apară ca adversar al aspiraţiilor naţionale ale ortodoxiei balcanice, aşa că a refuzat să ia iniţiativa. Austria – care în condiţii normale s-ar fi alăturat Turciei şi Rusiei – căuta în momentul acela să obţină sprijin francez împotriva Prusiei, în lupta sa pentru supremaţie în Germania, manifestând rezerve atât în privinţa Unirii, cât şi a unui principe străin. Diferendele dintre puteri şi şovăiala lor de a acţiona decisiv au dus într-un impas conferinţa lor de la Paris (martie-iunie) şi au lăsat iniţiativa în mâinile românilor. {2}

Între timp, guvernul provizoriu a acţionat rapid pentru a găsi pe cineva să ocupe tronul rămas liber. Majoritatea conservatorilor şi liberalilor rămăsese ataşată ideii aducerii unui principe străin. Cei dintâi credeau că doar o dinastie străină putea ţine în frâu radicalismul liberal, garantând astfel propriul lor control asupra statului, în timp ce liberalii moderaţi, care se pronunţau în favoarea unei monarhii constituţionale, drept cea mai bună cale pentru menţinerea unui echilibru între „despotism” şi „anarhie”, vedeau în persoana unui principe străin o garanţie suplimentară de stabilitate socială şi politică. După ce prinţul Filip de Flandra, fratele Regelui Belgiei – prima alegere asupra căreia s-a oprit guvernul provizoriu –, a declinat onoarea ce i se făcea, guvernul a început să-i facă curte lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen. Ion Brătianu, ca reprezentant al Locotenenței Domneşti, s-a dovedit util, convingându-l pe Carol să accepte propunerea şi obţinând şi sprijinul Bucureştilor pentru aceasta. La 1 aprilie, de la Düsseldorf, unde se întâlnise cu Carol şi cu tatăl acestuia, el a telegrafiat guvernului provizoriu că obţinuse acordul lui Carol de a deveni principe, cu toate că nu făcuse o declaraţie limpede cu privire la intenţiile sale. Brătianu s-a reîntors în ţară de îndată pentru a organiza plebiscitul în acest sens, care a avut loc între 14 şi 20 aprilie şi a aprobat cu o majoritate covârşitoare de voturi alegerea lui Carol ca domn al României, cu 685 696 de voturi, din cele 686 193 exprimate. Încurajat de o evidentă popularitate şi

îndemnat de Bismarck, pe vremea aceea ministru-prezident al Prusiei, Carol a decis să primească propunerea fără aprobarea prealabilă a Marilor Puteri, ai căror reprezentanţi se aflau atunci în conferinţă la Paris. (Bismarck îi sugerase lui Carol că faptul împlinit era cea mai bună soluţie de abordare a problemei.) Carol l-a informat pe Brătianu asupra deciziei sale la data de 7 mai.

Noul principe avea cunoştinţe modeste cu privire la ţara al cărei tron fusese invitat să-l ocupe şi doar încercând şi greşind avea să înveţe părţile sensibile ale politicii româneşti. Dar în alte privinţe era bine înzestrat pentru această calitate. Născut la 20 aprilie 1839, era cel de-al doilea fiu al principelui Karl-Anton de Hohenzollern-Sigmaringen, ramura catolică a familiei Hohenzollern. Tânărul prinţ avea relaţii sus-puse. Tatăl său, care servise ca ministru-prezident al Prusiei în anii 1858–1862, într-o perioadă relativ liberală înainte de venirea lui Bismarck, i-a dat putinţa fiului său să-şi formeze relaţii strânse cu familia regală prusacă, o parte a acelor legături cu Germania care aveau să aibă o influenţă atât de mare asupra politicii externe a lui Carol. A fost primit, de asemenea, în mod călduros de către Napoleon al III-lea în timpul lungilor şederi în Franţa la începutul anilor ’60. Instruit ca militar şi bine educat, Carol dăduse dovadă de un bun discernământ politic. Era cunoscut chiar ca un fel de liberal, dar de un liberalism temperat de disciplină şi de simţul datoriei.

De-a lungul întregii sale domnii, întâi ca principe şi apoi, după 1881, ca rege până la moartea sa în 1914, Carol a fost figura politică centrală a ţării. De la bun început, el şi-a asumat un rol politic de primă importanţă în politica externă şi în treburile militare. Fruntaşii Parlamentului între 1866 şi 1871 i-au dat oarecum mână liberă în aceste domenii, chiar dacă ei înşişi se bucurau de o putere însemnată şi de un prestigiu considerabil în urma răsturnării lui Cuza. Au recunoscut valoarea relaţiilor sale din Germania şi Franţa, care, credeau ei, puteau fi folosite spre a-şi atinge scopurile lor de politică externă. În plus, Carol se bucura de un considerabil prestigiu militar, dat fiind că participase la

războiul dus de Prusia şi Austria împotriva Danemarcei în 1864 şi fusese ofiţer într-o armată renumită pentru spiritul ei militar şi pentru organizarea sa. Dar rolul lui Carol în viaţa politică internă a ţării, cel puţin la început, a fost limitat. Îi lipsea popularitatea şi nu cunoştea nici oamenii, nici problemele cu care se confrunta ţara. Pentru un timp, de aceea, el a prezidat mai curând decât a domnit.

Reacţia Marilor Puteri faţă de urcarea pe tron a lui Carol a fost în concordanţă cu modul în care au tratat răsturnarea lui Cuza. Erau dezbinate şi n-au acţionat în niciun fel.{3} La întâlnirea finală din 4 iunie a Conferinţei de la Paris, majoritatea s-a opus proiectelor otomane de intervenţie militară şi de ocupaţie. Războiul dintre Austria şi Prusia, izbucnit la 17 iunie, a făcut ca lucrările Conferinţei să se încheie brusc, iar Marile Puteri au fost astfel, indirect, în mod tacit, de acord cu faptul împlinit în România.

Marile Puteri l-au recunoscut în mod formal pe Carol ca domnitor în a doua jumătate a anului 1866 şi la începutul anului 1867. N-au impus niciun fel de condiţii speciale, dar nu au acţionat decât după ce Carol ajunsese la o înţelegere cu guvernul otoman. Negocierile dintre ei s-au prelungit pe tot parcursul verii, niciuna dintre părţi nevădind vreo înclinaţie să cedeze în punctele esenţiale, definitorii pentru relaţiile dintre ele. Carol şi Consiliul de Miniştri insistau asupra menţinerii deplinei autonomii a ţării, aşa cum era specificată în vechile capitulaţii şi în tratatele internaţionale ulterioare şi cereau ca ţara lor să se numească „România", „Principatele Române Unite" sau „Principatele Unite", dar fără adăugirea „ale Munteniei şi Moldovei", care ar fi implicat posibilitatea separării lor. În ceea ce le privea, oficialităţile otomane cereau ca „Principatele Unite" să-şi accepte statutul de „parte constitutivă" a Imperiului Otoman şi să renunţe la dreptul de a încheia tratate cu alte state. În cele din urmă, răscoala din Creta şi tulburările din Serbia, împreună cu hotărârea guvernului român, au convins oficialităţile otomane să facă o serie de concesii importante.

La 19 octombrie 1866, marele vizir îl recunoaşte pe Carol

drept Domnitor ereditar, dar nu cedează în chestiunea autonomiei, stipulând că Principatele vor trebui să rămână parte integrantă a Imperiului Otoman. Un astfel de statut impunea, după părerea sa, păstrarea legăturilor seculare între Principate şi suzeranul lor, precum şi respectarea tratatelor şi convenţiilor dintre acesta şi ţările străine, cel puţin în măsura în care nu ştirbeau drepturile „moldo-valahilor". Marele vizir şi-a exprimat şi speranţa că Principatele Unite vor creşte tributul anual, că vor lua toate măsurile practice pentru protejarea supuşilor otomani angajaţi în negoţ în Principate şi că nu vor permite „elementelor revoluţionare" să se concentreze pe teritoriul lor.{4} În răspunsul său din 20 octombrie, Carol a acceptat aceste condiţii, iar a doua zi a plecat la Constantinopol pentru a primi firmanul din partea Sultanului prin care i se acorda recunoaşterea formală ca Domnitor.

În timpul desfăşurării acestor manevre, conducătorii conservatori şi liberali de la Bucureşti începuseră activitatea de elaborare a unei Constituţii care să pună bazele noului sistem politic. În ultimii ani ai domniei lui Cuza, majoritatea liberalilor şi a conservatorilor sprijinise ideea unei monarhii constituţionale şi garantarea libertăţilor civile fundamentale, dar principiile abstracte s-au dovedit a fi un liant prea slab pentru a menţine unită fragila coaliţie odată ce Cuza nu mai era. Acum, atât unii cât şi ceilalţi doreau să domine noul stat, pentru a promova interesele politice şi economice ale grupurilor pe care le reprezentau. Alegerile din aprilie 1866 pentru o nouă Cameră a Deputaţilor, ce urma să servească şi drept Adunare Constituantă, au dovedit cât de ascuţită devenise rivalitatea dintre ei. Conservatorii au câştigat majoritatea locurilor, pe de o parte pentru că dobândiseră controlul asupra aparatului administrativ încă de la începutul campaniei electorale şi au fost astfel capabili să exercite presiuni asupra alegătorilor şi pe de altă parte pentru că tabăra liberalilor era slăbită ca urmare a unor serioase discordii interne.

Noua Adunare şi-a început lucrările la 10 mai. Ca o

chestiune de primă importanţă, Locotenenţa Domnească şi-a înaintat propunerile privitoare la cursul pe care, după părerea ei, trebuia să-l ia ţara şi a cerut apoi să se procedeze la votarea noului domnitor, a cărui alegere, aşa cum am văzut, fusese confirmată prin plebiscit. Aprobarea s-a obţinut cu majoritate de voturi, deşi mai stăruia un oarecare sprijin pentru un principe autohton. După sosirea sa la Bucureşti, la 22 mai, Carol va depune în faţa Camerei jurământul că va domni pe baze constituţionale; va numi, imediat, un guvern de coaliţie, avându-l ca prim-ministru pe conservatorul Lascăr Catargiu (1823–1899). Toate părţile au fost de acord că menţinerea unei coaliţii liberal-conservatoare, ca expresie a unităţii naţionale, era necesară pentru a grăbi recunoaşterea noului regim de către Marile Puteri şi pentru a obţine acordul întregii ţări pentru noua constituţie.

Camera Deputaţilor n-a pierdut vremea şi a îmbrăţişat proiectul de constituţie elaborat de către Consiliul de Stat, o instituţie menţinută de pe vremea domniei lui Cuza. Profunde diferenţe de păreri i-au separat foarte repede pe conservatori de liberali în privinţa unor probleme atât de importante precum valoarea unui legislativ bicameral, amploarea sufragiului, prerogativele Domnitorului, în special dreptul său de veto în materie de legislaţie, şi statutul străinilor. În general a prevalat punctul de vedere al conservatorilor. De exemplu, a fost aprobată o cameră superioară – Senatul – ca o limitare a puterilor Camerei, care după cum credeau conservatorii urma să fie aproape cu siguranţă un organism liberal. Atât conservatorii cât şi liberalii se pronunţau pentru sistemul electoral cenzitar, în care dreptul la vot era stabilit în funcţie de rata impunerii sau de avere, dar părerile lor difereau asupra valorii acestei averi şi asupra modului în care diversele clase şi categorii sociale urmau să fie reprezentate în Legislativ, încă o dată conservatorii au avut câştig de cauză. În încercarea mărturisită de a nu permite ca „ignoranţii şi cei lipsiţi de experienţă” să „slăbească sau să anihileze voturile claselor inteligente şi cultivate” un venit mare a fost impus drept condiţie a dreptului de exercitare a votului, iar

alegătorii au fost împărţiţi în colegii ce avantajau gradul de instruire şi averea. Conservatorii au mai reuşit să-i acorde Domnitorului dreptul de veto absolut în materie de legislaţie. Dezbaterile cu privire la drepturile politice ce urmau să fie acordate străinilor, în special evreilor, au fost înflăcărate, şi adesea deosebirea dintre liberali şi conservatori nu a mai fost atât de tranşantă. S-a manifestat o opoziţie puternică faţă de acele prevederi ce eliminau criteriul religios, considerându-l un impediment în calea naturalizării, şi dădeau cetăţenilor naturalizaţi drepturi politice depline. Dar, întrucât numeroşi deputaţi aveau în vedere concurenţa economică reprezentată de evrei şi de alţi străini, precum şi privilegiul de extrateritorialitate al sudiţilor (străini, în special negustori, care se bucurau de protecţie din partea consulilor străini), articolul 7 al Constituţiei permitea doar străinilor de religie creştină să devină cetăţeni şi deci să se bucure de drepturi politice.{5} Această formulare a rămas în vigoare până în 1879, când a fost revizuită, fără tragere de inimă, în favoarea evreilor, la cererea Congresului de la Berlin. Liberalii au repurtat totuşi un succes notabil obţinând aprobarea unui articol ce stipula că doar Adunarea, chiar fără acordul Senatului, avea dreptul să aprobe bugetul.

Restul articolelor au trecut fără multă tevatură, fie că nu s-au manifestat serioase diferenţe de păreri în privinţa lor, fie pentru că un „comitet de compromis”, special înfiinţat pentru a reconcilia opiniile divergente, a reuşit punerea de acord, cu puţine discuţii sau chiar deloc, asupra articolelor litigioase. La 11 iulie, cei 91 de deputaţi au aprobat în unanimitate Constituţia pe care Carol a promulgat-o în ziua următoare. La 18 iulie, Adunarea Constituantă a aprobat o nouă lege electorală; misiunea ei odată îndeplinită, Domnitorul a dizolvat-o.

Deşi conservatorii, reprezentând în special marii moşieri, câştigaseră majoritatea principalelor bătălii în Adunarea Constituantă, Constituţia de la 1866 era, în mod paradoxal, esenţialmente un document liberal. Ea limita prerogativele Domnitorului la cele ale unui monarh constituţional, prevedea

o guvernare reprezentativă, îi făcea pe miniştri răspunzători pentru actele lor şi consolida principiul separării puterilor. Consemna, de asemenea, pe larg drepturile şi libertăţile cetăţenilor, cărora le era de aici înainte garantată egalitatea în faţa legii, libertatea deplină a conştiinţei, a presei, a adunărilor publice, dreptul de asociere, inviolabilitatea domiciliului şi a persoanei împotriva oricăror percheziţii şi arestări arbitrare.{6} Exercitarea acestor drepturi în timp, în ciuda încălcării lor ocazionale de către autorităţi, a adus un număr mai mare de persoane în procesul politic şi, asigurând liberul schimb de idei, în special prin intermediul presei, a contribuit în mare măsură la formarea unei opinii publice democrate. Constituţia a garantat de asemenea drepturi depline de proprietate deţinătorilor ei, declarând proprietatea „sacră şi inviolabilă", asigurând că singura cauză de expropriere ar putea fi realizarea unor servicii publice. Principalul scop al acestor stipulaţii a fost protejarea marii proprietăţi împotriva uzurpării de către vreo nouă lege rurală, dar articolul 20 al Constituţiei declara, de asemenea, că pământului dat ţăranilor prin legea rurală din 1864 „nu trebuie să i se aducă niciodată vreo atingere".

Sistemul parlamentar instituit în 1866 diferea în unele privinţe importante de cel asigurat prin Statutul lui Cuza. Izbitoare de la bun început este poziţia mai importantă a Legislativului, care a devenit acum un partener aproape egal cu Domnitorul în facerea legilor. Potrivit noii Constituţii, pentru a căpăta putere de lege, un proiect trebuia aprobat atât de către Legislativ, cât şi de către Domnitor. Ambii puteau să iniţieze o legislaţie, cu excepţia proiectelor de lege referitoare la veniturile şi cheltuielile statului, care trebuiau să-şi afle sorgintea în Camera Deputaţilor. Astfel, prerogativele legislative aproape exclusive ale Domnitorului stabilite de Statut au fost reduse substanţial în favoarea reprezentanţilor electoratului. Legislativul bicameral prevăzut prin Statut a fost menţinut, dar noul Senat era acum un organism ales, nu numit, iar funcţia sa nu mai era cea de aprobare a constituţionalităţii legilor, ci aceea de a servi ca al doilea

organism legislativ, egal Camerei. Legislativul a câştigat, de asemenea, dreptul de a evidenţia abuzurile de putere comise de către Executiv şi de a interpela miniştrii şi chiar de a-i supune unor investigaţii parlamentare. Legislativul trebuia să se întrunească cel puţin o dată pe an, normal la fiecare 15 noiembrie (sau la altă dată, atunci când era convocat de către Domnitor), iar sesiunile sale erau deschise publicului, cu excepţia cazurilor când preşedintele Camerei sau al Senatului sau zece membri ai unuia dintre cele două organisme legislative cereau ca deliberările lor să fie secrete.

Celelalte prerogative ale Domnitorului, în plus faţă de cea legislativă, au fost şi ele diminuate. În primul rând, îşi putea exercita doar acele puteri acordate lui în mod expres de Constituţie şi, ca atare, cârmuirea prin decret, aşa cum a fost practicată de Cuza, nu mai era posibilă. Totuşi Domnitorul a păstrat o autoritate enormă şi, dacă era destul de abil şi de hotărât, putea, de cele mai multe ori, să manevreze maşinăria politică în aşa fel încât să-şi impună voinţa. Rolul său în procesul legislativ era hotărâtor. Putea să supună aprobării Parlamentului propriile sale proiecte de legi şi putea opune vetoul său altora, o acţiune ce nu putea fi trecută cu vederea de către Legislativ. Avea, de asemenea, o considerabilă latitudine în interpretarea şi aplicarea legilor prin puterea sa de a emite regulamente privind aplicarea lor, chiar dacă astfel de regulamente nu puteau modifica sau suspenda legile respective sau exonera pe oricine de obligativitatea ducerii lor la îndeplinire. Putea convoca, închide sau dizolva Adunarea sau Senatul, deşi această prerogativă era limitată de prevederea întrunirii anuale a Parlamentului în sesiune de cel puţin trei luni şi de cerinţa ca un act de dizolvare să conţină şi organizarea unor noi alegeri în decurs de două luni şi convocarea ambelor Camere în răstimp de trei luni. Cu toate că reprezenta puterea executivă, Domnitorul era declarat a nu fi răspunzător legal pentru actele sale. În schimb, miniştrii erau răspunzători şi, în consecinţă, niciun act al Domnitorului nu era valabil dacă nu era contrasemnat de către un ministru. Domnitorul numea şi revoca miniştrii, pe care îi putea alege

dintre membrii celor două Camere sau din afara Legislativului. În orice caz, aceştia erau răspunzători faţă de el, nu faţă de Parlament, dar încetul cu încetul s-a încetăţenit obiceiul ca partidul majoritar sau coaliţia din Camera Deputaţilor să formeze guvernul.

Constituţia din 1866 semăna, aşadar, cu legile fundamentale liberale existente în Europa Occidentală. Similitudinea cu acestea era una din principalele consecinţe ale deschiderii Apusului pentru intelectualii români, deschidere începută în anii ’30 şi ’40 ai veacului al XIX-lea. Mulţi fii de boieri, care studiaseră dreptul şi economia politică în Franţa şi Germania, au încercat, la întoarcerea lor în ţară, să adapteze instituţiile unei Europe Occidentale luminate şi prospere la condiţiile sociale şi economice din propria lor ţară. Programele paşoptiştilor şi ale liberalilor radicali şi moderaţi de după revoluţie sunt o dovadă elocventă a forţei influenţelor din afară. Această similitudine s-a regăsit în mare măsură în Constituţia din 1866.

Principalul izvor de inspiraţie al autorilor ei a fost Constituţia belgiană din 1831, atât sub raportul formei, cât şi sub cel al conţinutului. Alegerea Constituţiei belgiene drept model nu a fost întâmplătoare. Prima persoană asupra căreia s-a oprit alegerea după răsturnarea lui Cuza fusese Filip de Flandra, tocmai pentru că autorii loviturii de stat doriseră să introducă instituţiile din ţara acestuia în Principatele Unite şi prin aceasta să formeze la Dunărea de Jos o adevărată „Belgie a Orientului”, aşa cum a definit-o gazeta liberală de la Bucureşti *Steaua Dunării.* Cu toate că Filip de Flandra a refuzat propunerea lor, românii nu puteau găsi un model mai potrivit pentru ei decât o constituţie care permisese unei naţiuni mici să facă progrese atât de mari în doar puţin mai mult de trei decenii. Totuşi, Constituţia română din 1866 nu era nici pe departe o simplă imitaţie a celei belgiene, întrucât autorii ei au ţinut seama de condiţiile specifice ale României, de pildă, în articolele referitoare la proprietate, învăţământ, alegeri şi administraţie locală.{7}

Se ridică o întrebare fundamentală: era Constituţia din

1866 potrivită pentru realităţile sociale ale Principatelor? La o primă privire, părea să nu fie, deoarece era un document al clasei mijlocii pregătit pentru o ţară a cărei clasă mijlocie forma doar o pătură subţire a populaţiei. În vârful scării sociale rămâneau boierii, care vizau cu înverşunare menţinerea predominanţei lor economice şi politice.{8} La celălalt capăt al scării se afla ţărănimea, care alcătuia peste 80 la sută din populaţie şi avea o experienţă politică redusă. Lipseau în mare măsură acea opinie publică luminată şi acel corp cetăţenesc cu experienţă care ar fi putut să facă să funcţioneze, aşa cum intenţionaseră autorii ei, maşinăria politică sofisticată prezentată în linii mari în Constituţie, în consecinţă, lumea reală nu concorda întotdeauna cu textul scris, iar înaltele principii erau adesea compromise pentru a se putea menţine structurile (şi ficţiunile) constituţionalismului. Totuşi, în ciuda criticilor îndreptate *post-factum* de către curentele intelectuale conservatoare şi liberale împotriva cauzelor acestor nepotriviri, nu există niciun indiciu în sursele contemporane că acei ce au dezbătut şi aprobat Constituţia articol cu articol, atât conservatori cât şi liberali, ar fi gândit că aveau de a face cu abstracţiuni. Mai curând, erau siguri că instituţiile pe care le creau erau în deplină concordanţă cu condiţiile sociale existente. Aveau, de asemenea, satisfacţia că asiguraseră noului stat constituţional o structură legală flexibilă în cadrul căreia putea avea loc un progres economic şi cultural rapid. În plus, ei au intenţionat ca promulgarea Constituţiei să fie un fel de declaraţie de independenţă, pentru că o redactaseră şi o aprobaseră fără participarea puterilor garante şi pentru că nu făcuseră nicio menţiune de dependenţă faţă de Imperiul Otoman. Schimbarea denumirii din „Principatele Unite” în „România”, oficializată de către Constituţie, reflecta cu exactitate modul lor de gândire.

Din alte puncte de vedere, Constituţia nu s-a aflat la înălţimea nobilelor sale intenţii. Legea electorală, care stabilea normele potrivit cărora populaţia putea să-şi aleagă deputăţii şi senatorii, nu a corespuns principiilor liberale pe care le proclama. Normele cenzitare de venituri şi impozite ce

trebuiau îndeplinite pentru a avea dreptul de a alege, mai restrictive decât cele din Statutul lui Cuza, şi divizarea electoratului în colegii, puse toate la cale de către conservatori în Adunarea Constituantă, au asigurat preponderenţa claselor avute în ambele Camere. Potrivit celor mai vechi date statistice (1883, când numărul electorilor crescuse uşor), în cele două colegii pentru Senat erau 2 355 şi respectiv 4 524 de electori, marea lor majoritate fiind mari moşieri. O situaţie asemănătoare se regăsea în Camera Deputaților. În primele trei colegii erau 3 388,4 814 şi, respectiv, 15 382 electori, în timp ce în al patrulea colegiu erau 12 657 delegaţi cu drept de vot direct, reprezentând 626 906 alegători ce nu votau direct. Drept rezultat, cei 23 584 electori ai colegiilor I, II şi III (moşieri, deţinători ai unor proprietăţi mijlocii şi elemente ale clasei mijlocii de la oraşe) trimiteau 118 deputaţi în Cameră, în timp ce colegiul IV (ţărănimea) alegea doar 30. Principiul egalităţii în drepturi, proclamat în Constituţie, era astfel grav compromis de către un sufragiu care nu era nici egal, nici direct. În plus, numărul relativ mic de alegători şi lipsa unor măsuri de prevedere adecvate împotriva imixtiunii autorităţilor centrale şi locale în procesul electoral au încurajat frauda. Guvernul la putere şi moşierimea, în special, puteau exercita puternice presiuni asupra alegătorilor ţărani, datorită vulnerabilităţii economice a acestora şi lipsei lor de experienţă. Ca atare, cel de-al patrulea colegiu electoral era adesea denumit „zestrea” guvernului. Intimidarea şi mita practicate pe scară largă au dus la din ce în ce mai mult cinism în rândurile politicienilor (şi ale populaţiei) şi au sporit capacitatea Domnitorului de a manevra printre diversele facţiuni politice aflate în concurenţă.

În practică, în ciuda prevederilor Constituţiei, Domnitorul a câştigat rolul preponderent în sistemul parlamentar, datorită dreptului său de a dizolva Legislativul oricând şi de a numi şi de a destitui miniştri. Astfel, cabinetul, sau guvernul, nu era o creaţie a Parlamentului. Faptul era evident în procedura de schimbare a guvernelor. Procesul începea cu demisia guvernului în funcţie şi cu numirea de către Domnitor a unui

nou prim-ministru şi a altor miniştri, după care era dizolvat Parlamentul şi se stabileau noi alegeri. Noul guvern folosea toate mijloacele disponibile pentru a-şi asigura o majoritate în Legislativ şi până după Primul Război Mondial nu a fost niciodată dezamăgit. Sistemul electoral însuşi avea o mare greutate în activitatea legislativă a celor două Camere. Întrucât guvernul era o creaţie a Executivului, nu a Parlamentului, Camera Deputaţilor şi Senatul au avut tendinţa să devină simple organisme de ratificare a programului legislativ al guvernului şi, întrucât guvernul nu a avut niciodată mai puţin de o majoritate absolută în ambele Camere, răspunderea sa practică faţă de Parlament a pierdut orice semnificaţie. Soarta guvernului depindea deci în primul rând de voinţa Domnitorului. El a devenit astfel forţa decisivă în competiţia pentru putere dintre partide şi grupări. Acestea din urmă, pe rând, au căutat, fireşte, sprijin nu în rândul electoratului, ci la Palat, unde Suveranul servea drept un fel de arbitru între facţiunile politice rivale.

Sistemul nu a operat întotdeauna lin, iar puterile Domnitorului nu erau chiar atât de formidabile cum puteau părea la prima vedere. Înlocuirea unui guvern cu altul nu depindea în mod necesar doar de voinţa Domnitorului. Câteodată, schimbarea îi era impusă de presiunea exercitată de către opoziţie atât din interiorul cât şi din exteriorul Parlamentului. În ciuda sufragiului limitat şi a intervenţiei guvernului în alegeri, populaţia politic activă a folosit cu abilitate libertatea aproape deplină a presei, a întrunirilor şi a demonstraţiilor publice pentru a-şi face cunoscute dorinţele. Domnitorul şi politicienii nu erau nicidecum insensibili la manifestările opiniei publice, cântărindu-le câteodată cu grijă atunci când trebuiau să decidă dacă un anumit guvern mai este sau nu folositor. Adesea, presa, întrunirile şi demonstraţiile erau manipulate de către conducătorii unuia sau altuia dintre partide şi astfel, prin schimbarea guvernelor, Domnitorul sfârșea prin a se conforma voinţei forţelor politice semnificative.

Caracterul parlamentar al sistemului politic rămânea

neatins, în ciuda preponderenţei Executivului. Camera şi Senatul şi-au păstrat prerogativele. Niciun proiect nu putea deveni lege fără acordul lor, iar dreptul membrilor lor, inclusiv al celor din opoziţie, de a critica guvernul şi de a-i chestiona pe miniştrii din guvern era respectat. Deputăţii puteau propune propriile lor proiecte de legi, dar cele iniţiate de către guvern sau de către membrii partidului majoritar puteau fi (şi adesea erau) luate în consideraţie imediat, în timp ce cele înaintate de către opoziţie treceau întâi prin comisii, de unde se putea să nu mai iasă niciodată.

Formarea a două mari partide dominante în deceniul următor adoptării Constituţiei din 1866 a completat în mare suprastructura politică românească din epoca anterioară Primului Război Mondial. Odată cu intrarea în acţiune a Partidului Naţional Liberal şi a Partidului Conservator, sistemul schiţat mai sus a început să funcţioneze din plin.

La începutul domniei lui Carol, liberalii mai erau încă divizaţi.{9} Pe de o parte, erau radicalii, conduşi de Ion Brătianu şi C. A. Rosetti, pe de alta, moderaţii, sub conducerea lui Ion Ghica; era apoi aşa-numita „Facţiune Liberă şi Independentă” de la Iaşi, grupată în jurul lui Nicolae Ionescu, profesor universitar de istorie, precum şi mici grupări care îl urmau pe Mihail Kogălniceanu (1817–1891). Acesta se bucura de un imens prestigiu ca istoric şi ziarist deschizător de drumuri înainte de 1848 şi ca autor al unei constituţii liberale în timpul revoluţiei şi, în calitate de prim-ministru sub Cuza, luase iniţiativa legiferării reformei rurale şi a celei electorale. Radicalii erau mai dinamici şi mai energici.{10} Ei aveau în persoana lui Brătianu şi a lui Rosetti conducători care pentru majoritatea românilor întruchipau spiritul paşoptist, acel efort nobil de a crea o societate modernă bazată pe emanciparea economică a claselor mai umile ale societăţii şi pe respectul pentru libertăţile civile fundamentale. Personalităţile lor se completau una pe alta: Rosetti era ideologul, publicistul plin de entuziasm şi spontaneitate, care credea pătimaş în forţa ideilor de a transforma societatea; Brătianu era politicianul, iscusit în dezbateri şi organizare, devotat, ca şi prietenul său,

ideilor liberale, dar nedoritor să fie dominat de ideologie. Convinşi că doar un partid numeros, strâns unit putea spera să rămână în funcţiune destui de mult timp pentru a realiza obiective economice şi sociale semnificative, ei au procedat la organizarea unui partid cu o bază largă în fiecare judeţ şi oraş important în toamna anului 1866. Sub auspiciile „Societăţii Amicilor Constituţiei", ei au trimis reprezentanţi în fiecare colţ al ţării pentru a distribui materiale informative şi pentru a organiza întruniri în care să explice principiile directoare ale noului sistem politic (adversarii lor vedeau, fireşte, în această activitate febrilă o recrudescenţă a „iacobinismului" de la 1848). Radicalii doreau cu înverşunare în special să câştige de partea lor grupurile comerciale şi profesionale orăşeneşti şi pe tinerii intelectuali care studiaseră în Europa Apuseană, dar şi-au îndreptat mesajul şi către elementele cele mai sărace ale muncitorimii urbane. Obiectivul lor era formarea unui partid naţional, bucurându-se de sprijin în toate straturile claselor mijlocii şi de jos.

Radicalii au obţinut rezultate rapide. O înţelegere cu Kogălniceanu, intervenită la începutul anului 1867, a deschis calea spre instalarea la 1 martie în acelaşi an a unui guvern liberal de coaliţie, în care Brătianu, în calitate de ministru de Interne, era figura dominantă. Brătianu şi Rosetti au continuat cu hotărâre planurile lor de creare a unui partid de anvergură naţională. Au acordat o atenţie deosebită Moldovei, unde radicalii fuseseră întotdeauna mai slabi. Au căutat să câştige simpatia facţiunii lui Nicolae Ionescu, dar, deşi au făcut numeroase concesii, printre care şi limitarea activităţilor economice ale evreilor, care alarmaseră interesele comerciale şi financiare moldoveneşti, Ionescu a preferat să păstreze independenţa grupării sale. Radicalii s-au lovit şi de opoziţia lojilor masonice, care se formaseră în numeroase oraşe începând cu 1866. Brătianu şi Rosetti le-au privit cu suspiciune, ca fiind centre politice ale opoziţiei conservatoare, şi au plănuit să le distrugă din interior, însă nu au reuşit. Radicalii, sau „roşii" cum erau acum denumiţi de către adversarii lor, nu au ezitat să manipuleze maşinăria

guvernamentală în vederea consolidării propriului lor partid. Brătianu a făcut uz de puterea sa ca ministru de Interne pentru a îndepărta un mare număr de funcţionari, în special în judeţe, şi a-i înlocui cu sprijinitori ai cauzei radicale. El a acţionat la sfatul comitetelor locale ale partidului radical, care cercetaseră cu atenţie activitatea tuturor oficialităţilor de la 1866 încoace.

În mare măsură mulţumită lui Brătianu, radicalii reuşiseră să creeze cu repeziciune o organizaţie puternică, ce domina atât Senatul cât şi Camera. Păreau sortiţi să rămână la putere o bună bucată de vreme. Dar în decurs de un an şi jumătate au fost scoşi din funcţie. Cu toate acestea, deşi nu s-au aflat în funcţie mai tot deceniul următor, radicalii au rămas cea mai bine organizată şi cea mai disciplinată facţiune liberală, şi ei au fost aceia care au luat conducerea formării unui partid naţional liberal, unificat.{11} Ei au format Uniunea Liberală, la Bucureşti, în 1872 şi au chemat pe toţi politicienii care le împărtăşeau vederile să li se alăture. În Parlament, în 1873 şi 1874, s-au apropiat de moldoveni (Mihail Kogălniceanu) şi de moderaţi (Ion Ghica) în urmărirea ţelului lor comun de creare a unor noi instituţii de credit. În cadrul dezbaterilor ce au avut loc atunci, diversele facţiuni liberale au descoperit marea identitate de vederi cu privire la dezvoltarea economică generală. Alegerile parlamentare din aprilie 1875 au sporit colaborarea facţiunilor liberale în încercarea lor de a-i înfrânge pe conservatori şi le-a încurajat să creeze Partidul Naţional Liberal. Cu toate că reprezenta o coaliţie de varii elemente, puternica organizaţie radicală, condusă de Brătianu şi Rosetti, i-a dat linia directoare. Împreună s-au angajat într-un plan ambiţios de înfiinţare a unor comitete locale în toate colţurile ţării, ce urmau să servească la mobilizarea sprijinitorilor lor în timpul alegerilor şi la menţinerea legăturilor organizatorice permanente între Bucureşti şi judeţe. Membrii acestora proveneau mai ales din rândurile clasei mijlocii de la oraşe şi ale unui număr mic de moşieri şi de ţărani înstăriţi de la sate.

În 1866 conservatorii, ca şi liberalii, erau dezbinaţi şi

incapabili să formeze un adevărat partid politic.{12} Diversele facţiuni erau unite de aversiunea comună faţă de activitatea socială şi politică a radicalilor, în special faţă de încercările acestora din urmă de a câştiga simpatia claselor de jos („strada”, în jargon conservator). Diversele grupări s-au adunat sub conducerea lui Lascăr Catargiu, la sfârşitul anului 1870, în timpul unei serioase crize dinastice. Catargiu i-a convins şi pe alţi conducători conservatori să i se alăture într-o coaliţie, promiţând să păstreze dominaţia politică a clasei moşiereşti şi să ia o serie de măsuri economice, care să promoveze interesele agrare. Dar diferenţele de ideologie politică şi socială, de ţeluri, precum şi rivalităţile pentru conducere au împiedicat transformarea acestei „coaliţii armonioase” într-un partid puternic, strâns unit. Metodele autoritare aplicate de către Catargiu pentru a-i menţine pe conservatori la putere timp de cinci ani (1871–1876) s-au dovedit până la urmă cele care au dus la destrămarea coaliţiei, dat fiind că alţi conducători conservatori şi-au afirmat în cele din urmă independenţa. Destrămarea coaliţiei a dus la o regrupare a forţelor conservatoare, mai întâi în jurul gazetei *Timpul,* în 1878, şi apoi, în 1880, în jurul unei noi organizaţii politice, mai unite. Adoptarea unui program formal şi a statutului partidului la 3 februarie a marcat naşterea Partidului Conservator.

Cu toate că „liberalismul” şi „conservatorismul” ar putea părea nebuloase, datorită divergenţelor din cadrul coaliţiilor liberale şi conservatoare, liniile de demarcaţie dintre ele erau, totuşi, puternic delimitate. Dovadă sunt vederile lor opuse în privinţa dezvoltării agrare şi industriale.{13} În privinţa agriculturii, liberalii doreau în general să modernizeze metodele de producţie şi să îmbunătăţească nivelul de trai al ţăranilor. Ei au privit reforma rurală a lui Cuza din 1864 drept punctul de pornire către o schimbare dinamică, bine gândită. Majoritatea conservatorilor, pe de altă parte, căutau în trecut căile de organizare a agriculturii. Ei au propus folosirea legii din 1864 pentru a-şi apăra proprietatea de alte viitoare exproprieri şi, ca atare, nu se arătau înclinaţi să se angajeze în

alte „experimente”. Credeau că reforma rezolvase „chestiunea socială” o dată pentru totdeauna, că dispăruseră contradicţiile de clasă odată cu ţărănimea de tip vechi, clăcaşii, şi că, de aici înainte, moşierii, ţăranii nou împroprietăriţi şi arendaşii formau o entitate socială mai mult sau mai puţin omogenă, cu interese economice identice.

Rolul industriei în noul stat i-a găsit, de asemenea, pe liberali şi pe conservatori în tabere opuse. Şi unii şi ceilalţi recunoşteau starea înapoiată a industriei româneşti, dar numai liberalii doreau să o îmbunătăţească. Preocuparea liberalilor nu era doar de ordin economic, întrucât considerau că o economie diversificată era esenţială dacă România urma să devină „un stat civilizat” şi să se elibereze de dependenţa politică faţă de alte ţări. Erau puternic influenţaţi de ideile lui Enric Winterhalder şi ale lui Dionisie Pop-Marţian, economişti care promovau industrializarea, dar care ţineau în acelaşi timp seama de realităţile economice. Recunoscând primatul agriculturii, ei recomandau insistent crearea unei industrii autohtone bazate pe „resursele interne”, o industrie care să complinească agricultura şi să-i stimuleze potenţialul productiv. Occidentul, cu marea sa industrie mecanizată, nu era, cel puţin pentru moment, modelul lor. În schimb, ei pledau pentru sprijinirea întreprinderilor producătoare de bunuri de consum destinate pieţei largi. Conservatorii, în schimb, vedeau puţine posibilităţi de dezvoltare industrială serioasă. Convinşi că România era sortită să rămână în viitorul previzibil „o ţară eminamente agrară”, ei erau atraşi de scrierile lui Ion Strat şi ale altor agrarieni care pledau pentru „un curs firesc” al dezvoltării economice. Erau de părere că industria „se va naşte” în România în momentul în care se va fi acumulat un surplus de capital şi de mână de lucru care nu putea fi absorbit de agricultură şi respingeau încercările „artificiale” de schimbare a structurii economice existente în ţară.

Liberalii şi conservatorii s-au găsit din nou în tabere opuse în chestiunea intervenţiei statului în treburile economice. Dezbaterea s-a centrat asupra oportunităţii protecţiei

industriilor aflate în faşă. Atât liberalii radicali conduşi de Brătianu şi Rosetti, cât şi elementele mai moderate din jurul lui Kogălniceanu s-au străduit să facă din protecţionism o politică guvernamentală etalon, drept cel mai eficient sprijin imediat dat industriei şi, în perspectivă, o armă indispensabilă pentru depăşirea rămânerii în urmă a ţării din punct de vedere economic. Conservatorii, pe de altă parte, cereau liberul schimb, dat fiind că o astfel de politică, în opinia lor, se conforma caracterului „firesc", adică agrar al economiei româneşti. Ei argumentau că, întrucât o industrie naţională era cu neputinţă, liberul schimb era singura modalitate prin care românii puteau obţine bunurile manufacturate străine de care aveau nevoie. Nu era nicio coincidenţă faptul că liberul schimb facilita şi accesul la pieţele externe pentru grânele şi vitele moşierilor conservatori.

Neîncetatele lupte între liberali şi conservatori au reprezentat principala cauză a instabilităţii guvernamentale timpurii. În primii cinci ani ai noului regim, au existat zece guverne diferite şi s-au produs şase dizolvări ale Legislativului. Dar lupta partinică nu oferă decât o explicaţie parţială a efervescenţei politice a vremii. Garanţiile constituţionale date libertăţilor politice şi civile încurajaseră elemente noi şi diverse să intre în viaţa publică şi să-şi formeze propriile lor grupări. Întrucât niciuna dintre ele nu era destul de puternică pentru a forma singură un guvern, coaliţiile ajunseseră la ordinea zilei. Ceea ce sporea instabilitatea era noutatea sistemului parlamentar introdus de Constituţia din 1866. Pentru o scurtă perioadă de timp, Parlamentul a fost propriul său stăpân şi a constituit cel mai important factor în viaţa politică a ţării. Dar, majoritatea deputaţilor, din cauza lipsei de experienţă, erau individualişti şi ambiţioşi, puţin înclinaţi să accepte disciplina altora. Dezbaterile, atât din Cameră, cât şi din Senat, stau cu prisosinţă mărturie lipsei de rigoare a vieţii politice: erau dramatice, imprevizibile, adesea nesfârşite. Domnitorul a încercat să impună ordinea în aceste dezbateri, dar n-a reuşit, deoarece, fiind un necunoscut ca personalitate politică şi

străin, nu se bucura de ascultare în rândurile mulţimii. În absenţa unui sentiment dinastic în ţară, el se putea bizui pentru moment doar pe prestigiul Casei Hohenzollern (la care a recurs, într-adevăr, în mod efectiv în câteva ocazii). Însăşi situaţia politică l-a împiedicat să aibă cine ştie ce influenţă asupra Parlamentului, pentru că partidele, care implicau structuri şi ierarhii şi care i-ar fi dat putinţa să exercite o orientare a treburilor ţării, nu se formaseră încă.

Primele alegeri desfăşurate potrivit noii legi electorale au avut loc în toamna anului 1866. Au fost libere pentru că guvernul format de Ion Ghica în iulie nu s-a amestecat deloc. Niciuna dintre facţiuni nu a obţinut majoritatea în Cameră (erau 40 de conservatori, 30 de liberali radicali, 25 de liberali moderaţi şi 20 de liberali „fracţionişti") şi, drept rezultat, guvernul Ghica a fost asaltat de neîntrerupte crize. Coaliţia liberală, „Concordia", formată în februarie 1867, a dat în sfârşit o oarecare orientare activităţilor Camerei. Una dintre primele sale acţiuni a fost înlocuirea guvernului Ghica cu o coaliţie liberală dominată de radicali, care s-a menţinut destul de multă vreme pentru a instala trei guverne între 1 martie 1867 şi 16 noiembrie 1868. Pentru a-şi asigura o majoritate suficientă în vederea îndeplinirii ambiţiosului lor program legislativ, radicalii şi aliaţii lor n-au ezitat să aplice tot felul de măsuri administrative – „influenţă morală", o denumeau ei – pentru a câştiga voturi, contribuind nu puţin, în felul acesta, la subminarea sistemului parlamentar însuşi.

În ciuda considerabilelor lor majorităţi din Cameră şi din Senat, radicalii au fost siliţi să se retragă de la putere în noiembrie 1868, date fiind diferendele lor puternice cu Domnitorul Carol şi presiunea exercitată de Marile Puteri. Ei au stârnit mânia Domnitorului prin opoziţia lor faţă de planurile acestuia de reorganizare a armatei şi de construcţie a căilor ferate şi prin încercările lor de a transforma tronul într-un simplu instrument al politicii lor interne; îşi întorseseră împotriva lor majoritatea puterilor, din cauza sprijinului acordat aspiraţiilor naţionale ale românilor din Transilvania, a eforturilor lor de a-şi elibera ţara de ultimele

vestigii ale suzeranităţii otomane, a ajutorului acordat revoluţionarilor bulgari pe pământul României şi a măsurilor de limitare a activităţilor economice ale evreilor. Carol a fost cât se poate de încântat să cedeze puternicei presiuni străine de a-i înlocui cu un guvern moderat. Kogălniceanu, noul ministru de Interne, a „dirijat" alegerile cu destulă „vigoare" pentru a diminua puterea radicalilor, cel puţin temporar. Daţi la o parte, au recurs la o campanie antidinastică, care s-a bucurat de larg sprijin în 1870 ca rezultat al intervenţiilor repetate ale lui Carol pentru sprijinirea unor coaliţii guvernamentale instabile, dând astfel substanţă acuzelor liberale de „domnie personală".

Izbucnirea războiului între Franţa şi Prusia la 19 iulie a alimentat opoziţia: Camera şi Senatul au votat rezoluţii în sprijinul Franţei, în timp ce simpatiile lui Carol erau în mod manifest de partea Prusiei.

Relaţiile dintre Carol şi conducătorii radicali şi moderaţi se deterioraseră în aşa măsură către toamna anului 1870, încât acesta îşi pusese în gând să abdice. În noiembrie şi-a dezvăluit amărăciunea într-o scrisoare adresată conducătorilor tuturor puterilor protectoare, cu excepţia Franţei. Prezenta dificultăţile pe care le întâmpinase în guvernare, pe care le atribuia în primul rând instituţiilor prea liberale pentru nivelul de experienţă politică atât al politicienilor cât şi al populaţiei în general. El a cerut insistent puterilor să mediteze la o schimbare în structura guvernamentală existentă în favoarea unui „regim ferm, puternic" la apropiata conferinţă destinată revizuirii Tratatului din 1856 de la Paris. Schimbările pe care le avea în vedere – crearea unui Consiliu de Stat format din sfetnicii săi apropiaţi, un Senat numit de către el însuşi, o restrângere a puterilor Camerei, şi restricţii în privinţa dreptului de vot şi a libertăţii presei – ar fi distrus guvernarea parlamentară, reprezentativă, şi ar fi introdus un regim autoritar cu un Domnitor atotputernic.{14} El a mers şi mai departe, dezvăluindu-şi dezamăgirea faţă de situaţia din România, într-o scrisoare publicată anonim în *Augsburger Zeitung* la 27 ianuarie 1871. Îi acuza pe liberali, care,

consemna el, fuseseră educaţi în străinătate şi ignoraseră condiţiile din propria lor ţară, de faptul că aplicau acasă, fără discernământ, ideile politice şi sociale pe care le culeseseră în Europa Occidentală.{15} Astfel el împărtăşea pe deplin părerile conservatorilor cu privire la anomalia existenţei unor instituţii burgheze într-o ţară lipsită de burghezie. Toate eforturile sale, însă, nu au reuşit să producă schimbările pe care le avea în vedere. Liberalii s-au opus categoric oricărei micşorări a rolului Parlamentului, iar Marile Puteri, dezbinate ca întotdeauna, nu au reuşit să intervină.

În toiul mişcării antidinastice, la 22 martie 1871, Carol a îndepărtat guvernul condus de Ion Ghica pe motivul că n-ar fi reuşit să menţină ordinea şi că era implicat într-o „mişcare republicană". L-a ales pe Lascăr Catargiu, a cărui autoritate printre conservatori era incontestabilă, să formeze un nou guvern{16}, ce va rămâne la putere pentru o perioadă fără precedent de cinci ani, până în aprilie 1876. Venirea conservatorilor la putere a marcat sfârşitul instabilităţii guvernamentale şi, întrucât s-au acomodat cu un regim de ordine, pericolul părăsirii scenei de către familia Hohenzollern a dispărut treptat. Carol însuşi şi-a recăpătat încrederea în capacitatea sa de a domni şi a renunţat la gândurile de abdicare.

Natura şi ţelurile noului guvern pot fi judecate după modul în care a tratat administraţia locală şi chestiunea agrară. Deşi conservatorii promiseseră mult timp să realizeze o descentralizare a administrării judeţelor şi satelor, odată ajunşi la putere, au făcut exact contrariul; au acţionat pentru întărirea controlului în treburile locale din partea birocraţiei guvernamentale de la Bucureşti. În martie 1874 au pus la cale adoptarea unei noi legi cu privire la administraţia sătească, ce împuternicea oficialităţile guvernamentale centrale şi cele judeţene să demită primarul şi consiliul comunal, transformându-i astfel pe amândoi mai curând în simpli subordonaţi ai birocraţiei centralizate decât în reprezentanţi ai opiniei publice locale. Legislaţia referitoare la agricultură a scos în evidenţă intenţia conservatorilor de a proteja

interesele moşierilor. Legea rurală din 1872, adoptată de ochii lumii pentru a clarifica anumite secţiuni vagi ale actului reformator din 1864, a servit în special ca mijloc suplimentar de constrângere a ţăranilor să respecte termenii învoielilor încheiate cu moşierii şi arendaşii. Astfel, în loc să aibă în vedere soarta nenorocită a masei de proprietari rurali, conservatorii s-au străduit să uşureze marea proprietate de povara grea a datoriilor. Argumentul lor – vechile datorii trebuie lichidate pentru a încuraja noi investiţii şi a spori producţia – a avut câştig de cauză. Creditul Funciar Rural, aprobat de ambele Camere la 29 martie 1873, a asigurat o subvenţie de stat destinată să sprijine împrumuturile pe termen lung acordate moşierilor, care urmau să fie grupaţi în asociaţii destinate să garanteze rambursarea sumelor împrumutate. Cu toate că a fost creată de un guvern conservator, această instituţie, în mod paradoxal, a ajuns să fie controlată de către liberali, care i-au atras în partidul lor pe moşierii mai mici şi mijlocii.

Conservatorii păreau sortiţi să rămână la putere în viitorul previzibil. Când termenul normal al unei legislaturi s-a încheiat în martie 1875, alegerile din luna următoare au adus coaliţiei conservatoare o majoritate covârşitoare în Parlament. Înfrângerea i-a convins pe conducătorii liberali că nu se puteau aştepta să triumfe asupra conservatorilor dacă nu-şi integrau diversele lor facţiuni într-un mare partid liberal unit. În luna mai Ion Brătianu, Rosetti, Kogălniceanu şi reprezentanţi ai facţiunii libere şi independente, cărora li s-a alăturat conservatorul Manolache Costache Epureanu (1824–1880), fost ministru de Justiţie în cabinetul Catargiu, au hotărât să formeze un Partid Naţional Liberal. Întrucât s-au întâlnit în casa unui fost maior englez, Stephen Lakeman, care servise în armata otomană sub numele de Mazar Paşa, noul partid a fost cunoscut iniţial sub denumirea de „coaliţia de la Mazar Paşa”. Cu toate că era compus din elemente diverse, avea un puternic nucleu radical şi se sprijinea în mare măsură pe organizaţia creată anterior de Brătianu şi Rosetti. Sub conducerea radicală, coaliţia a pornit în vara anului 1875 o

viguroasă campanie pentru a reactiva filialele din oraşele şi târgurile din întreaga ţară. Liberalii au încercat să atragă în rândurile lor mai ales negustorii, meşteşugarii şi proprietarii din zonele rurale, printre care mari moşieri şi ţărani înstăriţi. Toate aceste activităţi au fost îndreptate spre împlinirea unui singur ţel – îndepărtarea guvernului conservator.

La începutul anului 1876, coaliţia conservatoare, puternică odinioară, se afla în derută. Cauzele erau multiple. Metodele autoritare ale lui Catargiu, insistenţa sa de a apăra cu orice preţ privilegiile marii moşierimi, chiar prin manipularea alegerilor, şi deplasarea sa generală către dreapta l-au costat pierderea sprijinului moderaţilor din propriul său partid. Grava situaţie financiară a ţării a pus sub semnul întrebării capacitatea de guvernare a cabinetului. La 12 aprilie, Catargiu a demisionat, fiind urmat în funcţie la 9 mai de către Epureanu. La rândul său, acesta a cedat, la 5 august, în faţa unui guvern naţional liberal condus de Ion Brătianu, ce va rămâne prim-ministru, cu excepţia unei întreruperi de două luni în 1881, până în anul 1888.

În domeniul politicii externe, atât guvernele liberale cât şi cele conservatoare au urmărit, între 1866 şi 1875, aceleaşi ţeluri de perspectivă – securitatea şi independenţa –, dar mijloacele pe care le-au ales au reflectat puternicele deosebiri ideologice ce le separau. Cu toate acestea, poziţia geografică a ţării, la punctul de interferenţă a intereselor vitale ale celor trei imperii, a impus o politică prudentă şi echilibrată atât conservatorilor, cât şi, în cele din urmă, chiar liberalilor radicali.

Liberalii radicali n-au fost la început deloc prudenţi în afacerile externe, în scurtul lor mandat din 1867–1868 au hotărât să realizeze independenţa, dând sprijin mişcărilor de eliberare naţională ale popoarelor de la sud de Dunăre. Cea mai viguroasă manifestare a acestei politici fusese ajutorul dat revoluţionarilor bulgari înarmaţi, care foloseau teritoriul României drept zonă de concentrare pentru raidurile lor împotriva poziţiilor otomane de peste fluviu. Rosetti şi Brătianu s-au situat în fruntea acţiunii de încurajare a

bulgarilor. Obiectivul lor era grăbirea dezmembrării Imperiului Otoman, ceea ce, erau siguri, le-ar fi oferit ocazia să declare independenţa României.{17} S-ar putea ca politica lor să fi fost de asemenea ultima manifestare importantă a spiritului revoluţionar de la 1848, a sentimentului de solidaritate al popoarelor oprimate. Dar rezultatele au fost cu totul diferite faţă de cele aşteptate de către radicali. În locul abolirii suzeranităţii otomane, ei au reuşit doar să stârnească indignarea Marilor Puteri, care, pe rând, au exercitat presiuni asupra Domnitorului Carol pentru a-i înlătura pe radicali de la putere.{18}

Radicalii au dus de asemenea negocieri cu Serbia şi Grecia în vederea unei alianţe împotriva Turciei. Relaţiile cu Serbia erau deosebit de strânse, datorită uriaşului spirit de independenţă din ambele ţări. Carol şi Prinţul Mihail Obrenovic au căzut de acord, în aprilie 1867, să colaboreze, şi un tratat de alianţă, ce prevedea o acţiune militară comună în vederea înlăturării suzeranităţii otomane, a fost semnat la Bucureşti la 20 ianuarie 1868.{19} O înţelegere similară cu Grecia, ce a făcut obiectul unor discuţii intermitente între 1866 şi 1869, nu a fost niciodată semnată, în parte din cauza faptului că românii erau precauţi să nu se implice prea mult în planurile ambiţioase de război ale Greciei împotriva Imperiului Otoman.{20} În negocierile cu guvernul sârb şi cel grec, Domnitorul Carol şi diplomaţii români, atât cei conservatori cât şi cei liberali, adresau apeluri neîntrerupte la precauţie presupuşilor lor aliaţi. Insistau ca acţiunea împotriva Turciei să fie plănuită cu grijă pentru a evita intervenţia Marilor Puteri, o eventualitate care ar putea mai curând să stânjenească decât să încurajeze strădaniile lor de dobândire a independenţei sau a unor câştiguri teritoriale. Dorinţa de colaborare a celor trei ţări nu era în niciun caz necondiţionată. Fiecare dintre ele era dornică să-şi împlinească propriile aspiraţii naţionale şi astfel refuza acorduri angajante care i-ar fi putut îngrădi libertatea de acţiune. Drept urmare, măreaţa alianţă, atât de mult discutată, n-a mai ajuns să se materializeze niciodată. Tratate bilaterale

limitate – între Grecia şi Serbia (1867) şi România şi Serbia (1868) – i-au luat locul. Dar nu a urmat nicio acţiune comună importantă.

O reorientare majoră a politicii externe româneşti a avut loc după ce radicalii au părăsit puterea în 1868. Guvernele moderate şi conservatoare ce au urmat au cultivat relaţii bune cu Marile Puteri, considerate cel mai sigur mijloc de înfăptuire a ţelurilor lor. Drept rezultat, relaţiile cu statele balcanice au căpătat o importanţă secundară. Schimbarea de direcţie a devenit evidentă la scurt timp după instalarea la 28 noiembrie 1868 a guvernului de coaliţie al conservatorilor şi liberalilor moderaţi, în frunte cu Dimitrie Ghica. Acesta a renunţat imediat să mai acorde sprijin mişcărilor de eliberare de la sud de Dunăre şi a proclamat intenţia sa de a onora toate tratatele care aveau contingenţă cu statutul internaţional al ţării. Conservatorii au adoptat o poziţie similară când au venit la putere în 1871. Înfrângerea Franţei de către Prusia, în 1870–1871, care a diminuat rolul internaţional al protectorului tradiţional al României, a părut să confirme justeţea politicii de moderaţie şi cumpătare. Până şi liberalii radicali au înţeles nevoia de a evita acţiuni precipitate, întrucât puterea economică şi politică a monarhiilor conservatoare – Austro-Ungaria, Germania şi Rusia – creştea în Europa de Sud-Est.

Guvernul conservator al lui Lascăr Catargiu s-a orientat din ce în ce mai mult spre Austria, ca mare putere în măsură, foarte probabil, să impulsioneze consolidarea statului român. Apropierea pe care o urmărea acum cu stăruinţă păruse o posibilitate foarte îndepărtată la începutul domniei lui Carol. În 1866 şi 1867, acesta încercase să înfiinţeze o agenţie diplomatică română la Viena şi să încheie un acord comercial avantajos, însă liberalii radicali, care urmăreau o politică externă naţionalistă, au zădărnicit iniţiativa sa. Anterior, ca şi Cuza, ei negociaseră cu emigranţii unguri cu privire la o acţiune armată comună împotriva Austriei şi acum atacau în mod deschis Compromisul austro-ungar din 1867, care năruise speranţele românilor din Transilvania de a dobândi autonomie politică. În culmea crizei, guvernul ungar a publicat o „Carte

Roşie”, în noiembrie 1868, care acuza România de a fi un „perturbator al păcii” şi o „ameninţare la adresa frontierelor” monarhiei dualiste.{21} Dar instalarea, în aceeaşi lună, a unui guvern de coaliţie moderat, sub conducerea lui Dimitrie Ghica, cunoscut pentru sentimentele sale pro-austriece, a pus capăt rapid disputei. Curând după aceea, la 24 decembrie, s-a ajuns la un acord referitor la înfiinţarea unei agenţii româneşti la Viena. Cu tot caracterul său semioficial, acest acord a reprezentat un pas important spre o apropiere generală faţă de Austria, sprijinit de moderaţi şi de conservatori. Măsura în care ei îşi puneau nădejdea în Austria este sugerată de nota guvernului român din 19 iulie 1870 către ministrul de Externe, Julius Andrássy, interesându-se cum va acţiona guvernul acestuia în cazul în care Rusia ar invada România. Cu toate că relaţiile cu Rusia, de la urcarea pe tron a lui Carol, fuseseră prieteneşti, politicienii români se temeau că Ţarul ar putea profita de războiul dintre Franţa şi Prusia pentru a denunţa Tratatul de la Paris din 1856 şi a recupera Sudul Basarabiei, pe care Rusia fusese obligată să îl cedeze Moldovei. Andrássy a replicat că ministrul de Externe rus Gorceakov îi dăduse asigurări că nu se prevedea nicio intervenţie rusească în România, dar, promitea Andrássy, dacă aşa ceva s-ar întâmpla, Austria i se va opune „cât se poate de hotărât”.

În vremea când nu se aflau la putere, la începutul anilor ’70, liberalii radicali au continuat să combată politica de bizuire pe Austria, pe de o parte, din cauza repulsiei lor faţă de un sistem politic autoritar contrar propriilor lor idealuri şi, pe de alta, pentru că doreau ca România să-şi dobândească independenţa prin propriile ei eforturi şi să nu fie îndatorată unei puteri străine. Credeau că aceasta se putea realiza prin redeschiderea Chestiunii orientale, în care România ar avea un rol activ şi ar putea astfel să-şi câştige dreptul de a participa la rezolvarea ei definitivă. Preferau însă ca popoarele din regiune să ia ele însele iniţiativa şi nu Marile Puteri, întrucât se temeau de scopurile politice şi economice agresive ale acestora. În special ca urmare a acestor temeri,

radicalii au abandonat ideile lor anterioare de doborâre cât mai curând posibil, prin forţă, a Imperiului Otoman în Europa. Acum doreau să-l menţină intact până ce popoarele din regiune puteau să rezolve problemele în propriul lor avantaj. Astfel, raţionau ei, Imperiul Otoman, sub protecţia Marii Britanii şi a Franţei, putea folosi ca scut împotriva monarhiilor conservatoare ostile – Austro-Ungaria şi Rusia – care, erau siguri, nu aveau niciun interes real ca popoarele din Europa de Sud-Est să se emancipeze.

Oricare ar fi fost părerile conservatorilor şi ale liberalilor cu privire la cea mai eficientă strategie pentru dobândirea independenţei, ambele partide îşi dădeau seama că România, de una singură, nu avea cine ştie ce spaţiu de manevră. Au recunoscut cu neplăcere predominarea Austro-Ungariei, Rusiei şi Germaniei, care, unite în „Alianţa celor Trei împăraţi", nu se arătaseră deloc înclinate să permită popoarelor din regiune să-şi dobândească singure independenţa. În această situaţie, principele Carol şi conservatorii vedeau foarte puţine posibilităţi de a aţâţa o putere împotriva alteia. În schimb, ei au născocit o strategie mai subtilă pentru a câştiga sprijin internaţional în favoarea independenţei, lărgind relaţiile diplomatice şi încheind tratate comerciale cu un număr cât se poate de mare de state, fără a încerca să primească acordul prealabil al guvernului otoman.

Discuţiile cu Austria privitoare la un acord comercial cuprinzător, care se tergiversau încă din perioada imediat următoare venirii lui Carol la tron, se accelerau acum întrucât ambele părţi îi recunoşteau avantajele. Românii căutau să încheie acest acord în primul rând ca mijloc de promovare a cauzei independenţei. Din acest punct de vedere, tratatul propus era mai curând un document politic decât economic, dar, în acelaşi timp, marii moşieri precum şi cercurile comerciale şi bancare exercitau presiuni puternice pentru eliminarea ultimelor legături de dependenţă economică de Imperiul Otoman şi pentru lărgirea comerţului cu Europa Apuseană şi Centrală. În ceea ce îi privea, austriecii arătaseră un interes crescând pentru dezvoltarea unor legături mai

strânse cu România, iar în momentul vizitei lui Carol la Viena, în vara anului 1873, se realizaseră progrese îndeajuns de mari pentru a-i da posibilitatea să discute cu Andrássy detaliile. Era evident că acesta din urmă dorea să asigure dependenţa politică a României de Austro-Ungaria, pe care intenţiona acum să o împlinească prin puternice legături economice şi nu prin ocupare sau anexare ca în trecut. Andrássy (şi colegii săi) voia de asemenea să promoveze interesele Austro-Ungariei în Europa de Sud-Est, prin asigurarea unei pieţe oricând disponibile pentru bunuri manufacturate şi a unei surse convenabile de materii prime, în special grâne, şi prin obţinerea sprijinului României pentru eforturile ei de a controla navigaţia la Dunărea de Jos.

Tratatul a fost semnat la 22 iunie 1875 şi urma să rămână în vigoare timp de zece ani după ratificarea sa formală.{22} El prevedea dezvoltarea comerţului între cele două ţări în conformitate cu principiul liberului schimb, dar avantajele economice reveneau clar Austro-Ungariei, dat fiind că acesteia i se acordaseră cele mai scăzute tarife posibile la aproape toate mărfurile, în special cele manufacturate, iar grânele sale, făina, minereul de fier şi o sumă de alte articole puteau fi exportate în România cu scutire de taxe vamale. În schimb, României i se permitea să exporte în Austro-Ungaria, fără taxe vamale, grâne şi alte produse potrivit principiului naţiunii celei mai favorizate. Dar aceste concesii destul de modeste puteau fi anulate printr-o decizie unilaterală a Austro-Ungariei de a opri importul oricăror bunuri româneşti pe care le-ar fi considerat dăunătoare oamenilor, animalelor sau chiar plantelor. Trucul a fost folosit adeseori în deceniul următor şi a încordat serios relaţiile dintre cele două ţări.

Când tratatul a fost supus Camerei Deputaţilor din România, la 9 iulie 1875, liberalii l-au atacat violent, calificându-l ca „antinaţional”. Ministrul de Externe Vasile Boerescu şi alţi conservatori l-au apărat, susţinând că este un act politic ce va ajuta ţara considerabil pentru a dobândi recunoaşterea internaţională a independenţei ei. Până la urmă a învins acest argument şi nu obiecţiile economice ale

liberalilor. La 13 iulie tratatul a fost aprobat de Cameră cu 68 de voturi pentru şi 22 contra şi de către Senat cu 25 voturi pentru şi 8 contra. Parlamentul austriac l-a ratificat cu o majoritate covârşitoare în februarie 1876 şi a intrat în vigoare la 1 iulie 1876.

Ca document politic, tratatul a contribuit la apropierea generală între România şi Austro-Ungaria, culminând cu aderarea României la alianţa germano-austro-ungară din 1883. Din punct de vedere economic însă, efectul său a fost contrar. El a afectat relaţiile dintre cele două părţi, dat fiind că a lăsat ca piaţa românească să fie invadată de produse manufacturate austriece, fapt ce a dat o lovitură fatală producţiei meşteşugăreşti locale şi a întârziat dezvoltarea industriei moderne. Sentimentele antiaustriece stârnite de aceste necazuri economice au constituit un obstacol major în strângerea relaţiilor politice, zădărnicind astfel speranţele iniţiale ale lui Andrássy cu privire la tratat.

România a urmărit şi stabilirea unor relaţii oficiale mai strânse cu Rusia. În 1874 ea a stabilit o agenţie diplomatică la Sankt Petersburg, iar în 1875 au început negocierile pentru un tratat comercial.{23} Dat fiind faptul că schimburile comerciale dintre cele două ţări erau modeste, obiectivul principal al ambelor părţi a fost cel politic. Românii căutau un sprijin în plus pentru independenţa lor, în timp ce ruşii doreau să contrabalanseze prezenţa crescândă a Austriei în România. Cu toate că în august era deja pregătit un proiect, negociatorii ruşi ezitau să-l semneze în numele Ţarului, de frică să nu-i ofenseze pe turci, şi au sugerat ca documentul să fie supus Parlamentului român pentru ratificare, sub semnătura ministrului de Finanţe. Românii au protestat imediat, cerând ca tratatul să fie semnat de către ministrul de Externe, Gorceakov, având depline puteri din partea Ţarului. Altfel, l-a informat Boerescu pe consulul rus la Bucureşti, el nu va avea pentru România valoare de document politic. Criza crescândă din Balcani, precipitată de răscoala din Bosnia şi Herţegovina, din iulie 1875, şi conştiinţa că Serbia şi Muntenegru ar putea intra în război împotriva Imperiului Otoman şi că Rusia ar fi

atunci nevoită să trimită sprijin prin România, i-a convins până la urmă pe ruşi să accepte condiţiile româneşti. Tratatul a fost semnat la 27 martie 1876 şi ratificat în octombrie 1876. Ca şi în cazul convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria, românii au făcut concesii economice de dragul avantajelor politice. Astfel, o a doua Mare Putere a recunoscut, în decurs de un an, dreptul României de a încheia acorduri internaţionale fără consimţământul guvernului otoman, iar conducătorii politici români erau convinşi că reuşiseră să capteze bunăvoinţa Rusiei. Totuşi, aşteptările ambelor părţi că tratatul ar inaugura o eră de înţelegere şi cooperare au fost spulberate de evenimentele din Balcani.

CRIZA ORIENTALĂ, 1876–1878

Întrucât în vara anului 1875 principele Carol şi politicienii români şi-au dat seama că răscoala din Bosnia şi Herţegovina încetase să mai fie o chestiune internă a Imperiului Otoman şi că ridicase din nou problema generală a echilibrului european de forţe în regiune, aceştia au hotărât că prudenţa era cea mai bună politică. Atât conservatorii cât şi liberalii erau de acord că pentru moment trebuiau să evite orice act care ar fi putut compromite garanţiile internaţionale de care se bucura România potrivit Tratatului de la Paris din 1856 şi, astfel, la 27 şi 30 noiembrie 1875, Camera şi Senatul au proclamat în mod solemn neutralitatea ţarii.

Cu toate acestea, guvernul conservator căuta în acelaşi timp căi de folosire a crizei în scopul obţinerii independenţei. La 16 ianuarie 1876, Lascăr Catargiu a dat instrucţiuni agenţilor diplomatici români în străinătate să întreprindă sondaje pe lângă guvernele străine pentru a afla care ar trebui să fie rolul României în criză şi dacă acestea ar fi receptive faţă de o declaraţie unilaterală de independenţă a României. El le-a reamintit poziţia demult adoptată de către conducătorii politici şi de către intelectualii români că nici Muntenia şi nici Moldova n-au fost niciodată parte integrantă a Imperiului

Otoman şi că plasându-se sub protecţia Porţii ele nu şi-au compromis în niciun fel suveranitatea. Astfel, el a cerut cu insistenţă diplomaţilor săi să aducă cu toată forţa de convingere posibilă problema „deplinei independenţe" a României în atenţia directă a tuturor puterilor. În cazul unui război general în Europa de Sud-Est, Catargiu era pregătit să colaboreze pe plan militar cu aliaţii împotriva Turciei, doar dacă aceste puteri ar fi garantat integritatea teritorială a României şi toate „drepturile ei de veacuri", adică independenţa politică. Gheorghe Costaforu, agentul României la Viena, a pus problema mai tranşant în convorbirile sale cu ambasadorul german şi cu alţi diplomaţi, informându-i că românii erau hotărâţi să rupă ultimele lor legături cu Turcia şi să se proclame independenţi cât mai curând posibil.{24} Puterile au primit cu răceală iniţiativa lui Catargiu; nu le surâdea introducerea unui element nou într-o situaţie şi aşa periculoasă şi i-au avertizat pe agenţii români că stăruinţa în această chestiune ar putea lipsi România de sprijinul lor.

Reacţia negativă a puterilor a stopat temporar alte iniţiative diplomatice româneşti în numele independenţei. În martie 1876, ministrul de Externe Ion Bălăceanu a reiterat intenţia guvernului său de a respecta stricta neutralitate. La data de 20 martie, ca răspuns la întrebările guvernului sârb cu privire la poziţia României în eventualitatea unui război cu Turcia, el afirma că interesul ţării o obliga să rămână doar „un observator" al evenimentelor de la sud de Dunăre, în ciuda simpatiei pentru coreligionarii creştini. Bălăceanu a afirmat în esenţă acelaşi lucru într-un memorandum către agenţii diplomatici români la data de 31 martie. În acesta însă el mergea mai departe, explicând că România nu se putea implica direct în luptele slavilor împotriva turcilor pentru că erau atât de diferiţi de români ca „limbă, sânge şi spirit naţional".{25} Era implicită ideea, cultivată în unele cercuri intelectuale, că România, datorită legăturilor sale istorice şi culturale unice cu Occidentul, aparţinea Europei, în timp ce vecinii ei de la Sud se aflau în sfera culturală a Orientului.

Răscoala bulgarilor din aprilie 1876 a pus la grea încercare

politica de neutralitate a României, dat fiind că tradiţiile de ajutorare a revoluţionarilor bulgari rămăseseră încă puternice. În ciuda valului de repulsie publică faţă de oprimarea barbară a bulgarilor de către turci, guvernul român nu a renunţat la politica sa oficială de neutralitate. Dar a permis în mod tacit revoluţionarilor bulgari să folosească în continuare teritoriul român ca bază pentru incursiunile lor armate peste Dunăre.

În mai 1876, aşa cum am văzut, un guvern în frunte cu Manolache Epureanu i-a înlocuit pe conservatorii conduşi de Catargiu. Cu toate că Epureanu era el însuşi conservator, liberalii din coaliţia de la Mazar Paşa dominau noul cabinet, şi ei vor fi aceia care vor dirija politica externă. În timp ce Epureanu dădea asigurări puterilor că nu se vor aduce schimbări faţă de politica externă a fostului guvern, noul ministru de Externe, Kogălniceanu, se şi angajase într-o campanie viguroasă pentru a obliga guvernul otoman să recunoască independenţa României, ameninţând că, în caz contrar, dacă nu apăreau curând concesiile dorite, va abandona neutralitatea. La 28 iunie 1876 el a dat instrucţiuni agenţilor diplomatici români să transmită acelaşi mesaj puterilor, în speranţa că acestea, la rândul lor, vor face presiuni asupra Sultanului să accepte cererile României. Dar toate eforturile lui Kogălniceanu au rămas fără efect. Puterile considerau România de mică importanţă, iar ministrul de Externe turc a respins fără ezitare propunerile „inoportune” ale lui Kogălniceanu.

Neînfricat, Kogălniceanu a continuat să facă presiuni. Două evenimente de la începutul verii anului 1876 au făcut şi mai imperativă clarificarea statutului României. La 30 iunie Serbia şi la 2 iulie Muntenegru au declarat război Imperiului Otoman, extinzând astfel ostilităţile peste graniţele celor două provincii turceşti şi mărind probabilitatea implicării Marilor Puteri. Apoi, acordul de la Reichstadt din 8 iulie între Austro-Ungaria şi Rusia cu privire la viitorul teritoriilor otomane din Europa a stârnit şi mai multă îngrijorare în rândurile cercurilor politice româneşti. Cu toate că era secret, acestea ştiau de existenţa lui şi au fost de părere că el netezea drumul

către un nou război între Rusia şi Turcia, în care Austro-Ungaria ar rămâne neutră. La 1 şi 5 august, sub presiunea crescândă a opiniei publice şi a armatei de a porni la acţiune împotriva Turciei, Kogălniceanu a dat instrucţiuni agenţilor săi diplomatici să informeze puterile străine că guvernul român ar putea fi nevoit să abandoneze neutralitatea şi să caute o „soluţie grabnică" a problemelor ridicate în scrisoarea sa din 28 iunie.{26}

Capriciile politicii interne au pus brusc punct campaniei lui Kogălniceanu. După victoria sa electorală din iunie 1876, majoritatea liberală radicală din Cameră a căutat să dea o lovitură decisivă conservatorilor aducând anumiţi miniştri din guvernul anterior în faţa Justiţiei, sub acuzaţia de a fi încălcat Constituţia. Kogălniceanu şi Epureanu au obiectat cu vehemenţă şi şi-au înaintat demisia. Noul guvern, care a preluat funcţia la 5 august şi era condus de către Ion Brătianu, a decis să inverseze cursul politicii lui Kogălniceanu şi a anunţat din nou o politică de neutralitate.

Principele Carol şi Brătianu au recunoscut, totuşi, că neutralitatea şi eforturile diplomatice pentru obţinerea de concesii din partea Turciei fuseseră un eşec. Ei se concentrau acum asupra alinierii politicii lor cu deciziile pe care le luaseră, după cum presupuneau, Austro-Ungaria şi Rusia la Reichstadt. Erau gata chiar să coopereze cu Rusia, o hotărâre bazată pe credinţa lor că un război între aceasta şi Turcia era inevitabil. Majoritatea liberalilor radicali sprijineau această orientare, în ciuda aversiunii faţă de autocraţia ţaristă şi a temerii faţă de ambiţiile teritoriale ale Rusiei. Ei fuseseră dezamăgiţi de lipsa de preocupare a Marii Britanii şi a Franţei faţă de binele României şi erau convinşi că ea nu-şi putea permite să rămână singură.

Planurile lor, cu toate acestea, nu au rămas necontestate. Un număr de politicieni, în special conservatori şi moderaţi, au cerut menţinerea strictei neutralităţi, chiar în cazul unui război între Rusia şi Turcia. Ei erau dispuşi să accepte o ocupaţie militară temporară de către Austro-Ungaria, ca pe vremea Războiului Crimeii, dacă acest lucru ar preîntâmpina

invadarea ţării de către trupele ruseşti. Căutau să folosească în general Austro-Ungaria ca o contrapondere la expansiunea rusească în Europa de Sud-Est, fapt pe care îl considerau cea mai gravă ameninţare la adresa independenţei României. Erau siguri că Austro-Ungaria, ca rival „firesc" al Rusiei în zonă, nu va ezita să blocheze expansiunea acesteia în Balcani. Ei sperau, de asemenea, ca „Europa", adică Franţa şi Marea Britanie, să procedeze la fel, dând României acelaşi gen de garanţii de neutralitate perpetuă de care se bucura Belgia.{27}

Iniţiativa i-a revenit Domnitorului şi lui Brătianu, ale căror păreri aveau să prevaleze în următorii doi ani. Negocierile cu Rusia au început în mod serios în octombrie 1876, odată cu vizita lui Brătianu la Livadia în Crimeea. La 11 octombrie, delegaţia română s-a întâlnit cu Ţarul şi cu ministrul de Externe, Gorceakov. Ruşii voiau să asigure trecerea trupelor lor prin teritoriul României în eventualitatea unui război şi erau dispuşi să semneze o convenţie militară. Dar nu căutau o participare activă a armatei române în campanie. Brătianu a fost dezamăgit. Voia mai mult. În schimbul dreptului de tranzitare a teritoriului, el insista asupra încheierii unui tratat general care nu numai să acopere chestiuni militare, ci să includă şi recunoaşterea independenţei României şi o garantare a integrităţii ei teritoriale. Dorea de asemenea ca armata română să participe la război pentru a asigura reprezentarea ţării sale la conferinţa de pace şi a ridicat delicata chestiune a Basarabiei de Sud, pe care Rusia fusese obligată să o cedeze Moldovei în 1856. Relatările diferă în privinţa modului în care ruşii au spus că intenţionau să o ia înapoi, dar delegaţiei române trebuie să îi fi fost clar că Ţarul considera restituirea acestui teritoriu o problemă de onoare.{28} Când delegaţia română a părăsit Livadia, la 12 decembrie, nu fuseseră luate niciun fel de decizii finale cu privire la problemele cruciale, dar ambele părţi căzuseră de acord în principiu asupra trecerii trupelor ruseşti prin teritoriul României.

Nici Domnitorul Carol, nici Brătianu nu erau încă pregătiţi să încheie o alianţă formală cu Rusia. Ei nu aveau nicio

intenţie să renunţe la garanţiile de care se bucura România în virtutea acordurilor internaţionale şi astfel să-şi pună soarta în mâinile unei puteri în care nu aveau încredere. Neutralitatea, ca atare, rămânea politica guvernamentală oficială şi au fost făcute noi propuneri diplomatice către Marile Puteri pentru a obţine sprijin în vederea asigurării neutralităţii României în cazul unui nou război ruso-turc. Rezultatele au fost dezamăgitoare. Franţa şi Marea Britanie şi-au exprimat preocuparea, dar nu şi-au luat niciun fel de angajamente.

Negocierile cu Rusia s-au reluat cu ocazia sosirii la Bucureşti, la 28 noiembrie, a lui Aleksandr Nelidov, consilier politic al Marelui Duce Nicolae, comandantul armatei ruse mobilizate în Basarabia. Brătianu a ridicat aceleaşi probleme ca la Livadia, dar Nelidov nu a fost în măsură să dea un răspuns satisfăcător, întrucât fusese autorizat să discute doar o convenţie militară referitoare la trecerea trupelor ruseşti prin teritoriul României. Totuşi, aceste negocieri dificile s-au încheiat cu proiecte ale unui acord militar şi ale unui acord politic. Cel de-al doilea însemna o concesie din partea Rusiei, deoarece conţinea o garanţie a integrităţii teritoriale, însă nu făcea nicio menţiune precisă referitoare la Sudul Basarabiei. Carol şi Brătianu au amânat semnarea acordului în speranţa că o apropiată conferinţă a Marilor Puteri la Constantinopol va putea oferi o garanţie colectivă, deci mai sigură, a securităţii României. Dar ei nu au renunţat total la posibilitatea unui acord direct româno-otoman cu privire la independenţă şi neutralitate.{29}

O încurajare pentru această din urmă orientare a venit din partea lui Savfet Paşa, ministrul de Externe turc. În ajunul Conferinţei de la Constantinopol, acesta le-a cerut insistent românilor să reziste unei invazii ruseşti şi a promis să le furnizeze tot ceea ce aveau nevoie, inclusiv trupe.

La început, perspectivele de succes ale Conferinţei de la Constantinopol păreau luminoase. Britanicii au propus convocarea ei, iar ruşii au consimţit fără întârziere să participe. Gorceakov a salutat ocazia de găsire a unei soluţii care, evitând războiul, să pună capăt impasului din ce în ce

mai grav din Balcani. Cu toate că Rusia îi obligase pe turci să încheie un armistiţiu cu Serbia, la 2 noiembrie, ea şovăia să ia măsuri drastice de una singură, de teamă că ar putea revitaliza coaliţia care o înfrânsese în Războiul Crimeii. Nimeni nu i-a invitat pe români să participe, întrucât puterile continuau să le considere ţara un teritoriu dependent de Imperiul Otoman şi deoarece considerau „Chestiunea românească" drept o problemă minoră. Conferinţa, care a ţinut de la 12 decembrie 1876 până la 20 ianuarie 1877, s-a dovedit un eşec. Guvernul otoman nu avea chef să accepte alte reduceri ale puterii sale în Balcani şi a respins toate propunerile avansate de puteri pentru reglementarea problemelor în dispută pe cale paşnică.

Conferinţa a dus la o înrăutăţire a relaţiilor între Turcia şi România. Pentru a para amestecul Puterilor în treburile otomane interne, Sultanul promulgase, la 23 decembrie 1876, o „reformă a Constituţiei". Oricare ar fi fost motivaţia actului, el a provocat un tumult deosebit în România, pentru că se referea la aceasta ca la o „provincie privilegiată" şi o declara parte integrantă şi permanentă a Imperiului Otoman. S-au exprimat proteste vii din partea Consiliului de Miniştri şi a Camerei Deputaţilor de la Bucureşti, care au subliniat că Principatele Române fuseseră întotdeauna suverane, „fapt" consemnat în Tratatul de la Paris din 1856, care recunoscuse valabilitatea „capitulaţiilor", aşa cum erau cunoscute în secolul al XV-lea înţelegerile dintre sultani şi domnitorii Moldovei şi ai Ţării Româneşti. Explicaţiile ministrului de Externe otoman referitoare la „interpretarea eronată" a unor articole din Constituţie şi asigurările cu privire la inexistenţa oricărei intenţii de a ştirbi drepturile „Principatelor Unite" au evitat o ruptură imediată între cele două ţări, dar incidentul a pus capăt oricăror speranţe de cooperare diplomatică sau militară între ele.

Falimentul Conferinţei de la Constantinopol a avut un efect decisiv şi asupra relaţiilor româno-ruse. I-a convins pe Domnitorul Carol şi pe Brătianu că, dacă doreau să dobândească independenţa, nu aveau altă alegere decât să

ajungă la o înţelegere cu Rusia şi să colaboreze cu ea în războiul ce se anunţa cu Turcia. În negocierile ulterioare, până în aprilie 1877, s-au menţinut totuşi pe poziţia adoptată încă de la începutul Crizei orientale în 1875, şi anume că nu putea fi încheiată o convenţie militară fără să fie însoţită de un tratat politic care să recunoască integritatea teritorială şi independenţa României. Negociatorii ruşi au cedat în cele din urmă acestor cerinţe, pentru că Marele Duce Nicolae şi alţi comandanţi insistaseră ca o înţelegere militară să fie încheiată cât mai curând posibil. Chestiunea devenise urgentă. După ce guvernul otoman respinsese Protocolul de la Londra din 31 martie, care reprezentase o ultimă încercare a puterilor de rezolvare a crizei, Ţarul a decis să înceapă ostilităţile la 24 aprilie.

La 14 aprilie, Carol a prezidat o şedinţă a Consiliului de Coroană, alcătuit din primul-ministru, membrii cabinetului şi foşti prim-miniştri. Elementele concrete ale situaţiei erau clare majorităţii participanţilor şi aceştia au acceptat convenţia cu Rusia. Kogălniceanu, care a devenit ministru de Externe în ziua de 16 aprilie, a semnat convenţia în aceeaşi zi. Potrivit prevederilor acesteia, guvernul român acorda armatei ruse dreptul de a trece nestingherită prin teritoriul României, toate cheltuielile aferente urmând să fie suportate de către aliatul rus, iar guvernul rus era de acord să respecte „drepturile politice" ale statului român, aşa cum erau stipulate atât în legislaţia internă cât şi în tratatele internaţionale, garantând deopotrivă „integritatea existentă" a României.

Cooperarea celor doi aliaţi a pornit prost de la bun început. Rusia a declarat război Turciei la 24 aprilie şi, în aceeaşi zi, trupele ei au început să treacă Prutul în Moldova. Guvernul român însă a protestat pe loc, întrucât Senatul şi Camera nu ratificaseră convenţia. A protestat de asemenea cu putere faţă de emiterea de proclamaţii către poporul român de către comandanţii militari ruşi, considerând-o drept o uzurpare a autorităţii suverane. Dar, desigur, nu era cale de întoarcere. Domnitorul ordonase mobilizarea la 18 aprilie, dar a lăsat fără răspuns o invitaţie din partea guvernului otoman, din data de

24, de a i se alătura în vederea respingerii înaintării ruse. Camera a ratificat convenţia la data de 29 aprilie, iar Senatul, după ce au fost necesare noi alegeri pentru reducerea numerică a opoziţiei, a făcut-o la rândul său la 30 aprilie. La 12 mai Parlamentul a declarat război Imperiului Otoman pe motivul că starea de război exista de fapt ca urmare a bombardamentelor turceşti asupra oraşelor româneşti de la Dunăre.

Opinia publică şi majoritatea liberală radicală din Cameră cereau ca guvernul să declare imediat independenţa. Ca răspuns la o interpelare făcută în Cameră, la 21 mai, Kogălniceanu a declarat că voturile Camerei şi ale Senatului, din 29 şi 30 aprilie, de ratificare a convenţiei cu Rusia, rupseseră automat ultimele legături ale României cu Imperiul Otoman şi că românii erau astfel o naţiune independentă. Camera a reacţionat prompt, adoptând o moţiune prin care lua act de „independenţa absolută" a ţării. Senatul a procedat la fel în aceeaşi zi. Însă iniţiativa românească nu a câştigat simpatie în rândul puterilor. Acestea au dezaprobat actul ca o încălcare a tratatelor existente şi o complicare şi mai mare a unei situaţii şi aşa primejdioase. Doar Rusia a acceptat-o ca fapt împlinit, dar a amânat soluţionarea definitivă a problemei până după sfârşitul războiului.

Înaintea acestor evenimente, pe măsură ce creştea iminenţa războiului, guvernul român luase o serie de măsuri pentru a pune armata pe picior de război. La 11 aprilie a hotărât mobilizarea generală, care a început la 18 aprilie şi s-a încheiat la 7 mai. Efectivul total a ajuns la 120 000 de militari, din care 58 700 erau luptători de linia întâi sau „armata de operaţiuni". Dar, dintre aceştia, numai o cincime erau soldaţi în armata regulată, restul fiind din aşa-numitele „unităţi teritoriale" – dorobanţii (infanteria) şi călăraşii (cavaleria) – care erau organizaţi în regimente, la fiecare patru sau cinci judeţe câte unul. Aceşti ostaşi erau bine instruiţi, dar duceau lipsă de echipament potrivit. De exemplu, doar unul din patru infanterişti avea o puşcă modernă, iar muniţia pentru toate tipurile de armament era în cantitate

foarte mică. Nici guvernul nu avea bani suficienţi să cumpere cele necesare. Situaţia a devenit atât de critică încât, în septembrie, la cinci luni de la începerea ostilităţilor, Kogălniceanu a fost nevoit să apeleze la o contribuţie publică pentru a strânge suma necesară cumpărării de puşti. Poate chiar mai gravă a fost incapacitatea Serviciului de Intendenţă al armatei de a aproviziona satisfăcător trupele. Pe front, se manifesta în mod regulat o serioasă lipsă de alimente şi de efecte, date fiind imposibilitatea de a le depozita şi absenţa unor mijloace de transport adecvate. Armata română nu era deci pregătită să ducă un război modern. Ea şi-a datorat succesele pe câmpul de luptă, îndeosebi cu ocazia asediului Plevnei, în nordul Bulgariei, în toamna anului 1877, mai ales tenacităţii şi rezistenţei ofiţerilor şi ostaşilor.

În primele luni de război. Domnitorul Carol şi Brătianu au încercat să stabilească regulile de bază pentru colaborarea dintre armata română şi cea rusă. Obiectivul principal al Domnitorului a fost dobândirea statutului de cobeligerant pentru România, ceea ce îi asigura recunoaşterea independenţei. Drept care, el a oferit ruşilor participarea deplină a armatei române în apropiata campanie la sud de Dunăre, dar a insistat ca aceasta să rămână sub controlul său. S-a întâlnit cu Marele Duce Nicolae, comandantul şef al forţelor ruseşti, la cartierul său general temporar de la Ploieşti, la nord de Bucureşti, la 14 şi 18 mai. Nicolae părea să fie interesat în a primi concursul militar al României şi a arătat că ajutorul armatei române la forţarea Dunării ar fi bine venit, dar s-a limitat la generalităţi. În schimb, Ţarul Alexandru se opunea categoric participării armatei române. El l-a informat pe agentul diplomatic român la Sankt Petersburg, generalul Ion G. Ghica, asupra faptului că Rusia nu avea nevoie de trupele române. Când acesta şi Carol s-au întâlnit la Ploieşti, la 7 iunie, el a evitat orice discuţie cu privire la rolul armatei române în război, precum şi la independenţa României. O săptămână mai târziu Carol i-a spus ministrului de Externe Gorceakov, care refuzase în mod constant să-i trateze pe români ca parteneri egali, că era hotărât să apere cu

orice preţ integritatea teritorială a ţării sale şi că dorea controlul gurilor Dunării. În răspunsul său, Gorceakov cerea pentru Rusia braţul nordic, Chilia, ceea ce însemna şi Sudul Basarabiei.{30}

Între timp, armatele române şi ruse se concentraseră de-a lungul Dunării, între 19 şi 27 mai forţele ruseşti luaseră poziţii la nordul fluviului pe un front larg între Marea Neagră şi Olt. Două divizii româneşti, care fuseseră desfăşurate la sud de Bucureşti, vor fi transferate în sudul Olteniei pentru a se alătura celorlalte divizii aflate acolo. Misiunea lor era de a exercita presiuni asupra trupelor turceşti aflate de-a lungul Dunării la Vidin, Rahova, Nicopole şi de a le împiedica să treacă fluviul.

Campania rusă din Balcani a început cu forţarea Dunării în două puncte – între Galaţi şi Brăila, la 22 iunie, şi apoi la Zimnicea (faţă-n faţă cu Sviştov), la 27 iunie. La vest de Sviştov, forţele ruse cuceresc Nicopole la 16 iulie şi înaintează spre sud către Plevna. Această înaintare rapidă părea să confirme aşteptările Ţarului şi ale comandanţilor armatei sale că războiul va fi scurt şi glorios. Dar, tocmai atunci, rezistenţa turcească s-a înăsprit. Forţele generalului Gurko au fost nevoite să se retragă de la Stara Zagora, la sud de Munţii Balcani, iar atacurile generalului Krüdener împotriva Plevnei, la 20 şi 30 iulie, au fost respinse de către forţe turceşti superioare sub comanda lui Osman Paşa. Lipsiţi de întăriri, comandanţii ruşi erau confruntaţi cu o retragere temporară dintr-o mare parte a teritoriului pe care îl cuceriseră.

În acest moment critic Ţarul şi sfetnicii săi au fost nevoiţi să reconsidere valoarea armiilor române. Generalul Krüdener i-a cerut de urgenţă lui Carol să trimită unităţi române pentru a ocupa Nicopole şi pentru a-i prelua cei 7 000 de prizonieri turci aflaţi acolo, asigurând astfel trupelor ruseşti libertatea de acţiune la Plevna. Domnitorul a refuzat categoric, întrucât nu se ajunsese la nicio înţelegere cu privire la colaborarea militară la sud de Dunăre, dar, la cererea personală a Ţarului, a ordonat ca o parte a Diviziei 4 române să ocupe Nicopole. Armata română a trecut, ca urmare, pentru întâia oară

Dunărea la 28 iulie. Carol şi-a asumat astfel un angajament militar decisiv, fără să fi obţinut niciuna dintre garanţiile asupra cărora insistase anterior.

Deteriorarea poziţiilor ruseşti la Plevna i-au adus totuşi curând lui Carol satisfacţia dorită. După cea de-a doua bătălie pentru Plevna, de la 30 iulie, comandanţii ruşi şi-au dat seama că aveau nevoie disperată de întăriri pentru a-şi menţine poziţiile şi a-l împiedica pe inamic să întreprindă o contraofensivă majoră. Carol a acceptat cererea lor urgentă pentru trimiterea de trupe, dar a pus condiţia ca armata sa să-şi aibă propria bază de operaţiuni şi comandă separată. Au urmat târguieli istovitoare, fiecare parte ţinând cu înverşunare în esenţă la condiţiile propuse în primăvară. În cele din urmă, Ţarul, Marele Duce Nicolae şi Carol au ajuns la o înţelegere, respectând în mare condiţiile româneşti. La 24 august trupele române au început trecerea Dunării în forţă, iar la 28 august ruşii i-au oferit lui Carol comanda supremă a trupelor aliate de la Plevna.

Victoria de la Plevna a fost câştigată cu greu. Cea de-a treia bătălie a avut loc la 11 septembrie. Atacul comun ruso-român asupra fortificaţiilor turceşti ce înconjurau oraşul nu şi-a atins obiectivele. Doar una dintre cele paisprezece redute, Griviţa-I, pe care românii o cuceriseră cu preţul a 800 de morţi şi 1 200 de răniţi, a putut fi ocupată. Acesta a fost principalul succes din acea zi. Asediul a continuat până la 10 decembrie, când Osman Paşa a încercat să iasă din încercuire prin luptă. Cele două divizii române au contribuit decisiv la înfrângerea sa, împiedicând întăririle să ajungă la acea parte din armata sa care conducea ieşirea din încercuire. Cu forţele divizate şi supuse unui neîncetat atac, Osman Paşa s-a predat. Pierderile turceşti au fost de 5 000 de ostaşi, morţi şi răniţi, faţă de pierderile de 2 000 de oameni suferite de către ruşi şi de către români.

După victoria de la Plevna, armata română a jucat un rol mai modest în război, în timp ce armatele ruseşti înaintau mai adânc în Balcani. Unei părţi din armata română i-a fost schimbată direcţia către est şi nord-est de Belogradjik şi Vidin,

pentru a proteja flancul drept al armatei ruse care înainta spre sud-vest către Sofia, pe care a cucerit-o la 4 ianuarie 1878. Nici armata turcă nu a fost în stare să oprească înaintarea rusă spre sud-est către Constantinopol. Cu trupele ruseşti aflate aproape la porţile Capitalei, guvernul otoman a acceptat condiţiile ruseşti de armistiţiu, la Adrianopol, la 31 ianuarie.

Atât termenii armistiţiului, cât şi modul în care a fost încheiat au provocat consternare şi amărăciune la Bucureşti. Niciun român nu fusese invitat să participe la negocieri, iar Domnitorul Carol sau Kogălniceanu nu fuseseră solicitaţi să înainteze o listă a condiţiilor româneşti. Aceştia au aflat de intenţiile ruşilor doar cu puţin înainte de semnarea armistiţiului. La Sankt Petersburg, Gorceakov l-a informat pe Ghica de intenţia Rusiei de a lua înapoi Sudul Basarabiei până la braţul Chilia, dar a promis că România va primi o parte din Dobrogea şi Delta Dunării. El a justificat redobândirea judeţelor din Basarabia ca o chestiune de onoare naţională şi a argumentat, cu făţărnicie, că, oricum, acestea fuseseră cedate Moldovei, nu României, în virtutea unui tratat (Paris 1856) pe care nicio putere nu-l mai respecta. Cât priveşte garantarea integrităţii teritoriale a României de către Rusia în aprilie 1877, el a spus pur şi simplu că aceasta avusese în vedere Turcia.{31} Nu s-a arătat în niciun fel dispus să permită participarea României la negocierile ulterioare de pace, dat fiind că independenţa ei nu fusese încă recunoscută, şi a declarat că interesele îi vor fi reprezentate de Rusia. Nikolai Ignatiev, ambasadorul rus în Turcia, a trimis acelaşi mesaj Domnitorului Carol la Bucureşti, la 31 ianuarie. Kogălniceanu a dat glas mâniei oamenilor politici şi a opiniei publice în depeşele sale trimise lui Ghica la Sankt Petersburg, în care acuza oficialităţile ruse de înşelăciune şi de tratarea unui aliat ca pe o provincie cucerită.{32}

Relaţiile dintre Rusia şi România au devenit şi mai încordate în momentul în care Bucureştii au luat cunoştinţă de prevederile Tratatului de la San Stefano din 3 martie, care a pus formal capăt războiului dintre Rusia şi Imperiul Otoman. Desigur, el a recunoscut independenţa României, dar a

stipulat şi retrocedarea Sudului Basarabiei către Rusia în schimbul Dobrogei şi al Deltei Dunării, compensaţie care nu a putut să aline cine ştie ce sentimentul de trădare al românilor. Kogălniceanu a mers atât de departe încât a alcătuit un memorandum cu privire la Basarabia menit să influenţeze guvernele şi opinia publică din Occident. Nu numai că a denunţat cedarea judeţelor ei sudice, dar a pus sub semnul întrebării şi legalitatea şi moralitatea achiziţionării de către Rusia a unei „jumătăţi din Moldova în 1812”.{33} Totuşi, pierderea acestui teritoriu nu putea să-i surprindă nici pe Domnitor nici pe miniştrii săi, întrucât Ţarul, Gorceakov şi Ignatiev se exprimaseră clar că retrocedarea teritoriului „desprins” din Imperiu în 1856 nu era negociabilă. Articolul 8 era de natură să-i supere şi mai tare pe români, întrucât, permiţându-i Rusiei să ocupe noua Bulgarie autonomă, stipula menţinerea unui drum de aprovizionare prin România timp de doi ani. Domnitorul Carol şi Brătianu s-au alarmat, gândind că o prezenţă rusească în ţara lor, pe o perioadă atât de îndelungată, s-ar putea transforma într-un protectorat similar cu cel din anii ’30 şi ’40.

Diferendele dintre cei doi foşti aliaţi au atins punctul culminant la 1 aprilie, când Gorceakov i-a spus lui Ghica la Sankt Petersburg că dacă guvernul român nu punea capăt opoziţiei sale faţă de prevederile teritoriale ale Tratatului de la San Stefano şi faţă de dreptul de trecere prin ţară a trupelor şi a proviziilor ruseşti destinate Bulgariei, Ţarul va trimite armata rusească să ocupe România şi să dezarmeze armata română.{34} Carol a replicat că o armată care a luptat sub privirile Ţarului la Plevna poate fi zdrobită, dar nu va permite niciodată să fie dezarmată. Cu toate că efectivele trupelor ruseşti din ţară au crescut constant în prima jumătate a lunii aprilie, iar guvernul român se temea de o lovitură montată de Rusia, situaţia s-a calmat în mod perceptibil în special datorită presiunilor puternice exercitate asupra Rusiei de către celelalte puteri, în sensul ca aceasta să supună Tratatul de pace cu Turcia unei conferinţe internaţionale.

Conducătorii români s-au alăturat cu toată inima cererii de

revizuire a Tratatului de la San Stefano. De data aceasta românii au fost pe aceeaşi poziţie cu Austro-Ungaria şi cu puterile occidentale. Austro-Ungaria şi Marea Britanie în mod special obiectaseră cu vigoare faţă de termenii armistiţiului şi ai Tratatului, considerând că acestea contraveneau acordurilor internaţionale în vigoare şi principiului de acţiune colectivă a puterilor. Ele vedeau într-o Bulgarie autonomă mare, având pe teritoriul ei o forţă de ocupaţie rusă, o bază pentru o şi mai puternică expansiune rusă în Europa de Sud-Est şi pentru dominarea Strâmtorilor. Ferm opuse unei acţiuni unilaterale în regiune şi alăturându-şi Germania şi Franţa, acestea au obligat Rusia să supună înţelegerea negociată cu Turcia unui congres general-european, care a fost programat să se deschidă la Berlin, la 13 iunie 1878, avându-l pe Bismarck drept gazdă.

Preocuparea imediată a guvernului român a fost obţinerea admiterii României la congres. A încercat să alcătuiască un front comun al statelor mici, inclusiv Serbia şi Grecia, şi a susţinut în mod repetat cazul în faţa puterilor, dar fără niciun folos. Doar Franţa s-a arătat dispusă să permită prezenţa României la congres. Rusia, desigur, s-a opus cu hotărâre, dar Austro-Ungaria, urmând politica inaugurată de Andrássy prin convenţia comercială din 1875 de atragere a României într-o strânsă relaţie politică şi economică, a manifestat o simpatie evidentă faţă de poziţia României împotriva Rusiei. Andrássy a mers atât de departe încât a dat asigurări agentului român de la Viena că Monarhia Austro-Ungară va sprijini tacit admiterea României la Congres, recunoaşterea independenţei ei şi chiar scurtarea perioadei în care Rusia îşi putea reaproviziona forţele din Bulgaria. Dar el a cerut insistent guvernului român să cedeze în chestiunea Sudului Basarabiei, pentru că nu exista niciun dubiu asupra hotărârii Ţarului de a îl relua şi a avertizat că niciuna dintre puteri nu considera problema destul de importantă ca să rişte să intre în conflict cu Rusia. Brătianu, care fusese la Berlin şi la Viena în aprilie, în scopul de a obţine sprijin pentru cererile României, a ajuns cu părere de rău la aceeaşi concluzie şi a decis că marea

speranţă a României se afla în apropiatul congres. Dar puterile au refuzat să admită România ca membru, sub pretextul că nu era independentă, şi au acceptat cu neplăcere să permită reprezentanţilor României să apară fie chiar şi foarte puţin în faţa Congresului pentru a-şi susţine cauza. Sârbilor şi bulgarilor nu le-a mers mai bine, deoarece puterile erau hotărâte să rezolve problemele doar între ele.

DE LA INDEPENDENŢĂ LA REGAT, 1878–1881

Delegaţia României a sosit la Berlin la 10 iunie 1878, păstrându-şi încă speranţa că, într-un fel sau altul, hotărârea cu privire la Sudul Basarabiei ar putea fi schimbată. Pe măsură ce făceau turul delegaţiilor Marilor Puteri, Brătianu şi Kogălniceanu, conducătorii delegaţiei, şi-au dat seama că o atitudine intransigentă în această privinţă ar fi zadarnică şi chiar primejdioasă. Andrássy, care a repetat asigurările sale anterioare de sprijin în cazul altor probleme, a ţinut să sublinieze cât de „ridicol" era pentru România să se opună voinţei unite a congresului.{35}

Când Brătianu şi Kogălniceanu au prezentat puterilor cazul lor, la 1 iulie, au făcut-o în detaliu, dar cu tact şi moderaţie. Au cerut menţinerea „teritoriului existent" al României, posesia gurilor Dunării, interzicerea trecerii trupelor ruseşti prin teritoriul ei către Bulgaria, plata unei despăgubiri de război de către Turcia şi recunoaşterea independenţei şi neutralităţii ţării lor. După plecarea acestora, reprezentanţii Marilor Puteri au trecut la reglementarea problemelor aşa cum conveniseră, cu excepţia unei graniţe mai generoase în Dobrogea, o favoare sugerată de către delegatul francez, care considera că România fusese tratată „puţin cam dur".

Tratatul final, ce a fost semnat la 13 iulie, recunoştea independenţa României, dar punea două condiţii: eliminarea oricăror restricţii religioase în exercitarea drepturilor civile şi politice conţinute în articolul 7 al Constituţiei din 1866 şi acceptarea retrocedării Sudului Basarabiei către Rusia, în

compensaţie, România urma să primească Delta Dunării, Insula Şerpilor şi Dobrogea până la o linie de demarcaţie ce mergea de la est de Silistra pe Dunăre până la sud de Mangalia la Marea Neagră. Tratatul limita ocuparea Bulgariei de către Rusia la nouă luni şi prin aceasta reducea perioada în care proviziile şi întăririle puteau fi transportate prin teritoriul României.

Spre extrema dezamăgire a Domnitorului Carol şi a miniştrilor săi, recunoaşterea independenţei de către toate puterile şi, prin urmare, stabilirea de relaţii diplomatice normale cu toate acestea nu au urmat imediat după semnarea Tratatului. Rusia a recunoscut necondiţionat independenţa României, probabil pentru a mai atenua cel puţin o parte din resentimentele apărute în timpul negocierilor de pace şi la Berlin. Austro-Ungaria a procedat la fel, potrivit politicii sale generale de apropiere de România. Dar Franţa, Germania şi Marea Britanie au tergiversat recunoaşterea ei până în 1880, când revizuirea clauzelor discriminatorii din Constituţie fusese îndeplinită şi România acceptase unele înţelegeri economice, şi anume, reglementarea disputei cu investitorii germani cu privire la construirea de căi ferate în România.

Cu toate că prevederile Tratatului de la Berlin au stârnit proteste vehemente la Bucureşti şi în alte oraşe, în octombrie, când a fost convocat Parlamentul, pierderea Sudului Basarabiei a fost acceptată în silă şi ambele Camere au aprobat legislaţia necesară ce da efect cedării acesteia către Rusia. Ruşii au ocupat imediat regiunea cu minimum de dezagremente din partea românilor ce o părăseau.

Românii au luat formal în posesiune Dobrogea în noiembrie şi decembrie 1878, în momentul în care administraţia civilă românească a înlocuit autorităţile militare ruse.{36} Misiunea integrării noului teritoriu în România s-a dovedit complicată. Dobrogea fusese sub dominaţie otomană de la încorporarea ei în Imperiu la 1417. În următoarele patru secole şi jumătate fusese deschisă unei imigrări masive, în special a musulmanilor turci şi tătari şi creştinilor bulgari, care au schimbat în mod semnificativ echilibrul etnic, iar economia îi

fusese orientată spre Constantinopol. Dobrogea a suferit serioase pierderi economice şi de populaţie ca rezultat al războiului din 1877–1878, iar noua administraţie românească a găsit acest teritoriu într-o stare de înapoiere culturală şi economică. Aceasta a înlocuit vechea structură administrativă otomană cu trei judeţe şi subdiviziunile lor şi a introdus practici de control centralizat de la Bucureşti. O altă măsură aplicată imediat a fost învăţământul obligatoriu pentru toţi copiii între 8 şi 12 ani la oraşe, dar nu şi la sate, dată fiind lipsa cadrelor didactice şi a resurselor financiare. Chestiunea agrară în această provincie agricolă era acută, dar reformatorii trebuiau să ia în consideraţie probleme complexe ca de pildă legea rurală otomană din 1874 cu privire la drepturile de proprietate şi să înlocuiască cu băgare de seamă vechile instituţii pentru a evita haosul economic. Un început a fost făcut în 1880. Una peste alta, opinia publică românească a manifestat puţin entuziasm faţă de dobândirea acestei suprafeţe întinse (15 600 km^2) şi a considerat nedrept schimbul cu Sudul Basarabiei. Totuşi, cu timpul, va aduce beneficii economice importante României întrucât agricultura a cunoscut o dezvoltare, iar portul Constanţa a devenit poarta comercială majoră pentru exporturile şi importurile româneşti.

Dobândirea Dobrogei de către România a stârnit două serioase dispute cu Rusia. Prima viza extinderea perioadei de nouă luni pentru trecerea trupelor şi proviziilor ruseşti prin teritoriul românesc către Bulgaria, care trebuia să expire în mai 1879. Rusia făcea presiuni pentru încheierea unui nou acord de prelungire a termenului, dar guvernul român, purtând încă amărăciunea experienţelor cu ruşii din timpul războiului şi de la Berlin, s-a opus categoric. Mulţumită sprijinului Marii Britanii şi al Austro-Ungariei, care încercau să limiteze influenţa rusească în Balcani, va prevala punctul de vedere românesc. În privinţa celei de a doua probleme în dispută – demarcarea frontierei între România şi Bulgaria în Dobrogea – românii au pierdut. Aceştia doreau foarte mult Silistra, iar în ianuarie 1879 trupele române au ocupat Arab

Tabia, o fortăreaţă ce domina oraşul. Ruşii, hotărâţi să obţină cât mai mult teritoriu posibil pentru statul protejat de ei şi, de data aceasta, sprijiniţi de către Marea Britanie şi Austro-Ungaria, i-au forţat pe români să se retragă. O comisie europeană, însărcinată cu delimitarea noii frontiere, a acordat românilor Arab Tabia, dar Silistra a fost dată bulgarilor.

Guvernul român a îndeplinit cu cea mai mare reţinere o stipulaţie finală a Tratatului de la Berlin. În octombrie 1879 Parlamentul a aprobat o lege modificând articolul 7 din Constituţie, care îi împiedicase în mod efectiv pe evrei să dobândească cetăţenia şi deci să aibă depline drepturi civile şi politice. Opoziţia faţă de această măsură a venit ca întotdeauna din partea acelora din Parlament şi din afara lui care se temeau de concurenţa economică a evreilor şi erau iritaţi de „amestecul lor nepoftit" în „viaţa naţiunii". Exista deopotrivă o largă opoziţie din partea celor care nu aveau resentimente cu privire la această problemă, dar pe care îi supăra intervenţia Marilor Puteri în treburile interne ale ţării. {37} Legea în chestiune a scos la iveală aversiunea cu care s-au conformat românii dorinţelor Marilor Puteri. Potrivit acestei legi, o persoană ce dorea cetăţenia română trebuia să înainteze o petiţie Domnitorului. Apoi, după zece ani de şedere în ţară, cererea putea fi aprobată printr-un act special al Legislativului dacă petiţionarul s-a arătat „folositor ţării". Acei străini care aduseseră servicii valoroase ţării, inclusiv cei care luptaseră în Războiul de Independenţă din 1877–1878, puteau fi scutiţi de perioada de verificare. Numărul evreilor care au obţinut cetăţenia în cadrul acestor proceduri complicate înainte de 1918 a fost extrem de mic.{38}

Cel mai important rezultat obţinut de România ca urmare a Congresului de la Berlin a fost, evident, recunoaşterea independenţei. S-a rupt astfel legătura juridică cu Imperiul Otoman, care durase aproape patru secole. Cu toate că suzeranitatea otomană devenise în mare măsură nominală după 1829, încetarea ei oficială a dat un impuls puternic mândriei naţionale. Dobândirea independenţei a permis practic politicienilor şi intelectualilor români să-şi concentreze

atenţia asupra construcţiei naţionale. Totuşi, în ciuda entuziasmului momentului, ei au rămas realişti. Recunoscând limitele independenţei, au înţeles că o ţară mică ce urmăreşte obiective politice oricât de limitate şi dezvoltarea unei economii naţionale prospere îşi poate permite doar cu riscuri proprii să ignore interesele Marilor Puteri.

Criza orientală din 1875–1878 a provocat o mutaţie decisivă în politica externă românească. Între 1866 şi 1877 Domnitorul Carol, oamenii politici, atât liberali cât şi conservatori, au urmat o politică de echilibru între Austro-Ungaria şi Rusia. Dar, după 1878, ei au înclinat spre Austro-Ungaria. Basarabia, care acum s-a alăturat Transilvaniei ca obiect al aspiraţiilor iredentiste române, se afla la rădăcina înverşunării româneşti împotriva Rusiei, dar evaluarea de către români a ţelurilor globale ruseşti în Balcani, sugerate de sprijinirea de către aceştia a Bulgariei în dauna României, a întărit neîncrederea României în aliatul ei de odinioară. Ostilitatea faţă de Rusia a afectat şi contactele României cu vecina sa de la sud. Perceperea Bulgariei ca stat protejat de către Rusia, adăugată la neîntrerupta dispută cu privire la Dobrogea de Sud, a înrăutăţit relaţiile dintre cele două ţări până la izbucnirea Războaielor Balcanice.

O consecinţă logică a independenţei a fost proclamarea României ca regat şi a lui Carol ca Rege la 26 martie 1881. Evenimentul pare să fi luat populaţia ţării prin surprindere. Sărbătoririle publice de la Bucureşti de după această proclamaţie au reflectat mai curând priceperea organizatorică a oficialităţilor locale decât entuziasmul populaţiei, dat fiind că, după cincisprezece ani, Carol a rămas aceeaşi personalitate rece, distantă. În străinătate, Marile Puteri, poate din oboseală, nu au ridicat obiecţii serioase, iar recunoaşterea de către ele a urmat la timpul cuvenit.

2
MODELE DE DEZVOLTARE

Venirea Hohenzollernilor, promulgarea Constituţiei în 1866 şi dobândirea independenţei în 1878 i-a confruntat pe politicienii, economiştii şi sociologii români cu noua problemă a dezvoltării naţionale. Chestiunile concrete erau multe şi variate, dar s-au conturat două direcţii generale. Prima, inspirându-se din experienţa occidental europeană, ar fi dus la industrializare şi urbanizare şi ar fi operat schimbări radicale în fiecare segment al societăţii româneşti; cea de a doua se baza pe trecutul agrar al României şi punea accentul pe conservarea structurilor sociale tradiţionale şi a valorilor culturale.

Această dihotomie începuse să fie vizibilă încă înainte de jumătatea veacului. În organizarea politică, emulaţia Apusului se vădea în receptarea teoriilor liberale de guvernare şi în elaborarea unor noi coduri de legi; în economie, în apelurile pentru realizarea unei industrii moderne şi a unui sistem de credit modern; iar în cultură, în receptarea pe scară largă a literaturii franceze şi a unor astfel de proiecte precum Colegiul Francez de la Iaşi. În partea opusă, cercul din jurul revistei *Dacia literară* reprezenta în anii ’40 o reacţie faţă de îmbrăţişarea necritică a Occidentului. Ea reamintea confraţilor români de moştenirea lor naţională unică şi îi îndemna să-şi caute izvoarele de inspiraţie literară şi ţelurile sociale în experienţa autohtonă. Grupul paşoptiştilor nu aparţinea nici uneia din tabere în exclusivitate, dar în căutarea de soluţii pentru problemele politice şi economice urgente, aceştia au apelat din belşug la experienţa occidentală. Totuşi, doar după Revoluţia de la 1848, aceste idei şi tendinţe, adesea disparate, s-au transformat în curente ideologice distincte. Atunci s-au aliat „europeniştii” pe de o parte şi „tradiţionaliştii” pe de altă parte şi a fost inaugurată o dezbatere naţională de largi

proporţii ce va dura până la cel de-al Doilea Război Mondial.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, promotorii uneia sau alteia dintre cele două căi de dezvoltare, fie occidentală, fie autohtonă, au trecut la abordarea culturală sau filosofică a problemei ori s-au lăsat conduşi de teoriile şi datele economice. Divergenţele de opinii şi nu consensul erau la ordinea zilei. Totuşi, în centrul tuturor doctrinelor enunţate se afla rolul agriculturii în noua Românie, nu doar în economie, ci ca determinant al relaţiilor sociale şi al valorilor etice. Nici industria modernă nu putea fi ignorată, întrucât toţi, fie ei agrarieni neînduplecaţi sau occidentalizanţi convinşi, recunoşteau potenţialul acesteia de transformare a societăţii.

FORMA FĂRĂ FOND

Prima critică coerentă organizată a direcţiei în care se îndrepta societatea românească modernă a fost formulată de către un grup de tineri din Iaşi, care studiaseră la universităţile din Europa Occidentală şi care doreau să ridice viaţa culturală şi intelectuală românească la nivel european. Ei argumentau că după Tratatul de la Adrianopol din 1829, care pusese capăt în mod formal monopolului comercial otoman, Principatele Române pătrunseseră ameţitor de repede în lumea economică şi culturală europeană şi îşi „deschiseseră porţile prea larg” inovaţiilor de toate felurile. Tinerii occidentalizanţi, se plângeau ei, împrumutau şi imitau, neţinând cont de criteriile de selecţie bazate pe experienţa şi obiceiurile locale. Rezultatul inevitabil a fost, aşa suna rechizitoriul lor, că acel contact cu Europa nu a atins decât suprafaţa societăţii româneşti, căreia îi lipseau încă un fundament şi un conţinut propriu. Astfel de idei vor sta la baza curentelor tradiţionaliste de gândire despre dezvoltarea românească timp de aproape trei sferturi de secol. Dar aceşti primi critici nu erau, de fapt, tradiţionalişti. Mai curând, se hrăniseră cu ideile care îi vor aduce pe români într-o

comuniune mai strânsă cu Europa.

Plini de optimism în legătură cu viitorul naţiunii lor în anii imediat următori Unirii Principatelor şi încrezători în propria lor capacitate de a o pune pe făgaşul cel bun, câţiva dintre aceşti tineri intelectuali, şcoliţi în Apus, au înfiinţat o societate pentru propagarea ideilor şi atragerea opiniei publice în favoarea acestora. Au denumit-o „Junimea”. Poate „comunitate” ar fi un termen potrivit pentru descrierea acestui grup, întrucât nu s-a creat prin vreun act formal, iar membrii lui nu erau ţinuţi laolaltă de vreo serie de reguli. Mai curând, Junimea îşi datora apariţia afinităţilor personale dintre membrii ei fondatori şi s-a menţinut mulţumită ideilor comune despre societate, cultură şi literatură.

Junimea îşi identifică începuturile în 1863, când cinci tineri, recent reveniţi în ţară de la studii în străinătate, s-au întâlnit la Iaşi pentru a discuta modalităţile de prezentare a rezultatelor propriilor studii şi de stimulare a vieţii intelectuale în oraşul lor, care cunoscuse o oarecare scădere după plecarea Domnitorului la Bucureşti. Conferinţele publice, caracteristice pentru activitatea Junimii timp de şaptesprezece ani, au început în 1863, iar prima întrunire literară oficială a societăţii a avut loc în anul următor, când s-a audiat traducerea piesei *Macbeth,* făcută de către unul dintre membrii ei. Apoi, a intrat în obiceiul societăţii ca, după conferinţa publică de duminică, membrii ei să se întrunească în casa unuia dintre aceştia pentru a discuta chestiuni importante ale zilei sau pentru a supune dezbaterii critice opera literară sau ştiinţifică a unuia dintre colegi. Conferinţele, care începând cu 1866 s-au transformat în cicluri anuale şi au abordat o tematică largă, ca de pildă „Cercetări psihologice” (1866 şi 1869), „Omul şi natura” (1873) şi „Germanii” (1875), au avut un larg răsunet printre cercurile educate ieşene şi, cu timpul, au făcut din Societatea Junimea şi din junimism o forţă puternică în cadrul vieţii intelectuale şi politice din întreaga ţară. Auditoriul era compus în exclusivitate din intelectuali – profesori, jurişti, înalţi funcţionari guvernamentali şi studenţi – un public pretenţios care impunea conferenţiarilor

respectarea cu rigurozitate a unor standarde înalte. Aceste conferinţe, care au continuat până în 1881, au devenit astfel o instituţie, respectată de mulţi, temută de unii.

Membrii fondatori ai Junimii, cu o singură excepţie notabilă, proveneau din cele mai înalte straturi ale societăţii moldovene. Theodor Rosetti era cumnatul Domnitorului Alexandru Ioan Cuza; Petre Carp şi Vasile Pogor erau fiii unor boieri avuţi, iar Iacob Negruzzi era fiul lui Costache Negruzzi, unul dintre maeştrii prozei moldovene. Doar Titu Maiorescu venea din „starea a treia". Tatăl său, Ioan Maiorescu, a fost profesor la Colegiul Naţional din Craiova şi reprezentase guvernul provizoriu din Ţara Românească la Parlamentul de la Frankfurt în 1848. Dar pe niciunul dintre ei nu-l preocupau clasele sociale. Ceea ce avea importanţă era nobleţea spiritului şi desăvârşirea intelectuală. Colaborarea şi prietenia lor nu au fost astfel rodul unui joc al întâmplării, ci se bazau pe convingeri şi aspiraţii comune. Studiaseră în Germania (câţiva, printre care Pogor, în Franţa) şi asimilaseră ideile postrevoluţionare predominante acolo şi au căzut de acord asupra direcţiei în care trebuia să se îndrepte viaţa socială şi politică românească. Aveau vederi luminate şi conservatoare, iar metoda lor de analiză era iconoclastă.

Titu Maiorescu (1840–1917) a fost figura dominantă a Junimii de la începuturile sale până la dispariţia ei efectivă la sfârşitul secolului. Influenţa decisivă pe care a exercitat-o Junimea asupra vieţii culturale româneşti în această lungă perioadă de timp se datora în mare măsură conducerii sale intelectuale şi minunatelor sale calităţi de organizator şi conducător. Era de formaţie intelectuală germană, studiase mai întâi la Theresianum, un colegiu de elită din Viena, pe care l-a frecventat timp de şapte ani, şi apoi la universităţile din Berlin şi Giessen, unde şi-a luat doctoratul în filosofie în anul 1859, cu o teză despre Johann Herbart, filosof german din secolul al XIX-lea, cunoscut pentru aplicarea psihologiei şi moralei la pedagogie. Gândirea sa a fost cel mai mult influenţată de Schopenhauer – iar prin acesta de Kant – şi de Feuerbach, care era principala sursă a materialismului său şi a

încercărilor sale de a stabili fundamentele unei moralităţi laice, una dintre preocupările de căpătâi ale epocii. În 1863, anul în care s-a născut Junimea, Titu Maiorescu a devenit rector al Universităţii din Iaşi, fondată în 1860. Din acest moment va fi adânc implicat în conturarea politicii culturale în calitate de profesor, scriitor şi personalitate publică.

Oricât de semnificative au fost contribuţiile lui Maiorescu, Junimea n-ar fi fost ceea ce a devenit fără prezenţa altora, a unor personalităţi remarcabile prin ele însele. Înaintea tuturor era Petre Carp (1837–1919). Descendent al unei vechi familii boiereşti, acesta, ca şi Maiorescu, a studiat în Germania, la un liceu francez din Berlin şi apoi la Universitatea din Bonn, unde a urmat dreptul şi ştiinţele economice. Se simţea în largul său în cercurile studenţeşti aristocrate, unde a adoptat atitudini sociale care îl vor caracteriza toată viaţa. La întoarcerea acasă în 1862 şi-a făcut simţită imediat prezenţa în viaţa intelectuală a Iaşilor. A contribuit substanţial la crearea unui spirit junimist distinctiv, acea combinaţie de intensitate, erudiţie şi ospitalitate, care a cimentat relaţiile într-un grup diversificat de oameni. Colegii lui Carp l-au respectat pentru cunoştinţele sale politice şi sociologice, pentru vastele sale lecturi din literatura europeană şi pentru talentul său de critic literar, şi adesea i se adresau ca autoritate supremă. Dar, întrucât cariera sa politică îi acapara energiile, apărea din ce în ce mai rar la adunările Junimii. Vasile Pogor (1833–1906) a jucat şi el un rol important în conturarea crezului Junimii. Fiu de răzeş, ridicat la rangul de boier în 1821, a primit o educaţie franceză la un pension din Iaşi şi apoi la Paris, unde a studiat dreptul. Era copilul teribil al grupului, având veşnic la îndemână o glumă sau vreun comentariu sarcastic. Avea o curiozitate inepuizabilă, care l-a făcut receptiv la tot ceea ce era nou. Dificultatea pentru el consta în faptul că era incapabil să aleagă. În afară de clasicii greci şi latini – l-a tradus pe Horaţiu şi simţea nevoia să-l recitească pe Homer în fiecare an –, l-a tradus pe Baudelaire, care la vremea aceea era total necunoscut cititorilor români, şi a ţinut conferinţe pe teme foarte diverse, ca de pildă influenţa Revoluţiei franceze asupra

ideilor moderne; piesele lui Shakespeare; Schopenhauer.

Au fost mulţi alţii care au contribuit la prestigiul şi influenţa Junimii. „Fondatorilor" li s-a adăugat o grupare de cărturari din toate disciplinele majore, printre care: Alexandru D. Xenopol, istorie; Alexandru Lambrior, lingvistică; Vasile Conta, filosofie; Gheorghe Panu, istorie şi, mai târziu, reformă socială. Valorile intelectuale şi spirituale promovate de către Junimea au servit drept izvor de inspiraţie marilor creatori ai literaturii române din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea: Mihai Eminescu, un romantic şi cel mai mare poet de limbă română; Ion Creangă, creatorul unei viziuni autentice, realiste asupra satului; Ion Luca Caragiale, care şi-a concentrat atenţia asupra orăşenimii în capodoperele sale dramatice şi în proza scurtă, şi Ioan Slavici, romancier şi nuvelist care a excelat în analiza personajelor.

Influenţa exercitată de junimişti asupra vieţii intelectuale şi literare s-a datorat în mare măsură gazetei *Convorbiri literare,* lunar editat de către ei. Ideea de a publica o revistă modelată după cea pariziană, *Revue des deux mondes,* i-a aparţinut lui Iacob Negruzzi, iar ca editor timp de douăzeci şi opt de ani a ridicat-o la rangul de primă revistă română a vremii sale. Dar Maiorescu a fost acela care i-a dat tonul. În primul număr, din 1 martie 1867, acesta a anunţat că revista se va dedica „artei şi ştiinţei" şi că va evita „patimile politicii", pe care le găsea dăunătoare creativităţii şi erudiţiei. *Convorbiri literare* evita, de asemenea, specializarea. În schimb, reflecta interesele largi şi înclinaţiile spre sinteză ale fondatorilor ei. Predominau ştiinţele umaniste – literatura şi critica literară, istoria, filosofia şi filologia.

Politica, în ciuda declaraţiei lui Maiorescu, a devenit principala preocupare a Junimii după 1870, când un număr dintre membrii ei şi-au format propria grupare, „Juna dreaptă", sub egida Partidului Conservator. Au încercat, zadarnic, să împiedice căderea activităţilor literare şi culturale în mrejele politicii. Aceasta monopoliza din ce în ce mai mult atenţia lui Maiorescu, a lui Carp şi a altora, iar duşmăniile născute din ambiţii rivale au întunecat voioşia şi camaraderia

fondatorilor. Zilele de glorie ale Junimii şi ale *Convorbirilor literare* au durat până în jurul anului 1885, când societatea s-a mutat la Bucureşti. Dar chiar înainte de acea dată încetase să mai fie la Iaşi ceea ce fusese odinioară, întrucât membrii săi de frunte plecaseră sau muriseră, iar centrul său s-a deplasat încet-încet la Bucureşti, mai ales după strămutarea lui Maiorescu acolo în 1874. După 1885, dominarea vieţii intelectuale şi literare de către Junimea era şi ea în declin, dat fiind că literatura şi cultura română intraseră într-o nouă fază, în care teoriile şi valorile îmbrăţişate de această societate deveneau din ce în ce mai distonante. Maiorescu însuşi a recunoscut acest lucru, în 1890, când a spus că vechea societate Junimea din Iaşi ar trebui menţionată ca aparţinând trecutului, dar a respins ideea că junimismul ca doctrină murise. Pentru o vreme, de la catedra sa de la Universitatea din Bucureşti, a reuşit să crească o nouă generaţie de junimişti din rândurile unui grup de studenţi ai săi deosebit de talentaţi. Dar noii tineri nu puteau să domine viaţa intelectuală şi literatura aşa cum o făcuseră mai vârstnicii lor. Un număr crescând de intelectuali au fost atraşi de teoriile estetice şi de discursul filosofic adânc influenţate de pozitivism şi de ştiinţă sau au fost preocupaţi de două mari probleme ale timpului – chestiunea ţărănească în interior şi chestiunea naţionalităţilor în Transilvania. Pe la sfârșitul primului deceniu al noului secol, Junimea încetase, de fapt, să existe. Până şi în plan politic, ea nu mai reprezenta un curent separat, deoarece în 1907 s-a unit cu Partidul Conservator, condus acum de către Petre Carp.

Cea mai durabilă influenţă exercitată de către junimişti pare să fi fost cea asupra modului în care românii gândeau despre ei înşişi. Atitudinea critică pe care şi-au asumat-o faţă de cursul de dezvoltare în care se angajase ţara încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea a fost scânteia unei dezbateri în rândurile intelectualilor şi ale politicienilor ce va dura până la cel de-al Doilea Război Mondial.

Modul de abordare a problemei de către junimişti a constituit el însuşi un şoc pentru mulţi intelectuali. Hrănită şi

dominată de Franţa, începând cu anii ’30, cultura română era acum expusă unor masive influenţe germane.{39} Filosofia şi sociologia germană se aflau în centrul ideologiei junimiste şi nu s-au făcut simţite nicăieri mai puternic ca în concepţia junimistă despre lume. Construită în conformitate cu principiile dezvoltării sociale organice, ea s-a inspirat foarte mult din teoriile istoriciste ale filosofiei romantice germane. Ceva mai târziu, ideile evoluţioniste ale lui Herbert Spencer, care puneau accentul pe o dezvoltare lentă, gradată şi pe care junimiştii le cunoscuseră în special prin intermediul comentariilor germane, au avut şi ele puterea lor de înrâurire. Maiorescu şi colegii săi au descoperit şi în lucrarea lui Henry Buckle, *History of Civilization în England,* confirmarea ştiinţifică a teoriilor lor despre schimbările sociale şi cursul de dezvoltare pe care ar trebui să le adopte propria lor ţară.{40} Îndatoraţi astfel teoriilor evoluţioniste, junimiştii au perceput în istoria românească recentă o deviere hotărâtoare de la principiile dezvoltării organice, care crease o „antinomie paralizantă” între formă şi fond.

Pentru a ajunge la astfel de concluzii, fondatorii Junimii au fost puternic influenţaţi de studiile lor de drept. În acelaşi timp, şcoala istorică fusese precumpănitoare. Ea cerea respectarea tradiţiilor autohtone în legislaţie şi în structurile constituţionale şi, evitând discontinuitatea provocată de revoluţie, proslăvea evoluţia ca normă pentru societăţile sănătoase. Acestea au fost ideile care au format coloana vertebrală a ideologiei junimiste. Astfel, Restauraţia europeană, care îşi urmase deja cursul în Occident, a ajuns până la urmă în România în gândirea socială a lui Titu Maiorescu şi a colegilor săi. Ei au aplicat României ideea că revoluţia (punctul lor de referinţă era tot Franţa anului 1789) era un „act arbitrar” care, în mod invariabil, destructura cursul neîntrerupt şi firesc al dezvoltării istorice şi abătea asupra societăţii cele mai cumplite consecinţe. Potrivit acestei linii de gândire, revoluţionarii erau aceia care formulau şi aplicau principii abstracte ale dezvoltării sociale, fără a ţine seama de evoluţia „organică” a instituţiilor naţiunii.

Maiorescu gândea că evitarea revoluţiei este importantă mai ales pentru o ţară mică precum România, care, înconjurată de mari puteri „prădalnice”, nu-şi putea îngădui răsturnări neaşteptate. Revoluţionarii, avertiza el, ar putea să ştie de ce porneau o revoluţie, dar nu puteau fi niciodată siguri cine şi ce va câştiga până la urmă. El şi confraţii săi junimişti susţineau că instituţiile sociale nu ar putea fi niciodată produsele ideologiei, precum şi că acestea trebuiau, în schimb, să-şi asume forma adecvată încetul cu încetul, în timp şi prin experienţă. Pentru ei, societatea, ca şi natura, nu a fost niciodată „creată”; ea este întotdeauna într-un proces de „devenire”.

Din perspectiva veneraţiei pentru tradiţie şi dezvoltare organică, junimiştii au disecat instituţiile şi cultura României contemporane. Ei au cerut socoteală în special generaţiei de la 1848. I-au acuzat pe tinerii revoluţionari de a fi cedat complet în faţa culturii apusene moderne, de a-i fi atins doar formele exterioare şi, ca atare, de a nu fi văzut fundamentele istorice mai adânci, care au produs cu necesitate acele forme şi fără a căror preexistenţă ele nici nu ar fi putut exista. Maiorescu, în 1895, privind înapoi cu aproape o jumătate de secol, a crezut că importanţa paşoptiştilor consta în faptul că au trezit conştiinţa naţională a românilor şi că le-au ascuţit voinţa de a se dezvolta în armonie cu civilizaţia occidentală, dar găsea că sunt total lipsiţi de spirit practic. În mod special, el a denunţat programul revoluţionar proclamat în iunie 1848 ca o „operă de fantezie”, „o naivă aşternere pe hârtie a unui amalgam de idei nebuloase”.{41} Preocuparea imediată a lui Maiorescu a fost starea lamentabilă a culturii române. Principalul viciu de care suferea era „neadevărul”, neadevăr în aspiraţii, neadevăr în politică, neadevăr în poezie, neadevăr până şi în gramatică, neadevăr în toate formele de manifestare a spiritului public. În pamfletul „În contra direcţiunii de astăzi a culturei române”, pe care l-a publicat în *Convorbiri literare* în 1868, scria: „Înainte a avea partid politic, care să simtă trebuinţă unui organ, şi public iubitor de ştiinţă, care să aibă nevoie de lectură, noi am fundat jurnale politice şi reviste literare şi am

falsificat şi dispreţuit jurnalistica. Înainte de a avea o cultură crescută peste marginile şcoalelor, am făcut atenee române şi asociaţiuni de cultură şi am depreţiat spiritul de societăţi literare. Înainte de a avea o umbră măcar de activitate ştiinţifică originală, am făcut Societatea Academică Română… şi am falsificat ideea academiei. Înainte de a avea artişti trebuincioşi, am făcut Conservatorul de muzică; înainte de a avea un singur pictor de valoare, am făcut Şcoala de bele-arte; înainte de a avea o singură piesă dramatică de merit, am fundat Teatrul naţional şi am depreţiat şi falsificat toate aceste forme de cultură."{42} Astfel, conchidea Maiorescu, în aparenţă românii posedau aproape întreaga civilizaţie apuseană, dar în realitate, avertiza el, politica, ştiinţa, academiile, ziarele, teatrul şi constituţia erau toate moarte înainte de a se naşte, „fantome fără trup", „forme fără fond".

Maiorescu descoperise un dezacord fundamental între instituţii şi structura socială a României contemporane. Pentru el, existau doar două clase în societatea românească – moşierii şi ţăranii. El nega existenţa unei a treia clase – burghezia.{43} O astfel de opinie se potrivea cu propria sa concepţie şi cea general junimistă despre societatea românească pe care o considera o formă fără fond. Maiorescu argumenta că formele culturale şi politice fuseseră importate şi puse pur şi simplu deasupra obiceiurilor ancestrale şi vieţii spirituale patriarhale ale marii mase a populaţiei. Aceste forme, introduse, potrivit junimiştilor, la întâmplare şi în grabă, nu corespundeau întru nimic cu condiţiile sociale din România; ele erau, mai curând, potrivite acelor schimbări profunde din Occident care aduseseră burghezia la putere. Dar, insista Maiorescu, România nu avea burghezie şi iată de ce, după opinia sa, sistemul constituţional existent în România era ineficient – nu avea raţiunea de a exista. Petre Carp a mers şi mai departe. El a etichetat Partidul Naţional Liberal, înfiinţat în 1875, drept „artificial", întrucât nu putea spera să reprezinte interesele unei clase – burghezia – care nu exista. Junimiştii perseverau în negarea existenţei unei clase mijlocii, cu toate că dezvoltarea economică a României în ultima treime de secol

dovedea altceva.

Deloc surprinzător, junimiştii găseau socialismul o anomalie şi mai mare decât burghezia şi negau existenţa unui proletariat român. Maiorescu a exprimat această idee a lor în termeni tranşanţi într-o conferinţă publică din 1892, intitulată „Condiţiunile progresului omenirii”. Argumentele sale erau destul de cunoscute. Gândea că socialismul în Europa Occidentală avea funcţionalitate ca produs al unei societăţi mature, dar în societatea românească, aflată încă în faza propriei sale „copilării”, nu avea nicio noimă. Vedea în radicalismul avansat de socialişti o ameninţare pe termen lung la adresa structurilor sociale existente, dar nu sesiza cine ştie ce pericol imediat în de-abia născuta mişcare socialistă română şi o respingea ca pe o „plantă exotică”.{44}

Junimiştii nu puteau discerne niciun fel de incompatibilitate semnificativă între cele două clase ale societăţii româneşti recunoscute de către ei. Considerau că moşierii şi ţăranii formau un singur bloc, uniţi de dragostea comună faţă de proprietate. În consecinţă, conform acestei linii de gândire, ei erau, în mod inerent, conservatori, dar reprezentau şi un bastion împotriva unor schimbări structurale bruşte şi a unor inovaţii necugetate. În materie de convingere şi de politică publică, junimiştii au susţinut menţinerea proprietăţii private şi s-au opus tuturor măsurilor care o ameninţau cu fragmentarea sau confiscarea. Au fost de acord cu reforma agrară din 1864 întrucât a consolidat ataşamentul maselor de ţărani faţă de proprietate şi a eliberat capacităţile lor productive de poverile îndurate de secole. Au fost încântaţi să constate că guvernul recunoscuse în sfârşit că valoarea pământului depindea în ultimă instanţă de truda ţăranului. Cu toate acestea, ei găseau că legea era deficitară dat fiind că nu oprea noii proprietari să-şi fărâmiţeze loturile, periclitând astfel viabilitatea economică a micii proprietăţi ţărăneşti şi subminând stabilitatea socială pe care aceasta o asigura. Ei căutau necontenit să protejeze micul producător independent, pe care îl recunoşteau ca stâlp al fiecărei ţări agricole – „singura clasă reală” a societăţii româneşti,

pretindea Maiorescu în 1868 – sprijinind legislaţia în măsură să facă mica proprietate rurală inalienabilă şi indivizibilă. Dar în toate măsurile de îmbunătăţire a soartei ţărănimii, junimiştii s-au opus oricărei reforme agrare care ar fi micşorat proprietatea moşierească. În relaţiile de proprietate, ca şi în alte probleme sociale, ei promovau o tranziţie lentă, gradată, la noile forme.

Junimiştii credeau în progres şi acceptau necesitatea ca România să evolueze către o civilizaţie modernă după model occidental, dar erau convinşi că acest proces ar putea avea loc doar prin mijloace morale şi culturale, în timp ce structurile sociale şi economice autohtone rămâneau neatinse. Astfel, ei nu prevedeau niciun fel de schimbare semnificativă în primatul agriculturii în cadrul economiei naţionale sau în rolurile tradiţionale ale moşierilor şi ţăranilor în cadrul relaţiilor sociale. La început ei au respins industria considerând-o practic inexistentă şi gândeau că, în acele puţine locuri în care exista, ea era lipsită de caracter naţional, fiind doar creaţia străinilor cu capital străin.{45} Totuşi, pe la sfârşitul secolului, aceştia deveniseră mai puţin categorici. Unii dintre ei erau chiar înclinaţi să încurajeze industria, deşi doar acele ramuri care prelucrau produsele agricole. Petre Carp însă a mers mai departe. A sprijinit Legea Minelor din 1895, un act legislativ important, care a pus bazele industriei extractive moderne române, iar el şi alţi junimişti au susţinut afluxul nestingherit de capital străin în ţară considerându-l cel mai bun mijloc de dezvoltare a economiei naţionale, în lipsa unui capital autohton suficient.

Teoriile de dezvoltare elaborate de către fondatorii Junimii au exercitat o influenţă puternică asupra generaţiei următoare, care le-a adaptat la noile cuceriri din ştiinţele sociale şi experimentale la sfârşitul secolului al XIX-lea. Un membru de frunte al acestei generaţii, care avea să ducă mai departe tradiţia junimistă în perioada dintre cele două războaie, a fost Constantin Rădulescu-Motru (1868–1957). El a făcut parte din acea mână de profesori, printre care s-a aflat şi Titu Maiorescu, cărora li s-a datorat remarcabila înflorire a

filosofiei şi psihologiei în România între anii ’70 şi începutul deceniului al cincilea al secolului al XX-lea. Ca student al lui Maiorescu la Universitatea din Bucureşti, între 1885 şi 1888, el a fost influenţat atât de ideile cât şi de metoda dascălului său. Şi-a continuat studiile de psihologie şi filosofie la Paris, apoi la Leipzig cu Wilhelm Wundt. La întoarcerea sa la Bucureşti, în 1893, cu un doctorat în filosofie, a publicat o serie de articole cu tematică filosofică în *Convorbiri literare,* iar în 1897 şi-a început lunga carieră profesorală la universitate.

Puternic influenţat de filosofia şi sociologia germană şi urmând tradiţia junimistă, Rădulescu-Motru s-a preocupat de probleme ale filosofiei culturii. De la romanticii germani şi mai direct de la Houston Stewart Chamberlain a învăţat să aprecieze superioritatea „culturii” asupra „civilizaţiei”. El a definit cultura ca unica expresie „organică” a spiritului unei comunităţi sau naţiuni şi a identificat-o cu „înclinaţiile spirituale” ale unui popor. Astfel, componentele sale rezidau în creaţiile inimii şi ale minţii – credinţe religioase, valori morale şi instituţii, opere de artă şi adevărurile ştiinţifice. Civilizaţia, pe de altă parte, însemna câştigul material şi progresul tehnologic, formele exterioare, „lucrurile” vieţii sociale. Pentru el, diferenţa esenţială între cultură şi civilizaţie era o diferenţă de profunzime, cea dintâi pătrunzând esenţa unui popor, iar cea de-a doua rămânând la suprafaţă; cultura „sălăşluia în suflet”, în timp ce civilizaţia era doar un „veşmânt pentru trup”; civilizaţia putea fi împrumutată de către un popor de la altul, repede şi uşor, prin imitaţie, însă o cultură împrumutată era de neconceput.{46}

Într-o carte de mici dimensiuni, *Cultura română şi politicianismul* (1904), Rădulescu-Motru a aplicat antinomia cultură-civilizaţie la dezvoltarea modernă a României. Îndatorarea sa faţă de concepţia lui Maiorescu privitoare la forme fără fond este evidentă. El a pus semnul egalităţii între formă şi civilizaţie, pe de o parte, şi între fond şi cultură, pe de altă parte. A acuzat de asemenea generaţia de la 1848 de a fi rupt continuitatea dezvoltării culturale române prin importarea în pripă a formelor politice apusene, care erau

total străine spiritului naţiunii. Împrumutul şi imitaţia au fost astfel principalele cauze ale anomaliilor care au lovit societatea românească de atunci încoace. Legile şi instituţiile occidentale, sublinia el, au fost create din belşug în România, dar ele nu au avut efect asupra vieţii de zi cu zi a masei poporului. Au fost doar idei, iar sub suprafaţa luminoasă a unei „civilizaţii externe", spiritul tradiţional al culturii române a rămas neatins.

De la romanticii germani direct şi de la predecesorii săi junimişti indirect, Rădulescu-Motru a descoperit locul geometric al formelor organice de viaţă socială, al legăturilor „fireşti" dintre membrii comunităţii într-un sat tradiţional românesc, dar nu a putut percepe decât relaţiile reci, „mecanice", dintre locuitorii centrelor urbane în dezvoltare. Nu avea niciun dubiu, de aceea, că viitorul naţiunii române depindea de consolidarea modului lor de viaţă rurală. Privirile sale erau îndreptate spre trecut, întrucât idealiza relaţiile dintre vechea clasă boierească şi ţărănime, considerându-le armonioase, şi nega poporului român orice aptitudine pentru industrie şi pentru comerţul pe scară largă. În plus, el îl considera structural incapabil de muncă disciplinată şi de planificare, acele „obiceiuri superioare", care produseseră dinamica societate capitalistă, industrială, din Apusul Europei. {47}

Ideile lui Rădulescu-Motru au reprezentat astfel o continuare a junimismului cu accentul lor pe tradiţia intelectuală şi culturală autohtonă. Totuşi, el a mers mai departe decât mentorii săi, făcând din sat centrul tradiţiei naţionale şi epicentrul dezvoltării sociale şi economice. Ca atare, el aparţine deopotrivă curentelor agrariene care apăruseră la cumpăna veacurilor, cât şi junimismului.

Sămănătorismul a reprezentat o bucată de timp după începutul secolului cel mai dinamic dintre curentele agrariene în dezvoltare, ce îşi datora numele cuvântului „sămănătorul", simbolul ţelurilor didactice ale mişcării. Era un amalgam al curentului naţional al *Daciei literare* din anii '40, al teoriei junimiste a „formei fără fond" şi al unei preocupări crescânde

pentru condiţia socială şi economică a ţărănimii. Noul curent a apărut, aşa cum s-a întâmplat atât de frecvent în viaţa intelectuală românească, atunci când o sumă de persoane, având acelaşi mod de gândire, s-au grupat în jurul unei reviste, în cazul de faţă *Sămănătorul,* un săptămânal publicat la Bucureşti, începând cu 2 decembrie 1901. Cu toate că editorii şi colaboratorii revistei proveneau din medii diferite, îi unea nemulţumirea faţă de calea de dezvoltare pe care păşea ţara. Erau toţi de părere că se simţea nevoia imperioasă a unei reforme, dar măsurile propuse de ei erau morale şi culturale, pentru că priveau chestiunea ţărănească şi dezvoltarea naţională în general ca probleme etice. Ca şi Rădulescu-Motru, priveau cu precauţie „politica de dragul politicii" şi îi denunţau pe acei politicieni care, în opinia lor, se foloseau de anomaliile formelor constituţionale apusene „goale" pentru a câştiga avantaje personale pe seama masei populaţiei. Credeau că ţăranilor nu le lipsea atât pământul cât „lumina". Ca atare, au elaborat un program larg de culturalizare, care să-i aducă pe dascăli la sate pentru a-i „lumina" pe locuitorii acestora şi care să promoveze o „literatură sănătoasă" menită să le insufle tuturor pioşenie pentru trecutul glorios şi o hotărâre de a îmbunătăţi prezentul.

Din anumite puncte de vedere, concepţia sămănătoriştilor cu privire la dezvoltarea românească se asemăna cu cea a junimiştilor. Se încadra în acel larg curent de idei care susţinea că România a fost deviată pe o cale greşită, total nepotrivită experienţei sale istorice. De aceea, sămănătoriştii au denunţat capitalismul cu nespusă vehemenţă, ca o „implantare nefirească" într-o societate tradiţională supusă altor legi economice şi sociale. Întrucât capitalismul românesc era opera doar a unei mâini de oameni, care nu aveau o motivaţie mai înaltă decât a propriului câştig, se argumenta, această ingerinţă nesănătoasă putea fi îndepărtată cu uşurinţă, permiţând astfel României să evite „năpasta" dezvoltării capitaliste.

Sămănătoriştii s-au lăsat antrenaţi în aceeaşi critică aspră a

României secolului al XIX-lea, ca şi ceilalţi teoreticieni anticapitalişti, dar, spre deosebire de aceştia, ei nu au oferit, în afară de educaţie, soluţii presantelor probleme sociale şi economice ale României contemporane. În plus, erau lipsiţi de direcţie. Glorificau instituţiile trecutului, dar nu credeau că acestea puteau fi refăcute; se plângeau de dispariţia vechii clase boiereşti, dar acceptau procesul ca inevitabil; subapreciau realizările generaţiei de la 1848 şi sistemul politic creat în 1866, dar nu pledau pentru abolirea lor. În locul unor reforme economice şi sociale concrete, sămănătorişţii promovau îmbunătăţirea generală a vieţii publice printr-un fel de epurare morală, ce urma să fie îndeplinită prin răspândirea culturii în rândurile populaţiei, o cultură îmbibată de „adevărate valori naţionale". Toate acestea urmau să aibă loc încetul cu încetul pentru că, precum junimiştii, sămănătorişţii concepeau dezvoltarea socială drept un proces evolutiv, care preîntâmpina influenţele din afară şi schimbările bruşte de direcţie.

Ca apărători ai idealurilor naţionale, sămănătorişţii promovau armonia socială. Curentele de idei şi mişcările politice, ca de pildă socialismul, care susţineau antagonismele de clasă erau, din punctul lor de vedere, un blestem. În lumea lor rurală idealizată nu discerneau nicio incompatibilitate fundamentală între ţăran şi moşier. Astfel, ei puteau să manifeste o simpatie autentică pentru truditorul pământului şi în acelaşi timp să preamărească rolul istoric al boierului.

Principalul animator al sămănătorismului a fost istoricul Nicolae Iorga (1871–1940). Voluminoasele sale scrieri au permis conturarea unei doctrine, care, într-o oarecare măsură, a compensat lipsa unei expuneri sistematice, filosofice şi sociologice, a vederilor sămănătoriste. În 1904, anul în care a devenit director al *Sămănătorului,* la vârsta de treizeci şi trei de ani, Iorga dobândise un loc de frunte în viaţa culturală românească. Şi-a luat licenţa în istorie la Universitatea din Iaşi în 1889 şi a petrecut următorii patru ani în Europa, mai întâi la Paris, la École Pratique des Hautes Études, pe care a absolvit-o cu o teză despre Philippe de Mézières şi cruciada

secolului al XIV-lea, apoi la Universitatea din Leipzig, unde şi-a luat doctoratul, în 1893, cu o teză despre Thomas III, Marchiz de Saluces. În 1895 va fi numit profesor de istorie universală la Universitatea din Bucureşti, iar doi ani mai târziu va fi ales membru corespondent al Academiei Române. Aceasta este perioada în care îşi formează încetul cu încetul o atitudine critică faţă de cultura română. El a abordat problema de pe fondul solid al studiilor sale de istorie şi literatură vest-europeană, o perspectivă care a dat şi mai mult relief contradicţiilor percepute de el în toate aspectele societăţii româneşti. Într-un volum de studii publicat în 1899, intitulat *La Vie intellectuelle des Roumains en 1899,* el a aplicat faimoasa teorie maioresciană a formei fără fond la analiza sa dedicată instituţiilor existente, dar cu mai multă patimă şi mai vehement în critică decât confratele său mai în vârstă.

În centrul teoriei lui Iorga cu privire la dezvoltarea socială se afla credinţa sa că o schimbare, pentru a fi benefică şi trainică, trebuie să fie treptată, evolutivă. Amplele sale studii de istorie universală l-au convins că omenirea, mai ales naţiunile, a urmat pe parcursul unei îndelungate perioade de timp o dezvoltare esenţialmente organică. În consecinţă, argumenta el, orice despărţire de tradiţie nu s-ar putea face decât primejduind naţiunea, pentru că fiecare popor trebuie neapărat să urmeze calea de dezvoltare determinată de „spiritul naţional", care s-a format cu încetul şi prin experienţă de-a lungul mai multor veacuri. În niciun caz, un popor nu şi-ar putea abandona moştenirea prin imitarea modelelor străine sau complăcându-se în experimente sociale abstracte. În lucrările sale de istorie românească, Iorga a subliniat virtuţile sistemului politic şi social care au predominat în Moldova şi Ţara Românească în Evul Mediu, în care a preferat să observe nu dominaţia egoistă a unei restrânse clase de boieri şi de înalţi prelaţi asupra masei populaţiei rurale, ci mai curând democraţia rudimentară a societăţii ţărăneşti, patriarhale. Contrastul stabilit de el între Revoluţia americană şi Revoluţia franceză a reflectat acelaşi model evolutiv de gândire. Pe cea dintâi a considerat-o ca o

luptă de apărare a instituţiilor ce se dezvoltaseră din experienţa multor generaţii şi erau ameninţate de o forţă externă (Anglia) care se „aşezase împotriva cursului istoriei”. El era de părere că Revoluţia franceză, pe de altă parte, fusese susţinută de către „intelectualii burghezi pentru burghezie”, care prin aceasta distruseseră un „organism” capabil încă să răspundă nevoilor în schimbare ale societăţii şi puseseră în locul său o „structură abstractă” care s-a dovedit „de nelocuit”.{48}

Iorga a arătat o simpatie fără margini faţă de ţărănime, întrucât gândea că satul era locul unde legile transformărilor sociale operau în forma lor cea mai pură. Pentru el, satul era prin definiţie păstrătorul unei tradiţii formate şi cultivate timp de secole, unde schimbarea avea loc în „deplin respect” pentru structurile organice. Admira satul mai ales ca punct de convergenţă a valorilor morale şi făcea o distincţie clară între sat şi oraşul industrial modern, unde relaţiile impersonale „mecanice” au creat un mediu steril. Exista ceva în natura ţăranului, găsea el, care îi făcea imposibilă adaptarea la noile structuri politice şi economice create în secolul al XIX-lea. El caracteriza atitudinea ţăranului faţă de oraş ca una de neînţelegere, pentru că acesta nu-şi putea imagina de ce un număr atât de mare de persoane s-au adunat într-un cadru atât de urât, amărându-se în căutarea banilor.{49}

Oraşul era astfel pentru Iorga simbolul a tot ceea ce a mers rău în evoluţia secolului al XIX-lea în România. El îl identifica drept locul în care înflorea industria capitalistă şi unde se afla centrul noii orânduiri sociale şi economice care submina fundamentele morale ale societăţii tradiţionale. Întregul proces, atât politic, cât şi economic, al devenirii României moderne l-a izbit ca fiind artificial, „un exerciţiu de ideologie” impus în mod arbitrar unui popor care până atunci urmase o „evoluţie organică, firească”. Total odioasă, în ochii lui, fusese încercarea generaţiei de la 1848 de a integra România în curentele generale ale civilizaţiei europene, act ce n-ar fi putut decât să compromită principiile morale ale societăţii patriarhale. I-a acuzat pe paşoptişti de a fi fost „romantici” şi

„visători naivi”, care credeau că poporul ar fi destul de matur pentru a răbda orice fel de inovaţie socială. A fost şi mai aspru cu cei care elaboraseră Constituţia din 1866. A numit-o „o calamitate” şi opera unor „ideologi”, ce urmau noţiunile abstracte ale construcţiei de stat, care nu avea nimic de a face cu vechiul curs al dezvoltării politice româneşti. Ignorând dezvoltarea constituţională a ţării de la 1300 încoace, se plângea el, aceştia creaseră un stat pe baza principiilor abstracte împrumutate din afară şi, ca atare, incapabil să aibă o „viaţă adevărată”.

În ciuda acestor tunete şi fulgere, Iorga recunoştea imposibilitatea reîntoarcerii la perioade anterioare. Într-o conferinţă publică din 1907 cu privire la relaţia satului cu oraşul, el a acceptat ideea că acesta din urmă este caracteristic pentru timpurile moderne şi a admis chiar că va ajunge să domine satul. Ca istoric nu putea decât să recunoască inevitabilitatea schimbării; tot ceea ce cerea el era ca formele de viaţă socială din trecut să fie înlocuite cu grijă cu altele care să nu fie nici „false”, nici „străine”.

Cu toate acestea, Iorga preconiza o Românie în care agricultura va rămâne baza economică şi culturală a societăţii. Deşi era pregătit să accepte industriile angajate în prelucrarea produselor agricole sau care ar valorifica alte resurse naturale, el nu putea să prevadă nicio schimbare substanţială în condiţia României de ţară eminamente agricolă. Denunţa ca „eronată” politica de industrializare promovată cu vigoare de Partidul Liberal, dat fiind că liderii acestuia, ca şi generaţiile anterioare de occidentalizanţi, nu ţineau seama de caracterul fundamental agrar al dezvoltării României. Românii, considera el, ar trebui să se specializeze în ceea ce făceau ei mai bine, şi respingea ideea că o concentrare asupra îndeletnicirilor agricole ar condamna o ţară la permanentă inferioritate.

Iorga era spiritul sămănătorismului. Când a demisionat din funcţia de director al revistei în 1906, în urma unei dispute cu editorii, sămănătorismul a început să se dezintegreze încetul cu încetul ca mişcare culturală. În 1910, încetase să mai fie o

forţă semnificativă în viaţa intelectuală.

Contemporan cu sămănătorismul a fost poporanismul. Poporaniştii împărtăşeau ca şi sămănătoriştii anumite ipoteze de bază cu privire la caracterul agrar al societăţii româneşti, la mutaţiile ivite în dezvoltarea ţării în secolul al XIX-lea şi la necesitatea întoarcerii la bazele anterioare ale creşterii organice. Dar, spre deosebire de sămănătorişti, ei nu se mulţumeau cu simple speculaţii la adresa meritelor relative ale culturii şi civilizaţiei şi cu chemări la renaştere morală. Ei militau, în schimb, pentru o profundă reformă a structurilor agrare şi încercau să realizeze obiective politice şi economice imediate.

Teoreticianul de frunte al poporanismului a fost Constantin Stere (1865–1936). Născut în Basarabia, împărtăşea preocupările sociale ale multor tineri intelectuali ruşi ai vremii, suferind şi consecinţele nonconformismului lor politic. Ca elev de liceu, i-a citit pe marii critici ai ţarismului, printre care Cernîşevski, Dobroliubov şi Mihailovski, şi a aderat la partidul Narodnaia Volia, care cultiva sentimentul datoriei intelectualilor faţă de oamenii de rând. Ca urmare a activităţii sale revoluţionare, a fost arestat în 1883 şi exilat în Siberia timp de opt ani. La întoarcerea acasă, în 1891, a decis să-şi reia studiile la Iaşi şi a trecut în secret graniţa în România împreună cu familia. S-a integrat repede în viaţa culturală şi politică a noii sale patrii; a obţinut licenţa în drept şi în 1901 a fost numit profesor de drept administrativ şi constituţional la Facultatea de Drept din Iaşi; a ajuns unul dintre liderii Partidului Naţional Liberal, iar în 1913 a fost ales rector al Universităţii din Iaşi.

În toată această perioadă, ţelul principal al lui Stere a fost îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă ale majorităţii populaţiei – ţărănimea. Persistenţa preocupărilor sale de tinereţe din Rusia este evidentă. În 1893 a înfiinţat o societate studenţească, „Datoria”, la Iaşi, al cărei scop era educarea claselor mai nevoiaşe de la periferia oraşelor şi din satele învecinate. În acelaşi an se afla la Bucureşti la congresul de constituire a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, la

care a încercat să-i convingă pe conducătorii acestuia că eforturile lor de înfăptuire a socialismului erau în cel mai bun caz premature înainte de a se fi instalat un regim democratic şi înainte ca ţăranii să fi fost emancipaţi. Anul următor, la cel de-al doilea congres al partidului, a prezentat din nou revendicările ţăranilor, argumentând că socialismul putea fi aplicat doar în ţările dezvoltate, industriale, începuse să publice articole pe aceleaşi teme, iar într-unul din ele, în 1894, a folosit pentru întâia oară termenul de „poporanism", pe care l-a definit ca „dragoste sinceră faţă de popor, apărarea intereselor lui şi muncă cinstită pentru a-l ridica la nivelul unei forţe culturale şi sociale independente şi conştiente". În 1906, împreună cu câţiva confraţi, Constantin Stere va fonda publicaţia lunară *Viaţa Romînească;* aceasta a devenit cea mai prestigioasă revistă culturală a perioadei respective şi principalul apărător al idealurilor poporaniste. Fondatorii revistei doreau ca aceasta să reflecte întreaga viaţă a naţiunii române şi să promoveze reforma agrară pentru ţărani, votul universal şi accesul tuturor la învăţătură. Ei căutau, de asemenea, să contracareze eforturile sămănătoriştilor de poleire a realităţilor dure ale vieţii ţăranilor din vremea aceea şi de idealizare a trecutului.{50}

Din scrierile lui Stere, ca şi din acelea ale lui Iorga şi ale sămănătoriştilor, răzbate un puternic element de nostalgie după o lume rurală tradiţională care pierea; Stere a sesizat că locul acesteia era luat de o Românie compusă din două ţări separate, şi anume, un mic număr de persoane în vârf şi marea masă a populaţiei (ţărănimea) la bază. El atribuia această nefericită întorsătură evenimentelor entuziasmului generaţiei de la 1848, care abandonase cursul organic al dezvoltării – prin care se înfăptuiseră treptat şi solid instituţiile ţării – în favoarea atrăgătorului model oferit de către Europa de Apus. Principala cauză a necazurilor româneşti era identificată de către Stere în toate acele contradicţii astfel create între vechi şi nou.

În ciuda condamnării comune a căilor pe care păşise România contemporană, Stere (şi alţi poporanişti) şi

sămănătorişti s-au despărţit în privinţa naturii relaţiilor României cu Europa. Cu toate că sublinia aspectele unice ale dezvoltării româneşti şi pleda pentru evoluţia organică, Stere s-a ferit de izbucniri xenofobe şi a insistat pentru legături mai strânse cu Europa. Poate că diferenţa esenţială dintre poporanişti şi sămănătorişti a fost convingerea fermă a celor dintâi (şi a lui Stere) că România aparţinea Europei.

Stere nu a făcut distincţia dintre cultură şi civilizaţie care se afla la baza analizelor sămănătoriste şi junimiste ale relaţiilor României cu Europa Occidentală. Mai curând, distincţia percepută de el era între două civilizaţii contemporane, una rurală şi alta urbană. El o preamărea pe cea dinţii, ca autentică şi ca parte organică a trecutului României, şi o respingea pe cea de-a doua, ca fiind de import şi, în consecinţă, artificială. Dar nu pleda pentru păstrarea civilizaţiei rurale aşa cum era sau reînviată într-o formă sau alta în conformitate cu un trecut idealizat. Recunoscând că din multe puncte de vedere societatea rurală era rămasă în urmă sau învechită, el dorea cu înfrigurare să o ridice la un nivel modern, prin identificarea căilor de adaptare a tot ceea ce era mai folositor în experienţa europeană.

În ciuda pledoariei sale pentru reformă şi a recunoaşterii României ca parte a Europei, Stere se temea de industrialismul modern şi încerca să preîntâmpine copleşirea societăţii rurale de către acesta. El revenea în mod repetat la ideea că civilizaţia rurală era unica formă socială şi politică posibilă pentru România şi nu avea nicio îndoială că idealul uman trebuia găsit la sate şi că ţăranul – în noua civilizaţie rurală preconizată de el – era omul viitorului. Din această perspectivă, ţăranul era „omul întreg” opus omului fragmentat, specializat şi chiar abrutizat al societăţii industriale moderne.

Stere a avut puţine lucruri bune de spus despre sistemul constituţional românesc care fusese inaugurat în 1866, dar, spre deosebire de alţi critici, nu a urmărit abolirea lui. El se plângea că prevederile Constituţiei nu fuseseră niciodată duse complet la îndeplinire în beneficiul masei populaţiei. Faptul

cel mai supărător – după părerea sa – era extrema centralizare a puterii politice şi aproape totala neglijare a resurselor administraţiei locale. Pentru el, fundamentul unei administraţii benefice, eficiente, era satul, pe care îl numea o entitate administrativă firească. În absenţa oricărei reprezentări reale a miilor de „mici comunităţi", sistemul parlamentar existent i se părea „suspendat undeva în aer".

Stere (şi poporaniştii în general) concepea dezvoltarea mai ales în termeni economici, spre deosebire de junimişti şi de sămănătorişti, care acordau întâietate culturii. La baza teoriei sale, pe care a expus-o amănunţit în faimoasa sa polemică cu socialiştii, „Social-democratism sau poporanism?", o serie de articole publicate în *Viaţa Românească* în 1907 şi 1908, se afla respingerea ideii că fiecare ţară era sortită să urmeze aceeaşi cale ca şi Europa Occidentală. El declara că România este o ţară de plugari şi concepea dezvoltarea ei economică şi socială ca fiind legată de mica gospodărie ţărănească autonomă.{51}

Stere nu respingea industria în întregime, dar se străduia să scoată în evidenţă faptul că marea industrie, aşa cum se făcea în Occident, nu era nici inevitabilă, nici chiar posibilă într-o ţară ca România. Tipul de industrie pentru care pleda el era cel care trebuia să servească nevoile ţărănimii şi să fie în concordanţă cu structura economică şi socială preponderentă. În opinia sa, cel mai potrivit tip de industrie ar fi fost cel care ar fi dat de lucru ţăranilor în lunile de acalmie din timpul iernii şi care nu i-ar fi sustras de la ocupaţia lor de bază – agricultura. O asemenea industrie modestă nu ar fi depăşit astfel limitele unei industrii artizanale; ea s-ar fi dezvoltat pur şi simplu din gospodăria ţărănească, devenind o anexă a agriculturii. Tot atât de important, după părerea lui Stere, era faptul că aceasta trebuia îndreptată spre satisfacerea nevoilor interne, evitându-se astfel dependenţa de piaţa străină, care, insista el, era cauza majoră a crizei stăruitoare din agricultura ţărănească. Pentru asigurarea succesului planului său, el se bizuia pe organizarea ţăranilor în cooperative industriale rurale. Acest tip de industrie, care nu avea nimic în comun cu cea din Occident, era în deplin acord cu concepţia

poporaniştilor cu privire la o economie dominată de micile gospodării independente. Nu putea fi o industrie capitalistă, argumentau ei, pentru că era o simplă extensie a agriculturii pe scară redusă, care funcţiona în conformitate cu propriile sale categorii şi valori din afara sferei capitalismului.{52}

Stere recunoştea necesitatea câtorva mari industrii pentru prelucrarea materiilor prime de la ţară, care nu putea fi realizată de industria ţărănească, şi pentru valorificarea resurselor naturale ale ţării, precum petrolul şi lemnul. Şi în cazul acesta, el avea reţineri faţă de formele occidentale şi propunea înfiinţarea unor monopoluri de stat pentru a proteja noile industrii de capitalul străin şi pentru a nu permite trimiterea în străinătate a veniturilor lor.

Stere şi poporaniştii păreau să se afle în pragul îndeplinirii a două dintre obiectivele lor principale – reforma agrară şi votul universal – în momentul în care a izbucnit Primul Război Mondial, ce a determinat Partidul Liberal, susţinător al ambelor măsuri, să amâne acţiunea în acest sens. Poporanismul a ieşit din război mai puternic ca oricând, sub forma ţărănismului. Acesta oferea viziunea unui „stat ţărănesc", sprijinit de către o organizaţie politică, democrată, populară, Partidul Naţional Ţărănesc. Stere avea să joace un rol crucial în ambele.

Liderii tinerei mişcări socialiste concepeau o Românie fundamental diferită de cea preconizată de junimişti, sămănătorişti şi poporanişti. La baza teoriilor lor se afla convingerea că România nu putea fi izolată de curentele mai largi ale dezvoltării economice şi sociale europene. Ei erau astfel siguri că industria şi nu agricultura deţinea cheia viitorului României.

Teoreticianul socialist de frunte al dezvoltării a fost Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920). Născut în Rusia, a studiat la Harkov, la Facultatea de Ştiinţe, unde s-a afirmat activ ca membru al cercurilor narodnicilor. Datorită activităţii sale la sate de răspândire a propagandei revoluţionare printre ţărani, a fost neîncetat urmărit de către poliţie. În 1875 a trecut graniţa în România, stabilindu-se la Iaşi, unde şi-a

început cariera de propagandist al ideilor socialiste. A jucat un rol important în organizarea primelor cercuri socialiste în Moldova, dar contribuţia sa principală la dezvoltarea socialismului românesc a fost aceea de teoretician. A fost autor a numeroase articole şi cărţi ce analizau condiţiile economice şi sociale româneşti şi apărau necesitatea şi viabilitatea socialismului într-o ţară subdezvoltată. Începând cu anii ’80, şi-a ales marxismul drept cadru de referinţă, dar l-a înţeles mai curând ca o metodă de investigare şi de analiză, decât ca un set rigid de legi de dezvoltare.

Gherea, ca şi sămănătoriştii şi poporaniştii, recunoştea rămânerea în urmă a României din punct de vedere economic, dar respingea formulele lor de ieşire din starea de subdezvoltare. Ca marxist, s-a simţit dator să arate de ce România nu era sortită să rămână agrară pe vecie şi dorea să justifice necesitatea industriei şi a unui proletariat. Nu nega în niciun caz importanţa agriculturii şi nici nu minimaliza gravitatea problemei agrare, dar nu avea nicio îndoială că viitorul României, şi anume capacitatea ei de a depăşi subdezvoltarea economică, depindea în primul rând de industrializare. Totuşi insista asupra faptului că progresul nu va avea loc în izolare, pentru că România era ineluctabil parte a Europei. În lucrări ca, de pildă, *Ce vor socialiştii români?* (1885–1886) şi *Asupra socialismului în ţările înapoiate* (1911), Gherea argumenta că ţările înapoiate ajungeau în mod inevitabil sub influenţa ţărilor avansate din punct de vedere economic, care, într-adevăr, le determinau întregul curs al dezvoltării. El sublinia de asemenea că forma predominantă de organizare economică în ţările puternic dezvoltate, la un moment dat, „se impunea” asupra vecinilor lor mai puţin avansaţi. El identifica această formă din lumea modernă drept capitalism burghez şi era sigur că va revoluţiona până la urmă relaţiile sociale şi economice şi climatul mental din Europa Răsăriteană, aşa cum făcuse deja în Apus. O astfel de serie inevitabilă de evenimente, conchidea Gherea, justifica, ba chiar făcea imperativă, crearea instituţiilor burghezo-liberale în ţările subdezvoltate.{53}

Acest întreg proces, i se părea lui, era exact ceea ce se întâmplase în România în secolul al XIX-lea. Aşa cum vedea el, evenimentul decisiv fusese Tratatul de la Adrianopol, pentru că, datorită acestuia, România intrase în relaţii din ce în ce mai strânse de schimburi cu Occidentul, ceea ce a marcat începutul transformării ţării. Din acest moment, argumenta Gherea, România începuse să fie parte integrantă a civilizaţiei capitaliste. El percepea în tot ceea ce se întâmpla o confirmare a tezei sale cu privire la legătura dintre naţiunile avansate şi subdezvoltate: relaţiile sociale, economice şi spirituale din România erau „revoluţionate" pe măsură ce i se impuneau instituţiile capitaliste occidentale.

Spre deosebire de adversarii săi poporanişti, Gherea credea că împrumuturile din Europa Occidentală, care avuseseră şi mai aveau încă loc, erau un proces natural. În ţările subdezvoltate, sublinia el, suprastructura – instituţiile politice şi legislative burghezo-liberale – era cea care se dezvolta prima. Numai apoi se dezvolta substratul economic şi social, invers decât se întâmplase în ţările capitaliste avansate. În ţările subdezvoltate, raţiona el, nu numai că substratul apărea mai târziu, dar era chiar afectat de noile forme politice şi legislative. Într-un anumit sens, Gherea a dat câştig de cauză dictonului lui Titu Maiorescu „formă fără fond", întrucât argumenta că dezvoltarea în România avusese loc de la formă către fond. Mai mult decât atât, era optimist în legătură cu perspectivele de schimbare benefică în România. Dezvoltându-se în orbita Occidentului avansat, ea putea să înveţe din experienţele acestuia şi astfel să scurteze drumul spre capitalism şi socialism. Detectase în România începutului de veac o accelerare a trecerii spre capitalism. Principala sarcină a socialiştilor în aceste condiţii era deci educativă: să pregătească mintea oamenilor pentru acceptarea introducerii noilor forme sociale.

Gherea a legat dezvoltarea deplină a instituţiilor burghezo-liberale şi a formelor economice capitaliste din România de eliminarea structurilor economice şi sociale existente, pe care le-a intitulat „neoiobăgia". Într-o lucrare omonimă publicată

în 1910, a analizat cu minuţiozitate dezvoltarea socială românească începând cu mijlocul secolului al XIX-lea. El a căutat să-i descopere trăsăturile unice şi, procedând astfel, să identifice principalele obstacole din calea progresului României. Nu este surprinzător că şi-a concentrat atenţia asupra agriculturii.

Regimul agrar ce se conturează din investigaţia sa combină formele semifeudale de producţie cu relaţiile capitaliste în exploatarea muncii şi în repartiţia bunurilor. Potrivit constatărilor sale, clasa dominantă moştenea de la vechiul sistem al iobăgiei, prin intermediul învoielilor agricole, „dulcele avantaj" al muncii forţate, fără să fie silită să îndeplinească niciuna din obligaţiile datorate mâinii de lucru sub vechiul regim agrar, bucurându-se, în acelaşi timp, în cadrul sistemului capitalist înfloritor, de totala libertate de a exploata forţa de muncă, fără să fie nevoită să suporte dezavantajul unei pieţe libere a muncii. Aceasta este esenţa regimului pe care Gherea l-a denumit neoiobăgia. El a atribuit funcţionării sale timp de mai bine de o jumătate de veac cauza principală a înapoierii economice a României. Ca ieşire din acest impas în dezvoltare el a cerut abolirea neoiobăgiei. O astfel de acţiune, era convins el, ar produce o regenerare imediată a întregului organism social şi ar da posibilitatea României să dobândească o structură burgheză modernă şi să intre pe un făgaş capitalist de dezvoltare similar celui din Europa Apuseană.

Abolirea marii proprietăţi funciare şi înlocuirea ei cu mici gospodării ţărăneşti nu era, totuşi, una din măsurile promovate de Gherea, aşa cum preconiza marea majoritate a reformatorilor agrarieni. Raţionamentul său era dublu. În termeni economici practici, el considera marea proprietate superioară unei reţele de mici loturi de pământ, fie ele şi autonome, care puteau oferi posibilităţi limitate dezvoltării agricole într-o ţară ca România, ce avea doar o industrie modestă. Dar teoria i-a influenţat şi judecata. Potrivit raţionamentului său, atunci când va abandona în sfârşit neoiobăgia şi va păşi pe calea capitalistă de dezvoltare,

România îşi va asuma toate caracteristicile acesteia din urmă. Întrucât marile întreprinderi agricole capitaliste erau caracteristice pentru ţările avansate din Apus, el nu concepea ca România să poată evita relaţii similare de proprietate.

Totuşi, Gherea s-a preocupat de agricultură numai în măsura în care dorea să înţeleagă prezentul României. Era convins că viitorul ei aparţinea industriei, nu cooperativelor rurale şi urbane şi modestelor fabrici prelucrătoare preconizate de către poporanişti, ci marilor întreprinderi moderne, organizate după modelul occidental. Industrializarea, argumenta el, era o „sarcină istorică", pe care trebuiau să şi-o asume toţi socialiştii români, pentru că aceasta va deschide calea spre un nivel mai înalt de civilizaţie. Pentru România, conchidea el, era pur şi simplu o chestiune de „a fi sau a nu fi".{54}

PRAGMATISMUL

Gândirea despre dezvoltarea naţională nu s-a limitat la filosofii culturii şi la sociologi. Economiştii români au abordat problema înarmaţi cu date statistice şi rezultatele cercetării de teren. În anii '60 şi '70 majoritatea erau îndatoraţi principiilor liberalismului economic european clasic al secolului al XIX-lea. Ei credeau cu putere în întreprinderea privată şi, cu câteva excepţii, propovăduiau liberul schimb. Astfel, ei s-au opus reglementării permanente de către stat a forţelor economice „naturale". Erau de asemenea înclinaţi să accepte teoria că România era sortită să rămână o „ţară eminamente agricolă" şi, ca atare, respingeau ideea existenţei posibilităţii unei mari industrii, extensive, după modelul vest-european. Totuşi, asupra acestei chestiuni vitale, care avea să agite cercurile intelectuale şi politicienii până la cel de-al Doilea Război Mondial, economiştii liberali erau departe de a avea o părere unanimă. Câţiva, care susţineau că negoţul pe scară mare cu cereale şi vite va asigura prosperitatea economică a ţării, respingeau industria categoric, socotind-o dăunătoare

„organismului economic naţional”. Mai numeroşi erau aceia care, recunoscând caracterul esenţial agrar al României, considerau totuşi şi posibilă şi necesară dezvoltarea industrială într-o anumită formă, dar se opuneau măsurilor statului de creare şi menţinere a industriilor „artificiale”.

Nicolae Suţu (1798–1871), economist şi statistician, fusese ministru al Afacerilor Străine sub domnitorii Mihai Sturdza (1834–1849) şi Grigore Ghica (1849–1856) în Moldova. A fost unul dintre cei dintâi partizani ai conceperii României ca o ţară predominant agrară. În *Noţiuni statistice asupra Moldovei* (1849), insista că agricultura era şi va rămâne activitatea economică fundamentală a ţării şi că alte ramuri ale economiei se puteau dezvolta doar în relaţie cu aceasta. Douăzeci de ani mai târziu, în *Quelques observations sur la statistique de la Roumanie* (1867), se va plasa, în esenţă, pe aceeaşi poziţie, argumentând că era „de nedorit” să-i abaţi pe locuitorii unei ţări agricole de la acele îndeletniciri cu care i-a hărăzit „natura”.

Potrivit lui, „capacităţile productive” ale ţării puteau da profituri optime doar dacă erau legate de agricultura făcută pe marile latifundii.{55} Nu nega importanţa industriei, deoarece considera diversitatea o condiţie necesară a progresului economic general, dar respingea orice rol al industriei ce ar fi depăşit serviciile pe care le putea aduce agriculturii.

Vederile lui Suţu asupra importanţei relative a agriculturii şi a industriei pentru România erau condiţionate de ideile sale mai generale despre modul în care aveau loc schimbările economice. Fervent adept al liberalismului în economie, credea în binefacerile activităţii economice neîncătuşate, deşi recunoştea că, pentru o vreme, o anumită formă de dirijare centralizată a economiei va fi necesară. Dar, după ce ţara ajungea la un anumit nivel de „maturitate economică”, recomanda luarea unor măsuri (nu se specifica de către cine) „pentru a înlătura obstacolele” din calea liberei dezvoltări a producţiei. Era un propovăduitor consecvent al liberului schimb, pe care îl credea necesar pentru menţinerea exporturilor de cereale la un nivel înalt, menite, ca atare, să

asigure prosperitatea agriculturii pe marile proprietăţi funciare ce constituiau, după părerea sa, baza economiei ţării.

Alexandru D. Moruzi (1815–1878), nepotul unui domnitor al Moldovei şi al Ţării Româneşti, aparţinea aceleiaşi şcoli economice agrariene şi a liberului schimb ca şi Suţu. Chiar mai categoric în opoziţia sa faţă de industrie, el sublinia absenţa capitalului autohton şi vedea puţine probabilităţi ca investitorii străini să fie tentaţi să investească în România, dat fiind că posibilităţile de a obţine profituri erau mult mai bune în alte părţi. În plus, afirma el în *L'Abolition des monopoles et l'amélioration de l'état du paysan en Moldavie (1860),* România nu va putea spera niciodată să creeze condiţiile necesare pentru a atrage cantităţi substanţiale de capital internaţional. Cu toate că nu vedea niciun sens în sprijinirea de către stat a industriei, credea că România, ca ţară agricolă, nu era în niciun caz sortită sărăciei şi înapoierii. Întrevedea salvarea într-o politică de liber schimb absolut, în afară de încurajarea exportului de cereale, care ar fi dus la o lărgire a producţiei agricole şi la o prosperitate sporită, o astfel de politică, scria el în *Progrès et liberté* (1861), ar fi transformat România într-un antrepozit comercial, o piaţă nu numai pentru Europa, dar şi pentru Orient. Ca mulţi dintre contemporanii săi, el concepea schimburile economice între naţiuni ca o competiţie neîncetată în care fiecare participant folosea „armele" cele mai potrivite „geniului" său. „Armele noastre", proclama el încrezător, „sunt plugurile; pieţele lumii sunt câmpurile noastre de bătălie".{56}

Ideea că România era sortită să rămână o ţară agricolă şi-a găsit un apărător tot atât de înflăcărat în Ion Strat (1836–1879), profesor de ştiinţe economice la Universitatea din Bucureşti şi ministru de Finanţe în 1865 şi 1876. Adept convins al liber-schimbismului, considera că activitatea economică era guvernată de factori naturali ca populaţia şi clima şi că trebuie, de aceea, să fie liberă de orice constrângeri, inclusiv de cele impuse de către stat, chiar în interesul „producţiei". Astfel, pentru moment, nu vedea nicio posibilitate de dezvoltare a industriei în România, întrucât

lipseau cu desăvârşire acele condiţii considerate de el drept esenţiale. O populaţie densă era, după părerea sa, principalul factor determinant al industrializării, dar România avea o populaţie relativ rară. Totuşi, cu timpul, credea el, atunci când populaţia avea să sporească suficient, aşa cum s-a întâmplat în alte ţări europene, agricultura va înceta să mai fie ocupaţia exclusivă a locuitorilor ei, pentru simplul motiv că va fi prea puţin pământ. În acest moment, prezicea el, în *Tractat complet de economie politică* (1870), „industria manufacturieră", urmând un proces natural de transformare, „se va crea de la sine". În consecinţă, „mijloacele artificiale" de stimulare a industriei vor fi zadarnice şi ar putea de fapt să destabilizeze „echilibrul economic normal".{57}

Exponentul cel mai influent al liberului schimb şi al doctrinelor economice liberale, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost Ion Ghica, care a jucat un rol de frunte în revoluţia de la 1848 şi în Unirea Principatelor în a doua jumătate a deceniului al şaselea. Nici el nu avea vreo îndoială că agricultura va continua să fie baza economiei româneşti în viitorul previzibil şi, de-a lungul întregii sale cariere în viaţa publică, a susţinut că această cale economică „naturală" trebuie să fie urmată drept cel mai bun mijloc de asigurare a bunăstării naţionale. Dar el nu s-a opus industriei. În special în anii săi din urmă a ajuns să recunoască marea ei importanţă, deopotrivă socială şi economică. Pentru el, industria nu era doar un mijloc de progres material, ci, aşa cum scria el în 1884 în *Convorbiri economice,* era esenţială şi pentru dezvoltarea intelectuală şi politică: industria era „incubatorul" artei şi ştiinţei şi „leagănul" în care se nutreau libertăţile şi drepturile omului. El recunoştea de asemenea binefacerile reciproce ale agriculturii şi industriei. În *Bucureştiul industrial şi politic* (1876), remarcând dependenţa crescândă a agriculturii faţă de industrie, conchidea că agricultura nu mai putea progresa fără o tehnologie modernă. {58} Avea în vedere, desigur, întreprinderea agricolă comercială pe scară largă, care constituia, în opinia sa, viitorul României, şi nu mica gospodărie ţărănească. Cu toate

acestea, analizând structura economiei româneşti, acorda industriei un rol strict secundar, atribuindu-i sarcina de a prelucra produsele agricole sau de a fabrica anumite articole mai ieftin decât s-ar face în străinătate. Dar nu putea sugera o altă cale de accelerare a dezvoltării industriei în afară de aceea a constituirii unor „asociaţii industriale”.

Analiza pe care o face Ghica economiei româneşti şi speranţele sale legate de viitorul acesteia au fost influenţate decisiv de principiile liberului schimb. Timp de o jumătate de secol, el a promovat ideea că totala libertate a comerţului este esenţială pentru dezvoltarea sănătoasă a economiei româneşti. El a subliniat faptul că, pentru a prospera, România trebuie să-şi vândă produsele agricole pe piaţa internaţională şi, dată fiind poziţia sa geografică favorabilă, poate servi în mod profitabil ca intermediar comercial între Est şi Vest. De aceea, el a salutat afluxul neîngrădit de produse manufacturate în ţară, ca o cale de stimulare a economiei naţionale şi chiar de atragere a investiţiilor străine. Dar a respins intervenţia statului în procesele economice „naturale”, considerând-o „nenecesară” şi „dăunătoare”. „Laissez faire, laissez passer” era motoul său.

Ion Ionescu de la Brad (1818–1891), pionier în studiul condiţiilor agricole din satul românesc şi un susţinător hotărât al reformei agrare, atât înainte cât şi după adoptarea legii din 1864, aparţinea în mod firesc acelui grup de economişti care credeau că viitorul României se afla în dezvoltarea agriculturii. Totuşi, a fost unul dintre puţinii care concepeau agricultura în termenii micilor gospodării şi nu ai marilor latifundii şi a fost interesat în primul rând de bunăstarea ţăranului, proprietar independent.{59}

Tratarea de către el a industriei ca un auxiliar al agriculturii era tipică pentru majoritatea contemporanilor săi, dar, spre deosebire de aceştia, el sprijinea participarea activă a guvernului în treburile economice ori de câte ori lipseau alte mijloace de îmbunătăţire. Îl preocupau în special chestiunile practice, în măsura în care acestea afectau existenţa cotidiană a ţăranului. Nu putea înţelege, de pildă, de ce România

trebuia să exporte lână la un preţ şi să o importe apoi sub formă de produse finite la un preţ de cinci sau de zece ori mai mare. Soluţia, recomanda el, era crearea unei industrii româneşti care să-i îmbrace pe români.

Un grup foarte diferit de economişti respingea categoric ideea că România era sortită să rămână o ţară agrară. Aceştia nu ignorau în niciun caz agricultura, dar nu aveau niciun fel de îndoială că industrializarea era cheia nu numai a progresului economic, dar şi a bunăstării generale a societăţii. Erau tot atât de siguri că România va urma în linii generale aceeaşi cale de dezvoltare ca şi Europa Occidentală şi, ca atare, se va industrializa până la urmă. Dar doreau să sprijine procesul şi nu aveau intenţia, aşa cum o făceau agrarienii, să lase „forţele economice naturale" să-şi urmeze cursul. În schimb, ei au cerut planificare şi protecţie şi au atribuit statului un rol important, cel puţin la început, până când întreprinzătorii particulari erau capabili să fie pe propriile lor picioare. Sentimentele lor faţă de Occident erau ambivalenţe. Pe de o parte, se temeau că se va ajunge la o dependenţă foarte mare de capitalul străin şi, pe de altă parte, erau convinşi că trebuia însuşit modelul apusean.

Enric Winterhalder (1808–1889), un austriac care obţinuse cetăţenie română şi principalul autor al articolelor pe probleme economice publicate de ziarul liberal radical al lui C. A. Rosetti, *Românul,* a fost un reprezentant al acelor economişti români care combinau principiile liberalismului economic cu o admiraţie pentru industrie drept cea mai avansată formă de producţie. Analizând cursul istoriei europene, el a interpretat cuvântul „progres" în sensul unei evoluţii „naturale" a economiei, de la formele primitive către cele agricole şi apoi către cele agraro-industrialo-comerciale. Nu se îndoia defel că industria era produsul finit al acestui proces şi că era menită să aibă rolul principal în viaţa economică a naţiunilor moderne. Fiecare popor, raţiona el, va trăi experienţa aceleiaşi progresii, iar modelul său era Europa Occidentală. Era convins că liberul schimb constituie mecanismul-cheie care a făcut posibil progresul economic.

Respingea în consecinţă atât argumentele propovăduitorilor unei României agrare, cât şi argumentele celor ce doreau să stimuleze industria indigenă prin metode protecţioniste şi prin alte forme de intervenţie a statului. Pleda pentru o industrie naţională care putea „sta pe propriile ei picioare”.

Dionisie Pop Marţian (1829–1865), care şi-a luat licenţa în drept la Viena şi a fost director al nou înfiinţatului Birou Central de Statistică din Bucureşti din 1860 până în 1865, a avut ca obiectiv major edificarea unei puternice economii naţionale. Cu toate că rezerva un rol important întreprinzătorilor particulari, se îndoia că aceştia ar avea resurse suficiente şi o înţelegere destul de largă a interesului naţional pentru a putea fi în măsură să urmărească, în mod sistematic, acest important obiectiv. Ca atare, şi-a îndreptat privirile către stat ca principal „întreprinzător economic”, cel puţin în etapele de început ale dezvoltării economice moderne. Dar nu avea niciun fel de dorinţă să pericliteze participarea creatoare a clasei mijlocii şi recomanda ca, pe măsura maturizării acesteia şi a dezvoltării economiei, statul să-şi reducă treptat rolul său în viaţa economică.

Pe parcursul întregii sale cariere, Marţian a pledat pentru o industrie naţională puternică şi s-a opus cu consecvenţă tuturor încercărilor de limitare a dezvoltării economice exclusiv la agricultură. Se temea că absenţa unei industrii moderne periclita însăşi existenţa ţării. Aceasta, avertiza el, va face ca România să fie dependentă din punct de vedere economic de ţările dezvoltate din Europa, care încercau să domine vecinii lor mai slabi prin expansiunea industriei şi a comerţului şi nu prin forţa armelor.{60} Concret vorbind, Marţian credea că o industrie puternică ar fi benefică tuturor celorlalte ramuri ale economiei, în special agriculturii. Ea ar contribui la extinderea pieţei interne pentru produsele agricole salvând astfel deopotrivă marii şi micii producători de capriciile pieţei internaţionale şi ar pune la îndemână mari cantităţi de unelte şi de alte mărfuri la preţuri rezonabile. Ţinând seama de condiţiile economice precumpănitoare, a propus ca atenţia să se concentreze mai întâi asupra acelor

industrii care puteau valorifica materiile prime disponibile, precum prelucrarea produselor alimentare, materialelor lemnoase şi a celor de construcţie, în special cărămidăria. Dar, spre deosebire de majoritatea economiştilor din zilele acelea, credea că perspectivele dezvoltării imediate a industriei grele erau bune, limitând însă sfera sa de interes la extracţia sării şi a cărbunelui.

Pentru Marţian, intervenţia statului în crearea unei industrii viabile era indispensabilă, întrucât statul era singurul capabil să pună în aplicare măsurile protecţioniste cerute de apărarea noilor întreprinderi împotriva concurenţilor străini. Se bizuia pe stat în prevenirea influxului masiv atât de bunuri, cât şi de capital străin. Investitorii străini, avertiza el, erau interesaţi în exploatarea materiilor prime pentru a le servi propriilor lor interese, adesea momentane, şi deci se gândeau prea puţin la bunăstarea României. El prefera crearea unor condiţii favorabile pentru formarea unei pieţe interne de capital.

Marţian recunoştea existenţa unei strânse interdependenţe între industrie şi agricultură. Dar, în loc să vadă industria ca un auxiliar al agriculturii, aşa cum făceau agrarienii, considera că deplina dezvoltare a industriei depindea de o agricultură modernă, dinamică. Preţuind reforma rurală din 1864 ca un pas esenţial pentru crearea unor condiţii favorabile industrializării, considera că eliberarea ţăranilor de clacă şi împroprietărirea lor ar conduce la o reorganizare a economiei româneşti „în conformitate cu legile muncii libere şi ale capitalului liber”. În mod concret, dorea să îmbunătăţească starea materială a ţăranilor şi să le ofere stimulente pentru a-şi perfecţiona priceperea, astfel încât să asigure fabricilor preconizate de el o mână de lucru calificată şi să se extindă piaţa internă de produse manufacturate în ţară. Printre componentele unei reforme cuprinzătoare a agriculturii preconiza introducerea unor noi soiuri de seminţe şi a unor metode moderne de cultivare, cercetarea calităţii solului şi diversificarea producţiei prin introducerea unor culturi noi, precum cele de mătase brută, in şi cânepă. Pentru

îndeplinirea acestor „sarcini dificile şi costisitoare”, recomanda punerea în aplicare a iniţiativei private prin asociaţiile agricole, dar dacă acestea ar fi eşuat, nu avea nicio ezitare să apeleze la stat. Totuşi, în ciuda preocupărilor sale continue legate de problemele agricole, nu a încetat să acorde prioritate industriei în cadrul economiei naţionale.

În ultimul pătrar al veacului al XIX-lea, Alexandru D. Xenopol (1847–1920), remarcabilul istoric şi membru al societăţii Junimea, a fost unul dintre cei mai influenţi apărători ai industrializării. Ca student la istorie, drept şi ştiinţe economice la Universitatea de la Berlin, între 1867 şi 1871, a fost atras de teoriile protecţionismului prezentate de Friedrich List. Dar a studiat, de asemenea, şi lucrările lui Dionisie Pop Marţian şi i-a dezvoltat ideile în principala sa lucrare de economie *Studii economice* (1879). Cu toate că se definea drept liberal în materie de economie, Xenopol susţinea protecţionismul şi intervenţia statului ca singurele mijloace de creare a unei industrii naţionale şi, ca atare, de depăşire a subdezvoltării. Într-un anumit sens, pentru el duşmanul era Occidentul, cu tehnologia lui avansată, incredibila sa capacitate productivă şi capitalul său aparent inepuizabil, care, toate la un loc, ameninţau să copleşească o ţară slabă din punct de vedere economic ca România, dar, în acelaşi timp, el lua Apusul drept unicul model demn de urmat.

Asemenea lui Marţian, Xenopol era convins că industrializarea era imperativă dacă România dorea să scape de înapoierea ei economică şi culturală. Principalul „viciu” al întregii ei dezvoltări, se plângea el, era bizuirea exclusivă pe agricultură, mai ales pe cultivarea şi exportul grânelor, care o supuneau fluctuaţiilor pieţelor străine. Ca exemplu recent, cita „invadarea” pieţelor tradiţionale ale României de către grânele americane, mai ieftine şi de calitate superioară, ceea ce provocase o gravă „criză de supraproducţie” în România, căreia era imposibil să i se găsească o soluţie uşoară, întrucât nicio altă ramură a economiei, în speţă o industrie viabilă, nu era în stare să compenseze stagnarea. Dependentă de exporturi şi chiar de importul unei întregi game de mărfuri,

România, după părerea sa, nu dispunea de cele necesare pentru a se apăra în cea mai decisivă competiţie posibilă din lumea contemporană – concurenţa economică.{61}

Xenopol nu s-a îndoit nicio clipă că industrializarea României va avea loc şi deci a dedicat o mare parte a scrierilor sale respingerii argumentelor agrarienilor. El nu s-a lăsat descurajat, de exemplu, de absenţa „capitaliştilor" în România. Era convins că, pentru înfiinţarea fabricilor, capitalul necesar s-ar putea acumula pe bază de societăţi pe acţiuni şi cita, ca exemplu de succes, „Dacia" (1871) şi „România" (1873), primele două societăţi româneşti de asigurări, ambele din Bucureşti. Relativa lipsă de densitate a populaţiei româneşti, evocată de mai toţi adversarii industriei ca un obstacol în calea dezvoltării sale, nu a avut nici ea darul să-l deconcerteze. Dacă forţa de muncă se dovedea prea mică pentru a face faţă, în acelaşi timp, nevoilor agriculturii şi industriei, el recomanda angajarea unor muncitori calificaţi străini (dar numai din ţările „latine"), pentru a nu îndepărta ţăranii de agricultură. Respingea drept specioase acele argumente potrivit cărora industria românească nu ar avea pieţe de desfacere pentru produsele ei. S-ar putea să nu existe pieţe străine pentru mărfurile româneşti, admitea el, dar afirma că scopul prioritar al momentului era satisfacerea cererilor pieţei interne. Era sigur că cererea internă de produse româneşti va fi corespunzătoare, mai ales dacă se reduceau importurile.

În ciuda optimismului său, Xenopol era dureros de conştient că resursele materiale şi umane disponibile pentru crearea şi susţinerea unei puternice industrii naţionale erau insuficiente în viitorul previzibil. De aceea, s-a bizuit pe stat, a cărui funcţie principală ar fi fost aceea de a servi ca protector al întreprinderilor nou constituite. El respingea liberul schimb ca un serios obstacol în calea dezvoltării industriei în ţările înapoiate. Atâta vreme cât România era obligată să concureze pe picior de egalitate cu puterile industriale avansate din Europa Occidentală, judeca el, ea nu putea spera niciodată să depăşească starea de subdezvoltare. Funcţia statului, ca atare,

era să echilibreze această competiţie prin impunerea unor taxe vamale asupra importurilor, până în momentul în care industria autohtonă ar fi fost capabilă să concureze mărfurile străine atât din punctul de vedere al preţului, cât şi al calităţii şi să convingă astfel populaţia ţării să cumpere doar produse româneşti. Dar Xenopol a înţeles protecţionismul în sensul larg al cuvântului, şi anume în acela de a cuprinde toate măsurile pe care statul le-ar putea adopta în vederea promovării unei industrii sănătoase şi diversificate: cumpărarea de către stat a produselor realizate în ţară, chiar dacă la început s-ar putea să nu fie tot atât de bune sau tot atât de ieftine ca produsele străine; uşurarea de unele taxe; credite cu dobânzi mici de la bugetul statului, care ar obţine fondurile necesare prin noi impozite asupra altor activităţi economice; construirea de drumuri şi de căi ferate pentru a face accesibile noi surse de materii prime şi pentru a transporta mărfurile prelucrate spre pieţele de desfacere. El şi-a dat seama că o parte dintre aceste măsuri vor impune anumite greutăţi asupra unor pături largi ale populaţiei, prin mărirea impozitelor şi creşterea costului vieţii, şi era îngrijorat că ar putea izbucni un război vamal cu una sau mai multe dintre Marile Puteri datorită acestor măsuri protecţioniste, dar nu vedea o altă soluţie. Ţara trebuia să-şi apere cu orice preţ dreptul de a fi o naţiune industrială.

Sentimentul naţional era, evident, o componentă puternică a gândirii economice a lui Xenopol, aşa cum o arată atitudinea sa faţă de capitalul străin. La început, în anii ’70 şi ’80, el îl saluta ca mijloc de realizare a unei rapide dezvoltări a industriei. Nu vedea niciun fel de pericol în încurajarea investiţiilor străine şi chiar a pledat pentru concesionări guvernamentale către întreprinzătorii străini pentru exploatarea resurselor miniere şi a altor materii prime. Dar, la începutul secolului următor, a ajuns să se opună influxului de capital străin, pentru că, pe măsură ce sumele investite creşteau spectaculos şi oamenii de afaceri străini deveneau tot mai agresivi, el vedea cum pierea independenţa economică şi politică a ţării.

Petre S. Aurelian (1833–1909), agronom prin formaţie şi economist ca vocaţie, a fost nu numai un teoretician al protecţionismului şi al industrializării, dar şi o personalitate în măsură să modifice orientarea economică a ţării, în calitate de membru al unui guvern liberal şi de prim-ministru (1896–1897). Preocuparea pentru bunăstarea naţiunii române s-a aflat în centrul întregii sale opere, considerând-o firească, dat fiind că societatea românească în totalitatea ei era pe atunci absorbită de autoanaliză şi de o „asimilare critică" a culturii occidentale. El a făcut din modernizarea economiei româneşti principalul său ţel; urmărirea acestuia poate să explice mutaţiile semnificative din gândirea sa economică pe parcursul îndelungatei sale cariere.{62} Pe vremea Unirii Principatelor, Aurelian a îmbrăţişat doctrinele economiştilor liberali drept călăuza cea mai nimerită pentru dezvoltarea economică, dar, pe măsură ce ţara se supunea din ce în ce mai mult funcţionării pieţei internaţionale, el a ajuns la concluzia că înapoierea ei economică nu putea fi niciodată depăşită pe baza liberului schimb. Considera că dacă îşi deschidea total porţile mărfurilor străine, România risca să devină un simplu auxiliar al economiilor statelor industriale avansate şi să nu-şi asigure niciodată controlul asupra propriului său destin, în *Terra nostra,* o analiză a economiei româneşti, publicată în 1875, argumenta că politica economică trebuia să ţină seama de „condiţiile obiective" şi atrăgea atenţia că progresul intern nu va fi posibil niciodată dacă se adoptau principii avantajoase altor ţări. De aceea, a devenit un apărător vajnic al protecţionismului, dar a prevăzut, cu toate acestea, un moment în care, odată atins un anumit nivel de industrializare, reîntoarcerea la liberul schimb să fie în avantajul României.

A acordat statului un rol major în dezvoltarea economiei naţionale. Funcţia sa primordială era aceea de a crea cadrul instituţional şi legal necesar pentru o creştere sănătoasă a producţiei şi comerţului. Profesa încrederea sa în întreprinzătorul individual, dar îl îngrijora lipsa ordinii şi a continuităţii în viaţa economică. Tocmai acesta era domeniul,

gândea ei, în care intervenţia statului ar fi cea mai benefică: ar putea să elaboreze programe economice de perspectivă şi să asigure coordonarea, care, la rândul ei, ar crea condiţii optime pentru iniţiativa particulară. Insista asupra faptului că nu pleda pentru un plan economic rigid cu sarcini şi scopuri precise, ci mai curând pentru o orientare generală atât a instituţiilor de stat, cât şi a întreprinzătorilor particulari, mijloc care i-ar da posibilitatea statului să accelereze dezvoltarea economică în beneficiul tuturor.{63}

În anii ’80, industrializarea rapidă a ţării devenise o problemă urgentă pentru Aurelian, aşa cum era şi pentru alţi lideri ai Partidului Liberal. El a perceput ascuţirea competiţiei economice internaţionale pentru pieţe şi goana febrilă de a produce din ce în ce mai multe bunuri manufacturate, produse alimentare şi materii prime, asemuind această competiţie cu un război. Pe de o parte, se aflau marile puteri industriale şi, pe de alta, ţările agrare. Aşa cum vedea el chestiunea, primele încercau să le domine pe celelalte prin „metode moderne de cucerire”, mai ales prin exportul de capital şi promovarea unor politici ca aceea a liberului schimb. Aurelian, ca şi Xenopol, era sigur că România nu putea concura cu succes într-o astfel de lume economică dacă rămânea o ţară agrară. El atrăgea, de asemenea, atenţia că România nu se putea aştepta să-şi menţină existenţa ca stat independent în situaţia în care cucerirea economică devenise o formă modernă de dominaţie. Singura apărare certă a independenţei României, conchidea el, era să urmeze aceeaşi cale de dezvoltare ca şi adversarii săi economici, şi anume, industrializarea.

Disputa dintre economişti – agrarienii şi industrialiştii – şi totodată dintre propovăduitorii diverselor filosofii rivale ale culturii nu era în niciun caz un simplu exerciţiu academic. Polemica s-a mutat din domeniul teoriei în cel al aplicării practice în momentul în care partidele politice au adoptat argumentele uneia sau alteia din părţi ca propriile lor argumente. Interesele economice agrariene şi valorile sociale tradiţionale îşi găseau reflectarea în politica guvernelor conservatoare, în timp ce Partidul Liberal, reprezentând clasa

mijlocie în ascensiune a comercianţilor şi industriaşilor, stăruia asupra realizării unei economii naţionale după modelul occidental. Dar problemele în discuţie nu aveau să fie rezolvate; ele vor continua să genereze controverse mult timp în secolul al XX-lea.

3
DOMNIA REGELUI CAROL 1881–1914

VIAŢA POLITICĂ

Structura politică a Regatului României între 1881 şi 1914 a rămas în esenţă cea a Principatului. Constituţia din 1866, modificată în 1884, mai ales în probleme referitoare la dreptul de vot, asigura cadrul general al activităţii politice.

Relaţiile dintre diversele ramuri ale guvernării continuau să se bazeze, cel puţin în teorie, pe principiul separării puterilor şi pe mecanismul verificării şi echilibrului. Însă rolul justiţiei în guvernare era limitat prin subordonarea sa în practică Executivului şi Legislativului. Inamovibilitatea judecătorilor fusese lăsată la discreţia Legislativului prin Constituţia din 1866, dar încetul cu încetul principiul a devenit o realitate, în special ca rezultat al legislaţiei din 1890 şi 1909. Cu toate acestea, Regele şi Consiliul de Miniştri au influenţat în mod decisiv compoziţia magistraturii şi în consecinţă – prin puterea lor de a numi – concepţia ei socială şi politică. Totuşi, puterea potenţială a justiţiei era imensă, mai ales dacă era recunoscut dreptul ei de a declara neconstituţionalitatea legilor. Constituţia nu includea nicio menţiune precisă în acest domeniu. În ciuda unor încercări sporadice de a stabili principiul reexaminării judiciare a constituţionalităţii legislaţiei în deceniile ce au urmat promulgării Constituţiei din 1866, doar în 1912, în celebrul proces al Societăţii de Tramvaie din Bucureşti, Curtea de Casaţie a recunoscut dreptul instanţelor judecătoreşti de a examina constituţionalitatea legilor.{64} Şi-a bazat decizia pe două considerente: în primul rând, principiul separării puterilor şi necesitatea logică a unui număr de trei ramuri ale guvernării,

care să se controleze permanent una pe alta, şi, în al doilea rând, obligaţia constituţională a instanţelor judecătoreşti să aplice legile şi, ca atare, necesitatea să aleagă, în mod efectiv, între articolele Constituţiei şi legile adoptate de Legislativ. Totuşi, practica revizuirii judiciare nu a devenit o trăsătură caracteristică a artei guvernării româneşti. Cu toate că independenţa justiţiei în raport cu ramura executivă era frecvent declarată, instanţele judecătoreşti nu au contestat în mod serios niciodată sistemul politic în perioada dintre cele două războaie mondiale.

Biserica Ortodoxă a continuat să servească drept bastion al conştiinţei naţionale, dar nu a mai jucat un rol direct în treburile politice. Laicizarea instituţiilor politice, începută din secolul al XVIII-lea, a fost desăvârşită, prin legislaţia adoptată în ultimii ani de domnie ai lui Cuza şi prin Constituţia din 1866. Totuşi, nu exista o separare a statului şi a Bisericii, deoarece Constituţia declara ortodoxismul ca religie dominantă. Termenul „dominant" însemna că Biserica Ortodoxă fusese legată în mod inextricabil de dezvoltarea istorică a naţiunii române şi reprezenta credinţa marii majorităţi a populaţiei; în consecinţă, era îndrituită să aibă întâietate faţă de celelalte culte din ţară. Dar nu exista nicio îndoială că interesele statului erau mai presus de orice, o situaţie consacrată prin legea cu privire la rânduielile bisericeşti, adoptată de către Parlament în 1872. Ea permitea ca interesele politice să prevaleze în alegerea mitropoliţilor şi a episcopilor eparhioţi, acordând locuri în colegiul electoral tuturor deputaţilor şi senatorilor ortodocşi din Parlament, care în felul acesta depăşeau clerul din punct de vedere numeric. Legea mai stabilea că Sfântul Sinod era principalul organ de guvernare al „Bisericii naţionale române", dar reducea simţitor libertatea sa de acţiune. Sinodul nu putea să adopte nicio lege care ar fi contrazis legile statului şi nu putea aplica niciun fel de legislaţie bisericească până când nu era recunoscută de către şeful statului. Aceste stipulaţii au fost determinate firesc de faptul că legea română nu recunoscuse în mod tradiţional separarea bisericii de stat. Predominarea

statului se manifesta şi în Legea cu privire la clerul mirean şi la seminarii, adoptată de Parlament în 1893. Legea promitea îmbunătăţirea condiţiilor materiale şi de educaţie ale clerului parohial prin instituirea plăţii regulate a salariilor preoţilor de către guvern şi de către comune, precum şi prin impunerea unei mai mari rigurozităţi la întocmirea planurilor de învăţământ din seminarii. Dar statul şi-a păstrat ultimul cuvânt în toate aceste probleme şi a slăbit astfel şi mai mult autonomia bisericii.{65}

Faptul că preocupările seculare privind locul bisericii erau de cea mai mare importanţă pentru politicienii români a fost pus în evidenţă de hotărârea lor ca noul stat naţional să fie consolidat printr-o biserică naţională. Ei şi-au făcut cunoscute intenţiile în Constituţia din 1866, care declara Biserica Ortodoxă Română „independentă de orice ierarhie străină". Legislaţia din 1872 a mers mai departe, proclamând biserica „autocefală". Dar aceasta nu putea avea valabilitate canonică fără asentimentul Patriarhului de la Constantinopol. Problema a devenit subiect de îndelungate negocieri şi adesea de amare recriminări, însă până la urmă s-a ajuns la o înţelegere între guvernul român şi Patriarhie în 1885. Biserica Română era independentă în sensul că îşi putea administra propriile sale treburi în conformitate cu canoanele Bisericii Răsăritene fără vreun amestec din partea altor biserici, respectând în acelaşi timp şi unitatea spirituală a ortodoxiei.

În viaţa politică a Regatului României, partidele au fost motoarele care au făcut să funcţioneze maşinăria complexă a guvernării, dar acestea nu au respectat întotdeauna spiritul legilor pe care ele însele le formulaseră, între 1881 şi 1914 erau două partide importante – Conservator şi Liberal. În general, conservatorii au continuat să reprezinte interesele marilor moşieri, iar liberalii pe cele ale clasei mijlocii, de comercianţi şi industriaşi, în plin avânt. Dar rolurile sociale şi economice erau în continuă schimbare în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Marea proprietate funciară trecea din mâinile tradiţionalei clase moşiereşti, formată din descendenţi ai vechilor familii boiereşti, în cele ale nou îmbogăţitei clase

mijlocii. Multe dintre acele moşii care se mai aflau în posesia vechilor moşieri fuseseră ipotecate la Creditul Funciar Rural, controlat de către liberali. Persistau diferenţe în politica economică. Marii moşieri (şi cei care luau în arendă pământurile lor, arendaşii) sprijineau liberul schimb, aşa cum îl promovau conservatorii, pentru că le-ar fi dat posibilitatea să-şi exporte grânele şi vitele mai uşor, în timp ce clasa mijlocie, reprezentată de către liberali, îşi vedea interesele mai bine servite de tarifele protecţioniste. Totuşi, şi în acest caz, graniţele dintre cele două clase erau departe de a fi rigide. Burghezia urbană – în special negustorii şi bancherii, care au părăsit ocupaţiile comerciale şi financiare şi şi-au cumpărat pământ – a adoptat concepţia vechilor moşieri conservatori, iar acei moşieri care îşi vânduseră sau pierduseră domeniile au intrat în rândurile clasei mijlocii orăşeneşti şi şi-au luat posturi în aparatul funcţionăresc. În consecinţă, un număr crescând de moşieri şi foşti moşieri şi-au unit forţele cu cele ale liberalilor, în timp ce o seamă de bancheri şi negustori au găsit în conservatori parteneri convenabili pentru promovarea intereselor lor economice.

Largi segmente ale populaţiei erau practic excluse din viaţa politică şi astfel exercitau o influenţă redusă asupra cursului evenimentelor. Ţăranii, în cea mai mare parte, continuau să fie simpli spectatori. Capacitatea electorală a acestora era micşorată de prevederea participării la vot doar a celor cu venituri înalte; în ciuda câtorva tentative nobile, un partid ţărănesc viabil nu a reuşit să se dezvolte înainte de Primul Război Mondial. Clasa muncitoare de la oraşe era şi ea foarte slab reprezentată, dar se afla într-o situaţie ceva mai bună decât ţărănimea. După o perioadă de criză, în 1910 a apărut un Partid Social-Democrat, care promitea o apărare viguroasă a intereselor economice şi politice ale muncitorilor. Dar micul lor electorat i-a împiedicat pe socialişti să constituie o ameninţare serioasă pentru marile partide, în preajma războiului aceştia neavând niciun deputat în Cameră.

Doar o mică parte a populaţiei participa la viaţa politică. În afară de condiţii de venituri pentru vot, sistemul colegiilor

electorale şi manipulările guvernului au limitat de asemenea participarea la procesul electoral. O revizuire a legii electorale în 1884 a sporit doar cu puţin numărul alegătorilor admişi de Constituţia din 1866. Existau acum trei colegii electorale pentru Camera Deputaţilor, în loc de patru. Primele două îi reprezentau pe cei înstăriţi de la sate şi, respectiv, din marile oraşe şi târguri, şi alegeau 145 de deputaţi; cel de-al treilea îi reprezenta pe ţărani, marea majoritate a populaţiei, şi alegea doar 38 de deputaţi, cu opt mai mulţi decât în vechiul sistem structurat pe patru colegii. Numărul de alegători eligibili în fiecare colegiu a crescut continuu pe măsura dezvoltării economice şi a sporirii numărului de persoane capabile să satisfacă condiţiile de proprietate şi venit pentru sufragiu. În 1888, de exemplu, numărul de alegători pentru cele trei colegii a fost de 9 151, 24 750 şi, respectiv, 25 776, adică un total de 59 677; în 1905, cifrele corespunzătoare erau 15 973, 34 742 şi 42 907, adică un total de 93 622. Corpul electoral pentru Senat era considerabil mai mic, datorită exigenţelor mai mari privind proprietatea şi venitul. În 1905, cele două colegii ale sale erau compuse din 10 659 şi, respectiv, 13 912 alegători, adică un total de 24 571.

O analiză a alegerilor din 1911 sugerează cât de reprezentative erau Camera Deputaţilor şi Senatul pentru populaţie în general. Din 1 644 302 bărbaţi adulţi, au fost înregistraţi 101 339 alegători care să voteze pentru Cameră (6,16 la sută) şi 24 921 pentru Senat (1,5 la sută). Dintre aceştia, la alegerile pentru Cameră au participat doar 73 633 (74,2 la sută din cetăţenii cu drept de vot) şi 18 003 pentru Senat (72,2 la sută). Astfel, un deputat reprezenta 402 alegători, iar un senator, 164. Marii proprietari au dominat alegerile. De exemplu, în Colegiul I al Camerei, 60 la sută din alegători aparţineau acestei categorii, în timp ce 10 la sută erau angajaţi în comerţ şi industrie; în Colegiul II, compus în special din burghezie, 27 la sută erau funcţionari publici, 23 la sută negustori şi industriaşi, 14 la sută proprietari, 5 la sută avocaţi, iar procente mai mici erau formate din oameni cu alte profesiuni; în Colegiul III, 57 la sută erau proprietari de

pământ (în special ţărani), 10 la sută preoţi, 10 la sută învăţători şi 8 la sută mici comercianţi. Preponderenţa marilor moşieri în cele două colegii electorale pentru Senat era izbitoare – 60 şi, respectiv, 40 la sută – marea burghezie reprezentând majoritatea în procentele rămase.{66}

Regele deţinea un rol-cheie în determinarea rezultatului alegerilor, în virtutea prerogativei sale constituţionale de a numi viitorul prim-ministru. Cam prin ultimele decenii ale secolului, procedurile de schimbare a guvernelor fuseseră perfecţionate. Procesul începea cu demisia guvernului în funcţie, consultări între Rege şi politicienii de frunte şi alegerea unuia dintre aceştia din urmă pentru formarea noului guvern. Prima îndatorire a noului prim-ministru desemnat, după ce îşi alegea cabinetul, era organizarea alegerilor pentru o nouă Cameră şi un nou Senat. Aceasta era responsabilitatea ministrului de Interne, care mobiliza prefecţii de judeţe şi restul aparatului administrativ de stat, a căror loialitate fusese verificată pentru a se asigura că opoziţia va fi copleşită în alegerile ce urmau. Între 1881 şi 1914, ca urmare a zelului lor, niciun guvern desemnat de către Rege nu a fost dezamăgit la urne. „Rotaţia" partidelor a devenit şi ea regulă în această perioadă. S-a încetăţenit practica potrivit căreia Regele alterna la guvernare cele două principale partide – Liberal şi Conservator (inclusiv junimiştii) – ca mijloc de rezolvare a serioaselor probleme economice şi politice şi de menţinere a propriei sale puteri politice, plasând în stare de echilibru un partid în raport cu celălalt şi cerându-le să concureze pentru favorurile sale. Practica era acceptată ca normală şi oportună, cu excepţia partidelor excluse din calcul, dat fiind că oferea o garanţie în plus de stabilitate politică.

Fără a ţine seama de unele deficienţe, sistemul politic asigura o protecţie substanţială a libertăţilor civile ale cetăţenilor. Garanţiile constituţionale privind libertatea de asociere şi de întrunire erau respectate, iar presa se bucura de cea mai mare libertate posibilă. Cetăţenii puteau da statul în judecată, adică organele administrative, pentru încălcarea drepturilor ce le erau garantate de Constituţie. Constituţia

revizuită din 1884 a întărit această protecţie, scoţând de sub jurisdicţia curţilor administrative astfel de cazuri, dat fiind că sistemul existent permitea Executivului să dea sentinţe cu privire la propriile sale acte. Legislaţia din 1905 a consolidat acest aspect al separării puterilor, înfiinţând o a treia secţiune a Curţii de Casaţie, care să asculte plângerile cetăţenilor împotriva abuzurilor comise de către aparatul de stat. Astfel de cazuri par să fi fost însă rare.

Sistemul politic dădea majorităţii cetăţenilor prea puţină experienţă, dacă nu deloc, în conducerea propriilor lor treburi. În afară de drepturile electorale limitate, concentrarea puterii la centru, în Bucureşti, tindea să descurajeze participarea la viaţa publică. În virtutea legilor adoptate între 1892 şi 1903, Ministerul de Interne exercita o putere imensă asupra treburilor din judeţe şi comune. În calitatea sa de ministru răspunzător pentru administrarea generală a ţării şi menţinerea ordinii publice, conducătorul acestui minister avea în supraveghere generală activitatea consiliilor judeţene şi comunale şi examina şi supunea aprobării regale bugetele judeţelor şi ale celor mai importante comune. El era cel care, într-adevăr, numea prefecţii de judeţ, al căror rol dovedeşte, în mod pertinent, gradul de control exercitat de către aparatul birocratic central asupra administraţiei locale. Prefectul era înainte de toate reprezentantul guvernului şi era direct răspunzător faţă de ministrul de Interne pentru îndeplinirea tuturor instrucţiunilor acestuia. În afară de „conducerea” alegerilor parlamentare, el supraveghea activitatea tuturor oficialităţilor administrative din judeţ, era împuternicitul guvernamental în consiliul judeţean şi putea participa la deliberările acestuia sau să-l dizolve, fiind în acelaşi timp răspunzător pentru ordinea publică. Astfel de puteri extinse sugerează că, practic, toate deciziile diverselor organe ale administraţiei săteşti şi judeţene, pentru a fi valabile, trebuiau supuse aprobării uneia sau alteia dintre oficialităţile guvernului. Faptul acesta plasa adeseori administraţia locală în impas, întrucât deosebirile de păreri ale Bucureştilor cu privire la marea politică şi necunoaşterea condiţiilor locale

făceau aproape imposibil să se acţioneze cu promptitudine. Criticii de la începutul secolului se plângeau că cele două năpaste ale administraţiei existente – centralizarea şi „funcţionarismul" – anulaseră nobilele principii înscrise în Constituţie. Ei cereau să le fie dată personalităţilor locale mai multă responsabilitate în conducerea treburilor locale, pentru a reînvia interesul pentru viaţa publică şi a stimula spiritul de iniţiativă la sate şi în judeţe.{67}

Liberalii au dominat viaţa politică timp de zece ani – fapt fără precedent – după Războiul de Independenţă, din anul 1878 până în anul 1888. Primul-ministru şi politicianul de frunte al epocii sale a fost Ion Brătianu. Posedând o enormă experienţă politică începând cu anul 1848, rezolvase cu mare iscusinţă problemele complexe decurgând din lupta pentru independenţă şi proclamarea Regatului, în felul acesta a devenit indispensabil atât Regelui, cât şi propriului său partid. Dar, după proclamarea Regatului şi mai ales în urma controversei cu privire la modificarea Constituţiei din 1884, Brătianu a devenit din ce în ce mai autoritar în dubla sa calitate de prim-ministru şi şef de partid. A instituit un soi de conducere personală atât în guvern cât şi în partid. Metodele şi intenţiile sale s-au vădit în modul în care liberalii de la guvernare au condus alegerile parlamentare din noiembrie 1884. Prefecţii şi restul aparatului administrativ de la toate nivelurile au recurs la toate mijloacele posibile pentru a asigura victoria guvernului, iar după aceea mandatele numeroşilor deputaţi şi senatori din opoziţie au fost invalidate.

În calitate de prim-ministru, Brătianu a continuat centralizarea aparatului funcţionăresc, concentrând din ce în ce mai mult puterea în propriile sale mâini.{68} În afară de funcţia de prim-ministru, a deţinut, într-un moment sau altul, un număr de alte portofolii, în special cel al Internelor între 1884 şi 1887. Toate directivele importante proveneau de la el şi nicio decizie ministerială, parlamentară sau de administraţie locală importantă nu putea fi luată fără aprobarea sa. Schimba frecvent membrii cabinetului, nu

pentru a îmbunătăţi eficienţa acestuia, ci pentru a rezolva nişte răfuieli mai vechi din cadrul partidului său. Toate aceste practici au ajuns să-l izoleze de colegii săi şi au descurajat o serie de oameni de talent să-şi asume posturi guvernamentale sau ministeriale. Acestea au dus la cea mai dureroasă ruptură personală posibilă, despărţirea, în 1884, de vechiul său prieten C.A. Rosetti. De câţiva ani, facţiunea radicală liberală, condusă de Rosetti, fusese din ce în ce mai mult în dezacord cu liberalii de la guvernare în privinţa unei întregi serii de probleme – extinderea sufragiului la mai mulţi membri ai clasei mijlocii şi ai celei de jos şi alegeri corecte, fără intervenţie guvernamentală, descentralizarea administraţiei, altă reformă agrară şi respectarea procedeelor democratice în conducerea atât a treburilor parlamentare, cât şi a celor de partid – contravenind toate comportamentului şi obiectivelor majorităţii liberale conduse de către Brătianu. Gruparea liberală radicală nu a supravieţuit decesului lui Rosetti în 1885. Membrii ei s-au alăturat altor grupări sau, precum junimistul de odinioară Gheorghe Panu, au format propriile lor mici grupări.

Brătianu nu se temea de membrii propriului său partid şi nici de opoziţia din interiorul şi din afara Parlamentului, întrucât se bucura de deplina încredere a Regelui Carol. O relaţie de simpatie promiţătoare se stabilise între ei, bazată pe similitudinea de idei cu privire la chestiunile majore de politică internă şi de politică externă. Brătianu acceptase orientarea progermană a lui Carol în materie de politică externă şi reorganizarea armatei după model prusac, în timp ce Carol îi dăduse prim-ministrului său mână relativ liberă în aplicarea politicii interne, atâta vreme cât respecta prerogativele Coroanei. Într-un anumit sens, Brătianu beneficia de lipsă de concurenţă. Cu excepţia junimiştilor, care sprijineau într-adevăr orientarea progermană în politica externă, dar nu se bucurau de niciun fel de popularitate şi, ca atare, nu puteau forma majoritatea parlamentară şi aparatul administrativ necesar să-i menţină la putere, nu exista nicio altă grupare politică în stare de performanţe superioare

liberalilor lui Brătianu. Totuşi, relaţia dintre Brătianu şi Rege nu se putea numi de prietenie. Carol îşi aprecia prim-miniştrii doar în funcţie de utilitatea lor. Pentru el, această funcţie era de importanţă crucială: majoritatea în Cameră nu însemna nimic; omul de la „cârmă" era totul.

Metodele de forţă ale lui Brătianu erau neîndoielnic inspirate, în parte, din facţionalismul spre care erau înclinaţi liberalii şi din necesitatea ce decurgea din aceasta de a întări disciplina de partid. Nucleul de sprijin în cadrul partidului lui Brătianu rămânea facţiunea sa de radicali, dar după despărţirea de Rosetti, el se va bizui din ce în ce mai mult pe personalităţile de frunte ale partidului, printre care Eugeniu Carada (1836–1910), director la Banca Naţională şi principal consilier al lui Brătianu în probleme financiare; Dimitrie A. Sturdza (1833–1914), viitor preşedinte al Partidului Liberal (1892–1908) şi prim-ministru în patru rânduri, între 1895 şi 1908, şi economistul Petre S. Aurelian.

Brătianu a fost nevoit să se confrunte permanent cu membrii disidenţi ai partidului său. Neîndoielnic, unul dintre cele mai supărătoare incidente a fost defecţiunea unui grup de tineri jurişti, reprezentând exact tipul de membru de partid pe care Brătianu se străduise întotdeauna să-l recruteze. Remarcabili printre aceştia erau Take Ionescu (1858–1922), care îşi luase licenţa în Drept la Paris în 1881 şi era editor al gazetei *Românul,* şi Nicolae Fleva (1840–1914), membru al „coaliţiei de la Mazar Paşa", orator emoţionant şi primar al Bucureştilor în 1884. Împreună cu colegii lor au intrat în Parlament cu sprijin liberal, dar, la începutul anului 1885, au început să-şi manifeste independenţa, criticând sistemul politic existent, în cele din urmă, un an mai târziu, s-au declarat oficial în opoziţie şi şi-au alcătuit propria lor grupare. Făceau o distincţie netă între ei ca liberali în toată puterea cuvântului şi liberalii de la guvernare, iar în dezbaterea privitoare la răspunsul Parlamentului la mesajul Tronului ei au denunţat drept „corupt" genul de liberalism practicat de Brătianu.{69}

Partidul Conservator i-a dat lui Brătianu mai puţin de furcă

decât au făcut-o disidenţii din propriul său partid. În anii imediat următori Războiului de Independenţă, conservatorii erau în derută. Unii se îndepărtaseră cu totul de partid, considerând politica acestuia ca neavând contingenţă cu realităţile vremii. Alţii l-au părăsit întrucât perspectivele partidului de a veni la putere în viitorul apropiat păreau sumbre. Poate că cel mai notabil defector a fost Vasile Boerescu, care, în calitate de ministru de Externe în guvernul Catargiu, susţinuse convenţia comercială cu Austro-Ungaria şi care intrase în guvernul liberal în 1879. În anul 1880, câţiva conservatori, conduşi de Lascăr Catargiu, au încercat să dea o infuzie de viaţă partidului, formând un club politic la Bucureşti şi elaborând un program al partidului şi un statut ca mijloc de a impune disciplina în rândul membrilor acestuia. Dar noua organizare n-a propăşit, iar Catargiu a fost nevoit să recurgă la diverse combinaţii politice pentru a contracara atotputernica maşină de partid liberală. Mai întâi, a unit în 1884 partidul său cu o grupare liberală disidentă, condusă de Gheorghe Vernescu, pentru a înfiinţa aşa-numitul Partid Liberal Conservator.{70} Colaborarea lor avea puţin de a face cu principiile – ea era de ordin tactic, şi anume opoziţia faţă de guvernul Brătianu. Dar, pentru a realiza această fuziune, Catargiu a fost nevoit să adere la anumite principii liberale – descentralizarea administrativă şi libertatea presei – deşi conservatorii fuseseră în mod tradiţional pentru centralizare şi pentru impunerea unor restricţii presei. Noul partid va constitui cel mai important element al aşa-numitei „Opoziţii Unite” faţă de guvernul Brătianu, dar conservatorii s-au dovedit ineficienţi în Parlament între 1883 şi 1888.

Junimiştii constituiau probabil cea mai strâns unită grupare politică conservatoare din acea perioadă, dar s-au ţinut deoparte de aripa Catargiu a partidului în mai tot deceniul al nouălea. Titu Maiorescu şi Theodor Rosetti au fost membri ai comitetului executiv al partidului în 1880 şi 1881, dar erau în dezacord cu conducerea acestuia. Doreau un nou program „de acţiuni şi idei practice”, însă Catargiu şi sprijinitorii săi continuau să se inspire din metodele unei epoci anterioare.

Junimiştii şi-au urmărit propriul lor program şi propria lor agendă legislativă, pe care Petre Carp, liderul lor politic recunoscut, le-a făcut publice în 1881, vădind în aspectele cruciale o deviere de la obiectivele conservatoare tradiţionale. {71} Într-un discurs în faţa Camerei Deputaţilor, din 30 martie, care s-a făcut cunoscut sub titlul de *Era Nouă,* el accepta „democratizarea" societăţii româneşti ca un fapt împlinit, cu toate că procesul prin care se realizase era considerat de el ca „imperfect". Aderând la teoria lui Maiorescu a „formei fără fond", el găsea că procesul era nefiresc: democratizarea fusese introdusă de sus în jos şi nu de jos în sus. Prin aceasta, înţelegea că instituţiile fuseseră create pe baza unor principii abstracte şi nu-şi regăseau originile în situaţia economică şi socială existentă. Dar, pentru el, trecutul era trecut şi a cerut colegilor săi să-şi canalizeze eforturile spre organizarea viitorului. Propunea crearea unei „democraţii a muncii", în care cele trei clase ale societăţii – ţăranii, meşteşugarii şi guvernanţii – să fie deplin încurajaţi de către stat în realizarea sarcinilor lor specifice. Pentru ţărani, el cerea adoptarea unor legi care să-i protejeze din punct de vedere economic (mai cu seamă, o lege cu privire la primogeniture, care să preîntâmpine fragmentarea gospodăriei ţărăneşti şi o alta care să reglementeze funcţionarea cârciumilor de la sate pentru a reduce alcoolismul) şi să le dea posibilitatea să-şi administreze propriile lor treburi (o lege care să recunoască statul drept „celula" în jurul căreia se formase întregul „organism social" şi să abolească „artificiala" comună rurală, care se prinsese în plasa birocraţiei administrative de stat). Pentru meşteşugari, el propunea garantarea muncii lor şi protejarea acestora împotriva concurenţei neloiale, prin organizarea acestora în corporaţii. În sfârşit, pentru guvernanţi, propunea ca membrii administraţiei şi judecătorii să fie admişi în funcţie pe bază de merit şi să fie puşi la adăpost de influenţe politice, pentru a fi în măsură să-şi îndeplinească nestingheriţi funcţia lor de bază – creşterea producţiei întregii societăţi. Când toate aceste sarcini vor fi fost îndeplinite, conchidea el, atunci va fi posibilă o guvernare naţională, cu adevărat reprezentativă

pentru interesele ţării şi, ca atare, răspunzând mai bine cerinţelor unui adevărat regim parlamentar.{72}

Programul lui Carp a asigurat o bază pentru o cooperare de scurtă durată între junimişti şi Brătianu. În 1883 şi 1884, ei au redactat termenii unei alianţe permanente, însă Brătianu a considerat exagerate pretenţiile junimiştilor de împărţire a puterii şi, atunci când a reorganizat guvernul, în iunie şi noiembrie 1884, i-a lăsat pe junimişti pe din afară. În consecinţă, în decembrie, aceştia şi-au reafirmat propriul program şi s-au declarat a fi aderenţi ai conservatorismului. În următorii trei ani, au încercat să reîntinerească Partidul Conservator potrivit propriilor lor principii politice şi economice.

O altă grupare conservatoare, care a urmat o cale diferită de cea a Partidului Liberal-Conservator al lui Catargiu, era compusă din aşa-numiţii „tineri conservatori", conduşi de către Nicolae Filipescu (1862–1916), editorul influentului ziar *Epoca*. Obiectivul lor imediat era refacerea unui Partid Conservator „pur", pentru a se elibera de „tutela" liberalilor. Doar în felul acesta, judecau ei, conservatorii puteau fi ei înşişi şi puteau obţine mijloacele prin care să-şi materializeze ideile în legi şi instituţii. Cu toate acestea, în 1887, aceştia s-au alăturat diferitelor facţiuni liberale disidente din Parlament, ca singură cale eficientă de combatere a guvernului.

În ciuda opoziţiei din interiorul şi exteriorul Partidului Liberal, guvernul Brătianu a realizat schimbări politice şi economice semnificative, care au apropiat ţara de formele moderne. Revizuirea Constituţiei în 1884 şi reorganizarea administraţiei locale au constituit pietre de hotar în dezvoltarea democraţiei clasei mijlocii şi centralizarea administraţiei publice, iar o politică comercială protecţionistă şi promovarea industriei au contribuit la punerea bazelor unei economii naţionale diversificate.

După Războiul de Independenţă şi proclamarea Regatului, cererile de revizuire a Constituţiei, ce s-au făcut auzite încă de la adoptarea ei în 1866, au devenit mai insistente. Atenţia

reformatorilor se concentra mai ales asupra legii electorale, pe care o denunţau ca nedreaptă şi nedemocratică. Liberalii, în general, susţineau că schimbările în structura statului şi evoluţia rapidă a relaţiilor economice şi sociale făcuseră revizuirea imperativă, dar conservatorii erau tot atât de hotărâţi să zădărnicească orice încercări de slăbire a puterii lor politice prin extinderea sufragiului. Vorbind în numele liberalilor radicali, C. A. Rosetti a inaugurat, la 29 august 1882, o nouă fază, mai vehementă, în dezbaterea cu privire la revizuire, printr-un editorial nimicitor, publicat în *Românul,* în care ataca legea electorală existentă, afirmând că este „corupţie recomandată, impusă şi legalizată de Constituţie". Împreună cu suporterii săi, el a condamnat cota de impozitare înaltă cerută pentru dreptul la vot şi inegala repartiţie a deputaţilor şi senatorilor în colegiile electorale existente, dat fiind că acestea concentrau puterea în mâna câtorva şi constituiau ca atare prima cauză a corupţiei şi nedreptăţii. Pe măsură ce campania pentru reformă se intensifica, radicalii au îndreptat atenţia opiniei publice în special asupra Colegiului IV al Camerei Deputaţilor (în care îşi exercitau dreptul electoral ţăranii) pentru a arăta modul în care electorii acestuia erau împiedicaţi să se întrunească şi să-şi exprime liber voinţa, dar au descoperit de asemenea că presiunile guvernului aveau efecte similare în celelalte colegii, intimidarea fiind o chestiune relativ uşoară, dat fiind numărul redus de alegători. Pentru a elimina corupţia şi a consolida democraţia, ei cereau o creştere substanţială a numărului electorilor din fiecare colegiu.{73}

Brătianu era figura-cheie în procesul de reformă. Era favorabil revizuirii Constituţiei şi măririi electoratului, dar nu dorea să meargă atât de departe ca radicalii lui Rosetti. Raţiunile sale erau complexe. Nu există niciun dubiu că voia să ajungă la un compromis cu Rosetti, pentru a evita o ruptură făţişă între radicali şi adepţii săi mai moderaţi şi riscul dezintegrării partidului. Dar şi mai important pentru el pe termen lung era calculul pe care şi-l făcuse că schimbările modeste din sistemul electoral vor întări puterea politică a

industriaşilor şi financiarilor, pe care îi considera principalul sprijin al Partidului Liberal în viitor. Guvernul său luase nenumărate măsuri pentru a încuraja industria, a acorda credite şi a stimula exportul, măsuri care măriseră şansele clasei mijlocii şi ale acelor mari moşieri pe care îi interesa dezvoltarea industriei autohtone. Aceste categorii începuseră să pretindă un rol mai mare în viaţa politică, deoarece doreau cu ardoare să creeze un cadru legal corespunzător pentru dezvoltarea economiei naţionale, pe care intenţionau să o conducă ele însele. Aceste scopuri coincideau cu cele ale lui Brătianu. Întărind burghezia prin reforma electorală, el intenţiona să dea încă o lovitură puterii marilor moşieri, care erau sprijinitorii de bază ai principalului său adversar, Partidul Conservator.

Regele a avut şi el un rol esenţial în procesul revizuirii Constituţiei. Propriile lui obiective erau nedisimulate. Nu era interesat în democratizare, dar dorea ca în Constituţie să se reflecte schimbările survenite în situaţia internaţională a României între 1878 şi 1881 şi urmărea sporirea listei civile şi a bugetului Casei Regale. Recunoştea că un anumit gen de reformă electorală era inevitabilă, dar era încrezător că Brătianu o va ţine în limitele „potrivite”.

Conservatorii erau practic unanimi în opoziţia lor faţă de revizuirea Constituţiei, în special faţă de extinderea dreptului de vot în favoarea clasei mijlocii şi a celei de jos, dar abordau în mod diferit problema. Principala lor organizaţie politică, Coaliţia Liberal-Conservatoare a lui Catargiu, se pronunţa deschis pentru menţinerea legii electorale aprobată în 1866. Marii moşieri, care sprijineau coaliţia, se temeau că, dacă segmente mai largi ale populaţiei obţineau controlul asupra Legislativului, acestea vor adopta legi în detrimentul intereselor proprietăţii, şi anume, o reformă a relaţiilor agrare în favoarea ţăranilor şi poate chiar un impozit pe venituri. Junimiştii erau mai filosofi. Ei obiectau împotriva extinderii sufragiului, invocând faptul că marea masă a populaţiei era analfabetă şi nu avea educaţie civică. În consecinţă, argumentau ei, aceasta ar deveni un simplu instrument de

fraudă electorală şi corupţie politică, întrucât principiile politice care îi călăuziseră pe paşoptişti în 1866 erau prea sofisticate pentru masele de ţărani români. În schimb, cereau aplicarea riguroasă a prevederilor existente ale Constituţiei cu privire la învăţământul obligatoriu şi la descentralizarea administraţiei publice, astfel încât ţărănimea să fie pregătită să-şi exercite datoriile cetăţeneşti.

Alegerile parlamentare din aprilie 1883 au fost cruciale pentru succesul revizuirii constituţionale. Brătianu a folosit încă o dată toate pârghiile administrative de care dispunea pentru a-i împiedica pe conservatori să câştige o treime din locurile de deputaţi şi senatori, minimum necesar pentru a împiedica o modificare a Constituţiei. Mulţumită vigilenţei Ministerului de Interne şi a prefecţilor, liberalii au obţinut o victorie zdrobitoare (132 de deputaţi guvernamentali şi radicali faţă de 13 ai opoziţiei în Camera Deputaţilor, şi 51 faţă de 11 în Senat). De aici înainte, caracterul autoritar al guvernării lui Brătianu avea să devină mai evident, iar oponenţii săi au început să-l numească „Dictatorul” sau „Vizirul”.

Lupta din Parlament privitoare la revizuirea Constituţiei a ţinut din mai 1883 până în iunie 1884. Liberalii au rămas aproape singurii care dezbăteau problemele, întrucât conservatorii absentau sub motivul că prezenţa lor nu servea la nimic în faţa comportamentului „arbitrar” şi „absolutist” al guvernului. Singura excepţie o constituiau câţiva junimişti, inclusiv Titu Maiorescu, care continuau să se opună schimbărilor în legea electorală, dar nu aveau nicio influenţă asupra lucrărilor. Cele două Camere şi-au încheiat lucrările şi au adoptat la 8 iunie 1884 acele schimbări ale Constituţiei în favoarea cărora se manifestaseră liberalii lui Brătianu. Cu toate că a obţinut astfel o victorie remarcabilă, Brătianu a pierdut sprijinul şi prietenia lui Rosetti, care, împreună cu câţiva adepţi ai săi, a demisionat din Parlament la 13 iunie.

Cu toate că numărul alegătorilor a crescut întru câtva, cel mai important rezultat al revizuirii Constituţiei a fost consolidarea influenţei politice a clasei mijlocii. Colegiile

electorale I şi II pentru Camera Deputaţilor au fost contopite într-un singur colegiu mai mare, care oferea păturii de sus a clasei mijlocii o voce într-un organism ce fusese anterior dominat de către marii moşieri conservatori. În noile colegii II şi III, alte elemente ale clasei mijlocii, în special micii meşteşugari şi comercianţi de la oraşe şi învăţătorii şi preoţii de la sate, au câştigat votul direct, drept rezultat al unui census mai mic, mărind în felul acesta influenţa generală a clasei mijlocii şi numărul reprezentanţilor ei în Parlament. Din cele 183 de locuri de deputaţi pentru Cameră, 75 în colegiul I şi 33 în colegiile II şi III – 108 în total – erau rezervate clasei mijlocii. Senatul era şi el mai sensibil la influenţa clasei mijlocii, dar a rămas un bastion conservator. Consolidarea industriaşilor şi financiarilor aparţinând clasei mijlocii a dus la modificări importante în modul în care Parlamentul aborda chestiunile economice vitale. Această explică, de exemplu, de ce o serie de legi pentru stimularea industriei şi mărirea creditelor au fost adoptate după 1884 şi de ce convenţia comercială din 1875 cu Austro-Ungaria nu a fost reînnoită. Noua lege electorală, totuşi, a făcut prea puţin pentru marea masă a populaţiei. A lăsat ţărănimea fără o adevărată reprezentare în Parlament.

Deşi Constituţia revizuită continua să limiteze exprimarea voinţei populare în faţa urnelor de vot, ea a extins drepturile cuvântului scris. Drept rezultat, a avut loc o înflorire a ziarelor. În ce le priveşte, acestea au stimulat viaţa politică prin popularizarea ideilor în rândurile unor largi segmente ale populaţiei şi prin contribuţia semnificativă adusă la modelarea opiniei publice. Principala limitare a libertăţii presei era interzicerea criticilor directe la adresa dinastiei, dar nici chiar unele urmăriri în justiţie demne de reţinut nu au împiedicat tendinţa generală de largă discutare publică a chestiunilor importante.{74}

Odată încheiată cu succes lupta cu privire la revizuirea Constituţiei, guvernul liberal şi-a îndreptat atenţia spre economie. Preocuparea sa majoră era independenţa economică. Aceasta, fără îndoială, nu putea fi obţinută dacă

ţara nu depăşea tradiţionala sprijinire pe agricultură. Susţinut de către clasa mijlocie şi apelând la economiştii „industrializatori" pentru justificarea teoretică, guvernul s-a lansat într-un program multilateral pentru a crea o industrie naţională viabilă, oferindu-le întreprinzătorilor atât protecţie, cât şi încurajare. Pe de o parte, a adoptat o nouă lege generală a tarifelor vamale, în mai 1886, care a mărit simţitor taxele, impunând o suprataxă de 30 la sută la importurile din acele ţări care aplicau o suprataxă similară la produsele româneşti. Principalul scop era protejarea manufacturilor din interior împotriva concurenţei străine. În 1886 şi 1887 guvernul a renegociat tratatele comerciale cu Marea Britanie, Franţa şi Germania în spiritul noului protecţionism. Liberalii au încurajat de asemenea industria în mod direct prin acordarea unei diversităţi de stimulente întreprinzătorilor particulari. Adoptarea la 12 mai 1887 a primei legi cuprinzătoare care să sprijine industria naţională, reflectând ideile lui Petre S. Aurelian, a creat numeroase precedente pentru intervenţia de mai târziu a statului în economie. În virtutea acesteia, persoanele care deţineau întreprinderi cu un capital de cel puţin 50 000 lei şi foloseau un minim de 25 de muncitori sau care doreau să înfiinţeze o astfel de întreprindere urmau să capete cu titlu gratuit 1 până la 5 ha de pământ, să beneficieze de scutire de orice impozite directe timp de 15 ani şi de taxe vamale la importul utilajelor necesare, precum şi de reduceri semnificative ale costului transportului pe calea ferată pentru materiile prime şi produsele finite.

În calculele liberalilor agricultura ocupa în mod clar un loc secundar, dar aceştia nu-şi puteau permite să ignore bazele economiei ţării. În loc să formuleze o politică agrară cuprinzătoare, ei au tratat problemele specifice ale acesteia pe măsură ce se iveau. Legislaţia adoptată a uşurat situaţia a diverse categorii de ţărani, dar interesul major al liberalilor era creşterea producţiei. Pentru acest motiv, aceştia nu au alterat structura dominantă a agriculturii şi nici nu au încălcat drepturile de proprietate ale moşierilor.

Liberalii au încercat să realizeze un echilibru între cele

două ţeluri principale ale politicii lor agrare. Pe de o parte, au încercat să consolideze poziţia producătorilor rurali independenţi, ca bastion politic al monarhiei, o idee care se înţelege de la sine din legea rurală din 1864, dar, pe de altă parte, au impus norme de muncă stricte masei ţăranilor pentru a asigura un nivel înalt de producţie. Astfel, în 1878, au aprobat reglementările, în conformitate cu reforma din 1864, potrivit cărora li se acorda pământ diverselor categorii de ţărani, în special noilor căsătoriţi („însurăţeilor") care nu primiseră nimic. Apoi, au aprobat legi privind vânzarea unor loturi mici, din fondul funciar al statului, altor ţărani, precum şi legi pentru protejarea micilor gospodării ţărăneşti împotriva achiziţionării pământului lor de către moşieri şi arendaşi. Liberalii au făcut şi o tentativă modestă de a acorda credite micilor producători rurali, adoptând, în 1881, legea cu privire la birourile de credit agricol. Ei preconizau investirea unor fonduri de stat pentru punerea în aplicare a programului, ca apoi acestea să fie înlocuite treptat cu capital provenind de la membrii fiecărei instituţii de credit. Proiectul, care ilustra metoda preferată a liberalilor de a combina întreprinderea particulară cu intervenţia statului, a lâncezit, dat fiind că ideea asocierii era prea nouă, cerinţele de garanţii îi excludeau pe cei mai nevoiaşi (deci, majoritatea ţăranilor), iar termenul împrumuturilor – maximum nouă luni – era prea scurt pentru a produce rezultatele dorite. Legea cu privire la contractele agricole din 1882, sprijinită de Rosetti şi de radicali, a adus o oarecare uşurare ţăranilor prin eliminarea pedepselor penale pentru neîndeplinirea obligaţiilor lor faţă de moşieri şi prin rezervarea a două zile pe săptămână pentru a-şi lucra propriul pământ.

Relaţia dintre Brătianu şi Rege, care fusese productivă şi reciproc avantajoasă, a fost supusă, după 1884, unui atac public crescând. Opoziţia Unită continua să denunţe practicile „dictatoriale" ale primului-ministru şi abuzurile administrative la care acesta închidea ochii. Acţiunile monarhului însuşi au fost supuse unei cercetări atente. Presa se afla în fruntea acestei campanii. În *Lupta,* Gheorghe Panu, liderul unei

facţiuni radicale, îl acuza pe Rege că face abuz de prerogativele sale, că permite miniştrilor să ignore Constituţia şi sugera că acesta ar trebui să abdice. Rezultatul a fost că Panu, tradus în faţa instanţei în 1887, a fost găsit vinovat de calomniere a Regelui într-un articol intitulat „Omul periculos", dar, fugind la Paris, a scăpat de o condamnare la doi ani de închisoare.{75} Mai reţinute, dar nu mai puţin elocvente, au fost criticile tinerilor conservatori din *Epoca,* acestea îl acuzau pe Rege că nu ţine seama de Constituţie şi că păstrează în funcţie guvernul Brătianu mult după ce încetase să mai reprezinte voinţa ţării. În ciuda presiunilor insistente de a-l înlocui pe primul-ministru, Carol ezita să acţioneze în acest sens, pentru că avea prea puţină încredere în capacitatea conservatorilor şi a altor membri ai opoziţiei de a guverna în mod eficient. În acelaşi timp ezita să-i informeze despre alianţa cu Austro-Ungaria şi cu Germania, pe care o încheiase în 1883 împreună cu Brătianu şi o ţinuse secretă.

Cărţile au fost date în sfârşit pe faţă în martie 1888. În alegerile din februarie, liberalii obţinuseră o victorie remarcabilă. Cu toate că Brătianu ar fi putut domina în continuare opoziţia cea mai îndârjită, la 4 martie acesta, împreună cu întreg cabinetul său, a demisionat pe neaşteptate. Se pare că şi-a dat seama că pierduse încrederea Regelui. Carol, într-adevăr, considera că Brătianu era „uzat", că nu mai era capabil să guverneze ţara într-un „mod creator" şi că venise vremea să promoveze acele elemente care fuseseră excluse de la putere timp de aproape doisprezece ani. Dar semnele de nemulţumire din partea Berlinului şi a Vienei în legătură cu plecarea lui Brătianu, unde era considerat drept exponent de frunte, alături de Rege, al orientării germane în politica externă, l-au convins pe Carol să-l recheme pentru a forma un nou guvern.{76} Cu toate acestea, Regele considera acest nou guvern ca fiind de tranziţie, până când ar fi reuşit să-i calmeze pe aliaţii săi străini. Opoziţia a profitat de deruta partidului de guvernământ pentru a-şi spori atacurile la adresa primului-ministru şi recurgea acum la adunări populare şi la demonstraţii de stradă pentru a-şi impune punctul de vedere.

Întrucât, în general, se considera că Brătianu se menţinea la putere doar cu sprijinul Regelui, protestele publice s-au transformat într-o confruntare între Opoziţia Unită şi Carol. Cum opoziţia nu dădea semne că slăbeşte presiunea asupra guvernului, Carol a tras concluzia că Brătianu pierduse sprijinul clasei mijlocii şi al moşierilor, temându-se că menţinerea liberalilor la putere ar putea pune în pericol însăşi dinastia. A cerut de aceea demisia unui ministru care nu-i mai era de folos. La 22 martie, Brătianu a procedat în consecinţă. S-a retras din viaţa publică, petrecându-şi ultimii ani ai vieţii la moşia sa de la Florica, de lângă Piteşti, până la moartea sa survenită în 1891.

Succesorii lui Brătianu, conservatori de diverse nuanţe, separat sau împreună, au format guvernele între anii 1888 şi 1895. După demisia lui Brătianu, Carol i-a adus la putere pe junimişti, o alegere surprinzătoare la prima vedere, întrucât acestora le lipsea o organizare politică puternică precum şi un sprijin larg din partea electoratului. S-a oprit la ei, în parte, întrucât programul lor intern coincidea cu propria sa poziţie în problemele majore, în special în ceea ce privea agricultura. În opinia sa, junimiştii aveau un plan acceptabil de rezolvare a „chestiunii ţărăneşti", prin alocarea de pământ din domeniile statului, care ar fi micşorat tensiunea din lumea rurală şi ar fi păstrat în acelaşi timp marea proprietate moşierească, în plus, se putea conta pe ei că vor acţiona ferm faţă de răscoala ţărănească, abia izbucnită. Carol a fost condus deopotrivă şi de considerente de politică externă. Nimeni nu era mai potrivit pentru a asigura în continuare încrederea în Germania şi Austro-Ungaria ca junimiştii, care erau bine cunoscuţi pentru simpatiile lor progermane şi care cooperaseră cu Brătianu la elaborarea acestei politici. Carol nu a cerut Opoziţiei Unite să formeze guvernul, mai ales datorită faptului că îi considera pe membrii acesteia lipsiţi de coeziunea şi fermitatea cerute de împrejurări.

Guvernul junimist, instalat în martie 1888, l-a avut ca prim-ministru pe Theodor Rosetti, dar adevăratul său conducător era principalul teoretician politic al junimiştilor, Petre Carp.

În ciuda extraordinarei sale abilităţi, lui Carp nu i s-a cerut să formeze guvernul, deoarece îl ofensase grav pe Rege, prin critica făţişă la adresa celor mai dragi idei ale lui Carol şi pentru că nu se înţelegea cu Lascăr Catargiu, liderul conservatorilor, pe care Regele îl ţinea în rezervă şi nu dorea să şi-l înstrăineze.

Cu toate că a înăbuşit prompt răscoala ţărănească în primăvara anului 1888, noul guvern n-a fost capabil să treacă legile prin Parlamentul dominat de liberali. La 8 septembrie, Parlamentul a fost dizolvat, iar Regele i-a cerut lui Rosetti să formeze un nou guvern. În campania electorală ce a urmat, junimiştii au enunţat un program moderat, de perspectivă, care promitea o administraţie cinstită şi eficientă, precum şi o preocupare plină de înţelegere pentru bunăstarea claselor dezavantajate din punct de vedere economic. În speţă, ei propuneau descentralizarea administraţiei şi protecţia populaţiei în general împotriva abuzurilor birocratice; protejarea judecătorilor împotriva presiunilor politice şi a îndepărtării lor arbitrare; alocarea unor loturi suplimentare micilor proprietari de pământ ca mijloc de stabilire a unei mai mari echităţi între moşieri şi ţărani; protejarea meseriaşilor împotriva „ignoranţei, accidentelor şi infirmităţilor bătrâneţii". Alegerile, ca de obicei, l-au confirmat pe primul-ministru desemnat de către Rege, iar Parlamentul, care s-a deschis la 1 noiembrie, se bucura de o confortabilă majoritate conservatoare. Dar junimiştii şi aliaţii lor conservatori erau departe de a fi uniţi. Neînţelegerile de ordin politic şi animozităţile personale au condus la căderea guvernului la 22 martie 1889, înainte ca să fi avut şansa de a acţiona în conformitate cu ambiţioasele sale promisiuni electorale.

Au urmat într-o succesiune rapidă trei guverne conservatoare. Cel mai important şi cu existenţa cea mai îndelungată (martie 1889-februarie 1891) a fost guvernul conservator „concentrat", numit astfel pentru că a fost format din toate facţiunile principale ale partidului (liberal-conservatorii, conservatorii „puri" sau grupul din jurul *Epocii,* condus de către Nicolae Filipescu, şi junimiştii). Avându-l în

frunte pe generalul Gheorghe Manu, comandant al Armatei 4 Române de la Plevna în 1877, acest guvern îşi fixase, printre principalele sale obiective, unificarea Partidului Conservator. Întrucât ideea rotaţiei între liberali şi conservatori era acum în general acceptată, toate facţiunile conservatoare ajunseseră să privească partidul unit drept esenţial pentru succesul competiţiei lor cu liberalii.

Avantajele coeziunii s-au vădit curând. În noiembrie 1891, avea să fie instalat „marele guvern conservator" – avându-l pe Lascăr Catargiu drept prim-ministru –, care, cel puţin în aparenţă, reprezenta un partid unificat şi se va menţine în funcţie timp de patru ani. Deşi continuau să funcţioneze două cluburi conservatoare separate – cel conservator propriu-zis şi junimiştii – şi deşi Catargiu şi Carp îşi disputau conducerea partidului, intrarea lui Carp în cabinet ca ministru al Agriculturii, Industriei şi Comerţului şi a colegului său junimist, Alexandru Marghiloman (1854–1925), ca ministru de Justiţie, a pus bazele colaborării tuturor grupurilor conservatoare.

Prezenţa lui Take Ionescu în cabinet spune multe despre evoluţia vieţii de partid în ultimele decenii ale secolului. După întoarcerea sa de la studii în Franţa şi Anglia, Take Ionescu s-a alăturat Partidului Liberal, dar, aşa cum am văzut, dezamăgit de stilul de conducere al lui Ion Brătianu, a trecut, în 1886, în opoziţia conservatoare. La vremea respectivă, multor observatori li s-a părut neobişnuit ca cineva ale cărui origini şi înclinaţii erau burgheze să adere la partidul marilor moşieri. Când i s-a pus această întrebare în Camera Deputaţilor, Take Ionescu a replicat că a făcut acest pas din convingere, dezamăgit de întregul sistem de guvernare.{77} Aceeaşi cale a fost urmată şi de o serie de politicieni tineri şi ambiţioşi, în momentul în care conducerea Partidului Conservator încerca să-şi împrospăteze forţele. O caracteristică a ultimelor două decenii ale secolului a fost faptul că originea socială îşi pierduse mult din semnificaţia sa de criteriu al apartenenţei la un partid sau altul. După 1900, atât Partidul Liberal, cât şi cel Conservator aveau viguroase aripi burgheze şi moşiereşti.

Noul guvern conservator a fost puternic influenţat de către junimişti. Programul său, elaborat în preajma alegerilor parlamentare din februarie 1892, constituia o reformulare a programului junimiştilor, enunţat pentru prima oară de către Petre Carp, în 1881, sub titlul de *Era Nouă* şi revizuit apoi în 1888. Astfel, conservatorii au realizat cel puţin temporar unitatea în mare parte pe baza principiilor junimiste. Conducerea ideologică a junimiştilor şi preponderenţa lor în cabinet sugera că adevăratul cap al guvernului era Carp, nu Catargiu.

Liderii guvernării s-au impus ca apărători ai ordinii şi preconizau unele schimbări. În 1892 au adoptat legi ce extindeau controlul administraţiei centrale asupra judeţelor şi subdiviziunilor lor, transferând numeroase responsabilităţi de administraţie locală de la primari şi consiliile comunale la prefecţi şi subordonaţii acestora; în 1893, conservatorii au înfiinţat jandarmeria rurală, cu un post în fiecare comună, în scopul de a preîntâmpina dezordinile şi a le reprima îndată după izbucnirea lor. Costurile de întreţinere ale noii forţe poliţieneşti cădeau pe seama unei populaţii rurale şi aşa împovărată de impozite. Conservatorii s-au preocupat şi de dezvoltarea economică, în general în conformitate cu interesele lor agricole tradiţionale. O excepţie notabilă a constituit-o Legea Minelor din 1895, sprijinită de Petre Carp. Ţelul său era dezvoltarea cât mai rapidă a resurselor petroliere ale ţării prin încurajarea investiţiilor capitaliştilor din străinătate şi asigurarea cooperării lor cu marii moşieri. Aceasta era calea lui Carp de a adapta economia românească la nevoile şi condiţiile favorabile oferite de Europa Occidentală, fără să modifice serios structurile politice şi sociale interne.

Dezbaterile din Parlament cu privire la Legea Minelor au scos la iveală antagonismele din cadrul Partidului Conservator şi i-au încurajat pe liberali să încerce să răstoarne guvernul. Ei au făcut mare caz de faptul că legea era neconstituţională, dat fiind că le permitea străinilor să deţină proprietăţi funciare, o încălcare a articolului 7, care stipula că doar cetăţenii români

pot achiziţiona proprietăţi rurale. Liberalii nu căutau doar să-i pună în dificultate pe conservatori, ci aveau mare grijă să proclame în mod public unul dintre principiile de bază ale naţionalismului economic – că românilor, nu străinilor, le revine responsabilitatea dezvoltării resurselor naturale ale ţării şi trasarea direcţiei de dezvoltare economică. Această atitudine a prevestit politica economică liberală de după Primul Război Mondial, exprimată succint în formula „Prin noi înşine". Când liberalii au pierdut, iar Legea Minelor a fost votată, ei s-au retras din Parlament pentru a obstrucţiona activitatea ulterioară a guvernului şi pentru a-l obliga pe Rege să apeleze la ei pentru a-i înlocui pe conservatori.

Acţiunea lor nu era în niciun caz pripită. Mai curând, era culminarea unei campanii ce o duseseră fără întrerupere din 1892, când Dimitrie Sturdza şi-a asumat conducerea Partidului Liberal. El era a treia persoană care îndeplinea această funcţie, într-un interval cu puţin mai mare de un an. Când Ion Brătianu a murit, la 4 mai 1891, i-a succedat fratele său, Dimitrie, care condusese un grup de liberali disidenţi. În timpul scurtului său mandat (a decedat la 8 iunie 1892), s-a dovedit incapabil să păstreze laolaltă diversele facţiuni. Sturdza s-a bucurat de largă popularitate pentru a-i succeda acestuia. Avusese o carieră politică îndelungată, fiind unul dintre membrii coaliţiei care îl răsturnase pe Alexandru Ioan Cuza şi ai „coaliţiei de la Mazar Paşa", în care s-a distins prin ostilitatea faţă de dinastia Hohenzollern. Fusese şi ministru (Finanţe, Afaceri Străine, Justiţie, Culte şi Instrucţiune Publică) aproape neîntrerupt în îndelungatul mandat liberal între 1876 şi 1888.

Venirea lui Sturdza în fruntea Partidului Liberal, în 1892, a marcat începutul unui efort susţinut al liberalilor de a răsturna guvernul conservator. Următorii trei ani au reprezentat din toate punctele de vedere una dintre cele mai frământate perioade din istoria partidelor politice între dobândirea Independenţei şi Primul Război Mondial.{78} Lupta pentru putere s-a extins dincolo de graniţele Regatului, dat fiind că situaţia românilor din Transilvania, în deteriorare

crescândă, a fost folosită de către liberali pentru a dovedi caracterul „antinaţional” al conservatorilor. Nici Regele nu a fost scutit de critici. Câţiva liberali au reluat vechile acuzaţii că acesta ţinea la putere un regim pe care îl impusese el însuşi ţării, neţinând deloc seama de popularitatea liberalilor. Dar Sturdza a descurajat astfel de atacuri deschise la adresa Regelui, deoarece era sigur că mai devreme sau mai târziu, în conformitate cu sistemul rotaţiei, va veni rândul său să formeze un guvern.

Sturdza a avut dreptate. Criza politică generată în mare măsură de liberali a coincis cu sfârşitul mandatului legislativ normal al conservatorilor, iar Regele a profitat de ocazie pentru a-i aduce la putere pe liberali. Faptul a părut politicienilor ambelor partide o consecinţă firească a sistemului rotaţiei şi, ca atare, nu a provocat cine ştie ce senzaţie. Carol s-a orientat spre Sturdza cel puţin pentru că spera să pună astfel capăt campaniei iniţiate de Sturdza împotriva Austro-Ungariei în numele românilor din Transilvania. Mult înainte de numirea sa ca prim-ministru, Sturdza începuse să-şi îndulcească tonul, pentru că şi-a dat seama că altfel ar fi avut şanse reduse să vină la putere, dată fiind angajarea Regelui faţă de Puterile Centrale şi influenţa semnificativă a acestora asupra vieţii politice interne din România. Astfel, Sturdza a afirmat răspicat că sprijinea menţinerea statu-quoului în Transilvania, ceea ce însemna o declaraţie de loialitate faţă de Tripla Alianţă. Alegerile din noiembrie 1895 au urmat tipicul obişnuit şi s-au încheiat cu o victorie copleşitoare a noului guvern.

Liberalii au rămas la putere până în primăvara anului 1899{79}, dar realizările lor nu au fost la înălţimea aşteptărilor. În niciuna dintre cele două mari probleme care ajunseseră să acapareze opinia publică – problema agrară şi situaţia românilor din Transilvania – partidul nu s-a distins în general prin legislaţie (în cazul celei dintâi) sau conducere (în cazul celei de-a doua). Au fost, desigur, şi puncte luminoase. Posturile ministeriale erau ocupate de oameni talentaţi, ca, de pildă, Spiru Haret (1851–1912), la Instrucţiune Publică şi

Culte, şi Ion I. C. (Ionel) Brătianu (1864–1927), fiul cel mai mare al lui Ion Brătianu, care-şi făcuse debutul politic în 1895 ca deputat de Gorj, iar în 1897 a ajuns ministru al Lucrărilor Publice. Au fost şi câteva legi notabile: înfiinţarea, în 1896, a Casei Şcoalelor, al cărei scop era centralizarea tuturor fondurilor destinate construirii şi întreţinerii şcolilor, primirea unor donaţii, inclusiv testamentare, pentru educaţie şi acordarea unor burse; Legea învăţământului secundar, adoptată în 1897, care, printre altele, reorganiza clasele superioare liceale în trei secţiuni – reală, clasică şi modernă – permiţând prin aceasta o specializare mai timpurie decât sistemul anterior unitar. Dar a trebuit ca alte proiecte de legi să fie retrase din Parlament, din cauza lipsei de bani, iar revizuirea Legii Minelor din 1895, pe care liberalii o denunţaseră drept o gravă încălcare a Constituţiei, a trebuit să fie abandonată cu totul în 1899, ca urmare a două crize care se agravau, financiară şi politică. Prima fusese provocată de cheltuielile peste puteri ale guvernului; cea de-a doua, prin dezvăluirea faptului că Sturdza subscrisese până la urmă politicii aspre a guvernului ungar faţă de românii din Transilvania. Tactica obstrucţionistă adoptată în Parlament de conservatori şi de alţi deputaţi din opoziţie, care a dus guvernul în impas, precum şi demonstraţiile de stradă l-au convins pe Sturdza să demisioneze la 10 aprilie 1899.

În următorii opt ani, guvernele conservatoare şi liberale, cinci la număr, au alternat prin rotaţie fără dificultăţi. Mandatele relativ scurte ale guvernelor conduse de către Gheorghe G. Cantacuzino, noul lider al Partidului Conservator (Lascăr Catargiu murise la 30 martie 1899), între aprilie 1899 şi iulie 1900, şi de către Petre Carp (iulie 1900 până în februarie 1901) au fost torturate de o severă criză economică şi financiară. Principala cauză era enorma datorie care se acumulase, pe de o parte din cauza unor vaste proiecte guvernamentale de lucrări publice – căi ferate, şosele, dezvoltarea portului Constanţa şi mari clădiri publice, în special în Bucureşti – şi, pe de altă parte, din cauza unei creşteri rapide a numărului de funcţionari guvernamentali, în

special în urma dorinţei ambelor partide de a-şi răsplăti suporterii. Ambele guverne conservatoare au luat măsuri extraordinare pentru a face faţă simptomelor imediate şi cauzelor de lungă durată. Pentru a înlătura daunele provocate de o secetă îndelungată, cabinetul Cantacuzino a disponibilizat credite speciale pentru cumpărarea de fân şi a adoptat o lege ce acorda un moratoriu tuturor celor care au luat în arendă pământ din domeniile statului şi nu erau în stare să-şi achite ratele. Pentru a depăşi situaţia financiară în deteriorare, guvernul a angajat un credit în Germania şi a încercat să atragă investiţii străine, proclamând o politică a uşilor deschise. Până şi liberalii au fost întru totul de acord, deşi insistau ca în tot ceea ce se întreprinde să fie inclus şi capital autohton. Niciuna dintre aceste măsuri nu a fost, totuşi, de ajutor. Guvernul a aplicat pur şi simplu prost unele dintre propriile sale programe şi, în orice caz, nu a putut controla evenimentele economice din străinătate. Ca şi predecesorul său, Carp a negociat şi el unele împrumuturi străine şi a oferit condiţii favorabile societăţilor străine, în principal concesionarea unei conducte de petrol societăţii Standard Oil, dar şi-a asumat şi riscuri mai mari decât Cantacuzino, cerând o micşorare cu 15 la sută a bugetului guvernamental prin reducerea numărului funcţionarilor publici şi simplificarea administraţiilor judeţene şi săteşti. Dar ceea ce a provocat căderea sa a fost o propunere de noi impozite, în special asupra producţiei de băuturi alcoolice, care lovea în masa de ţărani. Prilejul a fost folosit de rivalii din propriul său partid, în special Cantacuzino şi Take Ionescu, care erau siguri că Regele va numi pe unul dintre ei pentru a-i succeda lui Carp.

Carol însă a gândit altfel şi s-a îndreptat din nou către Dimitrie Sturdza. Fusese dezamăgit de neîntreruptele lupte intestine din tabăra conservatorilor şi de incapacitatea acestora de a rezolva criza financiară, ceea ce ameninţa ţara cu instabilitate politică şi diminua atât prestigiul lui, cât şi pe cel al ţării, la Berlin şi Viena. A fost, totodată, impresionat de programul liberal de dezvoltare economică şi a salutat

bunăvoinţa neîntreruptă a lui Sturdza de a coopera cu Germania şi Austro-Ungaria.

Liberalii au reuşit să depăşească dificultăţile financiare imediate ale ţării prin măsuri drastice, menite să asigure un buget echilibrat, măsuri care includeau micşorarea salariilor şi eliminarea unor posturi din administraţie. Guvernul putea acum proceda la îndeplinirea unui ambiţios program social şi economic. Sub conducerea generală a lui Spiru Haret, care a fost din nou ministru al Instrucţiunii Publice, au fost luate o serie de măsuri în vederea îmbunătăţirii situaţiei ţărănimii. Haret credea în folosirea propriilor forţe ca mijloc de rezolvare a problemei agrare şi de aceea a sprijinit legislaţia care apela la resursele umane şi materiale ale populaţiei rurale. Dintre acestea, cele mai importante au fost Legea din 1903, cu privire la băncile populare, care era menită să acorde ţăranilor împrumuturi cu dobânzi rezonabile pentru a le mări productivitatea, şi Legea obştilor săteşti din 1904, care îi încuraja pe ţărani să-şi unească resursele pentru a lua în arendă mai mult pământ. Ambele legi aveau în vedere în primul rând acel ţăran care îşi demonstrase capacitatea de a-şi câştiga existenţa într-un mod corespunzător şi chiar de a înregistra un profit din munca pământului şi nu ţineau seama de păturile cele mai sărace ale ţărănimii. Liberalii, desigur, şi-au îndreptat o mare parte din atenţie asupra industriei. În 1904, au introdus un nou tarif vamal menit să protejeze şi să încurajeze industria, dar poate tot atât de semnificativă a fost abolirea de către aceştia cu un an înainte a accizelor locale, sperând că această măsură va contribui la sporirea schimbului de bunuri între oraş şi sat şi va lărgi astfel piaţa pentru manufacturile autohtone.

În ciuda unor realizări legislative apreciabile, guvernul Sturdza a căzut ca urmare a disensiunilor din propriile sale rânduri. Sub conducerea lui Ionel Brătianu, care fusese ministru al Lucrărilor Publice şi apoi ministru de Externe, elementele mai tinere din partid şi mai ales cele aparţinând clasei mijlocii doreau să accelereze dezvoltarea economică şi socială a ţării. Succesul, după opinia lor, ar fi impus o

soluţionare cuprinzătoare a problemei agrare şi o participare mai mare a masei populaţiei la viaţa politică sau, în termeni legislativi, o nouă reformă agrară şi un sufragiu mai extins, măsuri ce nu puteau fi duse la îndeplinire atâta vreme cât „bătrânii liberali", precum Sturdza, continuau să deţină controlul partidului. Tinerii liberali din Parlament au subminat atât de profund autoritatea lui Sturdza, încât acesta a fost nevoit să demisioneze la 3 ianuarie 1905.

Forţa călăuzitoare a noului guvern conservator, instalat în ianuarie 1905, era Take Ionescu, ministrul Finanţelor. El a fost cel care a organizat alegerile din februarie, ce au condus la un Parlament ascultător, şi tot el a elaborat strategia economică şi financiară a partidului. Însă programul legislativ viguros ascundea disensiunile interne din cadrul Partidului Conservator, disensiuni atât de grave, încât l-au convins pe Rege că acest partid nu putea scoate ţara din cea mai severă criză internă de la independenţă încoace – marea răscoală a ţăranilor din 1907. Confruntaţi cu agitaţia crescândă a ţărănimii şi cu opoziţia tuturor acelor diverse grupuri care cereau cu voce tare îmbunătăţirea condiţiilor din lumea rurală, liderii conservatori au continuat să insiste că nu exista o „chestiune ţărănească" şi că inviolabilitatea proprietăţii particulare trebuia menţinută cu orice preţ. Take Ionescu, care reprezenta aripa burgheză a partidului, a contribuit nu puţin la această derută şi, în ultimă instanţă, a contribuit la demisia guvernului prin eforturile sale stăruitoare de a obţine conducerea partidului şi de a-şi aduce sprijinitorii – bancheri, arendaşi şi exportatori de grâne – pe primul plan.

Regele s-a adresat din nou liberalilor, de data aceasta pentru a rezolva violenţele ţărăneşti. Avându-l pe Sturdza din nou la cârmă, guvernul a procedat la reprimarea cu maximă brutalitate a ceea ce devenise o revoltă a satelor din întreaga ţară împotriva insuportabilelor relaţii economice şi sociale din lumea rurală. Făcând aceasta, s-a bucurat de sprijinul aproape unanim al Parlamentului, deoarece ambele partide au simţit gravitatea acţiunii ţăranilor şi pericolul pe care aceasta îl reprezenta pentru ordinea socială existentă.

Liberalii îşi formaseră guvernul în martie 1907 în toiul răscoalei ţărăneşti. Ceea ce a început la 21 februarie ca o răzmeriţă pur locală, în satul Flămânzi, din nordul Moldovei, s-a întins în următoarele săptămâni în toată Moldova, iar apoi în Muntenia, către părţile de apus ale Olteniei.{80} Asigurându-şi sprijinul celor două principale partide politice, guvernul a mobilizat armata pentru a înăbuşi revolta. În momentul în care ţăranii au fost înfrânţi, la mijlocul lunii aprilie, circa 11 000 de persoane fuseseră omorâte, iar distrugerile aduse proprietăţii au fost atât de mari şi de răspândite, încât pierderile nu vor putea fi niciodată calculate exact. Sub presiunea unei opinii publice şocate, guvernul liberal s-a angajat în „rezolvarea" problemei ţărăneşti printr-o varietate de legi.

În toiul acestei ample activităţi legislative, în conducerea Partidului Liberal a intervenit o schimbare semnificativă. Devenise evident de un timp încoace că Sturdza, acum în vârstă de 75 de ani şi cu sănătatea şubredă, nu mai era liderul de odinioară. Conducătorii partidului l-au obligat până la urmă să se retragă. A fost urmat în funcţia de prim-ministru, la 22 decembrie 1908, şi în cea de preşedinte al partidului, la 11 ianuarie 1909, de către Ionel Brătianu. Aceste evenimente aveau să aibă efecte profunde asupra politicii româneşti. Ascendenţa în partid a lui Ionel Brătianu marca reîntoarcerea pe prima scenă politică a Brătienilor, care în următorii douăzeci de ani vor avea din nou un rol decisiv în viaţa publică a ţării. Aceasta mai însemna şi triumful definitiv al aripii clasei mijlocii din Partidul Liberal asupra elementelor sale moşiereşti, pe care le reprezentase Sturdza. Aceste schimbări la vârf vor determina politica economică şi socială a partidului până la dizolvarea sa în 1947. Se aflau acum la conducere cei care sprijineau industrializarea rapidă dominată de capitalul indigen şi care căutau să modernizeze aparatul de partid pentru a-l face mai sensibil la nevoile sociale în plină schimbare.

Ţelul principal de politică internă al lui Ionel Brătianu era să continue transformarea economiei prin promovarea

industriei şi prin păstrarea controlului asupra acesteia în mâini româneşti. Nu era un reformator politic convins, dar era gata să facă orice modificări ar fi fost necesare în sistemul politic existent pentru a impune acceptarea viziunii sale asupra dezvoltării ţării.{81} În materie de politică externă, simpatiile sale erau îndreptate către Franţa, dar el era şi un om practic. Era conştient de preferinţele Regelui şi a înţeles importanţa Austro-Ungariei şi în special a Germaniei pentru dezvoltarea economică a României. Totuşi, realizările legislative din cei aproape doi ani de guvernare ai săi au fost modeste. Liberalii nu au reuşit să legifereze reforme agrare sau electorale semnificative.

În conformitate cu practica rotaţiei partidelor, la sfârşitul celor patru ani reglementari ai mandatului legislativ, Regele şi-a îndreptat atenţia către conservatori. Între cei doi candidaţi conservatori de frunte care-şi disputau succesiunea lui Brătianu, Regele nu a manifestat nicio ezitare, alegându-l pe Petre Carp şi nu pe Take Ionescu. Cu toate că nu-i plăceau intransigenţa şi asprimea lui Carp, Carol a salutat sprijinirea neclintită de către acesta a instituţiei monarhice, înclinaţiile sale progermane în politica externă şi programul său intern prudent, care urmărea stabilitatea socială şi păstrarea marii proprietăţi moşiereşti. Dar insistenţa lui Carp asupra unui principiu, aşa cum îl vedea el, aproape că l-a costat numirea. La o adunare a liderilor conservatori, din 20 decembrie 1910, în timp ce parlamentul liberal, în ultimele zile ale mandatului său, discuta proiectele legii privitoare la poliţie şi la sistemul electoral, el a declarat că nu va accepta funcţia în cazul adoptării lor. Era tipic pentru el să-şi confrunte colegii cu o dilemă, şi anume fie să îi accepte ideile în dauna propriilor lor idei, fie să-l „oblige” să renunţe la funcţie şi să se retragă din viaţa politică. Titu Maiorescu a subliniat absurditatea poziţiei lui Carp. El i-a reamintit vechiului său coleg că legile nu însemnau nimic în România, doar oamenii care le aplicau. Cu această ocazie, colegii lui Carp au căzut de acord să nu participe la dezbaterile referitoare la legislaţia supărătoare. Criza a trecut, iar Carp a preluat funcţia la 29 decembrie.

Carp avea în sprijinul său un Partid Conservator departe de a fi unit. Cea mai serioasă provocare la adresa conducerii sale venea din partea ambiţiosului Take Ionescu. La rădăcina diferendelor lor se aflau mai curând o ciocnire de personalităţi şi competiţia pentru funcţie, decât ideologia. Ruptura dintre ei intervenise în 1907, atunci când Carp i-a exclus pe toţi suporterii lui Take Ionescu, în afară de doi, din principala organizaţie de partid, Clubul Conservator de la Bucureşti. Ionescu, aflat în vacanţă în Franţa, s-a reîntors de îndată în ţară şi s-a grăbit să organizeze un nou partid, încercările anterioare de acest gen făcute de alţii avuseseră drept rezultat doar crearea de mici facţiuni cu viaţă scurtă şi slabe posibilităţi. Dar partidul lui Ionescu a durat aproape un deceniu şi le-a creat mari dificultăţi atât conservatorilor cât şi liberalilor. Într-o scrisoare deschisă din 19 ianuarie 1908, către colegii săi conservatori, Take Ionescu îşi anunţa intenţia de a proceda la „modernizarea" partidului lor, făcându-l mai sensibil la marile probleme ale zilei şi mai adaptabil la curente viitoare şi păstrând în acelaşi timp structurile sociale existente. A exprimat astfel clar ţelurile principalului său electorat – clasa mijlocie conservatoare.

Congresul de constituire a noului Partid Conservator-Democrat s-a ţinut la Bucureşti la 3 februarie 1908. El şi-a atras sprijinul claselor mijlocii de la oraşe şi sate, în special al oamenilor de diverse profesiuni, al proprietarilor mici şi mijlocii şi al ţărănimii înstărite. Un număr de personalităţi de frunte ale vieţii intelectuale şi culturale, precum istoricul Alexandru D. Xenopol şi dramaturgul Ion Luca Caragiale, i s-au alăturat. Programul partidului se axa pe reformele administrative; învăţământ primar gratuit, deşi nu obligatoriu; soluţii pentru problema ţărănească; asigurare în caz de accidente şi de vârstă înaintată pentru muncitori. În 1910, Take Ionescu a oferit un program mai concret.{82} El a propus reducerea celor trei colegii electorale la două şi transformarea celui de-al doilea într-un organ mai reprezentativ pentru interesele ţărăneşti, prin extinderea sufragiului şi garantarea independenţei sale împotriva presiunilor moşiereşti şi

guvernamentale. Pentru a mări eficienţa aparatului administrativ şi pentru a spori receptivitatea acestuia faţă de populaţia locală, a propus definirea exactă a obligaţiilor prefecţilor, care urmau să fie mai curând funcţionari în administraţia civilă decât agenţi ai unui partid la putere. El a schiţat de asemenea o serie de măsuri menite să îmbunătăţească situaţia la ţară. Principalul său ţel era consolidarea ţăranului mijlocaş prin punerea în vânzare a domeniilor publice, crearea unor ferme model şi închirierea maşinilor agricole. Dar s-a ferit de orice reformă agrară totală sau de vreo măsură similară care ar fi ameninţat proprietatea privată. În politica externă, pentru a-i face pe plac Regelui, noul partid şi-a declarat adeziunea la politica tradiţională de cooperare cu Puterile Centrale, deşi, de fapt, Ionescu nu avea nicio intenţie să urmeze o asemenea politică. Era un apărător înfocat al aspiraţiilor naţionale româneşti în Ungaria şi nu făcea niciun secret în legătură cu simpatia sa pentru Franţa.

Partidul Conservator-Democrat a prosperat datorită programului său şi popularităţii lui Take Ionescu. A câştigat neîncetat aderenţi, iar în alegerile parţiale pentru Parlament între 1908 şi 1910 a învins în şapte din cele zece înfruntări prilejuite de acestea. Cu toate că a subapreciat aceste rezultate considerându-le nesemnificative, Carp a procedat totuşi la negocieri, în toamna anului 1910, pentru fuzionarea celor două partide. Întrucât niciuna din părţi nu era dispusă să facă concesii serioase, convorbirile au eşuat. În plus, zvonurile în legătură cu faptul că i se va cere lui Carp să formeze un guvern au provocat o reacţie violentă din partea Partidului Conservator-Democrat. Ionescu a organizat o serie de întruniri publice pentru a-l impresiona pe Rege cu popularitatea sa, dar Carol, aşa cum am văzut, s-a decis pentru Carp. Cu toate că îi recunoştea aptitudinile lui Take Ionescu, Regele a întâmpinat cu rezerve formarea noului partid, preferind să păstreze sistemul de alternare a celor două partide ca o garanţie de stabilitate politică.

Legislaţia adoptată sub guvernul Carp a fost bogată în consecinţe şi, în general, a abordat direct marile probleme ale

dezvoltării economice şi sociale ale ţării.{83} Legile propuse de Carp nu s-au potrivit vechilor stereotipuri economice conservatoare; mai curând, ele încurajau industria şi asigurau o intervenţie guvernamentală sistematică în economie. Una dintre primele sale măsuri a fost prelungirea Legii pentru sprijinirea industriei până în 1912. Între timp a fost elaborată o nouă lege care asigura ajutor şi protecţie pe bază proporţională atât marilor cât şi micilor întreprinderi şi dădea prioritate acelora care foloseau materii prime din agricultură şi exportau cel puţin o pătrime din producţia lor anuală. Motivul principal care stătea la baza acestor stipulaţii era recunoaşterea faptului că agricultura era baza nu numai a economiei ţării în general, dar, în ultimă instanţă, şi a industriei. Totuşi, în ciuda sprijinului dat marii industrii, Carp a încercat să revitalizeze meseriile la subminarea cărora contribuise industria însăşi. Sub patronajul său a fost adoptată în 1911 o lege care prevedea organizarea meseriaşilor în bresle, a căror menire era protejarea intereselor economice ale membrilor lor, şi în corporaţii cu bază mai largă, compuse din multe bresle şi având cel puţin 1 000 de membri fiecare, ce puteau oferi membrilor lor ajutor în caz de boală sau de incapacitate de muncă. Intenţiile lui Carp erau în parte economice şi în parte sociale. Pe de o parte, el dorea să ridice eficienţa tehnică şi productivitatea industriei meşteşugăreşti şi, pe de altă parte, să ofere o oarecare securitate meşteşugarilor, să evite conflicte de muncă serioase, care ar putea slăbi structura existentă a societăţii. Menţinerea păcii sociale se afla şi la baza proiectului de lege, sprijinit de el în 1912, care le permitea ţăranilor (inclusiv celor mai înstăriţi) să cumpere în loturi de câte 5 ha cele aproximativ 250 000 de ha de pământ aparţinând statului. Ca de obicei, conservatorii, precum şi majoritatea liberalilor au căutat să evite orice reformă majoră, care ar fi necesitat exproprierea pământului marilor proprietăţi.

În ciuda realizărilor legislative notabile, lipsa de măsură şi de tact în urmărirea ţelurilor sale, opoziţia lui înverşunată faţă de orice reforme politice şi sociale semnificative, iar în

domeniul politicii externe, ataşamentul său faţă de Puterile Centrale, care venea în contradicţie cu simţămintele covârşitor profranceze ale populaţiei, au creat instabilitate internă într-o vreme de tensiune internaţională crescândă în Europa de Sud-Est. Regele era doritor să-i păstreze pe conservatori, dar căuta să aibă un guvern de „concentrare", care să unească toate elementele partidului, inclusiv pe Conservator-Democraţi. Atunci când câţiva membri ai guvernului au sugerat o reconciliere cu Take Ionescu, în mod tipic, Carp s-a întrebat cu glas tare dacă nu cumva Regele înnebunise. După o scurtă guvernare interimară a lui Titu Maiorescu (28 martie-12 octombrie 1912), în cursul căreia cele câteva facţiuni conservatoare au ajuns la o înţelegere, guvernul conservator unit, dorit de Rege, a preluat funcţia la 14 octombrie.

Noul guvern constituia o coaliţie, în care conservatorii propriu-zişi şi conservator-democraţii împărţeau puterea. Maiorescu era prim-ministru, dar Take Ionescu exercita de asemenea o mare influenţă. În afară de portofoliul Internelor, el împărţea cu Maiorescu, conform dorinţelor Regelui, conducerea Afacerilor Străine. Carol dorea să se folosească de capacităţile larg recunoscute de diplomat ale lui Take Ionescu, întrucât o nouă criză balcanică se adâncea, dar, ca şi în trecut, nu voia să-i dea lui Take Ionescu conducerea exclusivă în probleme de cea mai mare importanţă, datorită simpatiilor sale manifeste pentru puterile occidentale. Maiorescu, de asemenea, îi respecta lui Take Ionescu capacitatea intelectuală, dar condamna, calificându-le drept „amorale", metodele folosite de el în lupta pentru putere, şi era, în consecinţă, neînduplecat în opoziţia sa faţă de Ionescu ca şef al Partidului Conservator. Maiorescu a cooperat cu el în timpul Războaielor Balcanice din 1912 şi 1913, pentru a prezenta un front unit în negocierile diplomatice critice, dar îndată ce aceste probleme s-au rezolvat, cei doi au luat-o pe căi diferite. Ionescu avea o opinie similară despre relaţia lor. Considera cooperarea lor accidentală, impusă de situaţia internaţională şi deşi putea să prevadă o unitate autentică în viitor, el era de părere că pentru moment cele două partide

trebuie să rămână separate.

Declaraţiile de principiu elaborate de Maiorescu şi Ionescu în toamna anului 1913 au scos la iveală diferenţele de nuanţă între tipurile lor de conservatorism. Asupra celor două probleme interne deosebit de critice ale zilei – reforma agrară şi votul universal – Maiorescu a reiterat esenţa doctrinei conservatoare.{84} Continua să se opună oricărei reforme care ameninţa integritatea marilor domenii. Recunoscând nepotrivirea dintre marea şi mica proprietate, el a declarat că partidul său este dispus să exploreze orice mijloc de realizare a „progresului". Dar, avertiza el, progresul nu înseamnă încălcarea proprietăţii private, pe care partidul său o considera un drept constituţional fundamental şi o garanţie de stabilitate socială. Condamna drept „utopică" şi „periculoasă" ideea că fiecare ţăran ar trebui împroprietărit şi recomanda, în schimb, un proces de „selecţie naturală", care i-ar separa pe ţăranii ambiţioşi şi inteligenţi, care meritau sprijinul statului şi gospodării mari, de masa ţărănimii, care nu avea capacitatea să supravieţuiască din punct de vedere economic. A da pământ tuturor ţăranilor, prin împărţirea marilor moşii, gândeau Maiorescu şi alţi conservatori, n-ar face decât să distrugă producţia agricolă. Maiorescu şi partidul său nu vedeau nicio nevoie presantă de reformă electorală întrucât, după părerea lor, sistemul existent nu era în opoziţie cu dezvoltarea ţării. Când va veni vremea pentru o schimbare, doreau ca aceasta să fie rezultatul unei înţelegeri între toate partidele politice, aşa cum a fost cazul cu Constituţia din 1866, şi nu un proiect impus ţării de către un singur partid (se refereau la liberali).

Take Ionescu era într-o poziţie dificilă. Aflându-se între conservatori şi liberali, trebuia să facă în aşa fel încât poziţia sa cu privire la problemele majore ale zilei să se distingă clar de a acestora şi în acelaşi timp să evite să-i înstrăineze pe primii, întrucât mai aspira încă la conducerea unui partid conservator unit. Continua să sprijine unificarea celor trei colegii electorale în două, pentru a acorda o mai largă reprezentare ţăranilor, dar se opunea ideii unui singur colegiu

electoral, dat fiind că elita societăţii ar fi fost copleşită de masa de alegători de rând. A propus de asemenea să se disponibilizeze pământ ţăranilor printr-o expropriere limitată a marilor moşii, dar insista ca proprietatea privată astfel dobândită să fie plătită pe loc în numerar şi nu prin obligaţiuni pe termen lung, o cerinţă care ar fi anulat reforma, întrucât ţăranii nu dispuneau de banii necesari să plătească pământul.{85}

Guvernul conservator de coaliţie fusese format în primul rând pentru a duce la bun sfârşit anumite sarcini, îndeosebi în politica externă, şi şi-a îndeplinit, în general, cu succes responsabilităţile. Nu a iniţiat legi interne semnificative, în mare măsură datorită concentrării sale asupra crizei balcanice şi, în parte, datorită divergenţelor dintre cei doi parteneri de coaliţie.

Partidele terţe nu puteau fi mulţumite cu sistemul de alternare a conservatorilor şi liberalilor la putere, care a căpătat cu timpul atributele unui imperativ constituţional. Poate cel care a avut cel mai mult succes dintre acestea a fost Partidul Conservator-Democrat al lui Take Ionescu, dar, dominat de către o singură persoană şi nedespărţit niciodată complet de Partidul Conservator, el a păstrat semnele caracteristice ale unei facţiuni. Două tentative notabile de constituire a unor terţe partide distincte, adică organizaţii politice reprezentând alte interese decât cele ale moşierimii şi ale clasei mijlocii, s-au concentrat asupra ţărănimii şi asupra muncitorimii urbane.

Organizarea politică sistematică a ţărănimii a început odată cu activitatea lui Constantin Dobrescu-Argeş (1859–1903), un tânăr învăţător din Argeş, din vestul Munteniei. El a fost astfel iniţiatorul ţărănismului politic, care va deveni o forţă politică majoră în perioada dintre cele două războaie. În anii ’70 ai veacului trecut, el a iniţiat un viguros program cultural şi economic pentru îmbunătăţirea condiţiilor materiale ale ţăranilor şi i-a ridicat la acţiune în folosul lor. A ţinut numeroase conferinţe publice, a organizat cursuri serale pentru adulţi, a înfiinţat biblioteci şi a promovat cooperativele

săteşti şi băncile populare. Dorea, de asemenea, să creeze o bază politică pentru activitatea sa în folosul ţăranilor, iar în 1880, sprijinit de învăţătorii şi ţăranii înstăriţi din propriul său judeţ şi din cele învecinate, a înfiinţat un Comitet Ţărănesc, prima organizaţie ţărănistă românească. Acesta a prezentat o serie de cereri economice şi politice menite să îmbunătăţească condiţiile de muncă şi de viaţă din circumscripţia sa electorală. A încercat să extindă dreptul de a vota direct candidaţii pentru toţi cei ce ştiau să scrie şi să citească, a căutat să obţină respectarea în practică a tuturor drepturilor civile acordate de Constituţie, să asigure ţăranilor pământ arabil şi păşuni şi să reducă impozitele. Comitetul a început, de asemenea, editarea, în 1881, a unui săptămânal, *Ţăranul,* prima publicaţie ţărănistă care încerca să deştepte conştiinţa ţăranilor cu privire la propria lor putere şi importanţă.

Mişcarea ţărănistă iniţiată de către Dobrescu-Argeş s-a răspândit rapid, pe măsură ce au fost organizate comitete în toate judeţele din Muntenia. O măsură a succesului său a fost dată de alegerea în Parlament a patru deputaţi, sprijiniţi de către Comitetul Ţărănesc din judeţele Argeş, Gorj, Dâmboviţa şi Brăila. Dobrescu-Argeş însuşi a fost ales deputat de şapte ori între 1883 şi 1895. Activităţile sale organizatorice au ajuns într-o fază nouă, în 1892, când, sprijinit de episcopul de Argeş, a înfiinţat Societatea pentru Cultura Ţăranilor, ale cărei ţeluri majore erau încurajarea educaţiei şi, prin aceasta, creşterea respectului pentru sine al ţăranilor, precum şi impulsionarea intelectualilor şi politicienilor să studieze nemijlocit situaţia ţărănimii, ca o premisă obligatorie pentru reformă. Societatea îşi avea propriul său organ de presă, *Gazeta ţăranilor,* un săptămânal pe care Dobrescu-Argeş l-a publicat începând cu anul 1892, împreună cu cumnatul său, Alexandru Vălescu, dascăl şi el.

Pe aceste baze, Dobrescu-Argeş a înfiinţat, în octombrie 1895, primul partid oficial din România care avea ca principală preocupare bunăstarea ţăranilor – Partida Ţărănească. Delegaţi din douăzeci şi patru de judeţe, întruniţi

în congresul de constituire de la Bucureşti, au adoptat un program cuprinzător. Ei au plasat, în fruntea agendei lor, dreptatea economică pentru ţărani. Priveau, după cât se pare înapoi, către un trecut mai simplu, întrucât cereau restabilirea „drepturilor străvechi" ale satelor la „două treimi din pământul ţării", o referire evidentă la stipulaţiile unei legislaţii anterioare care rezerva două treimi din pământul unui moşier pentru uzul ţăranilor şi repunerea în drepturi a ţăranilor de a-şi paşte vitele pe pământul moşierilor şi de a lua lemne de foc din păduri.{86} Liderii noului partid au cerut, de asemenea, o micşorare a poverilor impuse ţărănimii prin Legea învoielilor agricole în vigoare şi o strictă evidenţă a dărilor plătite şi a muncii prestate de către ţărani. Dar ei recunoşteau în acelaşi timp imperativele economice ale noii epoci, astfel că au propus înfiinţarea unei bănci agricole de credit, sprijinită de stat, pentru cumpărarea moşiilor scoase în vânzare de către proprietarii lor şi revânzarea parcelelor din aceste moşii ţăranilor, învăţătorilor şi preoţilor care deţineau mai puţin de 5 ha. Ei insistau de asemenea ca moşiile să fie arendate doar comunelor şi nu arendaşilor şi cereau ca ţăranilor să le fie puse la dispoziţie credite avantajoase şi să fie încurajat exportul de grâne şi de vite. Este clar că nu erau revoluţionari, după cum evidentă este şi absenţa oricărui interes pentru exproprierea marilor moşii. Păreau mai curând înclinaţi spre adaptarea agriculturii ţărăneşti la cerinţele agriculturii comerciale, consolidând, în acelaşi timp, pe micul producător independent. Dobrescu-Argeş şi colegii săi au înţeles că dacă ţăranul urma să-şi îmbunătăţească situaţia el trebuia să devină o forţă activă în procesul politic. De aceea, au repetat cerinţele anterioare cu privire la lărgirea sufragiului şi au propus să i se asigure ţăranului experienţa necesară în gospodărirea propriilor sale treburi prin garantarea autonomiei administrative a comunelor săteşti. La sfârşitul congresului, Dobrescu-Argeş şi Ioan Rădoi, avocat, au fost aleşi preşedinţi ai unui comitet de acţiune. Cu toate că au depus eforturi mari să recruteze membri pentru partidul lor, au preferat, pentru moment, să se bizuie pe partidele politice

tradiţionale în vederea adoptării reformelor enunţate de ei.

Dobrescu-Argeş şi partizanii săi au fost nevoiţi să ducă o luptă neîntreruptă atât împotriva liberalilor cât şi a conservatorilor, care priveau cu adâncă suspiciune mişcarea ţărănistă. Dobrescu-Argeş însuşi a fost arestat pe baza unor acuzaţii ticluite şi întemniţat timp de trei luni în 1898. Nu şi-a revenit niciodată emoţional după această experienţă. Locotenenţii săi au încercat să-i continue opera şi au prezentat o listă electorală de candidaţi pentru alegerile parlamentare din 1899, însă datorită presiunilor guvernamentale nu a putut fi ales nici măcar un singur deputat dintre aceştia. Dobrescu-Argeş a hotărât să se retragă din politică şi i-a transferat editarea *Gazetei ţăranilor* lui Vălescu. Aceste acte au marcat sfârşitul Partidei Ţărăneşti şi eşecul primei tentative de înfiinţare a unui partid ţărănist. Majoritatea membrilor săi s-au retras din politică. Câţiva au aderat la Partidul Liberal, întărindu-i acestuia aripa stângă, în timp ce alţii, ca Vălescu, au continuat să activeze prin presă pentru cauza ţărănistă.

Mişcarea ţărănistă de după 1900, în ciuda desfiinţării partidului ei, nu şi-a pierdut suflul. Dimpotrivă, ea a luat avânt. Una din principalele cauze a fost conştiinţa crescândă a opiniei publice, încurajată atât de către politicieni cât şi de către intelectuali, că „problema ţărănească" era o chestiune de maximă importanţă naţională. Persoane influente – politicieni, sociologi, istorici, economişti şi romancieri – şi mişcări puternice ca sămănătorismul şi poporanismul au ţinut-o permanent în atenţia opiniei publice şi a celor două principale partide politice. Dar baza esenţială de sprijin a mişcării se regăsea tot la ţară. Aici, conducerea a fost luată de clasa mijlocie. Aceasta era alcătuită din diverse grupuri de ţărani mijlocaşi cu proprietăţi mijlocii (de la 10 la 50 ha), negustori de ţară şi majoritatea preoţilor şi învăţătorilor de la sate, dintre care o parte fuseseră atraşi de Partida Ţărănească a lui Dobrescu. Afirmarea lor s-a datorat, cel puţin în parte, dezvoltării treptate a noilor relaţii economice şi sociale la sate. Cu toate că împărtăşeau cu masa de ţărani aceleaşi interese ale opunerii faţă de marii moşieri, ei au urmărit

obiective politice şi economice care difereau mult de aspiraţiile majorităţii ţăranilor. Clasa mijlocie de la sate era clar în ascensiune ca urmare a condiţiilor create prin introducerea treptată a relaţiilor capitaliste în economia rurală. Dar nu se împotrivea nici să profite de pe urma greutăţilor celor săraci, pentru a achiziţiona şi mai mult pământ, să folosească mână de lucru plătită şi să se angajeze în cămătărie. Deloc surprinzător, clasa mijlocie de la sate se plasa pe poziţia menţinerii ordinii economice existente considerată un cadru potrivit, ce-i putea permite să prospere şi să obţină influenţă politică. Conducătorii acesteia doreau să evite revoluţia şi de aceea se pronunţau în favoarea sporirii drepturilor politice şi a avantajelor economice pentru masa ţărănimii ca un mijloc de direcţionare a activităţilor lor pe făgaşe legale.

Clasa mijlocie rurală nu era însă total absorbită de preocupări economice. Învăţătorii şi preoţii, adesea numiţi intelectualitatea satelor, au contribuit mult la ridicarea nivelului de instruire şi de educaţie morală a maselor şi chiar la emanciparea lor economică şi dobândirea drepturilor politice.{87} Au înfiinţat diverse organizaţii culturale şi cooperatiste, care au îmbunătăţit situaţia pentru cel puţin o parte a ţărănimii. Învăţătorii au fondat şi publicat ziare, care au contribuit mult la ridicarea conştiinţei politice a tuturor ţăranilor, în special a celor înstăriţi. Aceste publicaţii abordau probleme de interes nemijlocit pentru ţărani. Unele se ocupau de probleme economice stringente, în timp ce altele îi îndemnau pe ţărani să-şi înfiinţeze propriile lor organizaţii politice.

Intelectualitatea satelor a primit un puternic sprijin din partea lui Spiru Haret, lider al Partidului Liberal şi ministru al Instrucţiunii Publice în 1897–1899, 1901–1904 şi 1907–1910. El considera problema agrară ca fiind în primul rând culturală şi afirma că ştiinţa de carte va asigura ţăranilor o viaţă materială mai bună. De aceea a promovat răspândirea informaţiilor utile la sate, folosind cuvântul scris şi pe învăţători ca principalele sale instrumente. A patronat un

număr de publicaţii şi a avut o contribuţie esenţială la fondarea *Sămănătorului* în 1901 şi la alegerea primilor doi editori ai revistei, renumiţii scriitori Alexandru Vlahuţă şi George Coşbuc; în plus, a mobilizat învăţătorii să continue activitatea lor didactică după orele de clasă, organizând cursuri serale pentru adulţi. Dar a recunoscut deopotrivă şi aspectul economic al problemei ţărăneşti şi a căutat să aducă îmbunătăţiri imediate în condiţiile de trai ale satelor, promovând micile bănci populare şi cooperativele agricole.{88}

Activităţile lui Haret nu au constituit un fenomen izolat. Sprijinul venea şi din partea aripii stângi a partidului său, care folosea mişcarea ţărănească pentru a extinde influenţa liberală în zonele rurale, în special în rândurile din ce în ce mai dese ale clasei mijlocii de la sate. Foştii membri ai defunctei Partide Ţărăneşti şi aşa-numita facţiune a „generoşilor" din Partidul Social-Democrat, care aderaseră la Partidul Liberal în 1900, au consolidat eforturile stângii liberale. Stăruinţa cu care se urmărea câştigarea simpatiei ţăranilor era vădită şi în legislaţia cu privire la organizarea unor bănci de credit rural şi la dreptul comunelor săteşti de a obţine împrumuturi de la Creditul Funciar Rural.

Conducătorii ţărănimii, încurajaţi de sprijinul liberal, aveau totuşi reţineri faţă de toate încercările partidelor politice „tradiţionale" de a le prelua mişcarea. Alexandru Vălescu a continuat să promoveze în coloanele *Gazetei ţăranilor* ideea unui partid ţărănesc separat, iar în Moldova, Vasile M. Kogălniceanu (1863–1941), fiul lui Mihail Kogălniceanu, a fost activ încă de la începutul secolului, prin îndemnul adresat ţăranilor de a se organiza. În septembrie 1906, Kogălniceanu şi Vălescu şi-au unit forţele în vederea înfiinţării Partidului Ţărănesc. Ajunseseră amândoi la concluzia că ţăranii nu se puteau aştepta la nicio îmbunătăţire a stării lor din partea conservatorilor sau a liberalilor.

Programul economic şi politic al noului partid era asemănător cu cel al fostei Partide Ţărăneşti. Ca soluţie a problemei agrare, acesta propunea împărţirea pământului tuturor ţăranilor care aveau nevoie de el, uşurarea condiţiilor

impuse ţăranilor de către moşieri şi arendaşi prin învoielile agricole, extinderea creditelor cu dobânzi moderate şi implicarea influenţei ţărăneşti direct în procesul legislativ, adoptarea sufragiului universal. Kogălniceanu şi Vălescu au făcut programului lor cea mai mare publicitate posibilă, distribuindu-l în mii de exemplare sub formă de broşură, intitulată *Către săteni,* care a provocat o mare agitaţie la sate şi a dus la o creştere rapidă a numărului de membri ai acestui partid.{89} Marea răscoală ţărănească, izbucnită în martie 1907, a pus capăt brusc acestui experiment promiţător de organizare politică a ţărănimii. Înăbuşind-o, guvernul liberal a procedat la arestarea multor învăţători, preoţi şi a altor „intelectuali" pe care i-a considerat instigatori ai revoltei, printre aceştia numărându-se Kogălniceanu şi Vălescu. Cu toate că cei doi vor fi curând eliberaţi, ei nu vor mai fi în stare să revitalizeze mişcarea lor şi, pentru un timp, efortul de organizare a unui partid ţărănesc va lâncezi.

Cei mai puternici şi mai consecvenţi apărători ai ţăranilor în acea perioadă au fost învăţătorii de la sate. Majoritatea erau fie poporanişti, fie adepţi ai tipului de activism social-liberal promovat de către Spiru Haret. În momentul izbucnirii răscoalei ţărăneşti din 1907, aceştia îşi creaseră propriile lor organizaţii profesionale largi şi doreau să-şi folosească forţa numerică şi influenţa pentru a-şi ridica statutul economic şi social. În 1909 şi 1910 s-au angajat discuţii publice largi despre cel mai potrivit tip de organizare politică pentru nevoile lor. Unii considerau că dascălii trebuie să-şi constituie propriul lor partid, în timp ce alţii argumentau că aceştia trebuie să încerce să-şi atingă ţelurile activând prin intermediul partidelor existente. Un alt grup sprijinea o reformă structurală radicală a satului drept cel mai bun mijloc de promovare a dreptăţii sociale la ţară.

La Congresul Naţional al învăţătorilor, organizat la Bucureşti, în decembrie 1913, grupul celor ce sprijineau reforma structurală a repurtat o victorie substanţială, candidatul său, Ion Mihalache, fiind ales preşedinte al Asociaţiei învăţătorilor. Situându-se pe o poziţie critică la

adresa politicii agrare şi a legislaţiei economice şi sociale promovate atât de către liberali, cât şi de către conservatori, Ion Mihalache a cerut micşorarea suprafeţei marilor moşii, împărţirea pământului celor ce-l munceau şi acordarea unor drepturi politice depline ţăranilor consideraţi drept o clasă. Pentru a se asigura că aceste reforme vor fi duse la îndeplinire, s-a lansat în organizarea unui partid ţărănesc având caracter de masă.{90} Izbucnirea Primului Război Mondial i-a amânat însă planurile. Dar Partidul Ţărănesc, la a cărui fondare în 1918 şi-a adus contribuţia şi pe care l-a servit în calitate de preşedinte, a devenit cel mai important partid ţărănesc şi cel mai democrat dintre toate partidele politice ale perioadei interbelice.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, clasa muncitoare de la oraşe a păşit în viaţa politică organizată prin înfiinţarea Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România. Apariţia sa a fost rezultatul atât al dezvoltării industriei şi al schimbărilor economice şi sociale ce o însoţeau, cât şi al maturizării gândirii socialiste, în special a marxismului, şi al aplicării acestei gândiri la condiţiile din România de către un mic număr de intelectuali angajaţi. Dar socialismul ca direcţie de dezvoltare şi social-democraţia ca forţă politică au exercitat doar o influenţă redusă asupra vieţii publice de la acea vreme.{91}

Originile socialismului în România se regăsesc în deceniul anterior Revoluţiei de la 1848, când Theodor Diamant (1810–1841), care se trăgea dintr-o familie de mici boiernaşi, şi alţi intelectuali au fost fascinaţi de ideile socialistului utopic francez Charles Fourier. Diamant l-a cunoscut pe Fourier şi a devenit un adept devotat al acestuia în timpul studiilor sale la Paris în anii ’30. A fost atras în special de ideea că oamenii puteau să-şi îmbunătăţească viaţa materială şi spirituală, punându-şi la un loc talentele şi munca în cadrul unor asociaţii. La întoarcerea în patrie, în 1834, a înfiinţat la Scăieni, la nord de Bucureşti, un falanster, cuprinzând circa 60 de persoane, organizat după principiile lui Fourier, dar experimentului său privitor la o comunitate agrar-industrială

model i s-a pus capăt de către autorităţi în 1836. Cu toate acestea, un mic număr de intelectuali au rămas credincioşi ideii de asociere. Aceasta a reapărut în 1848, sub diverse forme. Ion Heliade Rădulescu, care-l aşeza pe Fourier alături de Socrate şi Martin Luther, considerându-l un mare reformator social, a încercat să folosească principiul asocierii pentru a armoniza interesele moşierilor şi ţăranilor. Dintr-o altă perspectivă, C. A. Rosetti, care îi admira pe Proudhon şi pe Louis Blanc, preconiza să pună capăt inegalităţii sociale prin eliminarea marilor moşii şi prin reorganizarea muncii pe baza asociaţiilor şi a atelierelor obşteşti. Socialismul de acest tip a avut efecte reduse în afara unor cercuri restrânse de intelectuali, pe de o parte deoarece societatea românească nu era pregătită pentru a-l adopta şi, pe de altă parte, deoarece susţinătorii săi nu au reuşit să sistematizeze şi să transmită şi altora convingerile lor.

Influenţa socialismului marxist printre intelectualii români a fost la început chiar mai modestă decât cea a altor forme de socialism. Informaţiile cu privire la circulaţia operelor lui Marx în România sunt imprecise, dar se pare că lucrarea *Deutsch-französische Jahrbücher* (1844) şi *Manifestul Partidului Comunist* (1848) (în germană) au ajuns la Bucureşti curând după publicare, ceea ce s-a întâmplat şi cu *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845) a lui Engels. Internaţionala I, fondată în 1864, şi Comuna din Paris, din 1870–1871, par să fi stimulat un interes pentru ideile lui Marx, dar mărturiile sunt sporadice. Câţiva români, printre care Zamfir Arbore, ziarist, şi Vasile Conta, filosof materialist din Iaşi, erau membri ai Internaţionalei, iar câteva ziare bucureştene au acordat spaţii ample ridicării şi căderii Comunei. Dar receptarea sistematică a marxismului va avea de aşteptat înfiinţarea primelor cercuri socialiste şi apariţia presei muncitoreşti şi socialiste la sfârşitul anilor ’70 şi în anii ’80 ai secolului trecut.

Caracterul eclectic al socialismului a început să se schimbe şi a devenit un ansamblu coerent de idei şi o mişcare politică raportată direct la realităţile sociale şi economice din

România în momentul în care socialiştii au stabilit relaţii regulate între ei şi au făcut din crearea unei organizaţii oficiale una dintre principalele lor preocupări. Primii reprezentanţi ai ideilor socialiste au fost studenţii de la facultăţile de medicină şi de drept din Iaşi şi din Bucureşti, care au înfiinţat mici grupuri de discuţie între 1875 şi 1877.

Cele mai dinamice elemente ale tinerei mişcări socialiste au fost emigranţii din Rusia. Trei dintre aceştia, care şi-au pus în mod deosebit o amprentă puternică asupra socialismului românesc timpuriu, au sosit în România în 1874–1875: Nicolae Zubcu Codreanu (1852–1878), dr. Russel (Nicolae K. Sudzilovski) (1850–1930) şi Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920). Toţi fuseseră membri activi ai mişcărilor revoluţionare din Rusia şi, obligaţi să emigreze, veniseră iniţial în România pentru a organiza trimiterea de publicaţii ilegale din Apus în Rusia. Curând ei au stabilit contactul cu grupurile radicale locale şi au început să organizeze cercuri socialiste.{92}

Aceste prime organizaţii socialiste erau departe de a fi omogene. Membrii lor reprezentau o diversitate de ocupaţii şi ideologii. Ele includeau anarhişti şi nihilişti din Rusia şi Basarabia, precum şi studenţi români care fuseseră influenţaţi de diferiţi gânditori radicali, îndeosebi de Vasile Conta, însă puţini dintre aceştia aveau cunoştinţe de teorie socialistă şi încă şi mai puţini erau la curent cu scrierile lui Marx. Erau socialişti mai curând sufleteşte decât raţional. Dar curentul dominant era categoric cel populist, în sensul cuvântului rusesc *narodnicestvo,* deoarece Gherea şi colegii săi crescuseră în acea tradiţie revoluţionară. Ei considerau ţărănimea principala forţă socială într-o ţară eminamente agrară precum România şi, ca atare, principala bază a mişcării revoluţionare. Analizând condiţiile agrare de pe poziţia antagonismelor de clasă, aceştia erau siguri că ţăranii pot fi ridicaţi la acţiune printr-o campanie sistematică de propagandă la sate, condusă de nou înfiinţatele cercuri socialiste. Împreună cu cercurile lor, ei erau alimentaţi cu un flux neîntrerupt de cărţi şi ziare narodnice din Rusia. Lucrările revoluţionarului rus Nikolai G.

Cernîşevski au avut o deosebită influenţă asupra lor. Dar cunoşteau şi mişcările socialiste din Europa Occidentală. Gherea, de pildă, citise lucrările lui Jules Guesde şi Paul Lafargue şi avea o mare admiraţie pentru Ferdinand Lassalle, ale cărui scrieri, în plus, se bucurau de o popularitate imensă printre studenţi şi cărora li se datorează atragerea multora dintre ei către socialism.

Cercurile socialiste, active în Bucureşti, Iaşi şi în porturile dunărene, au început curând să caute căi de coordonare a activităţilor lor. Semn că ajunseseră la un anumit grad de coeziune a fost înfiinţarea la Bucureşti, în 1877, a primului ziar socialist românesc, *Socialistul*. Dispariţia sa după numai patru numere relevă o altă caracteristică a mişcării socialiste – lipsa sa cronică de fonduri. Conducătorii cercurilor ajunseseră acum la concluzia că un partid organizat, independent în raport cu toate celelalte partide politice, era esenţial pentru atingerea obiectivelor lor pe termen lung. În decembrie 1877 Codreanu, Russel şi Gherea erau pregătiţi să elaboreze statutul şi programul pentru „Societatea Social-Democrată Română". Dar munca lor avansa cu greutate, aparent din cauza unor neînţelegeri cu privire la tactică. Gherea, de pildă, considera că socialiştii şi simpatizanţii lor erau prea puţini la număr ca să poată întreprinde o campanie de organizare şi propagandă la nivel naţional şi recomandau în schimb ca eforturile să fie concentrate la Bucureşti, unde puteau fi siguri de o audienţă largă şi binevoitoare. În sfârşit, cincisprezece delegaţi ai cercurilor socialiste din Bucureşti, Ploieşti şi Iaşi s-au întrunit la Iaşi, în octombrie 1879, pentru a discuta dezvoltarea viitoare a socialismului în România. La acest prim congres socialist român au dezbătut problema fundamentală, şi anume dacă în România existau condiţiile necesare pentru organizarea şi succesul unui partid socialist revoluţionar. În cele din urmă, majoritatea delegaţilor au răspuns afirmativ şi au hotărât să-şi extindă activitatea atât printre studenţi, cât şi printre muncitori. Când se refereau la propria lor organizaţie, o denumeau Partida Muncitorilor sau Partida Socialistă, dar acesteia i-au lipsit atât coeziunea unui partid adevărat, cât şi

un program, cu siguranţă din pricina neîncetatelor dispute ideologice din rândurile sale.

Către sfârşitul anilor ’70 şi începutul anilor ’80, marxismul era doar unul din multele „socialisme” care se întreceau pentru adeziunea cercurilor socialiste. Natura eclectică a gândirii lor este evidentă în lucrarea dr. Russel, *Un studiu psihiatric urmat de câteva comentarii asupra ideilor sănătoase* (1880). Pe de o parte, el încerca să pună sub semnul egalităţii socialismul şi altruismul, plasându-i la acelaşi nivel pe Marx, Lassalle, Robert Owen şi Aleksandr Herzen, dar, pe de altă parte, îi îndemna pe tovarăşii săi socialişti să nu precupeţească niciun efort pentru a organiza masele şi pentru a le pregăti în vederea luării puterii de la „minoritatea capitalistă”, totuşi fără vărsare de sânge.{93} Cu toate acestea, prin 1883–1884, devenise evident că marxismul câştigase adeziunea unui număr mare de socialişti români. În 1883, Gherea şi-a publicat articolul „Răspuns domnului Prim-ministru I. C. Brătianu”, în care îşi dezvolta ideile despre importanţa proprietăţii colective, ca factor esenţial în realizarea schimbării în societatea tradiţională, iar Anton Bacalbaşa, prolific ziarist socialist, publica articolul său „Capitalul”, prima încercare sistematică din România de explicare a conţinutului cărţii *Das Kapital.* Apariţia *Revistei sociale* în 1884, ca organ al cercului socialist din Iaşi, confirma că socialismul românesc se situase mai ferm pe baze marxiste. Editorul ei, Ioan Nădejde (1854–1928), a stabilit ca principal ţel al acestei reviste răspândirea marxismului, iar în cei trei ani de apariţie, revista a publicat un număr de lucrări fundamentale, printre care şi articolul lui Gherea „Karl Marx şi economiştii noştri” (1884), cea mai importantă lucrare a acelei perioade cu privire la principiile economice marxiste.

Ce vor socialiştii români? (1885–1886) având drept autor pe Gherea – primul program sistematic al socialismului românesc – arăta influenţa crescândă a marxismului printre socialiştii români. Această analiză critică a societăţii româneşti, subintitulată „O expunere a socialismului ştiinţific”, a marcat trecerea lui Gherea de la teoriile narodnice la marxism, proces

început cu un deceniu înainte, când a cunoscut pentru întâia oară scrierile lui Marx. În 1885, încrezător în propria-i cunoaştere a condiţiilor sociale şi economice din România şi înarmat cu uneltele marxiste de analiză, a prevăzut fără nicio ezitare că dezvoltarea industrială şi dezvoltarea proletariatului vor avea loc în România în mod similar evoluţiilor din ţările avansate din punct de vedere economic ale Europei Occidentale. Funcţia principală a partidului socialist român, aşa cum o vedea el, era să grăbească acest proces odată cu ridicarea conştiinţei politice a maselor muncitoare şi cu democratizarea vieţii publice. Sarcinile imediate ale socialiştilor, îndemna el, erau, în primul rând, intensificarea răspândirii socialismului ştiinţific în vederea pregătirii gândirii umane pentru transformarea socială ce avea să vină, şi, în al doilea rând, schimbarea situaţiei oamenilor prin modificarea condiţiilor materiale ale existenţei lor.{94} Pentru îndeplinirea acestor sarcini, sublinia el, era nevoie să fie introduse reforme politice democratice generale, precum sufragiul universal, libertatea deplină a presei, de întrunire şi asociere, învăţământ obligatoriu gratuit, alegerea judecătorilor de către popor, justiţie pentru toată lumea cu titlu gratuit şi egalitate pentru femei. El propunea, de asemenea, grăbirea trecerii de la economia feudală „neoiobăgistă" la formele capitaliste moderne prin transferarea proprietăţilor statului şi ale marilor moşieri comunelor ţărăneşti şi prin acordarea de credite atât ţăranilor, cât şi muncitorilor din cooperative sau din alte asociaţii pentru a-şi desfăşura mai profitabil activitatea economică. Această formulare de ţeluri practice, pe termen scurt, i-a influenţat pe socialiştii români din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea şi a stat în centrul programului adoptat de către Partidul Socialist în 1893. Analiza realizată de Gherea privind direcţia în care se îndrepta societatea românească este semnificativă şi datorită faptului că pentru întâia oară în România se lansa ideea dictaturii proletariatului ca mijloc necesar pentru instaurarea societăţii socialiste. Dar, evident, potrivit socotelilor sale, niciuna dintre acestea nu era

iminentă.

Socialiştii şi-au intensificat activitatea politică la sfârşitul anilor ’80 şi începutul anilor ’90, întrucât se străduiau să realizeze o mai mare coeziune organizatorică şi să asigure ideilor lor o audienţă mai largă. Erau deosebit de interesaţi să se apropie de clasa muncitoare, iar în 1890 au înfiinţat la Iaşi Clubul Muncitorilor, cu sprijinul membrilor de sindicat din căile ferate, metalurgie şi tipografii. Ei intenţionau ca acesta să servească drept nucleu în jurul căruia să se poată închega până la urmă un puternic partid muncitoresc, care să constituie centrul socialismului în România şi un mijloc de stabilire a unor relaţii permanente cu partidele muncitoreşti din alte ţări. O măsură a succesului lor a fost alegerea primilor doi membri socialişti ai Parlamentului, Ioan Nădejde şi Vasile G. Morţun, în 1888.

Activitatea organizatorică a socialiştilor a culminat cu înfiinţarea Partidului Social-Democrat la Bucureşti în 1893. Delegaţii la acest prim congres al partidului, aderând la tezele din studiile de început ale lui Gherea privind teoria marxistă, acceptau rolul crucial al proletariatului în transformarea societăţii româneşti şi insistau ca industrializarea ţării să se realizeze cât mai rapid posibil. Recunoşteau, de asemenea, importanţa agriculturii şi propuneau o soluţionare a problemei agrare prin împărţirea între ţărani a marilor proprietăţi funciare, prin ajutorarea cooperativelor ţărăneşti; dar, în centrul preocupării lor, se afla ţărănimea săracă sau, cum o numeau ei, proletariatul agricol, şi nu producătorul ţăran independent.{95} Mai mult decât atât, considerau agricultura şi ţărănimea ca având o importanţă secundară în realizarea schimbărilor sociale. În ceea ce priveşte celelalte partide politice, aveau în vedere o cooperare limitată. Cu toate că înfierau toate partidele „burgheze” ca ostile clasei muncitoare, făceau o distincţie între partidele „reacţionare” şi cele care erau „mai mult sau mai puţin progresiste”.

În ciuda unui început promiţător, partidul nu s-a afirmat. Cu toate că efectivul său total a ajuns la 6 000 de membri în 1897, iar cel al Clubului Muncitorilor din Bucureşti a crescut

de la 575 de membri în 1895 la 1 315 membri în 1897, numărul noilor cluburi şi creşterea efectivelor lor, în special în afara Bucureştilor, au rămas sub aşteptări. În alegerile parlamentare din 1891, 1892 şi 1895, partidul a avut un singur deputat ales, Morţun, din Roman, un orăşel din Moldova, iar în 1899 nu a mai reuşit să aibă vreunul. Situaţia în care se afla partidul a dus la o criză de încredere în cadrul conducerii sale. Majoritatea ajunsese la concluzia că perspectivele realizării socialismului în România într-un viitor previzibil erau nule din cauza subdezvoltării economice şi sociale, în special a ritmului lent al industrializării şi a forţei reduse a proletariatului. Această majoritate era formată din intelectuali aparţinând clasei mijlocii, care preferau o abordare treptată a schimbării sociale. Ioan Nădejde, unul dintre fruntaşii partidului încă de la aderarea sa la cercul socialist de la Universitatea din Iaşi, la sfârşitul anilor ’70, şi respectat editor al ziarului partidului *Lumea nouă,* începând din 1894, le cerea colegilor săi să rămână în limitele legalităţii şi să evite violenţa. Recurgerea la revoluţie, argumenta el, ar face un mare rău cauzei socialismului în momentul în care acesta ar avea nevoie să atragă cât de mulţi adepţi posibil şi să creeze o atmosferă propice pentru instalarea unui regim „burghezo-capitalist” în România, pe care îl credea esenţial pentru înaintarea spre socialism. În opinia sa, sarcina acestora era accelerarea apariţiei statului burghez capitalist prin promovarea de depline drepturi civile şi politice pentru toţi cetăţenii şi nu printr-o revoluţie prematură. Nădejde şi colegii săi luau în considerare chiar o alianţă temporară cu Partidul Liberal.

O minoritate din cadrul partidului pretindea că vorbeşte în numele muncitorilor. Aceasta punea accentul pe lupta de clasă şi se opunea cooperării cu Partidul Naţional Liberal şi cu celelalte partide burgheze, cerând în schimb greve, demonstraţii de stradă şi alte mijloace de forţă pentru atingerea scopurilor sale. Cu toate acestea, nu a reuşit niciodată să obţină mai multe voturi decât moderaţii.

Disensiunile s-au înmulţit şi au dus, în 1899, la plecarea din

partid a lui Ioan Nădejde şi a unui număr de alţi intelectuali aparţinând clasei mijlocii. Aceştia erau „generoşii”, care, în 1900, au aderat la Partidul Liberal, unde intenţionau să activeze în vederea democratizării ţării ca o premisă necesară pentru crearea unui partid socialist viabil. Câţiva lideri, împreună cu suporterii lor, în special de la Clubul Muncitorilor din Bucureşti, au decis să activeze în continuare ca socialişti, sub numele de Partidul Muncitorilor. Gherea, care evitase să fie amestecat în controversă, a rămas principalul teoretician al socialismului românesc.

În cursul deceniului următor, refacerea socialiştilor şi a unui mic număr de sindicate asociate lor a fost lentă şi câteodată descurajantă. În 1905, Partidul Muncitorilor a revitalizat organul naţional al socialiştilor, *România muncitoare,* iar în 1907 a contribuit la înfiinţarea Comisiei Generale a Sindicatelor, prima organizaţie sindicală la nivel naţional. Dar eforturile de unire a partidului şi sindicatelor într-o singură organizaţie, Uniunea Socialistă, au eşuat. Mulţi socialişti şi muncitori doreau un sindicat aparte, care să-i protejeze pe muncitorii implicaţi în activităţi politice faţă de represiunile guvernului.

Deplin angajat în lupta pentru formarea unei puternice mişcări socialiste şi muncitoreşti a fost un militant de origine bulgară, Cristian Racovski (1873–1941), care, între 1907 şi Revoluţia rusă din 1917, a deţinut funcţii înalte în Uniunea Socialistă şi în Partidul Social-Democrat. Era un polemist abil, foarte adânc implicat în dezbaterea cu privire la viitorul curs de dezvoltare a României. Cu toate că Gherea era recunoscut drept cel mai de seamă teoretician al socialismului românesc, analizele lui Racovski cu privire la problemele critice ce confruntau social-democraţia românească, de la agrarianism la autodeterminare naţională, nu au fost cu nimic mai prejos sub raportul originalităţii şi al complexităţii decât lucrările colegului său mai în vârstă. Călătorit prin multe locuri şi cu contacte largi în Europa, Racovski nu era doar legătura principală între socialiştii români şi mişcarea socialistă internaţională, ci şi autorul unor contribuţii semnificative la

teoria marxistă, în special în scrierile sale cu privire la emanciparea naţională a popoarelor balcanice în condiţiile înapoierii economice şi ale dependenţei de Marile Puteri.

Doar în 1910 a reapărut un partid socialist unit. Un congres al partidului, convocat sub pretextul dezbaterii efectelor aşa-numitei Legi Orleanu, pe care guvernul liberal o adoptase în 1909 şi care interzicea muncitorilor din întreprinderile guvernamentale, inclusiv de la căile ferate, să aparţină sindicatelor, a hotărât să înfiinţeze un nou partid, sub numele de Partidul Social Democrat, şi a reafirmat caracterul său revoluţionar. Participanţii au adoptat un program minimal, al cărui obiectiv principal era obţinerea sufragiului universal şi a altor reforme necesare pentru a realiza „transformarea burghezo-democratică" a ţării. Nu prea au avut succes. Mişcarea sindicală a rămas slabă, iar conştiinţa muncitorească era fragilă. Cu toate că numărul muncitorilor organizaţi a ajuns la 9 700 în 1912, aceştia reprezentau doar o mică fracţiune a celor angajaţi în industrie şi transporturi. În domeniul politic, partidul a continuat să fie sâcâit de lipsă de fonduri şi de o apatie la nivelul multor cluburi politice locale, ai căror membri se urneau doar cu ocazia alegerilor. „Lupta parlamentară" a adus puţine succese. Între 1899 şi Primul Război Mondial, socialiştii nu au fost reprezentaţi în Parlament. În alegerile din 1911, de exemplu, partidul a avut opt candidaţi pentru Camera Deputaţilor, cu o platformă în care se cerea votul universal, impozit progresiv pe venituri, asigurări sociale pentru muncitori. El încerca să obţină nu numai voturile muncitorilor, ci şi ale tuturor nemulţumiţilor de sistemul economic şi politic existent. Totuşi, partidul a atras puţini alegători şi niciunul dintre candidaţii săi nu a fost ales, obţinând doar 1 459 de voturi din cele 73 633 exprimate.

Influenţa exercitată de către socialişti asupra vieţii politice româneşti înainte de Primul Război Mondial a fost neîndoielnic modestă. În cadrul sistemului existent, care favoriza averea, ei nu puteau concura cu liberalii şi conservatorii. Nu aveau nici organizarea, nici resursele sau alegătorii necesari pentru a constitui o provocare pentru

aceste partide bine înrădăcinate. Nereprezentarea socialiştilor şi a sindicatelor în Parlament este o dovadă izbitoare a eşecului lor. Dar au fost victorioşi în alte domenii. Socialiştii i-au obligat pe politicienii liberali şi conservatori şi o parte mai largă a opiniei publice să accepte că, pe lângă criza agrară, ţara se confrunta şi cu probleme crescânde industriale şi ale forţei de muncă, întrucât adoptase forme economice şi sociale moderne. Neîndoielnic, dezvăluirilor de către aceştia a mizeriei în rândul clasei muncitoare şi campaniei pentru reformă desfăşurate prin presă şi prin greve şi demonstraţii li se datorează, cel puţin într-un anumit grad, legislaţia în beneficiul muncitorilor. Totuşi, adoptarea acestor proiecte de legi şi stipulaţiile lor au depins în primul rând de calculele liberalilor şi ale conservatorilor, care controlau Parlamentul. Interesul lor major pentru reformă se regăsea în dorinţa de a face ca sistemul politic şi economic existent să funcţioneze fără piedici.

Poate că principalul obstacol în calea succesului mişcărilor socialiste şi sindicale era tradiţia. Majoritatea românilor considera socialismul dăunător sau în cel mai bun caz nepotrivit condiţiilor lor. Concepând România ca o ţară „eminamente agricolă", ei respingeau capitalismul ca model de dezvoltare. Chiar şi cei ce acceptau inevitabilitatea trecerii României prin faza capitalistă de dezvoltare preferau tradiţia liberală occidentală colectivismului socialist. Deşi mulţi intelectuali şi alţii ca ei ar fi putut astfel crede că socialismul este o „plantă exotică", aceştia erau totuşi nevoiţi, în polemicile lor cu socialiştii, să se confrunte cu problemele aspre ale dezvoltării economice şi cu evidentele consecinţe sociale ale industrializării. Persistenţa tradiţiei limita atracţia socialismului în rândul celorlalte clase sociale. Ţărănimea îl asocia cu proprietatea colectivă şi cu ateismul, ceea ce ameninţa valorile comunităţii. Suspiciunile stârnite astfel dăinuiau printre ţăranii care migrau la oraş, făcând astfel dificilă recrutarea lor în sindicate{96}. Totuşi, în ciuda tuturor acestor impedimente şi eşecuri, socialiştii şi aliaţii lor din mişcarea sindicală au realizat o organizaţie care era singura

dintre toate partidele politice total dedicată intereselor muncitorimii de la oraşe.

Guvernul conservator de coaliţie, format în toamna anului 1912, s-a retras la sfârşitul anului 1913. Succesele militare şi diplomatice ale României în războaiele balcanice, confirmate prin Tratatul de la Bucureşti, i-au făcut pe Titu Maiorescu şi pe Take Ionescu să ajungă la concluzia că sarcinile pentru care fusese format guvernul lor fuseseră îndeplinite şi că venise vremea să plece de la guvernare. Conştienţi de adâncile disensiuni dintre colegii lor conservatori, erau convinşi că guvernul pe care îl conduceau nu putea face faţă efectiv celor două probleme interne presante, pe care liberalii le aduseseră în prim-plan – sufragiul universal şi reforma agrară. Maiorescu a demisionat la 31 decembrie 1913, iar Regele l-a ales pe Ionel Brătianu ca şef al unui nou guvern, liberal, la 4 ianuarie 1914. Alegerile de la începutul lunii februarie s-au terminat, ca de obicei, cu o victorie a partidului de guvernământ.

Liberalii n-au pierdut vremea, aducându-şi reformele în faţa noului Parlament, şi, în ciuda asprelor denunţări din partea unor conservatori convinşi, precum Petre Carp, până în aprilie ambele Camere au aprobat revizuirea Constituţiei, premisă necesară a exproprierii pământurilor aflate în proprietate particulară şi a împărţirii lor către ţărani, precum şi a aprobării sufragiului universal. Alegerile din mai pentru Adunarea Constituantă au condus la obţinerea unei largi majorităţi în favoarea ambelor reforme. Dar izbucnirea Primului Război Mondial, în iulie, a obligat Constituanta să amine acţiunea pe care nu avea să o reia până în 1917, când soarta ţării era în cumpănă.

POLITICA EXTERNĂ

Experienţele din timpul Războiului de Independenţă şi de la Congresul de la Berlin l-au făcut pe Regele Carol, precum şi pe politicieni să înţeleagă pericolele urmăririi unor obiective de

politică externă ce nu se bucurau de sprijinul uneia sau mai multora dintre Marile Puteri. Ei erau convinşi că doar aderarea la un sistem de alianţe putea să promoveze interesele de politică externă ale ţării şi să ofere protecţie împotriva periculoaselor presiuni din afară. Au ajuns însă treptat la hotărârea de a lega ţara de una dintre Marile Puteri. Crearea Ligii celor Trei împăraţi la Berlin, la 18 iunie 1881, a avut un rol important în calculele lor, întrucât semnala sfârşitul politicii externe relativ independente pe care fuseseră în măsură să o urmărească de la domnia lui Alexandru Ioan Cuza încoace. Potrivit termenilor acesteia, Austro-Ungaria şi Rusia au căzut de acord să-şi reglementeze rivalităţile în Europa de Sud-Est şi să desfăşoare o asemenea politică încât să evite tulburarea statu-quoului. Cu toate că nu cunoşteau stipulaţiile tratatului, oficialităţile române şi-au dat seama că nu va mai fi posibil să profite de neînţelegerile dintre Austria şi Rusia şi că venise momentul pentru angajamente care obligă.

Examinând posibilităţile unei alianţe durabile, puternice, Regele şi Brătianu respingeau un partener după altul ca nesatisfăcători. Vecinii mici ai României ofereau posibilitatea unei alianţe regionale, întrucât interesele lor erau, în general, similare. Dar Bulgaria era slabă şi nu putea oferi un ajutor efectiv într-o confruntare internaţională. În plus, ea intrase în sfera de influenţă rusă. Serbia, cu care România avusese îndelungate relaţii de prietenie, era de asemenea slabă şi, în orice caz, se legase de Austro-Ungaria printr-un tratat la 1881. Printre Marile Puteri, Franţa era în mod sigur, sub raport sentimental, preferata opiniei publice. Literatura şi cultura franceză se bucurau de un prestigiu enorm, iar mulţi lideri politici studiaseră în Franţa. Dar atitudinea guvernului francez faţă de România la Congresul de la Berlin şi în anii imediat următori micşorase entuziasmul faţă de ea. Franţa fusese una dintre ultimele puteri care au recunoscut independenţa României, iar relaţiile ei comerciale cu România erau relativ modeste. Până şi pieţele ei financiare rămăseseră închise României, investitorii francezi preferind să acorde împrumuturi prin intermediul băncilor germane. Poate că

decisivă pentru români a fost perceperea faptului că Franţa era izolată din punct de vedere diplomatic şi, ca atare, incapabilă să aducă avantaje importante unei alianţe. Politicienii români, în special liberalii, şi populaţia în general considerau Rusia un duşman şi, ca atare, nu putea fi un candidat prea serios pentru o alianţă. Dar ei au găsit în Tripla Alianţă (Germania, Austro-Ungaria şi Italia) avantajele economice pe care le căutau. Principala atracţie pentru ei o constituia, fără îndoială, Germania, în ciuda amărăciunii păstrate de la Congresul de la Berlin, când Germania insistase ca independenţa să fie condiţionată de acordarea egalităţii civile evreilor, atât liberalii, cât şi conservatorii s-au pronunţat în favoarea unei alianţe dată fiind puterea ei militară şi economia ei dinamică.

România era deja strâns legată din punct de vedere economic de Tripla Alianţă. Trimitea mari cantităţi de grâne şi vite în Europa Centrală şi devenise un valoros client al bunurilor manufacturate, în special din Austro-Ungaria, în timp ce piaţa financiară germană devenise o sursă importantă de împrumuturi pentru România. Grupuri comerciale şi industriale liberale, doritoare să dezvolte şi să diversifice economia ţării, şi mari producători agricoli conservatori, care căutau să-şi extindă pieţele, sprijineau strângerea legăturilor cu Germania şi Austro-Ungaria. Sprijinul Regelui cântărea de asemenea greu. În afară de o legătură sentimentală cu Germania, acesta era convins că alianţa va îmbunătăţi poziţia internaţională a României şi îi va permite să-şi îndeplinească mai uşor obiectivele de politică externă în Europa de Sud-Est.

Posibilitatea unei alianţe cu Austro-Ungaria a stârnit îndoieli considerabile. Relaţiile dintre cele două ţări după Congresul de la Berlin au fost puse greu la încercare de adânci diferende economice şi politice. Efectele convenţiei comerciale din 1875 se făceau pe deplin simţite acum în România. Concesiile în domeniul tarifelor au avut drept rezultat o triplare a exporturilor austro-ungare între 1876 şi 1880 şi o invadare a pieţelor româneşti cu produse manufacturate de tot soiul, în special textile şi produse din metal. În acelaşi timp,

Austro-Ungaria îşi menţinea locul întâi ca importator de bunuri româneşti, în special de grâne şi de vite. Cu toate că marii moşieri şi comercianţii găseau aranjamentul satisfăcător în cel mai înalt grad, politicienii liberali şi industriaşii doritori să construiască o economie naţională independentă, precum şi meşteşugarii, care până în momentul acela produseseră grosul bunurilor de larg consum pentru masa populaţiei şi care sufereau acum serios din cauza lipsei de lucru, au cerut protecţie împotriva fluxului crescând al importurilor. Guvernul român însuşi se plângea că partenerul său comercial nu respectase toate stipulaţiile convenţiei comerciale, pentru că, exceptând importul de grâne, scutit de taxe vamale, Austro-Ungaria limitase în mod arbitrar intrarea cornutelor mari şi a porcilor provenind din România şi mărise tarifele la aproape toate celelalte produse.{97}

Controlul navigaţiei pe Dunărea de Jos a adus şi el cele două ţări în stare conflictuală.{98} Prin recunoaşterea independenţei României şi a Serbiei şi a autonomiei Bulgariei, Congresul de la Berlin pusese capăt autorităţii otomane asupra acestei porţiuni a fluviului, care curgea de-a lungul graniţelor celor trei ţări şi, cei puţin oficial, l-a transformat într-un curs de apă internaţional. România a căpătat astfel drepturi suverane de navigaţie şi comerţ pe fluviu şi a devenit membră a Comisiei Europene a Dunării. Organism cu sediul la Galaţi, înfiinţat în 1856 pentru a reglementa folosirea apelor ei. În primăvara şi vara anului 1880, Austro-Ungaria a elaborat noi norme de navigaţie pe Dunărea de Jos, care i-ar fi dat într-adevăr un vot decisiv în această chestiune şi ar fi forţat statele riverane mici să-şi orienteze comerţul în direcţia ei. Instrumentul acestei predominanţe urma să fie Comisia Mixtă, prezidată de către delegatul austro-ungar, având autoritate asupra navigaţiei de la Porţile de Fier până la Galaţi. Guvernul român s-a simţit obligat să accepte în principiu acest aranjament, dar a insistat ca toate deciziile noii comisii să se ia în unanimitate, un mijloc de a proteja statele mici împotriva predominării Marilor Puteri.

Tocmai în momentul aceia relaţiile dintre cele două state

ajunseseră la un nivel foarte scăzut. Amărăciunea resimţită de partea română ca urmare a prohibiţiei impuse de Austria asupra importului de vite şi ca urmare a politicii ei danubiene agresive s-a făcut simţită în mesajul tronului adresat de Regele Carol la deschiderea Parlamentului la 27 noiembrie 1881. Noul ministru de Externe austro-ungar, contele Gustav Kálnoky, s-a simţit ofensat de aceste remarci şi, la 2 decembrie, a dat instrucţiuni ministrului său de la Bucureşti să evite orice contacte personale cu guvernul român şi să-şi limiteze activitatea la chestiuni de rutină, la probleme curente. După câteva săptămâni de aşteptare tensionată, guvernul român, convins că Gustav Kálnoky nu era dispus la un compromis, a dat instrucţiuni ministrului de la Viena să prezinte scuze. Se pare că pe Kálnoky nu-l preocupau doar declaraţiile ofensatoare făcute de Rege şi că dorea să profite de ocazie pentru a avertiza că Austro-Ungaria nu va tolera manifestări de înfumurare din partea unui stat mic.

Situaţia românilor din Ungaria nu ajunsese încă o problemă critică în relaţiile româno-austro-ungare, dar îi preocupa pe oamenii de stat din ambele ţări. Prin ziare, în mod special, „problema românească din Transilvania" pătrundea încet-încet în conştiinţa publică din România şi devenea o armă în luptele politice interne, fiind folosită de către un partid împotriva altuia pentru a-l pune în dificultate. De exemplu, în 1881 şi 1882, organul conservator *Timpul* a publicat numeroase articole cu privire la măsurile luate de către guvernul ungar pentru a limita activitatea politică şi culturală a românilor, cu implicaţia clară că guvernul Brătianu ignora soarta nefericită a confraţilor români.

Conferinţa de la Londra asupra Dunării, din februarie şi martie 1883, nu a făcut nimic pentru a domoli temerile româneşti cu privire la intenţiile agresive ale Austro-Ungariei. Tratatul de la Londra din 10 martie, într-adevăr, a confirmat proiectul austriac anterior, care îi va permite Comisiei Mixte să ia decizii cu privire la navigaţia şi comerţul în apele teritoriale ale României, fără consimţământul acesteia. Aceste prevederi nu au fost puse niciodată în aplicare, întrucât, la 15

septembrie, Austro-Ungaria a renunţat la pretenţiile ei cu scopul de a netezi calea încheierii unui tratat de alianţă cu România. Oficialităţile austro-ungare erau dispuse să renunţe la proiectul ofensator, deoarece erau sigure că această alianţă va garanta menţinerea poziţiei monarhiei la Dunărea de Jos. Semnarea tratatului, în 1883, a pus efectiv capăt chestiunii, iar încercările ulterioare ale Austro-Ungariei de a revitaliza Comisia Mixtă au fost lipsite de succes.

Aderarea României la Tripla Alianţă s-a datorat în mare măsură iniţiativei lui Bismarck. Cu toate că relaţiile germano-române în urma Congresului de la Berlin nu erau tocmai calde, Bismarck a recunoscut că o România independentă ar putea deveni o forţă folositoare în problemele sud-est europene. Bismarck i-a spus ministrului român de Finanţe, Dimitrie Sturdza, în timpul vizitei pe care acesta a făcut-o la Berlin, în iulie 1879, că dorea ca România să fie un factor activ în politica externă germană şi că, după părerea lui, ea avea toate motivele să caute să stabilească legături strânse cu Germania pentru a evita o expansiune rusă în acea regiune. Obiectivul major urmărit de către Bismarck prin atragerea României de partea sistemului său politic pare să fi fost întărirea poziţiei Austro-Ungariei în Balcani şi, pe această cale, uşurarea unei părţi a obligaţiilor asumate de Germania în cadrul Dublei Alianţe.{99} Dar Austro-Ungaria nu i-a făcut lui Bismarck misiunea uşoară şi, în octombrie 1880, acesta s-a plâns că politica austro-ungară ducea de la o dispută la alta cu ţările mici din regiune, zădărnicindu-i astfel eforturile de a le scoate de sub influenţa rusească.

Aderarea României la Dubla Alianţă a fost discutată de asemenea de Bismarck şi Brătianu la Berlin, în martie 1880. Prim-ministrul român şi-a exprimat interesul pentru un tratat cu Germania, dar Bismarck a preferat să nu intre în amănunte. Acesta a sugerat, în schimb, că dacă România ar putea ajunge mai întâi la un acord cu Austro-Ungaria, ea ar putea apoi să realizeze şi legătura dorită cu Germania. Cam în acelaşi timp, ministrul de Externe austro-ungar, Heinrich von Haymerle, îl încuraja pe Regele Carol să caute un aranjament în cadrul

Dublei Alianţe. El credea că interesele celor două ţări sunt „identice”, înţelegând prin aceasta nevoia lor de a ridica o barieră în calea „slavizării” Europei de Răsărit sub egida Rusiei. Cu toate acestea, relaţiile încordate cu privire la comerţ şi la Dunăre stăteau în calea unei apropieri.

Bismarck a luat iniţiativa reluării negocierilor cu România în august 1883, când, profitând de o vizită la Viena, a formulat întrebări în legătură cu utilitatea şi posibilitatea extinderii „ligii păcii” cu Italia la Europa de Est, pentru a „îndruma” politica României şi, în cele din urmă, a Serbiei într-o „direcţie dezirabilă”. (Italia aderase la alianţa germano-austro-ungară în 1882, transformând-o într-o Triplă Alianţă.) Bismarck a ales acest moment din pricina îngrijorării determinate de creşterea tensiunii între Rusia şi Austro-Ungaria în Balcani în privinţa Bulgariei. Kálnoky era dispus la negocieri şi a fost de acord cu propunerea lui Bismarck ca acesta din urmă să pregătească terenul politic general cu românii, în timp ce el însuşi îşi asuma responsabilitatea pentru rezolvarea chestiunii dunărene şi pentru elaborarea unui tratat de alianţă.

S-a ajuns la un acord final în toamnă. La 7 septembrie, Bismarck şi Brătianu s-au întâlnit la Gastein.{100} Deşi Bismarck nu-şi putea înfrânge neîncrederea în Brătianu, din cauza trecutului radical şi a sentimentelor naţionaliste ale acestuia din urmă, cu această ocazie el a sprijinit călduros alianţa României cu Puterile Centrale. El privea problema dintr-o perspectivă general europeană. Întărind poziţia Austriei în Răsărit şi prin aceasta micşorând probabilitatea unui război cu Rusia, un tratat cu România, socotea el, ar mări perspectivele de pace şi stabilitate în Europa. La următoarele negocieri de la Viena, desfăşurate între 23 şi 27 septembrie, Kálnoky şi Brătianu au prezentat cu rapiditate proiectul unui tratat. Brătianu, care cunoştea dorinţa lui Bismarck de a ajunge la o înţelegere cu Rusia, era nerăbdător să rezolve problemele înainte ca Puterile Centrale să aibă timpul să încheie o nouă înţelegere cu Ţarul. Pentru el (şi pentru alţi lideri români), obiectivul major al tratatului era apărarea

împotriva Rusiei, dar Bismarck se exprimase clar că alianţa va fi pur defensivă şi nu putea fi folosită ca acoperire pentru o acţiune agresivă împotriva Rusiei.

Aderarea României la Tripla Alianţă a luat forma unui tratat bilateral cu Austro-Ungaria, semnat la 30 octombrie 1883. Noii aliaţi au fost de acord să-şi vină reciproc în ajutor în cazul în care unul dintre ei era atacat de Rusia, cu toate că aceasta din urmă nu era menţionată, şi au promis că nu vor adera la nicio alianţă îndreptată împotriva unuia dintre ei. Germania a aderat la această înţelegere în aceeaşi zi printr-un act separat. Regele Carol şi Brătianu au insistat ca aranjamentul să rămână secret, pentru că ştiau că va stârni o furtună de proteste din partea politicienilor şi a opiniei publice, care aveau, în covârşitoarea lor majoritate, sentimente profranceze. Astfel, pe bună dreptate, tratatul nu a fost niciodată supus Parlamentului pentru dezbatere şi ratificare şi, ca atare, aplicarea prevederilor sale depindea doar de Rege.

Ambele părţi au avut de câştigat de pe urma tratatului. Pentru Austro-Ungaria avantajele constau în primul rând în securitatea sporită pe care acesta i-o oferea la frontierele sale de sud şi de răsărit. Kálnoky era încrezător că un front unit cu Germania şi România va face ca Rusia să caute să evite o confruntare între interesele conflictuale ale celor două ţări în Balcani. El se aştepta ca noua relaţie cu România să micşoreze tensiunea din Transilvania între guvernul ungar şi români. Cu toate că Brătianu refuzase să condamne prin tratat „agitaţia iredentistă”, Kálnoky era sigur că guvernul român nu-şi va permite să se lase atras în activităţi care ar periclita sistemul politic existent în Ungaria. Penetraţia economică viitoare a Austriei în România părea şi ea asigurată printr-o cooperare mai strânsă între cele două ţări în domeniul politicii externe. Avantajele obţinute de România prin tratat erau chiar mai substanţiale. Ea şi-a atins obiectivul său principal – o alianţă cu Germania, chiar dacă indirectă, şi o micşorare a pericolului de război cu Rusia – şi a soluţionat câteva dintre divergenţele ce subzistau cu Austro-Ungaria, în speţă în chestiunea

dunăreană.

Există mărturii din abundenţă că atât Austro-Ungaria cât şi România preţuiau aranjamentul, în ciuda lipsei de căldură din relaţiile lor. Guvernul român a căzut de acord ca tratatul să fie reînnoit în mod regulat, iar Austro-Ungaria era reprezentată la Bucureşti de diplomaţi de prim rang, printre care Agenor Goluchowski (ministru în România, 1887–1894, şi ulterior ministru de Externe al Austro-Ungariei, 1895–1906), Alois Aehrenthal (ministru în România, 1895–1898, şi ministru de Externe, 1906–1912) şi Ottokar Czernin (ministru în România, 1913–1916, şi ministru de Externe 1916–1918). Veriga slabă din alianţă era România. Diplomaţii austro-ungari recunoşteau că în România nu exista o simpatie autentică pentru ţara lor. Kálnoky nu-şi făcea iluzii în această privinţă, întrucât Regele Carol însuşi exprimase clar acest simţământ, atunci când declarase că nu va aproba tratatul dacă Germania nu va fi parte semnatară a lui. O altă slăbiciune semnificativă a tratatului era caracterul lui secret pe care fiecare parte s-a angajat să-l respecte. În felul acesta, nu-şi putea atinge scopul său principal, şi anume, să servească drept descurajare a unui atac rusesc împotriva Puterilor Centrale şi a României.

Alianţa cu Puterile Centrale a format, cu toate acestea, piatra de hotar a politicii externe a României timp de treizeci de ani, deoarece Regele şi o mână de politicieni liberali şi conservatori percepeau Puterile Centrale drept forţa militară şi economică cea mai puternică din Europa. Dar ei urmăreau îndeaproape schimbările din atmosfera politică a Europei şi din echilibrul între sistemele de alianţe aflate în competiţie şi erau deosebit de sensibili la orice schimbări survenite în relaţiile dintre Germania şi Austro-Ungaria. Cu Germania simţeau că aveau o strânsă comunitate de interese şi erau permanent îngrijoraţi de perspectiva ca nu cumva Austro-Ungaria să-i smulgă Germaniei conducerea Triplei Alianţe. Românii urmăreau îndeaproape, de asemenea, evoluţia alianţei franco-ruse după 1891 şi apropierea dintre Marea Britanie şi Franţa anunţată de Antanta Cordială din 1904.

Relaţiile dintre Austro-Ungaria şi România, între 1883 şi

1914, dau măsura exactă a stării de sănătate a Triplei Alianţe în Europa de Sud-Est. Aceste relaţii numai bune nu erau. În decursul celor doi ani de la semnarea tratatului, au început negocierile pentru reînnoirea convenţiei comerciale din 1875. S-a dovedit imposibil să fie împăcate aspiraţiile României de a realiza o oarecare independenţă economică şi de a-şi apăra tânăra industrie împotriva concurenţei externe, pe de o parte, cu dorinţa Austro-Ungariei de a-şi menţine poziţiile deja câştigate şi de a-şi apăra producătorii agricoli de concurenţa grânelor şi vitelor româneşti, pe de altă parte. Rezultatul a fost un război vamal crâncen, declanşat la 1 iunie 1886, ziua în care expira convenţia comercială pe zece ani.{101} România a introdus un nou tarif vamal menit să protejeze industria şi agricultura indigene (au fost eliminate aproape toate taxele vamale vizând exportul produselor agricole) şi să servească drept bază pentru reînnoirea negocierilor cu Austro-Ungaria. Aceasta din urmă a răspuns cu restricţii împotriva importurilor româneşti (toate mărfurile erau supuse unei taxări vamale obişnuite şi unei suprataxe de 30 la sută; taxe şi mai mari au fost impuse principalelor produse de export româneşti, grânele şi vitele, iar importul de legume şi fructe, precum şi tranzitul animalelor au fost interzise). Scopul acestor măsuri drastice era să-i provoace economiei româneşti daune economice atât de mari, încât să oblige România să accepte condiţiile austriece pentru un nou tratat comercial. Cu toate că exporturile de grâne şi animale în Austro-Ungaria au fost serios reduse (la grâne, de la o medie anuală de 3 563 000 lei în 1876–1886 la 93 000 lei în 1887–1891, la porci, de la 7 334 000 lei la 629 000 lei) şi cu toate că acest fapt a provocat greutăţi temporare, adevăratul perdant era Austro-Ungaria. Pierduse astfel preţioase pieţe şi importante surse de materii prime. Agricultura românească a găsit noi pieţe (Marea Britanie a înlocuit Austro-Ungaria ca principal importator de grâne româneşti), iar industria românească, sprijinită de o nouă lege ce încuraja o varietate de întreprinderi, a cunoscut o dezvoltare accelerată. În 1891 a avut loc, în sfârşit, o întrerupere în războiul vamal. Aproape toate tratatele

comerciale ale României cu ţări străine expirau în acel an şi ea s-a văzut obligată să introducă taxe vamale mai scăzute la toate bunurile importate, inclusiv la cele provenite din Austro-Ungaria. Aceasta din urmă a răspuns cu tarife vamale mai scăzute la mărfurile româneşti, iar comerţul dintre cele două ţări a crescut treptat. În sfârşit, în decembrie 1893, cele două ţări au semnat un nou acord comercial, care i-a permis Austro-Ungariei să-şi redobândească majoritatea vechilor pieţe şi i-a îngăduit României să reia exporturile de grâne şi vite către vecina sa, cu toate că în condiţii mai puţin favorabile decât înainte de 1886. Poate că rezultatul cel mai durabil al războiului vamal a fost de natură politică: a întărit ostilitatea resimţită de majoritatea românilor faţă de Austro-Ungaria şi în felul acesta a redus perspectivele viitoare de cooperare în probleme externe.

Aderarea României la Tripla Alianţă trebuia să fie reînnoită într-un moment în care resentimentele provocate de războiul vamal erau încă vii. Mai existau şi alte dificultăţi. În 1891, la putere se aflau conservatorii şi niciunul dintre conducătorii acestora nu fusese informat despre tratat. Carol nu se aştepta la vreo cooperare din partea primului-ministru Lascăr Catargiu şi a ministrului de Externe Alexandru Lahovary, cunoscuţi sprijinitori ai politicii de nealiniere. Decât să-i iniţieze pe aceştia în secretul tratatului, Regele a preferat să aştepte până când vor putea fi readuşi la putere liberalii. Un alt impediment pentru o reînnoire grabnică a tratatului îl constituia situaţia din ce în ce mai grea a românilor din Transilvania. Politica de maghiarizare dusă de guvernul ungar îl pusese pe Carol într-o situaţie dificilă, întrucât ostilitatea faţă de Austro-Ungaria, provocată de „problema naţională”, era în creştere în rândul opiniei publice şi devenise un subiect frecvent de dezbatere în Parlament. Ea provocase îndoieli în legătură cu viitorul alianţei atât la Viena, cât şi la Berlin. Kálnoky începuse să aibă dubii că România va acorda vreodată sprijin militar Puterilor Centrale şi credea că tot ceea ce se putea spera va fi o neutralitate a României în cazul izbucnirii unui război în Europa Răsăriteană. Cancelarul

german Leo von Caprivi se întreba dacă şi aceasta va fi posibilă, dată fiind larg răspândita ostilitate românească faţă de politica Ungariei în privinţa naţionalităţilor. O altă problemă pentru alianţă o constituia convenţia franco-rusă din august 1891. Aceasta îi încuraja pe francofilii români să spere într-o implicare franceză mai activă în afacerile est-europene şi să vadă în apropierea de Rusia o alternativă la Tripla Alianţă. Dar astfel de speranţe erau premature. Franţa continua să manifeste un interes redus pentru chestiunile româneşti, iar sprijinitorii acesteia de la Bucureşti nu puteau să-şi depăşească temerile adânc înrădăcinate faţă de Rusia, fapt care făcea Tripla Alianţă foarte atractivă atât pentru factorii de decizie politică liberali, cât şi pentru cei conservatori. Un număr de lideri români credeau chiar că Franţa sacrificase interesele României şi că va abandona întreaga Peninsulă Balcanică în mâinile Rusiei pentru a dobândi sprijinul acesteia într-un război de revanşă împotriva Germaniei.{102}

O deschidere în impasul în care intrase reînnoirea tratatului cu Tripla Alianţă s-a produs în octombrie 1891. Carol a dobândit până la urmă sprijinul pentru alianţă din partea unor conservatori influenţi, printre care Catargiu şi Lahovary, şi a putut astfel duce grabnic la bun sfârşit negocierile pentru reînnoirea tratatului. Cu toate că era forţa motrice a părţii române pentru menţinerea unei alianţe cu Puterile Centrale, în cursul negocierilor el a spus răspicat că nu considera tratatul ca o înţelegere bilaterală între România şi Austro-Ungaria, la care Germania se alătura ca un simplu privitor binevoitor. Carol a subliniat că tratatul avea valoare pentru România doar datorită participării active a Germaniei la alianţă şi a avertizat că niciun om de stat român nu putea sprijini un astfel de tratat în orice alte condiţii.{103}

Legăturile României cu Tripla Alianţă vor fi întărite în mod neaşteptat de evenimentele survenite în Balcani câţiva ani mai târziu. În 1895 a expirat tratatul dintre Austro-Ungaria şi Serbia, iar aceasta din urmă s-a orientat către Rusia, spre supărarea liderilor români. Ambiţiile Bulgariei în Macedonia

de a realiza visurile veşnic vii ale Sofiei în legătură cu o Bulgarie Mare şi încălzirea relaţiilor cu Rusia constituiau o permanentă sursă de nelinişte la Bucureşti. În aceste împrejurări Carol şi acei politicieni care aveau cunoştinţă despre tratat au fost mulţumiţi că aleseseră calea cea bună. Alianţa cu România a căpătat o importanţă în plus pentru Austro-Ungaria, odată cu părăsirea ei de către Serbia. Ambele părţi erau astfel dispuse să-şi întărească angajamentele reciproce şi, în 1896, au decis să prelungească tratatul până în 1903.

Odată cu apropierea termenului de reînnoire a tratatului, prim-ministrul liberal Dimitrie Sturdza a propus în aprilie 1901 să fie schimbată metoda de aderare a României la Tripla Alianţă. Împreună cu alţi sprijinitori români ai alianţei, acesta dorea încheierea unor tratate directe cu fiecare dintre semnatari, transformând, de fapt, Tripla Alianţă într-una Cvadruplă. Au căutat, mai întâi, să obţină un statut de egalitate pentru România şi, în al doilea rând, să se asigure de sprijinul deplin al Germaniei împotriva Rusiei şi, dacă va fi necesar, împotriva expansiunii bulgare la sud de Dunăre, deoarece aveau dubii serioase cu privire la capacitatea militară a Austro-Ungariei. Aceasta din urmă s-a arătat dispusă să primească propunerea românească, deoarece la Viena plana îngrijorarea că românii ar putea decide că ar avea mai mult de câştigat de pe urma unei apropieri de Rusia. Oficialităţile germane însă au respins propunerea românească pentru a evita să ofenseze Rusia şi să se implice în iniţiativele româneşti sau austro-ungare în Balcani. Mai ales datorită fermităţii lor, tratatul a fost reînnoit, la 17 aprilie 1902, pe o durată de cinci ani, fără modificări semnificative.

Un nou element se va interpune acum între România şi Puterile Centrale – o Bulgarie agresivă, ale cărei ambiţii teritoriale ameninţau, în ochii românilor, să răstoarne echilibrul de forţe între statele din Europa de Sud-Est. Neliniştea românească a ieşit la suprafaţă în 1908, când Bulgaria şi-a declarat independenţa şi un război cu Turcia părea probabil. Guvernul român cerea o compensaţie, întrucât

se aştepta la mari extinderi teritoriale în favoarea Bulgariei ca rezultat al războiului. Carol şi consilierii săi – conştienţi cât de puternică putea fi Bulgaria din punct de vedere militar şi ce deficienţe avea propria lor armată sub raportul echipamentelor şi efectivelor – nu erau dornici de război, dar erau hotărâţi să păstreze statu-quoul în Balcani ca singura speranţă de menţinere a predominării regionale a României. Cu acest scop în minte, Carol a respins atât iniţiativele Turciei, cât şi cele ale Bulgariei cu privire la o alianţă, întrucât era sigur că sprijinul românesc n-ar face decât să încurajeze noul aliat să lanseze un atac. Cu toate acestea, dacă războiul ar fi izbucnit şi expansiunea Bulgariei n-ar fi putut fi preîntâmpinată, era hotărât să obţină în compensaţie teritoriu în Dobrogea, şi anume, o nouă frontieră între Silistra şi Vama sau Rusciuc şi Vama.

Carol şi politicienii de frunte erau exasperaţi de manevrele diplomatice ale Austro-Ungariei în Balcani. Îi supăra mai ales refuzul aliatului lor de a sprijini pretenţiile teritoriale ale României în privinţa Dobrogei, ceea ce interpretau drept o înclinare către Bulgaria. Diplomaţii austro-ungari erau într-adevăr dornici să dobândească aderarea Bulgariei la Tripla Alianţă, ca o contrapondere faţă de o Serbie ostilă în Balcani, şi au încercat să convingă conducătorii români că era în interesul lor să ţină Bulgaria în afara ţarcului rusesc. Dar explicaţiile lor n-au avut cine ştie ce efect la Bucureşti.

Alegerea lui Ionel Brătianu ca prim-ministru în fruntea unui guvern liberal, în ianuarie 1909, a fost privită cu oarecare îndoială la Viena şi la Berlin. Acesta era mai puţin ataşat de Puterile Centrale decât liberalii aparţinând vechii generaţii, precum Dimitrie Sturdza. Nici pericolul rusesc nu i se părea atât de mare, probabil pentru că nu trăise criza din 1877–1878. Nu făcuse niciun secret în legătură cu simpatia sa pentru Franţa, care, mai mult decât atât, îl determinase să supraestimeze puterea armatei franceze şi să se îndoiască de larg recunoscuta superioritate militară a Germaniei. Totuşi, era impresionat de strânsa cooperare dintre Austro-Ungaria şi Germania şi de uşurinţa cu care se mobilizase cea dintâi în

timpul crizei provocate de anexarea Bosniei în 1908.{104} În ciuda înclinaţiilor sale către Occident, el nu avea nicio intenţie să abandoneze Tripla Alianţă, dar, în schimb, a căutat sprijin din partea partenerilor de tratat ai României pentru o soluţionare favorabilă a „problemei bulgare”.

În cursul unei vizite în Austria şi Germania, în vara anului 1909, Brătianu a ridicat problema compensaţiei în cazul în care Bulgaria obţinea câştiguri teritoriale într-un război împotriva Turciei. La Viena, ministrul de Externe, Aehrenthal, i-a cerut să încerce să încheie un acord direct cu Bulgaria şi, dacă acest demers ar fi eşuat, să aştepte conferinţa generală de pace pentru rezolvarea revendicărilor româneşti. I-a reamintit lui Brătianu că un sprijin în obţinerea unor compensaţii teritoriale pe seama Bulgariei se situa în afara cadrului alianţei cu România, dar a promis că Austro-Ungaria va reprezenta interesele României în toate etapele Chestiunii orientale şi că îşi va îndeplini cu loialitate toate obligaţiile asumate prin tratat. La Berlin, cancelarul Bethmann-Holiweg l-a informat pe Brătianu că era prematur să se discute despre o compensaţie, dar şi-a exprimat simpatia faţă de poziţia României. Brătianu s-a reîntors astfel acasă încrezător că atât Austro-Ungaria, cât şi Germania vor sprijini România prin mijloace diplomatice, dar acum nu-şi mai făcea iluzii că acestea i se vor alătura în ostilităţile împotriva Bulgariei.

Situaţia românilor din Transilvania constituia cauza unei tensiuni crescânde între România şi Austro-Ungaria. Cu toate că Brătianu credea că problemele balcanice erau pentru moment cele mai urgente, voia să aducă chestiunea românească din Transilvania în atenţia Marilor Puteri pentru momentul când aceasta va deveni un instrument util de negociere. În timpul vizitei sale la Viena şi la Berlin, în vederea obţinerii unui sprijin pentru politica sa de compensaţie în Balcani, el a făcut aluzie la faptul că Rusia oferea Transilvania pentru a o ispiti să se alăture înţelegerii franco-ruse. Nici gazda sa germană, nici cea austriacă nu au luat acţiunea sa în serios, dar erau stânjenite de efectele evidente ale politicii Ungariei în domeniul naţionalităţilor

asupra angajamentului lui Carol faţă de Alianţă.

Carol avertizase în mod repetat oficialităţile de la Berlin şi Viena că politica de asimilare dusă de guvernul ungar submina oricât de modestul sprijin existent în România pentru Tripla Alianţă. Un timp, după semnarea tratatului în 1883, el crezuse că politicienii unguri vor înţelege că este înţelept să-şi modereze politica, dar după judecarea şi întemniţarea liderilor Partidului Naţional Român la începutul anilor ’90, el pare să fi renunţat la orice speranţă de acţiune de bunăvoie din partea lor. Cu toate că nu a sprijinit niciodată iredentismul, Regele nu a putut evita influenţa mişcării naţionale. Le-a cerut în mod repetat acelor conducători români de dincolo de Carpaţi care s-au prezentat la el să aibă răbdare şi să se menţină în limitele legalităţii, dar, dacă ar fi să dăm crezare lui Take Ionescu şi altor oameni politici, el pare să fi ajuns la concluzia că monarhia austro-ungară se va prăbuşi până la urmă şi că unirea Transilvaniei cu România se va produce în mod „inevitabil”.{105} Până şi Petre Carp, care îşi manifestase la început deschis sprijinul faţă de Puterile Centrale, găsea că este prudent ca, în calitatea sa de şef ai guvernului conservator între 1911 şi 1912, să se abţină de la comentarii publice referitoare la situaţia din Transilvania, datorită caracterului delicat al acestei probleme.

Înainte de izbucnirea primului război balcanic, în toamna anului 1912, Franţa şi Rusia au făcut doar încercări modeste de a profita de faptul că România se trezea din ce în ce mai mult la realitate în privinţa Austro-Ungariei. După ce a ajuns ministru de Externe în Rusia, în 1910, Serghei Sazonov a dat instrucţiuni ministrului său de la Bucureşti să cultive relaţii prieteneşti, dar discrete, cu politicienii influenţi români şi cu guvernul român, dar el a evitat cu înţelepciune iniţiativele publice, întrucât şi-a dat seama că majoritatea românilor nu uitaseră evenimentele de la 1877–1878 şi erau tot timpul în gardă împotriva „panslavismului”. Strategia rusă, de aceea, consta în a lăsa mai ales pe seama francezilor sarcina de a încerca să câştige simpatia românilor. Totuşi, dincolo de un ataşament sentimental faţă de Franţa din partea multor

români, sentiment care nu era însă reciproc, nu exista o bază politică puternică pentru relaţii strânse. Guvernele franceze succesive făcuseră prea puţin pentru a dobândi sprijinul românesc faţă de sistemul lor de alianţe, deoarece presupuseseră chiar şi în 1911 că România era „înfeudată" Puterilor Centrale. Nici relaţiile economice nu ofereau un stimulent pentru legături politice mai strânse. În deceniul anterior Primului Război Mondial, Franţa a rămas pe locul al şaptelea atât în privinţa exporturilor în România, cât şi în cea a importurilor din România, iar guvernul român a descoperit că era imposibil să împrumute fonduri din Franţa, unde băncile preferau, chiar şi în 1913, să dea împrumuturi prin intermediul instituţiilor de credit germane. Venirea la putere, la începutul anului 1911, a guvernului conservator, avându-l pe Petre Carp drept prim-ministru, pe Titu Maiorescu ca ministru de Externe şi pe Alexandru Marghiloman ca ministru de Interne, toţi germanofili, a îndepărtat posibilitatea oricărei iniţiative serioase din partea română de a îmbunătăţi relaţiile oficiale cu Franţa.

Cele două războaie balcanice au pus cel mai greu la încercare alianţa României cu Austro-Ungaria şi au oferit o posibilitate Franţei de a atrage România mai aproape de Antantă.{106} Deplasarea României spre o atitudine de neutralitate între cele două sisteme de alianţe s-a datorat tot atât de mult incapacităţii diplomaţilor austrieci, cât şi persuasiunilor franceze (şi ruse), dar înstrăinarea României de Puterile Centrale a fost în special o consecinţă a forţei inerente a strădaniilor românilor înşişi de a-şi împlini aspiraţiile naţionale.

Conducătorii români au preferat să nu fie implicaţi în primul război balcanic. La 16 octombrie 1912, în timp ce aliaţii balcanici (Bulgaria, Serbia, Grecia şi Muntenegru) se îndreptau către un război cu Turcia, guvernul conservator de coaliţie nou instalat, condus de către Titu Maiorescu şi Take Ionescu, şi Regele au hotărât să nu ordone mobilizarea, dar să negocieze direct cu Bulgaria o reglementare a chestiunii frontierei în Dobrogea şi, dacă acest demers eşua, să caute

ajutor atât din partea Austriei, cât şi a Rusiei. Ca de obicei în politica externă, părerile Regelui au avut câştig de cauză. El a preferat să rămână neutru, în ciuda sfaturilor unor politicieni că s-ar fi putut câştiga mai mult de pe urma unei intervenţii imediate, întrucât se îndoia că aliaţii balcanici puteau dobândi o victorie uşoară asupra armatei turceşti. Mai curând, el prevedea o lungă perioadă de schimbare a şanselor militare, care va necesita până la urmă intervenţia puterilor pentru a readuce pacea şi stabilitatea. El aprecia că la conferinţa de pace, unde puterile vor decide din nou soarta popoarelor din Balcani, România, datorită neutralităţii ei, va fi privită ca un factor de ordine în regiune şi va fi invitată să participe ca partener cu drepturi depline. Carol şi mulţi politicieni români preconizau astfel o politică externă elevată, care avea să distingă România de vecinii ei mai mici şi să-i dea întâietate în Balcani.

Victoriile rapide, ameţitoare, obţinute de bulgari şi de sârbi la sfârşitul lunii octombrie şi începutul lui noiembrie 1912, au constituit o surpriză neplăcută pentru Regele Carol şi sfetnicii săi. La început, Carol a intenţionat să ocupe o linie strategică în Dobrogea bulgară, ca o garanţie pentru compensaţii, dar atât Germania cât şi Austro-Ungaria l-au avertizat împotriva unor acţiuni pripite, promiţând că se vor îngriji de interesele României la timpul cuvenit. Cu toate că a amânat intervenţia, Carol nu avea nicio intenţie să stea în expectativă în timp ce evenimentele îşi urmau cursul. S-a orientat pentru ajutor spre Rusia, ca să convingă o Bulgarie care opunea rezistenţă să devină mai receptivă la propunerile româneşti. Sazonov a răspuns favorabil la 2 noiembrie, dar nu şi-a asumat niciun fel de angajamente concrete. Vorbind în numele majorităţii liberalilor, Ionel Brătianu a insistat pentru o politică activă în Balcani. A cerut mobilizarea imediată şi participarea în război ca mijlocul cel mai sigur prin care România îşi putea păstra poziţia în regiune.

Între toamna anului 1912 şi primăvara următoare, a sporit exasperarea liberalilor şi conservatorilor, precum şi a Regelui faţă de politica bulgară a Austriei. Principalul arhitect al

acestei politici, ministrul de Externe Léopold von Berchthold, era dornic să câştige Bulgaria de partea Triplei Alianţe, ca o contrapondere faţă de Serbia. Astfel, în loc să acorde sprijin fără rezerve cererilor României în privinţa Bulgariei, el a încercat să realizeze un compromis paşnic între diferendele lor. Dar românii credeau că el îşi renega pur şi simplu promisiunile anterioare de sprijin şi au preferat să ignore repetatele declaraţii solemne de bunăvoinţă din partea Vienei.

Vizita la Bucureşti a lui Franz Conrad von Hötzendorf, şef al Marelui Stat Major austriac, la sfârşitul lunii noiembrie 1912, nu a reuşit să liniştească cine ştie ce pe Rege şi guvernul conservator de deplinul sprijin al Austriei în chestiunea bulgară, în ciuda promisiunilor lui Conrad că va reprezenta „cu vigoare" interesele României în criza în curs. Cu toate acestea, el a primit asigurări din partea lui Carol că, în cazul unui război european, România îşi va îndeplini obligaţiile de „aliat credincios" al Austriei şi că el şi generalul Alexandru Averescu, şef al Marelui Stat Major român, au aprobat planurile pentru o desfăşurare comună de trupe împotriva Rusiei şi a Serbiei. Conrad a părăsit Bucureştii având certitudinea că Austria se putea bizui pe actualul guvern, dar avea îndoieli serioase cu privire la atitudinea lui Brătianu şi a lui Take Ionescu faţă de Austria şi Tripla Alianţă.

Succesul misiunii lui Conrad de întărire a legăturilor între România şi Puterile Centrale nu depindea de propriile sale promisiuni, ci de tăria cu care Austria sprijinea revendicările teritoriale ale României împotriva Bulgariei. Negocierile de la Londra din decembrie 1912 şi ianuarie 1913 între reprezentanţii bulgari şi români, care se desfăşurau paralel cu negocierile de pace dintre aliaţii balcanici şi Turcia, au eşuat. Cererea românilor cu privire la o graniţă în Dobrogea, pe linia Silistra-Balcic, ca formulă minimală, şi pe linia Turtucaia-Balcic, ca formulă maximală, era total inacceptabilă pentru bulgari. Întrucât devenea clar că bulgarii erau hotărâţi să temporizeze negocierile până la încheierea unei păci generale în Balcani (când, era de presupus, Bulgaria va fi în măsură să trateze cu românii de pe poziţii de forţă), Regele Carol

ameninţa cu o acţiune militară. Berchthold s-a trezit la mijloc. Pe de o parte, căuta să demonstreze fidelitatea Austriei faţă de România, cerându-le bulgarilor să accelereze ritmul negocierilor, dar, pe de altă parte, încerca să obţină aderarea Bulgariei la Tripla Alianţă şi, ca atare, îi avertiza pe români împotriva unei soluţii militare în privinţa frontierei din Dobrogea. Argumentul său că un atac împotriva Bulgariei ar întări alianţa balcanică şi prin aceasta ar face ca balanţa să încline în defavoarea României n-a făcut decât să mărească neîncrederea Bucureştilor faţă de Austria.

În această conjunctură critică, România şi Austro-Ungaria au reînnoit, la 5 februarie 1913, alianţa lor pe o perioadă de şapte ani. Viteza cu care a fost realizată a contrazis precaritatea relaţiilor dintre cele două ţări. Regele Carol ştia că tratatul nu se bucura de sprijinul opiniei publice şi al unui mare număr de politicieni din ambele partide, fiind astfel nevoit să depună mai multe eforturi ca de obicei pentru a apăra caracterul lui secret. El se afla sub imensa presiune a partizanilor războiului de la Bucureşti, care cereau o intervenţie imediată împotriva Bulgariei, şi a apelat la partenerul său austriac cerându-i să facă o declaraţie publică fermă de sprijinire a României, ca mijloc de contracarare a sentimentelor antiaustriece. Totuşi, fragilitatea alianţei era clară pentru ambele părţi, deoarece curând avea să vină rândul liberalilor să formeze un guvern, iar Brătianu îşi exprimase clar preferinţa pentru Antantă.

Impasul intervenit între România şi Bulgaria, care ameninţa să se transforme în conflict armat şi să implice Marile Puteri pe poziţii diferite, a condus la întrunirea unei conferinţe a ambasadorilor la Sankt Petersburg. În luna mai, aceştia au aprobat un compromis, prin care se acorda României Silistra şi o zonă de 3 km în jurul oraşului, dar care nu aducea alte modificări în privinţa frontierei. Confruntate cu o astfel de rară unanimitate din partea Marilor Puteri, guvernul român şi cel bulgar au cedat, dar niciunul nu a renunţat la pretenţiile sale iniţiale. Întrucât negocierile bilaterale nu au reuşit să le rezolve diferendele, probabilitatea implicării României în

conflictul din Balcani a crescut. Relaţiile dintre România şi Austro-Ungaria s-au înăsprit, de asemenea, întrucât politicienii români îi blamau pe reprezentanţii austrieci la conferinţa de la Sankt Petersburg pentru a fi arătat prea multă solicitudine faţă de Bulgaria.{107}

La sfârşitul lunii mai şi în cursul lunii iunie, România şi Austro-Ungaria s-au îndepărtat şi mai mult una de alta, întrucât interesele lor conflictuale în Balcani au scos la iveală toate sursele de ostilitate subiacente. Înstrăinarea aliaţilor balcanici, ca urmare a împărţirii prăzii după înfrângerea de către aceştia a Turciei, a oferit guvernului român o ocazie să-şi sporească presiunile asupra Bulgariei. Dar propunerile sârbeşti şi greceşti cu privire la o alianţă împotriva Bulgariei au determinat un avertisment din partea lui Berchthold, potrivit căruia, în cazul unui război între Bulgaria şi Serbia, Austro-Ungaria se va vedea nevoită să acţioneze împotriva Serbiei, dacă va fi necesar, chiar cu forţa armelor. Acesta a pus în gardă guvernul român să evite orice alianţă cu Serbia sau cu Grecia, pentru că astfel de angajamente ar fi pus România în dezacord cu politica Triplei Alianţe în regiune. Aceste ameninţări, în loc să-i intimideze pe români, i-au convins pe Rege şi pe conducătorii ambelor partide să ducă o politică independentă faţă de Bulgaria, o decizie care a slăbit şi mai mult legăturile cu Tripla Alianţă.

Către sfârşitul lui iunie, liderii români ajunseseră astfel la o remarcabilă unanimitate de păreri cu privire la necesitatea unei intervenţii militare, dacă Bulgaria îi ataca pe foştii ei aliaţi. Aceasta era poziţia Regelui, iar Titu Maiorescu a informat guvernul bulgar că România „va acţiona” în caz de război. Ionel Brătianu i-a cerut şi el Regelui să ia măsuri energice pentru a preîntâmpina o modificare a „echilibrului balcanic”. La 3 iulie, trei zile după ce armatele bulgare atacaseră poziţiile sârbeşti şi greceşti. Carol a ordonat mobilizarea, întâmpinată cu entuziasm patriotic şi demonstraţii împotriva Austro-Ungariei. O săptămână mai târziu, România va declara război Bulgariei. Armata ei nu a întâmpinat o rezistenţă serioasă, dat fiind că forţele bulgare

erau angajate împotriva celor sârbeşti, greceşti şi turceşti de la sud. La 22 iulie, în timp ce rezistenţa bulgară se dezintegra pe toate fronturile, guvernul român a acceptat un armistiţiu, pentru că Regele Carol şi politicienii liberali şi conservatori nu porniseră la război pentru a distruge Bulgaria. Obiectivul lor fusese mai curând să menţină echilibrul de forţe în Balcani şi să impună rolul României ca garant al acestuia.

Realizarea unei păci generale în Balcani n-a luat mult timp, pentru că Bulgaria fusese total învinsă. În virtutea prevederilor Tratatului de la Bucureşti, semnat la 10 august, Bulgaria a fost obligată să renunţe la majoritatea teritoriului pe care îl dobândise în primul război balcanic şi a cedat Dobrogea de Sud României, recunoscând linia Turtucaia-Balcic drept noua frontieră între cele două ţări. România a ieşit din conferinţa de pace nu numai cu mai mult teritoriu, ci şi cu un prestigiu sporit şi un nou simţământ de încredere în sine, ceea ce făcea şi mai puţin probabil decât înainte ca politicienii şi opinia publică să consimtă la o tutelă austriacă.

Criza balcanică din 1912–1913 a desăvârşit înstrăinarea României de Austro-Ungaria şi de Tripla Alianţă. Ottokar Czernin, ministrul austro-ungar în România, a făcut în decembrie 1913 o evaluare deprimantă a situaţiei. Acesta avertiza că o refacere a vechilor relaţii cu România era extrem de îndepărtată şi insista pentru o schimbare drastică a politicii guvernului ungar în privinţa naţionalităţilor ca fiind unicul mijloc prin care România ar putea fi împiedicată să se alieze Antantei.{108} Czernin a descifrat corect atmosfera de la Bucureşti. Liberalii şi mulţi conservatori erau acum hotărâţi să realizeze aspiraţiile naţionale îndelung nutrite şi să-şi orienteze politica externă în acest sens. Atenţia lor s-a concentrat fireşte asupra Transilvaniei şi a Bucovinei. Venirea lui Ionel Brătianu şi a liberalilor la putere, în ianuarie 1914, a vestit reorientarea politicii externe româneşti. Cu toate că Regele Carol, care fusese profund dezamăgit de politica austro-ungară în Balcani, nu s-a opus noului curs, el a continuat să creadă că o politică germanofilă era cea mai potrivită pentru România, pe termen lung.

Apropierea de Antantă era în plină desfăşurare în primăvara anului 1914. Relaţiile oficiale dintre Franţa şi România s-au încălzit vizibil, dat fiind că diplomaţii francezi acordaseră sprijin deplin României în timpul celui de-al doilea război balcanic şi aprobaseră prevederile Tratatului de la Bucureşti. Aceştia au coordonat politica lor cu acţiunea Rusiei, de curtare asiduă a României desfăşurată sub conducerea lui Sazonov. Vizita ţarului la Constanţa la 14 iunie 1914 a marcat începutul unei noi ere în relaţiile dintre cele două ţări. Ele au convenit să menţină Tratatul de la Bucureşti şi să conlucreze în vederea apărării intereselor lor comerciale la Marea Neagră, dar Brătianu a refuzat să angajeze ţara sa faţă de Tripla Alianţă. Era dornic să continue apropierea de Rusia, dar nu avea nicio dorinţă să sporească tensiunile cu Austro-Ungaria şi a respectat puterea militară şi economică a Germaniei. Intenţiona să urmeze aceeaşi poziţie precaută, croindu-şi drum printre Marile Puteri aflate în competiţie, urmată de tatăl său la începutul Crizei orientale din 1875–1878. Politica sa era să nu rişte nimic din ceea ce fusese câştigat şi astfel să se apropie de Franţa şi Rusia fără să grăbească o ruptură deschisă cu Austro-Ungaria şi Germania.

4
SOCIETATE ŞI ECONOMIE

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi cei câţiva ani până la izbucnirea Primului Război Mondial au avut un rol decisiv pentru dezvoltarea socială şi economică a României. În multe domenii, ea s-a îndreptat către formele moderne. Populaţia a crescut neîntrerupt şi a căpătat un caracter mai urban, industrializarea a luat avânt, iar infrastructura unei economii avansate a început să se articuleze. Partidul Liberal şi Partidul Conservator încurajau întreprinderea particulară, dar rolul statului de întreprinzător şi regulator s-a dovedit indispensabil pentru progresul economic. În acelaşi timp, persistau multe dintre caracteristicile unei ţări subdezvoltate. Agricultura rămânea baza economiei, iar marea majoritate a populaţiei continua să trăiască la ţară. În ciuda unei creşteri a producţiei şi a legislaţiei reformei agrare, în 1914 agricultura a rămas în esenţă ceea ce fusese structural pe la mijlocul secolului, iar locuitorii rurali nu se bucurau în general de binefacerile progresului economic. Sărăcia era larg răspândită, iar rata mortalităţii se menţinea înaltă, din cauza alimentaţiei, igienei şi asistenţei medicale proaste. Industrializarea, în ciuda unor creşteri impresionante, era inegală, întrucât industriile-cheie şi o relaţie reciproc avantajoasă cu agricultura se dezvoltau anevoios. Legăturile economice ale României cu Europa au devenit mai complexe, dar relaţiile nu erau acelea dintre parteneri egali. Pieţele străine pentru produsele agricole, furnizorii străini de bunuri manufacturate, atât pentru industrie, cât şi pentru pieţele de bunuri de larg consum, precum şi capitalul străin au devenit indispensabile pentru sănătatea economică a României, crescându-i astfel dependenţa de Marile Puteri ale Europei Occidentale.

STRUCTURA DEMOGRAFICĂ ŞI SOCIALĂ

Populaţia României a sporit constant în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În 1861, cele două Principate luate la un loc aveau 3 969 675 locuitori. Dintre aceştia, 2 400 921 de „suflete", potrivit statisticilor întocmite de Dionisie Pop Marţian în 1859 şi 1860, trăiau în Muntenia. Alt recensământ, de data aceasta realizat de Ion Ionescu de la Brad pentru Moldova în 1859, stabilea numărul locuitorilor acestui principat la 1 403 927. În 1899, totalul populaţiei ţării crescuse la 5 956 690. Creşterea nu fusese neîntreruptă. O perioadă de vreme, la începutul anilor '70, sensul a fost invers, în special din cauza unei secete puternice şi a unor recolte slabe în 1873 şi 1874. Zonele rurale au suferit mai mult decât cele urbane de pe urma acestor calamităţi naturale, însă epidemiile de holeră şi de vărsat din acest deceniu au secerat multe vieţi în mediul urban. Apoi, în anii '80 a survenit o creştere rapidă, urmată de o stagnare în anii '90 şi după aceea de o creştere constantă, chiar dacă nu spectaculoasă, în cele două decenii care au precedat izbucnirea Primului Război Mondial.{109}

Creşterea populaţiei nu a fost uniformă peste tot. De pildă, populaţia Moldovei a crescut doar cu 40 la sută între 1859 şi 1899, în timp ce populaţia totală a ţării a crescut cu 54 la sută. Această încetinire la nivel regional, care a inversat tendinţa primei jumătăţi a secolului, a fost provocată de migrarea moldovenilor către alte părţi ale ţării, în special spre Bucureşti, după Unirea Principatelor, de descreşterea numărului de imigranţi din Galiţia şi Bucovina şi de o rată mai înaltă a mortalităţii decât în Muntenia. Centrele urbane au înregistrat fluctuaţii spectaculoase de populaţie până la sfârşitul secolului. Între 1870 şi 1874, populaţia totală a oraşelor a descrescut cu 28 000 locuitori, îndeosebi din cauza epidemiilor. Apoi, între 1886 şi 1899, aceasta a crescut în ritmuri anuale care variau între 4,2 şi 18,6 la sută, după care s-a realizat o oarecare stabilitate a ratelor de creştere. În

zonele rurale în general, spre deosebire de cele urbane, nu au avut loc schimbări bruşte, ci mai curând o creştere permanentă a populaţiei, cu toate că ratele au diferit de la o jumătate de deceniu la alta. De exemplu, între 1870 şi 1874, ca şi la oraşe, creşterea medie anuală a populaţiei a încetinit considerabil, de la 40 015 la 3 893, pentru ca apoi, între 1896 şi 1899, să ajungă de la 60 318 la 78 024 locuitori pe an.

Creşterea populaţiei între 1859 şi 1914 s-a datorat unei rate înalte a natalităţii combinată cu o descreştere modestă a ratei mortalităţii. Menţinerea creşterii populaţiei s-a datorat în primul rând zonelor rurale. Între 1859 şi 1889, naşterile au depăşit decesele cu puţin peste un milion, dar la oraşe, în aceeaşi perioadă, naşterile au depăşit decesele doar cu 6 228. Astfel, sporul natural al populaţiei la ţară a fost de aproape 100 la sută, în schimb la oraşe a fost de numai 0,56 la sută în acelaşi interval de timp.{110}

Rata înaltă a mortalităţii a continuat să fie o frână serioasă în creşterea populaţiei până la Primul Război Mondial, în special în rândul copiilor. De pildă, în 1892, dintr-un total de 96 062 decese în întreaga ţară, între ianuarie şi iunie, 44 092 au fost copii sub vârsta de cinci ani, reprezentând aproape jumătate din numărul total al deceselor. Cauza principală era lipsa de îngrijire corespunzătoare (alimentaţie, igienă şi condiţii de asistenţă medicală inadecvate).{111}

După cum sugerează cifrele menţionate mai sus, majoritatea românilor locuiau la ţară. În 1859, 85 la sută din populaţie era rurală, iar în preajma Primului Război Mondial, în 1912, procentul respectiv era de 82 la sută. Aceste cifre reflectă de asemenea dezvoltarea oraşelor şi a târgurilor. Între 1859 şi 1899, populaţia urbană a crescut de la 552 000 la 1 050 000, sau cu 90 la sută, şi a continuat să crească aproximativ în acelaşi ritm până la Primul Război Mondial. Poziţia Bucureştilor ca principal centru demografic al ţării s-a consolidat, populaţia sa crescând de la 122 000 de locuitori în 1859 la 381 000 în 1916.

Creşterea populaţiei urbane s-a datorat în mare parte imigrărilor de la sate, pentru că, după cum am văzut, sporul

natural era practic nul. În 1859 şi 1889, de pildă, circa 300 000 persoane s-au mutat din zonele rurale la oraşe. În deceniul anterior Primului Război Mondial, această migraţie s-a orientat în special către oraşele cu cel mai dinamic ritm de dezvoltare economică – Bucureşti, centrul industrial de frunte; două mari porturi pe Dunăre, Galaţi şi Brăila; Ploieşti, centrul noii industrii petroliere, şi Craiova, principalul centru economic şi financiar al Olteniei.{112}

Structura socială la cumpăna dintre veacuri îşi păstra în mare contururile vizibile în 1850, dar aveau loc, aşa cum o sugerează dezvoltarea oraşelor, schimbări importante. Izbitoare de la prima vedere a fost dispariţia formală a fostei clase boiereşti, la începutul acestei perioade. Statutul lui Alexandru Ioan Cuza din 1864 a abolit toate privilegiile de clasă şi, prin extensie, a eliminat rangul de boier, acţiune confirmată de Constituţia din 1866. Dar nu se putea spune că această legislaţie era revoluţionară. Ea recunoştea pur şi simplu o stare de lucruri care exista deja, dat fiind că ierarhia boierească fusese constant subminată de schimbările economice şi de ridicarea noii şi dinamicei clase mijlocii. Totuşi, marea moşierime a rămas o puternică forţă economică la ţară şi şi-a păstrat un loc-cheie în economia generală a ţării. Aproximativ 2 000 de mari moşieri (posedând peste 500 ha) deţineau o suprafaţă totală de trei milioane ha sau cam 38 la sută din întregul pământ arabil.{113}

Majoritatea marilor moşieri duceau acelaşi mod de viaţă cunoscut în prima jumătate a secolului al XIX-lea.{114} Ei nu luau parte direct la administrarea domeniilor lor şi nu se preocupau de progresul tehnologic. În schimb, preferau să trăiască la Bucureşti sau în alt mare oraş, sau petreceau mult din timpul lor în străinătate, în Franţa, Italia ori Elveţia. Îşi dădeau moşiile în arendă pentru o sumă fixă, pe care o cheltuiau pe orice altceva decât agricultura. Au pierdut astfel contactul cu satul şi locuitorii lui. Neglijarea, chiar abandonarea de către ei a agriculturii, sursa lor tradiţională de venituri şi baza poziţiei lor politice şi sociale, a accelerat dezintegrarea clasei lor. Majoritatea se confruntau cu severe

dificultăţi financiare. La 1900, multe moşii erau ipotecate la Creditul Funciar Rural, iar alte surse de credit au fost drastic limitate. Moşierii nu aveau acces la Banca Naţională, o fortăreaţă liberală folosită pentru promovarea politicii sociale şi economice a Partidului Liberal, în timp ce Banca Agricolă, înfiinţată în 1894, cu scopul expres de a sprijini marile proprietăţi, nu a reuşit să-şi ducă la îndeplinire responsabilităţile.

La ţară, locul marilor moşieri nu a fost luat de către burghezia urbană, ci de către arendaşi, care formau o pătură subţire între marii moşieri şi ţărănime. Arendaşul tipic era de origine rurală, dar avea puţin de a face direct cu agricultura. La origine fusese cămătar, proprietar de mică prăvălie sau negustor de grâne, care acumulase capital şi îl investise în pământ. Prin ocupaţiile sale iniţiale, temperamentul şi lipsa sa de respect pentru tradiţiile rurale, era principalul aliat al burgheziei la ţară.{115}

Pe măsură ce scădea rolul moşierului, creştea importanţa arendaşului, datorită expansiunii rapide a sistemului arendei în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. La 1900, peste jumătate din pământul moşiilor de peste 500 ha şi trei sferturi din pământul moşiilor de peste 3 000 ha erau date în arendă. Suprafaţa medie de pământ arabil luat în arendă de către un arendaş era de 700 ha. Dar în unele părţi ale ţării, arendarea pe scară largă, cu caracter comercial, era un lucru obişnuit, în special în Moldova de nord, unde Trustul Fischer, format în anii ’90, arenda terenuri în trei judeţe, ce ajungeau la o suprafaţă de 237 863 ha. Un număr de arendaşi erau evrei austrieci, precum familia Fischer, care aveau uşor acces la capitalul bancar austriac şi erau nu numai capabili să controleze pământul, ci şi să organizeze depozitarea şi transportul grânelor la pieţele de desfacere. Aceştia dominau astfel întregul proces de producţie şi de distribuţie şi îi puneau pe cultivatorii ţărani faţă în faţă cu practicile şi mentalitatea capitalismului pe scară largă. Mulţi arendaşi sprijineau Partidul Conservator, în special aripa sa junimistă, pentru că apăra marile trusturi de arendă, socotindu-le eficiente din

punct de vedere economic.

Ţărănimea nu forma doar cel mai larg segment al populaţiei rurale, ci rămânea şi clasa cea mai numeroasă a societăţii româneşti în întregul ei. Era departe însă de a fi omogenă.{116} Se evidenţiau câteva straturi, ce se distingeau între ele prin ocupaţii şi nivel de trai. Printre cei mai săraci, erau ţăranii fără pământ, care lucrau ca argaţi. În 1913, aceştia numărau vreo 200 000, adică circa 14 la sută din totalul persoanelor active în agricultură. Aceştia formau proletariatul agricol. Dacă se iau în calcul cele 100 000 de capete de familie care nu aveau propriul lor pământ şi erau nevoite să închirieze câte o bucată de teren pentru care plăteau dijmă, proletariatul agricol ajungea la aproximativ 300 000 de persoane. Cu toate că cifra a rămas în mare constantă în timpul deceniului de dinaintea Primului Război Mondial, asta nu înseamnă că se realizase un anumit grad de stabilitate economică la ţară. Mulţi ţărani continuau să facă parte din rândurile celor lipsiţi de pământ, dar nu mai erau incluşi în statisticile agricole, pentru că fuseseră atraşi în industrie şi transporturi.

Mai erau şi alte categorii de ţărani care o duceau greu. De remarcat, printre aceştia, erau cei ce stăpâneau mai puţin de cinci hectare, minimum necesar pentru a asigura întreţinerea unei familii de cinci persoane. Numărând circa 750 000 de persoane şi reprezentând jumătate din gospodăriile ţărăneşti de sub 50 ha, aceştia erau nevoiţi să-şi suplimenteze veniturile, mai mult decât modeste, lucrând pentru moşieri, pentru arendaşi şi pentru vecinii mai înstăriţi. Până şi aşa-numiţii ţărani mijlocaşi, care de obicei aveau destul pământ, trebuiau să se angajeze câteodată la vreo moşie învecinată ca să o scoată la capăt. Având fiecare câte 5 până la 10 ha, formau o pătură subţire de vreo 176 000 de gospodării, sau 14 la sută din totalul gospodăriilor ţărăneşti. O recoltă slabă sau o creştere a impozitelor erau suficiente să-i arunce în rândurile sărăcimii agricole.

Mai erau şi ţăranii înstăriţi, cei care posedau 10 până la 50 ha şi ale căror gospodării le ofereau un trai relativ confortabil.

Cu toate că nu depăşeau numărul de 36 000, aceştia erau puternici din punct de vedere economic, stăpânind 696 000 ha, adică 18 la sută din întreaga proprietate ţărănească. Ei formau nucleul clasei mijlocii agricole de la sate, ale cărei rânduri erau îngroşate de alte grupuri sociale, şi anume micii negustori, preoţii şi învăţătorii. Cu toate că aceştia rar deţineau mai mult de 10 ha de pământ, salariile şi alte venituri le asigurau un nivel de trai asemănător cu cel al ţăranilor înstăriţi. Ei împărtăşeau de asemenea aspiraţii sociale şi politice similare cu aceştia.

Clasa mijlocie urbană s-a afirmat din punct de vedere economic şi politic în cei cincizeci de ani de dinaintea Primului Război Mondial. Compusă din negustori şi industriaşi, funcţionari publici, specialişti, în special avocaţi şi profesori, aceasta era în primul rând o burghezie românească şi a înlocuit clasa eterogenă, în mare parte de origine străină, a comercianţilor şi cămătarilor din secolul al XVIII-lea şi de la începutul secolului al XIX-lea. Expansiunea sistemului administrativ şi creşterea în consecinţă a personalului acestuia, precum şi afirmarea unei politici economice naţionale după Unirea Principatelor în 1859 au încurajat dezvoltarea burgheziei române. O importanţă deosebită a avut-o înfiinţarea Băncii Naţionale a României, de către guvernul Brătianu, în 1880. Aceasta a impulsionat dezvoltarea burgheziei, în special a straturilor ei superioare, întrucât a pus bazele întregului sistem bancar, pe care cercurile financiare liberale l-au folosit pentru a dobândi o poziţie dominantă în economia naţională. Dornică să dezvolte toate ramurile acesteia, ea şi-a folosit influenţa politică pentru a asigura adoptarea acelor legi ce accelerau modernizarea economiei şi, nu în ultimul rând, a acelora ce le consolidau propria lor poziţie în sistemul bancar, în industrie şi comerţ. Burghezia liberală gândea în mod invariabil în termenii naţiunii şi identifica interesele acesteia cu propriile ei interese. Aşa cum am văzut, burghezia promova protecţionismul, o politică pe care o considera esenţială pentru crearea unei industrii naţionale, şi se opunea fluxului liber de capital străin în ţară,

pentru a preîntâmpina subordonarea intereselor ei economice şi politice „capriciilor” marilor puteri (şi, nu mai puţin important, pentru a-şi asigura propria ei preponderenţă).

Marea burghezie s-a afirmat în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Tariful protecţionist din 1886 şi Legea pentru încurajarea industriei naţionale din 1887, care acorda avantaje speciale întreprinzătorilor români, au marcat apariţia unei burghezii industriale agresive. Acesteia i s-au alăturat un număr de mari moşieri care au investit considerabil în industrie. Unele mari familii de bancheri aparţineau şi ele marii burghezii şi erau asociate îndeaproape cu industriaşii. Erau grupate în jurul Băncii Naţionale, pe care Brătienii şi ceilalţi liberali o foloseau pentru a promova propriile lor interese. Numărul marilor bancheri, cu toate că era redus, creştea constant; numai în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea au fost înfiinţate noi bănci cu un capital total de 74 milioane lei.{117}

Burghezia mijlocie era considerabil mai numeroasă decât categoria marilor bancheri şi industriaşi. Membrii ei erau proprietari ai unor modeste întreprinderi „industriale”, precum mici mori sau fabrici alimentare. În ancheta industrială din 1901–1902, acestea erau numite „industrii speciale” şi reprezentau aproximativ 7 000 de unităţi din totalul celor 54 000 de „întreprinderi mijlocii şi mici”.{118} În aceeaşi categorie socială intrau negustorii angajaţi în comerţul local sau regional, funcţionarii din industrie şi bănci şi majoritatea persoanelor ce exercitau o profesiune. Numărul precis al persoanelor din fiecare categorie este greu de determinat din cauza absenţei unor statistici detaliate. Cu toate acestea, statistica persoanelor supuse plăţii unui impozit de patentă (începând din 1896, un impozit de 4 la sută din cifra de afaceri) pentru anul 1903–1904 indică existenţa a 10 364 „întreprinzători”, 1 325 avocaţi, 151 ingineri şi 42 bancheri.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, un alt segment al populaţiei urbane – funcţionarii din administraţia civilă -– s-a extins constant, pe măsură ce guvernul şi administraţia

judeţeană îşi asumau noi responsabilităţi. În 1901 erau 102 560 funcţionari publici sau cam 2 la sută din totalul populaţiei ţării. Funcţionarii publici nu formau un strat omogen, dar majoritatea aveau în comun o viaţă plină de privaţiuni. Aproape jumătate dintre ei aveau salarii sub 50 de lei pe lună, ceea ce-i plasa cam la nivelul muncitorilor salariaţi, în timp ce sub 1 la sută primeau un salariu suficient pentru a-şi duce traiul la nivelul clasei mijlocii.{119}

Meseriaşii oraşelor şi târgurilor continuau să reprezinte un segment distinct şi important al societăţii. La cumpăna dintre veacuri existau aproximativ 166 000 de meseriaşi potrivit unor statistici, sau 98 000, potrivit altora. Numărul lor mare sugerează continua dependenţă a maselor de consumatori de micile ateliere particulare. Totuşi, industria meşteşugărească a cunoscut spasmele unei crize economice, după care nu avea să se mai refacă niciodată. Numărul meşteşugarilor scăzuse de la mijlocul anilor ’70. Producţia meşteşugărească tradiţională nu suferea în primul rând din cauza industriei locale, care era încă relativ puţin dezvoltată, ci din pricina presiunii importului continuu de bunuri manufacturate ieftine destinate pieţei largi, în special din Austro-Ungaria, în virtutea convenţiei comerciale din 1875. Mai târziu, pe măsură ce comerţul internaţional al României s-a diversificat şi industria autohtonă s-a extins, meşteşugarii au fost confruntaţi cu o concurenţă de neînfrânt. Criza generală economică şi financiară din 1899–1903 le-a grăbit decăderea. Legea pentru organizarea meseriilor, adoptată în 1902 de către liberali, şi care promitea ajutor guvernamental, nu a reuşit să pună capăt declinului, întrucât, după 1900, industria manufacturieră autohtonă a năvălit pe pieţele care îl susţinuseră înainte pe meşteşugar. Mulţi meşteri au încetat să mai fie independenţi, iar calfele şi-au pierdut speranţa de a mai ajunge vreodată meşteri şi au intrat în rândurile muncitorilor salariaţi.

Muncitorii salariaţi deveniseră într-adevăr o componentă semnificativă a societăţii urbane la începutul secolului. Erau angajaţi în fabrici de alimente sau în alte industrii de producere a bunurilor de larg consum, în industria minieră,

petrolieră sau în transporturi. Numărul lor se afla în creştere constantă în momentul în care Dionisie Pop Marţian estima că erau 28 000 de „muncitori” angajaţi, mai ales în mori şi distilerii sau în alte mici întreprinderi, atât de la sate, cât şi de la oraşe. La izbucnirea Primului Război Mondial, clasa muncitoare număra circa 200 000 de persoane sau 10 la sută din populaţia activă. Concentrarea sa în mari întreprinderi era în plină desfăşurare, deoarece, potrivit unui studiu din 1901–1902, peste jumătate din muncitorii industriali erau angajaţi în întreprinderi cu cel puţin 100 de muncitori. Procesul era mai avansat la Bucureşti şi în împrejurimile sale, în Valea Prahovei, cu rafinăriile sale, şi în porturile Galaţi şi Brăila, unde industria alimentară şi transportul grânelor atrăseseră mulţi muncitori.{120}

Noua clasă muncitoare urbană s-a format din diverse elemente. Majoritatea proveneau de la ţară, unde suprapopulația începuse să devină o problemă economică şi socială acută. Noii veniţi au găsit de lucru în fabrici, în transporturi şi comerţ, dar se aflau întotdeauna pe treapta cea mai de jos, ca mână de lucru necalificată. De obicei îşi păstrau legăturile cu satul şi continuau să obţină o parte a veniturilor lor din agricultură. Alţii veneau din rezervorul din ce în ce mai mare de meşteşugari sărăciţi, ale căror priceperi erau nemaipomenit de căutate în industrie. Totuşi, în ciuda expansiunii constante din ultimele decenii ale secolului, industria şi alte întreprinderi urbane erau încă prea puţin dezvoltate pentru a-i cuprinde pe toţi cei ce căutau de lucru. Consecinţa a fost o supraofertă neîncetată, în special de mână de lucru necalificată, care, la rândul ei, făcea ca salariile să se menţină joase şi condiţiile de trai, pentru mulţi, de nesuportat.

Condiţiile de muncă în atelierele şi fabricile urbane erau, după cum se ştie, îngrozitoare.{121} Acestea erau aglomerate şi nesănătoase, iar muncitorii nu aveau nicio protecţie împotriva exploatării de către patroni. Orele de muncă nu erau reglementate de către nicio lege cuprinzătoare. Ziua medie de muncă era de 12 până la 14 ore, iar în unele ramuri industriale era de 16 ore. Salariul mediu pentru un muncitor

era de 1,50 lei pe zi. Dar pentru muncitorii de înaltă calificare în anumite industrii putea să fie chiar de 3–4 lei. Până şi salariile relativ bune se dovedeau a fi neîndestulătoare pentru a acoperi nevoile de bază, de hrană şi locuit. Preţurile alimentelor în Bucureşti, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, arată că nivelul de trai al muncitorului mediu trebuie să fi fost scăzut, întrucât preţurile la produsele de bază, pâinea, de pildă, erau în creştere, în timp ce salariile rămâneau, mai mult sau mai puţin, constante. Industriile de toate felurile erau interesate să angajeze femei şi copii deoarece le puteau plăti salarii mai scăzute (cu 20 până la 50 la sută mai puţin decât bărbaţilor) pentru acelaşi număr de ore ca bărbaţii şi fiindcă ridicau mai puţine probleme de disciplină. Disponibilitatea femeilor şi copiilor tindea să menţină salariile joase şi orele de muncă numeroase. Acelaşi lucru îl făcea suprapopularea oraşelor şi a târgurilor. În jurul anului 1900, pentru prima oară în România, apărea o supraabundenţă de mână de lucru, în special datorită permanentei migrări de la sate. Un aflux inepuizabil de forţă de muncă însemna adesea şomaj larg răspândit, în special în perioadele de criză economică, aşa cum s-a întâmplat în 1899–1903.

Din punct de vedere etnic şi religios, între jumătatea secolului al XIX-lea şi 1914 populaţia României a fost remarcabil de omogenă. În 1899, dintr-o populaţie totală de 5 956 690 de locuitori, 5 489 296 erau români, adică 92,1 la sută. Din punctul de vedere al religiei, ortodocşii reprezentau 91,5 la sută, majoritatea covârşitoare fiind români (mai era un număr mic de greci, bulgari, ruşi şi sârbi).

Evreii formau singura minoritate semnificativă din România în această perioadă.{122} Numărul lor a crescut constant în a doua jumătate a secolului, în special ca urmare a imigrării din Rusia şi din Imperiul Habsburgic. În 1912 erau 240 000 sau 3,3 la sută din întreaga populaţie. Locuiau mai ales în oraşe şi târguri şi în acelaşi an constituiau 14,6 la sută din totalitatea populaţiei urbane. Această concentraţie era izbitoare în Moldova, unde evreii formau aproape 32 la sută

din populaţia urbană. La Iaşi, 42 la sută din locuitori erau evrei, iar în treisprezece alte oraşe ei constituiau peste 30 la sută din populaţie. În afara Moldovei, doar în două oraşe evreii treceau de 10 la sută din populaţie: Brăila (14 la sută) şi Bucureşti (13 la sută).

Creşterea populaţiei evreieşti şi concentrarea ei în oraşe şi târguri şi concurenţa economică şi socială pe care aceasta o reprezenta, în consecinţă, în ochii românilor băştinaşi au dus la o serie de restricţii în privinţa activităţii lor. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, evreii au fost consideraţi tot timpul străini, dar, în cursul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, au fost adoptate câteva măsuri care sugerau începerea procesului lor de emancipare.

Măsurile erau, desigur, modeste: noul Cod civil din 1862 permitea naturalizarea individuală de către Consiliul de Stat la zece ani după înaintarea unei petiţii adresate Domnitorului; s-a propus chiar să li se acorde drepturi civile în localităţile în care trăiau, dacă îşi puteau dovedi „sentimentele româneşti”. În 1865, Cuza a mers atât de departe încât a anunţat un proiect de „emancipare treptată a locuitorilor de cult mozaic”.

După răsturnarea lui Cuza în 1866, a avut loc o schimbare decisivă de atitudine faţă de evrei. Aceasta s-a evidenţiat imediat în articolul 7 al noii Constituţii, care nu recunoştea cetăţenia celor care nu erau creştini. Probabil că această schimbare de atitudine poate fi atribuită slăbirii liberalismului romantic după 1848 şi înlocuirii abordării cosmopolite a problemelor sociale cu un naţionalism îngust, care cerea o Românie exclusiv pentru etnicii români. Problema fusese pusă în termeni clari la Iaşi în 1862 de către un comitet însărcinat cu înfrumuseţarea oraşului şi care cerea să se pună imediat capăt „colonizării” Iaşilor de către evrei, deoarece oraşul fusese inundat de „aceşti străini, care nu aveau niciun fel de legătură cu ţara”. După 1866, liberalii s-au aşezat în fruntea acţiunii de înăsprire a restricţiilor impuse evreilor. În 1867, de exemplu, Ion Brătianu, ministru de Interne, a dat instrucţiuni prefecţilor să pună cu stricteţe în aplicare reglementările privitoare la „vagabonzii evrei”, prin care el intenţiona să

limiteze imigrarea şi stabilirea lor, în special la sate. Când au ajuns la putere, conservatorii au dus o politică similară. În 1873, de pildă, guvernul Catargiu a introdus o nouă lege cu privire la comercializarea băuturilor spirtoase, care încerca să distrugă monopolul pe care evreii îl stabiliseră de fapt. Evreii din România au protestat şi au câştigat sprijinul organizaţiilor evreieşti din străinătate, în special al organizaţiei Alliance Israélite Universelle, de la Paris, care, prin intermediul unor politicieni vest-europeni plini de înţelegere, au exercitat presiuni asupra guvernului român pentru a obţine modificarea legislaţiei. Această presiune a culminat cu cerinţele impuse României la Congresul de la Berlin din 1878 de a revizui articolul 7 din Constituţie, pentru a le da posibilitatea evreilor să obţină drepturi civile şi politice.

Din 1879 până la Primul Război Mondial, tratamentul evreilor ca străini nu s-a schimbat în mod semnificativ. Doar un număr mic, poate nu mai mult de 1 000, au reuşit să obţină cetăţenia potrivit noilor proceduri stabilite prin Constituţie. Legislaţia română, în special cea referitoare la probleme economice, adoptată în timpul guvernelor liberale, era discriminatorie în privinţa străinilor şi, ca atare, împotriva evreilor, fiind favorabilă românilor băştinaşi. De exemplu, Legea cu privire la Camerele de comerţ din 1881 şi Codul comercial din 1887 stipulau că anumite funcţii puteau fi deţinute doar de către cetăţenii români. În mijlocul a ceea ce criticii denumesc „era persecuţiei legale” a avut loc o emigraţie substanţială de evrei. Cam 52 000 au părăsit ţara între 1899 şi 1907. Principala cauză pare să fi fost economică şi legată de criza din 1899–1903 şi în special de declinul industriei meşteşugăreşti, întrucât mulţi dintre emigranţi erau mici meşteşugari.{123} În 1908 şi 1909 valul de emigrări a mai scăzut, pare-se datorită refacerii economice a ţării. În pragul Primului Război Mondial, statutul juridic al evreilor era, în esenţă, acelaşi cu cel din 1879.

AGRICULTURA

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi în anii de până la Primul Război Mondial, agricultura a continuat să fie baza economiei româneşti. Marea majoritate a populaţiei locuia la sate şi depindea de agricultură ca să-şi ducă traiul. Chiar şi în anul 1900, agricultura contribuia cu două treimi la produsul naţional brut şi asigura trei sferturi din exporturile ţării. Totuşi, în ciuda progreselor înregistrate de industrie şi de sistemul bancar, a consolidării infrastructurii şi a creşterii producţiei agricole, nu au avut loc schimbări semnificative în organizarea agriculturii. Responsabilitatea directă pentru producţie rămânea pe seama ţăranilor, care deţineau majoritatea uneltelor şi animalelor şi urmau căile tradiţionale de cultivare a pământului. Relaţiile agrare s-au schimbat şi ele, dar nu prea mult. În ciuda unor notabile tentative de reformă, majoritatea ţăranilor rămânea supusă voinţei moşierilor sau a intermediarilor lor, adică arendaşii.

Efectele reformei agrare din 1864 au fost mult sub aşteptări. Cu toate că ţăranilor li se dăduse dreptul de proprietate asupra pământului pe care îl lucraseră pentru moşieri şi cu toate că obţinuseră libertatea individuală, nu s-a dezvoltat o clasă prosperă de mici proprietari de pământ, de ţărani independenţi, acea coloană vertebrală economică şi socială a unei monarhii constituţionale. În schimb, un număr mare de ţărani au rămas dependenţi de foştii lor moşieri. După reformă, marii proprietari de pământ, împreună cu statul, au reţinut cam 70 la sută din pământul arabil al ţării, în timp ce proprietatea ţărănească (cea a foştilor clăcaşi şi a ţăranilor liberi, răzeşii şi moşnenii) reprezenta restul. Cei mai mulţi ţărani aveau prea puţin pământ arabil şi păşuni ca să poată fi independenţi din punct de vedere economic. Ei erau astfel nevoiţi să revină la foştii lor stăpâni, care erau mai mult decât dornici să-şi arendeze pământul în schimbul unor prestaţii în muncă. Drept rezultat, s-a înfiripat treptat un nou sistem de dependenţă, numit, pe bună dreptate, „neoiobăgie”, de către Constantin Dobrogeanu-Gherea.

În cele două decenii de după reforma agrară, ţăranii

împroprietăriţi, în majoritatea lor, au suferit o diminuare a gospodăriilor lor sau le-au pierdut cu totul.{124} În 1864, din 445 000 de clăcaşi, 406 000 primiseră pământ, fie din al statului, fie din al moşierilor. Dar, cel puţin 100 000 de clăcaşi nu au primit deloc pământ arabil, ci doar un teren de casă şi grădină, iar alţi 150 000 au primit loturi prea mici pentru a putea întreţine o familie de patru persoane. Aceste grupuri formau segmentul cel mai sărac al ţărănimii. Totuşi, către sfârşitul anilor ’80, se vedea clar că până şi cele mai largi părţi ale ţărănimii nu puteau supravieţui ca producători independenţi. Mulţi îşi pierduseră pământul care li se acordase prin reformă. Ei au fost nevoiţi să vândă o parte sau întregul pământ moşierilor sau vecinilor lor mai prosperi, împotriva stipulaţiilor legii agrare, deoarece nu aveau destul pământ sau de bună calitate, pentru ca gospodăriile lor să fie viabile din punct de vedere economic. Chiar cei care aveau terenuri corespunzătoare nu deţineau cunoştinţele necesare şi nici mijloacele (unelte, îngrăşăminte, credite) pentru rentabilizarea agriculturii. Toţi ţăranii au fost supuşi efectelor pernicioase ale permanentei fragmentări a gospodăriilor, pentru că, în absenţa unei legi a primogeniturii, taţii respectau tradiţia împărţind chiar gospodăriile minuscule între fiii lor. Aceştia, la rândul lor, în disperare de cauză, le vindeau sau ipotecau pe mai nimic. Principalii beneficiari erau moşierii şi ţăranii mai înstăriţi, precum şi negustorii de la sate. Nu este o coincidenţă că, în această perioadă (1864–1888), arendaşii s-au impus ca element important al societăţii rurale.

Reforma agrară şi permanenta nevoie de pământ a ţăranilor au creat o situaţie complexă la sate, care va determina evoluţia relaţiilor agrare în următorii patruzeci de ani. Moşierii continuau să deţină controlul asupra a aproape şase milioane de hectare de pământ arabil, fineţe, păşuni şi păduri, dar lor le lipseau animalele, uneltele şi mâna de lucru necesare pentru a-şi cultiva pământurile. Ei aveau astfel toate motivele să satisfacă nevoia de pământ a ţăranilor. Datorită unor secete mari, care s-au abătut asupra ţării în 1865 şi 1866, au fost în măsură să impună dări şi alte condiţii

deosebit de avantajoase pentru ei. Învoiala dintre cele două părţi se realiza sub forma unui contract scris, prin care ţăranul era de acord să îndeplinească un anumit volum de muncă sau, în unele cazuri, să dea o parte a recoltei în schimbul folosirii unei suprafeţe anume de teren. Dar moşierii nu erau mulţumiţi cu acest tip de învoială tradiţională. Ei cereau garanţii că ţăranii vor presta întregul volum de muncă pe care au promis să-l facă.

Guvernul a răspuns preocupărilor moşierilor (şi ale arendaşilor) cu o Lege privitoare la învoielile agricole în 1866. {125} Aceasta cerea ţăranilor care au primit pământ sau păşune să plătească o dare în bani, produse sau muncă sau o combinaţie între acestea. În plus, ei trebuiau să muncească o anumită suprafaţă de teren pentru moşier sau arendaş şi să dea acestora şi unele plocoane în produse. Aceste obligaţii nu au fost la început exagerat de împovărătoare, întrucât moşierii şi arendaşii erau extrem de interesaţi să beneficieze de munca ţăranilor şi nu îşi permiteau să îndepărteze potenţiala mână de lucru prin impunerea unor condiţii aspre. Dar aplicarea contractelor s-a dovedit deosebit de oneroasă pentru ţărani. Autorităţile comunale, care se aflau adesea sub influenţa moşierilor, aveau puterea să-i oblige pe ţărani să se conformeze termenilor contractuali şi să aplice pedepse severe în cazul în care aceştia nu reuşeau să-i îndeplinească, inclusiv să cheme forţa armată, dorobanţii, şi să procedeze la vânzarea imediată a animalelor şi a altor bunuri ale celui ce a încălcat învoiala. Apelurile ţăranilor la instanţele judecătoreşti sau la organele administraţiei centrale erau rareori încununate de succes, întrucât aceste organe erau mulţumite să lase problemele în seama oficialităţilor locale. Oneroasă, de asemenea, pentru ţărani a fost şi răspunderea colectivă. Majoritatea contractelor, care erau încheiate cu întreg satul, stipulau că toţi cetăţenii acestuia erau răspunzători pentru neîndeplinirea de către unul dintre ei a obligaţiilor faţă de moşieri sau de arendaşi, indiferent din ce cauză.

Deteriorarea situaţiei economice a ţăranilor şi folosirea forţei împotriva celor care nu duceau la îndeplinire

prevederile învoielilor au dus la creşterea violenţelor la ţară. Liberalii, promotori ai continuării reformei agrare, şi alţi oameni politici care recunoşteau neajunsurile economice ale sistemului existent au trecut până la urmă, în 1882, prin Parlament o modificare generală a Legii învoielilor agricole. Aceasta reechilibra uşor balanţa în favoarea ţăranilor, interzicând folosirea forţei împotriva lor şi abolind responsabilitatea colectivă pentru neîndeplinirea învoielilor. De asemenea, stabilea cu mai multă precizie muncile ce trebuiau îndeplinite, cum să fie îndeplinite şi în cât timp, şi cerea moşierului să strângă dijma în decurs de zece zile de la recoltare, pentru a nu-i permite să ceară mai mult, mai târziu, sub pretextul că recolta a fost mai mare decât fusese în realitate. Cu toate acestea, ţăranul rămânea victima unor sancţiuni severe în cazul nerespectării clauzelor învoielii, în timp ce moşierii şi arendaşii puteau să nu ţină seama de obligaţiile lor şi să scape nepedepsiţi.

Moşierii şi arendaşii nu erau în niciun caz singurii care încercau să obţină avantaje economice de pe urma unei ţărănimi aproape lipsite de apărare. Perceptorii tratau adesea populaţia rurală nu ca o sursă de venituri publice, ci ca o sursă de venituri personale. Agenţii fiscali ai comunei, judeţului sau guvernului strângeau adesea mai mult decât stipula legea sau confiscau şi vindeau pe neaşteptate avutul celor care rămăseseră în urmă cu plăţile. Astfel de practici erau de fapt încurajate de o nouă lege cu privire la strângerea impozitelor, adoptată în 1882, care le acorda perceptorilor 3–9 la sută din sumele percepute în loc de salariu.

Oficialităţile de la toate nivelurile puteau în general să încalce drepturile ţăranilor în condiţii de impunitate, întrucât aceştia din urmă, din cauza sufragiului limitat, rămâneau în afara procesului politic şi erau, în orice caz, neobişnuiţi să-şi exercite drepturile cetăţeneşti. Ei erau izolaţi din punct de vedere politic, pentru că niciun partid nu le reprezenta cu adevărat interesele.

Suferinţele ţăranilor s-au agravat într-un moment când agricultura cunoştea o expansiune fără precedent. Producţia

agricolă a crescut constant în cei douăzeci şi cinci de ani ce au urmat reformei agrare, întrucât suprafaţa cultivată cu grâne s-a extins neîncetat. Totuşi volumul producţiei creştea într-un ritm mai lent decât ar fi presupus sporirea suprafeţei de pământ cultivate, pentru că tehnica agricolă şi uneltele în majoritatea locurilor aparţineau unei epoci anterioare.{126} Recoltele erau pretutindeni reduse deoarece, cu excepţia unui număr mic de ţărani, ceilalţi nu îngrăşau pământul în mod regulat, nu îşi lăsau loturile să se odihnească pentru un timp şi nici nu le semănau cu alte culturi în afară de grâu sau porumb pentru a le reda fertilitatea. Ţăranii, în majoritatea lor, foloseau încă plugul primitiv, cu care nu se lucra pământul în mod corespunzător. Mulţi nu aveau un plug propriu şi foloseau câte un plug în devălmăşie cu câţiva vecini. Plugurile mai grele şi mai moderne erau folosite aproape în exclusivitate pe marile moşii şi, câteodată, în gospodăriile ţăranilor mai înstăriţi. Numărul maşinilor agricole era absolut insuficient pentru suprafaţa de teren cultivată. Multor ţărani le lipseau animalele. În 1900, singurul an pentru care sunt disponibile statistici detaliate cu privire la deţinerea de animale, 472 000 de gospodării ţărăneşti (circa 40 la sută din totalul lor) nu aveau niciun fel de animale de povară. Sărăcia multor ţărani îi obliga să se descurce fără unelte noi şi alte îmbunătăţiri şi nu le permitea să crească animale, indispensabile pentru reuşita muncii agricole.

Productivitatea pământului era afectată în mod nefavorabil şi din cauza modului de viaţă al ţăranilor. Un studiu privind mai multe sate din Câmpia Munteană, efectuat chiar la începutul secolului, consemnează condiţiile nepotrivite de locuinţă, îmbrăcăminte şi alimentaţie.{127} Deosebit de dăunătoare pentru sănătatea ţăranului era alimentaţia uniformă, fără carne şi produse lactate, şi bazată pe mămăligă. Drept rezultat, rezistenţa ţăranilor la boli era mult slăbită, iar capacitatea lor de muncă era redusă. Situaţia nu s-a îmbunătăţit. De exemplu, frecvenţa pelagrei, provocată de consumul porumbului alterat, a crescut din 1888 până în 1906 de la 10 626 de cazuri raportate la 100 000. Cea mai izbitoare

dovadă de proastă alimentaţie şi de lipsă a unei ocrotiri corespunzătoare a sănătăţii era rata înaltă a mortalităţii infantile.

Un obstacol serios în calea progresului economic în rândul ţăranilor era analfabetismul larg răspândit, care îi ţinea legaţi de tradiţie şi le făcea greu accesul la progresele tehnologice şi dificilă participarea la viaţa socială şi politică din afara satului.{128} Îmbunătăţiri semnificative au avut loc doar după ce guvernul a hotărât să acorde o atenţie mai mare şi să aloce mai mulţi bani educaţiei la sate. În 1893 a fost reorganizată substanţial instrucţiunea publică, frecvenţa a început să fie impusă în mod sistematic, iar recrutarea şi instruirea dascălilor au fost îmbunătăţite prin înfiinţarea şcolilor normale. Între 1890 şi 1913 numărul şcolilor şi al învăţătorilor a crescut substanţial, iar cel al şcolarilor înscrişi a sporit de la 144 000 la 532 000. Rezultatele s-au reflectat în creşterea ratei ştiinţei de carte a populaţiei rurale în vârstă de peste 8 ani, de la 15 la sută în 1899 la 33 la sută în 1912. Prin comparaţie, rata ştiinţei de carte în zonele urbane o depăşea considerabil pe cea din zonele rurale, cel puţin în parte datorită unor posibilităţi mai mari de instruire la oraşe, precum şi datorită impunerii mai stricte a obligativităţii frecventării şcolii. În 1912 două treimi din populaţia urbană de peste 8 ani puteau scrie şi citi (75 la sută bărbaţi, 55 la sută femei).

Îmbunătăţirea învăţământului nu a servit doar nevoilor economice practice ale ţăranilor. Ea a avut un rol esenţial în insuflarea conştiinţei lor că aparţineau unei comunităţi naţionale ce depăşea limitele satului, bucurându-se de binefacerile cetăţeneşti şi punând umărul în acelaşi timp la îndeplinirea obligaţiilor civice.

Un astfel de simţământ de responsabilitate reciprocă, sau ceea ce s-ar putea numi sentiment naţional, era adesea slab, sau chiar inexistent, deoarece, pentru mulţi ţărani, statul reprezentat prin administraţie şi prin locuitorii citadini, în general, era acaparator şi tiranic. Procesul transformării ţăranilor în adevăraţi cetăţeni români era astfel departe de a fi

desăvârşit.

Agricultura a căpătat în această perioadă din ce în ce mai mult un caracter comercial, întrucât producţia de cereale a devenit tot mai legată de cererile pieţelor internaţionale.{129} Terminarea primelor căi ferate între 1869 şi 1875 a influenţat în mod decisiv comerţul, dat fiind că s-au redus costurile transportului cerealelor spre porturile dunărene, şi a devenit posibil exportul lor pe uscat, direct către centrele industriale ale Europei Centrale. Nicio altă ramură a economiei naţionale nu a cunoscut o creştere atât de rapidă, într-un interval atât de scurt, ca exportul de cereale. La sfârşitul secolului, producţia de grâne reprezenta aproape 85 la sută din valoarea totală a exporturilor româneşti. În anumiţi ani, era exportată aproape întreaga producţie de cereale, aşa cum s-a întâmplat în 1890, când a fost exportată în proporţie de 92 la sută. Grâul era principala componentă a exportului de cereale, urmat de porumb. În al doilea deceniu al secolului al XX-lea, România se afla pe locul al patrulea în lume printre ţările exportatoare de grâu şi pe locul al treilea ca exportatoare de porumb. Nu numai că marele moşier era inextricabil legat de piaţa internaţională, dar, datorită organizării agriculturii româneşti, ţăranul mic producător era direct afectat de fluctuaţiile preţurilor şi cererii în lume. Astfel, ori de câte ori slăbea cererea de grâne românească, cum s-a întâmplat în anii ’80, când calitatea era suspectă sau când concurenţa americană a devenit acută, la ţară apărea o criză care făcea şi mai precară viaţa unui mare număr de ţărani.

Împovăraţi de datoriile faţă de moşieri şi arendaşi şi întotdeauna în pragul sărăciei, supuşi abuzurilor oficialităţilor şi ignoraţi de către politicieni, care îi considerau mai jos decât cetăţenii cu drepturi depline, ţăranii din ultima parte a anilor ’80 au recurs la violenţă pentru a obţine o reparaţie a nedreptăţilor la care erau supuşi. Ei puneau mâna pe pământ şi din cina în când omorau câte un moşier sau un arendaş, ori fugeau peste Dunăre pentru a se stabili în Bulgaria. Disperarea lor a ajuns la culme în vara anului 1887 şi în iarna următoare. Seceta cumplită din acea vară a distrus recoltele de grâu şi a

pârjolit păşunile. Mulţi ţărani au fost nevoiţi să-şi amaneteze sau să-şi vândă vitele, pentru a putea plăti dobânzile la datoriile făcute, sau pur şi simplu le-au pierdut pe cele amanetate înainte. În multe judeţe, în special din Moldova, ţăranii au fost aduşi în pragul foametei

Guvernul liberal a alocat o substanţială sumă de bani pentru achiziţionarea de porumb care să fie distribuit ţăranilor, dar cantităţile disponibilizate n-au putut satisface necesităţile.

Disperarea provocată de teama că nu vor primi porumb de la guvern i-a făcut pe ţăranii din câteva sate din judeţul Ialomiţa, la est de Bucureşti, să atace autorităţile locale la 20 martie 1888.{130} Exemplul lor a fost repede urmat de judeţele învecinate, şi în decurs de două luni, ciocniri de proporţii mai mici sau mai mari între ţărani şi autorităţile locale, moşieri şi arendaşi au izbucnit în douăzeci şi şapte din cele treizeci şi două de judeţe ale ţării. Violenţa s-a concentrat mai ales în cinci judeţe din jurul Bucureştilor, unde revolta a cuprins rând pe rând vreo trei sute de sate. Abia în septembrie a putut fi înăbuşită ultima dintre răscoalele locale. Până atunci fuseseră ucişi 1 000 de ţărani şi alţi 3 000 au fost arestaţi. Ţăranii săraci şi mijlocaşi au constituit forţa motrice a mişcării. Cauzele nemulţumirii lor au fost evidente pretutindeni: cereau hrană şi pământ, o uşurare a învoielilor agricole şi încetarea tratamentului arbitrar la care erau supuşi de către oficialităţile locale, de către moşieri şi arendaşi. Până la urmă, nu au reuşit să-şi îndeplinească obiectivele, deoarece răscoalele fuseseră spontane. Erau izolate unele de altele, iar acţiunile lor au fost necoordonate, neputând să facă astfel faţă forţelor mobilizate împotriva lor de către guvernul junimist.

Răscoala a avut totuşi un rezultat pozitiv: a adus cu putere soarta nefericită a ţăranului în atenţia atât a politicienilor liberali, cât şi a celor conservatori. Convinsă, cel puţin temporar, că era necesară o acţiune decisivă, o amplă coaliţie a sprijinit proiectul de lege propus de către guvernul junimist de a se vinde ţăranilor pământ în loturi de câte 5, 10 şi 25 ha, din domeniile statului. Sprijinitorii lui au obţinut aprobarea

Parlamentului la 6 aprilie 1889, ca mijloc de a se pune capăt fierberii de la sate, dar, aşa cum a recunoscut deschis Petre Carp, mulţi dintre ei erau deopotrivă dornici să-şi păstreze marile moşii. Majoritatea conservatorilor insistau, de aceea, că punerea în vânzare a domeniilor statului era „un caz de excepţie", care nu va trebui să fie folosit ca precedent pentru a face astfel de cedări de pământ în viitor. Ei au respins ideea că ţăranii aveau dreptul firesc la pământ şi insistau că aceştia trebuie convinşi că singura cale de a-l obţine era prin muncă grea, prin economii, prin planuri de viitor şi prin vânzări şi cumpărări între ei sau de la alţi proprietari particulari de terenuri. Aceşti conservatori erau hotărâţi să respingă orice tentativă a reformatorilor de a rezolva problema agrară prin exproprierea proprietăţii private. Totuşi, au încercat, în acelaşi timp, să consolideze burghezia sătească – de unde stipularea de către lege a vânzării unor loturi relativ mari de pământ pe care doar elementele mai înstărite din rândul ţărănimii îşi puteau permite să le cumpere – ca sprijin al ordinii politice şi sociale existente.

Guvernele conservatoare şi liberale ulterioare au continuat să caute soluţii pentru problema agrară în acelaşi spirit. Au înfiinţat la ţară o serie de noi instituţii în ajutorul ţăranului producător independent, dar s-au ferit să modifice structurile economice şi sociale existente.

Reformatorii agrari şi-au concentrat atenţia asupra acordării de credite ţăranilor cu dobânzi rezonabile. Ion Ionescu de la Brad a fost unul dintre sprijinitorii cei mai entuziaşti ai „băncilor rurale", menite să slujească în primul rând ţăranii. În 1868 a subliniat una dintre deficienţele principale ale legii agrare din 1864: i-a dat ţăranului pământ, dar i-a refuzat banii fără de care nu-şi putea realiza emanciparea deplină. Ionescu de la Brad a conceput o reţea naţională de mici bănci de credit, după modelul german al cooperativelor de credit. S-a ferit însă să lase iniţiativa pe seama ţăranilor considerând că aceştia manifestau o lipsă adânc înrădăcinată de simţ întreprinzător, şi şi-a pus speranţele de succes în intervenţia statului. Era sigur că

rezistenţa claselor avute locale, care se temeau de orice slăbire a dominaţiei lor asupra populaţiei rurale, precum şi lipsa de capital particular nu puteau fi depăşite fără sprijinul guvernului. Atât el, cât şi alţi promotori ai creditului rural n-au avut succes înaintea încheierii Războiului de Independenţă, când au venit liberalii la putere şi când aceştia au fost în sfârşit în măsură să-şi ducă la îndeplinire proiectele de modernizare economică. În 1876, în faimoasa sa broşură, *Creditul rural,* Ionescu de la Brad a readus cazul în atenţie, în termeni mişcători.{131} El sublinia că după ce se eliberaseră de „sclavia faţă de pământ", ţăranii căzuseră în sclavia faţă de bani şi că o duceau mai greu decât înainte de 1864.

Pentru a îmbunătăţi productivitatea agriculturii, guvernul liberal a înfiinţat în 1881 Creditul Agricol acordând credite ieftine ţăranilor. Capitalul provenea de la stat şi din surse particulare, prin vânzarea de acţiuni. În fiecare judeţ fiinţa câte o ramură a societăţii, autorizată să acorde împrumuturi pe termene de până la nouă luni, cu o dobândă ce nu depăşea 7 la sută. Totuşi, curând avea să se vadă că intenţia originală a legii nu era respectată. Desemnată să sprijine micul proprietar de pământ, instituţia a fost preluată treptat de către moşieri şi arendaşi, care obţineau partea leului din împrumuturi. Cerinţa ca ţăranul să pună chezăşie o parte din recoltă şi unelte şi să aibă alţi doi garanţi pentru împrumut reprezenta o condiţie pe care puţini ţărani erau în stare să o îndeplinească. Cu toate acestea, guvernele ulterioare au recunoscut valoarea programului şi, în 1892, conservatorii au reorganizat Creditul Agricol pentru a asigura o participare mai mare a ţăranilor. Cu toate că acorda împrumuturi în medie de 50 milioane de lei anual, cei mai mulţi ţărani erau prea săraci pentru a îndeplini condiţiile de primire a ajutorului.

De importanţă crucială pentru sporirea posibilităţilor de credit în zonele rurale au fost „băncile populare". Apariţia lor a fost spontană, iar dezvoltarea lor nereglementată de lege. Prima a luat fiinţă în 1891, iar în 1902 numărul lor ajunsese la 700, având aproape 60 000 de membri. Şi-au datorat succesul în special apropierii lor fizice şi psihologice de cei pe

care îi serveau. Erau conduse de către localnici ce cunoşteau bine atât condiţiile economice locale, cât şi pe cei care solicitau împrumuturile, putând să ia decizii mai prompte şi mai corecte asupra oportunităţii unui credit decât oficialităţile mai îndepărtate de locurile respective care administrau Creditul Agricol.

Succesul băncilor populare se datora în mare măsură lui Spiru Haret, care, în calitatea sa de ministru liberal la Instrucţiunii Publice, în 1897–1899 şi 1901–1904, le-a promovat neobosit la sate. Nu este o coincidenţă faptul că numărul lor a crescut rapid în acea vreme. În 1902, Haret a decis că era timpul să reglementeze aceste bănci şi să le coordoneze activităţile cu planurile generale ale liberalilor cu privire la dezvoltarea unei economii naţionale moderne. În 1903, el a înaintat Parlamentului un proiect de lege, redactat de Constantin Stere şi Emil Costinescu, ministrul Finanţelor, care acorda băncilor personalitate juridică, le supunea Codului comercial şi stabilea criteriile de înfiinţare a lor. În acelaşi timp, însă, le-a luat independenţa şi le-a subordonat Creditului Agricol.

Băncile populare şi-au continuat impresionanta dezvoltare până la Primul Război Mondial. În 1913 fiinţau 2 900 de astfel de bănci, aproape toate funcţionând după modelul sistemului german Schulze-Delitzsche. Astfel, ele urmăreau obţinerea de profituri, plăteau dividende şi reuşeau să atragă capital, dar, în mod evident, prezentau interes mai curând pentru ţăranul înstărit decât pentru majoritatea săracă a locuitorilor de la sate. Grosul capitalului acumulat de aceste bănci era controlat de înfloritoarea clasă mijlocie sătească – ţăranii prosperi, învăţătorii, preoţii şi micii negustori. Băncile populare nu au reuşit să-şi îndeplinească menirea iniţială de a ridica productivitatea micilor proprietari de pământ şi de a transforma organizarea agriculturii. Cu toate că au acordat numeroase credite, majoritatea acestora (80 până la 90 la sută) au fost neproductive, adică se ridicau la mai puţin de 300 de lei, şi ca atare au fost investite nu în animale şi utilaje, ci pentru acoperirea unor cheltuieli de trai curente.{132}

Liberalii au încercat să aducă ordinea şi prosperitatea la sate prin încă o lege rurală cuprinzătoare. În 1904 au trecut prin Parlament legea care dădea un statut legal obştilor săteşti şi specifica procedurile de înfiinţare a acestora. Principalul scop al acestei legi era de a le permite ţăranilor să formeze o asociaţie în vederea închirierii unei moşii sau a altui pământ, dar, aşa cum a fost cazul Legii cu privire la băncile populare, adoptată cu un an înainte, liberalii aveau în vedere în primul rând ţăranul înstărit, productiv, şi nu pe vecinii săi mai săraci şi mai lipsiţi de succes. Mişcarea cooperatistă care s-a pus astfel în mişcare a continuat să se dezvolte până la Primul Război Mondial. În 1913 erau 495 de obşti săteşti cu aproape 77 000 de membri, dar toate la un loc nu luaseră în arendă decât o suprafaţă modestă de pământ, reprezentând o şesime din ceea ce era preluat de către arendaşi.

Băncile populare, obştile săteşti şi vânzarea domeniilor statului afectau doar o mică parte a ţărănimii. Ineficienţa acestor măsuri a fost pusă în evidenţă în mod dramatic de marea răscoală ţărănească care a zguduit ţara în primăvara anului 1907. Cauzele acestei mişcări violente, fără precedent, au fost condiţiile aspre în care trăiau majoritatea ţăranilor, în niciun caz nu doar cei mai săraci. În ajunul răscoalei, 424 000 de ţărani deţineau prea puţin pământ ca să-şi poată duce traiul (mai puţin de 3 ha), iar 300 000 nu aveau pământ deloc. Un număr mare dintre aceştia, precum şi alţi ţărani erau lipsiţi de apărare din punct de vedere economic în faţa moşierilor şi a arendaşilor, care puteau să impună aproape după bunul lor plac condiţiile de arendare a unor mici suprafeţe de teren. Tot atât de ruinătoare erau şi sumele pretinse de cămătari. Ţăranii erau adesea nevoiţi să-şi ipotecheze toate bunurile sau recoltele viitoare pentru a plăti împrumuturile cu dobânzi foarte mari. Din cauza sărăciei, s-au văzut, de asemenea, obligaţi să-şi vândă produsele unor speculanţi, sub valoarea pieţei, imediat după recoltare, ca apoi iarna şi primăvara să fie nevoiţi să le cumpere la preţuri mult mărite. În afara acestor poveri personale, mai erau şi impozitele către stat, care în unele părţi ale ţării ajungeau la

80 la sută din valoarea producţiei totale anuale a ţăranilor. În aceste condiţii, calamităţile naturale, cum au fost crâncenele secete din 1899 şi 1904, au adus un număr imens de ţărani în pragul foametei.

Răscoala s-a dezlănţuit pornind de la o dispută minoră, apărută la 21 februarie 1907 între ţăranii din Flămânzi, un sat din judeţul Botoşani, din nordul Moldovei, şi administratorul unei moşii arendate marelui trust Fischer. Vestea tulburărilor s-a extins cu repeziciune în satele şi judeţele învecinate, unde s-au ţinut adunări obşteşti şi s-au întocmit petiţii prin care se cerea reducerea dijmelor pentru pământul luat în arendă. La început, ţăranii au demonstrat paşnic, dar la 13 martie au început să ocupe moşiile, au intrat în târguri, distrugând casele moşierilor şi arendaşilor şi depozitele negustorilor. La 16 martie au avut loc primele înfruntări între ţărani şi armată. În acel moment răscoala cuprinsese întreg nordul Moldovei. {133} În cursul violenţelor au fost atacaţi mulţi arendaşi şi cămătari evrei, dar răscoala nu a avut un caracter antisemit. Cauzele sale erau în linii mari sociale şi economice şi nu s-a făcut nicio distincţie între „opresorii" creştini şi cei evrei. Dacă au fost atacaţi mulţi evrei, acest lucru s-a datorat faptului că în nordul Moldovei aceştia controlau majoritatea proprietăţilor arendate. În acelaşi timp, violenţa aceasta nu a fost doar un act de disperare al celor loviţi de sărăcie. Ţăranii mai săraci au fost într-adevăr primii care s-au revoltat, dar li s-au alăturat curând vecinii lor mai înstăriţi, în măsura în care acţiunile ţăranilor au avut o conducere, aceasta a fost asigurată de către intelectualitatea satelor şi, în special în Muntenia şi Oltenia, de către subofiţerii aflaţi în rezervă.

În a doua parte a lunii martie, răscoala s-a întins şi în Muntenia şi Oltenia, unde a căpătat o mai mare intensitate decât în Moldova. Şi aici violenţele ţăranilor au reprezentat o reacţie la lipsa de pământ şi la condiţiile aspre impuse de către moşieri şi arendaşi prin tocmelile de arendare. Răscoala a avut un caracter mai puţin spontan decât cea din provincia vecină. Activitatea lui Vasile Kogălniceanu şi a intelectualităţii satelor – preoţii şi învăţătorii – crease o atmosferă de speranţă

şi pregătise ţăranii pentru acţiune. Începând cu 1906, prin broşuri şi prin ziarul *Gazeta ţăranilor,* parveneau în lumea satelor dezbaterile ample despre chestiunea ţărănească, cerându-li-se sătenilor să se unească, aceasta fiind unica modalitate de a-şi îmbunătăţi situaţia. Broşura lui Kogălniceanu *Către săteni,* distribuită în 1906 şi la începutul anului 1907, a avut un efect puternic asupra ţăranilor. Ea începea şi se sfârşea cu chemarea „Vrem pământ" şi le dădea ţăranilor să înţeleagă că dreptul lor de a se ridica împotriva nedreptăţii fusese aprobat de către Regină. Un alt imbold la acţiune l-au constituit relatările inflamante, apărute în *Gazeta ţăranilor* şi în alte ziare, referitoare la răscoalele din Moldova.

Răscoala a avut o intensitate mai mare în Muntenia şi Oltenia decât în Moldova. Faptul care i-a stârnit pe ţărani la acţiune în multe judeţe a fost chemarea sub arme a rezerviştilor, la 21 martie, pentru a înăbuşi violenţele din Moldova. Tulburările au izbucnit tocmai în acele judeţe în care rezerviştii au refuzat să se ducă la regimentele lor şi, curând, răscoala s-a întins pe tot cuprinsul ţării. Ea a atins intensitatea maximă între 25 şi 28 martie în Oltenia, unde au avut loc încleştări masive între ţărani şi armată şi unde pierderile de vieţi omeneşti au fost, în consecinţă, mari.

Conservatorii, sub primul-ministru Cantacuzino, au reacţionat lent, dar liberalii, care i-au înlocuit la putere la sfârşitul lunii martie, au procedat la o viguroasă campanie de reprimare. Armata, sub comanda generalului Alexandru Averescu, a recurs la metodele cele mai nemiloase, mergând până la bombardarea satelor de către artilerie, pentru a redobândi controlul asupra acestora. După pierderi imense de vieţi omeneşti – circa 11 000 de morţi – şi distrugeri masive de bunuri, pe la mijlocul lui aprilie s-a reinstalat o linişte relativă.

Răscoala a provocat o impresie puternică asupra tuturor partidelor politice. Atât dreapta, cât şi stânga au privit evenimentul ca o tragedie naţională, grăbindu-se să avanseze propuneri pentru înlăturarea a ceea ce puţini dintre ei au început să considere drept o nedreptate morală, iar

majoritatea drept o frână în calea dezvoltării economice şi politice.

Conservatorii, în majoritatea lor, erau hotărâţi să apere, cu orice preţ, integritatea proprietăţii private, dar şi-au dat seama că era inevitabilă o expropriere de pământ pentru menţinerea păcii sociale la sate. Cei mai înţelepţi dintre aceştia erau chiar convinşi că o expropriere parţială a marilor moşii ar putea fi în avantajul lor. Credeau că folosirea mâinii de lucru plătite ar fi mai eficientă decât exploatarea ei de până atunci pe bază de învoială. Unul dintre aceştia, Constantin Garoflid, recomanda exproprierea a 500 000 ha din moşiile particulare (circa 15 la sută din total) şi o suprafaţă egală din pământurile aparţinând instituţiilor şi statului. Dar insista ca nici o moşie să nu fie redusă sub 500 ha, suprafaţă considerată de el minimum necesară pentru ca să rămână viabilă din punct de vedere economic. Ca mulţi dintre contemporanii săi, liberali sau conservatori, Garoflid credea că modernizarea şi propăşirea agriculturii depindeau de menţinerea marii proprietăţi.{134} Dar liderii Partidului Conservator nu voiau să cedeze în chestiunea exproprierii şi au proclamat din nou „caracterul sacru” al proprietăţii private. Liberalii, aflaţi acum la putere, au dat şi ei înapoi de la exproprierea marilor moşii. Majoritatea lor împărtăşeau ideile conţinute în influenta lucrare a lui Spiru Haret *Chestia ţărănească,* publicată în 1905 şi republicată în 1907, după răscoala ţărănească. El chema prin aceasta la o îmbunătăţire a situaţiei ţăranilor prin băncile şi obştile săteşti, care la rândul lor i-ar sprijini pe ţărani să cumpere şi să ia în arendă pământ direct de la proprietarii acestora. În sfârşit, la stânga spectrului politic, poporaniştii denunţau împărţirea „nedreaptă” a pământului şi consecinţele ei „nefaste” şi cereau o imediată împroprietărire a ţăranilor. Constantin Stere, deşi condamna răscoalele ţărăneşti, sprijinea exproprierea marilor moşii (cu o compensare cel puţin parţială), ca unica modalitate practică de obţinere a pământului necesar împroprietăririi.{135}

Noul guvern liberal, condus de Dimitrie Sturdza, avându-l

pe Ionel Brătianu ca ministru de Interne şi pe generalul Alexandru Averescu ca ministru de Război, a fost instalat la 25 martie 1907, în toiul răscoalei. Cu toate că s-a ferit să susţină exproprierea proprietăţii private, era pregătit să aplice o serie de reforme care să aducă o alinare cel puţin unei părţi a ţărănimii. În ziua instalării lui, a adresat un manifest către naţiune, promiţând să reducă impozitele funciare plătite de către ţărani statului, să faciliteze arendarea terenurilor publice direct către ţărani, să uşureze condiţiile tocmelilor agricole, să înfiinţeze o bancă de credit rurală – Casa Rurală – pentru a le da posibilitatea ţăranilor să ia cu arendă sau să cumpere mai uşor pământ, şi să desfiinţeze trusturile de arendare.

Începând cu sesiunea parlamentară din toamna anului 1907, Partidul Liberal a trecut prin Parlament o serie impresionantă de măsuri menite să ducă la îndeplinire promisiunile conţinute în manifestul din 25 martie şi, după cum s-a exprimat Ionel Brătianu, să menţină „creditul social" al partidelor guvernante în masa populaţiei.{136} Cea mai importantă dintre legile reformei privea trei probleme fundamentale: învoielile agricole, creditele şi arendarea. Legea privind învoielile agricole din 23 decembrie 1907 încerca să limiteze gradul în care moşierii şi arendaşii puteau exploata ţăranii care închiriau sau luau în arendă pământ de la ei. Fixa arenda maximă pentru pământul arabil şi păşuni şi salariul minim pentru muncitorii agricoli care lucrau pământul moşierilor cu propriul lor inventar agricol. Legea privind înfiinţarea Casei Rurale, din 5 martie 1908, prevedea crearea unui fond de 10 milioane de lei, jumătate din fondurile statului şi jumătate din fonduri private, pentru a le permite ţăranilor individuali să cumpere loturi de 5 ha (până la un total de 25 ha) din moşiile puse în vânzare în mod voluntar de către proprietarii lor. Această reglementare a fost suplimentată prin alte acte legislative din 1908 şi 1909, autorizând banca populară centrală să acorde împrumuturi obştilor săteşti pentru a le da posibilitatea să ia în arendă moşii întregi şi să le subarendeze apoi în loturi mici ţăranilor individuali. În cele din urmă, Parlamentul a adoptat o lege, la

12 aprilie 1908, ce interzicea oricărei persoane sau organizaţii să arendeze mai mult de 4 000 ha de teren arabil dintr-odată.

Acest corpus de legi a avut un efect redus sau chiar nul asupra majorităţii ţăranilor, pe de o parte pentru că multe dintre prevederile acestora nu au fost puse în aplicare, iar pe de altă parte pentru că au fost menite în primul rând să ajute ţăranul înstărit. Pentru o vreme, moşierii s-au supus reglementărilor privind dijmele şi salariile. Totuşi, întrucât numărul funcţionarilor destinaţi să apere legea era redus, vechile abuzuri au reapărut. Mulţi ţărani, care îndeplineau condiţiile de obţinere a împrumutului de la băncile populare şi care nu-şi puteau permite să intre în obştea sătească, aveau o nevoie disperată de pământ şi nu aveau nicio altă posibilitate decât să accepte condiţiile impuse de către moşieri. Doar o suprafaţă mică de pământ a fost disponibilizată pentru ţărani sub auspiciile Casei Rurale. Nici legislaţia reformei nu a afectat fundamental caracterul producţiei agricole. Liberalii nu au făcut nicio încercare serioasă de a schimba orientarea agriculturii, lăsând să prevaleze producţia de cereale, care în 1914 reprezenta cam 84 la sută din totalul producţiei agricole. Dependenţa agriculturii de producţia de grâne a fost accentuată de o piaţă internaţională favorabilă. Între 1901 şi 1915, se exporta anual, în medie, 45 la sută din totalul producţiei de grâne, o cantitate care plasa România pe locul întâi printre exportatorii de porumb şi pe locul secund printre exportatorii de grâu din Europa.

Relaţiile agrare au rămas în mare măsură aşa cum fuseseră înainte de 1907. Un număr mare de ţărani, poate chiar 725 000, erau lipsiţi de cele 5 ha considerate minimum necesar pentru întreţinerea unei familii de cinci persoane. Deosebit de gravă era lipsa unor păşuni corespunzătoare. Cu toate că în 1910 deţineau 90 la sută din totalul vitelor, ţăranii posedau doar 30 la sută din suprafaţa păşunilor. Vânzarea unui număr de circa 178 000 ha de păşuni de către marii moşieri, cu scopul creării unor islazuri comunale, în conformitate cu Legea învoielilor agricole din 1907, nu a reuşit să satisfacă

cererea şi, ca atare, ţăranii erau în continuare nevoiţi să se adreseze moşierilor şi arendaşilor.

Nu e mai puţin adevărat că erau totuşi sesizabile unele schimbări în organizarea producţiei pe marile proprietăţi. Reformele din 1907 au redus numărul de dijmaşi care au fost înlocuiţi treptat cu muncitori agricoli. Între 1906 şi 1913, suprafaţa moşiilor lucrată cu muncitori agricoli angajaţi a crescut de la 25 la 35 la sută. Maşinile agricole înlocuiau şi ele încet tradiţionala muncă manuală a ţăranului. Totuşi, folosirea lor era neuniformă. Maşinile cu abur aveau un rol nesemnificativ în munca câmpului. De exemplu, în 1915, funcţionau doar 300 de pluguri acţionate mecanic. Singura operaţie în care predominau maşinile era treieratul, unde tradiţionalii boi au fost practic eliminaţi. Astfel, în ajunul Primului Război Mondial, erau puţine moşii bine utilate cu maşini agricole, iar proprietarii lor sau arendaşii erau arareori capabili să se dispenseze de animalele şi uneltele ţăranilor. Inutil să spunem că folosirea maşinilor în gospodăriile ţărăneşti era extrem de rară.

Despărţirea ţăranului de agricultură şi-a continuat cursul constant, chiar dacă nu spectaculos. Mulţi ţărani, care fuseseră nevoiţi să părăsească pământurile, şi-au găsit de lucru în ocupaţii neagricole la ţară, precum şi în minerit, silvicultură, în industria petrolului şi la căile ferate. Alţii, în special femeile, s-au orientat către o nouă formă de industrie casnică – cusutul şi ţesutul – pusă în mişcare de mici întreprinzători din oraşele din apropiere sau de ţărani înstăriţi de la sate. Mulţi ţărani, cu sau fără calificare, s-au mutat la oraş în căutare de lucru, în atelierele meşteşugăreşti, în transporturi sau fabrici. Aceste procese sunt greu cuantificabile, deoarece statisticile arată că numărul ţăranilor săraci, fără pământ, de la ţară a rămas staţionar la cifra de 300 000 între 1905 şi 1913. Cu toate acestea, dat fiind că populaţia rurală a crescut semnificativ în aceşti ani, e clar că proletarizarea ţărănimii a fost drastică.

Ritmul lent al industrializării şi urbanizării a avut efecte profunde asupra agriculturii şi a nivelului de trai al ţăranului.

Subdezvoltarea a avut şi ea un rol în împiedicarea dezvoltării pieţei autohtone de produse agricole şi nu a constituit un stimulent pentru diversificarea culturilor. Chiar dacă nivelul de trai la oraşe era mai ridicat decât cel de la ţară, cererea de produse agricole la oraşe rămânea scăzută, întrucât populaţia urbană însăşi nu reprezenta decât 17 la sută din cea totală în anul 1910. Cererea de produse din partea ţăranilor care nu-şi asigurau singuri hrana şi cererea din partea morilor, care în 1913 preluau cam 30 la sută din grâul recoltat, nu erau destul de mari ca să modifice organizarea agriculturii.

Unul dintre cele mai încurajatoare semne de schimbare fundamentală în organizarea agriculturii l-a constituit creşterea rapidă a obştilor de arendare după 1907.{137} Ca rezultat al legislaţiei liberale din 1908 şi 1909, o suprafaţă semnificativă de pământ a trecut din mâinile moşierilor în cele ale ţăranilor. Cei din urmă erau atraşi de obşti pentru că în felul acesta erau în stare să scape de dominaţia acelor nesuferiţi intermediari care erau arendaşii. Între 1907 şi 1914, numărul obştilor a crescut de la 103 la 605, iar suprafaţa de pământ arendată de acestea de la 73 000 ha la 475 000 ha. Majoritatea membrilor lor erau ţărani prosperi şi, în consecinţă, păturile mai sărace nu au fost direct afectate de acest proces. Observatori plini de înţelegere remarcau eficienţa generală şi receptivitatea la nou, caracteristice acestor obşti, şi erau siguri că, dacă n-ar fi izbucnit Primul Război Mondial, care să întrerupă transferul treptat pe această cale al marii proprietăţi în mâna celor care o lucrau, s-ar fi putut asigura o soluţie „naturală” problemei agrare.

Stăruitoarele probleme rurale şi incapacitatea economiei agrare de a progresa, în ciuda legislaţiei de după 1907, i-au convins pe mulţi liberali că era necesară o nouă reformă agrară mai cuprinzătoare. Imediat după cel de-al doilea război balcanic, la sfârşitul anului 1913, Ionel Brătianu a propus o expropriere parţială a marilor moşii particulare, pentru a li se asigura pământ în plus ţăranilor. Într-o serie de articole publicate în 1914, Vintilă Brătianu, principalul teoretician al partidului în probleme de economie şi frate al primului-

ministru, a subliniat cât de mult corespundeau noile reforme amplelor ţeluri economice şi sociale ale liberalilor.{138} El argumenta că măsurile propuse le-ar permite moşierilor să adopte forme intensive de agricultură, mai eficiente şi mai productive decât agricultura extensivă pe care o practicau în mod curent, şi cerea ca sumele de bani primite în compensaţie să fie folosite pentru modernizarea moşiilor lor. Brătianu şi liberalii şi-au concentrat atenţia asupra consolidării ţăranului prosper, pe care îl considerau stâlpul sistemului economic şi social al acelor vremuri. Mărind prosperitatea celui mai dinamic element al ţărănimii, sperau să extindă piaţa autohtonă pentru bunuri manufacturate şi să contribuie astfel la dezvoltarea industriei româneşti şi a comerţului. Acest segment „merituos" al ţărănimii a fost, ca atare, favorizat prin proiectele lor de reformă. Acestui segment i se rezerva grosul pământului ce urma să fie expropriat.

Liberalii au dat puţină atenţie ţărănimii sărace. Ei îşi exprimau doar convingerea că industria în dezvoltare va absorbi surplusul de populaţie de la ţară la oraş, uşurând astfel problemele provocate de suprapopulaţie. Izbucnirea Primului Război Mondial a pus capăt preocupărilor pentru aceste probleme.

INDUSTRIA

Structura industriei a trecut prin modificări semnificative, chiar dacă neregulate, în această perioadă. Dezintegrarea vechiului sistem al breslelor a avut loc în sfârşit, iar subminarea industriei meşteşugăreşti şi-a urmat cursul inexorabil, atât la sate, cât şi la oraşe. Cauzele trebuie căutate în dezvoltarea constantă a procesului de prelucrare pe scară largă şi de fabricare în ţară, precum şi în integrarea României într-o mai mare măsură în sistemul economic vest-european, deschizând larg porţile produselor manufacturate şi capitalului din exterior. Prin intermediul legislaţiei şi al agenţiilor regulatoare, statul s-a plasat de partea industriei

moderne în dauna metodelor tradiţionale de producţie. Cu toate că, în 1914, industria românească în întregime înregistrase progrese remarcabile, mai rămâneau încă lacune serioase. Elementele-cheie ale unei baze industriale moderne, precum metalurgia şi construcţia de maşini, erau încă practic inexistente, iar industria rămânea strâns legată de agricultură, întrucât predomină prelucrarea materiilor prime – alimente, produse lemnoase şi petrol.

În 1850, industria artizanală ţărănească era principalul, iar adeseori singurul mijloc prin care ţăranul îşi putea procura produsele finite de care avea nevoie. Gama de articole produse în felul acesta era aproape infinită, de la cărămizile pentru construcţia caselor şi uneltele agricole, până la îmbrăcăminte şi tot felul de obiecte de uz casnic. Gospodăriile ţărăneşti tindeau să se specializeze într-un tip sau două de articole, iar, în unele regiuni, sate întregi au devenit renumite pentru un anume produs, fie în domeniul prelucrării lemnului, fie în acela al ţesăturilor. Dar, către sfârşitul secolului, aceste industrii înfloritoare deveniseră doar o sursă secundară de bunuri de larg consum şi, în multe părţi ale ţării, în special la câmpie, au dispărut cu totul.

Cauzele declinului acestei componente tradiţionale a economiei săteşti rezidă în schimbările fundamentale ce aveau loc în agricultură şi în economie în ansamblu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Diferenţierea socială în cadrul ţărănimii, accelerată după reforma agrară din 1864, tindea să submineze industria artizanală familială. Tradiţia se mai păstra doar în gospodăria ţăranului mijlocaş. Aceasta era modestă, suficientă să satisfacă nevoile de bază, dar nu permitea membrilor familiei să-şi cumpere bunurile de consum de pe piaţă. În schimb, erau nevoiţi să-şi confecţioneze o mulţime de articole de care aveau nevoie şi, în orice caz, considerau că este mai avantajos să-şi prelucreze ei înşişi produsele pe care le cultivau decât să le vândă. Doar ţăranii înstăriţi şi cei săraci nu mai produceau acasă bunurile de care aveau nevoie. Primii îşi puteau permite să le cumpere de la meşteşugari specializaţi sau din producţia de serie a

noilor fabrici. Ei au fost primii care au renunţat la meşteşugurile familiale. Săracii cumpărau şi ei bunuri manufacturate, dar din cu totul alte motive. Ei nu aveau pământ, animale şi nici măcar uneltele rudimentare necesare practicării meşteşugurilor şi, ca atare, trebuiau să se bizuie pe bunurile de larg consum, ieftine, produse în altă parte, pentru a-şi satisface modestele lor nevoi, în locurile în care gospodăriile ţărăneşti deveniseră minuscule sau în care predominau marile proprietăţi, meşteşugurile aveau de suferit, întrucât ţăranii fuseseră integraţi forţei de muncă ce lucra moşiile, nemaiavând timp să onoreze tradiţiile casnice.

Acei ţărani care îşi mai practicau meşteşugurile se confruntau cu două probleme critice. În primul rând, le era din ce în ce mai greu să-şi procure materiile prime în cantităţi corespunzătoare – lemne, animale şi plante textile. Pe măsură ce agricultura românească se concentra din ce în ce mai mult asupra cultivării grânelor, pădurile se împuţinau, iar preţul lemnului creştea; numărul animalelor care furnizau lână, piei şi blănuri a descrescut între 1860 şi 1900 sau a crescut prea încet pentru a satisface nevoile masei de ţărani; suprafeţele de teren cultivate cu in şi cânepă, folosite tradiţional la ţesutul în casă, au descrescut într-atât, încât pe la 1900 ţesutul practicat de către femei dispăruse aproape complet în unele locuri. Pentru a obţine materiile prime necesare, ţăranii care-şi permiteau aceasta se orientau către pieţe, în special pentru pânză. Puteau să profite de cantitatea mare de importuri, în special de pânză ieftină de bumbac, care inundase ţara în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea. A doua şi cea mai mare ameninţare la adresa meşteşugurilor casnice a fost concurenţa bunurilor manufacturate, în special îmbrăcăminte, încălţăminte, produse din piele şi unelte agricole. În afară de valul mare de importuri, cantitatea de mărfuri produse de marea industrie autohtonă a devenit copleşitoare în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. În consecinţă, contribuţia meşteşugarului la producţie scăzuse în mod spectaculos. Până şi în locurile în care se mai practicau meşteşugurile tradiţionale, caracterul lor vechi, patriarhal fusese subminat

de noile condiţii de piaţă. Mulţi politicieni şi economişti români se plângeau de dispariţia meşteşugurilor tradiţionale, iar unii, ca Petre Aurelian, căutau (în zadar, după cum s-a dovedit) să le reînvie ca mijloc de îmbunătăţire a nivelului de trai la sate.

Meşteşugurile casnice din mediul rural au contribuit în mod semnificativ la dezvoltarea industriei moderne, prin crearea unei forţe de muncă a cărei calificare să-i permită să intre direct în fabrică. Nu a fost o simplă coincidenţă că întreprinderile industriale tindeau să se înfiinţeze în acele regiuni care aveau puternice tradiţii în materie de meşteşuguri ţărăneşti, ca de pildă judeţele Prahova şi Dâmboviţa în Muntenia, Bacău şi Neamţ în Moldova.

Producţia artizanală, organizată, din târguri şi oraşe, a suferit un declin asemănător meşteşugurilor ţărăneşti. La mijlocul secolului al XIX-lea, producţia artizanală era cea mai importantă ramură a industriei româneşti. Cu excepţia textilelor şi a unor produse lemnoase, aceasta satisfăcea majoritatea nevoilor populaţiei din centrele urbane şi din zonele rurale înconjurătoare (cei bogaţi recurgeau la importuri). Organizarea acestei producţii nu diferea, în esenţă, de ceea ce fusese cu o jumătate de secol în urmă. Ierarhia meşter-calfa-ucenic şi-a păstrat trăsăturile ei definitorii, cu toate că, în atelierul tradiţional, proprietarul lucra alături de angajaţii săi. Un atelier obişnuit avea unul până la trei lucrători, cu toate că existau şi unele mai mari. Meşterul ajungea arareori atât de bogat ca un bancher sau un negustor, dar în general îşi putea asigura un trai confortabil. Poziţia calfelor părea şi ea sigură pe atunci, pentru că erau foarte căutaţi de meşteri.

Meseriile erau organizate pe bresle sau corporaţii, aşa cum erau ele numite acum, foarte asemănătoare cu cele de la 1800 şi având acelaşi scop, şi anume, de a asigura bunăstarea membrilor lor. Dar ele nu mai exercitau acelaşi grad de control asupra propriilor lor membri, cum o făcuseră altădată. Legislaţia bazată pe mult proclamatul principiu al liberului schimb a slăbit treptat în faţa practicilor monopoliste. Pasul

final în destructurare a fost făcut în 1873, când guvernul a desfiinţat ultimele corporaţii. Actul nu a atras cine ştie ce proteste, pentru că pur şi simplu recunoştea o stare de fapt.

În ultimele patru decenii ale secolului, meşteşugurile au suferit modificări drastice pe măsură ce mentalitatea capitalistă şi practicile capitaliste pătrundeau în economie. Cea mai izbitoare trăsătură a noului regim a fost lipsa generală de reglementări în toate aceste aspecte ale producţiei, acolo unde ele existaseră altădată. Restricţiile cu privire la practicarea unei meserii, la numărul de calfe şi de ucenici, la achiziţionarea de materii prime şi la calitatea şi preţurile mărfurilor erau lucruri aparţinând trecutului, întrucât meşteşugarii au fost aruncaţi în vârtejul concurenţei. Lupta era departe de a fi egală. În mod inexorabil, micii meşteşugari, care formau majoritatea covârşitoare şi duceau o existenţă precară, au fost împinşi încet-încet în rândurile muncitorilor din fabrici sau şi-au părăsit total meseriile, în timp ce câţiva meşteşugari mai mari nu numai că au supravieţuit, dar au reuşit să restabilească un cvasimonopol în acele ramuri care prezentau un interes redus pentru întreprinzătorul capitalist pe scară mare.

Către sfârşitul secolului, concurenţa economică şi nepăsarea guvernamentală, la care s-a adăugat criza economică generală din 1899–1903, au adus meşteşugarii la disperare. Agitaţia lor publică în întreaga ţară a obligat guvernul liberal, care conta pe sprijinul lor politic, să acţioneze. În 1902, a adoptat Legea Missir, botezată după numele ministrului care a promovat-o, prin care erau reorganizate corporaţiile, hrănind astfel speranţele meşteşugarilor că puteau reveni cumva la condiţiile anterioare ale unei ere mai prospere. Cu toate că reînvia unele vechi privilegii restrictive ale breslelor, legea nu a făcut nimic ca să le protejeze împotriva concurenţei distrugătoare a sistemului înfloritor al fabricilor. Legea nu a putut nici să întoarcă cursul unei transformări economice şi sociale de o jumătate de secol şi, până la urmă, s-a dovedit total ineficientă. În 1908–1911, numărul micilor ateliere a scăzut cu 11 la sută, iar mâna de lucru a acestora cu 30 la sută. Din

cei 36 678 de „meşteşugari” înregistraţi oficial în 1911, cam 30 000 erau simpli salariaţi cu munca la domiciliu, plătiţi cu bucata de către întreprinzătorii comerciali care le furnizau materiile prime şi desfăceau pe piaţă produsele finite.{139}

Perspectivele dezvoltării unei mari industrii moderne păreau neclare la mijlocul secolului. Îi lipseau elementele esenţiale: investiţia corespunzătoare de capital, mâna de lucru calificată şi o piaţă indigenă largă pentru bunurile manufacturate, lipsuri cauzate în parte de subdezvoltarea agriculturii şi de nivelul scăzut de trai al grosului populaţiei. Remediile pentru aceste deficienţe – instituţiile şi mentalitatea capitalismului modern – de-abia îşi făcuseră apariţia.

Un formidabil obstacol în calea dezvoltării marii industrii pe scară largă era fluxul crescând de mărfuri străine şi lipsa unor tarife protecţioniste. Înainte de Unirea Principatelor, volumul importurilor fusese moderat, dar, în următorul sfert de veac, în special după convenţia comercială din 1875 cu Austro-Ungaria, acestea au ameninţat să înghită piaţa românească, înainte de 1860, importurile constau doar în articole de „lux” – mătăsuri şi ţesături fine, îmbrăcăminte, trăsuri, sticlărie şi mirodenii –, iar principalii lor cumpărători erau clasele de sus. Erau prea scumpe pentru restul populaţiei şi, ca atare, nu au influenţat în mod serios pieţele industriei locale şi ale meşteşugurilor. Ţăranii nu cumpărau aproape nimic din import, cu excepţia lucrurilor din bumbac. După 1860, importurile au căpătat un caracter total diferit. Mari cantităţi de mărfuri ieftine, de larg consum, chiar şi pentru cei săraci, au invadat ţara. Această schimbare reflecta imensa capacitate a industriei vest-europene de a satisface nevoile şi gusturile unor consumatori străini. Ea arăta, de asemenea, atât capacitatea pieţei româneşti de a absorbi aceste mărfuri, datorită producţiei agricole accelerate, cât şi lipsa de apărare a pieţei româneşti. Funcţionarea în continuare a normelor comerciale otomane a fost neîndoielnic decisivă pentru menţinerea unei pieţe româneşti deschisă mărfurilor străine. Chiar şi după Unirea Principatelor, concesiile economice acordate de Turcia diverselor puteri europene continuau să fie

aplicate României. În România însăşi, teoriile liberului schimb ale economiştilor şi politicienilor, care prevalau în anii ’60 şi ’70, se pronunţau împotriva impunerii unor tarife protecţioniste. Potrivit acestora, unicul scop servit de taxele vamale era creşterea venitului. În 1874, guvernul a decis în sfârşit să introducă, de la sine putere, o nouă structură a tarifelor vamale, protecţionistă ca natură, dar a abandonat proiectul, când s-a semnat, în anul următor, convenţia comercială cu Austro-Ungaria.

Schimbări semnificative au avut loc în anii ’70 şi ’80, care au încurajat dezvoltarea marii industrii. Abolirea suzeranităţii otomane a înlăturat ultimele impedimente politice din calea comerţului internaţional şi a dat guvernului român posibilitatea de a duce o politică comercială menită să promoveze dezvoltarea economică. O consecinţă imediată a fost creşterea rapidă a comerţului exterior, care, la rândul său, a stimulat activitatea economică şi a atras investiţii străine. În aceleaşi două decenii, a început să se înfiripe o infrastructură modernă: au fost înfiinţate bănci comerciale particulare şi o bancă naţională pentru a asigura creditul necesar şi a oferi o oarecare coordonare şi stabilitate financiară; a fost introdus sistemul monetar naţional; s-au adoptat greutăţi şi măsuri uniforme bazate pe sistemul zecimal; au fost înfiinţate burse comerciale unde se puteau stabili preţurile mărfurilor şi dobânzile în condiţiile de piaţă liberă; a fost adoptată o cuprinzătoare legislaţie comercială şi civilă, care oferea atât oamenilor de afaceri români, cât şi celor străini cadrul legal necesar pentru desfăşurarea activităţilor lor; au fost îmbunătăţite şi extinse mijloacele de transport, mai cu seamă căile ferate.

Două alte elemente au fost, de asemenea, esenţiale pentru realizarea transformării economice: un nou spirit în afaceri bazat pe credit, precum şi investiţia corespunzătoare de capital. Între anii ’40 şi ’60, un număr de economişti, mai cu seamă Ion Ghica şi Dionisie Pop Marţian, au preamărit virtuţile sistemului de credit modern. Cu toate că transformarea ideilor în instituţii s-a dovedit dificilă, aşa cum

atestă nereuşita Domnitorului Grigore Ghica de a înfiinţa o Bancă Naţională a Moldovei în 1856, aceştia, împreună cu numeroşi adepţi ai lor, au contribuit la netezirea drumului către o transformare generală a mentalităţii în afaceri. Cam în acelaşi timp, capitalul destinat investiţiilor a început să se acumuleze din varii surse interne: exploatarea mai intensivă a terenurilor agricole, sumele strânse din plata compensaţiilor pentru pământurile expropriate în 1864, arendarea pe scară mai largă a moşiilor, comerţul exterior şi interior, aprovizionarea contra cost a armatei şi a instituţiilor publice. Posibilităţile de înavuţire individuală s-au înmulţit aşadar, iar un număr din ce în ce mai mare de persoane a început să investească în industrie, mai întâi în industria alimentară, apoi în diverse alte întreprinderi. În anii ’60, acestea au format nucleul noii burghezii industriale, care în anii ’80 avea să exercite o influenţă decisivă asupra politicii economice a statului.

Capitalul străin a avut un rol crucial în dezvoltarea industriei grele şi a economiei în general.{140} Acesta a început să pătrundă în cantităţi substanţiale în România după Războiul de Independenţă şi, în afara industriei, a fost investit în bănci, comerţ şi asigurări. În industrie, înainte de Primul Război Mondial, capitalul străin devenise predominant în gaz şi electricitate (95,5 la sută), petrol (94 la sută), zahăr (94 la sută), metalurgie (74 la sută), chimicale (72,3 la sută), industria lemnului (69 la sută). Cea mai mare concentrare era în producţia de materii prime. Capitalul anglo-olandez şi cel franco-belgian deţineau împreună circa 57 la sută din totalul capitalului investit în industrie. Capitalul străin reprezenta, de asemenea, o prezenţă masivă în sistemul bancar după anul 1880, când a devenit total funcţional sistemul naţional de instituţii de credit. În ajunul Primului Război Mondial, cele mai mari cinci bănci controlate de capitalul străin dispuneau de resurse însumând 500 000 000 lei, în comparaţie cu cele 325 000 000 lei ce reveneau celor mai mari patru bănci româneşti. Împrumuturile acordate guvernului român erau o altă cale prin care pătrundea în ţară capitalul străin. Între

1866 şi 1914, acestea însumau 4 miliarde lei, ce au fost folosite pentru un program ambiţios de lucrări publice, în special pentru construirea de căi ferate şi de clădiri guvernamentale. România a atras capital străin datorită profitului relativ ridicat, de obicei între 4,25 şi 5,6 la sută. Astfel de investiţii au fost esenţiale pentru dezvoltarea unei economii moderne, dar ele au slujit şi ca mijloc prin care persoane şi guverne străine puteau influenţa politica guvernului român.

Prelucrarea produselor agricole reprezenta industria de bază a acelei perioade. Morăritul în mod special era în continuă dezvoltare şi a fost una dintre primele industrii care a suferit transformări tehnologice. Apariţia din belşug a grânelor ieftine americane pe piaţa europeană a provocat un declin dramatic al exporturilor româneşti în numeroase ţări (în 1860, 16 la sută din exporturile de grâne româneşti erau destinate Marii Britanii şi Franţei; în 1874, ele ajungeau doar la 1,4 la sută), dar o astfel de concurenţă a stimulat prelucrarea indigenă a produselor alimentare, forţându-i pe moşierii români să extindă instalaţiile existente şi să înfiinţeze noi ramuri ale acestei industrii. Una dintre cele mai profitabile era aceea a rafinării zahărului, care a început să fie modest încurajată de către stat în 1873. Tutunul, de asemenea, era una dintre culturile care se bucurau de atenţie; în 1872 au fost înfiinţate două fabrici, una la Bucureşti şi alta la Iaşi, care împreună foloseau o mie de lucrători. Devenise un lucru normal acum pentru marii moşieri şi pentru arendaşi să se alăture industriaşilor în căutarea de subsidii şi de alte avantaje, atât de la guvernele liberale, cât şi de la cele conservatoare, pentru industriile care foloseau produsele lor agricole şi lemnoase.

Industria a beneficiat enorm de pe urma sprijinului Partidului Liberal, începând cu anii ’60. Aşa cum am văzut, liberalii priveau cu simpatie ideile protecţioniste, dar au fost împiedicaţi să le aplice de către tratatele existente, mai ales Convenţia comercială cu Austro-Ungaria. Tipul lor de protecționism s-a conturat însă treptat. La început, aceştia

erau lipsiţi de o strategie economică cuprinzătoare şi, astfel, legislaţia viza doar anumite ramuri industriale, fiind menită în primul rând să stimuleze folosirea materiilor prime indigene (de pildă, legea din 1881 pentru promovarea industriei hârtiei prin asigurarea unor achiziţii regulate de către stat). În acelaşi timp însă, liberalii nu au înţeles imediat importanţa industriei grele. Mare parte a legislaţiei adoptate de către aceştia înainte de 1887 pentru stimularea industriei se concentra asupra dezvoltării meşteşugurilor. Până şi cuprinzătoarea lege prezentată Parlamentului în 1882 de către Petre Aurelian se baza pe premisa că dezvoltarea unei industrii moderne trebuia să înceapă cu încurajarea meşteşugurilor şi cu îmbunătăţirea învăţământului tehnic şi profesional. Nu făcea niciun fel de referire la sprijinirea producţiei industriale pe marile întreprinderi. Un deceniu mai târziu, în 1895, punctele de vedere ale lui Aurelian nu se schimbaseră în mod substanţial, în timp ce argumenta că tarifele protecţioniste erau esenţiale pentru crearea industriei şi, ca atare, a unei economii înfloritoare, el insista că atenţia trebuie acordată în primul rând industriilor casnice şi meşteşugăreşti, ca o premisă necesară înfiinţării unui sistem de fabrică.{141} El a recunoscut valoarea marii industrii, dar pentru o vreme i-a rezervat doar un statut „accesoriu”. Cu toate acestea, încurajarea marii industrii devenea o componentă însemnată a teoriei economice liberale, iar pe la mijlocul anilor ’80 a început să fie adoptată principala legislaţie aferentă.

Începând cu 1886, liberalii au pus bazele unei politici industriale fundamentate pe tarifele protecţioniste şi pe sprijinul direct al statului pentru întreprinderile mari şi mijlocii. Pe termen lung, scopul acestor măsuri şi al tuturor celor ce au urmat a fost crearea unei industrii capitaliste moderne, după modelul Europei occidentale, o politică ce însemna mai multă concurenţă pentru formele meşteşugăreşti şi artizanale de industrie. Primul act important al noii politici industriale a fost Legea generală a tarifelor din 1886, care, aşa cum am văzut, a fost adoptată după expirarea Convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria. Taxele de import erau aplicate

unui număr de circa 600 de articole şi reprezentau cam 10–15 la sută din valoarea lor. În comparaţie cu practicile altor ţări, aceste tarife ofereau doar un grad modest de protecţie. Ele erau menite să apere de concurenţa străină, în primul rând, acele industrii ce fiinţau deja, mai ales industria alimentară şi alte ramuri ale industriei uşoare, producătoare de bunuri de larg consum. Astfel, aceste tarife au reprezentat faza iniţială de protecţionism îndreptată către folosirea materiilor prime provenite din agricultura şi silvicultura românească. Dar actul respectiv privea şi în perspectivă şi oferea un sprijin modest altor tipuri de industrii, care – autorii acestuia erau siguri – aveau să fie înfiinţate până la urmă. Legea asupra tarifelor a fost substanţial revizuită în 1904 şi 1906, pentru a ţine seama de progresul industrial al ţării şi de presiunea crescândă a bunurilor manufacturate străine. Noile taxe vamale se înscriau între 10 şi 25 la sută din valoarea mărfurilor fiind ridicate la acele articole care concurau produsele industriei indigene şi scăzute la utilaje şi la articolele necesare dezvoltării acestei industrii.

Mulţi oameni de afaceri şi bancheri au socotit legile cu privire la tarifele vamale un mijloc prea ocolit de promovare a industriei. Se pronunţau în schimb, pentru extinderea ajutorului direct al statului, iar în 1887 au adus o contribuţie utilă la obţinerea aprobării din partea Parlamentului unui program cuprinzător de susţinere a dezvoltării industriale. Noua lege de încurajare a industriei prevedea scutiri de taxe şi tarife vamale pentru toate utilajele şi materiile importate pe o perioadă de 15 ani, o reducere a costurilor transportului pe calea ferată şi acordarea cu titlu gratuit de către stat a unor terenuri de construcţie pe timp de 90 de ani tuturor cetăţenilor români sau străini care vor înfiinţa întreprinderi industriale cu un capital de cel puţin 50 000 de lei sau care foloseau minimum 25 de muncitori. Legea permitea de asemenea o investiţie nelimitată de capital străin în noile industrii, o recunoaştere de către liberali, în ciuda retoricii lor despre iniţiativa autohtonă, că nu posedau resurse financiare suficiente pentru a-şi duce la îndeplinire ambiţioasele lor

planuri economice.

Legea din 1887 a rămas în vigoare timp de un sfert de secol. Sprijinul pe care îl oferea marii industrii a fost extins până în 1912, pentru a include şi meşteşugarii care foloseau cel puţin 4 muncitori sau cooperativele meşteşugăreşti cu cel puţin 20 de membri. Noua lege prevedea, de asemenea, că mărfurile furnizate statului de toate aceste întreprinderi puteau avea preţuri cu până la 5 la sută mai mari decât produsele similare disponibile din alte ţări. Ambele legi contribuiau în mod substanţial la progresul marii industrii pe scară largă. Dacă între 1866 şi 1886, erau înfiinţate anual în medie 8 întreprinderi, acestea ajunseseră la 63 anual între 1906 şi 1911 (după intrarea în vigoare a tarifelor din 1906). Din cele aproximativ 1 150 de întreprinderi ce funcţionau în 1915, 837 primeau sprijin din partea statului; capitalul investit în industria mare a crescut substanţial de la 247 milioane lei în 1901, la 329 milioane lei în 1915 (ultima cifră include doar industriile încurajate de stat).

În preajma Primului Război Mondial, industriile dominante erau industria petrolieră şi cea de cherestea, care împreună reprezentau 36,2 la sută din producţia industrială, precum şi cea alimentară – 32,3 la sută. Celelalte industrii reprezentau ultima treime, printre acestea numărându-se industria textilă (8,3 la sută) şi metalurgia (7,8 la sută). Lacunele din structura industriei româneşti sunt evidente. Absenţa unei industrii siderurgice şi a capacităţilor constructoare de maşini, precum şi caracterul rudimentar al industriei chimice erau indicii că nivelul industrializării se afla mult în urma celui vest-european. În plus, industria contribuia doar cu 17 la sută la venitul naţional.

Dezvoltarea accelerată a industriei româneşti începând cu anii ’90 a fost însoţită de o concentrare a capitalului şi a producţiei într-un număr relativ mic de întreprinderi. La începutul secolului al XX-lea, 4 la sută din marile întreprinderi (cele cu un capital fix de peste 2 milioane) deţineau 46 la sută din întreg capitalul investit în industrie. În 1913, 6 societăţi pe acţiuni deţineau 40 la sută din capitalul total al unor

asemenea societăţi. Băncile au contribuit şi ele la acest proces. Şi în acest domeniu avea loc o concentrare de capital; în 1913, 7 bănci, adică 4 la sută din totalul băncilor comerciale, controlau 58 la sută din capitalul bancar. Băncile şi-au sporit constant numărul de acţiuni în industrie, dobândind controlul asupra unor fabrici şi luând iniţiativa înfiinţării altora.{142}

Cea mai dinamică ramură a industriei româneşti era cea petrolieră. Dar aceasta s-a întâmplat doar după 1895. În jumătatea de secol anterioară, explorarea şi producţia au progresat încet şi cu metode şi echipament rudimentare. Prima societate, Wallachian Petroleum Company, a fost înfiinţată în 1864, cu un capital de 4 milioane de franci, de către un englez, Jackson Brown. Trei ani mai târziu, un grup de economişti şi politicieni români a înfiinţat Compania Anonimă Română pentru Explorări şi Comerţul cu Păcură. În cazul acesta şi al altor întreprinderi modeste ce au apărut ulterior, predomina capitalul românesc, dar atât liberalii, cât şi conservatorii recunoşteau că resursele indigene erau insuficiente pentru dezvoltarea industriei. Legea minelor din 1895, care a marcat o schimbare spectaculoasă în amploarea şi caracterul industriei petroliere româneşti, a fost o încercare de remediere a situaţiei. În curând, capitalul străin va începe să se scurgă în cantităţi din ce în ce mai mari spre activitatea de explorare şi de exploatare a petrolului. Între 1903 şi 1914 au fost înfiinţate multe dintre principalele trusturi ce aveau să domine industria petrolieră românească până la cel de-al Doilea Război Mondial: Steaua Română, achiziţionată de capitalul german în 1903, Româno-Americană (Standard Oil, 1904) şi Astra Română (Royal Dutch-Shell, 1910). În 1914, industria petrolieră română era marcat internaţionalizată: capitalul german controla 35 la sută, urmat de cel britanic (25 la sută), olandez (13 la sută), francez (10 la sută) şi american (5,5 la sută).{143} Capitalul românesc reprezenta doar 5,5 la sută. Efectele masivelor investiţii străine pot fi măsurate printr-o creştere spectaculoasă a producţiei, stimulată, desigur, de rapida creştere a cererii de petrol pe plan mondial: 250 000 t în 1900 şi 1 885 000 t în 1913. În această perioadă,

luată în întregime, peste 50 la sută din producţie era exportată, în timp ce consumul intern nu depăşea în general 40 la sută, mare parte din acesta sub formă de petrol lampant şi de lubrifianţi. Statul a devenit unul dintre cei mai mari consumatori, în special după înlocuirea cărbunelui cu petrol la locomotivele de cale ferată, la sfârşitul secolului al XIX-lea.

În ciuda creşterii impresionante înregistrate în rafinarea petrolului, în industria alimentară şi cea a lemnului, care împreună reprezentau 74 la sută din valoarea producţiei obţinute de marile întreprinderi în preajma Primului Război Mondial, câteva ramuri de bază ale unei industrii moderne erau aproape inexistente. Cel mai grav se resimţea eşecul înregistrat în dezvoltarea metalurgiei. O anchetă industrială din 1901–1902 releva existenţa doar a unui număr de şaptezeci şi cinci de asemenea întreprinderi, unele dintre acestea fiind doar simple ateliere. Industria constructoare de maşini era inexistentă. Astfel, industria românească, în general, rămânea dependentă de importuri în aceste sectoare vitale. Acelaşi lucru se întâmpla în privinţa cărbunelui. Consumul era de 610 993 t în 1913–1914, dar producţia se ridica doar la 230 431 t, prea scăzută ca să satisfacă necesităţile unei industrii în dezvoltare.

Comerţul exterior a avut un efect decisiv asupra dezvoltării industriei şi economiei româneşti în ansamblu. Acesta s-a extins foarte mult înjumătăţea de secol premergătoare Primului Război Mondial. Pentru o vreme, a urmat formele şi căile tradiţionale. România exporta grâne, în special grâu şi porumb şi alte produse agricole, şi importa bunuri manufacturate, în primul rând bunuri de larg consum. În această perioadă, atât guvernele conservatoare, cât şi cele liberale au menţinut la un nivel scăzut taxele vamale la cereale, pentru a încuraja vânzările în străinătate şi, prin aceasta, pentru a spori veniturile statului şi pentru a stimula dezvoltarea economică. În afară de Austro-Ungaria, România a semnat acorduri comerciale cu alte mari puteri. Un tratat de comerţ şi navigaţie cu Rusia, încheiat în martie 1876, se baza pe principiul naţiunii celei mai favorizate. Statele vest-

europene au refuzat la început să încheie convenţii tarifare cu România, pentru a nu ofensa guvernul otoman. Dar, în noiembrie 1876, după modelul convenţiei cu Austro-Ungaria, au fost semnate acorduri cu Franţa, Marea Britanie şi Italia, iar în 1877, cu Germania.

Efectele acestor tratate asupra dezvoltării economice româneşti au fost amestecate. Pe de o parte, comerţul a cunoscut o creştere spectaculoasă, între 1872 şi 1911, valoarea totală a exporturilor a sporit de la aproape 840 de milioane la 2 700 de milioane lei, iar importurile au crescut de la 600 de milioane la 2 200 de milioane lei. În acelaşi interval, România a avut o balanţă comercială pozitivă, cu excepţia perioadei 1877–1899 şi a anilor 1904 şi 1908. Excedentul comercial se datora în primul rând unei creşteri a exportului de cereale, în special de grâu, iar după 1900, a exportului de petrol şi de produse lemnoase. Deficitele s-au datorat, între 1876 şi 1885, prevederilor nefavorabile ale convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria, iar după 1887, politicii de investiţii substanţiale în industrie. Creşterea pieţei interne, într-o vreme când industria autohtonă nu era suficient dezvoltată pentru satisfacerea cererii, iar meşteşugurile erau pe cale de dispariţie, s-a dovedit şi ea importantă. Astfel, importul de bunuri de consum a cunoscut o creştere substanţială. De pildă, în 1882, textilele reprezentau 33 la sută din volumul total al importurilor, iar în 1902 ajunseseră să constituie 48 la sută.

Deschiderea relativă a pieţei româneşti pentru importuri în deceniul 1876–1885 a dat lovituri grele tuturor ramurilor industriei indigene. Mărfurile străine au înlocuit fără greutate produsele interne, în special datorită faptului că erau mai ieftine. Fabricanţii străini reduseseră costurile prin producţia de serie, folosirea unor materii prime de calitate inferioară, mai ales în cazul textilelor şi al obiectelor de uz gospodăresc, şi promovau tehnicile de marketing, toţi aceşti factori la un loc copleşindu-i pe producătorii autohtoni. Concurenţa pentru pieţele româneşti între întreprinzătorii din diverse ţări a contribuit şi ea la menţinerea preţurilor la un nivel scăzut. Cei

care beneficiau de aceasta erau neîndoielnic consumatorii din ţară, în schimb avea de suferit industria indigenă, în special cea textilă. Vechile forme de producţie practicate de către meşteşugari şi ţărani, care şi-au pierdut poziţia de principali furnizori de mărfuri industriale pentru populaţie, au suferit o transformare radicală. În unele regiuni, acestea au supravieţuit la scară redusă, dar în altele, astfel de meserii, precum ţesutul, au dispărut în întregime. În aproape toate ramurile industriei meşteşugăreşti, importurile au redus nivelul de trai al meşteşugarilor, făcându-i pe mulţi să-şi abandoneze meseria. Într-un anumit sens, aceste importuri au lăsat un gol în economia naţională. Nu s-a creat niciun fel de nouă formă de organizare industrială care să ia locul tradiţionalelor structuri meşteşugăreşti. Câteva industrii artizanale au supravieţuit folosind materii prime şi semifabricate din import, dar ele au rămas un fel de anexă a industriei occidentale şi au dus o existenţă precară, de dependenţă faţă de tehnologia şi strategiile de marketing ale întreprinzătorilor occidentali.

Au apărut câteva schimbări semnificative în orientarea comerţului românesc de după Războiul de Independenţă. În ceea ce priveşte exporturile, Imperiul Otoman fusese cel mai bun client al României în anii ’60, dar după aceea, pe măsură ce comerţul românesc se îndepărta de pieţele tradiţionale răsăritene, îndreptându-se către Vest, Austro-Ungaria a preluat locul întâi între 1876 şi 1880. Apoi, ca principal rezultat al războiului vamal, aceasta din urmă a cedat locul Marii Britanii, care a fost cel mai bun client al României pentru produse agricole până la începutul anilor ’90. Dintre furnizorii de mărfuri ai României, Germania s-a plasat pe locul întâi la începutul anilor ’90, urmată de Austro-Ungaria. În preajma Primului Război Mondial (1912), aceste două ţări asigurau României 60 la sută din totalul de mărfuri importate.{144} În acelaşi an, Austro-Ungaria a fost şi ea un cumpărător important de produse româneşti (a preluat 14,8 la sută din totalul exporturilor româneşti, iar Germania 6,6 la sută). Puterile occidentale rămâneau mult în urma acestora. Marea

Britanie şi Franţa la un loc furnizau cam 20 la sută din importurile României şi preluau circa 15 la sută din exporturile ei. Comerţul cu Răsăritul (Imperiul Otoman şi Rusia) era neglijabil.

SISTEMUL BANCAR ŞI TRANSPORTURILE

Expansiunea industriei şi afacerilor în general, precum şi volumul din ce în ce mai mare al comerţului exterior în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea au sporit brusc cererea de capital şi au adus schimbări fundamentale în sistemul financiar românesc. Bănci mari, moderne, atât de stat, cât şi particulare, au înlocuit cămătarii şi casele de comerţ care înfloriseră înainte de mijlocul secolului. Băncile române s-au asociat acum cu principalele instituţii financiare europene şi, prin intermediul acestora, capitalul străin intra în ţară în cantităţi record. Noile bănci au fost motorul unor acţiuni economice importante – înfiinţarea unor industrii moderne, exploatarea resurselor naturale şi construirea căilor ferate şi a altor mijloace de transport. La începutul secolului a crescut rapid numărul unor instituţii financiare mai modeste, precum cooperativele de credit şi băncile populare, menite să satisfacă nevoile celor ce solicitau mici împrumuturi.

De importanţă crucială în crearea economiei naţionale a fost adoptarea unui sistem monetar naţional. Chiar şi în anii ’60, în Principatele Unite continua să circule o varietate uimitoare de valute, uneori câte 75 în acelaşi timp, împiedicând dezvoltarea economiei în general şi a comerţului în particular. Domnitorul Alexandru Ioan Cuza încercase să rezolve problema în 1860, când a propus adoptarea unei monede naţionale, romanatul, cu aceeaşi valoare ca francul francez. Dar, din cauza opoziţiei guvernului otoman şi a lipsei de resurse financiare, proiectul a trebuit să fie abandonat.

A fost reactualizat şi legiferat în 1867 sub impulsul unei noi conştiinţe naţionale. Unitatea monetară s-a numit leu, după Löwenthaler, monedă bătută în Ţările de Jos, în a doua

jumătate a secolului al XVI-lea, şi care circulase în Principatele Române până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În acelaşi timp, România a adoptat sistemul monetar, zecimal şi metric al Uniunii Monetare Latine, din care făceau parte Franţa, Italia, Belgia, Elveţia, şi acum România. Primele monezi româneşti, din cupru, au fost bătute în Marea Britanie în 1867, iar primele monezi de argint în 1870, la monetăria înfiinţată în acelaşi an la Bucureşti. Prima emisiune de hârtie-monedă – biletele ipotecare garantate prin domeniile statului şi alte bunuri imobiliare ale acestuia – au fost realizate în iunie 1877, pentru a acoperi cheltuielile Războiului de Independenţă. Noua monedă unică a impus ordinea monetară în ţară şi a contribuit, nu puţin, la încurajarea investiţiilor interne.

Între ultimii ani de domnie ai lui Alexandru Ioan Cuza şi Războiul de Independenţă a apărut o varietate de instituţii financiare. Vechile case de schimb, care dădeau împrumuturi pe termen scurt, cu ipotecă asupra proprietăţilor, au suferit o eclipsă după introducerea noului sistem monetar. Locul le-a fost luat de băncile particulare, ca de pildă Marmorosch, Blank & Co. Şi Chrissoveloni, specializate în tranzacţii comerciale. Dar, cea din urmă nu a putut satisface nevoia crescândă de capital sigur şi stabil. Cuza a luat iniţiativa de a asigura o astfel de sursă în 1864, prin înfiinţarea Casei de Depuneri şi Consemnaţiuni, care primea depuneri din partea diverselor instituţii, locale şi centrale, precum şi a persoanelor particulare. Acorda împrumuturi statului, dând posibilitatea guvernelor ce se succedau la putere să acopere deficitele, o caracteristică obişnuită a finanţelor publice până la Războiul de Independenţă. Pentru a consolida capacitatea financiară a statului, Cuza a acordat unui consorţiu al unor oameni de finanţe englezi, francezi şi austrieci dreptul de a înfiinţa o bancă de scont, Banca României, la Bucureşti, în 1865. Ca bancă comercială, aceasta a alimentat cu capital străin piaţa românească şi a influenţat operaţiunile de export şi import. În 1873, moşierii, împovăraţi de enorme datorii, în ciuda compensaţiilor primite în 1864, au creat cu ajutor de stat

Creditul Funciar Rural. Scopul principal al acestuia era de a acorda credite membrilor lui cu rate ale dobânzii considerabil mai scăzute decât cele pretinse de tradiţionalii cămătari sau de noile bănci comerciale. Creditul Funciar Rural s-a dovedit a fi un mijloc reuşit de uşurare a datoriilor moşierilor şi a încurajat deţinătorii de mari proprietăţi urbane să-şi înfiinţeze Creditul Urban Bucureşti, în 1874.

Niciuna dintre aceste instituţii, singură sau toate la un loc, nu putea să satisfacă cerinţa crescândă de credite după Războiul de Independenţă.

Banca României, ce continua să reprezinte în 1879 cea mai importanta instituţie financiară a ţării, nu era capabilă să asigure întreprinzătorilor industriali şi comerciali finanţarea de care aveau nevoie pentru a putea fructifica posibilităţile de dezvoltare. Bănci particulare, precum Marmorosch, Blank & Co., aveau resurse suficiente pentru a credita realizarea sistemului de canalizare din Bucureşti şi a participa la construcţia căilor ferate, dar nu au putut îndeplini funcţiile unei instituţii de credit a statului. Existau de asemenea presiuni pentru extinderea creditelor cu dobânzi mici, din partea persoanelor cu resurse modeste, în special din zonele rurale, unde ratele dobânzii pretinse de cămătari ajungeau la 50 la sută între 1878 şi 1880 (creditele obţinându-se mai uşor la oraş decât la sat, ratele dobânzilor erau mai scăzute, fiind de obicei de 10–12 la sută). Oamenii de afaceri şi marii moşieri, liberali şi conservatori, se pronunţau pentru creşterea accesibilităţii creditului, considerându-l hotărâtor pentru succesul întreprinderilor lor.

Pentru satisfacerea acestor necesităţi şi asigurarea stabilităţii financiare, în 1880 a fost înfiinţată Banca Naţională a României. Iniţiativa a aparţinut lui Ion Brătianu şi liberalilor, care au conceput un plan prin care-şi puteau asigura propriul lor control asupra acestei instituţii-cheie.{145} În conformitate cu principiul controlului intern al economiei naţionale, pe care îl enunţaseră, proiectul lor de lege prevedea că pentru înfiinţarea băncii nu putea fi folosit decât capital românesc, din care două treimi urmau să provină din surse

particulare, iar o treime de la stat. Liberalii nu au făcut niciun secret din intenţia lor de a subordona activităţile Băncii Naţionale intereselor partidului lor, iar când s-au pus în vânzare acţiunile alocate investitorilor particulari, ele au fost înşfăcate, în câteva ore, de către lideri de partid. Parteneriatul dintre stat şi acţionarii particulari a durat până în 1901. După acea dată, Banca Naţională şi-a continuat operaţiunile ca instituţie particulară sub acelaşi nume, bucurându-se de privilegii speciale din partea statului, în special de dreptul exclusiv de a emite bancnote. A funcţionat şi ca bancă centrală comercială şi, în această calitate, a avut un rol decisiv în crearea sistemului bancar român modern. Până la Primul Război Mondial, Banca Naţională a fost principala sursă autohtonă de credit românesc şi a contribuit la mobilizarea capitalului financiar inactiv şi la canalizarea sa spre întreprinderile industriale şi comerciale productive. Valoarea împrumuturilor acordate s-a ridicat de la 66 de milioane lei în 1891 la 1 073 de milioane lei în 1914, cifre ce reflectă extinderea creditelor şi a activităţii economice în general.

În ajunul Primului Război Mondial, sistemul bancar românesc fusese deplin format şi era capabil să satisfacă necesităţile de credit ale industriei, comerţului şi ale marilor moşieri. Numărul total al băncilor a crescut cu repeziciune, de la 30 în 1901 la 215 în 1914. Majoritatea erau instituţii de dimensiuni modeste, care serveau micilor comercianţi şi industriaşi, ţăranilor înstăriţi şi mijlocaşi. Întregul sistem financiar ajunsese să fie dominat acum de 9 bănci mari, dintre care 4 erau controlate de capital străin. În 1913, ele deţineau 70 la sută din totalul resurselor tuturor băncilor comerciale, în timp ce 188 de bănci mici şi mijlocii aveau doar 30 la sută.

Reţeaua de transporturi s-a extins şi ea pentru a face faţă activităţii industriale crescute şi dezvoltării comerţului exterior. Problema cea mai urgentă era transportarea cât mai rapidă şi cât mai ieftină către pieţe a produselor agricole şi a petrolului. Transportul feroviar părea să ofere cea mai bună soluţie.

Construirea căilor ferate în România a început în 1865,

când Alexandru Ioan Cuza a acordat unei societăţi engleze conduse de John Trevor-Barkley concesiunea pentru realizarea căii ferate Bucureşti-Giurgiu, pe o distanţă de 70 de kilometri. Concesiunea a fost confirmată de către Principele Carol în 1867, iar linia a fost deschisă în octombrie 1869, permiţând ca produsele câmpiilor româneşti să fie aduse lesne şi în mari cantităţi în porturile dunărene şi, de acolo, la Marea Neagră şi pe pieţele occidentale. Acest început promiţător a fost urmat de construirea în nordul Moldovei, între 1869 şi 1871, a câtorva căi ferate de către un consorţiu anglo-austriac, condus de industriaşul austriac Victor von Ofenheim. Făcându-se conexiunea cu linia Lemberg-Cernăuţi-Suceava, noua reţea a mărit accesul industriaşilor şi comercianţilor austrieci pe piaţa românească.

Un program şi mai ambiţios de construcţii feroviare, menit să lege Bucureştii de toate zonele ţării, fusese inaugurat de către Principele Carol. În 1868, el a convins guvernul să acorde o concesiune pe 90 de ani unui consorţiu prusac, condus de omul de finanţe Henri Bethel Strassberg, pentru construirea şi exploatarea a 915 kilometri de cale ferată. În 1871, în timp ce construcţia se afla în plină desfăşurare, consorţiul a dat faliment, iar drepturile şi obligaţiile acestuia au fost preluate de un consorţiu bancar prusac, condus de Gerson Bleichröder şi sprijinit de Bismarck.{146} Între 1872, când a fost deschisă linia Roman-Galaţi-Bucureşti-Piteşti, şi 1880. Când a fost terminată linia Ploieşti-Predeal, reţeaua feroviară de bază a României a devenit funcţională şi a fost conectată la Predeal cu sistemul feroviar ungar. În 1874, ea fusese legată deja cu sistemul feroviar rus, când un antreprenor român a construit o linie scurtă între Iaşi şi Ungheni, la graniţa rusă. Aceasta s-a dovedit a fi de o enormă importanţă strategică în 1877, când a folosit la transportul trupelor ruseşti către Dunăre. Astfel, de la 173 kilometri de cale ferată în 1869, reţeaua feroviară română a crescut la 1 300 kilometri în 1880. De atunci, până în 1914, s-au mai construit alţi 2 250 kilometri.

Ca şi în atâtea alte domenii ale dezvoltării economice,

statul român şi-a asumat responsabilitatea pentru administrarea întregului sistem feroviar. În 1889, devenise monopol de stat prin achiziţionarea liniilor construite de consorţiile Strassberg şi Ofenheim, precum şi a altor linii mai mici, inclusiv pe aceea care lega Cernavodă, pe Dunăre, cu Constanţa, construită de Barkley în 1860, când Dobrogea făcea parte din Imperiul Otoman. Întregul sistem era administrat de o agenţie de stat autonomă, Direcţiunea Generală a Căilor Ferate Române, înfiinţată în 1880, care avea şi responsabilitatea proiectării şi construirii de noi linii.

Căile ferate au stimulat economia. Mai întâi, ele au facilitat exporturile şi importurile. Între 1880 şi 1914, cantitatea de mărfuri transportate s-a triplat de la aproape trei milioane la aproape nouă milioane de tone pe an. Căile ferate au contribuit direct la dezvoltarea industriei, pentru că erau principalele consumatoare de cărbune indigen – aproape 90 la sută din producţia anuală – şi de cărbune de import, fiind deopotrivă principalele cumpărătoare de locomotive, vagoane de marfă şi de pasageri, precum şi de şine de cale ferată. Chiar de la începuturile ei, industria metalurgică a ţării a fost strâns legată de construirea şi întreţinerea căilor ferate, a podurilor şi a materialului rulant. Datorită activităţilor sale diverse şi vaste, Direcţiunea Generală a Căilor Ferate Române a fost cea mai mare întreprindere industrială a ţării, cu o investiţie de peste un miliard de lei şi 23 000 de angajaţi.

Extinderea reţelei de dramuri şi şosele a ţinut pasul cu cea a căilor ferate. În 1861, nu erau decât 309 kilometri de dramuri pavate sau întreţinute în întreaga ţară. Un deceniu mai târziu, reţeaua a crescut la modesta cifră de 1 800 de kilometri. Marea eră a construcţiei de drumuri a început în ultima parte a anilor ’70 şi s-a încheiat în jurul anului 1900, când erau 24 800 de kilometri de dramuri pavate sau altfel îmbunătăţite. Succesul acesta se datorează în special administrării eficiente şi sacrificiilor populaţiei, sub formă de impozite şi de prestare de muncă. Legislaţia din 1868, prima lege care a abordat în mod cuprinzător problema, a pus bazele unei reţele moderne de dramuri naţionale şi locale. Amendată

de câteva ori, legea prevedea finanţarea de către stat a principalelor şosele, dar lăsa responsabilitatea construirii şi întreţinerii drumurilor comunale şi judeţene pe seama populaţiei locale. O agenţie de stat, Direcţiunea Generală de Poduri şi Şosele, înfiinţată prin decizie parlamentară în 1906, şi-a asumat principala responsabilitate pentru întreţinerea şoselelor şi podurilor din fiecare judeţ. Reţeaua lărgită de drumuri completa serviciile economice ale căilor ferate. Nu erau folosite pentru transporturile de mărfuri în vrac, pe distanţe lungi, dar uşurau drumul între sate şi târguri le şi oraşele din apropiere, stimulând astfel schimbul de produse agricole de la sate şi mărfurile prelucrate de la oraşe.

Îmbunătăţirile transportului de mărfuri pe apă au decurs mai încet decât cele care au privit căile ferate şi drumurile. Doar după Războiul de Independenţă s-a acordat o atenţie reală creării unei flote româneşti maritime şi fluviale. Printre sprijinitorii ei cei mai înfocaţi a fost Petre Aurelian, care, într-o serie de articole de la sfârşitul anilor ’80, a făcut reclamă zgomotoasă realelor avantaje economice ale unei flote maritime comerciale naţionale. Parlamentul a votat crearea unei flote fluviale în 1888 şi a alocat o sumă modestă în anul următor, pentru cumpărarea unui remorcher şi a unui număr de patru barje. În 1890, guvernul a înfiinţat Serviciul de Navigaţie Fluvială Română. Mica flotă s-a extins încet şi a fost folosită pentru transportul grânelor, petrolului, sării şi cherestelei pe Dunăre până la Budapesta, Viena şi Regensburg. Întreprinderea s-a dovedit a avea succes, întrucât volumul încărcăturii şi numărul de pasageri au fost în continuă creştere până la Primul Război Mondial. Transportul maritim internaţional a fost inaugurat în 1895, când guvernul a înfiinţat Serviciul Maritim Român şi primele vase făceau curse regulate între Constanţa sau Brăila şi Constantinopol. În 1897 s-a deschis o linie între Brăila şi Rotterdam, servită de cinci cargouri româneşti, de câte 3 5001 fiecare. Transportul internaţional a atras şi capital privat. În 1913, opt bănci au format Societatea Română, care a început să funcţioneze cu patru cargouri de câte 6 500 tone fiecare. Cu toate acestea,

companiile maritime române, de stat şi particulare, s-au dovedit prea mici pentru a putea concura cu marile firme de transport maritim internaţional. În 1911, de pildă, vasele româneşti au transportat doar 11 la sută din totalul mărfurilor importate pe mare şi mai puţin de 3 la sută din exporturile ţării. Participarea României la Primul Război Mondial a avut drept efect distrugerea atât a flotei fluviale, cât şi a celei maritime.

Structurile existente înainte de 1914 au oferit politicienilor, economiştilor şi sociologilor de cele mai diverse opinii şi urmărind varii scopuri speranţa unor progrese continue economice şi sociale. Primul Război Mondial avea să-i supună atât pe aceştia, cât şi pe concetăţenii lor testului suprem de rezistenţă şi coeziune naţională şi, odată trecut, crearea României Mari în 1918 şi 1919 a hrănit speranţe de dezvoltare şi bunăstare fără precedent.

5
ROMÂNII DIN AFARA ROMÂNIEI

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mulţi români continuau să trăiască în afara graniţelor Principatelor Unite şi ale Regatului României. În 1900, aproximativ 2 800 000 se aflau sub stăpânire ungară (în principatul istoric al Transilvaniei şi regiunile limitrofe: Banat, Crişana şi Maramureş), 230 000 în Bucovina şi 1 092 000 în Basarabia. Din anumite puncte de vedere, cursul dezvoltării lor sub administraţie ungară, austriacă şi, respectiv, rusă era asemănător. Nu puteau participa la viaţa politică, în calitate de comunităţi etnice distincte, iar viaţa lor culturală se afla sub presiunea constantă a unei administraţii ostile. Dintre cele trei comunităţi, românii din Transilvania şi-au apărat cel mai puternic fiinţa lor naţională. Erau conştienţi de drepturile istorice ale naţiunii lor în Transilvania şi aveau în urmă o perioadă lungă de luptă comună care i-a ţinut strâns uniţi. Au beneficiat, de asemenea, de două instituţii naţionale viguroase – Biserica Ortodoxă şi Biserica Unită, cu centre puternice politice şi culturale la Sibiu şi, respectiv, la Blaj – şi de relaţii din ce în ce mai strânse cu oamenii politici din Regatul României, începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Românii din Bucovina şi din Basarabia au fost mai puţin norocoşi. Despărţiţi brusc de matca lor moldavă în 1774 şi, respectiv, 1812, şi supuşi imediat tendinţelor centralizatoare ale celor două imperii absolutiste, aceştia au suferit de pe urma lipsei unor puternice instituţii autohtone şi a unei identităţi politice şi sociale distincte în cadrul statelor din care făceau acum parte.

TRANSILVANIA

Principalul ţel al liderilor români din Transilvania în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost autonomia politică. Acesta fusese strigătul lor de adunare în timpul Revoluţiei de la 1848, când au cerut tuturor românilor din Monarhia Habsburgică să se unească într-un „ducat" românesc, avându-l în frunte pe împăratul de la Viena ca Mare Duce. Înăbuşirea revoluţiei în 1849 şi impunerea unui regim centralizat în următorul deceniu au spulberat aceste speranţe, însă ideea autonomiei a rămas forţa de coeziune vitală în cercurile politice româneşti. La începutul anilor '60, succesul părea să fie în sfârşit aproape, întrucât Curtea de la Viena căuta ajutorul românilor şi al slavilor pentru a contracara „tendinţele centrifuge" ale maghiarilor şi a experimenta forme constituţionale. În Transilvania, Curtea de la Viena a permis convocarea Dietei cu o largă reprezentare românească. Împreună cu deputăţii saşi şi profitând de boicotarea Dietei de către maghiari, au adoptat o legislaţie ce recunoştea egalitatea politică a românilor cu celelalte populaţii din Transilvania şi acorda limbii române un statut oficial, alături de maghiară şi germană. Majoritatea conducătorilor români ezitau să se atingă de structurile politice fundamentale, convinşi fiind că o Transilvanie autonomă oferea cadrul constituţional indispensabil în care nou cucerita egalitate naţională putea fi transformată în autonomie naţională. Dar ei nu erau stăpâni pe propriile lor destine. În 1865, curentele politice de la Viena înregistraseră o altă orientare. Ţelul Curţii era acum consolidarea Imperiului pe calea unei înţelegeri cu maghiarii prin negocieri directe.

Compromisul din 1867, rezultat al acestor negocieri, împărţea cârmuirea Monarhiei Habsburgice între Austria şi Ungaria şi spulbera speranţele de autonomie ale românilor din Transilvania. Ei făcuseră din păstrarea unui domeniu de coroană transilvănean principala lor apărare împotriva presiunilor crescânde ale naţionalismului maghiar, dar acum, ca rezultat al acordului de creare a Dublei Monarhii, Transilvania încetase să mai existe ca entitate politică separată, iar românii înşişi fuseseră transformaţi din populaţie

majoritară a fostului Principat într-una din cele câteva minorităţi din Ungaria Mare.

Lipsiţi de organizare politică şi slăbiţi de conflictul dintre aşa-numiţii pasivişti, care se împotriveau participării la noua ordine politică, şi activişti, care cereau apărarea intereselor naţionale pe toate fronturile, românii nu puteau face mare lucru, în afară de înaintarea unor proteste. Cel mai important dintre acestea a fost *Pronunciamentul*, o succintă declaraţie de principii redactată în 1868. În acest act, intelectualii români îşi reafirmau credinţa faţă de cauza autonomiei Transilvaniei. Ei cereau, de asemenea, aplicarea legilor adoptate de Dieta Transilvaniei în 1863 şi 1864, în virtutea cărora românii erau recunoscuţi ca naţiune constitutivă a Transilvanie şi era garantată egalitatea limbii şi a bisericilor lor, contestând în acelaşi timp Parlamentului ungar puterea de a adopta legi pentru Transilvania. Astfel de idei reflectau cu fidelitate opinia publică românească, dar nu erau noi. Nouă era reacţia guvernului ungar, care îl acuză pe autorul şi editorul publicaţiei *Gazeta Transilvaniei,* un ziar românesc de frunte din Transilvania, în care fusese publicat *Pronunciamentul,* de tulburarea ordinii publice. Problema nu a luat amploare, dar a vestit multe alte *causes célèbres* ce aveau să învenineze relaţiile dintre guvern şi români.

Aşa-numita Lege a Naţionalităţilor, adoptată de Parlamentul ungar la 5 decembrie 1868, a găsit puţină simpatie din partea majorităţii fruntaşilor politici români. Cu toate că specifica un număr de drepturi de care se vor bucura naţionalităţile nemaghiare, nu conţinea nicio prevedere referitoare la organizarea lor politică separată. Mai degrabă reflecta ideile acelor conducători unguri care sprijineau statul naţional maghiar centralizat. La 6 decembrie, Franz Joseph le-a oferit o dublă victorie, consfinţind Legea XLIV (Legea Naţionalităţilor) şi Legea XLIII, care stabilea condiţiile de reglementare a unirii Transilvaniei cu Ungaria.

Românii şi-au luat locul în sistemul dualist împotriva voinţei lor. Ei credeau că acest sistem este vremelnic, fiind siguri că un compromis între germani şi unguri era sortit

eşecului şi că Viena se va orienta din nou către celelalte naţionalităţi, aşa cum făcuse în 1848 şi 1860, în căutare de ajutor la cârmuirea Imperiului.

În cei douăzeci de ani ce au urmat unirii Transilvaniei cu Ungaria, pasiviştii români au făcut din restaurarea autonomiei Principatului obiectivul lor principal. Erau convinşi că doar autonomia putea asigura naţiunii lor protecţia constituţională necesară pentru o dezvoltare politică şi culturală liberă. Autonomia Transilvaniei a reprezentat astfel problema centrală la toate adunările politice româneşti între 1869 şi 1890. Legătura pe care o făceau între autonomie şi drepturile naţionale reprezenta un punct de vedere esenţialmente istoricist asupra problemei, care a consolidat atitudinile româneşti tradiţionale faţă de unguri.

Mai întâi, românilor le lipsea o unitate de ţeluri şi o organizare capabilă să mobilizeze opinia publică. În plus, ceilalţi români din Maramureş, Crişana, Banat îşi aveau propria lor agendă politică şi, respingând pasivismul, trimiteau în mod regulat deputaţi în Parlamentul ungar. Fruntaşii români, atât din Transilvania, cât şi din Ungaria, au încercat să îndrepte situaţia în 1881 prin constituirea Partidului Naţional Român, ca unic reprezentant politic al tuturor românilor din Ungaria, o poziţie necontestată în mod serios până la sfârşitul Monarhiei. Fruntaşii săi au votat pentru menţinerea pasivismului – cu excepţia celor din Banat, Maramureş şi Crişana, care gândeau că participarea la lucrările Parlamentului ungar putea fi folositoare cauzei naţionale – şi au pus la loc de frunte, în programul lor, redobândirea autonomiei Transilvaniei.

Ei îşi justificau revendicarea, aşa cum au făcut-o şi generaţiile anterioare de fruntaşi naţionali, evocând raţiuni istorice şi constituţionale. În diversele lor declaraţii de poziţie, publicate, îşi dădeau toată osteneala să arate că românii se formaseră ca naţiune egală cu cea a maghiarilor încă de la începutul existenţei politice a Transilvaniei şi, ca atare, ar trebui să se bucure de aceleaşi drepturi în secolul al XIX-lea. Pentru a-şi dovedi punctul de vedere, ei citau pasaje din

lucrările cronicarilor unguri medievali, precum Notarul Anonim al Regelui Béla al III-lea şi Diplomele acordate de Regele Andrei al II-lea Cavalerilor teutoni în 1211 şi 1222. Explicau, de asemenea – aşa cum făcuseră istoricii români de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea –, că datorită dezvoltării unor noi relaţii politice şi sociale şi luptelor religioase din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, românii fuseseră excluşi din viaţa politică. Arătau că noua stare de lucruri fusese consfinţită prin Diploma Leopoldină din 1691, prin care Habsburgii recunoşteau existenţa Principatului şi privilegiile ungurilor, secuilor şi saşilor; prezentau, în continuare, unirea Transilvaniei cu Ungaria din 1848, negându-i valabilitatea – pe motivul că românii nu fuseseră reprezentaţi în procesul de luare a deciziilor. Denunţau atât Legea Naţionalităţilor, cât şi Legea XLIII din 1868, ce reglementa unirea Transilvaniei cu Ungaria, pentru că niciunul din aceste acte, după părerea lor, nu oferea protecţia necesară naţionalităţilor nemaghiare.

În ciuda înrăutăţirii relaţiilor cu guvernul ungar, mulţi fruntaşi români continuau să creadă că maghiarii şi românii trebuie să ajungă până la urmă la o oarecare înţelegere. Ideea unei apropieri a rămas un aspect important al gândirii politice româneşti până în anii ’80. Aceasta îşi regăsea rădăcinile în istorie. Români de vază, care priveau înapoi la dezvoltarea Transilvaniei, începând din vremurile medievale, erau convinşi că soarta legase cele două popoare şi că ele trebuie să împartă responsabilitatea pentru viitorul Principatului. Acest simţământ al comunităţii era întărit aceloraşi români de certitudinea că cele două popoare erau „aliaţi naturali” în lupta pentru supravieţuire împotriva slavilor. Apelând la harta etnografică a Europei Răsăritene, ei comparau românii şi maghiarii cu „două insule într-o mare slavă”, care ameninţa „să-i înece”. Dacă lucrurile stăteau aşa, conchideau românii, atunci era în primejdie propria lor existenţă şi, întrucât nici ei, nici maghiarii nu aveau posibilitatea să se adreseze unui imperiu străin puternic, considerau neîndoielnic faptul că, pentru a se apăra, vor fi nevoiţi să se bizuie unii pe alţii. Unii

români au ajuns chiar să remarce că ei nu fuseseră niciodată inamicii Ungariei sau ai maghiarilor, întrucât recunoscuseră Ungaria ca o barieră indispensabilă în faţa „slavismului” şi de aceea considerau că bunăstarea ei ar fi de importanţă primordială pentru propria lor dezvoltare.

Un apărător tipic şi perseverent al apropierii româno-maghiare în anii ’70 şi ’80 a fost Vincenţiu Babeş, deputat în Parlamentul ungar din partea Banatului timp de mulţi ani şi fruntaş al Partidului Naţional Român. El recomanda insistent colegilor lui, delegaţi la conferinţa naţională a partidului din 1881, un fel de dualism româno-maghiar în Transilvania. Chiar când a recomandat o continuare a pasivismului, el a făcut apel la solidaritate cu maghiarii, „cu acei de a căror soartă propriile noastre destine sunt atât de strâns legate”. Ca răspuns la aplauzele entuziaste, a exclamat: „ca fraţi… ce progres, ce fericire am putea dobândi pentru toate naţionalităţile”, însă, cu alte ocazii, i-a criticat pe liderii politici maghiari pentru că nu reuşeau să înţeleagă „pericolul mortal” pe care îl reprezenta panslavismul întreţinut de ruşi atât pentru maghiari, cât şi pentru români şi pentru nebunia lor de a duce o politică ce lărgea pur şi simplu ruptura dintre doi aliaţi fireşti. La conferinţa naţională din 1884, Babeş a repetat dictonul său preferat că românii şi maghiarii fuseseră sortiţi să stea între cei „doi mari rivali” în Europa de Sud-Est – Germania şi Rusia – şi a adăugat că, dacă n-ar fi fost aceste două popoare, ruşii ar fi dobândit cu siguranţă controlul asupra Balcanilor. Misiunea istorică a românilor şi maghiarilor, atunci, era menţinerea independenţei Europei Centrale, iar dacă nu erau în stare să înţeleagă acest lucru, n-avea nicio îndoială că vor pieri.{147}

Legislaţia şi actele administrative ale guvernelor ungare ce s-au succedat la putere au distrus treptat speranţele chiar şi ale celor mai optimişti fruntaşi politici români, care credeau că este posibilă o cooperare între maghiari şi români. 1879 a marcat un moment de răscruce în relaţiile lor. În acel an, Parlamentul ungar a adoptat legea potrivit căreia predarea limbii maghiare devenea obligatorie în şcolile elementare

confesionale româneşti ortodoxe şi unite. A fost prima dintr-o serie de legi menite să pună de acord educaţia românilor (şi a altor naţionalităţi) cu ideea Ungariei ca stat naţional maghiar. Ea a fost urmată în 1883 de o lege similară ce afecta şcolile medii cu predare în altă limbă decât cea maghiară şi în 1891 de o lege ce impunea folosirea limbii maghiare în grădiniţele nemaghiare. Exista şi o legislaţie care intenţiona să submineze autonomia bisericilor române Ortodoxă şi Unită, în special legea din 1893, care stipula plata de către stat a salariilor profesorilor din şcolile confesionale române şi legea din 1899, care oferea indemnizaţii de stat completând salariile preoţilor români. Obiectivul ambelor legi era extinderea controlului guvernamental asupra profesorilor şi preoţilor români, pe care guvernul îi considera instigatori ai rezistenţei faţă de politica sa de asimilare.

Guvernul ungar a folosit, de asemenea, considerabilele sale puteri administrative pentru a reduce activitatea politică românească. De exemplu, în 1894, a adus în faţa tribunalului Comitetul Executiv al Partidului Naţional Român, sub acuzaţia de a fi făcut agitaţie împotriva siguranţei statului, prin publicarea şi răspândirea *Memorandumului,* un protest împotriva politicii guvernului în privinţa naţionalităţilor. Rezultatul procesului a fost condamnarea şi întemniţarea până la un an a majorităţii membrilor Comitetului, în 1894, de asemenea, ministrul de Interne a dizolvat Partidul Naţional, dar acesta a continuat să funcţioneze ca un comitet electoral. Astfel de acte au distrus aproape ultimele speranţe de realizare a unei apropieri româno-maghiare, de tipul celei preconizate în anii ’70 şi ’80. Drept rezultat, politicienii români au căutat în altă parte soluţii pentru problemele naţionale.

Întrucât situaţia lor se deteriora, politicienii şi intelectualii români au hotărât să facă mai larg cunoscută marelui public situaţia lor şi să transforme „chestiunea românească”, aşa cum o numeau ei acum, într-o problemă de interes general european. Au realizat acest lucru prin două manifeste publice amănunţite. Primul a fost intitulat *Replică.* Fusese redactat în

1891 de către un grup de studenţi români, pentru a respinge o apărare a politicii ungare în privinţa naţionalităţilor, publicată în acel an de către studenţii de la Universitatea din Budapesta, care pretindeau că drepturile naţiunii politice – maghiarii – anulau drepturile revendicate de minorităţile etnice – românii şi slavii. Principalul autor al *Replicii* a fost Aurel C. Popovici (1863–1917), student în medicină la Graz, care mai târziu îşi va câştiga un renume ca autor al lucrării *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* (1906), carte de mare popularitate consacrată federalizării Monarhiei Habsburgice. În *Replică,* autorul aborda două probleme – autonomia naţională şi federalismul – care, după părerea sa, nu puteau fi separate. El rezerva un spaţiu larg rechizitoriului adresat tratamentului aplicat românilor de către guvernul ungar, care îi transformase în „proscrişi" în propria lor ţară şi conchidea că românii pot deveni o naţie liberă, egală cu cea a maghiarilor, numai dacă cele două popoare erau separate din punct de vedere politic şi dacă românii îşi dobândeau propriul lor teritoriu naţional în cadrul Monarhiei Habsburgice.{148} Nu spunea nimic despre autonomia Transilvaniei. În plus, nici argumentele sale istorice şi constituţionale nu apar cu pregnanţă în pledoaria sa pentru drepturi naţionale.

Cealaltă declaraţie românească importantă a epocii a fost *Memorandumul,* un protest adresat împăratului Franz Joseph de către Partidul Naţional Român împotriva tratamentului suferit de români din partea guvernului ungar în vremea regimului dualist. El reprezenta vederile conducerii politice româneşti tradiţionale şi, spre deosebire de *Replică,* încerca să găsească o soluţie pentru problema românească prin intervenţia împăratului. Dar *Memorandumul* nu a fost mai puţin viguros în apărarea drepturilor naţionale, care, după cum pretindeau autorii lui, fuseseră încălcate atât de sistematic, încât românii ajunseseră „străini" în propria lor ţară. Consecinţa unei astfel de politici, argumentau ei, a fost o lipsă de armonie mai mare ca oricând între popoarele din Ungaria, o dovadă limpede, după părerea lor, că încercarea de guvernare a Ungariei de către un singur popor – ungurii –

eşuase. În locul existentei structuri centralizate, ei cereau împăratului să realizeze federalizarea Imperiului prin crearea unei „asociaţii interne a popoarelor strânse în jurul tronului”. {149} Se gândeau, evident, la autonomia naţională. În scurte referiri la istoria anterioară a Transilvaniei, ei subliniau că, încă din secolul al XVIII-lea, românii şi-au afirmat neîncetat „individualitatea naţională”. Citau, ca o culme a acestor eforturi, autonomia în forma în care a fost concepută de Dieta Transilvaniei în 1863 şi 1864, şi declarau că o astfel de autonomie este singura garanţie certă a existenţei lor ca naţiune. Ca şi Popovici în *Replică,* ei nu menţionau nimic despre redobândirea autonomiei Transilvaniei. Ideea de naţiune, deşi alimentată de istorie, depăşise limitele înguste impuse de tradiţia istorică.

Replica şi *Memorandumul* au reprezentat o schimbare semnificativă în atitudinea politică românească. Conţinutul acestora arată limpede că fruntaşii români ajunseseră să vadă relaţia dintre români şi maghiari într-o nouă lumină. Aveau o nouă perspectivă asupra Ungariei viitoare, care contravenea puternic ideii de stat naţional maghiar şi chiar mult îndrăgitului lor vis de refacere a unui principat al Transilvaniei.

Noua atitudine a românilor faţă de slavi se manifesta prin insistenţa lor cu privire la autonomia naţională, opusă autonomiei Transilvaniei. Ei îi percepeau acum pe slovaci, sârbi şi croaţi ca aliaţi politici împotriva guvernului ungar, a cărui politică în privinţa naţionalităţilor estompase distincţiile istorice dintre aceştia şi îi apropiase unii de alţii în acţiunea de autoapărare. Aurel Popovici, printre alţii, credea că slavii erau sortiţi să aibă un rol major în rezolvarea problemei naţionalităţilor în Ungaria. El respingea vechea idee a unui compromis româno-maghiar, care nu ţinuse seama de slavi. Cu toate că îl îngrijora pericolul panslavismului rus pentru popoarele din Europa Centrală, el considera că o Ungarie federalizată, după modelul elveţian, ar mări sentimentul de „individualitate naţională” al fiecărui popor slav în parte şi, despărţindu-i astfel de ruşi, ar crea un simţământ al

comuniunii cu românii şi chiar cu maghiarii.{150}

Popovici şi membrii mai tineri ai Partidului Naţional Român, grupaţi în jurul organului acestui partid, *Tribuna,* promovau realizarea unei înţelegeri oficiale cu slavii. Sub presiunea „tribuniştilor", fruntaşii partidului au fost nevoiţi în cele din urmă să ia iniţiativa formării unei alianţe cu slovacii şi sârbii (croaţii nu prezentau interes), care a culminat cu aşa-numitul Congres al Naţionalităţilor, convocat la Budapesta, la 10 august 1895. Reprezentanţii lor au exprimat clar în cadrul lucrărilor că scopul primordial era autonomia naţională, pe care au justificat-o nu făcând apel la istorie sau la diplome imperiale, ci la „legea naturală" şi la contribuţiile materiale pe care le aduceau bunăstării generale a Ungariei. Delegaţii români la o adunare pregătitoare, desfăşurată la Novi Sad, la 21 iulie, expuseseră succint problema: „Noi nu întrebăm de când am fost aici sau dacă maghiarii au fost aici înaintea noastră. Acţionăm aşa pentru că suntem cetăţeni ai Ungariei, pentru că o sprijinim cu sângele nostru şi cu bunurile noastre şi pentru că formăm majoritatea cetăţenilor ei. Şi aşa fiind, avem dreptul să dăm acestei ţări forma de guvernare pe care o dorim."{151}

La Congresul propriu-zis, cele trei naţionalităţi au cerut o restructurare politică a Ungariei pe „baze naturale". Înţelegeau prin aceasta o autonomie naţională şi preconizau realizarea ei prin stabilirea graniţelor politice locale în conformitate cu graniţele lingvistice. În consecinţă, în judeţele, municipiile şi zonele rurale în care, de pildă, majoritatea populaţiei era românească, oficialităţile vor fi române, precum şi limba administraţiei şi a justiţiei. Întrucât românii formau mase compacte de populaţie în multe părţi ale Transilvaniei, un întins teritoriu românesc separat, cu, poate, câteva mici enclave maghiare, ici şi colo, era ţelul evident, chiar dacă neexprimat, al reîmpărţirii administrative „naturale" a Ungariei.

„Alianţa" celor trei naţionalităţi a fost de scurtă durată şi ineficientă. Totuşi, ea constituia o dovadă în plus a schimbării fundamentale de atitudine din partea românilor faţă de

Transilvania istorică.

Cauzele acestei schimbări au fost complexe. De importanţă capitală a fost o nouă concepţie cu privire la naţiune care făcea ca ideea autonomiei Transilvaniei să fie perimată, ca mijloc de realizare a aspiraţiilor naţionale. Aurel Popovici a dat cea mai elocventă explicaţie a acestei idei într-o serie de broşuri pe care le-a publicat la începutul anilor ’90. S-a inspirat din varii izvoare vest-europene şi a fost primul român care a aplicat teoriile evoluţioniste ale darwinismului social la analiza mişcării naţionale. Demersul său era determinist: el considera triumful „principiului naţionalităţii” drept rezultatul inevitabil al funcţionării „legii naturale”. Pentru el, forţa creatoare dominantă în Europa modernă era ideea de naţionalitate, care, în interpretarea lui, era străduinţa fiecărui popor de a se dezvolta în conformitate cu propriul său caracter distinct. El o trata drept „fază mai avansată” a „evoluţiei naturale a ideilor de libertate şi egalitate” care se născuseră în ultima parte a secolului al XVIII-lea.

Popovici credea că forţa determinantă care lega membrii unui grup social şi-i distingea de toţi ceilalţi era conştiinţa naţională. Pentru a ajunge la această concluzie, el a eliminat unul câte unul acele atribute citate frecvent ca trăsături distinctive ale unei naţionalităţi. Limba, recunoştea el, era importantă, dar nu decisivă: la urma urmelor, irlandezii nu au încetat să fie o naţionalitate, cu toate că adoptaseră engleza, limba opresorilor lor. Unitatea politică, în opinia sa, nu era nici ea hotărâtoare, şi îi evoca pe evrei ca exemplu de naţionalitate viabilă, care nu-şi aveau un stat al lor propriu. Formula obiecţii similare faţă de uniformitatea rasială, de religie şi obiceiuri. Acestea fiind zise, credea că trăsătura specifică a unui popor era determinată în primul rând de înţelegerea faptului că unele sau toate aceste atribute la un loc formau baza existenţei lui ca entitate distinctă.{152} Înţelegerea acestui fapt reprezenta pentru el conştiinţa naţională. Acest factor intangibil ridica un popor la înălţimea aspiraţiilor sale; fără el, avertiza Popovici, nici naţionalitatea, nici drepturile naţionale nu ar putea exista.

Popovici argumenta că, îndată ce un popor devenea conştient de sine, aşa cum erau românii, acesta îşi asuma toate atributele unui organism viu şi era dotat de la natură cu dreptul inalienabil de a supravieţui şi cu libertatea de a se dezvolta. Dar pentru ca o naţiune să crească şi să prospere, sugera el, trebuia ca, asemenea oricărui organism, să aibă un mediu propice. Avea nevoie de spaţiu vital şi, până la urmă, toate părţile sale componente trebuiau să funcţioneze ca o unitate. Un popor ce avea conştiinţa de sine trebuia, conchidea el, să-şi constituie în mod inevitabil propriul său stat autonom şi independent şi, dacă dorea, să se unească cu alte state pe baza naţionalităţii. El caracteriza aceste două tendinţe – formarea statelor naţionale şi unirea politică a naţiunilor „dezmembrate" – drept legi naturale şi, ca atare, vedea aplicarea lor ca inevitabilă.

Popovici nu credea că principiul naţionalităţii era în mod necesar centrifug şi evoca exemplul Elveţiei, unde germanii, francezii şi italienii trăiau în armonie împreună, cu toate că erau înconjuraţi de trei puternice state naţionale, care ar fi putut exercita o mare forţă de atracţie asupra lor. În Elveţia, argumenta el, aceste trei naţionalităţi erau egale în faţa legii şi se bucurau de libertate deplină de a se dezvolta aşa cum doreau. Dar în Ungaria, se plângea el, situaţia popoarelor nemaghiare, în special a românilor, era izbitor de diferită. Acolo, din cauza politicii guvernului ungar, principiul naţionalităţii acţiona într-adevăr ca o forţă centrifugă. Dând glas înstrăinării resimţite de un număr mare de politicieni şi intelectuali români, el îi acuza pe unguri că au declarat război populaţiilor nemaghiare din Ungaria şi că au mobilizat parlamentul, ministerele, instanţele judecătoreşti şi organele de administraţie locală pentru a distruge conştiinţa lor naţională şi pentru a le sugruma dezvoltarea politică, culturală şi spirituală. Cu toate că nu întrevedea cine ştie ce speranţe de reconciliere între români şi maghiari, s-a abţinut să pledeze pentru distrugerea completă a Ungariei şi împărţirea ei în mici state independente. A propus, în schimb, o reorganizare a Monarhiei Habsburgice în întregime într-o

federaţie bazată mai curând pe principii etnice decât pe principii istorico-politice. O astfel de restructurare, era el sigur, ar fi permis tuturor popoarelor din cadrul Monarhiei să se dezvolte liber şi în acelaşi timp le-ar fi apărat împotriva a ceea ce credea el a fi cel mai mare pericol posibil – expansiunea rusă în Europa Centrală.

Teoria lui Popovici şi-a găsit expresie practică în revendicarea autonomiei naţionale. Formulată anterior în *Replică* şi în *Memorandum,* ea a devenit elementul principal al tuturor planurilor ulterioare de dezvoltare politică până la Primul Război Mondial.

Regatul României a ocupat un loc important în planurile politice ale românilor transilvăneni. Afinităţile etnice şi culturale între românii de pe ambele versante ale Carpaţilor nu erau desigur noi, dar, în anii ’90, românii din Transilvania îşi îndreptau privirile din ce în ce mai mult către Bucureşti, căutând sprijin în lupta lor pentru drepturi naţionale. Ei încercau să folosească strânsele legături ale guvernului român cu Tripla Alianţă (neputând decât să bănuiască natura exactă a acestor legături, întrucât tratatul din 1883 fusese păstrat secret) ca mijloc de a forţa guvernul ungar să-şi modifice politica naţionalităţilor.

În ceea ce-l priveşte, guvernul român a asigurat un generos sprijin financiar bisericilor şi şcolilor româneşti din Ungaria. Plăţile regulate se pare că au început în 1860, când Domnitorul Alexandru Ioan Cuza a fost de acord să dea şcolilor bisericii ortodoxe din Braşov câte 58 500 lei anual. Sumele puse la dispoziţia tuturor scopurilor culturale au crescut după aceea constant, iar, în perioada 1892–1895, guvernul a plătit 723 900 lei bisericilor şi şcolilor româneşti din Ungaria, din cele două milioane rezervate instituţiilor româneşti din străinătate. Fonduri suplimentare, nemenţionate în bugetul de stat, au fost acordate, printre alţii, de către Take Ionescu, ministrul conservator al Cultelor şi Instrucţiunii Publice (1891–1895). Neîndoielnic, o parte din aceşti bani a fost folosită în scopuri politice. Sprijinul moral era şi el pe cale de a veni. În Parlament şi în adunări publice, politicieni de

diverse convingeri se pronunţau călduros în apărarea drepturilor naţionale{153}, iar intelectualii au fondat societăţi culturale pentru promovarea solidarităţii cu fraţii lor „oprimaţi" de dincolo de Carpaţi. Cea mai renumită dintre aceste organizaţii a fost Liga pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor, înfiinţată la Bucureşti în 1891. Liga Culturală, cum era îndeobşte cunoscută aceasta, s-a bucurat de sprijinul multor personalităţi politice de frunte şi al intelectualilor, fiind activă în special în Europa Occidentală.

Contactele politice între Partidul Naţional şi oficialităţile guvernamentale de la Bucureşti s-au intensificat în perioada redactării *Memorandumului.* Fruntaşii români din Ungaria erau absorbiţi de preocuparea de a aduce la cunoştinţa publică a Europei Occidentale doleanţele lor împotriva guvernului ungar şi făceau vizite frecvente la Bucureşti. În mai 1890, Iuliu Coroianu, autorul principal al *Memorandumului,* a dus manuscrisul la Bucureşti, unde s-a întâlnit printre alţii cu Dimitrie Sturdza, lider al Partidului Liberal, şi cu Regele Carol. În ianuarie 1892, Ioan Raţiu, preşedintele Partidului Naţional Român, şi Coroianu, care se aflau la Bucureşti pentru a discuta textul final al petiţiei, au primit sfaturi cu privire la momentul cel mai oportun de prezentare a acestuia şi informaţii cu privire la climatul politic de la Viena şi din Europa în general. Ca rezultat al acestor contacte, textul *Memorandumului* pare să fi fost modificat serios prin eliminarea unei lungi introduceri istorice, în favoarea unor acuzaţii deschise la adresa politicii curente în privinţa naţionalităţilor şi a abuzurilor administrative ale guvernului ungar.

Oricât de benefică ar fi fost intervenţia Bucureştilor în numele cauzei românilor din Ungaria, acţiunile guvernului român reprezentau în acelaşi timp o serioasă punere sub semnul întrebării a autonomiei mişcării naţionale. Sprijinul puternic acordat de România la Viena şi la Berlin trebuie să fi fost o perspectivă tentantă pentru fruntaşii Partidului Naţional, a căror situaţie devenise disperată după procesul memorandiştilor. Totuşi, era evident pentru ei că, în schimbul

acestui sprijin, cauza lor se va subordona atât capriciilor relaţiilor internaţionale, cât şi politicii interne a altor state. Hotărârea la care a ajuns majoritatea fruntaşilor români de a se evita astfel de complicaţii este în mare măsură revelatorie pentru natura mişcării naţionale şi pentru angajarea lor în aceasta.

Nu există aproape niciun dubiu că atât conducătorii Partidului Conservator, cât şi cei ai Partidului Liberal considerau problema naţionalităţilor din Ungaria drept o armă tactică de politică internă, utilă pentru obţinerea sprijinului popular şi punerea în dificultate a opoziţiei. Preocuparea lor principală era câştigarea şi menţinerea puterii şi realizarea obiectivelor de politică externă ale ţării; ca atare, nu aveau nicio intenţie să permită ca problema naţionalităţilor să intervină în menţinerea unor relaţii prieteneşti cu Austro-Ungaria, care, în anii ’90, constituiau pivotul politicii externe româneşti. Regele Carol şi politicienii conservatori le-au spus clar diplomaţilor austro-ungari că doreau să rezolve problema naţionalităţilor în aşa fel încât să evite „dificultăţile” cu Austro-Ungaria şi preferau negocierile liniştite în locul petiţiilor publice precum *Memorandumul* sau demonstraţiile. {154}

Cazul cel mai izbitor de folosire a problemei naţionalităţilor pentru atingerea altor scopuri l-a oferit Dimitrie Sturdza, care, aşa cum s-a văzut, a devenit şeful Partidului Liberal în 1892. Anul următor, acesta a lansat o campanie extraordinară pentru a-i dărâma pe conservatori de la putere, într-o serie de cuvântări în Parlament şi în adunări publice, el i-a denunţat pe conservatori că stătuseră în expectativă în speranţa de a dobândi concesii tarifare din partea Dublei Monarhii, în timp ce „tiranicul” guvern ungar maghiariza trei milioane de fraţi români. Într-o cuvântare deosebit de pătimaşă, din 7 octombrie 1894, el dezvăluia pentru întâia oară sumele date de guvernul conservator bisericilor şi şcolilor româneşti din Ungaria şi numea persoanele care le-au primit, printre care şi fruntaşi ai Partidului Naţional Român. Întrucât guvernul ungar avusese cunoştinţă de aceste plăţi (deşi nu în

amănunţime), Sturdza a continuat să-i acuze pe conservatori că au lucrat mână în mână cu ungurii pentru a folosi banii ca să manipuleze mişcarea naţională în propriile lor scopuri.

Când Sturdza a venit în sfârşit la putere, în octombrie 1895, a făcut o întorsătură de 180°: a declarat problema naţionalităţilor de peste Carpaţi a fi o chestiune strict internă a Austro-Ungariei. Cu toate că părea să abandoneze cauza românilor din Ungaria, acţiunile sale au fost consecvente cu evaluarea sa generală a relaţiilor internaţionale în Europa Centrală şi în Europa de Sud-Est. Ani în şir fusese convins că aderarea la Tripla Alianţă şi bunele relaţii cu Austro-Ungaria erau esenţiale dacă România voia să-şi păstreze independenţa faţă de Rusia. La fel ca mulţi lideri ai Partidului Naţional Român din Ungaria, el privea Dubla Monarhie ca un protector indispensabil al naţiunilor mici din Europa de Sud-Est împotriva panslavismului rus. În ciuda apelurilor sale demagogice la sentimentele populare el devenise cu adevărat alarmat datorită virulenţei conflictului în problema naţionalităţilor din Ungaria după *Memorandumul* din 1892. Se temea că o continuare a acestei stări de lucruri n-ar putea decât să dăuneze României, subminându-i relaţiile cu Dubla Monarhie şi aderarea sa la Tripla Alianţă.

Sturdza era hotărât acum să folosească problema naţionalităţilor din Ungaria pentru a-şi realiza obiectivele sale de politică externă. În 1895 a încercat să preia controlul asupra Partidului Naţional Român. Înlăturând astfel cauzele fricţiunii dintre România şi Austro-Ungaria, spera să consolideze legăturile ţării sale cu Tripla Alianţă. În cele din urmă, a eşuat întrucât fruntaşii Partidului Naţional Român au refuzat să devină uneltele politicienilor de la Bucureşti sau pioni în relaţiile internaţionale. Sturdza (şi mulţi alţii din România) nu au reuşit să înţeleagă natura mişcării naţionale sau să aprecieze dăruirea conducătorilor ei.

Agitaţia românilor din Transilvania şi preocuparea crescândă a Guvernului român şi în special a Regelui Carol în legătură cu soarta acestora nu au fost fără efect în rândul oamenilor de stat de la Viena. Ministrul de Externe al Austro-

Ungariei, Gustav Kálnoky (1881–1895), şi ministrul acesteia în România, Agenor Goluchowski (1887–1894), care va fi succesorul lui Kálnoky, se temeau că tratamentul forte aplicat românilor din Transilvania de către guvernul ungar va înstrăina România de Tripla Alianţă. Ei i-au avertizat în repetate rânduri pe conducătorii ungari despre consecinţele militare şi diplomatice „fatale" ale acţiunilor lor şi le-au cerut moderaţie, dar fără niciun folos.

Toate presiunile venind din partea românilor din Transilvania (şi a altor naţionalităţi nemaghiare), din partea Bucureştilor şi a Vienei nu au avut niciun efect semnificativ asupra guvernului ungar. Miniştrii-prezidenţi Sándor Wekerle (1892–1895) şi Dezsö Bánffy (1895–1899) au dovedit o înţelegere limitată a implicaţiilor internaţionale comportate de politica lor de maghiarizare. Insistau că mişcarea românească din Transilvania era opera „agitatorilor" şi a „nemulţumiţilor" sprijiniţi din „străinătate" (prin care înţelegea România). Bánffy, un apărător al statului naţional unitar maghiar şi al asimilării forţate a minorităţilor, respingea întru totul ideea egalităţii naţionale, socotind-o pur şi simplu un prim pas către dezmembrarea Ungariei istorice. {155}

Către sfârşitul secolului, noile idei despre natura şi destinul naţiunii etnice, politica agresivă a guvernului ungar în privinţa naţionalităţilor şi schimbările semnificative în situaţia internaţională, care au sporit rolul Regatului României, i-au determinat pe fruntaşii politici români să reconsidere pasivismul.{156} Chemările la activism veneau din multe direcţii. Tribuniştii, care fuseseră forţa motrice atât a *Memorandumului* din 1892, cât şi a Congresului Naţionalităţilor din 1895, s-au plasat în fruntea campaniei de abandonare a pasivismului şi de reluare a unei participări depline la viaţa politică a Ungariei. Eugen Brote (1850–1912), care a deţinut un rol proeminent în toate activităţile acestora, a dat expresie clară ideilor lor. Pasivismul, argumenta el, nu realizase nimic. Mai curând, după *Memorandum,* acesta a condus la „stagnare" şi „dezorientare". Singura cale de ieşire

din impas şi singurul mod prin care românii puteau spera să-şi atingă obiectivele, insista el, era „lupta constituţională”, care însemna crearea unui partid puternic, capabil să trimită în Parlament cât mai mulţi deputaţi posibil.

Promotorii activismului, într-adevăr, au abandonat ţelul redobândirii autonomiei Transilvaniei, care fusese scopul central al pasivismului. Suporterii caracteristici ai noii tendinţe erau avocaţii şi alţi tineri intelectuali din micul oraş Orăştie, care înfiinţaseră ziarul *Libertatea,* pentru a-şi promova ideile. Au stârnit senzaţie în 1902, publicând o scrisoare deschisă din partea lui Ioan Mihu, avocat şi mare moşier român, care a solicitat, direct, revizuirea programului naţional adoptat în 1881. El a cerut Partidului Naţional Român să renunţe la pasivism ca tactică politică şi să dezavueze primul articol al programului, care obliga partidul să nu facă nimic ce ar putea compromite autonomia Transilvaniei. Aceste schimbări erau necesare, argumenta el, întrucât împrejurările politice şi gândirea oamenilor se schimbaseră drastic faţă de primii ani ai dualismului.{157} Împreună cu tribuniştii, acesta pleda pentru „realism”. La scurt timp după aceea, în 1903, activiştii au dobândit un succes când Aurel Vlad, un avocat din Orăştie, a fost ales în Parlament, candidând cu o platformă care renunţa la pasivism şi la refacerea autonomiei Transilvaniei.

Sfârşitul formal al pasivismului în viaţa politică românească a avut loc la Conferinţa Partidului Naţional din 1905. Delegaţii în majoritatea lor au votat pentru participarea la apropiatele alegeri în Parlamentul ungar şi pentru folosirea tuturor mijloacelor constituţionale disponibile pentru atingerea ţelurilor lor. Le-au formulat în cereri de recunoaştere a românilor ca „individualitate politică” şi de acordare a unor garanţii legale pentru „dezvoltarea lor etnică şi constituţională”. Astfel, ei au înlocuit ideea principatului istoric al Transilvaniei cu autonomia naţională pentru toate zonele locuite de români, în care cereau să fie administraţi, judecaţi şi educaţi de către români în limba română.

Promotorii autonomiei naţionale au căzut de acord că

federalismul era cadrul constituţional potrivit pentru dezvoltarea acesteia. Cel mai cunoscut plan românesc a fost cuprins în cartea lui Aurel Popovici, *Die Vereiningten Staaten von Gross-Österreich,* publicată în 1906. La acea dată, federalizarea Monarhiei Habsburgice devenise un loc comun pentru politicienii români. Iuliu Maniu, unul dintre fruntaşii Partidului Naţional şi deputat în Parlament, vorbind în numele conducerii partidului, a declarat în Parlament în 1906 că fiecare naţionalitate avea dreptul să se dezvolte în conformitate cu propriile sale calităţi înnăscute. El a cerut o restructurare politică a Austro-Ungariei pentru a asigura cadrul necesar de dreptate şi libertate, dar a făcut aluzie şi la ceea ce ar putea conduce în cele din urmă ideea de autonomie naţională. El a propus ca românii din Ungaria să-şi coordoneze luptele politice cu cele duse de românii de pretutindeni, întrucât slujeau cu toţii o singură idee – românismul. Această idee, era el sigur, nu va putea fi niciodată alterată de graniţele politice şi geografice.{158} În mod semnificativ, el nu a făcut nicio referire la autonomia Transilvaniei.

La acea vreme, românii formau cea mai cuprinzătoare minoritate etnică din Ungaria. Potrivit recensământului din 1900, ei numărau 2 784 726 de persoane, sau 16,7 la sută din totalul populaţiei Ungariei, fără Croaţia, iar în 1910 cifra ajunsese la 2 932 773, sau 16,2 la sută. În unele comitate din Transilvania, românii constituiau mase compacte: în 1900, 90,2 la sută din populaţia Făgăraşului şi 84,7 la sută din numărul total de locuitori ai comitatului Hunedoara erau români.

Societatea românească de la mijlocul secolului al XIX-lea până la izbucnirea Primului Război Mondial a rămas covârşitor rurală. În 1900, 87,4 la sută, iar în 1910, 85,9 la sută, din numărul românilor din Ungaria îşi obţineau veniturile în special din agricultură. Dintre aceştia, micii proprietari de pământ formau marea majoritate: 55 la sută posedau între 5 şi 20 de iugăre, iar 23,1 la sută aveau mai puţin de 5 iugăre (1 iugăr = aproximativ 1/2 hectar). În general, productivitatea lor era slabă, iar nivelul de trai era în

consecinţă scăzut, din cauza terenurilor necorespunzătoare, metodelor agricole depăşite şi lipsei de credite. Suprapopulaţia a reprezentat, de asemenea, o problemă serioasă, dat fiind că industrializarea şi urbanizarea erau prea puţin dezvoltate pentru a da de lucru forţei de muncă excedentare de la sate. O soluţie pentru mulţi agricultori era emigrarea, la care au recurs pe scară largă după 1904. Între 1908 şi 1913, 87 000 de români, sau 19 la sută din numărul total de emigranţi din Ungaria, au părăsit ţara. Majoritatea erau muncitori agricoli, iar principala lor destinaţie a fost Statele Unite, cu toate că un număr important dintre ei se duceau în România. Emigraţia, totuşi, a avut un efect redus în privinţa suprapopulaţiei şi a dezvoltării agriculturii. La cealaltă extremitate a scării sociale, numărul proprietarilor de pământ cu peste 50 de ha era mic – nedepăşind 1 200 la începutul secolului. Un studiu statistic în optsprezece judeţe din Transilvania şi Ungaria, având o populaţie românească considerabilă, consemnează 876 de moşii de peste 50 de ha, în comparaţie cu 4 854 moşii din aceeaşi categorie, aparţinând altor naţionalităţi decât cea română. Acestea din urmă, în plus, erau în general mult mai mari decât gospodăriile românilor.{159} Cu toate că suprafeţele de teren aflate în posesia ţăranilor şi a proprietarilor mijlocii de pământ români au crescut, în primul rând pe seama proprietarilor mijlocii de pământ maghiari, care au fost nevoiţi să-şi vândă pământurile din cauza datoriilor, structura fundamentală a proprietăţii funciare din Transilvania nu s-a schimbat. Nu exista o clasă de mari moşieri români.

Populaţia urbană românească era redusă. Cu toate că a crescut de la 82 000 (3,4 la sută din numărul total al românilor din Ungaria) în 1880 la 134 000 (4,5 la sută) în 1910, este evident că deplasarea populaţiei de la sat la oraş în acest interval de treizeci de ani a fost modestă. Puţini ţărani erau atraşi de oraş, în parte ca urmare a faptului că nu aveau calificările cerute de piaţă şi, pe de altă parte, pentru că industria era puţin dezvoltată în zonele locuite de români. În 1910, populaţia românească a principalelor oraşe din

Transilvania era încă mică: Braşov (28,7 la sută), Sibiu (26,3 la sută) şi Cluj (12,4 la sută).{160}

Clasa mijlocie românească forma o pătură socială subţire. Doar 3,6 la sută din românii din Ungaria erau angajaţi în industrie, transporturi şi comerţ în 1910. Majoritatea erau mici întreprinzători sau meşteşugari şi proprietari individuali de prăvălii, ce depindeau de piaţa locală. Nu exista o burghezie industrială românească, demnă de acest nume. De pildă, în Ungaria, în 1904, erau 6 411 întreprinzători mari şi mijlocii şi industriaşi germani şi unguri, cu mai mult de cinci angajaţi, şi 338 de alte naţionalităţi, dar, printre aceştia din urmă doar treizeci şi opt erau români. Românii cu pregătire superioară sau angajaţi în serviciul public, numiţi adesea „intelectuali", deşi puţini, formau pătura de frunte a societăţii româneşti. Numărul lor total a crescut lent de la 9 972 în 1890 la 11 538 în 1910. În acest din urmă an, cele mai cuprinzătoare categorii le formau preoţii (3 979), învăţătorii (3 117) şi cele 1 394 de persoane din administraţia locală. În plus, erau 370 de avocaţi şi 314 medici. Toţi la un loc reprezentau circa 3 la sută din populaţia românească din Ungaria, iar fruntaşii Partidului Naţional Român se recrutau dintre aceştia.

Dezvoltarea economică accelerată, cunoscută de Ungaria începând cu anii '70 a avut un efect relativ redus asupra zonelor locuite de către români. Dezvoltarea industrială şi agricolă din Transilvania rămânea în urma celei din părţile occidentale ale Ungariei. Zonele româneşti se menţineau în tiparele unei economii tradiţionale. Doar o dată cu începutul secolului s-a observat o mutaţie semnificativă către formele moderne de producţie, marcată de dezvoltarea industriei metalurgice şi a industriei carbonifere în Hunedoara şi de o mare infuzie de capital austro-ungar, german sau din alte ţări europene. Dar timpul a fost prea scurt până la declanşarea războiului mondial pentru ca efectele acestor schimbări să se facă simţite în structura societăţii româneşti.

Absenţa unei mari burghezii şi ponderea nesemnificativă a marilor moşieri ca o categorie socială a făcut ca societatea

românească să cunoască doar un număr relativ redus de antagonisme de clasă. Mai curând, principalii adversari ai ţărănimii şi micii burghezii româneşti erau burghezia şi moşierimea maghiară. Clasa mijlocie românească se afla relativ aproape de ţăranul român, pentru că mulţi dintre membrii săi părăsiseră satul doar cu o generaţie sau două în urmă. Într-un anumit sens, toţi românii puteau rămâne, astfel, strâns uniţi împotriva „străinului”.

În afară de viaţa politică, fruntaşii români acordau o mare atenţie dezvoltării economice. Îi mâhnea înapoierea pe care o observau în fiecare sector al activităţii economice româneşti, pentru că nu aveau nicio îndoială că nereuşita realizării unui progres economic va sugruma dezvoltarea politică şi culturală şi va arunca pe români într-o condiţie de perpetuă inferioritate faţă de maghiari şi germani. Convinşi că o economie viabilă putea fi organizată doar pe o bază naţională, românii au încercat să creeze o agricultură românească, o industrie românească şi bănci româneşti.

Majoritatea conducătorilor români recunoşteau agricultura drept fundament al vieţii lor economice naţionale. Câţiva credeau chiar că românii erau un popor eminamente agrar şi erau sortiţi să rămână ca atare. Dar toţi erau de acord cu privire la situaţia în general deplorabilă a agriculturii româneşti. Considerau că aceasta avea cauze multiple: suprapopularea zonelor rurale, fragmentarea gospodăriilor ţărăneşti, lipsa de credite avantajoase, analfabetismul larg răspândit şi absenţa oricărei organizări în rândurile ţărănimii. Soluţiile propuse de ei concordau cu respectul lor de clasă mijlocie pentru lege şi pentru proprietatea privată. Cereau îmbunătăţirea învăţământului rural cu accent pe instruirea agricolă practică şi susţineau cooperativele de credit şi asociaţiile agricole de întrajutorare. Dar se fereau să pledeze pentru o reformă radicală, precum împărţirea marilor moşii, chiar a celor aparţinând maghiarilor, şi împărţirea terenurilor celor ce aveau puţin pământ sau chiar deloc. Se temeau de o distrugere a producţiei şi a ordinii sociale şi, în afară de aceasta, idealul lor era producătorul mijlociu independent,

care ar forma coloana vertebrală a mişcării naţionale. Totuşi, nu putea să le scape faptul că problema pământului era o problemă naţională, deoarece majoritatea proprietăţilor mari şi mijlocii se afla în mâinile maghiarilor.

Recunoscând primatul agriculturii ca o problemă vitală şi urgentă, cea mai mare parte a conducătorilor români erau convinşi că în cele din urmă industrializarea şi urbanizarea vor constitui cheia dezvoltării naţiunii române. Ei au perceput drept cauză fundamentală a înapoierii economice româneşti absenţa industriei în zonele locuite de români şi vedeau din ce în ce mai mult industrializarea drept o soluţie a problemei agrare şi bază a unei puternice mişcări naţionale. Pentru moment, ei şi-au stabilit ţeluri modeste. Au hotărât să se bazeze pe forţele româneşti şi de aceea şi-au concentrat energiile asupra dezvoltării meşteşugurilor. La începutul secolului, respingând ideile sămănătoriste venite din România, referitoare la influenţa nefericită a capitalismului şi a oraşului, şi-au stabilit, drept cele mai urgente sarcini economice, crearea unei puternice clase mijlocii româneşti, „cea mai dinamică clasă a societăţii moderne”, şi românizarea oraşelor din Transilvania.

Până la izbucnirea Primului Război Mondial, conducătorii români au făcut doar progrese moderate în mobilizarea resurselor economice ale conaţionalilor lor. Cele mai mari reuşite le-au repurtat în domeniul bancar şi al creditelor. Între înfiinţarea, în 1872, a primei bănci importante româneşti, „Albina”, şi Primul Război Mondial, au fost deschise 274 de bănci. Majoritatea erau mici şi-şi limitau activitatea la agricultură: cumpărarea şi vânzarea de pământ şi acordarea de credite ţăranilor şi proprietarilor de gospodării mijlocii. Ele i-au ajutat pe români să achiziţioneze pământ din moşiile maghiare, atunci când erau scoase în vânzare şi au contribuit la multe acţiuni culturale româneşti; în acelaşi timp, directorii acestora insistau că băncile lor trebuiau să facă afaceri şi nu puteau, ca atare, să-şi dedice resursele doar operelor de binefacere şi sprijinirii cauzei naţionale, o poziţie care îi nemulţumea profund pe oamenii politici şi pe intelectualii

români. În orice caz, rolul băncilor româneşti în viaţa financiară generală a Ungariei era deosebit de modest. În 1900, din cele 1 030 de bănci aflate în zonele locuite de români, doar 81 erau deţinute de români, iar tranzacţiile financiare ale băncilor româneşti reprezentau numai 1,2 la sută din cele realizate de către toate băncile din Ungaria.{161}

Efortul de a aşeza agricultura românească pe o bază instituţională puternică a fost în cea mai mare parte lipsit de succes. Mai mulţi intelectuali au înfiinţat asociaţii pentru ameliorarea agriculturii şi au încercat să-i implice pe ţărani în activitatea lor. O primă organizaţie importantă de acest fel a fost Reuniunea Română de Agricultură, creată la Sibiu în 1888. De la 84 de membri, cât a avut iniţial, a ajuns la 1 119 în 1914. Ea răspândea publicaţii cu privire la noile metode agricole, furniza seminţe de foarte bună calitate şi animale de reproducere, patrona conferinţe şi cursuri speciale pe teme agricole şi ajuta la organizarea unor cooperative de credit. Principalii beneficiari ai tuturor acestor acţiuni au fost ţăranii mai înstăriţi. Majoritatea covârşitoare a ţăranilor nu avea nici instruirea şi nici resursele materiale necesare pentru a lua parte la acestea. Mulţi intelectuali şi-au pus şi ei speranţele în cooperative ca soluţie practică, imediată, a problemei agrare. În afara cooperativelor de credit, au fost încercate, după 1900, şi alte forme de asociere, în special cooperativele de consum şi de producţie. Dar numărul lor a rămas nesemnificativ, mai ales pentru că promotorii lor nu aveau cunoştinţe antreprenori ale şi nu puteau insufla altora spiritul cooperatist.

Biserica Ortodoxă şi Biserica Unită au rămas bastioane importante ale mişcării naţionale, în ciuda asumării conducerii acesteia de către clasa mijlocie şi de către intelectuali. Ele erau, într-un anumit sens, singurele instituţii naţionale pe care românii le aveau şi, potrivit prevederilor Legii Naţionalităţilor din 1868 şi ale altor legi adoptate la începutul perioadei dualismului, acestea şi-au păstrat în mare măsură autonomia administrativă şi controlul asupra învăţământului românesc, prin intermediul şcolilor confesionale elementare şi secundare. Dar epoca episcopului

Andrei Şaguna, puternicul conducător naţional între Revoluţia de la 1848 şi Compromisul de la 1867, era de domeniul trecutului. Intensificarea politicilor de asimilare duse de guvernul ungar în anii ’80 şi ’90 au plasat în defensivă clerul ambelor biserici. Acesta nu mai putea conta pe intervenţia Vienei în favoarea lor, iar legile privitoare la şcoli şi indemnizarea suplimentată a preoţilor de către guvern, în special, i-au făcut din ce în ce mai dependent de administraţia de stat. Totuşi, influenţa bisericilor a rămas puternică la sate, iar mulţi preoţi erau tot atât de devotaţi mişcării naţionale, pe cât erau vocaţiei lor religioase. În 1910, credincioşii se ridicau la 1 798 669 ortodocşi şi la 1 333 512 uniţi.

Politica naţionalităţilor dusă de guvernele ungare ce s-au succedat între 1880 şi 1914 nu a reuşit să-şi atingă scopul – asimilarea românilor. Aceştia au opus o rezistenţă extraordinară integrării în straturile mai largi ale societăţii ungare. Religia era unul dintre obstacole. Românii erau ortodocşi sau uniţi, tradiţiile lor istorice şi culturale fiind astfel diferite de acelea ale maghiarilor. Erau într-o măsură covârşitoare agricultori şi îşi păstraseră aproape intacte obiceiurile şi credinţele lor tradiţionale săteşti. Erau astfel apăraţi împotriva forţei de asimilare a oraşelor din regiunile industriale centrale, care serviseră drept „topitorii de maghiarizare” pentru cei veniţi din regiuni mai puţin dezvoltate. Rata înaltă a analfabetismului printre ţăranii români se dovedea şi ea un impediment în calea asimilării, întrucât contactele lor cu o cultură mai cosmopolită erau mult reduse. Aceste bariere „naturale”, într-un sens, îi izolau pe români de comunitatea ungară mai numeroasă. Burghezia şi muncitorimea industrială românească, păturile sociale cele mai susceptibile asimilării, erau puţin numeroase şi nu aveau contacte largi cu clasele maghiare corespunzătoare. Cercurile bancare şi intelectuale, care aveau de a face în mod regulat cu lumea afacerilor şi autorităţile administrative ungare, foloseau în majoritatea lor limba maghiară în rezolvarea treburilor lor, dar rămăseseră ataşate mişcării naţionale. De o importanţă enormă în capacitatea românilor de a rezista maghiarizării a

fost faptul că au reuşit să-şi păstreze relativ intactă autonomia bisericilor şi a şcolilor lor. Astfel ei îşi aveau propriile lor şcoli elementare şi medii, institute pedagogice şi seminarii, toate dispunând de un corp profesoral românesc şi folosind ca unică sau principală limbă de predare româna. Cu toate acestea, limba maghiară îşi făcea drum încet-încet printre români. De exemplu, numărul românilor care o cunoşteau a crescut de la 5,7 la sută în 1880, la 12,7 la sută în 1910. Politica oficială de maghiarizare trebuie însă considerată un eşec.

În ciuda deceniilor de suspiciune şi ostilitate provocate de politica naţionalităţilor dusă de guvern, existau încă români şi maghiari care credeau că era nu numai posibil, ci şi de dorit un fel de înţelegere între Partidul Naţional şi guvernul ungar. Venirea la putere a unui nou guvern în 1910 a oferit ocazia unor negocieri. István Tisza (1861–1918), şeful Partidului Naţional al Muncii, care repurtase o victorie impresionantă în alegerile din iunie, şi prim-ministru din 1913 până în 1917, a considerat că a venit momentul pentru o rezolvare cuprinzătoare a chestiunii româneşti (şi a problemei naţionalităţilor din Ungaria, în general). Ţelul său principal, totuşi, era consolidarea statului ungar, şi nu acela de a da satisfacţie minorităţilor. În opinia sa, viitorul Ungariei ca stat suveran depindea de viabilitatea neîntreruptă a sistemului dualist şi de menţinerea Austro-Ungariei ca putere europeană de mare importanţă. I se părea indiscutabil că un *modus vivendi* între Guvernul ungar, pe de o parte, şi români şi slavi, pe de altă parte, ar promova aceste scopuri prin asigurarea liniştii interne şi consolidarea structurilor constituţionale existente. În consecinţă, o astfel de demonstraţie a forţei interioare şi a coeziunii statului ar descuraja tendinţele iredentiste din rândurile minorităţilor română şi sârbă şi ar convinge cele două regate vecine, român şi sârb, cât de iluzorii puteau fi speranţele lor de a-şi satisface ambiţiile teritoriale pe seama Ungariei. În sfârşit, aşa cum vedea el desfăşurarea procesului, o Austro-Ungarie puternică ar spori prestigiul Triplei Alianţe şi ar scoate o dată pentru totdeauna România şi Serbia din orbita Rusiei pentru a le transfera în

cea a Austriei.

Cu toate că scopul lui Tisza era o pace generală cu toate naţionalităţile, el a hotărât să-şi concentreze eforturile asupra românilor, întrucât îi considera cheia oricărei rezolvări trainice. Ei l-au impresionat prin mai buna organizare politică în raport cu cea a sârbilor şi prin mai marea rezistenţă la asimilare decât a slovacilor. Erau, în plus, minoritatea cea mai numeroasă din Ungaria. Astfel, dacă puteau fi atraşi în curentul principal al vieţii publice, el era convins că ar putea avea un rol crucial în dezvoltarea Ungariei. Dar dacă rămâneau înstrăinaţi, atunci, se temea el, rolul lor n-ar putea avea decât „consecinţe negative". Ceea ce îl deranja cel mai mult era tocmai faptul că românii nu participau deplin la viaţa politică şi socială a Ungariei. După părerea sa, ei reprezentau principalele obstacole în calea asimilării: credinţele lor ortodoxă şi unită îi ţineau deoparte şi împiedicau romano-catolicismul ungar să-şi exercite influenţele „normale", aşa cum o făcuse asupra slovacilor; marea masă a populaţiei era agricolă şi rurală, în timp ce clasa mijlocie comercială şi industrială – orăşenii cei mai expuşi influenţelor cosmopolite – era puţin numeroasă şi provincială. Tisza era stânjenit deopotrivă de relaţiile Partidului Naţional cu oamenii politici de la Bucureşti, precum şi de puternicul sentiment de solidaritate naţională care-i unea pe românii dintr-o parte şi alta a graniţelor; toate acestea la un loc, gândea el, reprezentau ameninţări potenţiale la adresa integrităţii teritoriale a Ungariei. Totuşi, el sesiza o legătură specială între maghiari şi români. Privea cele două popoare ca aliaţi fireşti, care timp de veacuri se regăsiseră alături în apărarea reciprocă împotriva „ameninţării slave", în special împotriva „planurilor panslavismului" rusesc. Cu toate că pretinsa ameninţare rusească la adresa Europei Răsăritene era o tactică convenabilă pe care ambele părţi urmau să o folosească pentru a obţine concesii, ideea maghiarilor şi românilor ca „o insulă într-o mare slavă", aşa cum am văzut, avusese o lungă şi nu lipsită de importanţă istorie în secolul al XIX-lea.

Ca atare, pentru Tisza, principalele sarcini imediate erau

stăvilirea tendinţelor de înstrăinare şi integrarea elementelor de frunte din societatea românească în structura vieţii politice şi sociale ungare. El şi-a îndreptat atenţia către cercurile de afaceri şi intelectuale, precum şi către clerul înalt, socotind că acestea erau mult mai susceptibile să cedeze atracţiilor societăţii moderne decât compactele mase rurale patriarhale. Era sigur că odată câştigate păturile educate, ţărănimea se va alinia şi ea cu repeziciune, întrucât, dată fiind natura în mare măsură nediferenţiată a societăţii româneşti, antagonismele de clasă de-abia dacă existau. El nu era mai puţin conştient decât conducătorii români de faptul că, atunci când se manifestau antagonismele de clasă, ele asmuţeau de obicei ţărănimea şi mica burghezie românească împotriva moşierimii şi marii burghezii maghiare, consolidând prin aceasta antagonismul naţional.

Pentru a-şi atinge scopurile, Tisza intenţiona să asculte doleanţele românilor şi să acorde concesii modeste. Dar nu a şovăit niciodată în adeziunea sa la principiile fundamentale care îi călăuziseră pe toţi predecesorii săi. Devoţiunea sa faţă de ideea Ungariei ca stat naţional şi hotărârea sa de a menţine supremaţia politică ungară ca garanţie a unităţii acelui stat reprezintă cheia pentru înţelegerea modului în care a abordat problema românească (şi problema naţionalităţilor în general).

Conducătorii români erau dornici să intre în dialog cu Tisza, dar erau extrem de sceptici cu privire la posibilitatea unei apropieri autentice, întrucât propriile lor obiective erau diametral opuse eforturilor lui Tisza de consolidare a caracterului maghiar al Ungariei. Principalul purtător de cuvânt al românilor era Iuliu Maniu (1873–1953), care îşi datora poziţia de frunte în Partidul Naţional apărării neobosite a aspiraţiilor româneşti la autonomie şi devotamentului său faţă de democraţia politică. Propriul său ţel (şi acela al majorităţii colegilor săi din Comitetul Executiv al Partidului Naţional) era autonomia naţională. După părerea lui, federalizarea Monarhiei Habsburgice era cea mai bună cale de a o realiza. Dar el a mers dincolo de chestiunile de

organizare politică pentru a cere schimbări în chiar structura politică şi socială a Ungariei, considerând că aceasta avea nevoie de o reformă drastică. El credea, în primul rând, că introducerea votului universal era esenţială. Dreptul tuturor cetăţenilor la vot, în mod liber, i se părea cheia soluţiei chestiunii naţionalităţilor în general, deoarece acesta ar fi asigurat fiecărui grup etnic reprezentarea proporţională în parlament şi i-ar fi dat posibilitatea fiecăruia dintre ele să se organizeze pe o bază autonomă în acele zone în care constituia majoritatea populaţiei.{162}

În septembrie 1910, conducătorii Partidului Naţional au prezentat poziţia lor favorabilă negocierilor într-un memorandum adresat primului-ministru Károly Khuen-Hedervári şi lui Tisza. Făcându-se ecoul ideilor lui Maniu, ei s-au concentrat asupra unui singur ţel – autonomia naţională. Memorandumul nu mai avea un lung preambul cu privire la justificările istorice şi juridice ale revendicărilor lor ce însoţea documentele anterioare de acest fel. În schimb, autorii lui au mers direct în miezul problemei. Ei cereau: (1) autonomie politică – dreptul de a organiza şi conduce un partid politic pe aceeaşi bază ca toate celelalte partide din ţară; introducerea sufragiului universal sau, dacă acest lucru nu era posibil imediat, să se pună capăt abuzurilor electorale şi să se lărgească categoriile celor cu drept la vot; crearea unui număr de 50 de circumscripţii electorale româneşti; (2) autonomie administrativă – numirea de funcţionari români în zonele locuite de români şi folosirea limbii române în toate organele administrative şi judecătoreşti ce aveau contact direct cu cetăţenii; (3) autonomie pentru Biserica Ortodoxă şi pentru Biserica Unită – administrarea treburilor interne în conformitate cu normele garantate de legea civilă şi ecleziastică, precum şi sprijinul financiar al statului în aceeaşi proporţie în care era acordat bisericilor protestante; (4) autonomia învăţământului – dreptul bisericilor şi al comunităţilor de a înfiinţa şi întreţine şcolile elementare; folosirea limbii române ca limbă de predare în toate şcolile urmate de către elevi români; construirea pe spezele statului a

unui număr de trei şcoli medii în zonele locuite de români, având româna ca limbă de predare; înfiinţarea unei secţii româneşti la Ministerul învăţământului şi al Cultelor; şi (5) autonomie economică – asigurarea unor subsidii regulate din partea statului pentru dezvoltarea zonelor locuite de români. {163}

Această rundă de negocieri nu a mers mai departe. Cu toate că Tisza a fost de acord cu sprijinul de stat pentru bisericile, şcolile şi întreprinderile economice româneşti, el a refuzat să recunoască românii ca entitate politică distinctă, cu drept de reprezentare proporţională la toate nivelurile administraţiei. Tisza a respins şi votul universal şi a insistat ca limba administraţiei şi a instanţelor judecătoreşti să fie cea maghiară, cu toate că a fost de acord ca româna să poată fi folosită, ca înlocuitor, la nivel local. El părea chiar dornic, în principiu, să le permită românilor să aibă propria lor organizaţie politică, dar nu a făcut nicio referire la vreun rol al Partidului Naţional. Românii au considerat ca nesatisfăcător răspunsul lui Tisza. Adoptând poziţia lui Maniu, ei au hotărât în noiembrie 1910 să suspende negocierile, până când se va ivi o „schimbare substanţială" în atitudinea guvernului faţă de români şi până când acesta le va acorda „garanţiile instituţionale" pentru existenţa lor naţională.

O nouă rundă de negocieri a început în ianuarie 1913 şi a ţinut, cu întreruperi, până în februarie 1914. La prima întâlnire între fruntaşii Partidului Naţional Român şi Tisza, la 21 ianuarie, au fost trecute în revistă ideile lui Tisza cu privire la viitorul relaţiilor ungaro-române. Tisza a susţinut din nou ideea că cele două popoare erau aliaţi fireşti şi că ele trebuie să se afle alături de germani pentru a preîntâmpina expansiunea Rusiei. Ca urmare, argumenta el, un puternic stat naţional maghiar era cea mai bună garanţie nu numai pentru o dezvoltare culturală şi economică liberă a românilor din Ungaria, dar şi pentru independenţa Regatului României. Cu toate că modul său de exprimare era conciliant, el le-a oferit interlocutorilor săi puţine elemente concrete care să-i facă să renunţe la rezervele pe care le aveau. A respins drept

nefondată acuzaţia că guvernul urmărea o politică de maghiarizare, recunoscând doar că fuseseră comise câteva abuzuri accidentale, care urmau să fie îndreptate. Cu toate că şi-a exprimat bunăvoinţa de a conlucra cu Partidul Naţional în îndeplinirea unor scopuri reciproc. Avantajoase, el a lăsat să se înţeleagă că îndată ce vor fi satisfăcute doleanţele românilor, raţiunea existenţei partidului va înceta. La despărţire, el le-a cerut românilor să-i dea în scris o nouă listă a dezideratelor lor.

Două zile mai târziu, la 23 ianuarie, Maniu şi Vasile Goldiş (1862–1934), respectat sociolog, cu contacte largi printre intelectualii maghiari, i-au prezentat lui Tisza un memorandum în unsprezece puncte. Se plasa pe acelaşi teren ca şi demersurile anterioare, dar accentua ideea autonomiei: limba de instruire pentru elevii români, atât în şcolile de stat, cât şi în cele confesionale, la toate nivelurile, să fie româna; în zonele locuite de „mase compacte” de români, limba folosită în administraţie să fie româna, iar administratorii să fie români; influenţa politică a românilor să fie garantată prin vot universal, secret şi direct şi prin asigurarea pentru români a unei şesimi din locurile din camera inferioară a parlamentului, corespunzător procentajului de români în totalul populaţiei Ungariei.{164}

Tisza a răspuns la 7 februarie. El a respins fără ezitare ideea împărţirii administrative a ţării pe criterii de naţionalitate şi aceea că românii trebuie să fie administraţi şi judecaţi de către români. Poziţia sa faţă de limba administraţiei a fost similară. Diminuarea rolului limbii maghiare în viaţa de stat i se părea a fi „incompatibilă” cu evoluţia Ungariei în cursul celor patruzeci de ani anteriori. În ceea ce priveşte reforma electorală, el a insinuat că o „rotunjire” a circumscripţiilor electorale în favoarea românilor ar fi posibilă, dar numai în contextul unei înţelegeri cu caracter general. Lucrurile au ajuns astfel într-un impas şi prin consimţământ reciproc discuţiile au fost suspendate la 16 februarie.

În toamna anului 1913, în procesul de pace au intervenit noi elemente, întrucât chestiunea românească din Ungaria

căpătase o importanţă crescândă în relaţiile internaţionale. În primul rând, s-au făcut presiuni din partea Vienei şi a Bucureştilor asupra lui Tisza şi asupra Partidului Naţional Român, cerându-li-se să-şi rezolve diferendele, în interesul păcii şi stabilităţii regionale. De partea austriacă, arhiducele Franz Ferdinand, moştenitorul tronului, şi colaboratorii săi, în special ministrul austro-ungar în România, contele Ottokar Czernin, au folosit toată influenţa de care dispuneau pentru a păstra legăturile României cu Dubla Monarhie şi cu Tripla Alianţă. Ambii erau convinşi că unul dintre principalele obstacole în calea bunelor relaţii dintre cele două ţări era nemulţumirea îndelungată a naţionalităţii române din Ungaria. Czernin a slujit cu multă îndemânare cauza unei apropieri între guvernul român şi cel ungar. La sosirea sa la Bucureşti, a fost şocat să descopere măsura ostilităţii manifestate de opinia publică faţă de Dubla Monarhie. Efectul pe care l-a avut asupra politicii guvernului român larg-răspândita indignare publică faţă de presupusa maltratare a românilor din Ungaria nu fusese, după părerea sa, departe de a ajunge dezastruos pentru Austria. Până şi Regele Carol, care rămăsese ferm în ataşamentul său faţă de alianţa cu Puterile Centrale, şi un număr de politicieni de frunte progermani nu-şi mai puteau permite să ducă în mod deschis o politică de prietenie cu Austro-Ungaria. Pentru a dezamorsa starea de ostilitate şi suspiciune şi a reface relaţiile de prietenie între Dubla Monarhie şi România, el a cerut să nu fie cruţat niciun efort în vederea pacificării românilor din Ungaria. Problema era urgentă. Se temea că o întârziere ar încuraja pur şi simplu amplificarea mişcării iredentiste pe ambele versante ale Carpaţilor, ceea ce ar fi făcut ca orice discuţie cu privire la o apropiere să fie pur teoretică. Aşa cum stăteau lucrurile, raporta el în decembrie 1913, alianţa între România şi Austro-Ungaria „nu făcea nici cât hârtia pe care era scrisă”, iar în cazul unei crize, monarhia nu putea conta pe sprijinul militar al României.{165}

Czernin l-a informat în mod regulat pe Franz Ferdinand despre situaţia de la Bucureşti şi a pledat pentru intervenţia sa

personală atât la Viena, pentru a contracara opoziţia faţă de un acord ungaro-român, cât şi la Bucureşti, unde se bucura de o oarecare influenţă, pentru a convinge guvernul să descurajeze intransigenţa manifestată de Partidul Naţional. Eforturile lui Franz Ferdinand par să fi avut un oarecare efect la Bucureşti, întrucât un acord între Tisza şi Partidul Naţional coincidea cu obiectivele de politică externă urmărite atât de Rege, cât şi (pentru moment) de către opoziţia liberală. Arhiducele pare chiar să fi influenţat şi politica Budapestei, convingându-l pe Tisza (prin intermediul lui Berchthold, ministrul de Externe al Imperiului) să sporească de la douăzeci şi patru la douăzeci şi şapte numărul de circumscripţii electorale ce urmau să le fie acordate românilor.

Negocierile dintre Tisza şi Partidul Naţional s-au încheiat în februarie 1914. Sarcina de a explica respingerea propunerilor lui Tisza de către partidul său i-a revenit lui Iuliu Maniu. Aşa cum vedea el lucrurile, cauza imediată a eşecului negocierilor fusese insistenţa lui Tisza de a se menţine caracterul naţional maghiar al statului ungar. În ultimă analiză, se plângea Maniu, acesta nu a reuşit să reconcilieze interesele legitime ale unui stat unitar cu tot atât de legitimele strădanii ale diverselor grupuri etnice de a-şi păstra caracterul naţional şi de a-şi continua dezvoltarea politică, economică şi culturală. Refuzul său de a admite că Ungaria era un stat multinaţional şi afirmarea de către acesta că ungurii erau singurii creatori şi susţinători ai statului, care nu puteau fi „degradaţi” la nivelul celorlalte naţionalităţi, goliseră de orice substanţă reală concesiile sale. Într-un stat în care Constituţia plasa un popor deasupra tuturor celorlalte nu putea exista egalitate autentică între naţionalităţi; nu puteau fi decât concesii acordate persoanelor şi grupurilor, precum drepturi lingvistice, în situaţii excepţionale şi după bunul plac al guvernului la putere. În consecinţă, argumenta Maniu, de-a lungul întregilor negocieri, Tisza nu făcuse nicio încercare de a modifica structura constituţională existentă şi de a asigura instituţiile politice şi juridice necesare pentru garantarea pe vecie a

drepturilor minorităţilor. În aceste condiţii, conchidea el, Partidul Naţional nu putea accepta oferta lui Tisza, nu-şi putea schimba programul şi nu putea consimţi la rolul pasiv ce i se rezervase.{166}

Negocierile dintre Tisza şi Partidul Naţional Român au fost simptomatice pentru impasul în care se aflau „naţiunile stăpânitoare” şi naţionalităţile din Austro-Ungaria după 1890. În ambele jumătăţi ale Dublei Monarhii, fie în Cisleithania, în cazul relaţiilor austro-italiene sau austro-cehe, fie în Transleithania, în cazul relaţiilor ungaro-croate sau ungaro-române, se putea discerne o incompatibilitate similară între eforturile unei părţi de a spori puterile autorităţii centrale şi ale celeilalte de a extinde această autoritate până la limită în interesul autodeterminării naţionale.

Problema între Tisza şi români, într-un anumit plan, era centralism contra federalism. Dacă această dispută ar fi rămas strict constituţională, s-ar fi putut găsi o soluţie viabilă. Maniu şi colegii săi, la urma urmei, nu erau revoluţionari care să caute răsturnarea ordinii sociale şi politice din Ungaria. Mai curând, aşa cum arătau tratativele lor cu Tisza, se pronunţau pentru o schimbare treptată, prin lărgirea instituţiilor politice şi economice democratice. Ei nu pot fi caracterizaţi nici ca iredentişti. Atâta vreme cât exista speranţa federalizării monarhiei, Maniu şi aderenţii săi erau pregătiţi să accepte o rezolvare a aspiraţiilor lor în cadrul frontierelor existente. Tisza însuşi nu era potrivnic unui compromis; a mers mai departe decât predecesorii săi prin realizarea unei serii de concesii care ar fi putut să-i integreze pe români (şi mai târziu pe celelalte minorităţi) în textura generală a societăţii ungare.

În ultimă analiză, negocierile dintre Tisza şi fruntaşii români au eşuat pentru că ambele părţi începuseră să se convingă că nu era vorba de concesii politice obişnuite sau de un retuş constituţional, ci că era în joc însăşi supravieţuirea naţională. Pentru Tisza, ţelul suprem era desăvârşirea procesului de edificare a statului naţional ungar; pentru români, era asigurarea exprimării libere a spiritului naţional. La acest nivel, compromisul era de neconceput. Nicio parte

nu-şi putea subordona „fiinţa” celeilalte şi, cu atât mai puţin, preocupărilor „mai simple” ale Vienei şi ale Bucureştilor. În consecinţă, întrucât Tisza şi românii urmăreau idealul statului naţional, terenul intermediar între asimilarea naţionalităţilor şi dezintegrarea Ungariei istorice a dispărut treptat.

BUCOVINA

Structura socială şi preocupările economice ale românilor din Bucovina, pe care Austria o răpise Moldovei în 1774, erau asemănătoare cu cele ale românilor din Transilvania. Agricultura stătea la baza amândurora. Dar meşteşugurile, comerţul şi activitatea bancară s-au dovedit comparativ puţin dezvoltate, iar clasa mijlocie şi intelectualii erau mai puţin numeroşi şi mai puţin uniţi decât corespondenţii lor din Transilvania.

Între 1880 şi Primul Război Mondial, populaţia românească a crescut cu o rată medie de 10 la sută pe deceniu. În 1880, ea număra 190 005 persoane sau 33 la sută din totalul provinciei, în 1910 fiind de 273 254 persoane (34 la sută). În aceste trei decenii, românii au încetat să fie cea mai numeroasă populaţie a provinciei, fiind depăşiţi de către ruteni. Majoritatea copleşitoare a românilor (88 la sută în 1910) erau dependenţi de agricultură pentru a-şi câştiga existenţa. Practic, toţi erau mici gospodari, posedând mai puţin de 5 ha. Deşi primiseră în 1848 titluri pentru pământul pe care-l lucrau şi, ca atare, nu mai erau obligaţi să plătească dijmă sau să presteze zile-muncă pentru moşier, erau nepregătiţi pentru o viaţă economică independentă şi la sfârşitul secolului multe gospodării au fost pierdute sau erau împovărate de datorii. Majoritatea gospodăriilor o scoteau cu greu la capăt pe loturi de mai puţin de 5 ha, considerate suprafaţa minimă necesară pentru satisfacerea modestelor necesităţi ale unei familii de cinci persoane. Metodele tradiţionale şi, în general, neproductive folosite în agricultură le ofereau doar o mică speranţă de îmbunătăţire a situaţiei lor.

Bucovina era, de asemenea, teritoriul unor mari proprietăţi: 63 de mari moşieri (3 la sută din total) aveau moşii de peste 2 000 ha (30,2 la sută din întreaga suprafaţă agricolă).{167} Dar numai o fracţiune din acestea se mai afla în mâinile descendenţilor boierilor moldoveni.

Populaţia urbană românească era puţin numeroasă, iar clasa mijlocie, ca atare, slabă. Doar aproximativ 12 la sută din români trăiau în oraşe şi târguri importante, dar după 1900 acest procent a sporit treptat. Cifrele disponibile pentru Cernăuţi, capitala provinciei, sunt edificatoare: în 1900, românii reprezentau 14,3 la sută din populaţie (9 400 din 65 767), iar în 1910, 15,7 la sută (13 440 din 85 458).{168} Dar atât la Cernăuţi, cât şi în provincie în ansamblul ei, românii constituiau doar o foarte mică parte a celor angajaţi în ocupaţii tipic urbane. În 1910, doar 3,82 la sută erau activi în industrie şi afaceri (din 10,41 la sută la nivelul întregii populaţii), 2,23 la sută în comerţ şi transporturi (9,38 la sută în total) şi 2,86 la sută în serviciile publice şi diverse profesiuni (4,29 la sută în total). În toate aceste categorii, românii ocupau în general poziţiile mai joase. Ca număr erau depăşiţi de germani şi evrei. În provincie, luată ca întreg, în 1910, de exemplu, erau 444 negustori români faţă de 8 642 evrei şi 1 226 de alte naţionalităţi şi 737 meşteşugari români (faţă de 5 091 evrei şi 3 494 de alte naţionalităţi). În Cernăuţi, erau doar 12 negustori români (faţă de 1 269 evrei şi 121 de alte naţionalităţi) şi 44 meşteşugari (faţă de 1 481 evrei şi 615 de alte naţionalităţi). Cifrele pentru aproape toate celelalte oraşe sunt similare. În profesiunile intelectuale, românii erau numeroşi în învăţământul elementar şi secundar: 850 români erau învăţători şi profesori, dintr-un total de 2 248. Dar erau numai 11 avocaţi români (faţă de 136 evrei şi 14 de alte naţionalităţi) şi 14 medici români (faţă de 136 evrei şi 28 de alte naţionalităţi).{169}

Politicienii şi intelectualii români erau doritori să pună capăt la ceea ce ei considerau a fi stagnarea economică a propriului popor. Erau mânaţi în parte de nevoia resimţită de a crea o clasă mijlocie care, în calitatea sa de cea mai

dinamică forţă a societăţii, putea conduce, potrivit lor, pe români spre o lume modernă. Ei au înfiinţat câteva bănci, asociaţii meşteşugăreşti şi magazine de vânzare cu amănuntul, dar asemenea întreprinderi au avut puţin succes, în principal din cauza lipsei de experienţă a personalului românesc şi a concurenţei copleşitoare din partea unor întreprinderi cu tradiţie, conduse de indivizi aparţinând altor naţionalităţi. Numărul cooperativelor de credit a sporit după 1900, dar acestea aveau puţini membri şi doar o sumă modestă de bani destinată împrumuturilor. Societatea Meseriaşilor Români din Cernăuţi şi Suburbii, înfiinţată în 1907, cu scopul de a-i încuraja pe tinerii români să se apuce de meserii, pare să fi contribuit doar cu puţin la creşterea numărului meseriaşilor români. Cooperativa de desfacere cu amănuntul, Prăvălia Română, creată în 1905 pentru ca banii cheltuiţi de români să rămână în mâini româneşti şi fabricile de cherestea înfiinţate de politicienii români pentru a permite românilor să profite de înfloritoarea industrie bucovineană a lemnului au eşuat din lipsă de administrare eficientă.

Activitatea politică printre românii din Bucovina nu a dobândit niciodată aceeaşi coeziune şi aceeaşi intensitate ca în Transilvania.{170} Nu a existat un echivalent, cu excepţia numelui, al Partidului Naţional din această din urmă provincie. Se puteau distinge două principale curente politice în anii ’60 şi ’70. Primul, reprezentat de aşa-numiţii Centralişti, se pronunţa în favoarea amalgamării teritoriilor disparate ale monarhiei habsburgice într-un stat unificat, bazat în esenţă pe principiile iluminismului, îmbrăţişate de Iosif al II-lea. Condus de fraţii Hurmuzaki, care au jucat un rol proeminent în mişcarea românilor de la 1848, Centraliştii includeau majoritatea boierilor români şi mulţi intelectuali, dar, întrucât ei se pronunţau pentru egalitatea românilor, rutenilor şi germanilor în administraţia civilă, în treburile bisericeşti, în învăţământ, ei erau nepopulari printre naţionaliştii români. Cel de-al doilea curent, Federaliştii, sau Autonomiştii, pe de altă parte, era compus din acei nobili şi intelectuali care subliniau caracterul istoric românesc al

Bucovinei şi doreau să menţină identitatea separată a acesteia. Un timp, aceştia au prevalat în viaţa politică locală, dar după ce liberalii germani au venit la putere în Austria, la sfârşitul anilor ’60, Centraliştii, aliaţi cu liberalii germani din Bucovina, câştigau de obicei alegerile locale şi provinciale. Nici Centraliştii, nici Federaliştii nu au format un partid politic. Neîncrezători în masa ţărănimii şi în clasa mijlocie ce se năştea şi manifestând doar un mic interes faţă de problemele acestora, ambele grupuri preferau să trateze direct cu autorităţile provinciale. Spre deosebire de Transilvania, unde autorităţile ungare descurajau participarea românească în administraţie, în Bucovina serviciile publice erau deschise românilor la cel mai înalt nivel. De exemplu, Eudoxiu Hurmuzaki. Un sprijinitor al ideii statului austriac, a fost *Landeshauptmann* de la 1864 la 1874, iar Alexandru Petrino, un mare moşier şi conducător al Centraliştilor, a fost ministru al Agriculturii în guvernul provincial în anii 1870–1871.

Ultimele două decenii ale secolului au fost martorele a diverse încercări de stabilire a unei organizări politice viabile. Un progres semnificativ l-a reprezentat fondarea „Concordiei”, în 1885, de către Ioan Bumbac, profesor de limba şi literatura română la un gimnaziu din Cernăuţi. Nemulţumit de dominarea treburilor româneşti de către „aristocraţi”, aşa cum îi numea pe fraţii Hurmuzaki, acesta şi câţiva suporteri căutau să realizeze o nouă asociere a clasei mijlocii, în scopul de a trezi interesul în rândul marii mase a populaţiei pentru viaţa politică naţională şi de a-i insufla o preocupare pentru binele comun. Scopul lor era armonia naţională, care urma să fie dobândită prin reconcilierea între boieri şi ţărani, între preoţi şi intelectuali. Se bucurau de sprijinul *Revistei politice,* apărută bilunar, la Suceava, între anii 1886 şi 1891, şi care a fost prima publicaţie politică românească după interzicerea de către autorităţi a gazetei *Bucovina* în urma Revoluţiei de la 1848. Editorii ei reprezentau o nouă forţă în viaţa politică a României, intelectualii, care aparţineau clasei mijlocii rurale şi urbane. Cu toate că nu s-au alăturat nici unui partid, neliniştea lor privind apatia politică a românilor, combinată

cu opoziţia lor faţă de centralismul austriac, i-a pus în legătură strânsă cu fondatorii „Concordiei”. În 1892, elemente politice disparate – membri ai „Concordiei”, Centralişti şi puţinii Federalişti care mai rămăseseră – au proclamat solidaritatea naţională a tuturor românilor din Bucovina şi s-au organizat într-un Partid Naţional. Noua organizaţie s-a pronunţat pentru menţinerea autonomiei Bucovinei şi pentru „individualitatea istorică şi politică” şi a cerut consolidarea elementului românesc prin rapida extindere a şcolilor româneşti şi prin introducerea limbii române în administraţia civilă şi în instanţele judecătoreşti. *Gazeta Bucovinei,* pe care „Concordia” o înfiinţase la Cernăuţi în 1891, a devenit organul noului partid. Dar reconcilierea şi unitatea au fost de scurtă durată. Oameni mai tineri, fervenţi naţionalişti, în frunte cu Iancu Flondor (1865–1924), un mare moşier, au preluat conducerea partidului. Au plasat partidul pe un nou făgaş, acordând mai multă atenţie nevoilor ţăranilor şi vorbindu-le într-o limbă pe care o puteau înţelege. Această încercare de a ralia toate elementele societăţii la cauza naţională a fost urmărită prin noul organ al partidului, *Patria* (1897–1900), care a fost editat de către transilvăneanul Valeriu Branişte. Un alt element s-a adăugat vieţii politice în 1900, atunci când Aurel Onciul, un avocat şi înalt funcţionar în serviciile publice austriece, a fondat Partidul Democrat. Deşi a insistat asupra apărării puternice a intereselor naţionale ale românilor, el s-a arătat în principal preocupat de chestiunile sociale. El însuşi cercetase condiţiile de trai ale ţăranilor, iar acum îi încuraja să formuleze revendicări sociale şi economice şi încerca să organizeze învăţătorii. Colaborarea cu alte naţionalităţi i se părea esenţială, dacă urma să se producă o adevărată reformă socială şi, ca atare, s-a aliat el însuşi cu rutenii şi evreii într-un soi de coaliţie ţărănisto-liberală. Cultivarea de către acesta a unor relaţii bune cu toate grupurile etnice şi loialitatea sa faţă de Austria l-au adus inevitabil în conflict cu Partidul Naţional. Alte câteva formaţiuni politice şi-au făcut apariţia odată cu începutul secolului. Partidul Social-Democrat Român din Bucovina,

constituit în 1906 şi condus de George Grigorovici (1871–1950), deputat în parlamentul austriac în anii 1907–1918 şi editor al organului de partid *Lupta* (1906–1910), s-a bucurat de un electorat restrâns şi a urmărit o acţiune politică şi socială moderată. Iancu Flondor, continuu în căutarea unor noi mijloace de transmitere a puternicelor sale sentimente naţionaliste, a prezidat Partidul Creştin Social Român între 1908 şi 1910. Prima raţiune a existenţei sale a fost coordonarea activităţilor acelor naţionalişti care priveau pe evrei drept principala ameninţare la adresa caracterului românesc al provinciei.

Biserica Ortodoxă, ridicată la rangul de Mitropolie în 1873, a avut o contribuţie importantă la viaţa culturală românească, prin sprijinul pe care l-a acordat şcolilor şi învăţătorilor şi prin Facultatea de Teologie de la Universitatea din Cernăuţi, fondată în 1875. Din cauza caracterului său multinaţional, Biserica nu a putut servi mişcarea naţională românească cu tot atâta devoţiune cum a făcut-o în Transilvania. Rutenii cereau posturi în administraţia bisericească şi o împărţire a veniturilor bisericii potrivit numărului lor. Românii, pe de altă parte, se străduiau să păstreze caracterul naţional românesc al Bisericii, dar cu succes din ce în ce mai mic în faţa schimbărilor demografice şi a înclinaţiei Curţii de la Viena de a realiza un compromis.{171} Intenţiile Curţii au devenit clare în 1912, când a impus numirea unui vicar episcopal rutean, în mod tradiţional succesorul Mitropolitului. Primul Război Mondial a pus capăt procesului de înţelegere.

Învăţământul românesc a făcut progrese constante, deşi lente, începând cu anii ’60. Numărul şcolilor româneşti, cel puţin la nivel elementar, şi numărul elevilor români în toate tipurile de şcoli au crescut, iar procentul ştiutorilor de carte s-a mărit. Dar în Bucovina şcoala nu era bastionul naţionalităţii, aşa cum a fost în Transilvania. În primul rând, Biserica Ortodoxă a avut mult mai mică influenţă asupra învăţământului decât Biserica Ortodoxă şi Biserica Unită în Transilvania. Cu toate că Biserica Ortodoxă din Bucovina a obţinut în 1850 dreptul de a supraveghea învăţământul

românesc, atunci când Galiţia şi Bucovina au fost separate din punct de vedere administrativ, guvernul Bucovinei a preluat în 1869 conducerea învăţământului primar. Limba a lucrat, de asemenea, împotriva menţinerii unui sistem şcolar exclusiv românesc. Puterea de pătrundere a limbii germane la toate nivelurile învăţământului, în mod special în învăţământul secundar, în Universitate, şi marele număr de şcoli „mixte” (germano-române şi ruteano-române) au diluat în mod semnificativ conţinutul naţional al instruirii primite de către elevii şi studenţii români. Germana îşi datora preponderenţa în învăţământ şi în viaţa culturală statutului său de limbă oficială a provinciei, iar spectaculoasa creştere a populaţiei germane de la 8 la 22 la sută din total, între 1857 şi 1900, a asigurat o bază demografică solidă pentru folosirea ei pe scară largă.

Învăţământul românesc era cel mai promiţător la nivelul elementar. În 1900, din 312 şcoli primare, 115, adică 37 la sută, erau româneşti (137 erau rutene, 28 germano-române, 6 germano-rutene şi 23 germane). În 1908, numărul unor asemenea şcoli crescuse la 492, din care 169 (34 la sută) româneşti, 199 rutene, 82 germane şi restul mixte. Situaţia la nivelul învăţământului secundar şi universitar era mult mai puţin încurajatoare pentru români. Din cele patru gimnazii în funcţiune în 1899, niciunul nu era românesc. Doar gimnaziul din Suceava, care fusese fondat în 1860, cu sprijinul financiar al Fondului Bisericii Ortodoxe, avea secţii paralele, română şi germană. Din totalul de 2 152 de elevi de gimnaziu, 576 (27 la sută) erau români. Aceştia nu reuşeau să ţină pasul cu dezvoltarea învăţământului secundar de după sfârşitul secolului. În 1908, cei 844 de elevi de gimnaziu români reprezentau doar 22 la sută din totalul elevilor de gimnaziu (3 853), cu toate că, în 1906, se înfiinţase un gimnaziu românesc la Cernăuţi. În două dintre cele mai importante şcoli profesionale din provincie, prezenţa românească era neglijabilă. În 1908, nu exista niciun elev român printre cei 123 înscrişi la Kaufmännische Fortbildungschule din Cernăuţi, iar dintre cei 111 elevi de la Staatsgewerbeschule din acelaşi

oraş, doar unul era român. Dar, în cea de-a treia, Fachschule für Holzarbeitung, condusă în cea mai mare parte de către români, 58 din cei 66 de elevi erau români. Cea mai importantă instituţie românească de învăţământ superior continua să fie Seminarul Teologic Ortodox, care, în anul 1875, fusese încorporat în nou înfiinţata Universitate din Cernăuţi, ca Facultate de Teologie, dar limba de predare era germana, cu excepţia cursurilor de practică teologică, la care puteau fi folosite româna şi ruteana. Mai târziu a fost înfiinţată o catedră de istoria limbii române şi au fost introduse cursuri facultative de istoria românilor. În 1903, 125 de români, adică 23 la sută din corpul studenţesc şi majoritatea celor înscrişi la Facultatea de Teologie, frecventau universitatea.{172} Toate aceste date nu erau prea liniştitoare pentru acei conducători români care încercau să trezească şi să întărească conştiinţa naţională în rândurile mai largi ale populaţiei şi să creeze o viguroasă clasă mijlocie. Ei se plângeau amarnic de germanizare, dar, de fapt, şcoala românească din Bucovina era mai puţin ameninţată de acţiunile guvernului decât în Transilvania.

Politicienii şi intelectualii se străduiau să mobilizeze resursele literare şi culturale pentru a încuraja dezvoltarea unei naţiuni având conştiinţa de sine.{173} Cea mai importantă organizaţie a lor a fost Societatea pentru Literatura şi Cultura Română în Bucovina. Începându-şi activitatea în 1865, aceasta a urmărit diverse scopuri: a publicat propriile ei organe de presă, *Foaia* (1865–1869) şi *Aurora Română* (1881–1884), pentru a încuraja crearea unei literaturi moderne şi pentru a promova o limbă naţională literară, „eternul simbol al individualităţii poporului român”; a acordat burse pentru elevii şi studenţii români la gimnaziile din Cernăuţi şi Suceava şi la universităţile din Viena şi Lemberg; a sprijinit înfiinţarea unei catedre de limba şi literatura română la Universitatea din Cernăuţi; a folosit tipografia achiziţionată în 1897 pentru a publica cărţi în limba română în toate domeniile cunoaşterii, inclusiv manuale şcolare, ziare şi reviste. În afara acestor acţiuni specifice, societatea a slujit drept loc de întrunire

pentru intelectualii români, adunările sale anuale devenind un forum naţional în care se puteau expune public toate problemele ce afectau românii din Bucovina.{174} Activitatea Societăţii a fost secondată de organizaţiile studenţeşti, cea mai importantă dintre acestea fiind Arboroasa, asociaţia studenţilor români de la Universitatea din Cernăuţi. Asociaţia avea un caracter naţionalist şi, din momentul în care membrii ei au luat parte la activităţi politice, a fost dizolvată în 1877, la numai doi ani de la înfiinţare. Succesoarea acesteia, Junimea, care şi-a luat numele după prestigioasa societate de la Iaşi, angajându-se în activităţi similare, a avut o viaţă mai lungă, din 1878 până în 1914. Din 1903 până la Primul Război Mondial, membrii săi au publicat influenta revistă *Junimea literară,* care urma programul *Sămănătorului* din Bucureşti. În afară de apărarea moştenirii culturale tradiţionale a românilor, ei au considerat ţăranul drept păstrător al individualităţii româneşti, iar în proză şi poezie ei au făcut din aceasta obiectul special al simpatiei lor.{175}

Două probleme i-au neliniştit, în mod special, pe naţionaliştii români între anii ’90 şi Primul Război Mondial. Cea mai urgentă era chestiunea ruteană, care îi făcea să le fie teamă de o „submersiune” a românilor în „propria lor provincie”. Pericolul apărea mai mult decât evident în statisticile demografice. Până în anii ’70, românii fuseseră mai numeroşi decât rutenii, dar recensământul din 1880 constata un număr relativ mai mic de români, raportul fiind de 239 690 la 190 005 în favoarea rutenilor, situaţie care s-a menţinut până la Primul Război Mondial. Numărul rutenilor a crescut în primul rând datorită imigrărilor constante din Galiţia austriacă. Naţionaliştii români susţineau că românii erau singurii locuitori autohtoni din Bucovina şi acuzau autorităţile austriece că îi încurajau pe ruteni să emigreze şi că îi favorizau în dauna românilor, pentru a slăbi legăturile dintre provincie şi România.{176}

Cealaltă problemă majoră era iredentismul. Încă din anii ’90, românii s-au simţit în defensivă – în cadrul bisericii faţă de ruteni, în învăţământ şi serviciile publice faţă de germani,

iar în viaţa economică faţă de evrei – şi făceau guvernul austriac răspunzător pentru situaţia lor precară. Îl acuzau că asmuţea o naţionalitate împotriva alteia, pentru a menţine dominaţia politică a germanilor. Totuşi, dovada unei politici conform principiului *divide et impera* este neconcludentă. Poate mai aproape de adevăr ar fi să considerăm oficialităţile austriece drept mediatori între naţionalităţile rivale. În preajma Primului Război Mondial, erau, de fapt, puţini români iredentişti, în pofida activităţii Ligii Culturale şi a diverselor personalităţi din România, precum Nicolae Iorga, care susţineau cu entuziasm unitatea politică a tuturor românilor. Absenţa unei puternice mişcări iredentiste trebuie atribuită în mare măsură relativei eficienţe şi integrităţi a aparatului administrativ, în special la alegeri, şi recunoaşterii de către acesta, indiferent cât de lipsit de entuziasm şi de inegal, a individualităţii şi aspiraţiilor diverselor naţionalităţi. Importantă, de asemenea, era dorinţa acestora din urmă, în ciuda marilor neînţelegeri dintre ele, să ajungă la un compromis. Această stare de lucruri contrastează puternic cu tratamentul aplicat naţionalităţilor în Ungaria în aceeaşi perioadă de timp.{177}

BASARABIA

În urma anexării Moldovei dintre Prut şi Nistru, adică a Basarabiei, în 1812, autorităţile ruseşti şi-au stabilit ca obiectiv pe termen lung integrarea provinciei în structura administrativă generală a imperiului. Cu toate că pentru o bucată de vreme au lăsat neatinse instituţiile şi legile acesteia şi au permis boierilor moldoveni să participe la cârmuirea treburilor ei, guvernatorul, ca reprezentant al Ţarului, se bucura de puteri cu adevărat discreţionare. Perioada de „autonomie” a luat sfârşit în 1828, când Basarabia a fost alipită Guvernământului general Novorossiisk şi au fost introduse instituţiile civile şi judecătoreşti, precum şi sistemul fiscal specifice administraţiei guberniilor ruseşti, rusa

devenind limba oficială. Această administraţie, bazată pe modelele ruseşti, nu a luat în seamă tradiţiile autohtone şi a descurajat iniţiativa locală, românească, până în 1917. Periodicele tentative de reformă administrativă, ca acelea din timpul domniei lui Alexandru al II-lea (1855–1881), nu au schimbat trăsăturile de bază ale regimului. Introducerea zemstvelor în anii ’60, de pildă, nu făcea decât să accentueze şi mai mult integrarea Basarabiei în structura administrativă generală a imperiului. Menite să sporească participarea locală la treburile civile în Basarabia, acestea erau conduse practic de către funcţionari ruşi şi de altă naţionalitate decât românii, aduşi din diverse părţi ale imperiului.

Rezistenţa românilor faţă de dominaţia rusă a fost sporadică şi ineficientă. Conducerea ar fi trebuit să se facă de către boieri, însă în momentul anexării şi în perioada autonomiei aceştia erau proruşi. În cele din urmă însă au început să se simtă stânjeniţi de faptul că „vechile obiceiuri şi legi” erau nesocotite şi că ei înşişi erau excluşi din administraţie sau trataţi ca simpli funcţionari. Au protestat, dar erau prea puţini la număr şi prea dezorganizaţi pentru a impresiona birocraţia rusă. Pe măsură ce se consolida stăpânirea rusească, vechea comunitate boierească se destrăma încet-încet întrucât erau făcuți noi nobili, iar pământurile din Basarabia erau date nobililor din afara provinciei. În 1911, din 468 de familii nobiliare din Basarabia, doar 138 erau româneşti. În orice caz, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aceştia din urmă fuseseră în mare măsură integraţi în societatea rusă, iar în ceea ce priveşte obiceiurile, atitudinile şi chiar limba, majoritatea acestora nu diferea, în esenţă, de nobilimea imperiului în general.

Masa populaţiei rurale a avut un contact direct mult mai mic cu funcţionarii guvernamentali decât nobilimea şi orăşenii. Satul tindea să-şi administreze treburile după legile şi practicile tradiţionale. Bătrânii satului îşi menţinuseră răspunderea pentru stabilirea şi strângerea impozitelor şi decideau chiar cum trebuiau duse la îndeplinire celelalte instrucţiuni din partea autorităţilor guvernamentale. În

administrarea justiţiei, sătenii evitau de obicei instanţele obişnuite de judecată, prezidate în calitate de judecători de către nebăştinaşi şi în care erau aplicate norme procedurale aparţinând legislaţiei ruseşti şi nu celei moldoveneşti. Ei rezolvau neoficial moştenirile şi alte cazuri civile, în conformitate cu obiceiul străvechi şi în propria lor limbă.

Anexarea Basarabiei a afectat profund compoziţia populaţiei. Cea mai izbitoare de-a lungul veacului de domnie rusească a fost descreşterea constantă a procentajului de români. Potrivit recensământului din 1817, 86 la sută din locuitori (419 420 din 482 630) erau români, în timp ce 6,5 la sută (30 000) erau ucraineni şi 4,2 la sută (19 130) evrei. În 1856, românii scăzuseră la 74 la sută (736 000 din 990 000), în timp ce ucrainenii şi evreii sporiseră la 12 şi, respectiv, 8 la sută. În 1897, 56 la sută (1 092 000 din 1 935 412) erau români, 18,9 la sută ucraineni şi ruşi, iar 11,7 la sută evrei. Aceste schimbări se datorau în primul rând imigrării din provinciile vecine, promovată de către autorităţile ruseşti. Românii formau o majoritate covârşitoare în centrul provinciei, dar în judeţele din nordul şi sudul îndepărtat al acesteia, erau depăşiţi ca număr de celelalte grupuri etnice. {178} De exemplu, în nord, în uezdul Hotin, 53,5 la sută din populaţie era ucraineană şi numai 23,8 la sută românească, iar în sud, în uezdul Akkerman, 26,7 la sută erau ucraineni, 9,7 la sută ruşi şi 16,4 la sută români. În centru, zonele rurale aparţineau românilor, în timp ce oraşele căpătau un caracter din ce în ce mai cosmopolit.

Marea majoritate a românilor (şi a populaţiei în general) era rurală şi depindea de agricultură pentru a-şi câştiga existenţa. Ţăranii reprezentau clasa cea mai numeroasă a societăţii basarabene, iar dintre aceştia, cei mai mulţi erau, precum confraţii lor din Principatele Române, dependenţi din punct de vedere economic de moşieri înainte de emanciparea lor din anii ’60. Nu posedau propriul lor pământ, ci mai curând lucrau unele loturi obţinute pe baza unui soi de arendă ereditară de la mânăstiri şi de la moşierii laici, în schimbul plăţii unui obroc şi al prestării barscinei. Spre deosebire de

şerbii ruşi, totuşi, ei erau liberi, iar dreptul de a se deplasa a fost întărit în mod repetat de legislaţia din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Cu toate acestea, puterea şi influenţa moşierilor au limitat adesea exercitarea acestui drept, precum şi a altor drepturi. Răzeşii formau o altă categorie semnificativă a ţărănimii române din această provincie. În preajma emancipării iobagilor din 1861, aceştia reprezentau în centrul Basarabiei circa 12 la sută din populaţia rurală. Majoritatea mai erau încă mici gospodari independenţi, dar proprietatea lor constituise timp de jumătate de secol obiectul atacului din partea boierilor şi a negustorilor. În 1861, boierii şi clasa mijlocie aduseseră sub controlul lor 90 000 de deseatine de pământ (1 deseatină = 1,09 ha), sau 40 la sută din totalul proprietăţii răzeşeşti. Astfel, aproximativ o treime dintre răzeşi îşi pierduseră pământul şi decăzuseră la nivelul ţăranilor dependenţi, iar gospodăria medie a unui răzeş se restrânsese de la 10 la mai puţin de 3 deseatine.

Reforma agrară din anii ’60 a cunoscut în Basarabia un curs oarecum diferit faţă de cel din Rusia. Decretul de emancipare din 19 februarie 1861 a avut efecte minore în Basarabia, pentru că existau doar 12 000 de iobagi, majoritatea acestora fiind aduşi din Rusia şi angajaţi în ocupaţii neagricole. Mult mai important a fost Statutul din 14 iulie 1868, principalul act de reformă agrară pentru Basarabia, care viza structura proprietăţii funciare şi răscumpărarea pământului obţinut prin împroprietărire. Spre deosebire de procedura urmată în Rusia, pământul era acordat familiilor individuale şi nu comunelor, iar ţăranilor li se permitea să-şi transfere altora pământul alocat. Drept rezultat, ţăranii mai înstăriţi au devenit principalii beneficiari ai legii.{179}

Consecinţele pe termen lung ale acestor relaţii de proprietate privată au fost o stratificare socială mai mare la sate şi o dezvoltare mai rapidă a relaţiilor comerciale din agricultură decât în Rusia, unde comuna a rămas intactă. În Basarabia, micile gospodării ţărăneşti au devenit mai reduse şi mai puţin numeroase, în timp ce au crescut marile gospodării ţărăneşti. De exemplu, în 1877, gospodăriile de sub 5

deseatine reprezentau 37,6 la sută din total, însă în 1905 acestea vor ajunge la 56,9 la sută, un indiciu că ţăranii, în număr mare, îşi pierdeau cel puţin o parte din pământ. În aceeaşi perioadă, a crescut numărul gospodăriilor ţărăneşti de 15–20 de deseatine, de la 5 395 la 11 493, iar în 1905, existau 7 101 gospodării între 20 şi 300 de deseatine, în timp ce în 1877 nu fusese niciuna. Diferenţele între suprafeţele de pământ ale diverselor gospodării erau câteodată izbitoare. La o extremă se aflau moşiile nobililor, care mai reprezentau încă jumătate din întregul pământ deţinut în proprietate particulară la sfârşitul secolului. Suprafaţa medie a unei moşii era de 600 de deseatine, dar cele mai mari, ca de pildă cea aparţinând familiei Sturdza în uezdul Beltskii din centrul Basarabiei, se întindeau pe 20 000 de deseatine. La celălalt capăt, în 1905, 23 la sută din ţăranii Basarabiei nu aveau pământ deloc. Accentuarea continuă a caracterului comercial al agriculturii şi legile agrare introduse de către prim-ministrul Piotr Stolîpin între 1906 şi 1911 au accelerat aceste tendinţe.{180}

Populaţia urbană a Basarabiei a rămas redusă pe tot parcursul secolului al XIX-lea până la Primul Război Mondial. În 1912, doar 14,7 la sută din populaţie locuia la oraşe. Cel mai mare oraş era Chişinăul, principalul centru administrativ şi industrial, a cărui populaţie a crescut de la 87 000 în 1861 la 128 000 în 1915. Alte oraşe, ca de pildă Akkerman, Bender şi Izmail, îşi datorau creşterea din această perioadă în primul rând comerţului şi funcţiilor lor de centre administrative locale, mai curând decât industriei. Populaţia urbană era în mare măsură neromânească. În 1912, 37,2 la sută erau evrei, 24,4 la sută ruşi, 15,8 la sută ucraineni şi doar 14,2 la sută români. La Chişinău (100 500 locuitori în 1897), românii constituiau doar 17 la sută din populaţie, iar în următoarele două oraşe ca mărime, Bender (31 800) şi Akkerman (28 200), ei reprezentau 8 şi, respectiv, 0,8 la sută din populaţie.{181} Prezenţa modestă a românilor în meşteşugurile urbane, în comerţ, în rândurile specialiştilor şi ale funcţionărimii explică acest procentaj scăzut. Cauza generală a acestei situaţii se

regăsea în ritmul lent al industrializării şi în persistenţa caracterului neromânesc al oraşelor, ambele tinzând să descurajeze migraţia în număr mare a ţăranilor români către zonele urbane.

În 1914, industria rămânea încă în cea mai mare parte închistată în limitele tradiţionale. Mecanizarea şi consolidarea întreprinderilor făcuseră progrese modeste, iar majoritatea muncitorilor erau angajaţi în mici fabrici şi ateliere. Producţia meşteşugărească pe scară mică îşi păstra vitalitatea datorită aprovizionării bogate cu materii prime agricole şi unei numeroase mâini de lucru ieftine, precum şi datorită slabelor mijloace de transport, care tindeau să descurajeze concurenţa din partea unor industrii ruseşti mai îndepărtate (şi mai dezvoltate). Prelucrarea alimentelor constituia cea mai mare ramură industrială. În 1897, aceasta utiliza 73 la sută din numărul total al muncitorilor şi reprezenta 86,8 la sută din valoarea întregii producţii industriale. Industria vinului şi a berii se situau pe locul al doilea. Numărul total al muncitorilor angajaţi în industrie la sfârşitul secolului era în jur de 30 000. Mulţi erau ţărani localnici care aveau prea puţin pământ sau chiar deloc pentru a-şi câştiga existenţa. Mai erau şi meşteşugarii, dar un număr surprinzător de mare dintre aceştia, în special muncitorii calificaţi, erau din afara Basarabiei. În 1902, 49,3 la sută din muncitorii din întreprinderile cu 6 până la 50 de angajaţi şi 74,8 la sută din întreprinderile cu 50–500 de angajaţi proveneau din regiunile ruseşti şi ucrainene.

Biserica Ortodoxă a rămas singura instituţie autohtonă a românilor din Basarabia după anexarea acesteia de către ruşi. Dar, întrucât administraţia politică rusească se consolida şi întrucât integrarea noii provincii în canavaua generală a imperiului deveneau ţelul ei, Biserica nu putea deveni centrul sentimentului naţional românesc. Anexarea a întrerupt legăturile Bisericii cu Mitropolia Moldovei. Ea a fost pusă sub jurisdicţia Sfântului Sinod de la Sankt Petersburg, care în 1813 a inclus cea mai mare parte a Basarabiei în Eparhia Chişinăului. Cu toate că Biserica din Basarabia nu a îndeplinit

acelaşi rol naţional ca Biserica din Transilvania, ea a fost un centru de focalizare a activităţilor religioase şi culturale moldoveneşti la nivel parohial de-a lungul întregului secol al XIX-lea, care a pregătit drumul pentru mişcări sociale mai largi în perioada de criză de după 1906.

Aproape timp de un secol, până la Primul Război Mondial, Biserica din Basarabia a fost supusă unei neîncetate centralizări şi rusificări. După 1821 toţi arhiepiscopii s-au străduit să pună administrarea Eparhiei în concordanţă cu regulamentele şi practicile Bisericii Ruse. Caracteristice în sensul acesta au fost acţiunile arhiepiscopului Irinarh Popov (1844–1858), care a dus la îndeplinire cu fidelitate programul lui Nicolae I de promovare a conservatorismului ortodox, a loialităţii faţă de monarhul absolut şi a naţionalismului rus. Nu a ţinut seama de români ca naţionalitate separată, dar a aşteptat de la ei să se conformeze modelului rusesc la fel ca toate celelalte popoare ortodoxe din imperiu şi şi-a rezervat deciziile în toate chestiunile bisericeşti, ca principal reprezentant al Sfântului Sinod de la Sankt Petersburg. Sub oblăduirea sa, s-au depus eforturi mai mari decât oricând în vederea introducerii clerului rusesc în Biserica din Basarabia. Candidaţii pentru toate posturile mai înalte din administraţie, rectori şi profesori de seminar, protopopi şi preoţi în parohiile mai mari, urbane mai ales, au fost aduşi din Rusia, întrucât cunoşteau mai bine normele Bisericii Ruse şi limba rusă, fiind ca atare mai nimeriţi decât românii să ducă la îndeplinire politica oficială. În parohiile rurale, unde trăiau majoritatea credincioşilor români, continuau să slujească preoţii locali, iar viaţa religioasă îşi urma tradiţia. Popov ar fi introdus absolvenţi ai seminarelor ruseşti şi aici, dar a recunoscut inutilitatea numirii unor preoţi vorbitori de limbă rusă în parohiile în care singura limbă cunoscută era româna. El s-a confruntat astfel cu una dintre marile contradicţii ale politicii oficiale din Basarabia: rusa era promovată în scopul legării sigure a provinciei de imperiu, dar acest zel atrăgea după sine neglijarea limbii autohtone, singura ce putea servi drept instrument al acestei politici în rândurile masei largi a

populaţiei. Epoca de reforme de sub domnia lui Alexandru al II-lea nu a adus schimbări esenţiale. Arhiepiscopul Pavel Lebedev (1871–1882) a continuat politica predecesorilor săi. A introdus numeroşi membri ai clerului şi ai administraţiei din afara Basarabiei, a declarat cunoaşterea limbii ruse condiţie pentru candidatura la preoţie şi a instruit preoţii să ţină registrele bisericeşti, inclusiv statisticile demografice, în limba rusă. Singura concesie importantă pe care autorităţile bisericeşti au făcut-o spiritului reformei din acea perioadă a fost inaugurarea, în 1868, a congreselor eparhiale ale clerului. Cu toate că aveau un caracter pur consultativ, ele au servit ca un forum în care preoţii din întreaga Basarabie puteau discuta probleme de interes comun şi de pe urma cărora s-a dezvoltat încet un sentiment de solidaritate. Efectele acţiunilor lui Popov şi Lebedev erau amestecate. Era mai multă ordine ca înainte în administraţie, dar majoritatea clerului şi a credincioşilor de la ţară a devenit din ce în ce mai izolată de conducerea Bisericii şi a fost în mică măsură afectată de eforturile de reformă depuse de aceasta.

Centralizarea şi rusificarea, atât de evidente în practicile administrative ale Bisericii, au guvernat deopotrivă şi politica ei în domeniul învăţământului şi culturii. Începând cu anul 1840, la seminarul teologic de la Chişinău, toate cursurile erau predate în limba rusă. În mod nesurprinzător, seminarul nu s-a dezvoltat. Preoţii din parohii nu trimiteau decât puţini studenţi, în parte pentru că o considerau o instituţie străină şi, pe de altă parte, pur şi simplu, pentru că puţini români cunoşteau limba rusă.

Învăţământul primar oblăduit de Biserică la sate a dat greş din aceleaşi motive. Aducându-şi contribuţia la reformele din timpul domniei lui Alexandru al II-lea, Biserica Ortodoxă rusă s-a angajat într-un program ambiţios de înfiinţare de şcoli în fiecare parohie. La mijlocul anilor ’60, în Basarabia funcţionau în parohiile rurale circa 400 de şcoli cu 7 000 de elevi, dar în 1880 mai rămăseseră doar 23. Principala cauză a acestei catastrofe pare să fi fost insistenţa autorităţilor bisericeşti ca predarea să se facă în limba rusă, o cerinţă fără rost, în

măsura în care nici preoţii, care în majoritatea satelor erau şi învăţători, nici elevii nu cunoşteau limba aceasta. Un efort de revitalizare a programului în 1884 a eşuat din aceleaşi raţiuni şi datorită lipsei de fonduri necesare.{182} Congresul eparhial al clerului din 1894 a adus prima soluţie viabilă problemei învăţământului primar. A cerut consiliului şcolar eparhial să se ocupe de tipărirea unor manuale potrivite, în ediţii bilingve, ruso-române. Cu toate că nu s-a luat nicio măsură imediată, dezbaterea din cadrul congresului a fost semnificativă în sine, întrucât, pentru întâia oară de la începutul secolului, româna era considerată în mod serios limbă de predare în şcoli. Această idee a fost până la urmă preluată de către autorităţile bisericeşti, care au recunoscut cu neplăcere că nu-şi puteau extinde influenţa în rândurile masei populaţiei rurale decât prin folosirea limbii vorbite în parohiile respective.

Alte iniţiative culturale ale celor ce administrau Biserica în această perioadă au vădit o desconsiderare aparte a nevoilor locale. Tiparniţa eparhială, înfiinţată în 1814, în vederea asigurării cărţilor bisericeşti şi a altor publicaţii în folosul românilor, în propria lor limbă, funcţiona cu intermitenţe. În anii ’60, numărul de cărţi bisericeşti publicate de aceasta scăzuse drastic. În 1861 a apărut un *Antologhion,* iar în 1862, un *Octoih,* ambele după texte tipărite anterior la Mânăstirea Neamţ din Moldova, aprobarea de imprimare dându-se numai după ce acestea au fost comparate cu textele ruseşti pentru a se vedea dacă nu conţineau erori doctrinare. În orice caz, publicarea cărţilor în limba română era împotriva intereselor politicii oficiale cu privire la naţionalităţi, iar în 1862, arhiepiscopul Serghei Liapidevski (1882–1891) a închis tipografia şi i-a vândut maşinile.{183}

Autorităţile ecleziastice au recunoscut că o folosire mai intensă a limbii române ar fi slujit cel mai bine interesele Bisericii şi pentru aceasta ele au stimulat viaţa culturală a provinciei. În 1867, acestea au fondat *Kişinevskie eparhialnîie vedomosti* pentru a transmite populaţiei largi informaţiile oficiale şi pentru a răspândi sfaturi practice referitoare la

datoriile pastorale şi interpretările Sfintei Scripturi în rândurile clerului parohial, atât în româneşte, cât şi în ruseşte. Dar această publicaţie a rezervat de asemenea un spaţiu considerabil istoriei bisericii locale, monografiilor săteşti şi folclorului. Către sfârşitul secolului, au început să publice articole cu privire la probleme contemporane, în special în legătură cu mişcările schismatice din sânul Bisericii. Autorităţile ecleziastice şi-au manifestat preocuparea pentru educaţia morală şi religioasă a maselor populaţiei, înfiinţând o societate misionară, Frăţimea „Naşterea lui Hristos", în 1899. Aceasta a primit permisiunea de a publica broşuri cu conţinut religios şi cultural în limba română, cu sau fără texte paralele în limba rusă, şi, în 1903, tirajul anual total al acestora ajunsese la 195 000 exemplare. Eparhia a patronat de asemenea Societatea Istorico-Arheologică Bisericească din Basarabia, care a început să funcţioneze în 1904 şi a cărei misiune principală a fost cercetarea istoriei Bisericii din Basarabia.

Revoluţia din 1905 şi concesiile politice care au urmat au afectat Biserica Ortodoxă din întreaga Rusie. În Basarabia, autorităţile bisericeşti au cedat spiritului vremii, acceptând descentralizarea administrativă, ceea ce a permis sporirea rolului clerului şi a promis transformarea congresului consultativ al preoţilor într-un organ administrativ permanent. Conducerea Bisericii a acordat, de asemenea, o mai mare libertate de folosire a limbii române în viaţa religioasă de toate zilele, iar clerul, acum că majoritatea românească avea posibilitatea să acţioneze, a hotărât, la congresul său din 1905, ca preoţii de la sate să predice în limba română, iar aceasta să fie adăugată ca obiect de studiu în seminar, şi tipografia eparhială să fie reorganizată pentru a publica literatură religioasă, precum şi un ziar pentru masa de credincioşi.{184} Autorităţile bisericeşti au aprobat aceste propuneri, deoarece au recunoscut valoarea limbii române în îndeplinirea misiunii lor spirituale şi, în special, în combaterea propagandei revoluţionare în zonele rurale.

Aceste tendinţe de liberalizare nu au avut viaţă lungă. La

fel ca şi în viaţa politică de după avântul iniţial al vieţii parlamentare, Biserica Rusă a cunoscut o reacţiune. Aceasta s-a reflectat în Eparhia Chişinăului printr-o reafirmare a autorităţii episcopale. Arhiepiscopul Serafim Ciceagov (1908–1914) s-a alarmat de ceea ce el considera a fi tendinţe naţionaliste în sânul Bisericii din Basarabia şi a hotărât să concentreze în propriile sale mâini conducerea treburilor acesteia. El a încercat în special să reducă rolul congresului clerului la acela de organ pur consultativ, dar a descoperit că medierea acestuia devenise indispensabilă în raporturile cu clerul şi credincioşii din parohii.

Una dintre cele mai serioase ameninţări la adresa bisericii oficiale a venit din partea unei mişcări religioase fundamentaliste, cunoscută sub numele de inochentism, care a trecut graniţa Basarabiei venind de la Mănăstirea Balta din Podolia. Acolo, între 1909 şi 1911, un tânăr călugăr român, Inochentie, şi-a câştigat renumele prin predicile sale în limba română şi prin alinarea suferinţelor bolnavilor. În scurt timp, Balta a devenit un loc de pelerinaj pentru mii de români din întreaga Basarabie, iar discipolii lui Inochentie i-au continuat misiunea la alte mânăstiri. Mesajul lui Inochentie era simplu şi clar: venise era Antichristului, iar sfârşitul lumii şi Ziua Judecăţii de Apoi erau aproape şi era de datoria tuturor acelora care doreau să evite osânda veşnică să se reîntoarcă la stricta moralitate a începuturilor creştinismului.{185} Autorităţile bisericeşti, îngrijorate de agitaţia stârnită de Inochentie în rândurile credincioşilor de la ţară, l-au exilat într-o insulă din Marea Albă. La vremea morţii sale, în 1917, mişcarea lui se stinsese, dar vâlva provocată de aceasta este foarte semnificativă pentru mentalitatea lumii rurale. Reacţia manifestată de ţăranii români faţă de Inochentie a fost o expresie spontană a înstrăinării acestora de Biserica oficială, care nu reuşise să le satisfacă nevoile spirituale.

Viaţa intelectuală şi culturală românească în cea mai mare parte a perioadei de dominaţie rusă nu a cunoscut înflorirea. În afara absenţei unui patronaj puternic din partea Bisericii, cauza trebuie căutată în neglijarea deliberată a tuturor

aspectelor culturii româneşti de către birocraţia rusă. Predarea limbii române în şcolile elementare şi secundare de stat a încetat în anii ’60 şi ’70, iar ultima carte şcolară de gramatică română, *Curs primitiv de limba română,* de Ioan Doncev, a fost publicată în 1865. În cei cincizeci de ani de dinaintea Primului Război Mondial, rusa era limba de predare în toate şcolile de stat. Caracterul străin al învăţământului public explică rata înaltă a analfabetismului în rândurile românilor din provincie, în 1897, doar 10,5 la sută dintre bărbaţi şi 1,7 la sută dintre femei aveau ştiinţă de carte, cifre care nu s-au schimbat semnificativ până după 1918.

În aceste condiţii, literatura română din provincie a stagnat. La început, în deceniul imediat următor anexării de către Rusia, intelectualii din Basarabia menţineau contacte regulate cu Iaşii şi Bucureştii, continuând astfel să participe la viaţa culturală românească. S-au remarcat câteva personalităţi: Alexandru Hăşdeu (1811–1872), un spirit enciclopedic, care a fost atras de poezia populară moldovenească şi a scris nuvele cu subiecte istorice, şi Constantin Stamati (1786–1869), poet şi traducător care a îmbinat gusturile literare clasice cu spiritul patriotic al *Daciei literare* din Iaşi. Teodor Vârnav (1801–1860), boiernaş, a scris o încântătoare autobiografie, *Istoria vieţii mele,* primul volum de memorii din literatura română. Terminat în 1845, acesta era compus într-o proză simplă, directă, abundând în expresii arhaice şi cuvinte ruseşti, care punctau scrierile boierilor basarabeni ai vremii. În a doua jumătate a secolului, până la Primul Război Mondial, s-au înregistrat puţine lucrări în domeniul beletristicii. Legăturile literare cu România erau ca şi întrerupte, iar în Basarabia nu se poate vorbi de curente literare sau de şcoli de critică.

O mişcare politică naţională românească sau chiar un partid politic nu au existat înainte de 1905, dar, în anul revoluţiei din Rusia, câteva grupuri disparate de boieri şi de intelectuali au fost îndemnate la acţiune. Au apărut două curente principale. Moderaţii, conduşi de către Pavel Dicescu, mare moşier, au înfiinţat Societatea pentru Cultura Naţională.

Aceştia au pledat pentru introducerea limbii române ca limbă de predare şi ca obiect de studiu în şcolile de stat, dar se opuneau cu hotărâre reformelor care ar fi putut răsturna relaţiile sociale existente şi le-ar fi diminuat propria lor avere şi influenţă. Singurul lor succes a fost faptul că au reuşit să convingă zemstva guberniei, din care făcea parte Dicescu, să adopte o rezoluţie prin care se cerea predarea limbii române în şcolile primare.

Radicalii doreau să meargă mult mai departe. Aceştia erau mai ales studenţi, care organizaseră grupuri de discuţii în diversele universităţi ruseşti, pentru promovarea limbii române şi, în general, pentru consolidarea conştiinţei naţionale în rândurile colegilor lor români. În 1905, s-au reîntors în Basarabia pentru ca, profitând de noile împrejurări, să-şi promoveze cauza prin acţiune politică. Influenţaţi de diverse curente radicale ruse, mai ales de revoluţionarii socialişti şi de social-democraţi, au căutat nu numai drepturi naţionale, ci şi dreptate socială. Au profitat de noile legi de liberalizare a presei pentru a înfiinţa *Basarabia,* care şi-a început apariţia la 24 mai 1906, sub conducerea unui comitet editorial, în frunte cu Constantin Stere, care se grăbise să vină la Chişinău în sprijinul acţiunii reformatorilor împotriva ţarismului. În paginile acestei publicaţii revendicau recunoaşterea unui statut special pentru români, ca naţionalitate predominantă, şi acordarea autonomiei Basarabiei, în conformitate cu „caracterul său istoric tradiţional”. În mod special, militau pentru introducerea limbii române în administraţia de stat şi în şcoli şi insistau ca românilor să li se permită să înfiinţeze asociaţii pentru promovarea nestingherită de către autorităţi a limbii şi culturii lor. Dar în acelaşi timp, spuneau limpede că nu căutau separarea de Imperiul Rus, dar că erau, de fapt, pregătiţi să acţioneze în comun cu toate popoarele lui pentru a stabili un regim democratic şi pentru a obţine depline drepturi politice şi civile pentru toţi cetăţenii, indiferent de naţionalitate sau de religie. Astfel uniţi, gândeau ei, locuitorii Basarabiei puteau trece la abordarea importantelor probleme sociale şi

economice, mai cu seamă a chestiunii agrare, pe care au plasat-o în fruntea programului lor de acţiune.{186}

Naţional-democraţii, cum au început să-şi spună intelectualii de frunte grupaţi în jurul revistei *Basarabia,* au realizat puţin, din cauza reacţiunii instalate în 1906 şi 1907. Alegerile pentru cea de-a doua Dumă în februarie 1907 au consacrat o victorie categorică a candidaţilor de extremă dreaptă, care se opuneau atât reformei sociale, cât şi concesiilor pentru minorităţile naţionale. Noua administraţie conservatoare a supus *Basarabia,* ce avea un caracter naţional şi democratic fără echivoc, unor repetate confiscări, până când, în cele din urmă, aceasta şi-a închis porţile după nouă luni de apariţie. Acest eveniment a anunţat sfârşitul acţiunii politice româneşti organizate în provincie. Din acest moment, până la 1917, mişcarea naţională a lâncezit. Îi lipseau mijloacele financiare, organizarea şi un număr semnificativ de persoane dispuse să facă sacrificii pentru o cauză care părea ca şi pierdută.

6
ROMANTISM ŞI REALITATE

Modul în care se reflectă în operele literare evoluţia instituţiilor politice şi a structurilor economico-sociale, schimbările intervenite în climatul intelectual şi în sensibilităţile oamenilor constituie repere de nepreţuit pentru munca istoricului. Aşa cum s-a sugerat în capitolele precedente, România anilor dintre înscăunarea lui Carol I şi declanşarea Primului Război Mondial a cunoscut un proces neîntrerupt de industrializare şi urbanizare ce a zdruncinat în profunzime instituţiile cu vechi tradiţii şi modul de gândire din societate. În controversele ce au apărut între apărătorii tradiţiei şi propovăduitorii inovaţiei, între apologeţii satului şi ai agriculturii şi cei ce pledau pentru o integrare şi mai accentuată în Europa, scriitorii nu erau simpli observatori, ci se regăseau adesea profund angajaţi de o parte sau de cealaltă a baricadei. Cu toate că mai presus de orice erau artişti, proza şi poezia lor sunt indicii clare ale direcţiei în care evolua viaţa socială şi intelectuală.

Literatura română a dobândit contururile sale moderne în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Semnele schimbării erau multiple: limba literară a devenit mai suplă şi mai expresivă, pe măsură ce au apărut noi genuri, ca de pildă romanul, şi s-au impus noi curente, precum romantismul şi realismul. Creaţia literară a cunoscut – asemenea instituţiilor politice şi organizării economice – o sincronizare cu Europa apuseană. Cu toate acestea, scriitorii români nu au acceptat cu niciun preţ să renunţe la izvoarele autohtone de inspiraţie. Literatura populară, în special poezia, a constituit un ferment permanent, iar progresul neîntrerupt al realismului a stimulat atât prozatorii, cât şi poeţii să privească satul cu ochi mai critici decât înainte şi să-şi îndrepte privirea către oraş în căutarea unor noi şi mai complexe provocări artistice. Astfel,

în mod paradoxal, cu cât scriitorii români realizau o mai strânsă comuniune cu Europa, arta lor se înrădăcina din ce în ce mai adânc în experienţa locală.

MOŞTENIREA ROMANTISMULUI

Spiritul paşoptismului – promovarea prin cultură a ţelurilor naţionale – a supravieţuit Revoluţiei de la 1848 până târziu în anii ’60 ai secolului al XIX-lea. *Revista Română* (1861–1863), cea mai importantă gazetă a acelei perioade, a surprins perfect spiritul vremii{187}. Era naţională ca sentimente şi enciclopedică ca preocupări, iar editorii ei se străduiau să „grăbească progresul naţiunii române în toate domeniile importante ale efortului literar şi intelectual”. Ca o complinire a aspectului său didactic, revista promova un romantism neostoit, ce reţinuse o mare parte din idealismul patriotic şi din conştiinţa paşoptiştilor. Cu toate acestea, alte curente literare şi puncte de atracţie intelectuală ce-şi făcuseră apariţia şi se impuseseră pe scena culturală treceau totuşi neobservate de către editorii revistei. Deosebit de pregnante printre acestea erau acele aspecte ale romantismului ce aveau să domine mai târziu viaţa intelectuală românească, şi anume, cultul satului neprihănit şi desfătarea oferită de misterele Orientului.

Un reprezentant tipic al paşoptismului post-1848 a fost poetul Dimitrie Bolintineanu (1819–1872). Înainte de Revoluţia de la 1848, ca şi mulţi alţi reprezentanţi ai generaţiei sale, Bolintineanu a studiat la Paris, la College de France, şi s-a alăturat asociaţiilor naţionale şi liberale, precum societatea „Frăţia”, iar în primăvara anului 1848 s-a reîntors în ţară pentru a participa la revoluţie ca propagator al ideilor noi şi al instituţiilor democratice. Ca poet, s-a inspirat de la cele mai diverse izvoare. Era în egală măsură îndatorat elegiilor şi cântecelor de dragoste ale predecesorilor lui, dar a subscris şi ideii că literatura trebuie să slujească ţelurile politice şi sociale. S-a aplecat astfel asupra poeziei epice,

alegându-şi tematica din istoria naţională. Legendele istorice, ce evocau perioadele eroice ale veacului al XV-lea, se îngemănau perfect cu programul de mobilizare patriotică, promovat de *Dacia literară,* asigurându-i, în acelaşi timp, o mare popularitate.

După căderea guvernului provizoriu din Ţara Românească, în septembrie 1848, Bolintineanu a fost nevoit să-şi petreacă următorii zece ani în exil. Se retrage la Constantinopol şi întreprinde lungi călătorii în Orientul Mijlociu, vizitând Palestina şi Egiptul.{188} De-abia acum îşi va găsi el adevărata vocaţie de poet al plăcerilor vizuale şi acustice. *Florile Bosforului* (1866), ce sugerează natura luxuriantă şi lâncezeala exotică, exprimă perfect temperamentul său moral. Prin muzicalitatea şi sensibilitatea cu care sunt surprinse splendorile luminii şi ale peisajului, versurile sale au întrecut ceea ce creaseră toţi predecesorii săi. Bolintineanu a fost cel care a adus marea şi peisajul exotic în literatura română, iar versurile sale molcome, de legănare domoală, şi stările de spirit languroase anticipează creaţiile poetice ale unui Alexandru Macedonski şi ale simboliştilor timpurii.

Alexandru Odobescu (1834–1895) desfide orice clasificare lesnicioasă. Clasicist prin formaţie şi arheolog prin vocaţie, Odobescu ţine cumpăna între romantismul civic al paşoptiştilor şi estetica clasicismului propovăduit de Junimea. El realizează astfel puntea de legătură între Mihail Kogălniceanu şi Titu Maiorescu, opera sa fiind de aceea adesea percepută ca o sinteză a celor două curente reprezentate de aceştia.{189} Propriul lui scris împrumută o varietate de forme. Numeroasele sale nuvele şi-au găsit izvorul de inspiraţie în istorie, iar întâile lui reuşite literare rămân „scenele istorice", *Mihnea-Vodă cel Rău* (1857) şi *Doamna Chiajna* (1860), plasate în secolul al XVI-lea. Odobescu a fost puternic influenţat de maniera romantică a lui Walter Scott şi a lui Victor Hugo, dar şi-a ales ca model nuvela istorică creată de Constantin Negruzzi.{190} A ştiut să păstreze culoarea locală şi limba cronicilor medievale, însă scrierile sale depăşesc cu mult limitele imitaţiei, autorul lor dovedind un remarcabil

talent narativ şi simţ dramatic în reconstituirea personajelor şi a mediului social.

Odobescu a împărtăşit cu numeroşi contemporani ai săi admiraţia pentru folclor, pe care l-a socotit plin de „prospeţimea" şi „parfumul tinereţii", în stare să facă spiritul uman să renască. Precum mulţi dintre paşoptişti, a considerat producţiile folclorice anonime drept documente istorice şi psihologice capabile să scoată la lumină caracterul unei naţiuni şi a fost primul român care a cercetat moştenirea folclorului prin analiza textelor şi urmărirea paralelelor istorice între popoarele balcanice. Tot Odobescu a fost cel dintâi care a procedat la o interpretare originală a folclorului românesc, iar studierea *Mioriţei,* balada pastorală a morţii şi a vieţii de apoi, întreprinsă în 1861, a inaugurat discuţia cu privire la sensul acestei capodopere, ce nu a încetat să preocupe cărturarii şi scriitorii până în zilele noastre.{191}

Temperamental, Odobescu s-a simţit atras de arheologie. Datora interesul său marcat pentru acest domeniu unei însărcinări primite din partea guvernului de a alcătui un inventar al bunurilor de preţ aflate în lăcaşurile bisericeşti abandonate. Rezultatul raportului său, *Câteva ore la Snagov* (1862), îngemănează literatura şi arheologia cu dorinţa sa de a amuza şi instrui în egală măsură. Rătăcind cu imaginaţia pe urmele trecutului, Odobescu alătură informaţiei evocarea unor scene dramatice, în care dă frâu liber reveriei şi simţului său de fantazare, pentru ca misiunea pe care o avea de îndeplinit să-l readucă la realitatea prezentului. Călător rafinat şi entuziast, Odobescu a trăit măreţia şi farmecul naturii cu mai multă pasiune decât oricare alt scriitor român dinaintea lui. Capodopera sa, *Pseudocynegeticos* (1874), destinată a servi drept „Precuvântare" la un manual al vânătorului scris de un prieten, a reprezentat o sinteză originală a artei lui literare. Excursul în istorie şi peregrinarea printre peisaje străine îmbină echilibrul clasic cu un abur de uşoară melancolie ce ţine de sentimentul vremelniciei.

Contururile clasic-romantice ale literaturii moderne pe cale de a se naşte şi-au găsit o strălucită expresie în scrierile lui

Vasile Alecsandri (1821–1890). Într-o carieră literară care s-a întins de-a lungul a patru decenii, Alecsandri a contribuit ca nimeni altul înaintea lui la crearea literaturii naţionale. A dăruit poeziei supleţe şi armonie, vădind şi o profundă apreciere a poeziei populare ca izvor vital pentru versul cultivat. Ca dramaturg, a experimentat numeroase forme, de la comedie şi farsă până la piese dramatice majore, dăruind limbii scenei fluenţă şi firesc. Deşi a împărtăşit romantismul şi simţul datoriei naţionale ale confraţilor săi paşoptişti, şi-a stăpânit creativitatea între limitele clasicismului lucid, care nu dispăruseră niciodată din literele româneşti.

Născut într-o familie înstărită din Moldova, Alecsandri a fost trimis la Paris ca să-şi desăvârşească studiile. La reîntoarcerea acasă, în 1840, a fost chemat la conducerea Teatrului Naţional din Iaşi, pe care o va gira împreună cu Mihail Kogălniceanu şi Costache Negruzzi. La Paris, devine un apărător împătimit al libertăţii şi egalităţii şi, în lipsa libertăţii de expresie de pe vremea domniei lui Mihai Sturdza, a hotărât să folosească scena pentru a combate prejudecăţile „absurde” şi privilegiile „monstruoase”, ce corupseseră societatea. Pentru a-şi face cunoscute ideile, a preferat dramei comedia, dat fiind că se potrivea mai bine gustului frust al spectatorilor lui şi că se preta criticii indirecte, lipsită de riscurile pe care le implica punerea sub lupă a moravurilor sociale precumpănitoare. A scris numeroase piese uşoare, recunoscând el însuşi neajunsurile lor artistice. În ciuda lor, Alecsandri rămâne părintele dramaturgiei româneşti originale. *Iorgu de la Sadagura* (1844), o satiră la adresa aspiraţiilor cosmopolite ale înaltei societăţi şi a dispreţului acesteia faţă de tot ceea ce este românesc, este prima piesă cu adevărat românească, atât ca subiect, cât şi ca atmosferă.{192} Dacă *Iorgu de la Sadagura* şi alte piese ale vremii ni se par facile acum, faptul trebuie pus pe seama preocupării lui Alecsandri de a-şi adapta arta la nivelul cultural al publicului său. Adept al doctrinelor culturale paşoptiste, înţelegea scrisul ca mijloc de comunicare la nivelul cititorului (sau al spectatorului de teatru), nu ca mijloc personal de exprimare în divorţ total cu mediul

înconjurător. Deşi pot să nu constituie mari realizări artistice, aceste piese sunt documente usturătoare ale vremii, graţie observării atente a moravurilor, vioiciunii şi autenticităţii dialogurilor.

Aceştia au fost şi anii în care Alecsandri a cunoscut poezia populară. Au fost şi alţi poeţi înaintea lui care îi găsiseră loc în opera lor, dar nu reuşiseră să-i priceapă profunzimea estetică sau să-i înţeleagă implicaţiile pentru propria lor creaţie. Spre deosebire de aceştia, Alecsandri a privit poezia populară nu ca pe un simplu material etnografic, ci ca literatură naţională autentică, ca izvor de inspiraţie şi ca model pentru toţi cei care doreau să creeze o poezie cu adevărat românească. În preumblările sale prin plaiurile moldovene, a fost sedus de această poezie, pe care a adunat-o cu nesaţ şi a prelucrat-o cu deosebită sensibilitate. Adaptările sale i-au dăruit concizie şi ritm corect, au înfrumuseţat-o prin imagini şi epitete, dar a păstrat nealterate tematica şi spiritul baladelor populare.{193} Articolul său, *Românii şi poezia lor* (1849), în care explica unui public mai larg frumuseţile şi semnificaţia poeziei populare, a reprezentat o piatră de hotar în dezvoltarea studiilor de folclor în România şi a sporit atenţia acordată ţăranului român în literatura cultă.{194} Prima sa culegere de balade, *Poezii poporale* (1852), a stârnit un entuziasm larg împărtăşit faţă de poezia populară ca „bogăţie naţională”.

Forţa poeziei populare se face simţită în însăşi creaţia lui Alecsandri. În *Doine,* ciclu de poezii scrise între 1842 şi 1852, poetul a îngemănat balada populară cu sentimentul naţional, creând o sinteză ce avea să se regăsească în toată dezvoltarea ulterioară a literaturii româneşti. Alecsandri a introdus în poezie şi omul obişnuit, nu ca un element de decor, ci ca o persoană reală surprinsă în rutina vieţii rurale de fiecare zi. Această poezie robustă a înlăturat meditaţia intimistă şi odele clasice desprinse de realitatea înconjurătoare, ce inundaseră versurile predecesorilor săi.

Alecsandri a fost stăpânit de un acut simţ al responsabilităţii sale de artist faţă de societate şi a participat

activ la evenimentele de la 1848 şi la lupta pentru unire din anii ’50 ai veacului său. Poeziile sale, *Către Români* (1848), intitulată mai târziu *Deşteptarea României,* şi *Hora Unirei* (1857), ce s-au bucurat de o uriaşă popularitate, i-au legat numele pe vecie de aceste evenimente.

A continuat să scrie pentru teatru.{195} În anii ’50 şi ’60, a compus numeroase comedii de moravuri contemporane: *Chiriţa în provincie* (1852), ce-i satiriza pe noii îmbogăţiţi şi pe noii ciocoi, ahtiaţi să urce pe scara socială, însă caracterizaţi de o mare sărăcie culturală şi spirituală, este absolut remarcabilă datorită portretului realist pe care îl face societăţii moldoveneşti; *Rusaliile în satul lui Cremine* (1863) face să răzbată spiritul Junimii, punând în contrast promisiunile bombastice de libertate şi progres cu arbitrarele practici administrative. Două piese de succes, de mare popularitate, marchează maturizarea sa ca dramaturg: *Despot Vodă* (1879) – scrisă în versuri – este o compunere romantică prin înclinarea către antiteză şi pitorescul personajelor şi *Fântâna Blanduziei* (1884). Ambele piese etalează acele virtuţi ale clasicismului ce i-au caracterizat opera – măsura şi echilibrul construcţiei, precum şi măiestria limbajului şi a versificaţiei.

Principalele creaţii poetice din anii săi de maturitate se grupează în două cicluri: *Pasteluri* (1867–1869) şi *Legende* (1864–1875). Pastelurile se apleacă asupra ţăranului şi a vieţii lui zilnice, ridicând în totalitatea lor o odă la adresa sănătăţii morale a satului şi locuitorilor lui, ca reprezentanţi a tot ceea ce poate fi mai pur şi mai nobil. În legende, Alecsandri a dus până în pragul perfecţiunii arta adaptării legendelor naţionale la canoanele poeziei rafinate, ca de pildă *Dumbrava roşie* (1872), o împletire măiastră de folclor şi istorie, plasată în epoca eroică a domnului Ştefan cel Mare din secolul al XV-lea. Odată cu aceste opere, poezia românească a trecut pragul către modernitate.

NAŞTEREA ROMANULUI

Romanul românesc îşi datorează apariţia atât amplelor schimbări sociale petrecute în ţară, cât şi contactului mai strâns cu Europa apuseană. Originile lui nu trebuie căutate în izvoare autohtone, pentru că niciunul din genurile literare existente înainte de 1830 nu ar fi putut da naştere romanului. Nici folclorul, nici cronicile medievale sau „cărţile populare" nu pot explica eforturile unui Ion Ghica sau ale unui Mihail Kogălniceanu de a compune un roman. Ei au fost mai curând îndatoraţi traducerilor şi astfel au contrazis într-o oarecare măsură ideologia paşoptistă susţinută în *Dacia literară,* ce afirma că traducerile nu pot crea o literatură.{196}

Romanul a întâmpinat rezistenţa îndârjită a generaţiei mai vechi de arbitri literari, precum Gheorghe Asachi, şi chiar a multora dintre paşoptişti, care doreau o literatură educativă şi considerau romanul un gen „frivol". Paşoptiştii obiectau împotriva romanului şi pentru că îl asociau mental cu traducerile din limba franceză şi, ca atare, cu dorinţa de a imita modele străine, ceea ce, cu siguranţă, gândeau ei, va îngropa fragila literatură autohtonă.{197} Cu toate acestea, retorica unor critici nu era mai deloc în concordanţă cu acţiunile lor, dat fiind că se numărau şi ei printre nu puţinii care traduceau şi adaptau romane.

Romanul a prosperat datorită enormei popularităţi de care s-a bucurat în rândurile noului public cititor. Respins de o generaţie mai vârstnică, crescută în respect pentru formele literare clasice şi îndatorată idealurilor culturale ale Iluminismului, „vulgarul" roman şi-a găsit aderenţi în sânul claselor în ascensiune – nobilimea „de rangul al doilea" şi burghezia de mijloc – ce formau grosul cititorilor după 1848. Creşterea rapidă a numărului de traduceri publicate în Principate dă adevărata măsură a popularităţii romanului. Între 1830 şi 1860 s-au publicat 128 de romane, toate traduceri, numărul acestora fiind de 18 între 1830 şi 1840, 29 în deceniul următor şi 73 în anii '50. Înainte de Revoluţia de la 1848, autorii traduşi au fost în marea lor majoritate personalităţi asociate cu Iluminismul francez; după aceea au

fost romantici şi romancieri francezi.{198}

Romanul se potrivea de minune noilor gusturi şi nevoii de noi posibilităţi de distracţie. Ca urmare a deziluziilor politice şi sociale de după 1848, învechitele povestiri menite să stârnească înflăcărarea patriotică şi să trezească conştiinţa socială nu mai erau văzute cu ochi buni. Arbitrii prerevoluţionari ai gustului şi formatorii de opinie, precum Ion Heliade Rădulescu şi Kogălniceanu, au pierdut controlul asupra publicului, dat fiind că literatura devenise o marfă şi ca atare ceea ce se publica constituia înainte de toate o decizie economică. Ca urmare, vechea relaţie între scriitor (şi editor) şi public a suferit o schimbare; cel din urmă – cumpărătorul de carte – hotăra ce avea să se tipărească.

Primele încercări româneşti de a scrie un roman au constat în simple adaptări ale unor modele oferite de Occident, în special Franţa, iar autorii lor nu treceau adesea de primele 100 de pagini. Motivele par să fi fost atât estetice, cât şi sociale. Ghica şi Kogălniceanu, de pildă, care nu şi-au terminat romanele, aparţineau lumii culturale a clasicismului şi Iluminismului şi nu au fost în stare să facă pasul estetic necesar pentru a stăpâni noua formă. Romanul a prosperat pe măsură ce autorii, proveniţi din rândurile burgheziei (fii de negustori sau de funcţionari), îi înlocuiau pe cei din clasa boierească. Aceştia au fost primii scriitori de profesie, dat fiind că, spre deosebire de poezie şi memorialistică, scrierea unui roman se dovedea a fi ceva mai mult decât o activitate pentru petrecerea timpului liber. Aceşti primi romancieri au fost în mare măsură îndatoraţi traducerilor, dat fiind că acestea le ofereau modelele şi le stimulau creativitatea, ceea ce cu timpul a dus la apariţia unui gen ce nu existase anterior în literatura română. Astfel, tradiţia nu a avut un rol determinant în acest proces, ba chiar, mai mult decât atât, romanul reprezenta o ruptură cu tradiţia.

Primul roman românesc autentic, *Ciocoii vechi şi noi,* a fost publicat în 1863. Autorul lui, Nicolae Filimon (1819–1865), fiu de protopop bucureştean, a fost în mare măsură autodidact. A călătorit în Germania şi Italia şi în anii ’50 şi-a

câştigat faima de competent critic muzical. Receptiv la noile curente culturale şi literare, a hotărât să-şi încerce condeiul în beletristică şi, într-o serie de nuvele, ca şi alţi prozatori români ai vremii, a oferit un amalgam de subiecte şi personaje romantice şi realiste. Nota dominantă din *Ciocoii vechi şi noi* o dă realismul – observarea moravurilor şi a obiceiurilor– însă abundă şi procedeele romantice, pe care Filimon le-a deprins din romanele de aventuri franţuzeşti. A urmărit în egală măsură critica socială şi divertismentul, iar în conceperea subiectului a ţinut seama de gustul cititorilor săi. A dorit să demaşte o categorie socială pe care atât el, cât şi cei ce îl citeau o făceau răspunzătoare de multe dintre relele vremii – ciocoii, parveniţii al căror unic ţel era să se ridice cu orice preţ în vârful ierarhiei sociale.{199} Filimon plănuise să scrie două romane – unul care să-l contureze pe vechiul ciocoi de la sfârşitul epocii fanariote şi altul care să descrie noul tip de parvenit de pe vremea Regulamentelor Organice –, dar nu a reuşit să-l termine decât pe primul.

Roman cu intrigi întunecate şi confruntări melodramatice, *Ciocoii vechi şi noi* prezintă o serie de slăbiciuni într-un gen ce nu se statornicise încă. Filimon excelează ca portretist şi se dovedeşte un fin observator al scenei sociale contemporane, dar nu reuşeşte să pătrundă în psihologia personajelor sale, găsind în schimb în gesturi şi fizionomii cheia către descifrarea stării lor morale. În plus, considera literatura drept un exerciţiu de judecată morală şi, astfel, condamnă fără drept de apel răul şi recompensează virtutea. Cu toate acestea, romanul său rămâne operă majoră. El deschide seria şi reprezintă sursa de inspiraţie a tuturor romanelor sociale ce aveau să trateze declinul claselor tradiţionale şi naşterea celor noi.{200} Ca document, oferă o neîntrecută iniţiere în moravurile unei societăţi aflate pe pragul epocii moderne.

MIHAI EMINESCU

În literatura română, romantismul şi-a găsit cea mai

perfectă expresie în opera lui Mihai Eminescu (1850–1889), recunoscut, fără excepţie, drept cel mai mare poet al României. Într-o perioadă scurtă de creativitate, redusă din cauza unei boli ce-i diminuase forţa creatoare în ultimii şase ani de viaţă, a îmbogăţit poezia românească graţie unei aprecieri excepţionale a tradiţiei literare autohtone şi a folclorului, unei ample cunoaşteri a clasicilor literaturii occidentale din Antichitate până în zilele lui şi filosofiei apusene, mai ales cea de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi din secolul al XIX-lea, unei stăpâniri a limbii aşa cum niciun alt poet român dinaintea lui nu o avea şi unei conştiinţe fără pereche a propriei sale vocaţii creatoare.

Eminescu s-a născut lângă Botoşani, în nordul Moldovei, într-o familie ce fusese admisă doar de curând în rândurile micii boierimi. Urmează cursurile şcolii primare şi secundare când la Botoşani, când la Cernăuţi, în Bucovina. În tot acest timp a citit cu nesaţ, urmărind propriile sale preocupări, fiind astfel, într-un anume sens un soi de autodidact. După câţiva ani în care însoţeşte în turneele lor prin Principate şi prin Transilvania nişte trupe teatrale, va studia la universităţile din Viena (1869–1972) şi Berlin (1872–1874). A fost atras îndeosebi de filosofie, dar a explorat cu aceeaşi lăcomie şi ştiinţele umane şi sociale. Pe la începutul anilor ’70 se afla deja în atenţia Junimii. A publicat poezii în *Convorbiri literare* în 1870 şi, într-una din revenirile sale în ţară, în 1872, a participat pentru întâia oară la o şedinţă a Junimii, unde a citit din opera sa, primită cu entuziasm de către Titu Maiorescu.{201} La reîntoarcerea de la Berlin, este pentru un timp revizor şcolar şi, apoi, în 1877, se mută la Bucureşti, unde avea să lucreze, timp de aproape şapte ani, în redacţia ziarului *Timpul,* un cotidian conservator. Toată această perioadă, până la declanşarea bolii sale în 1883, s-a dovedit marcată de o intensă creativitate poetică.

Eminescu a fost un poet al naturii şi al dragostei. Titu Maiorescu şi alţi critici l-au considerat iniţial un poet de idei şi i-au atribuit măreţia strălucirii şi orizontului lor de gândire. O astfel de concepţie se potrivea de minune cu estetica

idealistă a vremii ce măsura poezia în termenii gândului exprimat. La început, Eminescu s-a simţit atras în această direcţie şi a încercat să rivalizeze cu filosofii şi poeţii-filozofi a căror operă o devora. Un exemplu strălucit al poeziei sale filosofice este *Scrisoarea I* (publicată în 1881, deşi variantele anterioare datează din 1874), în care poetul cugetă la soarta artistului creator într-o lume neînţelegătoare şi asociază destinele individuale cu ascensiunea şi decăderea marilor culturi.

Viziunea despre sine a lui Eminescu intra în tiparele eroului romantic, al cărui portret l-a conturat în romanul filosofic (şi autobiografic) *Geniu pustiu* (scris în 1868–1869 şi publicat postum). Romanul este scris sub forma confesiunii lui Toma Nour, erou byronian, suflet dezamăgit şi rebel ascuns în spatele unei frumoase aparenţe. Este în acelaşi timp naţionalist şi respinge societatea contemporană românească. Condamnând făţărnicia unei civilizaţii de împrumut şi existenţa trândavă a claselor conducătoare corupte. Toma Nour tânjeşte după o revoluţie morală răsunătoare, ce va ridica ideea de român la înălţimi semeţe. În viziunea eminesciană, romanticul Nour este produsul a trei mişcări: perioada destructivă a Revoluţiei Franceze, care a tăiat toate legăturile cu trecutul, marile sinteze speculative ale idealismului post-kantian, care au dat întâietate gândirii umane ca forţă creatoare în lume, şi, în al treilea rând, lupta de împlinire naţională, ce a adus după sine preamărirea trecutului şi a omului de rând.{202}

Eminescu a fost profund influenţat de filosofia germană. Fascinat de ea în anii de studenţie la Viena şi la Berlin, i-a citit pe Kant, Fichte ş Schelling, dar Schopenhauer şi filosofia Restauraţiei au fost cele care i-au stârnit energiile creatoare şi au constituit izvorul principal al ideilor sale etice şi sociale. {203} Prin Schopenhauer s-a lăsat atras către gândirea Asiei, în special a Indiei. Această devoţiune faţă de Schopenhauer nu a fost câtuşi de puţin accidentală. Pentru că acesta, şi nu Kant sau Hegel, a exercitat o influenţă covârşitoare asupra gândirii şi culturii româneşti între 1860 şi 1890. Schopenhauer era

filosoful favorit al Societăţii Junimea, al cărui prestigiu enorm i-a lărgit audienţa în rândurile intelectualităţii din întreaga ţară. Atracţia exercitată de Schopenhauer asupra lui Eminescu a fost complexă. Pesimismul acestuia se potrivea cu deziluzia ce i-o inspira prăpastia dintre lumea aşa cum era şi cea despre care credea că avea să vie. Acest sentiment de pesimism filosofic era întreţinut de propria sa scrutare a societăţii româneşti contemporane, pe care o găsea lipsită de valori morale şi de ţeluri înalte.

Eminescu nu împărtăşea doar aprecierea dată de junimişti lui Schopenhauer şi literaturii populare, ci accepta şi opiniile lor cu privire la dezvoltarea politică şi economică. Ca şi Maiorescu, Eminescu se împotrivea „statului contractual", prin care înţelegea sistemul politic liberal ce se dezvoltase după 1866, preferindu-i statul „natural" sau „organic". Îl condamna pe cel dintâi ca produs al capitalismului străin şi îi dezavua suprastructura parlamentară pe care o considera nepotrivită condiţiilor româneşti.{204} Şi-a asumat deplin teoria lui Maiorescu despre „formele fără fond". Accepta schimbarea socotind-o deplin adecvată naturii organice a societăţii, sentimental însă susţinea caracterul rural al statului şi societăţii medievale româneşti. Idealiza rămăşiţele structurilor arhaice din statul contemporan şi, cu timpul, a ajuns să respingă orice ar fi însemnat urban şi burghez. Profund tulburat de direcţia de dezvoltare a naţiunii române, a avut o atitudine critică faţă de ceea ce a descris drept „anarhia individualistă" a trecutului apropiat şi a prezentului, în care doar clasele consumatoare, nu cele producătoare, au reuşit să prospere. În această anarhie dominantă, Eminescu a descifrat doar un singur element stabil şi creator – ţărănimea – care producea toate bunurile necesare vieţii naţiunii şi a cerut îmbunătăţirea soartei acesteia şi dreptul de a-şi spune cuvântul în crearea propriului destin. Pledoaria sa nu era o configurare a statului-ţărănesc, dat fiind că nu oferea nicio sugestie cu privire la schimbarea ordinii existente. Nu agrea nici ideea de a li se da ţăranilor drepturi egale de exprimare cu cele ale claselor educate în privinţa administrării treburilor

publice, prin extinderea drepturilor electorale, de pildă, întrucât nutrea o neîncredere adânc înrădăcinată în sistemul parlamentar.{205} Geniul său creator, asocierea cu societatea Junimea, precum şi numeroasele editoriale publicate în *Timpul,* au dat ideilor sale o largă circulaţie, ceea ce a avut darul să influenţeze decisiv formarea doctrinei naţionaliste.

Eminescu îşi datorează locul ocupat în conştiinţa naţională staturii sale de mare poet. Poezia anilor săi de maturitate nu a încetat să emoţioneze sensibilitatea românească, şi aceasta, înainte de toate, datorită modului în care a ştiut să folosească limba. Niciodată româna nu a sunat atât de frumos înainte de el. Reuşea să transmită o senzaţie de prospeţime şi firesc prin cuvinte şi figuri de stil preluate din limbajul oamenilor de rând şi prin asocierea cuvintelor, toate cu o uşoară culoare moldovenească, ceea ce niciunul înaintea lui nu îndrăznise să facă. S-a inspirat din folclor, asimilându-i deplin spiritualitatea. Ca şi Maiorescu, a crezut că progresul literaturii culte va depinde de „subsistenţa" pe care i-ar putea-o asigura „izvoarele naturale", cum numea el creaţiile anonime ale lumii rurale.

Dintr-un anumit punct de vedere, poezia lui Eminescu a marcat un moment de răscruce pentru sensibilitatea românească: coborând în profunzimile eului şi descoperind complexitatea vieţii interioare, le-a revelat cititorilor săi adâncimi ale simţirii nedezvăluite de niciunul din predecesorii lui. În comparaţie cu Eminescu, Bolintineanu şi Alecsandri păreau convenţionali, ca şi cum ar fi oferit doar un contact superficial cu tainele sufletului românesc. Eminescu, dimpotrivă, şi-a exprimat sentimentele direct, cu o muzicalitate neîntrecută nici până în zilele noastre. Poemul *Luceafărul* (1883), inspirat dintr-un basm popular, este o sinteză a întregii sale măiestrii lirice, a aspiraţiilor filosofice şi a capacităţii sale de a-şi proiecta drama personală într-un plan cosmic. Luceafărul este simbolul conflictului dintre aspiraţia către eternitate şi natura efemeră a tuturor celor pământeşti.

VIZIUNEA REALISTĂ

În ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea, trei scriitori – Ion Creangă, Ion Luca Caragiale şi Ioan Slavici – fiecare dintre ei un maestru în genul abordat, au ancorat mai profund proza şi dramaturgia în realităţile vieţii cotidiene. Fără să fi fost părinţii realismului, lor le revine meritul de a-i fi statornicit preponderenţa în proza românească până la izbucnirea Primului Război Mondial. Toţi trei au tratat satul şi ţăranul aşa cum erau, nu cum i-ar fi voit ideologia sau imaginaţia, iar doi dintre ei – Caragiale şi Slavici – au adăugat oraşul în peisajul prozei româneşti.

Ion Creangă (1839–1889) a îmbogăţit literatura română cu o nouă viziune asupra lumii rurale. Fiu de ţărani, crescut şi educat în mediul rural moldovenesc, Creangă s-a aplecat asupra satului şi locuitorilor lui din interior, spre deosebire de intelectuali care priveau ţăranul de la distanţă culturală. Autenticitatea celebrelor sale povestiri contrasta puternic cu peisajul şi personajele adesea idealizate şi romantice şi cu formulările abstracte ale altor scriitori dinaintea lui, unii chiar observatori atenţi precum Vasile Alecsandri.

Cariera literară a lui Ion Creangă este în mare măsură îndatorată încurajărilor primite din partea lui Eminescu. Primii săi ani ca învăţător şi diacon au fost grei. Dascăl capabil, s-a dovedit totuşi o faţă bisericească neconformistă, iar sfidarea canoanelor bisericeşti – obişnuinţa de a merge la teatru şi separarea de soţia lui – i-au adus suspendarea din funcţia de diacon şi destituirea din învăţământ în 1871. Şi-a înrăutăţit şi mai mult starea de ostracizare socială la care fusese supus după divorţul de soţia lui, mutându-se apoi cu o femeie pe care nu a luat-o de nevastă. Au trăit în sărăcie, dar fericiţi, iar această nouă tovarăşă de viaţă, ea însăşi de la ţară, i-a inspirat o seamă din poveştile lui. Când, în 1874, Titu Maiorescu a fost numit ministru al Instrucţiunii Publice, una din primele măsuri luate a fost reîncadrarea lui Creangă în învăţământ. Un an mai târziu, Creangă îl va întâlni pe

Eminescu, reîntors de puţin timp de la studii din Germania şi numit inspector şcolar în urbea lui Creangă. Eminescu a recunoscut geniul naiv al lui Creangă şi a descoperit în opera acestuia acea lume rurală ce păstrase mici insule de puritate spirituală într-o România modernă, în opinia lui coruptă în egală măsură de viciile Orientului otoman şi de cele ale Occidentului capitalist.{206} Creangă, la rândul său, a găsit în Eminescu nu doar un prieten devotat, ci şi şansa de a-şi compara propriile sale creaţii cu cele ale unui intelectual care cunoscuse tot ceea ce cultura aleasă putea oferi. Pe cei doi i-a apropiat şi admiraţia comună pentru geniul creator al satului. Se pare că Eminescu a fost cei care l-a convins pe prietenul său să-şi aştearnă poveştile pe hârtie, iar în toamna anului 1875 au participat amândoi la un cenaclu al Junimii, în cadrul căruia Creangă a citit *Soacra cu trei nurori.* După aceea, Creangă va apărea frecvent la întrunirile Junimii, iar poveştile sale şi *Amintirile din copilărie* aveau să fie publicate în paginile revistei *Convorbiri literare,* în răstimpul scurtei sale cariere literare desfăşurate între 1875 şi 1883.

Creangă s-a bucurat de o primire călduroasă la Junimea. Poate că Iacob Negruzzi a rezumat cel mai bine atitudinea junimiştilor faţă de opera lui Creangă, definind-o drept produsul unui „talent primitiv şi necizelat". Negruzzi nu a încercat în niciun caz să diminueze valoarea creaţiilor lui Creangă; pur şi simplu a dorit să sublinieze caracterul rustic, autentic, al poveştilor sale. Maiorescu a împărtăşit ideea „firescului" sau spontaneităţii creaţiei lui Creangă şi i-a plasat opera alături de poezia lui Eminescu şi de *Pastelurile* lui Alecsandri, considerându-le reprezentative pentru „epoca de renaştere literară", inaugurată, potrivit lui, de către Junimea. Cu toate acestea, l-a diferenţiat cu grijă pe Creangă de Eminescu şi Alecsandri. I-a rezervat lui Creangă un loc de onoare ca geniu popular, naiv, a cărui operă era însă lipsită de rafinamentele artistice ale creativităţii conştiente ale unui Eminescu sau unui Alecsandri. Totuşi, Maiorescu era sigur că *Amintirile din copilărie* erau în deplină concordanţă cu noul curent estetic ce-şi croia drum în Europa şi i-a preţuit proza,

definind-o drept una din acele expresii pure ale spiritualităţii româneşti ce avea să impresioneze Europa.{207}

Creangă a fost, fără doar şi poate, un tip autentic rural, lipsit de romantismul intelectualilor care observau satul de departe şi care, în mod nostalgic, încercau să se reîntoarcă la origini sau la o lume pe care o simţeau mai pură decât cea în care trăiau. Nimic din toate acestea nu se regăseşte la Creangă. El făcea prea adânc parte din propria sa lume pentru a-şi face iluzii sau a cădea în sentimentalism. Accesele sale ocazionale de nostalgie, precum acelea din momentele când îşi aminteşte de copilărie, sunt personale, un soi de călătorie în trecut, în primii ani ai vieţii, nu în lumea unei alte clase sociale.

Nu se poate spune nici că ar fi fost un „talent necizelat". Era dăruit cu sensibilitate şi cu iscusinţa unui artist rafinat, cu toate că aceste calităţi nu sar în ochi din prima clipă, dat fiind că a ştiut să păstreze în toate povestirile sale modelele folclorice. Creangă a tratat basmul popular ca o entitate estetică pe care nu avea dreptul să o modifice. Şi-a lăsat personajele să-şi depene singure povestea în propriul grai, cu propriul ritm şi propriile metafore. Aici a intrat în joc originalitatea lui Creangă. El se distanţează de autorii populari prin câteva procedee importante. Descrierea oamenilor şi a evenimentelor este mai precisă şi mai bogată, reuşind în acelaşi timp să umanizeze fabulosul. În cadrul exotic al basmului popular, Creangă a transformat fiinţele supranaturale în ţărani şi în felul acesta a evocat personaje, atitudini şi obiceiuri ale lumii ţărăneşti, nealterate de curentele civilizaţiei moderne. Nu a idealizat însă această lume şi pe locuitorii ei, aşa cum aveau să procedeze intelectualii urbani la cumpăna dintre veacuri. Deşi a regretat dispariţia satului patriarhal şi a privit cu neîncredere noile structuri ridicate în grabă de politicieni şi intelectuali zeloşi, nu s-a lăsat pradă sentimentalismului. Ţăranii lui sunt autentici, nu creaţii artificiale ale unor ideologi păşunişti.

Prin opera lui Ion Luca Caragiale (1852–1912), dramaturgia şi proza narativă românească au atins acelaşi

nivel de perfecţiune ca şi poezia lui Eminescu. Ambii au fost pe deplin conştienţi de misiunea lor de artişti şi nutreau acelaşi profund respect pentru limba română, pe care au înzestrat-o, fiecare în felul său, cu o nouă putere de expresie. Aveau temperamente total diferite. Eminescu era geniul romantic, pătimaş şi solitar, un filosof fascinat de metafizică şi de formele religioase esoterice. Caragiale, în schimb, era clasicist şi realist, o fiinţă eminamente socială, care se înţelegea cu oricine şi oriunde i-ar fi ieşit în cale. Creştin din convingere, îl mişcau dramele obişnuite provocate de boală sau nenoroc.

În căutările sale artistice, Caragiale a vădit o sete neostoită pentru noi experienţe şi trăiri şi a întâlnit toate tipurile sociale imaginabile. Această „educaţie", numită de el „şcoala vieţii", i-a oferit substanţa pieselor şi a schiţelor sale. Sceptic în privinţa celuilalt tip de educaţie, cea din cărţi, şi privind cu dispreţ speculaţia filosofică, a cunoscut, totuşi, marii clasici ai literaturii universale. Nu a încetat însă să fie iritat de atitudinile teoretice faţă de viaţă şi de ideologiile de toate felurile. În viaţă, ca şi în artă, a urmărit simplitatea şi armonia firească cu mediul înconjurător.

Caragiale s-a alăturat Junimii pentru mai bine de un deceniu.{208} Eminescu a fost probabil cel care l-a prezentat Societăţii, în 1878, pe vremea când lucrau împreună la *Timpul.* Caragiale s-a simţit atras de atmosfera care domnea la Junimea şi a găsit foarte plăcută compania membrilor ei. Ironia blândă şi vioiciunea spirituală a acestora se armoniza cu propriul său simţ satiric. Mai importante decât toate acestea erau convingerile împărtăşite în legătură cu dezvoltarea României moderne. Ca şi pe Maiorescu şi pe ceilalţi fruntaşi ai Junimii, pe Caragiale îl izbea incompatibilitatea dintre aspectul prezentabil de suprafaţă al vieţii publice şi al instituţiilor şi realitatea sumbră de dedesubt. La fel ca aceştia, Caragiale considera liberalismul drept prim vinovat pentru prăpastia ce se căscase în societatea românească între formă şi fond.{209} Caragiale nu se opunea liberalismului de la 1848, pentru că, deşi gândea că aceasta

deviase de la cursul normal, a fost totuşi sincer în scopuri şi cinstit în procedee. Mai curând, el blama „degradarea" acestui liberalism după 1866. În piesele sale a ridicat vorbăria goală a reprezentanţilor liberalismului la nivel de simbol al falsităţii şi găunoşeniei politicii liberale şi al moravurilor vremii sale. A rezervat satira cea mai usturătoare extremelor liberalismului, ai căror protagonişti erau pentru el C.A. Rosetti şi cei de la *Românul.* Ca şi Maiorescu, care combătea „formele fără fond", Caragiale nu a obosit niciodată să prezinte nepotrivirea dintre fondul oriental al culturii „autentice" a românilor şi formele exterioare ale civilizaţiei occidentale pe care societatea timpului său o imita. Oraşul era pentru el dovada cea mai izbitoare a acestor nepotriviri.

Aşa cum Creangă a schiţat imaginea estetică a satului, Caragiale a introdus în literatura română spiritul oraşului. Aceste două lumi, reprezentând stadii diferite în dezvoltarea instituţională a societăţii româneşti, porniseră pe căi total divergente în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pe de-o parte se afla lumea patriarhală a satului cu obiceiurile şi moravurile nealterate, iar pe de alta se găseau structurile fragile, create în grabă, ale societăţii urbane, unde totul era în schimbare şi depindea de necesităţile momentului. Aceasta era lumea vremelniciei frenetice pe care Caragiale a supus-o unei observaţii clinice şi unei analize satirice. Disecţia variilor grupuri sociale a fost pentru el, dintr-un anumit punct de vedere, asemeni chinurilor iubirii, întrucât în realitate se simţea în largul lui la oraş. După cum a mărturisit unui prieten, peisajul lui preferat era tabloul obişnuiţilor unui local burghez adunaţi mereu la aceeaşi masă *(Stammtisch)* şi că îl încânta mai mult o plimbare pe peronul gării decât hoinăreala prin pădure.

Oraşul lui Caragiale era populat de mica burghezie – funcţionari, avocaţi şi profesori cu situaţie modestă, care nu dobândiseră decât de curând vreo proprietate şi ceva avere. Aceştia formau o societate pestriţă, care păstrase moravurile de altădată. Caragiale s-a oprit asupra defectelor esenţiale ale burgheziei în devenire împletind observaţia socială cu

comedia de caracter şi situaţie şi, uneori, cu farsa. Ţintele lui preferate erau locuitorii Bucureştilor. Descrierea metehnelor lor în prozele de dimensiuni mici, scrise pe parcursul întregii sale cariere artistice şi adunate sub titlul *Momente şi schiţe,* proiectează un tip urban specific.{210} Acesta era reprezentat de obicei de micul funcţionar, pe care îl întâlnim fie în exercitarea obligaţiilor sale, fie la cafenea ori în cârciumă, la vreo petrecere sau în familie, iar atributele sale invariabile sunt permanenta vioiciune, isteţimea şi opoziţia faţă de toate şi toţi, vulgaritatea mieroasă şi o neîncetată goană după succese mărunte.

În spatele acestei faţade de frivolitate şi grosolănie, Caragiale scoate la iveală o nouă societate în formare. Piesa sa *O noapte furtunoasă* (1879), primul său succes important, este un exemplu bun în acest sens. Intriga acestei comedii se desfăşoară în jurul unui negustor gelos, Jupân Dumitrache, încornorat de soţia lui, dar care se amăgeşte singur, acuzând un nevinovat că i-ar fi pătat „onoarea de familist". Se vede limpede de la bun început că Jupân Dumitrache nu este un bufon şi că noua societate reprezentată de el se sprijină pe o bază socială solidă. El dobândeşte putere şi nutreşte ambiţii politice într-o vreme în care vechiul caracter patriarhal al lumii sale făcea loc încetul cu încetul capitalismului. În ascensiune economică şi socială, Jupân Dumitrache a trecut de etapa purei satisfacţii personale în acumularea de bunuri şi etalează acum un soi de mândrie de clasă, conştiinţa de a fi burghez. Gelozia lui nu este o simplă reacţie emoţională faţă de infidelitate; el a devenit acum apărătorul respectabilităţii şi familiei burgheze.

Nuvelistul şi romancierul Ioan Slavici (1848–1925) aparţine aceluiaşi curent realist ilustrat de Creangă şi Caragiale şi, la fel ca ei, a ridicat în slăvi Junimea. Transilvănean, a înfăţişat în cele mai reuşite opere ale sale mediul şi tipurile umane specifice zonei. A fost unul dintre promotorii de frunte ai mişcării naţionale române în calitate de politician şi publicist, mai ales ca editor al gazetei *Tribuna,* şi, din cauza acestor activităţi, a fost nevoit să emigreze în România în anul 1890.

Beletristica sa reflectă preocupările tradiţionale ale intelectualilor transilvăneni pentru problemele etice. Şi-a concentrat atenţia asupra satului şi, chiar înaintea lui Creangă, a crezut că trebuie să permită locuitorilor acestuia să se prezinte aşa cum sunt prin propria lor limbă şi propriul lor stil. Dacă nu a fost un scriitor de altitudinea unui Creangă sau a unui Caragiale – i-a lipsit forţa verbală şi imaginativă a acestora – el a excelat însă prin sensibilitatea faţă de progresul moral şi intelectual al personajelor sale, iar opera sa conţine unele din primele încercări de analiză psihologică din literatura română. Toate aceste virtuţi i-au permis să creeze un stil specific, „realismul poporal", pe care Maiorescu îl recomanda drept cea mai valoroasă formulă pentru proza românească.

Vederile lui Slavici cu privire la dezvoltarea României moderne s-au încadrat în curentul junimist de gândire asupra acestui subiect.{211} Admiraţia pentru lumea rurală, elogiul virtuţilor ei ca fundament al unei civilizaţii autentic româneşti şi groaza sa de capitalismul occidental pe care îl considera un agent „dezintegrator" au fost, aşa cum am văzut, moneda curentă în rândul intelectualilor vremii. A susţinut de asemenea că imitarea fără rezerve a stilurilor şi instituţiilor străine dăunează structurilor sociale autohtone. Într-o scrisoare trimisă unui prieten în 1876, Slavici condamna intelectualii români, care, susţinea el, se duceau în străinătate la studii şi apoi, când se reîntorceau acasă, impuneau cu forţa masei ţărăneşti instituţii „nepotrivite". În numeroase din scrierile sale ulterioare, Slavici îşi va exprima neliniştea cu privire la prăpastia ce se căsca din ce în ce mai mult între clasele educate şi ţărănime. Cea din urmă, se plângea el, era înregimentată în instituţii total străine şi neînţelese pentru ea, în timp ce clasele educate continuau să clădească o cultură pe fundamente imaginare şi „aeriene" în locul unei culturi create din trăsăturile specifice şi experienţa poporului român. Se regăsesc aici temele principale ale gândirii junimiste, care ar fi putut foarte bine ieşi de sub pana lui Titu Maiorescu sau a lui Petre Carp.

Slavici a portretizat lumea rurală într-o manieră realistă, aproape naturalistă. Volumul său *Novele din popor* (1881) şi scrierile ce i-au urmat sunt ilustrative pentru viziunea şi metodele sale.{212} Un foarte bun cunoscător al satului, Slavici i-a descris locuitorii şi modul lor de viaţă cu o atenţie neîntrecută pentru detaliu. Fiecare familie, fiecare sătean apare cu propria-i personalitate distinctă, total deosebită de generalizările vagi schiţate de predecesorii lui. Slavici prezintă satul ca o societate închisă ce se autoguvernează nu cu ajutorul unor legi formale ci pe baza obiceiurilor moştenite de la o generaţie la alta şi păstrate cu sfinţenie. Autorul demonstrează cât de greu îi este unui străin să intre în această comunitate închisă şi că acesta va fi acceptat doar acolo unde a fost absorbit de ea, după ce a dat dovada că nu intenţionează să tulbure vechile datini pe baza cărora acea comunitate este guvernată. Slavici a descris şi situaţia inversă, a ţăranului care a părăsit satul şi s-a trezit copleşit de lumea străină a oraşului. O temă centrală a unei mari părţi a prozei sale ulterioare a fost înstrăinarea, precum şi consecinţele nefaste asupra moralităţii individului şi coeziunii familiei provocate de abandonarea de către ţăran a structurilor tradiţionale rurale.

De la Măgurele, pe malul Dunării, unde a locuit între 1894 şi 1908, Slavici a examinat în adâncime mecanismele ce subminau satul tradiţional, descoperind o societate aflată în chinurile unei crize morale. A revelat astfel modul în care dezintegrarea era accelerată de înflorirea oraşelor învecinate. În *La răscruci* (1906), de pildă, satul cade sub controlul unor venetici, care, prin infuzie de bani şi de „civilizaţie", transformă complet relaţiile sociale. Vechile obiceiuri şi practici sunt abandonate sau dispar pur şi simplu, suveran devenind „spiritul de iniţiativă", pe măsură ce exploatarea nemiloasă a resurselor satului, simbolizată de tăierea pădurii, continuă neîndurătoare.

Venit în Bucureşti în 1908, Slavici a continuat să înregistreze încercările ţăranilor de a se adapta noului, dar necunoscutului mod de viaţă. Mahalalele Bucureştilor, acea

zonă situată la graniţa dintre sat şi oraşul propriu-zis, au constituit subiectul predilect al nuvelelor sale, în care portretizează cu o fidelitate uimitoare transformarea demografică rapidă ce a avut loc la început de veac. Îl interesează în special acei locuitori ai mahalalelor care au părăsit satul pentru a deveni vânzători ambulanţi şi mici meseriaşi.{213} Slavici consideră că, în ciuda schimbării de mediu şi de ocupaţie, aceştia nu au fost asimilaţi de oraş. Concepţiile lor nu s-au schimbat: rămân ţărani şi împrumută mahalalelor un aer rural. Copiii lor sunt cei care vor frânge bariera dintre suburbii şi centru, formând o punte de legătură între cele două zone. Părinţii grăbesc procesul de adaptare „cizelându-şi" şi „rafinându-şi" odraslele prin educaţie pentru a le permite să intre în *lumea bună.* Slavici a descris aceste drame familiale adesea tragice în numeroase din nuvelele sale şi în romanul *Din două lumi* (1908–1909), fără niciun fel de sentimentalisme sau aversiuni. El portretizează însă mahalaua ca o lume lipsită de stabilitatea „regulilor de comportament ale lumii rurale" şi, ca atare, o lume într-o stare de continuă dezintegrare.

Toate aceste teme apar în primul roman al lui Slavici, *Mara* (1894), poate cel mai bun roman ce s-a scris în literatura română înainte de *Ion* (1920) al lui Rebreanu. Cu toate că scena s-a deplasat din satul transilvănean la oraş, Slavici se concentrează asupra aceleiaşi lumi descrise în nuvele. În cadrul celor câtorva familii de meşteşugari legate între ele de copiii Marei, eroina romanului, lumea este condusă de aceleaşi nescrise legi implacabile, ce guvernează viaţa satului. Astfel, chiar atunci când structura socială devine mai complexă şi mai variată, iar viaţa mai confortabilă, lumea închisă a satului supravieţuieşte printre nou-veniţii de la ţară.

TEORIA LITERATURII

În cele două decenii dinaintea Primului Război Mondial, pe măsură ce în operele autorilor mai tineri apăreau semnele

modernismului, literatura a început să se îndepărteze de direcţia luată la mijlocul secolului al XIX-lea.

Cu toate acestea, proza şi poezia continuau să oglindească disoluţiile şi aspiraţiile ivite într-o societate aflată sub imperiul unor schimbări economice rapide şi supusă mai puternic decât înainte atracţiilor intelectuale şi culturale ale Europei de Apus. Poate că tocmai în acest climat mental în schimbare, aşa cum este el reflectat în proză şi poezie, putem găsi începuturile secolului XX românesc.

Dezbaterile însufleţite cu privire la natura şi funcţiile literaturii sugerează vitalitatea culturii sfârşitului de veac. Astfel s-a reaprins vechea dispută dintre Titu Maiorescu şi scriitorii grupaţi în jurul revistei *Convorbiri literare,* care rămăseseră credincioşi principiului „artă pentru artă", pe de-o parte, şi Constantin Dobrogeanu-Gherea, sămănătorişti şi poporanişti, care insistau asupra unei literaturi angajate social, pe de altă parte. Problema ţărănească în Vechiul Regat şi chestiunea naţională din Transilvania au trezit conştiinţa unui mare număr de scriitori, care nu luaseră partea nici uneia dintre cele două grupări. Aceştia au simţit că este de datoria lor să-şi pună talentul în slujba îmbunătăţirii vieţii omului de rând şi să contribuie la realizarea unităţii naţionale. Atât ei cât şi alţi scriitori susţinători ai rolului social şi didactic al literaturii erau convinşi că literatura nu-şi poate îndeplini adevăratele funcţiuni decât dacă avea un caracter naţional. S-au opus astfel „subordonării" ei unor „modele străine" şi au cerut în schimb, cu insistenţă, ca autorii să se inspire de la „izvoarele autohtone", şi anume ţăranul şi satul. Toţi aceşti scriitori aveau tendinţa să excludă oraşul din operele lor, considerând societatea urbană drept „amestecată" şi „neromânească". Deloc surprinzător, ei recomandau formele şi tehnicile convenţionale în descrierea lumii rurale. În dorinţa lor arzătoare de a păstra caracterul specific al literaturii române, au evitat experimentele moderniste în folosirea limbii, insistând că formele lingvistice arhaice şi regionale erau singurele capabile să transmită esenţa existenţei autentice româneşti.

La polul opus se aflau scriitorii şi criticii literari care credeau în autonomia artei. Literatura, argumentau ei, avea o viaţă proprie, independentă de timp şi de loc: valoarea ei nu putea fi judecată potrivit unor criterii sociale sau politice. Nu negau importanţa literaturii naţionale, însă insistau că ea nu se putea dezvolta decât într-un larg context european şi cereau creatorilor să se „adape" neîngrădit de la toate izvoarele posibile de idei şi de inspiraţie. În acelaşi sens, ei nu trebuiau să-şi limiteze tematica la lumea rurală şi modalităţile de expresie la tehnicile tradiţionale romantice sau realiste. Erau dornici să urbanizeze proza şi poezia românească şi să sincronizeze limba cu cererile vieţii moderne. Receptivi la inovaţie şi dornici de experiment, moderniştii erau convinşi că schimbarea socială şi economică crease o nouă sensibilitate românească pe care „graiul rural" nu putea spera să o exprime.

Proza a fost relativ puţin afectată de noile teorii estetice şi a rămas până la sfârşitul Primului Război Mondial esenţialmente rurală în materie de inspiraţie. Romanul era populat cu moşieri mai mici sau mai mari, care, copleşiţi de scepticism şi de disperare, îşi găseau mângâiere doar în trecut. Apăreau şi ţărani, sub diverse chipuri, de la răzeşul tradiţionalist până la argatul proletarizat al noilor realişti. Cadrul de desfăşurare a acţiunii continua să fie satul. Atunci când apărea, oraşul era prevestitor de rău şi sugera iminenţa prăbuşirii sociale, iar cei care părăseau satul pentru a se muta la oraş nu reuşeau să se adapteze noului mediu şi întâmpinau nu doar greutăţi economice, ci sufereau şi o degradare morală. Oraşul de provincie, nici sat, nici oraş, şi-a găsit şi el loc în literatură. Era „locul în care nu se întâmpla nimic", unde viaţa înainta monoton şi mohorât. Autorii care se concentrau asupra unor astfel de existenţe nu procedau la o analiză profundă. Atraşi doar de stilul descriptiv, se mulţumeau să creeze atmosfera distinctă în care eroii lor îşi duceau traiul de-o tristeţe pitorească.

Poezia, spre deosebire de proză, avea un caracter experimental mai pronunţat. Chiar şi poeţii care continuau să-

şi găsească inspiraţia în sat sau în balada populară au adus un suflu nou, mai proaspăt, tehnicii şi limbajului poetic. Simbolismul a devenit curentul dominant în rândurile poeţilor mai tineri, care l-au socotit deosebit de potrivit ritmurilor urbane ale lumii moderne. Influenţaţi de modelele apusene, simboliştii au descoperit o modalitate distinct românească de a da expresie gândurilor lor, iar avangarda şi-a făcut pentru întâia oară apariţia în paginile unor reviste minore.

Revistele au continuat să joace rol călăuzitor în dezbaterile cu privire la natura şi funcţiile literaturii. Ele au acţionat ca un factor de apropiere între cercurile unor scriitori şi critici cu vederi similare, care promovau aceleaşi principii estetice. *Convorbiri literare* îşi pierduse întâietatea în viaţa literară şi încetase să mai reflecte cu acuitate situaţia ei de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Locul i-a fost luat de o armată întreagă de reviste ce reprezentau cele mai diverse tendinţe – tradiţionalistul *Semănătorul,* modernistele *Convorbiri critice* şi *Vieaţa Nouă* şi, între acestea, menţinând un echilibru izbitor, *Viaţa românească.*

Cercurile literare – dominate de personalităţi unice, precum Nicolae Iorga, Ovid Densuşianu, un promotor al simbolismului, esteticianul Mihail Dragomirescu – au fost supuse din ce în ce mai mult concurenţei unei instituţii relativ noi, cafeneaua literară. Atmosfera boemă era în primul rând pe placul tinerei generaţii, încântată să adopte poziţii extreme şi să proclame prăbuşirea autorităţilor demult împământenite. În ciuda extravaganţei lor, membrii ei se dovedeau purtători ai noilor preferinţe ce îşi croiau drum pe scena literară la începutul veacului. Poetul Ion Minulescu (1881–1944) se afla în primele rânduri ale acestora. Fascinat de problemele esteticii moderne, el cerea libertate deplină şi exprimarea individualităţii în artă. Minulescu şi alţii au adus poezia într-o comuniune perfectă cu filosofia şi ştiinţa, pentru a putea explora şi mai profund conştiinţa umană şi a „ilumina necunoscutul”. Ei au căutat un limbaj mai fluid, capabil să exprime prin metaforă şi simbol subtila empatie a omului cu natura.

Dintre curentele tradiţionaliste care au susţinut rolul social şi didactic al literaturii, cel mai important a fost, desigur, sămănătorismul. El a reprezentat, aşa cum am văzut, un amalgam de curente naţionale şi rurale, a căror sorginte se regăseşte în paginile *Daciei literare,* de idei sociale şi politice promovate de Eminescu, alături de crezului junimist al formei fără fond. Sămănătorismul a militat astfel pentru realizarea principalelor aspiraţii sociale şi politice româneşti de la începutul secolului XX, pentru îmbunătăţirea vieţii spirituale a populaţiei rurale şi desăvârşirea unităţii naţionale.

Literatura sămănătorismului nu a adus însă aproape nimic nou. A reînsufleţit, mai curând, idei mai vechi. Printre precursorii săi direcţi se numără Bogdan Petriceicu Haşdeu (1838–1907), o personalitate proteică şi un spirit enciclopedic al culturii române, care a dus o campanie de promovare a interesului pentru istoria naţională şi folclor şi de creare a unei literaturi cu o identitate naţională distinctă, în anii ’70 ai secolului al XIX-lea Haşdeu scria despre incompatibilitatea dintre două ideologii, cea a „românismului”, definit de el prin „umanitate, libertate şi adevăr”, şi cea a „cosmopolitismului”, care, după opinia lui, reprezenta „egoism, înrobire şi amăgire”. În deceniile următoare, opoziţia lui faţă de cosmopolitism a devenit din ce în ce mai răsunătoare, Haşdeu condamnând, împreună cu susţinătorii săi, „împrumuturile” pe care le socoteau „nepatriotice”. În publicaţia lui *Revista nouă* (1887–1895), Haşdeu a abordat „străinismul” în raport cu culturalizarea maselor, exprimând teama ca nu cumva influenţele occidentale neîngrădite să mărească prăpastia dintre clasele de sus şi intelectuali, pe de-o parte, şi ţărănime, pe de altă parte, spre dezavantajul evident al celei din urmă. **{214}**

O seamă de alte reviste au preluat, în anii ’90, cauza populaţiei ţărăneşti majoritare. Editorii acestor reviste se întâlneau în ideea că soluţia pentru relele societăţii rurale se găsea în îmbunătăţirea bazelor ei culturale şi morale prin reîntoarcerea la „izvoarele vieţii naţionale”. Prozatorul Alexandru Vlahuţă, editor al revistei *Vieaţa* (1893–1896),

săptămânal de cultură publicat la Bucureşti, propunea „manifestarea spiritului românesc în ştiinţă, în artă, în reforme, în tot ce poate da un caracter mai deosebit forţei şi activităţii noastre naţionale”, în timp ce Slavici, Caragiale şi poetul George Coşbuc, de la *Vatra* (1894–1896), „Foaie ilustrată pentru familie”, ce apărea „de două ori pe lună” la Bucureşti, cereau reîntoarcerea la „obârşia culturală” românească în vederea realizării unităţii şi stabilităţii naţionale.{215} Toţi aceştia au subordonat criteriile estetice împlinirii idealurilor naţionale, socotind literatura un mijloc de propagare a unor gusturi şi moduri de gândire şi de simţire în rândurile întregii populaţii. Pe aceeaşi linie, Constantin Rădulescu-Motru a dat glas îngrijorării faţă de „oboseala” literaturii române şi a accentuat nevoia regenerării ei. În revista sa *Noua revistă română* (prima serie, 1900–1902), s-a împotrivit literaturii devenite atât de sofisticată încât se izolase de aspiraţiile publicului larg şi a cărei existenţă depindea doar de o elită socială cu gusturi cosmopolite.{216}

Bisăptămânalul *Sămănătorul* (1901–1910) a devenit cel mai important vector al acestor idei. Primii săi editori au fost Vlahuţă şi Coşbuc, care au adunat în jurul lor numeroşi scriitori şi activişti pe tărâm social, profund dezamăgiţi de direcţia culturală în care se îndrepta România modernă. Erau preocupaţi de problemele sociale şi şi-au concentrat atenţia asupra satului, unde, erau siguri, se afla viitorul naţiunii. Vedeau rezolvarea problemei ţărăneşti mai curând în regenerarea morală decât în reforme economice anume şi, de aceea, au subscris cu entuziasm unei literaturi capabile să promoveze la sate valorile tradiţionale şi solidaritatea socială.

Sămănătorul nu a fost o revistă eminamente literară, dar a atras în paginile sale scrierile unor prozatori şi poeţi de seamă ai timpului. Literatura încurajată de editorii revistei era o literatură ce aborda probleme etice. În locul unei literaturi intimiste de confesiuni, ei promovau o literatură viguroasă, activistă, care să vădească respectul faţă de trecutul glorios, dragostea de ţară şi dorinţa de a contribui la propăşirea naţiunii române. Semănătoriştii s-au opus acelor curente ce-l

înstrăinau pe scriitor de oamenii de rând şi deplângeau „coruperea” limbii prin introducerea neologismelor şi a cuvintelor străine; dar şi-au îndreptat oprobriul în special împotriva „literaturii decadente” cu toate „ideile ei bolnave”. Erau convinşi că leacul tuturor acestor rele consta în reîntoarcerea la „filoanele tradiţiei”.{217}

Momentul de glorie al sămănătorismului a fost atins în 1904 prin preluarea conducerii revistei de către Nicolae Iorga, care, în vârstă de doar 35 de ani, se distinsese deja ca savant istoric şi intrase în atenţia marelui public ca susţinător al unificării naţionale şi regenerării societăţii rurale. Iorga s-a remarcat încă din tinereţe ca un rafinat critic literar cu o profundă cunoaştere nu numai a literaturii române, dar şi a celei universale. A dovedit puţină înţelegere faţă de modernism, pledând în schimb pentru o literatură capabilă să lumineze minţile oamenilor şi să-i înnobileze sufleteşte. În sensul acesta, vedea în scriitori, înainte de toate, nişte educatori care să le transmită cititorilor idealuri nobile şi să dea un sens vieţii acestora. Dorea o literatură patriotică, dinamică, capabilă să reliefeze virtuţile caracterului românesc şi repudia pesimismul filosofic al lui Eminescu, precum şi cinismul şi zeflemeaua unor modernişti ca Ion Minulescu.{218}

Ideile lui Iorga cu privire la literatură şi evaluările făcute fiecărui scriitor în parte se circumscriu teoriilor sale despre dezvoltarea socială organică. S-a opus creativităţii ce părea să devieze de la normele tradiţiei şi caracterului naţional. Atunci când, de pildă, a apărut revista simbolistă a lui Densuşianu, *Vieaţa nouă,* Iorga a condamnat-o ca un exemplu al degradării la care putea coborî sensibilitatea umană. A tunat şi a fulgerat împotriva literaturii franceze, ca izvor de false sentimente cu care Apusul otrăvea ţările mai puţin dezvoltate. Reacţia sa faţă de literatură avea mai curând un caracter moral decât unul estetic. Îl admira pe Ibsen pentru profunda analiză a naturii umane şi pe Walt Whitman pentru contactul permanent cu realităţile sociale. Printre scriitorii preţuiţi de Iorga s-au numărat Slavici şi Caragiale, dacă alegeau subiecte ce intrau în vederile sale, şi credea că Sadoveanu era cel mai

bun prozator al generaţiei post-1900.{219}

Prin urmare, Iorga dorea o literatură aptă să contribuie la crearea unei culturi naţionale, care, la rândul ei, să stimuleze simţul solidarităţii istorice şi al armoniei sociale între clase. El nu a reuşit însă să-şi atingă niciunul din ţelurile sale. Adevăraţii adepţi ai sămănătorismului literar, puţini la număr şi lipsiţi de talent, nu au creat prin scrierile lor o literatură viguroasă, dinamică, ci au propagat un soi de neoromantism sentimental, liric, întors către trecut. Idealizau ţărănimea, pe care au tratat-o ca pe o entitate nediferenţiată, ca unic izvor autentic al culturii româneşti. În sistemul lor de idei le-au găsit loc şi boierilor, simbolizând pentru ei relaţiile patriarhale dintr-o lume rurală pe cale de dispariţie sub presiunea capitalismului.{220} Sămănătorismul, deci, a constituit nu atât o doctrină, cât o stare de spirit, dominată de mirajul purităţii rurale.

Iorga a părăsit conducerea *Sămănătorului* în 1906, în special din cauza nemulţumirilor manifestate de către corpul redacţional şi de colaboratori faţă de metodele sale autoritare. Gazeta a intrat în declin, în ciuda încercărilor de a o reorganiza ale lui Alexandru G. Popovici, politician conservator naţionalist care a dobândit o faimă internaţională cu planurile sale de reorganizare a monarhiei habsburgice pe principii federaliste. *Sămănătorul* şi-a încetat în cele din urmă apariţia în 1910. Iorga şi-a continuat campania culturală într-o serie de alte publicaţii, fondate toate de el. În *Floarea darurilor* (1907), nume ales de el, după titlul unei colecţii vechi şi populare de povestiri didactice, reprezentând tipul de literatură care, după opinia sa, era cel mai benefic. În paginile acestei reviste, Iorga ataca cu regularitate „imitatorii stilurilor străine” şi pe toţi „simboliştii şi manieriştii”. În acelaşi timp, recunoştea că tradiţia românească nu era suficientă în sine pentru a susţine o literatură naţională sănătoasă. Recomanda traducerile din franceză şi din alte limbi (atâta vreme cât se potriveau propriilor sale idei despre ceea ce ar trebui să fie literatura) pentru a impulsiona dezvoltarea vieţii culturale şi literare româneşti, arătând modul în care îşi manifestau

originalitatea şi conştiinţa alte popoare. A început de asemenea să dedice mai mult timp altor forme de mobilizare culturală. A întreprins ambiţioase turnee de conferinţe în provincie şi a organizat Liga Bunilor Români, a cărei sarcină principală era încurajarea culturalizării masei ţărăneşti. În 1910, şi-a unit forţele cu A.C. Cuza (1857–1947), profesor de sociologie la Universitatea din Iaşi, în vederea formării Partidului Naţionalist-Democrat. Noul partid a marcat intrarea oficială a lui Iorga în politică. La vremea aceea, sămănătorismul se dezintegrase ca mişcare coerentă.

Ideile literare ale tradiţionaliştilor, concentrate în sămănătorism, nu s-au bucurat de un interes prea mare din partea tinerei generaţii de scriitori.

Aceştia îşi exprimau revolta în paginile revistelor minore. În *Linia dreaptă* (cinci numere în 1904), poetul Tudor Arghezi a subliniat diferenţa dintre poezie şi simplă versificaţie. Era de părere că existau prea mulţi versificatori, prea mulţi „saltimbanci şi imitatori" dornici să facă pe placul unui public lipsit de rafinament. Poezia autentică, insista el, însemna condensare şi esenţă, chiar concentrarea unor volume întregi într-un singur vers.{221} În *Revista celorlalţi* (3 numere în 1908), Ion Minulescu pretindea totală libertate de creaţie pentru a împiedica sufocarea tinerei generaţii cu vechile formule artistice, iar în *Simbolul* (4 numere în 1912), Tristan Tzara şi Ion Vinea, fruntaşii avangardei, pledau în favoarea simbolismului.

Critici de vază, recunoscuţi, au încercat să dea o direcţie hotărâtă acestei noi efervescenţe. Henric Sanielevici (1875–1951), sociolog şi biolog, deopotrivă şi critic literar, cerea scriitorilor să nu caute izvoarele de inspiraţie în obiceiurile ancestrale şi limba arhaică, pentru că, în calitate de oameni moderni, trebuiau să facă parte din lumea contemporană şi să asimileze cultura spirituală a Occidentului, sub forma ei cea mai înaltă de expresie. Sanielevici a tratat cultura naţională ca formă a culturii generale europene, iar în revista sa *Curentul nou* (1905–1906), a acordat prioritate valorilor civilizaţiei europene.{222} Mihail Dragomirescu (1868–1942), student al

lui Titu Maiorescu şi profesor de estetică la Universitatea din Bucureşti, a împărtăşit antipatia lui Sanielevici faţă de tradiţie şi sămănătorism, respingând însă interpretările sociologice ale literaturii date de acesta. În revista sa *Convorbiri critice* (1907–1910), s-a postat pe o poziţie extremistă în apărarea autonomiei esteticului, insistând că pentru a înţelege o operă de artă trebuiau lăsate deoparte toate considerentele sociale şi ştiinţifice.{223} Pentru a-şi verifica propriile idei, Mihail Dragomirescu a deschis un atelier literar, aşa-numitele „sâmbete literare", unde participanţii îşi revedeau lucrările sub îndrumarea lui, fără să li se impună niciun fel de constrângeri în privinţa creativităţii lor. Printre scriitorii importanţi care au participat la acest atelier, s-au numărat Minulescu şi romancierul Rebreanu.

Cel mai tenace susţinător al modernismului a fost filologul, poetul şi criticul literar Ovid Densuşianu (1873–1938). În paginile revistei sale *Vieaţa nouă* (1905–1925), a militat în favoarea poeziei simboliste şi a nevoii de a sincroniza literatura română cu realităţile citadine contemporane. A fost un promotor entuziast al spiritului european, tot aşa cum Iorga a susţinut autohtonismul, şi i-a denunţat energic pe cei care, ca şi sămănătorişţii, surghiuneau literatura română „la stână şi la colibă".{224}

Procedând astfel, cu siguranţă că dezvoltarea spiritului românesc ar fi fost sugrumată. Deşi era un eminent folclorist, respingea folclorul ca bază a literaturii moderne, considerând că „era lipsit de vlagă". Ca atare, laitmotivul revistei sale era urbanizarea poeziei prin asimilarea modelelor literaturii romanice, mai ales ale celor franceze. Cu toată angajarea şi cu toată reputaţia lui de mare literat, nici revista, nici critica lui nu au atras atenţia unui public prea larg. Rolul de a înzestra simbolismul românesc cu trăsăturile sale distinctive a revenit, mai curând, tinerilor poeţi talentaţi.

Pe undeva, pe la mijlocul drumului dintre modernişti şi tradiţionalişti, s-a situat Garabet Ibrăileanu (1871–1836). A fondat împreună cu Constantin Stere, în 1906, revista *Viaţa românească,* al cărei secretar de redacţie va fi până în 1933.

Din 1908, până la sfârşitul vieţii sale, a fost profesor de istoria literaturii române şi estetică literară la Universitatea din Iaşi. A contribuit astfel în mod semnificativ la formarea intelectuală şi spirituală a noilor generaţii de scriitori şi la promovarea propriului său ideal estetic – realismul. A abordat literatura prin prisma sociologului şi a filosofului culturii, aşa cum o dovedeşte cea mai influentă operă teoretică a sa, *Spiritul critic în cultura românească* (1909). În acest eseu, el analizează geneza formelor culturii în România, aşa cum sunt oglindite în operele celor mai importanţi scriitori din perioada 1840–1880. Socoteşte că anul 1840 ar fi data apariţiei spiritului critic în cultura românească, dată ce coincide cu fondarea revistei *Dacia literară* şi accentul pus de aceasta pe tradiţiile şi realităţile sociale contemporane, ca bază pentru o literatură şi cultură viguroase. Acestea sunt criteriile folosite de el în analizarea curentelor literare şi evaluarea fiecărui scriitor în parte, cărora le-a adăugat simpatia faţă de ţăran, acesta reprezentând, în opinia sa, realitatea dominantă în România modernă.

Deşi a fost un teoretician de frunte al poporanismului şi ideile lui politice se asemănau cu cele ale lui Constantin Stere, Ibrăileanu nega posibilitatea armonizării literaturii cu ideologia. Respingând formula sămănătoristă a unei vieţi rustice idealizate, Ibrăileanu pretindea originalitate şi realism în înfăţişarea vieţii ţăranului. Modelele sale erau Slavici şi Creangă, care, gândea el, îşi bazaseră reconstituirea vieţii satului pe viaţa cotidiană a locuitorilor săi. În articolul *Ţăranul în literatura românească* (1907), consideră că *Pastelurile* lui Alecsandri au marcat începutul idealizării vieţii rustice, perpetuată de sămănătorişti. A denunţat caracterul înşelător al prezentării ţăranului drept o fiinţă fericită, ce ducea o viaţă demnă de invidiat, socotind în acelaşi timp drept respingător naturalismul lui Zola, atât din punct de vedere estetic cât şi uman. Ibrăileanu dorea ca ţăranul să fie descris în toată condiţia inferiorităţii lui sociale şi a lipsei de educaţie, dacă aşa era într-adevăr, dar cerea ca portretul să fie complet şi să fie explicate cauzele acestor stări de lucruri, precum în

volumul de povestiri al lui Mihail Sadoveanu *Crâşma lui moş Precu* (1904).{225}

În calitate de secretar de redacţie şi principal critic literar al revistei *Viaţa românească.* Ibrăileanu s-a impus ca forţă literară călăuzitoare a acesteia, impunându-i propriul său spirit combativ şi rafinament intelectual. Cu toate acestea, a evitat sectarismul literar şi s-a mândrit cu publicarea tuturor scriitorilor români şi, ca atare, în buna tradiţie a *Daciei literare,* a transformat revista într-un promotor al literaturii naţionale. Deşi ostil, în general, simbolismului, Ibrăileanu a publicat operele adepţilor acestui curent, pentru că îi considera, alături de romantici şi de realişti, creatori de literatură naţională. Se va delimita definitiv de simbolişti de-abia atunci când aceştia vor respinge total realismul şi se vor lăsa în voia unor „asocieri bizare". Sub îndrumarea sa, *Viaţa românească* a dovedit o uriaşă vitalitate creatoare şi a adunat în jurul ei scriitori şi cărturari de seamă.{226} Revista a adus în prim-plan noi valori literare şi spirituale, făcând, dintr-un anumit punct de vedere, ceea ce făcuse, în epoca ei de aur, revista *Convorbiri literare.* Promovând o literatură de largă respiraţie umanistă şi democrată, *Viaţa românească* a asigurat un echilibru între spiritul citadin şi modernist al revistei *Vieaţa nouă* şi exclusivismul ruralist al *Sămănătorului.*

POEZIA

Inovaţia şi experimentul au caracterizat opera celor mai buni poeţi din deceniile de dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Aceştia desfid orice tentativă, oricât de modestă, de încadrare într-o categorie anume. Alexandru Macedonski şi simboliştii pe care i-a inspirat, precum şi precursorii avangardei, ataşaţi ideii de autonomie a esteticului, au experimentat cu îndrăzneală atât în materie de formă, cât şi de tematică. Au căutat izvoare de inspiraţie lăuntrice şi au ţinut prea puţin seama de marile probleme sociale şi politice ale zilei. Alţi poeţi, nu mai puţin talentaţi,

şi-au găsit inspiraţia în teme ceva mai tradiţionale. George Coşbuc şi Octavian Goga, amândoi ardeleni, au scris despre sat şi şi-au asumat o parte de responsabilitate în vederea promovării bunăstării generale.

Operele cele mai valoroase ale lui Alexandru Macedonski (1854–1920) s-au distins prin originalitatea şi îndrăzneala ideilor sale poetice şi prin farmecul versului său, uneori suav şi melancolic, alteori exuberant şi frenetic. Mai presus de orice, poet al percepţiei vizuale, Macedonski a avut o afinitate pentru formele şi culorile din natură, dar arareori a căutat înţelesuri mai profunde. În acelaşi timp, nu a reuşit prea curând să-şi găsească un glas poetic propriu. Atras iniţial către poezia socială, în prefaţa primului său volum, *Poezii* (1882), autorul enunţă misiunea poetului: „aceea de a înnobila simţurile şi de a biciui viciurile". Rezervă însă poeziei o misiune mai amplă decât simpla exprimare a unor valori morale şi, în *Curs de analiză critică* (1880), dă glas observaţiilor sale cu privire la natura poeziei, observaţii de o noutate absolută în gândirea estetică românească. Subliniind că poezia urmărea o logică, iar proza alta, Macedonski argumenta că o asociere de idei ce era evident ilogică în proză putea fi o lovitură de geniu în poezie. Poezia, insista el, însemna ceva mai mult decât versuri frumoase, imagini precise şi o construcţie ideatică, pentru că, dacă acestea ar fi eliminate, n-ar mai rămâne decât proză. Poezia, era, astfel, inerent diferită de proză: era sugestie, nu descriere.{227}

Opera lui Macedonski a dăruit poeziei româneşti sunete noi. După o perioadă de criză personală la sfârşitul anilor '80, melancolia va ceda locul armoniei şi seninătăţii într-una dintre cele mai frumoase poezii, *Noaptea de mai* (1887). Apoi, prin revista înfiinţată de el, *Literatorul,* se vor face auzite primele versuri simbolist-instrumentaliste scrise în limba română. Dornic să introducă simbolismul, el explica într-un eseu, *Poesia viitorului* (1892), că poezia era în esenţă arta cuvântului şi, ca atare, forţa ei de expresie provenea din calitatea sunetelor ei. Astfel de idei erau atât de noi, încât au stârnit comentarii sarcastice din partea majorităţii criticilor.

În anii ce vor urma, Macedonski va da deplin glas sensibilităţii sale poetice. Volumul său *Excelsior* (1895), în care şi-a adunat poeziile deschizătoare de drumuri, publicate în *Literatorul,* a reprezentat o piatră de hotar în dezvoltarea poeziei româneşti moderne. Cu toate acestea, volumul a fost ignorat de criticii de frunte ai zilei. Neobosit, va înfiinţa în 1901 o altă revistă, *Forţa morală,* care a ocupat un loc-cheie în viaţa literară de la început de veac, dat fiind că în paginile ei şi-a publicat unele din cele mai strălucite piese – *Lewski, Mănăstirea* şi *Noaptea de decemvrie.*{228} Dar, în 1904, aproape că a pus capăt activităţii sale în limba română, dat fiind că s-a concentrat mai ales asupra stabilirii reputaţiei sale ca scriitor de limbă franceză.

Opera lui Macedonski a constituit una dintre cele mai originale contribuţii din deceniile premergătoare Primului Război Mondial la dezvoltarea limbajului poetic românesc, fapt recunoscut şi primit cu căldură de contemporanii săi mai tineri. Cercul de scriitori adunat în jurul revistei *Convorbiri critice,* editată de Mihail Dragomirescu, a inaugurat reconsiderarea operei macedonskiene, organizând entuziaste lecturi publice ale poeziilor lui Macedonski. Când s-a reîntors în ţară, în 1912, după o şedere prelungită în Franţa, tânăra generaţie l-a întâmpinat ca pe un mare poet.

George Coşbuc (1866–1918), originar din Transilvania, a fost unul dintre cei mai originali poeţi lirici români. După câţiva ani de activitate la revista *Tribuna* din Sibiu, ca unul dintre editori, Coşbuc va trece munţii în 1889 şi se va stabili în Bucureşti, unde Titu Maiorescu îi oferă un post la Ministerul Educaţiei. Subiectul preferat al lui Coşbuc era satul, iar prozodia sa a fost profund influenţată de baladele populare.{229} Publicarea poeziei sale *Nunta Zamfirei* (1889) a constituit un eveniment de marcă în dezvoltarea liricii româneşti, în descrierea nunţii, Coşbuc a combinat realul cu fantasticul. Spectacolul, cu toată exuberanţa şi bogăţia lui, era de fapt o nuntă ţărănească, cel mai de seamă eveniment din viaţa satului, aducând toate formulele rituale şi detaliile etnografice. Primul său volum de versuri lirice, *Balade şi idile*

(1893), a fost un luminos buchet de mare poezie, inspirată din aceleaşi surse rurale. În numeroase din poeziile sale, Coşbuc a abordat şi temele sociale curente. Asemenea majorităţii contemporanilor lui, s-a înrolat în dubla luptă de dobândire a drepturilor naţionale pentru românii din Transilvania şi a dreptăţii sociale pentru ţăranii din Regat. În *Decebal către popor* (1896), căpetenia dacilor îşi cheamă poporul la luptă pentru apărarea gliei lor împotriva invadatorilor romani, un apel pe care, în urma Procesului Memorandumului, cititorii lui Coşbuc l-au interpretat cu uşurinţă ca o chemare adresată tuturor românilor la apărarea drepturilor lor istorice în Transilvania. *Noi vrem pământ!* (1894) a denunţat oprimarea ţărănimii din România cu o vehemenţă rar auzită înainte în poezia românească. *Doina* (1895) sa a fost un poem-sinteză, în care se regăsesc unite toate direcţiile poeziei sale. După 1900, s-a dedicat mai ales traducerii *Divinei Comedii* a lui Dante şi a scris puţină poezie originală.

Coşbuc s-a aplecat cu mare simpatie asupra ţăranului, aşa cum sugerează activitatea sa editorială la *Sămănătorul,* ca artist nu a fost însă un sămănătorist. A insistat asupra descrierii realiste a satului şi a locuitorilor lui, tot aşa cum a abordat tematica naturii. A văzut natura doar ca un simplu mijloc prin care omul îşi asigura cele necesare traiului şi, astfel, pentru el, existenţa ţăranului în natură părea un lucru firesc, nu un pretext de reverii romantice. Cu înţelegerea unui ţăran faţă de mediul şi destinul uman, Coşbuc a compus versuri neasemuite din punct de vedere al prozodiei şi muzicalităţii. A adus o contribuţie remarcabilă la evoluţia poeziei româneşti, întrucât a pregătit terenul pentru acceptarea versului alb.

Un alt transilvănean, Octavian Goga (1881–1938), a crezut şi el în obligaţia artistului de a descrie viaţa satului aşa cum era ea cu adevărat. Un fin observator al ţăranilor din satul său de lângă Sibiu, a urmărit viaţa acestuia cu toate amănuntele, agitaţia şi neliniştile lui. Era convins că vieţile celor de la ţară erau de o imensă complexitate şi că printre ele putea afla „toate tipurile de mari simboluri ale suferinţei: Hamlet,

Polonius, Ophelia”.{230} Satul, în primul şi cel mai important volum al său, *Poezii* (1905), a reprezentat o sinteză a lumii rurale transilvănene de la început de veac. El constituia în contemporaneitate spaţiul în care istoria conserva formele vieţii rurale şi căruia valorile etice tradiţionale îi confereau soliditate. Cu toate că s-a identificat deplin cu cei „sortiţi să plângă şi să tacă” şi că a descris natura cu sublimă delicateţe, Goga a ocolit sentimentalismul sămănătoriştilor. Poezia lui are o simplitate şi sobrietate clasice, datorate probabil contactului său strâns cu folclorul. În multe din versurile sale răzbate o notă profetică, religioasă, ce sublimează suferinţa şi-i transformă pe cei ce suferă în protagonişti de epopee clasică. Primul său volum a adunat tot ceea ce a fost mai bun din poezia sa. Cel de al doilea. *Ne cheamă pământul* (1909), nu înseamnă un pas înainte în materie de tehnică a versificaţiei şi repetă idei mai vechi, poate din cauza implicării sale din ce în ce mai mari în mişcarea naţională din Transilvania. La sfârşitul Primului Război Mondial a ales calea politicii în dauna poeziei, iar cariera sa de poet a fost esenţialmente încheiată.

Cel mai dinamic şi cel mai novator curent din poezia românească a acestei perioade a fost simbolismul. S-a infiltrat de afară în România şi, asemenea romantismului, a fost asimilat treptat sensibilităţilor şi realităţilor sociale româneşti. Macedonski a ajutat la introducerea lui, dar propriile lui metode au rămas mai aproape de cele ale romanticilor, vitalitatea lui fiind în contradicţie cu discreţia simbolistă. Contribuţia lui Ovid Densuşianu a fost mai substanţială. Acesta a etichetat simbolismul ca expresie a „sufletului latin”, care, credea el, era mai înclinat către observare şi avea o mobilitate mai mare a emoţiilor şi impresiilor decât „sufletul german”, ce i se părea că tinde să se piardă în abstracţiuni. A dorit să îndrepte simbolismul românesc către viaţa cotidiană şi să-i confere o funcţie socială, întrucât îl considera nu doar o revoluţie în estetică, ci şi un model spiritual capabil să transforme ideile şi sentimentele în general. În acelaşi timp, a vrut să înlocuiască sursele rurale de inspiraţie poetică şi

natura rustică cu peisajul orăşenesc. Ca teoretician al poeziei citadine, a urmărit să scoată poezia românească din melancolia şi resemnarea pe care le găsea în folclor pentru a o îndrepta spre tehnologia şi dinamismul lumii moderne, pe care o asocia cu oraşul, „centrul vieţii trăite cu intensitate”. {231}

Simbolismul a fost instrumentul ales al multor poeţi care şi-au făcut debutul la sfârşitul secolului al XIX-lea. El a luat diverse forme – varietatea exterioară, decorativă, reprezentată de Ion Minulescu, inovatoare mai curând în formă decât în conţinut, şi cea interiorizată, sugestivă, practicată de George Bacovia. Ucenicia simbolismului românesc se face simţită în primul volum de poezii, *Fecioara în alb* (1902), al lui Ştefan Petică (1877–1904), simbolist de la un capăt la celălalt. Petică era convins că frumuseţea autentică a lumii era distrusă de capitalism şi căuta, ca o compensaţie, în simbolism frumuseţea ideală a visului.{232} Admirator al lui Hugo von Hofmannstahl şi Stefan George, pentru măiestria lor în a crea iluzia, Ştefan Petică a căutat un refugiu poetic din urâţenia societăţii contemporane, aplicând tehnicile intimiste ale picturii cu linii fine şi subtile degradeuri de sens.

Simbolismul românesc a dobândit o personalitate proprie în operele lui George Bacovia şi Ion Minulescu. George Bacovia (1881–1957), retras şi izolat, avea conştiinţa acută a descompunerii lente a tuturor lucrurilor. A dat expresie simţirii tragediei vieţii cotidiene, motivul dominant al aproape întregii sale opere poetice, într-o manieră simplă şi în culori sumbre.{233} În primul său volum de poezii, *Plumb* (1916), profunda deşertăciunea a lumii aşa cum apare în viziunea lui este de-a dreptul zguduitoare. Incapabil să găsească un refugiu în ireal sau să accepte posibilitatea autoamăgirii, Bacovia s-a lăsat copleşit de absurditatea lumii înconjurătoare şi a sfârşit prin a o abandona. Înaintea lui Bacovia, niciun literat român nu a stăruit cu atâta îndârjire să facă apel la culorile şi imaginile sumbre ale unor cimitire părăsite şi ale unor străzi pustii dintr-un tărâm al nimănui, în vidul moral terifiant pe care îl evocă aceste imagini, Bacovia a anticipat anxietatea

europeană a secolului XX.

Cu greu s-ar putea imagina un contrast mai izbitor faţă de melancolia lui Bacovia decât jovialitatea lui Ion Minulescu (1881–1941). Sociabil până la extrem, Minulescu era un temperament neinhibat şi în veşnică mişcare. Zgomotos şi maimuţărind orice şi pe oricine, părea extras din paginile lui Caragiale. Înclinat spre grandilocvenţă şi muzicalitate stridentă, s-a distanţat vizibil de tiparele obişnuite ale poetului simbolist.{234} În primul său volum, *Romanţe pentru mai târziu* (1908), în locul simbolurilor, poetul face apel la alegorii, ce adesea nu au sensuri ascunse, adânci, ci sunt folosite ca simple elemente decorative. Uneori s-a dovedit un simbolist comic, tratând marile teme lirice cu umor sentimental, frizând burlescul, în cel de-al doilea volum de poezii, *De vorbă cu mine însumi* (1913), părea aproape că parodiază simbolismul cu imagini surprinzătoare, efecte onomatopeice neobişnuite, repetiţii obsesive şi peisaje exotice. Principala sa contribuţie la poezia românească se regăseşte nu atât în inovaţiile tematice, cât în acelea de limbaj. Minulescu s-a exprimat în limba de fiecare zi, cea citadină cu precădere, creând neologisme şi introducând cuvinte străine („Boston”, „Pullman”, „cakewalk”), nemaiauzite până atunci în poezia românească.

PROZA

În deceniile premergătoare Primului Război Mondial, realismul a câştigat constant teren în proză, cu toate că mai persistau diverse forme ale neoromantismului, mai ales în rândurile scriitorilor influenţaţi de sămănătorism. Romancierii şi nuveliştii şi-au concentrat atenţia asupra unor clase sociale ce nu apăruseră în proză înainte, mai ales locuitorii oraşelor şi marii boieri. Satul nu a fost nicidecum neglijat, dar scriitorii s-au apropiat acum de tragediile vieţii ţărăneşti, oferind documente sociale întunecate. Chestiunile morale i-au preocupat pe numeroşi autori, alienarea individului în societate ocupând un loc aparte.

Într-o vreme în care romanul românesc se afla abia la începuturi, când melodrama romantică şi foiletoanele sentimentale se bucurau de mare audienţă, Duiliu Zamfirescu (1858–1922) a adus naraţiunea de mare întindere la un nou nivel de rafinament artistic şi i-a amplificat conţinutul social adăugind tipologiei ţăranului şi a parvenitului, şi figura moşierilor. Alături de *Ciocoii vechi şi noi* al lui Nicolae Filimon şi de *Mara* lui Ion Slavici, *Viaţa la ţară* (1898) a pus bazele romanului românesc modern.

Influenţat de viziunea lui Zola despre generaţii şi ereditate, Zamfirescu a conceput primul roman ciclic din literatura română. Cronica familiei Comăneştenilor se concentrează asupra vechii clase de boieri pământeni, ce ieşise din perioada fanariotă la începutul secolului al XIX-lea secătuită de vlaga ei morală. Mai târziu, boierimea avea să îndure noi lovituri din partea burgheziei industriale şi bancare în formare, din partea arendaşilor şi a variilor tipuri de parveniţi pe scara socială, oameni lipsiţi de ataşament atât faţă de pământ, cât şi faţă de tradiţie şi motivaţi doar de perspectivele unor câştiguri materiale. Familia Comăneştenilor încerca să se revigoreze prin alianţe matrimoniale cu ţărani în timpul Războiului de Independenţă şi mai apoi cu o familie ardeleană. Lucrarea ce s-a bucurat de cel mai mult succes din întreg ciclul a fost *Viaţa la ţară,* saga unei gospodării boiereşti, primul roman de seamă din literatura română. Acest roman este în acelaşi timp un delicat poem închinat vieţii de la ţară, o poveste de dragoste gingaşă şi de contemplare senină. În ciuda scenelor idilice şi a atmosferei romantice, el reprezintă unul dintre primele romane realiste româneşti. Puterea sa de observaţie, rafinată de-a lungul unei ucenicii îndelungate în calitate de jurnalist şi de autor de nuvele, capacitatea de a plasa personajele în timp şi spaţiu, precum şi fineţea nuanţării limbii îl definesc pe Zamfirescu drept un maestru al genului. Un alt roman însemnat din acest ciclu este *Tănase Scatiu* (1907), povestea unui parvenit, scriere notabilă prin analiza unui tip uman ce va apărea frecvent în beletristica românească şi prin observarea atentă a burghezului provincial, a cărui unică

ocupaţie şi preocupare era aceea de a face bani. *În război* (1902), cel de-al treilea volum al ciclului, este istoria regenerării clanului Comăneştenilor şi povesteşte despre boierii care au pornit la război în 1877 şi s-au alăturat ţăranilor în măreaţa luptă pentru Independenţă. Graţie acelui amalgam de patriotism sincer şi de dezinteresare materială, eroii reamintesc personajele din *Război şi pace* al lui Tolstoi.

Concentrându-se asupra claselor de sus şi a oraşului, Zamfirescu a urmărit intelectualizarea şi urbanizarea, pe scurt, europenizarea romanului românesc. El s-a opus astfel unor critici ca Maiorescu, care preţuiau poezia populară şi lumea rurală ca izvoare de inspiraţie pentru literatura cultă. Duiliu Zamfirescu a dorit să deplaseze punctul central al prozei către oraş, pentru că acolo scriitorul putea întâlni individualităţi mai complexe şi mai rafinate decât la sate. Deşi nu a negat ţăranului un loc estetic în literatură, Duiliu Zamfirescu a insistat că autorii moderni trebuie să se îndrepte către persoane mai complexe, singurele capabile să ofere materialul necesar unei „creativităţi superioare". Îşi expune cu putere tezele în 1909, în discursul de recepţie la Academia Română. Intitulat *Poporanismul în literatură,* discursul declara că o literatură dominată de lumea rurală este o piedică primejdioasă în calea apariţiei unei literaturi moderne în materie de idei şi mijloace de expresie şi îndrepta un atac făţiş la adresa unor contemporani preţuiţi precum Coşbuc şi Goga. {235} Ieşirea violentă a lui Zamfirescu reflecta o reacţie mai generală faţă de poporanism în viaţa culturală, care, graţie succesului *Vieţii româneşti,* atinsese atunci culmea popularităţii. Pe plan personal, critica aspră adresată realismului ţărănesc şi culturii populare ce îl alimenta a dus la o răcire treptată a prieteniei lui cu Titu Maiorescu, care recunoscuse în amândouă fundamentele unei literaturi autentice.

Zamfirescu a dezvoltat tema urbanizării într-un mod cu totul special, dat fiind că, în fond, nu-i putea suferi pe orăşeni, iar dintre aceştia arendaşul Tănase Scatiu era tipic pentru burghezia acaparatoare. Orăşeanul ideal era, după opinia lui,

persoana care dobândise rafinamentele intelectuale oferite de oraş şi, apoi, dispreţuind moralitatea citadină generală, se retrăgea în locul său de origine de la ţară. Lui Zamfirescu i se părea că oraşul dezintegra calităţile etnice specifice ale unui individ şi că salvarea naţională, în sensul acesta, se putea găsi doar la sat. Dar, în acelaşi timp, condamna sămănătoriştii şi pe alţii care glorificau ţăranul şi falsificau lumea rurală. Insista ca atât ţăranul, cât şi lumea rurală să fie descrise realist. Întreaga proză a lui Zamfirescu a fost, practic vorbind, o reafirmare a acestei ideologii.

Barbu Delavrancea (1858–1918) nu se lasă încadrat într-un curent anume. A fost un admirator înfocat al folclorului şi, prin temperament, un romantic, dar, în acelaşi timp, unul dintre primii susţinători ai naturalismului, un scriitor care a încercat să-şi disciplineze exuberanţa romantică înnăscută adoptând o abordare pozitivistă a propriei sale activităţi creatoare. A dorit să fie un scriitor al timpului său şi, ca atare, să-l urmeze pe Flaubert şi pe Zola, admirându-i totodată pe Balzac şi pe Shakespeare pe care i-a asociat curentelor literare contemporane. Deşi profund interesat de legile eredităţii şi ale determinismului, nu a reuşit să creeze o operă naturalistă. Mai curând, amestecând formule şi influenţe, Delavrancea a fost un autor de opere hibride, în care nota romantică era de obicei predominantă.{236}

Cele mai reuşite creaţii ale lui au fost nuvelele, cele mai potrivite temperamentului său romantic. A fost în stare să scrie despre sat cu multă tandreţe, ca de pildă în *Sultănica (*1885), în care a înfăţişat, nu fără regret pentru dispariţia ei treptată, gospodăria ţărănească patriarhală, plasând-o într-un peisaj plin de culori şi de umbre ce amintesc de pictura impresionistă. Curând, interesul scriitorului s-a îndreptat totuşi către oraş şi către subiecte considerate mai potrivite spiritului vremii. *Trubadurul* (1887) este o lucrare tipică pentru noua sa proză şi a fost nuvela ce a suscitat cele mai multe discuţii. În acest amalgam de romantism şi naturalism, starea de spirit dominantă era acel *mal de siècle,* alături de unele accente de determinism pozitivist. Eroul nuvelei este un

tânăr ce nu se poate adapta la normele morale ale societăţii şi care încearcă să-şi înţeleagă propria existenţă aplicându-i cele mai contradictorii teorii, de la Rousseau şi Schopenhauer la darwinism social şi pozitivism. Dispreţuieşte civilizaţia şi tânjeşte după vremurile primitive; obsedat de „robia speciilor", încearcă să se elibereze de legea de fier a eredităţii. Cu *Iancu Moroi* (1885), drama unui mic funcţionar tiranizat de superiorul său, Delavrancea a încercat să realizeze o bucată cu adevărat naturalistă. A exagerat anormalitatea şi aspectele respingătoare, dar nu a reuşit să rămână un observator rece, impersonal, fiind funciarmente un romantic.

Caracterul romantic al artei lui Delavrancea este izbitor în trei piese scrise către apusul carierei sale. Între 1894 şi 1909, aproape abandonase activitatea literară serioasă pentru a se dedica treburilor publice. Deputat în Parlament în numeroase rânduri şi primar conservator al Bucureştilor în 1899, se va angaja cu ardoare în sprijinirea cauzei româneşti în Transilvania. Apariţia dramei *Apus de soare* în 1909 va constitui astfel o revelaţie şi nu va întârzia să fie salutată drept o capodoperă. Criticii au socotit-o de atunci o piatră de hotar în istoria dramaturgiei româneşti moderne, înaintea lui Delavrancea, trei piese formaseră nucleul repertoriului naţional: *Răzvan şi Vidra* (1867) a lui Haşdeu, *Despot Vodă* (1879) a lui Alecsandri şi *Vlaicu-Vodă* a lui Alexandru Davila. Toate trei s-au bazat pe antagonismul dintre două persoane sau grupuri. În *Apus de soare,* Delavrancea s-a concentrat asupra conflictului lăuntric dintre domnitorul Moldovei secolului al XV-lea ajuns la bătrâneţe, Ştefan cel Mare – omul, împovărat de o întreagă viaţă de experienţe –, şi Domnul, care şi-a păstrat intactă tinereţea firii, a îndemnurilor nobile, spre binele ţării şi al obştei. Celelalte două piese ale lui Delvrancea, *Viforul* (1910) şi *Luceafărul* (1910), au fost inspirate din aceeaşi perioadă a declinului inexorabil al Moldovei medievale.

Din cauza romantismului şi retoricii sale exagerate, o mare parte din opera lui Delavrancea nu s-a potrivit gustului contemporan. Cu toate acestea, el a adus o contribuţie vitală

la dezvoltarea prozei româneşti. Povestirile despre viaţa citadină şi eroii săi, care nu puteau să accepte cerinţele societăţii moderne, aveau să devină subiecte centrale ale beletristicii româneşti din secolul XX.

Un scriitor fără niciun fel de pretenţii moderniste a fost Alexandru Vlahuţă (1858–1919). Partizan statornic al literaturii cu misiune socială şi conţinut naţional, Vlahuţă a fost primul editor al revistei *Sămănătorul*. Ca sămănătorist, Vlahuţă era sigur că decăderea materială şi morală a satului se datora unor forţe exterioare, mai ales celor venite din partea oraşului. A găsit antidotul într-o culturalizare intensă a ţăranului, şi şi-a populat scrierile cu indivizi ce înfăptuiau lucruri bune la sate. S-a întors spre trecut pentru a găsi viaţa rurală ideală, ignorând astfel reforma economică şi socială ca o cale de progres. Tipic pentru generaţia lui, care s-a hrănit cu ideile paşoptiştilor, Vlahuţă a apărat spiritul naţional şi conţinutul în literatură, lansând un strigăt de alarmă împotriva pătrunderii neîntrerupte a modelelor şi valorilor străine. Împreună cu confraţii săi sămănătorişti era înclinat să vadă orice inovaţie în literatură ca o expresie a „străinismului", iar respingerea simbolismului şi a altor curente moderniste de către ei a fost motivată de teama că acestea îl vor despărţi pe scriitor de popor şi deci de izvoarele autohtone de inspiraţie.

Ca scriitor, Vlahuţă consemna ceea ce vedea în jurul său. Personajele lui erau trasate cu precizie, fără retuşuri artistice, ca şi cum le-ar fi copiat după un model ce îi stătea drept în faţă. Sentimentul dominant era compasiunea faţă de suferinţa umană, în special a celor umili. Caracteristice pentru arta sa sunt povestirea *Din durerile lumii* (1886) – ce descrie umilinţa socială şi moartea din cauza tuberculozei a unui tânăr de la ţară – precum şi romanul autobiografic *Dan* (1894), care a introdus în literatura română eroul inadaptabil, veşnic certat cu societatea, un tip care a devenit unul dintre „dezrădăcinaţii" atât de des întâlniţi în literatura sămănătoristă.{237}

Trei maeştri ai prozei scurte din această perioadă s-au

preocupat, fiecare în felul său, de problematica morală. Inventivitatea lor artistică a fost limitată, însă subiectele abordate de ei au conferit profunzime nuvelei şi romanului scurt.

Povestirile lui Ioan A. Brătescu-Voineşti (1868–1946) se aseamănă cu nişte documente de proză moralizatoare de genul celor compuse de Charles Dickens, pentru ale cărui romane nutrea o profundă admiraţie. Scrierile sale nu acoperă întreg diapazonul şi nici n-au originalitatea lui Dickens, excepţie făcând, poate, explorarea inadaptabilităţii eroilor la epoca modernă. Într-un stil limpede, linear, ce se baza pe observarea precisă a realităţii cotidiene, Brătescu-Voineşti a dat glas sensibilităţii sale şi căldurii umane faţă de toţi cei ce sufereau. De o blândeţe aparte din partea lui beneficiază de pildă figura unui boier scăpătat din *În lumea dreptăţii* (1906), pe care autorul îl prezintă ca pe un ins retras dintr-o lume înconjurătoare străină lui şi absorbit de cultul pentru trecut. Brătescu-Voineşti nu a manifestat însă niciun fel de simpatie pentru burghezie, a cărei rapacitate şi lipsă de respect faţă de rangul social provocase, se plângea el, ruina moralităţii.{238} Ideologic, Brătescu-Voineşti se plasează undeva între junimism şi sămănătorism. Boierii lui reprezintă într-adevăr o apologie discretă a sistemului patriarhal, dar autorul este interesat, la urma urmelor, mai curând de motivaţiile etice şi psihologice al indivizilor decât de cauzele sociale.

Gala Galaction (1879–1961) s-a preocupat şi el de chestiuni morale. Propria sa viaţă a fost un joc continuu al contrastelor, pe care a încercat să le topească într-o singură existenţă, coerentă, un efort care a mers cât se poate de departe, explicând originalitatea lui ca artist. A fost atras de literatură atât ca un mijloc de trăire a vieţii, cât şi ca o vocaţie creatoare, deşi la universitate a abandonat studierea ei formală în favoarea teologiei, pe măsură ce se adâncea propria-i criză spirituală. Arta lui a reflectat aceste incertitudini timpurii. Deşi şi-a găsit o sursă de inspiraţie în folclor şi s-a lăsat influenţat de literatura hagiografică, Gala Galaction nu a fost mai puţin receptiv la inovaţie, fiind atras

în mod special de simbolism. Într-una din capodoperele sale, *De la noi, la Cladova* (1910) şi în *Gloria Constantini* (1910), Gala Galaction descrie, din punctul de vedere al moralistului, patimile violente şi luptele de conştiinţă ce-i sfâşie pe oameni. {239} Unii critici l-au socotit pe Galaction sămănătorist; alţii l-au numit cel mai creştin dintre scriitorii români. A fost, câte puţin, şi una şi alta. A scăpat de artificialitatea sămănătorismului, reinterpretând conţinutul folcloric al lucrărilor reprezentative ale acestuia în lumina unei unice experienţe spirituale de viaţă.

Ion Agârbiceanu (1882–1962), scriitor transilvănean, examinează, la rândul său, cazuri de conştiinţă, din perspectiva moralistului cu studii superioare de teologie. A considerat literatura un mijloc de cunoaştere ce ar permite indivizilor să combată viciile sociale şi morale şi să devină conştienţi de forţa propriilor personalităţi. Decorul şi eroii nuvelelor sale sunt tipic rurali şi, cu toată simpatia lui pentru ţărani, îi tratează realist, netransformându-i niciodată în personaje de operetă. Subiectul său predilect este viaţa cotidiană, iar stilul prozei lui, lipsit de elementele fantastice şi eretice ale lui Galaction, nu depăşeşte limitele simple, directe ale realismului.{240} Agârbiceanu nu şi-a construit nuvelele potrivit vreunei formule, ci a narat cu spontaneitate, atent mai curând la ceea ce spunea decât la cum spunea, ca de pildă în *Fefeleaga* (1908) şi *Luminiţa* (1908), splendide realizări ale artei sale. Acestea prezintă viaţa grea a ţăranului – de data aceasta, femei – într-o limbă sobră, succintă. Prima este povestea unei văduve, nevoită să-şi vândă calul cu care câştiga pâinea zilnică pentru copii şi totodată unicul ei tovarăş de suferinţă; cea de-a doua descrie moartea unei bătrâne, care atunci când a simţit că i se apropie sfârşitul, a întins mâna către luminarea de la căpătâi, gestul ei simbolizând lupta de-o viaţă pentru puţină lumină.

Cea mai importantă lucrare a lui Agârbiceanu înainte de Primul Război Mondial a fost romanul *Arhanghelii* (1914), ce a introdus o temă nouă în literatura română, industria, într-o vreme când atenţia literară se concentra aproape exclusiv

asupra agriculturii şi a ţăranului. Este povestea unei mine, personaj principal, dat fiind că existenţa economică, socială şi etică a întregii comunităţi depinde de ea. Prin tensiunea dramatică susţinută, figuraţia umană, constituită din portrete de mare profunzime, şi o problematică socială complexă, *Arhanghelii* îşi află locul alături de *Mara* lui Slavici şi *Ion* al lui Rebreanu în evoluţia realismului românesc.

7
PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

NEUTRALITATEA, 1914–1916

În săptămânile ce au urmat asasinării, la 28 iunie 1914, a arhiducelui Franz Ferdinand, Regele Carol şi politicienii liberali şi conservatori au privit cu îngrijorare crescândă deteriorarea situaţiei internaţionale. Aveau motive întemeiate să se teamă de război, pentru că poziţia geografică a României făcea inevitabil ca această ţară să se găsească în mijlocul unui conflict european în expansiune. Ţara era departe de a fi unită când s-a confruntat cu această criză. Exista o breşă politică serioasă între Rege şi un mic grup de germanofili, pe de o parte, şi majoritatea politicienilor şi opinia publică, pe de altă parte, care se pronunţau în favoarea Antantei. Totuşi, ambele părţi au putut cădea de acord asupra necesităţii urgente de a se evita războiul. Lipsa de pregătire a armatei române şi comportamentul agresiv al Austro-Ungariei faţă de Serbia i-au pus pe toţi pe gânduri. Convinşi că Serbia dorea să rezolve criza în mod paşnic şi temându-se că, în caz contrar, Rusia va da sprijin militar Serbiei şi astfel va izbucni un război general, Regele şi primul-ministru Brătianu au cerut ambelor părţi să-şi rezolve diferendele prin negocieri. S-au alarmat profund în momentul în care Austro-Ungaria a adresat Serbiei, la 24 iulie, un drastic ultimatum. Războiul li se părea acum inevitabil, dat fiind că Serbia, în opinia lor, nu putea nicicum să accepte toţi termenii ultimatumului.

Odată cu trecerea lunii iulie, a devenit evident că guvernul român va rămâne neutru. Carol ar fi preferat să onoreze angajamentele luate pe bază de tratat de către România faţă de Puterile Centrale, dar, aşa cum i-a mărturisit lui Czernin, la 24 iulie, se întâmplaseră atâtea lucruri în anul anterior, încât

existau puţine şanse să se poată adopta un asemenea curs. L-a asigurat în schimb pe Czernin că va face tot posibilul să onoreze angajamentele României faţă de Puterile Centrale. A subliniat, de asemenea, că, în situaţia în care condiţiile interne ar face un astfel de curs de acţiune imposibil, România va adera la o politică de strictă neutralitate. Majoritatea oficialităţilor austro-ungare nu aşteptau nimic mai mult. Feldmareşalul Conrad von Hötzendorf, şeful Statului Major General al armatei austro-ungare, vorbea în numele multora dintre ei, când a mărturisit că nu-şi face niciun fel de iluzii cu privire la orientarea României. Aceasta, cugeta el, fusese „pierdută", pentru că românii doreau să-şi întemeieze statul naţional unitar prin alipirea Transilvaniei şi Bucovinei, iar în împrejurările date vor acţiona într-o manieră anume, gândită pentru atingerea acestui ţel.

Dată fiind agravarea crizei, conducătorii români au devenit tot atât de preocupaţi de Balcani, ca şi de Europa Centrală. Tratatul de la Bucureşti nu pusese capăt rivalităţii dintre România şi Bulgaria. La 27 iulie, cu o zi înaintea declaraţiei de război austro-ungare împotriva Serbiei, Czernin s-a întâlnit cu Brătianu pentru a obţine de la acesta o declaraţie clară cu privire la intenţiile sale. Brătianu l-a informat că România va duce o politică de aşteptare, dar dacă Bulgaria va fi implicată în conflict şi dacă se vor produce schimbări semnificative în echilibrul de forţe dintre statele din Europa de Sud-Est, situaţia României va deveni „critică". Cu toate că nu se îndoia că Austro-Ungaria va înfrânge Serbia, Brătianu s-a opus oricăror schimbări ale frontierelor Serbiei. Dar dacă acest lucru avea să se întâmple şi Bulgaria ar fi fost beneficiara acestei situaţii, Brătianu şi-a declarat intenţia de a căuta o sporire corespunzătoare a teritoriului României.{241}

În cadrul unei şedinţe a Consiliului de Coroană din 3 august, guvernul român a decis în mod formal să adopte o politică de neutralitate. Prezidată de Rege, această şedinţă, la care au participat membrii guvernului, foşti prim-miniştri şi şefii principalelor partide politice, a pus în balanţă două opţiuni. Prima – intrarea imediată în război de partea

Puterilor Centrale – a fost susţinută de către Carol, care şi-a exprimat certitudinea cu privire la victoria germană şi a apelat la onoarea celor prezenţi să respecte angajamentele luate prin tratate faţă de Germania şi Austro-Ungaria. Dar ceilalţi nu i s-au alăturat, cu excepţia lui Petre Carp, liderul conservator, care a respins drept nerelevant sentimentul public covârşitor favorabil Antantei şi a exprimat lipsă de interes faţă de situaţia românilor din Transilvania. Acestea erau exact problemele care frământau în cel mai înalt grad gândurile tuturor celorlalţi. Hotărârea Italiei de a rămâne neutră le-a influenţat şi ea gândirea. Consideraţiile de ordin moral ale lui Brătianu au fost şi ele bine venite: acesta a argumentat că România fusese descărcată de obligaţia de a veni în ajutorul Austro-Ungariei, stabilită prin tratat, întrucât aceasta din urmă nu consultase guvernul român înainte de a adresa Serbiei ultimatumul ei şi datorită caracterului ultimatumului însuşi, care, după părerea lui Brătianu, fusese formulat în aşa fel încât să forţeze Serbia să aleagă calea războiului. Confruntat cu atitudinea cvasiunanimă a conducătorilor partidelor politice în favoarea neutralităţii, care au declarat că nu-şi pot asuma responsabilitatea pentru un guvern care se angaja în război de partea Puterilor Centrale, Regele, subliniind rolul său de monarh constituţional, a acceptat hotărârea lor.

Puterile Centrale au primit cu amărăciune refuzul României de a se alătura efortului lor de război, dar au decis să interpreteze acţiunea ei în cea mai bună lumină posibilă. La 5 august, miniştrii acestora la Bucureşti l-au informat pe Brătianu că ei apreciau atitudinea Consiliului de Coroană ca fiind în deplină concordanţă cu relaţiile lor tradiţionale de prietenie şi că puteau continua să privească România drept aliat. Dar, ambele ţări şi-au menţinut presiunile asupra României pentru a o determina să intre în război de partea lor. Germania a avut o atitudine diferită de cea a aliatului ei, pledând pentru acordarea de concesii României, în special în problema naţionalităţii din Transilvania. Ambele ţări au supraapreciat influenţa lui Carol şi, când acesta a decedat la

10 octombrie, au început să se teamă de o schimbare bruscă a politicii României în sensul distanţării ei de Puterile Centrale, sub domnia lui Ferdinand, succesorul şi nepotul acestuia. Czernin în mod special avea gândurile cele mai negre. Era sigur că, dacă Puterile Centrale aveau să fie oprite pe câmpul de luptă, nicio forţă din lume n-ar putea împiedica România să atace Austro-Ungaria. Totuşi, aşa cum vor dovedi evenimentele, nici Ferdinand, nici Brătianu nu aveau vreo intenţie să abandoneze neutralitatea până în momentul în care cursul războiului ar fi devenit clar. Pe moment, cea mai evidentă schimbare în politica lor a fost dată de faptul că au pus capăt accesului neîngrădit pe care reprezentanţii Puterilor Centrale îl avuseseră la Carol, precum şi caracterului deschis al discuţiilor lor.

În primele luni de război, guvernul Brătianu a încercat să-şi consolideze poziţia internaţională, printr-o activitate diplomatică intensă. A încheiat înţelegeri avantajoase cu Italia şi cu Rusia. Aceea dintre România şi Italia, semnată la Bucureşti, la 23 septembrie, reflecta interesele lor comune în privinţa Austro-Ungariei. Cu toate că erau aliate cu aceasta, ambele râvneau la teritorii locuite de conaţionalii lor. Au căzut de acord, de această dată, să se informeze reciproc în legătură cu orice schimbări preconizate în politica lor şi au promis să nu renunţe la neutralitate fără consultări prealabile. {242}

Acordul cu Rusia a avut o istorie mai lungă. Chiar înainte de declaraţia de neutralitate a României, se angajaseră negocieri între cele două părţi. La 5 august, ministrul de Externe rus, Sazonov, a prezentat proiectul de convenţie ministrului român la Petrograd. Principala sa prevedere se referea la cooperarea militară împotriva Austro-Ungariei îndată după intrarea în vigoare a tratatului. Rusia era de acord să continue lupta până când întreg teritoriul Austro-Ungariei locuit de români avea să se unească cu România, iar România se angaja să nu facă pace fără consimţământul Rusiei. În plus, Rusia se oferea să garanteze frontierele României împotriva unui atac din partea Bulgariei. Oricât de

atrăgătoare puteau fi aranjamentele cu caracter teritorial, Brătianu nu avea nici cea mai mică intenţie ca România să fie atrasă în conflict în această fază timpurie. Pe de altă parte, nu fusese liniştită în mod vizibil neîncrederea românilor faţă de intenţiile Rusiei în Europa de Sud-Est. În plus, Franţa şi Marea Britanie, spre care România îşi îndreptase simpatia, fuseseră sceptice în legătură cu iniţiativa Rusiei, date fiind bine cunoscutele sentimente germanofile ale Regelui Carol şi strânsele legături economice şi politice ale României cu Puterile Centrale. Acestea considerau, de asemenea, că o înţelegere bilaterală între Rusia şi România ar putea modifica fragilul echilibru din Balcani incitând Bulgaria şi Turcia să atace Serbia şi Grecia. Sazonov s-a arătat sensibil la rezervele României şi, la 26 septembrie, a făcut o nouă propunere, cerând doar o neutralitate binevoitoare din partea României, în schimbul recunoaşterii de către Rusia a pretenţiilor teritoriale ale României faţă de Austro-Ungaria. Procedând astfel, el nu a ţinut seama de îngrijorarea unora dintre colegii săi potrivit cărora o extindere a României pe baza principiilor etnice ar putea prea bine să ridice problema Basarabiei. Când întrebarea i-a fost pusă ministrului român, Constantin Diamandi, acesta a evitat un răspuns direct. I-a spus lui Sazonov că motivul diferendelor care despărţiseră ţările lor în 1877–1878 a fost tratamentul arbitrar aplicat României de către Gorceakov şi şi-a exprimat speranţa că politica lui Sazonov va duce la „încredere reciprocă”.{243} Acordul a fost încheiat la 1 octombrie, odată cu schimbul de scrisori între Sazonov şi Diamandi. Brătianu făcuse tratatul cu autorizarea Regelui. Se pare că Regele Carol mai credea încă în victoria Germaniei, dar după Bătălia de pe Marna, care a oprit înaintarea germană în Franţa, acesta a considerat că un acord care să asigure neutralitatea Rusiei ar fi de mare valoare strategică pentru România.

Negocierile între Rusia şi România pentru un tratat de alianţă mai angajant au continuat cu intermitenţe în întreg anul 1915 şi la începutul celui următor. Brătianu, care îşi asumase în mod clar, după moartea Regelui Carol,

răspunderea pentru politica externă, a formulat pretenţii suplimentare pentru intrarea României în război. El avea un mare respect pentru puterea militară şi economică a Germaniei şi era hotărât să nu intre prematur în război. Cea mai importantă dintre condiţiile sale era obţinerea unei garanţii scrise că România va primi Transilvania, Bucovina şi Banatul ca răsplată pentru serviciile aduse. Atât el, cât şi majoritatea politicienilor români considerau că această cerinţă era perfect justificată de istorie şi de caracterul etnic al acestor teritorii. Având neîndoielnic în minte campania din 1877–1878, Brătianu a insistat, de asemenea, pentru încheierea unei convenţii militare separate cu Rusia, care să specifice condiţiile de cooperare între cele două armate şi să limiteze libertatea de mişcare a armatei ruse pe teritoriul românesc. Era, de asemenea, deosebit de conştient de izolarea geografică a ţării sale în raport cu Aliaţii occidentali şi a căutat să obţină garanţii din partea acestora în legătură cu un flux continuu de armament şi provizii, care ar fi putut parveni doar prin Rusia. Nefericita campanie a Dardanelelor din aprilie-decembrie 1915 şi faptul că forţele expediţionare britanice şi franceze de la Salonic n-au reuşit să realizeze nimic în toamna acelui an cu greu ar fi putut să-l liniştească. În acelaşi timp, Sazonov se ferea să-şi asume angajamente politice prea mari, iar conducătorii militari ruşi nu se puteau hotărî dacă deschiderea unui front românesc ar ajuta sau ar dăuna cauzei lor.

Marea Britanie şi Franţa se pronunţau pentru intrarea imediată a României în război, dar aveau dubii serioase cu privire la capacitatea armatei române de a duce un război susţinut împotriva Puterilor Centrale. Liderii britanici aveau la rândul lor rezerve în privinţa pretenţiilor teritoriale ale României faţă de Austro-Ungaria. Nu se deciseseră încă în legătură cu desfiinţarea Dublei Monarhii, întrucât doreau să menţină un stat puternic în răsăritul Europei Centrale, pentru a contrabalansa puterea Rusiei. Mai mult decât atât, nu aveau intenţia să sacrifice interesele Serbiei în Banat pentru a satisface cererile „exagerate” ale României. În ceea ce priveşte

acţiunile militare, de care Brătianu a condiţionat alierea cu Antanta, factorii de decizie politică britanici au arătat puţin interes pentru organizarea unei ofensive aliate pe frontul de la Salonic, pe motivul că preţioasele resurse ar putea fi mai bine folosite în altă parte. Totuşi, în ciuda rezervelor lor, aceştia au sprijinit în general iniţiativa franceză de atragere a României în război.

În primul an de război, relaţiile politice ale României cu Puterile Centrale au devenit din ce în ce mai încordate din cauza refuzului lui Brătianu de a renunţa la neutralitate. Pentru a-l câştiga de partea lor, Viena şi Berlinul au încercat tot felul de metode de persuasiune. Au făcut mari presiuni asupra lui Istvan Tisza, prim-ministrul ungar, pentru a-l determina să acorde concesii românilor din Transilvania sau chiar să permită armatei române să ocupe o parte din această provincie sub pretextul apărării ei împotriva unei invazii ruseşti. Dar Tisza nici n-a vrut să audă. Tuturor acestor stăruinţe, le-a replicat că dacă li se va da mai mult, românii vor cere şi mai mult. În loc de concesii, el recomanda adoptarea unei atitudini dure faţă de România drept o politică mult mai eficace.{244}

Puterile Centrale au încercat din nou să joace „cartea bulgară". Reprezentanţii lor evocau neîncetat pe lângă Brătianu posibilitatea aderării Bulgariei la Tripla Alianţă şi disponibilitatea acesteia din urmă de a-i satisface ambiţiile teritoriale, inclusiv recuperarea Sudului Dobrogei. În ceea ce-l priveşte, Czernin, convins că Brătianu era prea puternic angajat faţă de Antantă pentru a-l putea câştiga de partea lui, fie prin linguşeli, fie prin ameninţări, a acţionat pentru instalarea unui guvern conservator, condus de Alexandru Marghiloman sau de alt politician progerman, în locul liberalilor. Dar nu i-a reuşit nimic. Brătianu a refuzat să se clintească, evocând incapacitatea sa de a guverna „împotriva ţării", care, toate părţile o recunoşteau, avea sentimente deosebite de simpatie pentru Franţa şi Marea Britanie. Nici Regele, care nu aproba pe deplin acţiunile lui Brătianu, nu a putut fi convins să-l schimbe din funcţia de prim-ministru.

Ferdinand, evident influenţat de Brătianu, şi-a exprimat îndoiala că Puterile Centrale ar putea câştiga războiul. În orice caz, Brătianu, şi nu el, deţinea controlul deplin asupra guvernului. Conservatorii – singura alternativă în raport cu liberalii – nu mai erau acum decât o rămăşiţă palidă a puternicului partid de odinioară, care, sub Carol, şi-ar fi înlocuit rivalii într-un moment atât de critic.

Viaţa politică internă în timpul celor doi ani de neutralitate a fost dominată de ideea războiului. În sânul ambelor partide politice majore, au apărut semnificative diferenţe de opinii cu privire la neutralitate sau intervenţie. Conservatorii n-au reuşit să-şi păstreze măcar o aparenţă de coeziune. Un grup, condus de Alexandru Marghiloman şi Titu Maiorescu, ce era în mod tradiţional progerman, se exprima în favoarea neutralităţii, dar dorea să fie menţinute bunele relaţii cu Puterile Centrale. Celălalt, un grup mai mic, strâns în jurul lui Nicolae Filipescu, cerea intrarea imediată a României în război de partea Antantei şi se situa astfel aproape de conservatorii democraţi ai lui Take Ionescu, care, la rândul lor, doreau să se treacă la acţiune imediată împotriva Austro-Ungariei. Cu toate că ambele grupuri recunoşteau primejdiile unei acţiuni precipitate, ele erau impulsionate de nevoia de „eliberare" a Transilvaniei şi de realizare a unităţii naţionale. La polul opus se afla Petre Carp cu o mână de suporteri. Aceştia insistau în continuare asupra necesităţii ca guvernul să-şi onoreze angajamentele asumate prin tratatele cu Puterile Centrale, dar nu au fost luaţi în seamă. Ruptura finală între aripile Marghiloman şi Filipescu a avut loc la congresul partidului din 18 mai 1915. Cauzele erau adânc înrădăcinate: rivalitatea pentru conducerea partidului şi acutele divergenţe cu privire la politica externă.{245} Eforturile ulterioare de a remedia ruptura şi de a reconstitui un Partid Conservator unit şi puternic au eşuat. Iniţiativa cea mai promiţătoare – „fuziunea" din 1916a aripii Filipescu cu partidul lui Take Ionescu – a fost lipsită de substanţă şi nu a reuşit să ofere conservatorilor nicio şansă de revitalizare.

Partidul Liberal rămăsese mai mult sau mai puţin unit.

Majoritatea sprijinea politica guvernului de „neutralitate”. Brătianu evita să facă declaraţii publice cu privire la politica externă, dar în timp ce nu-i oprea pe ceilalţi să-şi exprime în parlament propriile lor opinii, adesea patetice, el refuza să ia vreo poziţie. Situaţia europeană generală părea să-i justifice prudenţa. Incapacitatea Puterilor Centrale de a obţine o victorie rapidă pe frontul de Vest şi necesitatea de a obţine angajamente ferme din partea Aliaţilor de sprijinire a pretenţiilor teritoriale ale României înainte de a se porni la o acţiune decisivă au consolidat politica sa de neimplicare şi l-au protejat împotriva criticilor.

La congresul său extraordinar din 23 august 1914, micul Partid Social-Democrat a votat împotriva intrării în război, dar a aprobat mobilizarea în vederea apărării integrităţii teritoriale a ţării. În cursul celor doi ani ce au urmat, majoritatea socialiştilor a continuat să se pronunţe în favoarea strictei neutralităţi, dar câţiva au cerut o mai mare înţelegere pentru aspiraţiile naţionale. Constantin Dobrogeanu-Gherea a oferit justificarea teoretică pentru poziţia socialiştilor cu privire la neutralitate. El s-a pronunţat pentru o soluţionare paşnică a diferendelor internaţionale ca regulă generală, dar a făcut o excepţie în cazul războaielor de eliberare naţională, care reprezentau culminarea unei lungi perioade de luptă. De aceea, el a considerat primul război balcanic ca justificat, cel puţin în parte, pentru că originile lui se regăseau în trecut, în „tragicele evenimente petrecute cu 500 de ani înainte”, dar a condamnat cel de-al doilea război balcanic, ca simplă expresie a rivalităţilor dintre „clasele exploatatoare” din câteva ţări balcanice. El a plasat în aceeaşi categorie şi noul conflict european, denunţându-l drept un război imperialist clasic, dus pentru dobândirea dominaţiei economice asupra lumii. Singura politică pe care o avea de urmat România era, de aceea, stricta neutralitate, întrucât naţiunile mici puteau participa la o astfel de conflagraţie doar ca pioni ai Marilor Puteri sau ca obiecte de compensaţie între ele.{246}

Neutralitatea nu putea proteja economia românească împotriva războiului. Toate ramurile au fost afectate. Industria

a fost încet-încet orientată spre satisfacerea necesităţilor militare, întrucât guvernul Brătianu se străduia să pregătească armata de luptă. Dar nivelul scăzut al industrializării, în special în metalurgie şi în ramurile conexe, precum şi lipsa de mână de lucru calificată se făceau acut simţite. Ca atare, liberalii au fost nevoiţi să comande urgent echipamentul militar necesar din străinătate.

Agricultura a fost afectată negativ de distrugerea pieţelor tradiţionale din străinătate şi de pregătirile de război pe plan intern. Mobilizarea, care s-a accelerat după aprilie 1915, a provocat greutăţi mai ales gospodăriilor mici, deoarece le-a lipsit de principala lor sursă de mână de lucru, într-un moment în care povara suplimentară reprezentată de rechiziţiile de stat în animale şi hrană cădea în special pe umerii lor. Drept rezultat, mulţi ţărani nu şi-au putut plăti impozitele faţă de stat sau datoriile personale şi şi-au pierdut astfel pământul.

Pentru a rezolva criza economică din ce în ce mai serioasă, guvernul şi-a intensificat intervenţia în domeniul economiei. {247} Preocuparea sa imediată a fost asigurarea unor cantităţi suficiente de alimente pentru consumul intern, acoperirea nevoilor armatei şi furnizarea necesarului de materii prime pentru industrie. O serie de decrete din 1914 şi 1915 au restrâns exportul unei lungi liste de articole şi au impus noi şi grele taxe de export, plătibile în unele cazuri în aur, dar, din cauza presiunilor exercitate de marii producători şi exportatori, porumbul, alimentul de bază al majorităţii populaţiei, nu a fost protejat, iar în 1915 au fost ridicate şi interdicţiile anterioare cu privire la exportul altor grâne. Întrucât rezervele de alimente se diminuau, au fost reimpuse, la începutul anului 1916, restricţiile asupra exporturilor. Guvernul a fost confruntat de asemenea cu efectele financiare ale războiului, care s-au făcut resimţite aproape imediat. Disponibilitatea de credite s-a limitat serios, dat fiind că băncile străine şi-au retras sume mari de capital, iar noile investiţii străine încetaseră aproape cu totul. Sursele interne de credit s-au dovedit insuficiente pentru acoperirea nevoilor

economice normale şi a costurilor suplimentare ale armamentelor. Guvernul, în disperare de cauză şi în secret, s-a orientat pentru împrumuturi către Italia şi Marea Britanie. Cea din urmă a acordat două împrumuturi de cinci şi respectiv de şapte milioane de lire în 1915, în vederea cumpărării de echipament militar de la firme britanice, împrumuturi ce erau evident menite să atragă România mai aproape de Antantă. Guvernul a luat de asemenea măsuri de creştere a livrărilor de arme şi muniţii. În 1915 a înfiinţat Comisia Tehnică Industrială, menită să supravegheze producţia de echipament militar, şi Direcţia Generală a Muniţiilor pentru a obţine materiile prime necesare pentru realizarea obuzelor, cartuşelor şi grenadelor. Rezultatele au fost încurajatoare, dar, aşa cum o vor dovedi evenimentele, producţia nu reuşea să satisfacă necesităţile unei campanii moderne de mare anvergură.

Războiul a cauzat şi o reorientare generală a comerţului exterior al României. Până în vara anului 1914, 80 la sută din exporturile României trecuseră prin gurile Dunării, Marea Neagră şi Strâmtori, dar închiderea Strâmtorilor de către Turcia a deteriorat serios orientările tradiţionale ale comerţului. Relaţiile comerciale ale României cu Marea Britanie, Franţa, Belgia şi Olanda, în special, au fost restrânse serios, o situaţie ce a dus la creşterea comerţului cu Puterile Centrale.{248} Germania şi Austro-Ungaria, care livrau deja României 60 la sută din importurile sale şi preluau 20 la sută din exporturile acesteia, şi-au reîntărit poziţia pe piaţa românească. Între 1914 şi 1916, participarea Germaniei la comerţul exterior românesc a crescut de la 23 la 29,4 la sută, iar a Austro-Ungariei de la 18,5 la 47,9 la sută. România exporta mari cantităţi de grâne şi de petrol ambelor ţări şi este evident că se afla pe un loc de frunte în planurile de război ale Puterilor Centrale, ca furnizor de alimente şi materii prime. În schimb, guvernul român a căutat să cumpere echipament militar deopotrivă din Germania şi Austro-Ungaria, dar ambele, conştiente de direcţia în care erau îndreptate sentimentele României, nu-i dădeau decât o mică parte din

articolele cerute şi insistau să se facă plata imediat pentru toate bunurile trimise.

Pe măsura desfăşurării războiului, s-au intensificat şi presiunile diplomatice asupra lui Brătianu, pentru a-l convinge să renunţe la neutralitate. În primăvara anului 1916, Franţa şi Rusia au folosit toate mijloacele pentru a câştiga adeziunea României la Antantă în timp util, astfel ca ea să coincidă cu ofensiva generală a Aliaţilor, planificată atât pe frontul de Est, cât şi pe frontul de Vest. La 16 iunie, ministrul Franţei la Bucureşti, Camille Blondel, l-a informat sec pe Brătianu că sosise vremea pentru o decizie. Brătianu a cerut un răgaz, dar şi-a dat seama acum că nu va mai putea fi menţinută politica de neutralitate. Totuşi, a o abandona ar fi însemnat să-şi expună ţara unui pericol incalculabil, întrucât nimic din ceea ce se întâmplase din vara anului 1914 până atunci nu-l convinsese că Aliaţii puteau asigura un ajutor potrivit ţării sale. Era, de asemenea, dureros de conştient cât de expusă era graniţa de sud a României, odată cu intrarea Bulgariei în război de partea Puterilor Centrale în octombrie 1915. Tocmai de aceea, el a cerut îndeplinirea unei serii de condiţii menite să protejeze ţara sa din punct de vedere militar şi să garanteze înfăptuirea pretenţiilor sale teritoriale. El dorea: un angajament comun din partea Rusiei şi a Italiei de aprovizionare cu 300 de tone de muniţii zilnic pe întreaga durată a războiului; o ofensivă generală aliată pe toate fronturile pentru a coincide cu atacul României împotriva Austro-Ungariei; o ofensivă rusească în Bucovina şi Galiţia pentru a apăra flancul de nord al României; trimiterea de trupe ruseşti în Dobrogea pentru a proteja sudul României împotriva unui atac bulgar sau, dacă acest lucru nu era posibil, o ofensivă comună franco-britanică împotriva Bulgariei, pornită de la Salonic. Brătianu a insistat de asemenea asupra încheierii unui tratat politic cu Aliaţii, care să garanteze unirea Transilvaniei şi Bucovinei cu România, în concordanţă cu frontierele pe care le indicase în negocierile purtate cu Rusia în 1915. Când i-a prezentat aceste condiţii lui Blondel, la 4 iulie, el i-a asigurat pe Aliaţi că, dacă acceptă

aceste condiţii, România ar putea începe operaţiunile militare la puţin timp după 1 august.{249}

Deşi negocierile aveau să mai dureze alte şase săptămâni, propunerile lui Brătianu au pus efectiv capăt unei perioade de incertitudine de doi ani. N-a făcut acest pas cu uşurinţă. Aşa că, la sfârşitul lunii iunie, el ezita încă să ia un angajament final faţă de Aliaţi. Principalul motiv era acum, aşa cum fusese şi în 1914 şi în 1915, folosirea războiului pentru a realiza unitatea naţională, prin dobândirea Transilvaniei şi Bucovinei de la Austro-Ungaria. Hotărârea sa de a acţiona fusese influenţată de intensificarea luptelor şi, paradoxal, de ceea ce percepea el a fi perspectivele sporite de pace. Ofensiva rusă din Galiţia, începută în primele zile ale lunii iunie de către generalul Brusilov, constituise un factor hotărâtor în calculele lui Brătianu, întrucât arătase slăbiciunea militară a Austro-Ungariei şi, combinată cu zvonurile despre sondajele de pace din partea Puterilor Centrale, sugerase că o pace generală ar putea fi aproape. Brătianu se temea că dacă beligeranţii vor ajunge la o reglementare înainte ca România să intre în război, „câştigându-şi" astfel dreptul de a participa la împărţeală, ocazia de a crea România Mare va fi pierdută. Ştia de asemenea că dacă era să obţină teritoriu din partea Austro-Ungariei, avea nevoie de sprijinul Franţei şi al Marii Britanii la Conferinţa de Pace şi că nu putea, tocmai de aceea, să-şi permită să le dezamăgească în acest moment critic, aşa cum făcuse în 1915, când şovăise să se alăture Antantei.

Toate aceste considerente au coincis cu o hotărâtă ofensivă diplomatică aliată la sfârşitul lunii iunie. Franţa şi Rusia şi-au folosit toate mijloacele de convingere pentru a-l constrânge pe Brătianu să intre imediat în război, formulând, într-adevăr, un ultimatum, în sensul că, dacă nu răspunde cererilor lor, acesta nu se poate aştepta să-şi vadă îndeplinite obiectivele teritoriale. Totuşi, Rusia ezita să satisfacă toate cererile lui Brătianu, împrejurare care a blocat o înţelegere până la începutul lui august. Atunci, marii comandanţi ruşi ajunseseră la convingerea că sprijinul armatei române împotriva Austro-Ungariei ar fi avantajos, dar politicienii ruşi continuau să

considere condiţiile lui Brătianu drept „exagerate”. Intervenţia Franţei, sprijinită de Marea Britanie şi Italia, a înfrânt în cele din urmă reţinerea Rusiei. Franţa a oferit o formulă flexibilă, potrivit căreia Rusia acorda, deocamdată pe hârtie, tot ceea ce dorea Brătianu, chiar egalitate cu ceilalţi aliaţi la Conferinţa de Pace, dar dacă, la sfârşitul războiului, se dovedea că toate condiţiile României nu puteau fi îndeplinite, Franţa propunea ca, în cazul acesta, principalii Aliaţi să forţeze pur şi simplu România să accepte mai puţin decât i se promisese. În cele din urmă, la 17 august 1916, Brătianu şi reprezentanţii diplomatici ai Franţei, Marii Britanii, Rusiei şi Italiei la Bucureşti au semnat convenţii politice şi militare, stipulând condiţiile intrării României în război. De importanţă imediată au fost prevederile referitoare la un atac împotriva Austro-Ungariei, care să înceapă nu mai târziu de 28 august, şi recunoaşterea dreptului românilor din Austro-Ungaria la autodeterminare şi la unire cu Regatul României.

Consiliul de Coroană al României a aprobat formal tratatele şi a declarat război Austro-Ungariei la 27 august. În ziua următoare, Germania a declarat război României. I-au urmat Turcia, la 30 august, şi Bulgaria, la 1 septembrie.

RĂZBOIUL, 1916–1918

În ajunul celei mai importante campanii pe care o dusese din anii 1877–1878, armata română îşi dublase aproape rândurile faţă de ceea ce fusese cu trei ani mai înainte. Efectivele sale crescuseră de la 10 600 ofiţeri, 460 000 soldaţi şi 150 000 cai în 1913 la 19 843 ofiţeri, 813 758 soldaţi şi 281 210 cai în 1916. Dar mobilizarea agravase vechile deficienţe sub raportul echipamentului şi aprovizionării. Industria românească putea satisface doar o mică parte a necesităţilor armatei. De exemplu, putea asigura zilnic doar două obuze pentru fiecare tun şi un singur cartuş pentru fiecare puşcă. În ciuda eforturilor lui Brătianu de a spori producţia de armament, armata trebuia să se bazeze pe

cumpărările de arme şi muniţii de toate felurile din exterior. În anii antebelici, Germania şi Austro-Ungaria fuseseră principalii furnizori de echipament militar, dar după declanşarea războiului şi după ce guvernul său s-a apropiat tot mai mult de Antantă, Brătianu a încercat să reducă dependenţa armatei de Puterile Centrale. Prima serie de noi înţelegeri pentru cumpărarea de armament se făcuse cu Franţa la 21 martie 1915. Dar transportul achiziţiilor din Vest spre România s-a dovedit dificil. Singura rută utilizabilă a fost aceea prin Salonic către Turnu Severin. Dar această linie de aprovizionare a fost tăiată de atacul bulgar asupra Serbiei în octombrie 1915. După aceea, până în noiembrie 1917, aprovizionările aveau să parvină pe o rută lungă, ocolită, trecând prin porturile ruseşti Arhanghelsk de la Marea Albă şi Vladivostok de la Pacific.

Armata română a intrat astfel în război inadecvat echipată şi nesigură în privinţa surselor de aprovizionare. Cele mai serioase deficienţe priveau artileria grea, mitralierele şi avioanele. În timp ce o divizie românească dispunea în medie de trei până la patru piese de artilerie de câmp, 1–2 mitraliere grele la fiecare batalion, o divizie germană sau austro-ungară avea şase până la şapte piese de artilerie de câmp şi şase până la opt mitraliere grele, precum şi douăsprezece mitraliere uşoare, de care forţele româneşti erau lipsite în totalitate. Forţa aeriană a României era alcătuită din douăzeci şi opt de avioane, toate vechi şi incapabile să depăşească o viteză de 80 km/h. Existau de asemenea şi alte lipsuri. Reţeaua feroviară era prost concepută pentru a asigura mişcarea trupelor şi a proviziilor către front, iar numărul de locomotive şi vagoane era prea mic pentru a asigura traficul militarilor şi al civililor în acelaşi timp. Concentrarea rapidă a armatei făcea ca mulţi ofiţeri şi soldaţi să fi rămas la nivelul unei instrucţii rudimentare. Se resimţea foarte mult lipsa unor ofiţeri experimentaţi şi bine instruiţi. Erau probleme vechi, răspunderea revenind atât guvernelor conservatoare, cât şi celor liberale, întrucât acordaseră o prea mică atenţie unor asemenea chestiuni după dobândirea independenţei. Acum, pe

câmpul de luptă, aceste deficienţe se manifestau cu toate consecinţele lor inevitabile.

Obiectivele iniţiale încredinţate armatei române erau ambiţioase şi, aşa cum au arătat evenimentele, nerealiste. Înaltul Comandament a căutat, la început, să cureţe Transilvania de forţele inamice şi apoi şi-a propus să înainteze pe valea Tisei şi pe valea Dunării pentru a lipsi armata austro-ungară de principalele surse de alimente. A pus la dispoziţia acestor operaţii trei pătrimi din forţele sale, adică în jur de 420 000 de oameni. În sud, staţiona o armată de 142 000 de oameni, pentru a apăra frontiera împotriva unui atac bulgaro-german şi pentru a asigura acoperire debarcării trupelor ruseşti în Dobrogea. Odată ce acestea din urmă s-au instalat pe poziţie, armatele române şi ruse urmau să pornească la ofensivă în nord-estul Bulgariei şi să stabilească o linie defensivă permanentă, mergând de la Rusciuc până la Vama.

Prima fază a acestui mare plan a început în noaptea de 27/28 august, când trupele române au trecut frontiera în Transilvania. Întâlnind doar o slabă rezistenţă, ele au ocupat Braşovul la 30 august, şi la 2 septembrie au preluat sub control principalele trecători ale Carpaţilor. În următoarele câteva zile, acestea au intrat în Făgăraş, Miercurea Ciuc şi Odorhei şi au avansat până în apropierea oraşelor Sibiu şi Sighişoara. Apoi, la 8 septembrie, înaltul Comandament a ordonat pe neaşteptate o oprire a ofensivei, în ciuda succeselor iniţiale, campania nu s-a desfăşurat cu suficientă vigoare, pentru a fructifica la maximum avantajul dat de lipsa de pregătire a inamicului. Înaintarea medie zilnică fusese doar de doi sau trei km, un ritm care a permis armatelor germană şi austro-ungară să primească întăriri şi să se regrupeze pentru o contraofensivă.

Principala raţiune a opririi ofensivei în Transilvania a fost alarmanta întorsătură a evenimentelor în sud. Armata bulgară, sprijinită de forţele germane, toate comandate de către feldmareşalul August von Mackensen, pornise la ofensivă la 31 august şi capturase Turtucaia la 6 septembrie, precum şi Silistra la 8 septembrie. Confruntat cu înaintarea constantă a

inamicului, înaltul Comandament român a hotărât să întărească frontul din Dobrogea prin transferarea rezervelor din Transilvania. Tactica a funcţionat, iar rezistenţa românilor a devenit mai îndârjită. Deşi forţele bulgare şi germane au continuat să înainteze spre nord în Dobrogea, ele au fost oprite în cele din urmă la sud de Constanţa, la 19 septembrie. Generalul Alexandru Averescu, noul comandant al Armatei 3 din sud, a elaborat un plan cutezător de contraatac în spatele liniei bulgaro-germane venind de peste Dunăre, combinat cu un asalt frontal în Dobrogea. Aceasta a fost aşa-zisa operaţiune Flămânda, după numele micului port aflat la răsărit de Giurgiu, unde a început campania. Atât opinia publică românească, cât şi trupele de pe front îşi puneau mari speranţe într-o victorie decisivă a lui Averescu, care comandase una din loviturile din Transilvania şi al cărui nume era extraordinar de popular. Forţele româneşti au trecut fluviul la 1 octombrie şi şi-au atins obiectivele iniţiale. Dar operaţia a fost abrupt oprită şi trupele au fost retrase peste Dunăre, la 4 şi 5 octombrie, pentru a face posibilă consolidarea frontului din Transilvania, unde o periculoasă contraofensivă austro-germană era în plin avânt.

În Transilvania, armata română a rezistat pe toate fronturile între sfârşitul lui septembrie şi sfârşitul lui octombrie, odată ce s-a retras spre linia Carpaţilor şi a stabilit poziţii defensive puternice în trecători. Dar contraofensiva inamică a recucerit aproape întreg teritoriul pierdut în favoarea românilor în primele două săptămâni de campanie. În extremitatea vestică a frontului, după bătălia de la Sibiu, din 26–28 septembrie, românii au fost obligaţi să se retragă spre sud de-a lungul Oltului, iar în est, aceştia au evacuat Braşovul la 8 octombrie. Dar până la sfârşitul lunii, armata română, aflată acum sub comanda lui Averescu, a păstrat controlul asupra trecătorilor, care barau drumul spre Bucureşti şi câmpia Munteniei.

Principalul obiectiv al lui Erich von Falkenhayn, care îşi asumase la 30 septembrie comanda armatelor germane şi austro-ungare din Transilvania, era acela de a forţa trecătorile

Bran şi Predeal, la sud de Braşov, pentru o rapidă înaintare spre Bucureşti, ceea ce, sconta el, va despărţi armatele române din Moldova de acelea din Muntenia şi va obliga România să capituleze. Spre nord, trupele lui Falkenhayn au încercat să invadeze Moldova prin larga vale a Oituzului, dar ele au fost respinse dincolo de graniţă, ca urmare a unor bătălii grele desfăşurate între 18 şi 27 octombrie. La capătul de vest al frontului de pe Carpaţi, eforturile germane de străpungere a munţilor de-a lungul Jiului, între 23 şi 28 octombrie, au fost zădărnicite de înverşunata rezistenţă românească.

Falkenhayn a reunit rapid o forţă nouă, mai puternică, pe râul Jiu, compusă din patru divizii de infanterie şi două divizii de cavalerie, lansând la 11 noiembrie o viguroasă ofensivă care s-a dovedit a fi începutul unei catastrofe militare pentru România. Întâmpinând rezistenţa unei singure divizii române, germanii au realizat o pătrundere, cucerind oraşele Târgu Jiu şi Craiova la 17 noiembrie şi, respectiv, 21 noiembrie. Trupele române s-au retras către Olt, dar linia de apărare de aici nu a putut fi menţinută, din cauza superiorităţii inamice în efective şi sub raportul puterii de foc. Lupta decisivă a avut loc mai către est, pe Argeş şi pe Neajlov, între 30 noiembrie şi 3 decembrie. Înfrângerea armatei române de aici a dus la o retragere generală către est, iar la 6 decembrie, trupele germane au intrat în Bucureşti. Armata română a stabilit o serie de linii de apărare temporare mai spre est, până când frontul s-a stabilizat în sfârşit la 10 ianuarie de-a lungul Dunării şi al Şiretului în sudul Moldovei şi către nord, la vest de Şiret. Campania care începuse sub auspicii favorabile, cu aproximativ patru luni înainte, prin pătrunderea românească în Transilvania, se terminase astfel într-un mod dezastruos. Românii suferiseră pierderi grele în efective – circa 250 000 de soldaţi, morţi, răniţi sau luaţi prizonieri, adică aproape o treime din forţele mobilizate în august 1916 – şi în echipament, reprezentând două treimi din armele din dotarea individuală, jumătate din mitralierele armatei şi o pătrime din tunuri. Peste jumătate din teritoriul ţării, în care se aflau cele mai importante regiuni agricole şi centre industriale, a fost

ocupat de către inamic.

Principalele cauze ale înfrângerii armatei române au fost subdezvoltarea industrială a ţării şi lipsa de echipament adecvat pentru armată. Marele Stat Major român nu pregătise un plan de operaţii suficient de cuprinzător şi de detaliat, care ar fi fost esenţial pentru coordonarea forţelor dispersate pe un front de luptă atât de întins. Aşa cum au dovedit-o evenimentele, transferarea improvizată a unităţilor de pe un front pe altul a slăbit capacitatea ofensivă şi defensivă a armatei în întregul ei. Lipsa de ofiţeri şi insuficienta instruire a majorităţii trupelor de pe linia frontului au făcut ca aceste probleme să fie şi mai serioase. În sfârşit, armata română a fost nevoită să se confrunte cu o concentrare de forţe inamice mult mai puternică decât cea aşteptată, ca urmare a eşecului ofensivei ruseşti în Galiţia şi inexistenţei unui susţinut atac aliat pe frontul de la Salonic şi pe cel italian.

Una dintre primele măsuri ale lui Brătianu, după evacuarea Regelui şi a miniştrilor acestuia de la Bucureşti la Iaşi, a fost să formeze un guvern de unitate naţională la 24 decembrie 1916. Take Ionescu şi un număr de conservatori democraţi au strâns rândurile cu liberalii, însă conservatorii au rămas deoparte. Deplin conştient de moralul scăzut în rândul soldaţilor din cauza înfrângerii suferite şi temându-se de tulburări sociale de amploare, provocate de greutăţile extreme prin care treceau toate păturile populaţiei, Brătianu a făcut din reformele agrară şi electorală principalul obiectiv de politică internă al guvernului de coaliţie.

Revoluţia rusă din martie 1917 a dat un imbold reformei. Posibilele repercusiuni ale revoluţiei asupra soldaţilor şi ţăranilor români au provocat o adevărată alarmă în cercurile guvernamentale. Mulţi politicieni se temeau că această „contagiune” se va răspândi cu repeziciune din Rusia, peste Prut, în Moldova. Sub presiunea acestor evenimente, Regele a dat o proclamaţie către trupele sale, la 5 aprilie 1917, promiţându-le pământ şi drept de vot de îndată ce războiul avea să ia sfârşit. Acest gest a fost sprijinit atât de liberali, cât şi de conservatori şi părea să aibă efectul dorit asupra

moralului armatei.

La 6 mai, Brătianu a propus în Camera Deputaţilor adoptarea unor noi legi, agrară şi electorală. Proiectele pe care le-a introdus guvernul erau destinate să modifice articolele Constituţiei, care interziceau exproprierea proprietăţii private, indiferent de motiv, cu excepţia utilităţii publice (apărarea naţională sau drumuri şi căi ferate) şi care restrângeau dreptul la vot în asemenea măsură încât majoritatea ţărănimii era în fapt privată de acesta. Nou propusa reformă agrară lărgea noţiunea de utilitate publică, pentru a include creşterea suprafeţelor gospodăriilor ţărăneşti, şi a permis exproprierea pământurilor deţinute de Coroană, instituţiile publice şi private, străini, moşierii absenţi din ţară şi a două milioane de hectare în plus aparţinând moşierilor. În sfârşit, aceasta menţiona că, în răstimp de şase luni de la sfârşitul războiului, Legislativul va aproba o lege materializând aceste principii generale şi stabilind în detaliu mijloacele prin care acestea pot fi duse la îndeplinire. Cât priveşte reforma electorală, guvernul a propus introducerea imediat după război a votului universal pentru toţi bărbaţii de peste 21 de ani.

Cea mai semnificativă opoziţie faţă de coaliţia guvernamentală a venit din partea nou formatului Partid al Muncii, care fusese constituit la 1 mai de câţiva deputaţi conduşi de George Diamandi şi dr. Nicolae Lupu, precum şi de un număr de intelectuali, aparţinând cu toţii aripii stângi a Partidului Liberal. Aceştia doreau să meargă mai departe şi mai rapid decât Brătianu în privinţa reformelor electorală şi agrară. Nu numai că cereau adoptarea imediată a votului universal şi acordarea unui lot de câte 5 ha de teren tuturor ţăranilor care nu posedau pământ (în schimbul unei compensaţii acordate moşierilor), ci şi susţineau un amplu program de reformă socială, care includea naţionalizarea bogăţiilor minerale şi a Băncii Naţionale, un impozit progresiv pe venituri şi o legislaţie a muncii permiţând grevele şi autorizând contractele colective între muncitori şi patroni.{250} Brătianu i-a refuzat acestui partid publicarea programului, pe

motivul că situaţia gravă în care se afla ţara făcea de neacceptat orice fel de chemare la conflict social. Partidul Muncii n-a avut succes în dobândirea de sprijin pentru programul său şi s-a destrămat în decembrie 1918. Conducătorii lui s-au alăturat altor partide, în special nou constituitului Partid Ţărănesc.

Majoritatea liberală şi-a trecut cu repeziciune legile prin cele două Camere ale Parlamentului, o grabă care sugerează cât de urgentă devenise nevoia de a pacifica masele populare. La 14 iunie, Camera Deputaţilor a adoptat proiectul guvernamental de revizuire a Constituţiei cu 130 voturi pentru şi 14 contra, iar Senatul a urmat-o la 20 iunie, cu 79 de voturi pentru şi 5 voturi contra. La 19 iulie. Regele a sancţionat cele două hotărâri printr-un decret amendând articolele 19, 57 şi 67 ale Constituţiei.

În domeniul relaţiilor externe, Brătianu a acţionat între timp cu fervoare pentru a stabili strânse relaţii cu guvernul provizoriu de la Petrograd, pentru a întări cooperarea militară româno-rusă pe frontul din Moldova şi pentru a menţine fluxul de livrări provenind de la aliaţii occidentali prin porturile ruseşti. El a petrecut o săptămână (5–12 mai) la Petrograd pentru a-i cunoaşte pe noii conducători ruşi. A ieşit satisfăcut de la întâlnirile cu ministrul de Război, Aleksandr Gucikov, şi ministrul de Externe, Pavel Miliukov, primind asigurări că livrările vor continua să parvină armatei române. A recunoscut însă situaţia precară în care se găsea guvernul provizoriu şi era evident îngrijorat de lipsa de cooperare între acesta şi „comitet”, aşa cum îi spunea el Sovietului Muncitorilor şi Ţăranilor din Petrograd, care, observa el, dobândea putere şi influenţă.{251}

Reorganizarea armatei române a fost încheiată până în iunie 1917, în cele mai dificile condiţii. Efectele unei ierni aspre şi ale unei epidemii de tifos exantematic, pierderile grele de cai, care au afectat atât transportul de provizii, cât şi efectivele cavaleriei, precum şi lipsa de armament de toate felurile trebuiau depăşite înainte ca armata să poată spera din nou să pornească la luptă. Din fericire, iarna şi epuizarea de

ambele părţi au limitat luptele în această perioadă la ciocniri locale neconcludente. Misiunea militară franceză, condusă de generalul Henri Berthelot, care a sosit în România în octombrie 1916, a contribuit în mod semnificativ la această muncă de reorganizare. Compusă din aproximativ 1 500 persoane, incluzând aproape 300 ofiţeri, aceasta a furnizat o instruire specializată pentru folosirea noilor arme şi aplicarea noilor tactici, în special în ducerea unui război de poziţie. Berthelot însuşi a câştigat încrederea Regelui şi a oficialităţilor române şi a exercitat o influenţă considerabilă asupra politicii militare. Prin chemarea sub arme a unui număr de noi recruţi, armata a ajuns la 700 000 de soldaţi, aproximativ 460 000 dintre aceştia fiind organizaţi în unităţi combatante regulate.

Mari cantităţi de arme – mitraliere, artilerie grea, artilerie uşoară şi grenade – au sosit în principal din Franţa, ceea ce a sporit în mod semnificativ puterea de foc a armatei. Fiecare pluton a fost asigurat cu două mitraliere uşoare şi fiecare batalion avea acum opt mitraliere grele. S-au îmbunătăţit, de asemenea, comunicaţiile, prin stabilirea legăturilor telegrafice între punctele de comandă şi unităţile de pe front, o reţea care lipsise aproape cu totul în 1916.

În iulie şi august 1917, ostilităţile s-au reluat pe frontul din Moldova. Armata română, sub comanda lui Averescu, a trecut la ofensivă la 22 iulie împotriva forţelor austro-ungare, lângă Mărăşti. Atacul a fost gândit ca o parte a unui efort general aliat, atât pe frontul de Vest, cât şi pe frontul de Est, cu scopul de a scoate Puterile Centrale din război. Obiectivul urmărit în Moldova era acela de a ţine blocate trupele germane şi austro-ungare şi de a împiedica afluirea lor către alte fronturi. Scopul imediat al atacului românesc de la Mărăşti a fost acela de a ocupa Valea Putnei la 10 km către vest, pentru a preîntâmpina o preconizată ofensivă inamică. Cu toate că Armata română a atins valea, comandantul acesteia, generalul Averescu, a dat ordin de oprire a înaintării, din cauza degradării situaţiei din Galiţia, unde trupele germane şi austro-ungare luaseră Tarnopolul din mâna ruşilor la 25 iulie. Transferarea întăririlor ruse din Moldova spre nord şi prăbuşirea moralului

şi a disciplinei în rândurile multor unităţi ruseşti i-au convins pe comandanţii români că era nevoie de prudenţă. Cu toate acestea, operaţiunea de la Mărăşti l-a făcut pe mareşalul Mackensen, care comanda Armata 9 germană la sud, să amâne propria sa ofensivă şi să-şi focalizeze operaţiile asupra unui teren mai puţin favorabil, pentru a contracara ameninţarea pe care o reprezenta înaintarea română.

Mackensen a hotărât o ofensivă pe două direcţii, prima de la sud spre nord, de-a lungul Văii Şiretului, iar a doua de la vest spre est, centrată pe Valea Oituzului. Cele două armate urmau să se întâlnească în apropierea Adjudului. Obiectivul operaţiei era să dea o lovitură decisivă forţelor române şi ruseşti, care ar fi dus la scoaterea României din război şi ar fi deschis drumul spre Odessa. Comandanţii germani contau pe menţinerea deficienţelor armatei române pe care le cunoscuseră în 1917 şi pe demoralizarea armatei ruseşti, pentru a realiza o victorie cu cel mai mic preţ posibil.

Atacul a început la 6 august în apropiere de Mărăşeşti. Bătălia, care nu s-a comparat cu nimic ca ferocitate cu luptele de uzură de pe Frontul de Vest, a atins apogeul la 19 august, când forţele române au oprit efectiv înaintarea germană. Din acel moment, până la 3 septembrie, când Mackensen a ordonat să se pună capăt ofensivei, acţiunea s-a limitat la ciocniri cu caracter local. Armata germană fusese capabilă să avanseze 6–7 km, de-a lungul unui front de 30 km, dar cu pierderi grele şi fără să-şi atingă vreun obiectiv major. Pierderile sale în morţi, răniţi şi dispăruţi s-au ridicat la circa 60 000 oameni, faţă de 27 000 oameni înregistrate de armata română. Românii puteau astfel să-şi clameze victoria în cea mai importantă bătălie pe care o duseseră în 1917. Cea de a doua, ofensiva de la Oituz, care a început la 8 august, le-a adus germanilor doar neînsemnate câştiguri teritoriale. Mackensen a oprit atacul la 3 septembrie, pentru a transfera trupele pe frontul italian. Acţiunea sa a pus în mod efectiv capăt marilor bătălii din 1917 pe frontul din Moldova. Bătăliile ce-au urmat, la scară mai mică, au avut drept efect doar puţine schimbări pe linia frontului. Românii

supravieţuiseră astfel efortului total al Puterilor Centrale de a obţine capitularea lor.

A apărut un nou pericol. La sfârşitul verii anului 1917, evenimentele revoluţionare din Rusia creaseră o situaţie instabilă de-a lungul liniei frontului şi ameninţau să distrugă stabilitatea politică şi socială din Moldova. Abdicarea Ţarului în martie anterior şi declaraţiile oficiale liberale ale noului guvern provizoriu treziseră un entuziasm extraordinar în rândul soldaţilor ruşi din Moldova. Sătui de război, ei au interpretat aceste evenimente ca un semn că pacea şi o viaţă mai bună nu erau departe. În aprilie, soldaţii ruşi au început să ţină masive adunări publice şi să organizeze demonstraţii de stradă în multe locuri din apropierea taberelor lor, cerând soldaţilor şi civililor români să li se alăture. Sunt tipice în acest sens evenimentele de la Bacău şi Tg. Ocna, două localităţi situate în apropierea frontului. La adunările de masă, ofiţerii şi soldaţii ruşi au adoptat rezoluţii cerând încheierea imediată a păcii şi şi-au proclamat sprijinul în favoarea democraţilor şi liberalilor din ţară. Aici, şi în întreaga Moldovă, au apărut soviete ale deputaţilor soldaţilor, după modelul Sovietului din Petrograd.

Sentimentul de speranţă a provocat o renaştere a activităţii politice în rândul social-democraţilor din România. Mici grupuri de socialişti urmăriseră de aproape cursul evenimentelor din Rusia şi dezbătuseră însemnătatea lor pentru România cu un marcat simţ al anticipaţiei. La Iaşi, principalul lor centru de activitate, aceştia şi-au redeschis în 1917 sediile partidului şi au început să publice un ziar, *Social-democraţia.* Militanţii şi-au făcut apariţia imediat şi au încercat să profite de faptul că oamenii obişnuiţi se săturaseră de război şi-şi puseseră speranţe în încheierea păcii pentru a-şi promova cauza. La mijlocul lunii aprilie, ei au organizat, la Iaşi, prima lor demonstraţie antirăzboinică importantă. Vorbitorii au denunţat războiul drept o acţiune capitalistă, total străină intereselor clasei muncitoare. În schimb, nu au avut decât vorbe de laudă pentru revoluţia din Rusia, considerat un eveniment de importanţă mondială, şi au cerut

celor de faţă să extindă influenţele ei „binefăcătoare” asupra României.

Un important punct de cotitură în dezvoltarea social-democraţiei româneşti radicale a fost fuga la Odessa, în mai şi iunie 1917, a unui număr de militanţi, pentru a scăpa arestării de către guvernul român. Aici ei au ajuns sub influenţa directă a revoluţiei din Rusia. Cristian Racovski, un conducător de origine bulgară al Partidului Social-Democrat din România, şi câţiva adepţi ai lui au înfiinţat Comitetul român de acţiune social-democrată, în scopul revitalizării partidului şi al organizării unei revoluţii în România după modelul rus. Au desfăşurat o susţinută campanie de propagandă, cerând răsturnarea „ţarismului românesc” ca o premisă necesară pentru instalarea unui guvern democratic şi înfăptuirea reformei agrare. Totuşi, revoluţia preconizată de către aceştia era burghezo-democrată. Nu spuneau niciun cuvânt despre o revoluţie socialistă, întrucât considerau condiţiile economice şi sociale din România prea puţin maturizate pentru a asigura succesul acesteia. Dar luarea puterii de către bolşevici în noiembrie a produs o schimbare radicală. Un număr de militanţi se aşteptau acum ca revoluţia socialistă să izbucnească şi să triumfe mult mai devreme în interior decât îndrăzniseră să spere şi şi-au dublat eforturile propagandistice printre muncitorii şi soldaţii din Moldova.{252}

Situaţia de peste Prut, în Basarabia, a complicat şi mai mult relaţiile guvernului român cu guvernul provizoriu rus. Revoluţia din martie a pus în mişcare români-basarabeni din toate clasele sociale. În aprilie, aceştia au organizat adunări publice în fiecare parte a provinciei, pentru a-şi exprima insatisfacţia faţă de vechea orânduire. Obştile săteşti se aflau în fruntea mişcării de protest. Reprezentanţii acestora, întruniţi la 19 şi 20 aprilie, au cerut autonomia administrativă, culturală şi economică a Basarabiei şi convocarea unei adunări naţionale pentru adoptarea legislaţiei necesare. O adunare, mult mai numeroasă, reunind circa 10 000 de ofiţeri şi soldaţi români, organizată la Odessa, la 1 mai, a cerut şi autonomia politică a Basarabiei şi a anunţat în

plus formarea unor unităţi separate ale armatei ruseşti – cohortele moldoveneşti – pentru a menţine ordinea publică. Un comitet ales de către adunare i-a cerut generalului Dmitri Şcerbacev, comandantul forţelor ruseşti de pe frontul românesc, să crească numărul unităţilor moldoveneşti şi să retragă toate trupele ruseşti din Basarabia. Câteva zile mai târziu, la 2 şi 3 mai, un congres al clerului basarabean s-a reunit la Chişinău pentru a da glas unor preocupări naţionale similare. În afară de autonomia politică şi de înfiinţarea unui înalt Sfat, având puteri executive şi legislative, majoritatea a cerut un mitropolit român drept şef al bisericii basarabene. Aproape în acelaşi moment, reprezentanţii profesorilor români din Basarabia îşi ţineau propriul lor congres la Chişinău pentru a cere „românizarea" învăţământului şi înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin în manualele şcolare. Probabil că cea mai importantă dintre toate aceste adunări din aprilie şi din mai i-a adunat laolaltă pe conducătorii intelectualităţii liberale şi ai boierimii conservatoare. Lăsând deoparte diferendele trecute, aceştia au fondat Partidul Naţional Moldovenesc, care a proclamat drept principalul său scop constituirea unei Basarabii româneşti autonome. În plus, faţă de aceste adunări urbane, formale, în mediul rural se desfăşurau puternice mişcări sociale. În aprilie, ţăranii au început să ocupe pământuri aparţinând marilor moşii şi să formeze comitete care să supravegheze împărţirea şi distribuirea unor asemenea pământuri. În mediul rural s-au înregistrat serioase dezordini şi o prăbuşire a administraţiei.

În vara anului 1917, Basarabia era astfel în fierbere. Partidul Naţional şi diferite organizaţii profesionale şi economice româneşti din provincie se străduiau să dea coerenţă mişcării pentru autonomie şi să-şi apere cauza împotriva naţionaliştilor ucraineni, care cereau integrarea Basarabiei într-o Ucrainăindependentă, pe de o parte, şi, pe de altă parte, împotriva bolşevicilor, care au denunţat naţionalismul de orice fel şi încercau să câştige provincia de partea revoluţiei proletare. Ofiţerii armatei moldoveneşti au preluat acţiunea în mâinile lor. La 29 iulie, câţiva membri ai

Comitetului Central Militar, care se formase în aprilie, au decis să convoace o adunare generală a provinciei, un sfat al ţării, în vederea elaborării unui plan pentru realizarea „autonomiei naţionale şi teritoriale” a Basarabiei. În pregătire, ei au ţinut un „congres militar” la Chişinău, la 5–9 noiembrie, în momentul în care bolşevicii puneau mâna pe putere la Petrograd. Cei aproape 900 de delegaţi, reprezentând ofiţerii şi soldaţii români basarabeni din unităţi ale fostei armate ruse, au proclamat cu o majoritate covârşitoare autonomia provinciei şi au hotărât să convoace Sfatul Ţării cât mai curând posibil pentru a obţine ratificarea acţiunii lor. Datorită tulburării generale, alegerea delegaţilor a trebuit să se facă indirect, prin intermediul comitetelor de muncitori şi ţărani, al diferitelor corporaţii profesionale şi al organelor administrative locale. A rezultat o adunare de 138 membri, reprezentând un larg spectru de interese economice şi sociale şi de grupuri etnice (70 la sută erau români, iar restul erau ruşi, bulgari, germani şi evrei).

Sfatul Ţării s-a întrunit la 4 decembrie şi, de la bun început, majoritatea moldovenească a dominat lucrările. L-a ales drept preşedinte pe Ion Inculeţ, liberal şi naţionalist şi membru al unei vechi familii moldoveneşti, care fusese profesor la Universitatea din Petrograd când izbucnise revoluţia din martie. La 15 decembrie, după dezbateri îndelungate şi aprinse, Sfatul Ţării a proclamat „Republica Federativă Democratică Moldovenească” între Prut şi Nistru, alegând pe Ion Inculeţ ca preşedinte şi un consiliu director compus din naţionalişti români cu rol de comitet executiv.

Pentru a supravieţui, tânăra republică avea nevoie de sprijin din afară. Consiliul director a recunoscut precaritatea situaţiei sale şi, la 21 decembrie, a trimis o delegaţie la Iaşi pentru a cere guvernului român să-l sprijine în „restabilirea ordinii”. Datorită situaţiei critice pe propriul său front de luptă, guvernul român a refuzat la început trimiterea de trupe. Situaţia noii republici de peste Prut devenea din ce în ce mai disperată şi, la 17 ianuarie 1918, forţele bolşevice au ocupat Chişinăul şi au dizolvat Sfatul Ţării. Românii ce făcuseră parte

din acesta s-au întâlnit în secret în aceeaşi zi şi au hotărât să trimită un nou apel la Iaşi pentru obţinerea de ajutor. De această dată, guvernul român a răspuns prin trimiterea unei divizii de infanterie, care i-a alungat pe bolşevici din Chişinău, la 26 ianuarie, şi a readus Sfatul Ţării la putere. Când, la 6 februarie, Sfatul Ţării a declarat independenţa Republicii Moldoveneşti, majoritatea membrilor săi au considerat acest act doar un preludiu al unirii cu România.{253}

Ideea unei iminente dobândiri a Basarabiei n-a fost de natură să liniştească imediat guvernul român. Răsturnarea guvernului provizoriu rus şi luarea puterii de către bolşevici la 7 noiembrie, precum şi intenţia acestora de a căuta pace cu Puterile Centrale periclitau însăşi existenţa statului român. Retragerea Rusiei din război ar fi lăsat armata română singură împotriva unui inamic de departe mai puternic pe frontul moldovenesc şi ar fi tăiat efectiv întreaga aprovizionare militară din Vest. Consiliul de Coroană a votat la 2 decembrie continuarea războiului, chiar dacă armata rusă ar fi încheiat un armistiţiu cu inamicul. Dar atunci când, a doua zi, generalul Şcerbacev l-a informat pe Mackensen despre dorinţa sa de a negocia un armistiţiu, cabinetul român a hotărât că nu are altă alegere decât să-l accepte. Armistiţiul între Rusia şi Puterile Centrale, semnat la 5 decembrie, la Brest-Litovsk, a pecetluit soarta României.

Pacea, cu toate acestea, se instala greu în ceea ce rămăsese din acea parte a Regatului României care scăpase ocupaţiei germane. Negocierile dintre România şi Puterile Centrale, de la Focşani, desfăşurate între 7 şi 9 decembrie, au condus la o încetare a focului, care cerea armatelor inamice să-şi păstreze poziţiile. Dar guvernul Brătianu nu se grăbea să se ajungă la o reglementare definitivă de pace, iar tergiversările sale l-au condus în cele din urmă pe exasperatul Mackensen să dea un ultimatum la începutul lui februarie 1918, cerând să se ia o decizie în privinţa războiului sau a păcii în termen de patru zile. Cabinetul era departe de a avea o poziţie unitară cu privire la ceea ce urma exact să facă, cu toate că toţi membrii săi erau pentru continuarea războiului. Cei patru miniştri

democrat-conservatori au cerut denunţarea imediată a armistiţiului şi reluarea războiului, în timp ce Brătianu şi colegii săi liberali se pronunţau pentru o continuare a armistiţiului şi a unor convorbiri de pace cu germanii pentru a câştiga timp în vederea unei retrageri a armatei către Ucraina. Când democrat-conservatorii au hotărât să iasă din cabinet, destrămând prin aceasta guvernul de coaliţie, Brătianu şi liberalii au demisionat. Niciun partid nu era dornic să facă pace cu inamicul. Ca atare, Regele a încredinţat formarea unui nou guvern generalului Averescu, care nu putea vedea o alternativă la o pace separată cu Puterile Centrale. El a început negocierile de îndată şi a aranjat o întâlnire între Rege şi Czernin, noul ministru de Externe austro-ungar, în apropiere de linia frontului, la 27 februarie. Termenii de pace propuşi de către Czernin erau duri: mari cedări de teritorii, incluzând Dobrogea şi trecătorile Carpaţilor; controlul german şi austro-ungar al Dunării; demobilizarea armatei române; dreptul de trecere al trupelor germane prin teritoriul românesc, spre Rusia; un control efectiv al producţiei petroliere româneşti până la sfârşitul secolului. Sub presiunea unui nou ultimatum din partea Puterilor Centrale, guvernul român a semnat la 5 martie o pace preliminară, la Buftea, în afara Bucureştilor, pe baza condiţiilor prezentate de Czernin. Pacea de la Brest-Litovsk dintre Rusia şi Puterile Centrale, semnată la 3 martie, care lipsise România de întreg sprijinul Rusiei şi care o despărţise efectiv de Vest, a cântărit greu în hotărârea de a semna pacea de la Buftea. Dar Brătianu şi liberalii s-au opus cu îndârjire încheierii unei păci finale cu Puterile Centrale. Dat fiind acest impas, Averescu a demisionat la 12 martie. A fost înlocuit de către conservatorul Alexandru Marghiloman, rămas la Bucureşti după mutarea guvernului la Iaşi, care-şi datora numirea în primul rând speranţei că, progerman fiind, ar fi fost capabil să îndulcească termenii păcii.

Cu toate acestea, Marghiloman nu a obţinut niciun fel de concesii din partea Puterilor Centrale, care erau hotărâte să pedepsească România şi să subordoneze economia acesteia

propriului lor efort de război. Termenii păcii finale, consacraţi prin Tratatul de la Bucureşti din 7 mai, au plasat România într-o stare de dependenţă politică şi economică faţă de Germania şi Austro-Ungaria. România a pierdut teritorii de-a lungul vechii frontiere cu Austro-Ungaria, care includeau trecătorile strategice din munţi şi 130 de sate cu o populaţie de circa 725 000 de locuitori. Grosul armatei trebuia demobilizat, iar echipamentul acesteia predat învingătorilor. Germania a preluat controlul economiei româneşti. Ea urma să primească imense cantităţi de grâne la preţuri avantajoase, a dobândit monopolul industriei petroliere româneşti pe timp de 90 de ani şi şi-a asumat controlul navigaţiei pe Dunăre, al porturilor fluviale româneşti şi al şantierelor navale. Până la urmă, România a fost împărţită. Dobrogea şi Muntenia, până la Şiret, rămâneau sub ocupaţia duşmanului, o suprafaţă de aproximativ 100 000 km² dintr-un teritoriu de 131 000 km² înainte de război, care cuprindea 72 la sută din populaţia sa antebelică. Moldova, care a rămas mai mult sau mai puţin independentă, având propria sa administraţie, a fost despărţită aproape total de zona ocupată.

Marghiloman, care îşi preluase funcţia la 18 martie, a pornit de îndată la pregătirea noilor alegeri parlamentare, pentru a conferi legitimitate guvernului său şi pentru a-şi asigura o majoritate.{254} El a decis să conducă alegerile în concordanţă cu vechiul sistem al colegiilor şi un drept de vot restrâns în funcţie de nivelul impozitelor şi mărimea proprietăţii, care, ca şi în trecut, îi favoriza pe conservatori. Perspectivele de succes s-au mărit prin hotărârea conducătorilor liberali de a nu intra în competiţie. Ei şi-au declarat intenţia de a rămâne credincioşi politicii urmate începând cu august 1916 şi de a nu lua nicio măsură care ar fi însemnat o aprobare a guvernului Marghiloman. Erau de asemenea foarte preocupaţi ca nu cumva, printr-o campanie electorală animată, care, se temeau ei, ar fi putut duce la dezordini, să ofere Puterilor Centrale un pretext pentru înăsprirea măsurilor împotriva ţării. Alte grupări politice, cu toate acestea, n-au avut astfel de reţineri. Liga Poporului,

formată în aprilie de către generalul Averescu şi din câţiva foşti membri ai Partidului Conservator, a hotărât să participe cu propriii săi candidaţi. Cu toate că au avansat planuri de reformă politică şi agrară, aceasta nu a fost în măsură să fructifice popularitatea personală a lui Averescu. N-a fost nicio surpriză că guvernul a câştigat alegerile, însă Liga Poporului şi Partidul Muncii au dobândit şi ele reprezentare în noul parlament, deschis la 17 iunie.

Sigur pe majoritatea sa, Marghiloman a încercat să promoveze un program, care nu i-a adus decât o popularitate redusă în ţară. A obţinut ratificarea tratatului de pace cu Puterile Centrale cu o largă majoritate, dar n-a putut să-l convingă pe Rege să-l semneze. Obstinaţia lui Ferdinand, date fiind condiţiile existente, n-a avut niciun efect practic, dar a simbolizat un sentiment larg răspândit de revoltă faţă de condiţiile umilitoare de pace şi o hotărâre de a opune rezistenţă, fie ea şi pasivă.

Principala problemă internă care a preocupat guvernul a fost reforma agrară. De-a lungul campaniei electorale, Marghiloman a făcut cunoscut în mod clar că se opunea exproprierii marilor moşii ca principală cale de sporire a loturilor ţărăneşti. Nici nu se gândea ca toţi ţăranii să primească pământ. Asemenea multor politicieni, care acceptaseră inevitabilitatea reformei agrare, fie liberali, fie conservatori, el dorea să creeze o clasă de proprietari rurali mijlocii, formată din ţărani „harnici" şi „merituoşi", care să-şi asume răspunderea producţiei agricole şi să formeze coloana vertebrală a unui sistem politic constituţional moderat. Ministrul Agriculturii din guvernul său, Constantin Garoflid, a încercat, dând dovadă de cutezanţă, să pună în practică aceste idei. A introdus obligativitatea dării în arendă către comune şi grupuri de ţărani a moşiilor de peste 100 ha, o măsură temporară, care potrivit lui avea să pregătească terenul pentru o reformă agrară sistematică, odată cu sfârşitul războiului şi revenirea la cursul normal al vieţii. Dar evenimentele aveau să-l depăşească atât pe el, cât şi pe Marghiloman.

În privinţa problemei Basarabiei, guvernul Marghiloman a

continuat politica liberalilor. Situaţia de acolo, în ciuda prezenţei trupelor româneşti, rămânea instabilă, întrucât diverse grupuri etnice şi sociale se străduiau să-şi îndeplinească ambiţiile ce intrau în conflict. Republica Moldovenească era ameninţată şi din partea Republicii Ucrainene, care fusese proclamată la 20 noiembrie 1917 şi care ridicase problema viitorului Basarabiei pe lângă Puterile Centrale în martie 1918. Subliniind faptul că mari grupuri compacte de populaţie ucraineană locuiau în partea de nord şi de sud a provinciei şi că aceasta în întregimea ei era legată din punct de vedere economic de Odessa, ucrainenii au cerut să fie reprezentaţi la negocierile de pace între România şi Puterile Centrale şi să aibă un cuvânt de spus cu privire la orice schimbări ale graniţelor între Rusia şi România. Românii basarabeni s-au orientat bineînţeles către România, acolo unde sprijinul pentru unire era puternic, atât din partea liberalilor, cât şi a conservatorilor, inclusiv din partea lui Marghiloman şi a membrilor guvernului său. Astfel, atunci când Inculeţ şi primul său ministru, Daniil Ciugureanu, au sosit la Iaşi, la 20 martie, cu intenţia de a se îndrepta spre Bucureşti pentru a participa la negocierile de pace, Marghiloman le-a cerut să supună problema unirii mai întâi Sfatului Ţării. La 23 martie, Inculeţ şi Ciugureanu s-au reîntors la Chişinău, însoţiţi de Constantin Stere, care reprezenta guvernul român. Dezbaterile din Sfatul Ţării au fost animate, însă blocul românesc, care se pronunţa pentru unire şi forma majoritatea, a fost cel care şi-a impus punctul de vedere. La 27 martie, Sfatul Ţării a aprobat rezoluţia cu privire la unire, în conformitate cu „dreptul istoric şi dreptul etnic şi cu principiul că popoarele trebuie să-şi hotărască propria lor soartă”. Votul final a fost de 86 pentru, 3 împotrivă şi 36 abţineri, în special în rândurile deputaţilor germani, bulgari şi ucraineni. Majoritatea românească a pus însă şi un număr de condiţii pentru realizarea unirii, care ar fi permis basarabenilor să păstreze autonomia provinciei. Cele mai importante erau prevederea potrivit căreia Basarabia va continua să aibă propriul său parlament (Sfatul Ţării), cu

puterea de a aproba bugetele locale şi de a numi toate organele administraţiei locale, şi aceea că provincia va fi reprezentată proporţional cu populaţia ei în Parlamentul României. Sfatul Ţării a insistat, de asemenea, asupra realizării unor reforme politice şi sociale: alegerile din Basarabia, la toate nivelurile administraţiei, ca şi pentru Sfatul Ţării şi Parlamentul României, să se ţină pe baza votului universal; libertăţile civile, inclusiv libertatea cuvântului, de asociere şi a presei, să fie garantate prin Constituţie; să fie respectate drepturile minorităţilor.{255} Aceste cerinţe însemnau o respingere a sistemului politic ţarist şi a politicii culturale de rusificare, precum şi o hotărâre de aşezare a provinciei pe un curs nou, democratic, de dezvoltare. Ele reflectau, de asemenea, o anumită nemulţumire faţă de practicile politice din Regatul României. Noua relaţie cu România, aşa cum o vedeau românii-basarabeni, trebuia să fie bazată pe principii federaliste.

Românii din provincie au procedat cu repeziciune la organizarea guvernării lor. La 3 aprilie, Sfatul Ţării l-a ales pe Stere drept preşedinte al său şi i-a desemnat pe Inculeţ şi Ciugureanu ca miniştri fără portofoliu în cabinetul Marghiloman. A ales, de asemenea, Consiliul de directori generali care urma să ducă la îndeplinire un cuprinzător program economic şi social ce preconiza restabilirea ordinii publice pe baza respectării legii şi a drepturilor cetăţenilor, reforma fiscală, reintegrarea eparhiei basarabene în Biserica Ortodoxă Română, „derusificarea” învăţământului, în conformitate cu spiritul şi istoria popoarelor din această provincie, precum şi sprijin deplin pentru agricultură, ca bază a economiei Basarabiei, până la îndeplinirea reformei agrare. Totuşi, în ciuda eforturilor Consiliului de directori, acesta nu putea controla cursul evenimentelor din provincie. În primăvară şi vară, economia s-a deteriorat constant, iar procesul de unire cu România s-a dovedit greoi.

În domeniul afacerilor externe, guvernul Marghiloman a urmărit o politică de neutralitate. Înconjurat din toate părţile de forţe ostile, nu a avut altă alegere decât să încerce să

stabilească relaţii mai strânse cu Puterile Centrale. Procedând astfel, spera să obţină până la urmă o îndulcire a prevederilor Tratatului de la Bucureşti. Guvernul a menţinut, totuşi, relaţii diplomatice cu ţările Antantei şi a respins cererile Puterilor Centrale de a se alătura războiului purtat de acestea împotriva Aliaţilor occidentali. Marghiloman avea numeroase dovezi pentru cât de nepopulară putea să fie o astfel de măsură, dată fiind atitudinea ostilă cu care administraţia şi populaţia în general duceau la îndeplinire prevederile Tratatului de la Bucureşti.

Confruntări decisive pe câmpul de luptă au schimbat cu rapiditate sorţii României. Eşecul ofensivei germane din iulie 1918 pe Frontul de Vest şi înaintarea ulterioară constantă a Aliaţilor spre Germania, asociate cu o reuşită ofensivă italiană împotriva forţelor austro-ungare în Nordul Italiei au anunţat prăbuşirea Puterilor Centrale. În Balcani, o mişcare a Aliaţilor spre nord, care avea să înceapă la 15 septembrie, de la Salonic, a obligat Bulgaria şi Turcia să semneze un armistiţiu la 30 septembrie şi, respectiv, 30 octombrie. Aşa-numita Armată de la Dunăre, compusă din trei divizii aliate, puse sub comanda generalului Berthelot, care părăsise România cu statul său major în martie, după încheierea Păcii de la Buftea, era pregătită să treacă fluviul la Giurgiu. La 3 noiembrie, Austro-Ungaria a acceptat condiţiile Aliaţilor pentru o încetare a focului.

Sub impresia acestor evenimente, Brătianu şi liberalii, precum şi alţi politicieni proantantişti s-au grăbit să reintre în război de partea Aliaţilor. Guvernul Marghiloman, o piedică în calea unui asemenea act, a fost obligat să demisioneze la 6 noiembrie, iar Regele, cu sprijinul liberalilor, l-a numit pe generalul Constantin Coandă, care reprezentase înaltul Comandament Român pe lângă Marele Stat Major al armatei ruse în 1916 şi 1917, să conducă un guvern de tranziţie. Acesta a anulat toate actele guvernului Marghiloman, a luat măsuri în vederea realizării reformei electorale şi a celei agrare, care fuseseră înscrise în Constituţie în vara anului 1917, şi a pregătit armata pentru reluarea ostilităţilor.

Regele Ferdinand a ordonat armatei reintrarea în război la 10 noiembrie şi în aceeaşi zi trupele aliate au trecut Dunărea la Giurgiu. Mobilizarea armatei s-a dovedit deosebit de dificilă, din cauza lipsei cailor şi a echipamentului, ca şi a dispersării ofiţerilor şi soldaţilor ce fuseseră demobilizaţi la începutul anului, dar la mijlocul lunii noiembrie o forţă de 90 000 de oameni era gata de acţiune. În acel moment, unităţile armatei române începuseră să înainteze în Muntenia, Dobrogea şi Transilvania. Începând cu 10 şi 11 noiembrie, armata germană a procedat la retragerea din România ocupată, pentru ca, la 1 decembrie, ultimele detaşamente germane să treacă Munţii Carpaţi. În aceeaşi zi, Regele Ferdinand intra în Bucureşti în fruntea armatei sale.

ROMÂNIA MARE

România Mare a luat fiinţă cu repeziciune. Întrucât monarhia austro-ungară se dezintegrase, la început românii din Bucovina, la 28 noiembrie, şi apoi aceia din Transilvania, la 1 decembrie, s-au pronunţat pentru unirea cu „Ţara”. Zece zile mai târziu, Sfatul Ţării din Basarabia a renunţat la toate condiţiile formulate în martie pentru unire.

În Bucovina, în decursul celor patru ani de război, activitatea naţionalistă românească fusese modestă. Până în 1916, majoritatea soldaţilor români, precum şi populaţia civilă, inclusiv ţărănimea, rămăseseră loiale Austriei. Cazurile de colaborare cu autorităţile de ocupaţie ruseşti erau rare şi doar câţiva intelectuali au emigrat în România pentru a continua activităţi antiaustriece. În Bucovina, propaganda lor avusese o oarecare influenţă printre intelectuali, care deveniseră, după intrarea României în război, mai sensibili la ideea unei Românii Mari. Măsurile aspre adoptate de autorităţile militare austro-ungare împotriva populaţiei civile româneşti, suspectată de activităţi subversive, au contribuit în mare măsură la promovarea iredentismului. Cu toate acestea, deputăţii români din Parlamentul austriac au rămas loiali

până în sesiunea din 22 octombrie 1918, ultima oară când reprezentanţii Bucovinei s-au adresat acestui for. După aceea, dat fiind că vechile instituţii imperiale se dezintegraseră, românii şi celelalte naţionalităţi ale Bucovinei şi-au asumat responsabilitatea propriilor lor treburi prin intermediul nou formatelor consilii naţionale.

Fruntaşii politici români din Bucovina au trecut la acţiune decisivă, pentru a face ca această provincie să devină parte a României, convocând o adunare constituantă la Cernăuţi, la 27 octombrie. Compusă din deputaţi ai Parlamentului austriac şi ai Dietei provinciale din Bucovina, din politicieni locali şi proeminente figuri ale vieţii economice şi intelectuale, adunarea a aprobat o rezoluţie exprimând intenţia sa de unire a provinciei cu România şi de creare a unui consiliu naţional format din 50 de membri, care să se ocupe de administrarea treburilor ei până la realizarea unirii propriu-zise. Consiliul, avându-l drept preşedinte pe Iancu Flondor, fost deputat în Parlamentul austriac, nu a lăsat să planeze niciun dubiu asupra faptului că se va opune oricărei împărţiri a ţării după considerente etnice. Această poziţie l-a adus într-un conflict acut cu Consiliul Naţional Ucrainean, care, la sfârşitul lui octombrie, preluase controlul asupra districtelor locuite de ucraineni (ruteni) şi asupra oraşului Cernăuţi. În acest moment, la 4 noiembrie, Aurel Onciul, un alt fost deputat în Parlamentul austriac, care acţiona pentru păstrarea Bucovinei în cadrul unui stat austriac federal, a încheiat o înţelegere cu Consiliul Naţional Ucrainean pentru împărţirea provinciilor în districte separate româneşti şi rutene şi, împreună, au forţat guvernatorul austriac să cedeze puterea guvernului provizoriu româno-ucrainean de la Cernăuţi. Consiliul Naţional Român a denunţat de îndată înţelegerea şi, la 7 noiembrie, a apelat la guvernul român de la Iaşi să trimită trupe. Răspunsul a fost imediat. La 11 noiembrie, trupele române au intrat în Cernăuţi şi forţele ucrainene s-au retras către Galiţia, fără să opună rezistenţă. Consiliul Naţional Român a creat ulterior propriul său guvern provizoriu, avându-l pe Flondor preşedinte al Consiliului de Miniştri. Dar independenţa sa a

durat doar două săptămâni, întrucât sentimentul favorabil unirii cu România era covârşitor. La 28 noiembrie, Consiliul Naţional a convocat un congres românesc, care a votat în unanimitate pentru unire. Guvernul român a aprobat acest act, la 19 decembrie, prin decret.

În Transilvania, evenimentele au avut un curs similar. După eşecul negocierilor formale între primul-ministru István Tisza şi Partidul Naţional Român, desfăşurate în 1914, nicio soluţie de compromis în problema naţională n-a mai fost posibilă. Partidul Naţional şi-a încetat activitatea în august 1914. Ca şi în Bucovina, majoritatea soldaţilor şi civililor români şi-au îndeplinit obligaţiile în mod loial, deşi un mic, dar constant, val de intelectuali şi de alte categorii continua să treacă graniţa în România, îngroşând rândurile celor ce activau pentru unirea provinciei cu România. După intrarea României în război şi pătrunderea trupelor române în Transilvania, guvernul ungar a luat măsuri severe pentru limitarea activităţilor politice şi culturale ale românilor. Cea mai notabilă a fost crearea de către acesta a unei „zone culturale" de-a lungul frontierei cu România, care era menită să înăbuşe, o dată pentru totdeauna, sentimentul naţional românesc. În anii 1917 şi 1918 guvernul ungar a introdus o serie de măsuri plasând şcolile elementare şi secundare, ortodoxe şi unite, sub controlul statului, acţiune care a semnificat maghiarizarea şi care, într-adevăr, era concepută să ducă la bun sfârşit campania care începuse în 1879 cu adoptarea primei legi cuprinzătoare de restrângere sau de interzicere a activităţilor şcolilor confesionale nemaghiare.{256}

Cu toate că Partidul Naţional decisese să-şi reia activitatea în decembrie 1917, aceasta a rămas discretă până în toamna anului 1918. La 12 octombrie, fruntaşii partidului s-au pronunţat în favoarea autodeterminării pentru „naţiunea română din Ungaria şi Transilvania" şi au făcut cunoscută intenţia lor de a convoca o adunare naţională pentru a hotărî soarta Transilvaniei. Alexandru Vaida, un deputat din Parlamentul ungar, a dat citire unei declaraţii în acest sens în Camera Deputaţilor, cu ocazia unei memorabile sesiuni din 18

octombrie. Întrucât aparatul administrativ existent în Transilvania se dezagregase, Partidul Naţional şi micul Partid Social-Democrat Român au creat un Consiliu Naţional Român la 31 octombrie. Consiliul, alcătuit din şase membri pentru fiecare partid, şi-a asumat atribuţiile unui guvern provizoriu român, iar la 9 noiembrie a informat Guvernul ungar că preia controlul asupra tuturor zonelor din Ungaria şi Transilvania locuite de români. Negocierile acestuia de la Arad, din 12–14 noiembrie, cu Oszkár Jászi, ministrul Naţionalităţilor în noul guvern ungar condus de Mihály Károlyi, care îşi preluase funcţia la 31 octombrie, nu au dus la nimic. Jászi a propus un sistem de autonomie cantonală, bazat pe modelul elveţian, dar românii au insistat asupra dreptului deplin la autodeterminare.{257} Ca urmare, Partidul Naţional a convocat Marea Adunare Naţională, care s-a întrunit la Alba Iulia, la 1 decembrie. Cu o participare de circa 100 000 de delegaţi, veniţi din toate colţurile Transilvaniei, aceasta a aprobat cu o majoritate zdrobitoare unirea cu România. Dar a pus unele condiţii: Transilvania să rămână autonomă până se va putea alege o adunare constituantă pentru România unită şi se va organiza noul stat naţional în conformitate cu principiile liberale şi democratice. Adunarea a pus puterea executivă în mâinile unui Consiliu Dirigent, cu sediul la Sibiu. Guvernul român a recunoscut unirea, prin decret, la 11 decembrie.

În timp ce se reuneau astfel părţile constitutive ale statului naţional român lărgit, Brătianu făcea pregătiri febrile pentru lupta ce era sigur că se va da la conferinţa generală de pace.{258} Dar a rămas, totuşi, înmărmurit de ostilitatea pe care a avut-o de înfruntat din partea Aliaţilor occidentali. Politicienii francezi şi britanici au interpretat pacea separată a României cu Puterile Centrale ca o abrogare a Tratatului din 1916 şi s-au considerat ca atare exoneraţi de orice responsabilitate de a-şi ţine promisiunile pe care le făcuseră pentru a dobândi intrarea României în război.

Brătianu a sosit la Paris, la 13 ianuarie 1919, având o concepţie proprie privind locul pe care România ar trebui să-l aibă la Conferinţa de Pace. Toate activităţile sale au fost

bazate pe insistenţa că tratatul din 1916 cu Antanta rămăsese valabil şi că, în consecinţă, România era îndreptăţită să primească tot ceea ce i s-a promis şi să fie tratată ca partener aliat cu drepturi depline. El a respins cu fermitate contraargumentele potrivit cărora România abrogase ea însăşi tratatul prin încheierea unei păci separate cu inamicul. El era hotărât, de asemenea, să obţină recunoaşterea de către Aliaţi a dobândirii Basarabiei, care, desigur, nu figurase în tratatul iniţial.

Tratamentul acordat României la conferinţă s-a dovedit a fi un puternic şoc pentru Brătianu. În primul rând, Cei Patru Mari, care împreună cu Japonia constituiseră Consiliul Suprem, deciseseră că România trebuia să fie pedepsită pentru capitularea ei din 1918. Întrucât îşi rezervaseră oricum dreptul de a lua deciziile finale, nu au avut nicio intenţie de a permite României să ia parte ca egal la procesul de pace. Consiliul Suprem şi-a exprimat clar poziţia faţă de România, permiţându-i să participe la conferinţă doar cu cei doi reprezentanţi ai ei, în timp ce Serbiei, care nu capitulase niciodată, i-a acceptat trei reprezentanţi. Dar chiar şi aşa, Consiliul îi consulta pe aceşti reprezentanţi (şi pe cei ai altor aliaţi mai mici) doar atunci când erau luate în consideraţie probleme de interes direct pentru ţările lor şi câteodată nici măcar atunci. Marile Puteri i-au dat României locuri în 7 dintre numeroasele comisii însărcinate cu investigarea diverselor probleme concrete şi cu pregătirea rapoartelor asupra acestora pentru uzul factorilor de decizie, dar, poate pentru a evita vreo obstrucţie nedorită, ei i-au exclus pe reprezentanţii României din două comisii, şi anume din acelea care se ocupau de graniţele teritoriale şi de minorităţi, probleme pe care Brătianu şi majoritatea românilor le considerau cruciale pentru viitorul ţării.

În faţa acestor lovituri, Brătianu a pledat cu şi mai multă forţă cauza României şi, procedând astfel, s-a făcut nesuferit celor mai importanţi dintre Aliaţi. Două apariţii în faţa Consiliului Suprem, în timpul analizării problemelor teritoriale, au scos în evidenţă profunzimea angajării sale faţă

de ideea României Mari. La 31 ianuarie 1919, el a respins net orice compromis cu privire la revendicările teritoriale ale României. A cerut cedarea întregului Banat, în conformitate cu termenii tratatului din 1916, evocând istoria (strămoşii românilor au fost primii care s-au aşezat în această regiune) şi statistici etnice (românii constituiau cea mai numeroasă naţionalitate din întreaga regiune) pentru a-şi justifica revendicarea. S-a opus împărţirii, chiar dacă treimea estică a Banatului cuprindea o majoritate sârbă, pe motivul că o astfel de măsură ar distruge „integritatea economică şi politică" a regiunii.{259} Cei prezenţi nu s-au lăsat impresionaţi, chiar dacă Brătianu a invocat faptul că moartea a 335 000 de soldaţi români în război ar justifica prin ea însăşi pretenţia României. La 1 februarie, el şi-a continuat expunerea, argumentând de data aceasta că România trebuie să primească întreg teritoriul ce i s-a promis în 1916, ca recompensă dreaptă pentru sprijinul dat Antantei. El a respins cu indignare sugestiile Consiliului Suprem potrivit cărora plebiscite imparţiale în teritoriile disputate (Bucovina, Transilvania şi Basarabia) ar oferi o evaluare mai corectă a opiniei publice decât adunările populare care votaseră unirea în toamna precedentă. În Transilvania, admitea Brătianu, maghiarii nu au votat pentru unire şi nici nu ar face-o, pentru că nu doreau să accepte statutul de minoritate în raport cu un popor pe care l-au dominat o mie de ani. El a evidenţiat că, în orice caz, războiul rezolvase problema, dar a promis că statul român va acorda minorităţilor libertăţi politice cât mai depline posibil. Dacă aspiraţiile teritoriale ale României vor fi satisfăcute şi dacă Aliaţii vor acorda permisiunea de a se înainta mai departe către apus în Ungaria, atunci, a promis Brătianu, armata sa va distruge bolşevismul, „o boală gravă şi contagioasă", care se răspândea cu repeziciune din Rusia spre Ungaria şi Europa Centrală. Răspunsul Consiliului a fost foarte departe de speranţele lui Brătianu. El a votat pur şi simplu pentru înfiinţarea unei Comisii Teritoriale Româneşti, a cărei sarcină era să judece legitimitatea revendicărilor teritoriale ale României.

Brătianu a recunoscut că de unul singur ar avea puţine şanse de reuşită în confruntarea cu autoritatea Marilor Puteri. În luna mai, exasperat de statutul de categoria a doua acordat României şi lui însuşi, a încercat să constituie un front unit al micilor „învingători" est-europeni (Polonia, Cehoslovacia, Serbia, Grecia şi România) cu scopul de a obţine o audienţă mai favorabilă doleanţelor lor. Problema pe care a ales-o ca test de putere a fost tratatul de pace cu Austria. El şi colegii săi erau nemulţumiţi întrucât nu urmau să vadă textul tratatului înainte de a fi supus Austriei şi, ca atare, n-ar fi avut prilejul să propună schimbări. Cu toate că Brătianu şi colegii săi au reuşit, până la urmă, să vadă tratatul, ei nu au avut nicio influenţă asupra formei lui finale.

Pentru Brătianu (şi pentru toţi românii) problema teritorială cea mai importantă era Transilvania. Brătianu era hotărât să primească fiecare centimetru pătrat din această provincie şi, dacă era posibil, să extindă frontiera cu Ungaria spre apus până la Tisa. Dar preocuparea teritorială s-a amestecat printre alte probleme: hotărârea celor Patru Mari să realizeze o pace pentru Europa care să convină propriilor lor interese; interesul lor pentru drepturile minorităţilor în statele succesoare în general şi în România în special; ameninţarea vădită a bolşevismului în Europa Centrală.

Linia de demarcaţie dintre forţele ungare şi româneşti, stabilită la 13 noiembrie 1918 de către generalul Louis Franchet d'Esperey, comandantul-şef al Forţelor Aliate în Europa de Sud-Est, de-a lungul Mureşului în Transilvania centrală nu s-a menţinut. Trupele române au continuat să înainteze, în ciuda interdicţiei formulate de Consiliul Suprem la 25 ianuarie 1919 în privinţa cuceririi de teritoriu fără aprobarea acestuia. La momentul respectiv, armata română înaintase deja de-a lungul unui front larg către poziţii aflate cam la jumătatea drumului dintre Cluj şi Oradea. Consiliul Inter-Aliat de Război de la Versailles a încercat să pună în sfârşit capăt ostilităţilor din Transilvania la 25 februarie prin stabilirea unei noi linii de demarcaţie de-a lungul căii ferate ce ducea de la Satu Mare, prin Oradea, la Arad, pe care

Consiliul Suprem a recunoscut-o, la 26 februarie, ca limită absolută a ocupaţiei române. Cele trei oraşe au rămas în afara zonei româneşti şi continuau să fie ocupate de către trupele franceze. Pentru a preîntâmpina alte ostilităţi, Consiliul a creat o zonă neutră între armata română şi cea ungară la vest de linia de demarcaţie. Când, la 20 martie, locotenent-colonelul Fernand Vix, de la Misiunea Militară Aliată din Budapesta, a informat guvernul ungar despre această hotărâre, Károlyi a obiectat cu înverşunare, susţinând că această zonă ar deposeda Ungaria de o suprafaţă întinsă locuită în special de maghiari. A urmat o criză politică. Károlyi a demisionat şi un nou guvern format din comunişti şi socialişti de stânga a proclamat Republica Sovietică la 21 martie.

Brătianu era deplin conştient de îngrijorarea Aliaţilor cu privire la răspândirea bolşevismului din Rusia în Europa Centrală şi a căutat să profite de întorsătura evenimentelor pentru a-şi promova propria cauză. La un prânz cu Lloyd George, la 25 martie, el a solicitat solidaritate din partea tuturor Aliaţilor în faţa „pericolului bolşevic" şi a propus trimiterea imediată a unui ajutor militar aliat polonezilor şi românilor pentru a le permite să se opună puhoiului.{260} Brătianu era încrezător că incertitudinea politică din Ungaria va întări poziţia sa la Conferinţa de Pace, întrucât numai România avea forţele imediat disponibile pentru a trece la acţiune împotriva Republicii Sovietice. El se angajase deja într-o campanie înverşunată de câştigare a sprijinului împotriva Ungariei şi a bolşevismului şi era dornic să purceadă la o campanie militară cu autorizarea Aliaţilor, în scopul de a pătrunde mai adânc în Ungaria, de a răsturna regimul blestemat, această acţiune accentuând pretenţiile teritoriale ale României. Dar speranţele sale s-au năruit, când, la 1 aprilie, Consiliul Suprem a hotărât să trimită pe generalul Jan Christian Smuts la Budapesta pentru a încerca să ajungă la o înţelegere cu Béla Kun, şeful noului guvern ungar. Brătianu se temea că, dacă Béla Kun avea să fie conciliant, Consiliul Suprem va recunoaşte regimul acestuia şi-l va invita să trimită o delegaţie la Paris, situaţie care ar fi putut costa scump

România sub raport teritorial. Dar temerile sale s-au dovedit nefondate. Kun numai conciliant nu a fost la întâlnirea sa cu Smuts. El a respins autoritatea Consiliului Suprem de a impune propria sa graniţă Ungariei şi a cerut ca linia de demarcaţie de-a lungul Mureşului, din 13 noiembrie 1918, să fie restabilită şi, drept rezultat, armata română să fie obligată să se retragă la estul râului. Smuts n-a avut altă alegere decât să se reîntoarcă la Paris, la 12 aprilie, lăsând conflictul româno-ungar nerezolvat. Între timp, Brătianu şi Consiliul de Miniştri de la Bucureşti hotărâseră să ia lucrurile în propriile lor mâini, trimiţând armata română mai adânc spre vest. Ei plănuiau să înceapă ofensiva la data de 16 aprilie. Un atac ungar, declanşat în regiunea Munţilor Apuseni, în noaptea de 15 spre 16 aprilie, a dat campaniei române aparenţele unui contraatac şi a folosit pentru a-i calma pe Aliaţi, a căror nemulţumire faţă de comportarea lui Brătianu ajunsese la un punct critic.

Ofensiva română s-a desfăşurat cu succes şi a împins constant inamicul înapoi în estul Ungariei. Brătianu a urmărit cu înfrigurare înaintarea armatei române, întrucât era convins că viitoarele fruntarii ale României depindeau de rezultatul acestei campanii. La 25 aprilie, el şi-a informat colegii de la Bucureşti că era pregătit să exercite în continuare presiuni pentru o graniţă pe Tisa şi că nu va accepta „ca dificultăţi politice” – referire la aşteptatele obiecţii din partea Aliaţilor – să-i stea în cale. Era de asemenea dornic să coordoneze o ocupaţie militară comună a Ruteniei şi a sudului Galiţiei, împreună cu armata poloneză, cu scopul de a preveni o joncţiune a „bolşevicilor ruşi şi unguri”.

La începutul lunii mai, armata română avansase mult în estul Ungariei şi nu exista niciun obstacol serios în calea unui marş asupra Budapestei. Dar în acest moment, la Paris, Aliaţii au intervenit ferm cerând oprirea înaintării românilor spre Tisa. Brătianu însuşi a început să reflecteze mai bine în legătură cu înţelepciunea înaintării mai adânci în teritoriul Ungariei, întrucât nu dorea să realizeze răsturnarea Republicii Sovietice şi înlocuirea acesteia cu un guvern ungar

conservator şi naţionalist, care, cu sprijinul Aliaţilor, ar fi rezistat cu siguranţă cererilor teritoriale ale României, în consecinţă, la începutul lunii mai, înaintarea română s-a oprit la Tisa.

În iunie, relaţiile dintre Consiliul Suprem şi Brătianu s-au degradat din nou. La 10 iunie, Consiliul l-a admonestat pe Brătianu pentru faptul că nu ţinuse seama de linia de demarcaţie Franchet d'Esperey şi, ca atare, precipitase criza care a dus la demisia guvernului Károlyi şi la venirea la putere a bolşevicilor. Mânia Consiliului fusese aţâţată de campania armatei ungare de pe frontul cehoslovac, care începuse la 30 mai şi care avusese succese notabile. Dar Béla Kun răspunsese într-un mod conciliant ultimatumului adresat de Consiliu pentru a opri înaintarea Armatei Roşii, iar Consiliul spera să folosească această ocazie pentru a realiza şi o reglementare paşnică a disputei teritoriale ungaro-române. Aliaţii au cerut acum ca Brătianu să-şi retragă trupele de la Tisa pe linia de demarcaţie trasată în februarie de către Consiliul Inter-Aliat de Război. Brătianu a refuzat. Atunci când a subliniat că nu el era responsabil pentru condiţiile sociale din Ungaria şi când a insistat că Tisa era singura linie de apărare concretă pentru armata sa, Consiliul a ameninţat că îi va tăia orice aprovizionări militare şi orice alt ajutor acordat României dacă nu se va conforma imediat condiţiilor sale. Impasul ivit între Aliaţi şi Brătianu în privinţa frontierelor a fost accentuat de o dispută acerbă referitoare la politica României faţă de minorităţi. Convins că nu putea obţine nimic mai mult la Paris, cel puţin pentru moment, Brătianu a plecat spre casă la 2 iulie.

În decurs de o lună, trupele române aveau să ajungă la Budapesta. Rămăseseră pur şi simplu pe poziţiile lor pe Tisa, un act care arătase încă o dată că Aliaţii nu vor lua nicio măsură serioasă pentru a duce la îndeplinire ameninţările împotriva României. Armata ungară, care profitase de acalmia luptelor pentru a se regrupa, a lansat un atac dincolo de Tisa, la 20 iulie. Dar după o înaintare iniţială, aceasta a fost respinsă de o puternică contraofensivă română, începută la 24

iulie. La 29 iulie, românii au trecut Tisa şi s-au îndreptat rapid spre Budapesta. La 1 august, Kun şi guvernul său au demisionat, iar la 4 august armata română a intrat în capitala Ungariei. Principalul obiectiv urmărit de Brătianu prin ocuparea oraşului a fost acela de a instala un guvern doritor să facă pace pe baza unor condiţii favorabile României. Pentru moment, românii au impus severe condiţii de armistiţiu noului guvern ungar: reducerea armatei ungare la 15 000 de oameni, aceasta putând fi folosită doar pentru apărarea ordinii publice; confiscarea întregului echipament militar care depăşea necesităţile acestei forţe; plata tuturor cheltuielilor implicate de întreţinerea forţei româneşti de ocupaţie la vest de Tisa. Autorităţile de ocupaţie româneşti au confiscat, de asemenea, mari cantităţi de echipament industrial, locomotive şi alte bunuri mobile, acţiune pe care au justificat-o ca reprezentând reparaţii pentru pierderile pe care România le suferise de-a lungul ocupaţiei germane şi austro-ungare din 1917–1918.

În timp ce se consuma disputa româno-ungară cu privire la frontieră, Brătianu fusese implicat într-o dispută cu Aliaţii privind drepturile minorităţilor. Problema în dispută era în esenţă similară aceleia care cauzase atâta ostilitate între România şi puterile occidentale la Congresul de la Berlin din 1878: statutul civil al evreilor din România. Metoda aplicată de către Marile Puteri în abordarea acestei probleme a fost, de asemenea, o reminiscenţă a conferinţei de pace anterioare. Acestea au introdus în proiectul tratatului de pace cu Austria garanţii privind drepturi egale, precum şi angajamentul de a lua ulterior alte măsuri pe care le-ar fi putut considera drept necesare în favoarea evreilor. Toate aceste drepturi urmau să fie stabilite în detaliu într-un tratat separat al minorităţilor, pe care Aliaţii aveau să-l redacteze, iar România ar fi fost obligată să-l semneze. Influentele organizaţii evreieşti din Europa Occidentală au adus această chestiune în faţa Marilor Puteri şi au făcut presiuni pentru o soluţie care să asigure garanţii internaţionale cu privire la orice fel de angajamente pe care şi le-ar putea asuma guvernul României.

Brătianu s-a simţit nu numai profund jignit, dar şi îngrijorat că grupurile evreieşti care aveau strânse legături cu cercurile financiare şi politicienii liberali din Europa Occidentală şi America puteau crea enorme dificultăţi României chiar în momentul în care aceasta avea nevoie disperată de ajutorul Aliaţilor pentru a-şi împlini aspiraţiile sale naţionale. În consecinţă, el a promis Aliaţilor, la 31 mai, că România va asigura „egalitatea absolută" şi libertăţi politice largi tuturor minorităţilor etnice, dar a refuzat să accepte o micşorare a suveranităţii ţării sale permiţând altor state să dicteze politica guvernamentală. Refuzul său hotărât de a accepta mai mult a condus la noi tensiuni cu Aliaţii, ceea ce a precipitat plecarea lui de la Paris la 2 iulie.{261}

De la Bucureşti, Brătianu a continuat să se opună Tratatului cu Austria. O misiune a Consiliului Suprem, condusă de Sir George Clerk, venită la Bucureşti la începutul lunii septembrie, a sporit tensiunea, întrucât aducea o notă a Consiliului, ce îl acuza pe Brătianu de sfidare flagrantă a voinţei acestuia, prin urmărirea propriilor sale obiective în Ungaria. În asemenea împrejurări, nu este surprinzător că Aliaţii au respins propunerea lui Brătianu ca România să adere la tratat, dar să nu fie obligată să îndeplinească prevederile ce-i lezau interesele. Lucrurile ajungând într-un astfel de impas, niciun delegat român nu a fost prezent la semnarea Tratatului cu Austria de la Saint Germain la 10 septembrie. Două zile mai târziu, Brătianu şi guvernul său au demisionat, invocând drept motive neluarea în seamă a Tratatului de pace din 1916 de către Consiliul Suprem şi impunerea de către acesta a unor condiţii incompatibile cu suveranitatea ţării. Brătianu a fost urmat în funcţie, la 29 septembrie, de fostul său ministru de Război, generalul Arthur Văitoianu, dar nu exista nicio îndoială că el deţinea puterea reală în guvern.

Consiliul Suprem a rezolvat în cele din urmă problemele cu România la 15 noiembrie, când a adresat guvernului Văitoianu un ultimatum, cerându-i ca în interval de 8 zile să retragă armata română din Ungaria pe linia de frontieră stabilită de Conferinţa de Pace; să primească o comisie

interaliată care să aprecieze valoarea bunurilor rechiziţionate în Ungaria de forţele de ocupaţie române; să oprească orice viitoare rechiziţie; să semneze tratatul cu Austria şi Tratatul Minorităţilor. Consiliul a ameninţat cu severe sancţiuni în cazul în care guvernul nu se va conforma. Guvernul Văitoianu a refuzat, cu toate acestea, şi a demisionat la 30 noiembrie. Succesorul său, aşa-numitul guvern al Blocului Parlamentar, condus de Alexandru Vaida, a hotărât să accepte condiţiile Consiliului, pentru a nu periclita câştigurile deja obţinute şi pentru a restabili bunele relaţii cu Occidentul, pe care majoritatea politicienilor români le considerau esenţiale pentru dezvoltarea postbelică a ţării. Vaida a fost de acord în principiu să rezolve diferendele privind Ungaria şi l-a trimis pe generalul Coandă la Paris, unde acesta a semnat Tratatul cu Austria şi Tratatul Minorităţilor la 9 decembrie.

Situaţia Banatului a fost rezolvată relativ uşor. Brătianu căutase să încorporeze întreaga regiune în România pe baza criteriului populaţiei (600 000 români faţă de 400 000 şvabi şi 300 000 sârbi) şi a unităţii economice şi geografice a regiunii, dar Consiliul Suprem a trasat frontiera între România şi noua Iugoslavie de-a lungul unor graniţe aproximativ etnice: românii au primit circa două treimi din regiune, iar sârbii o treime. Armata sârbă, care ocupase cea mai mare parte a Banatului, a abandonat acea porţiune care avea să revină României în mâinile francezilor, aceştia predând-o apoi armatei române în iulie 1920.

Aprobarea formală de către Aliaţi a dobândirii de către România a Basarabiei a fost o altă chestiune. Ea a fost dată încet şi fără tragere de inimă şi a pus forţa de convingere a lui Brătianu la grea încercare. El a subliniat că 70 la sută din populaţie era românească şi a insistat că unirea cu România fusese realizată liber de către o adunare legal constituită, Sfatul Ţării. Într-una din apariţiile sale în faţa Comisiei Teritoriale Româneşti, la 22 februarie 1919, el a atras atenţia că naţiunea română nu putea exista fără Nistru ca graniţă răsăriteană: „Basarabia este uşa casei noastre; în mâna altora ar primejdui însăşi vatra.” Dar Aliaţii nu au fost lesne

influenţaţi. Americanii par să fi fost cei mai încăpăţânaţi. Secretarul de Stat Robert Lansing, afişând un scepticism arogant cu privire la modul în care România dobândise teritoriul, a întrebat dacă Brătianu ar fi de acord cu un plebiscit în Basarabia. Brătianu a răspuns că nu crede că ar fi de acord. El a susţinut că nu are niciun fel de dubii în privinţa rezultatului, dar că nu va fi de acord cu o retragere a armatei, ceea ce, în mod sigur, ar expune populaţia la „anarhie bolşevică".

Întreaga chestiune, care a fost amestecată cu alte probleme în suspensie între Aliaţi şi România, s-a prelungit aproape tot anul 1920. La începutul acelui an, Alexandru Vaida, prim-ministrul României, s-a dus la Paris şi a ajuns la o înţelegere cu Aliaţii în privinţa evacuării Ungariei. Spre sfârşitul lui martie, evacuarea fusese încheiată, dar Consiliul Ambasadorilor, care se constituise în cadrul Conferinţei de Pace, a declarat că nu va semna tratatul pe care îl elaborase cu privire la Basarabia până când România nu va semna pacea definitivă cu Ungaria. Această condiţie a fost până la urmă îndeplinită, atunci când România a semnat Tratatul de la Trianon, la 4 iunie 1920, prin care i s-a acordat întreaga Transilvanie inclusiv oraşele Oradea şi Arad. Totuşi, abia la 28 octombrie, i-a prezentat Consiliul Ambasadorilor lui Take Ionescu, ministru de Externe în noul guvern condus de către generalul Averescu, tratatul cu privire la unirea Basarabiei cu România. Acesta recunoştea suveranitatea României asupra teritoriului respectiv şi specifica Nistrul drept graniţă între România şi Rusia, dar prevedea, de asemenea, că Rusia va adera la tratat atunci când va veni la putere un guvern cu care Aliaţii vor putea trata şi că toate aceste probleme în dispută în privinţa detaliilor tratatului vor fi rezolvate atunci prin arbitrarea de către Consiliul Societăţii Naţiunilor. Dar negocierile propriu-zise pentru o reglementare aveau să fie lăsate pe seama României şi a Rusiei. Refuzul acesteia din urmă de a recunoaşte suveranitatea României asupra teritoriului s-a dovedit un obstacol major în calea normalizării relaţiilor între cele două ţări de-a lungul întregii perioade

interbelice.

Conferinţa de pace a rezolvat cu relativă uşurinţă problema graniţelor în Dobrogea între România şi Bulgaria. Tratatul de la Neuilly din 27 noiembrie 1919 a lăsat intactă frontiera stabilită prin Pacea de la Bucureşti din 1913.

În toamna anului 1920 toate noile câştiguri teritoriale ale României primiseră sancţionarea pe plan internaţional. Se adăugaseră astfel 156 000 km² (în 1919, România cuprindea astfel 296 000 km²) şi 8,5 milioane de locuitori (în 1919, România avea 16 250 000 locuitori) faţă de Regatul dinainte de război. Numărul românilor trăind în afara frontierelor noului stat naţional mărit se redusese în consecinţă la aproximativ 600 000: 250 000 în Uniunea Sovietică, 230 000 în Iugoslavia, 60 000 în Bulgaria şi doar 24 000 în Ungaria. Dar în procesul de împlinire a aspiraţiilor naţionale îndelung nutrite, românii s-au ales şi cu substanţiale minorităţi. În 1920, în jur de 30 la sută din populaţie era formată din neromâni, faţă de 8 la sută înainte de război, potrivit recensământului realizat în 1912. Minorităţile cele mai importante în noua Românie erau maghiarii (9,3 la sută din totalul populaţiei), evreii (5,3 la sută), ucrainenii (4,7 la sută) şi germanii (4,3 la sută). Noile provincii au sporit de asemenea substanţial capacitatea productivă a României. De exemplu, potenţialul industrial al ţării era în 1919 de 235 la sută faţă de ceea ce fusese în 1916, o creştere datorată în principal Transilvaniei şi Banatului.

Aceste câştiguri de teritoriu, populaţie şi capacităţi economice trebuie totuşi cântărite în raport cu enormele pierderi umane şi materiale cauzate de război. Dacă se adaugă numărul soldaţilor ucişi – aproximativ 300 000 – la numărul de morţi din rândul populaţiei civile, se apreciază că România a pierdut o zecime din populaţia ei de dinainte de război. Totalul distrugerilor suferite de industrie, agricultură şi alte ramuri ale economiei şi de proprietatea particulară au fost apreciate la 72 000 milioane lei aur. Industria a suferit cel mai mult. Din 845 de întreprinderi ce primeau sprijin guvernamental în 1915, numai 217 se aflau în funcţiune în

1917–1918, iar producţia din 1918 scăzuse drastic în toate ramurile faţă de ceea ce fusese în 1913–1914: petrol – la 47 la sută; cărbune – la 41 la sută; metalurgie – la 19,4 la sută. Reţeaua de transport fusese aproape în întregime distrusă: din 910 locomotive în 1914, în 1919 se mai aflau în funcţiune doar 265, iar numărul vagoanelor de marfă se redusese de la 53 576 la 3 511.

Agricultura se afla într-o situaţie similară. Din cauza lipsei mâinii de lucru, a animalelor de povară, a maşinilor şi uneltelor, producţia scăzuse la asemenea niveluri încât în 1919 România – un exportator de cereale tradiţional – a trebuit să importe grâne şi alte alimente pentru a face faţă necesităţilor urgente ale populaţiei. În 1919–1920 fuseseră însămânţate doar 8 300 000 ha, faţă de 13 700 000 ha în 1911–1915, iar producţia de grâu a scăzut la 35 la sută.{262}

România se confrunta cu sarcini înspăimântătoare. Mai întâi trebuiau înlăturate pagubele de război, apoi trebuia să se asigure integrarea în structurile existente a noilor provincii şi a noilor cetăţeni şi redefinirea instituţiilor unui stat naţional modern. Ca şi în secolul anterior, intelectualii au fost cei ce au oferit proiectele.

8
MAREA DEZBATERE

În perioada dintre cele două războaie mondiale, intelectualii români de cele mai diverse convingeri ideologice s-au angajat într-o polemică aprinsă în privinţa cursului pe care trebuia să-l ia dezvoltarea ţării. Lăsând în urmă marea conflagraţie şi lupta pentru unificarea politică şi având imediat în faţă sarcina organizării noii Românii, ei au fost nevoiţi să reconsidere vechile valori şi să găsească noi definiţii ale specificului naţional. Prilejurile sporite de integrare politică şi culturală în Europa Occidentală au accentuat urgenţa lor.

Răspunsurile pe care le-au dat acestor chestiuni fundamentale au sfidat consensul. Totuşi, oricât de diverse ar fi fost problemele pe care le ridicau, se pot discerne două grupări largi de intelectuali – europeniştii şi tradiţionaliştii. Cei dintâi considerau România ca parte a Europei şi insistau că ea nu avea altă alegere decât să urmeze calea de dezvoltare economică şi socială urmată de Occidentul urbanizat şi industrializat. Tradiţionaliştii, pe de altă parte, scoteau în evidenţă caracterul agrar al României şi căutau modele de dezvoltare bazate pe propria ei moştenire socială şi culturală unică. Afinităţile ambelor grupări la curentele de gândire antebelice sunt izbitoare, dar acest lucru nu este surprinzător, deoarece ei se inspirau copios din viziunile agrare şi industriale anterioare privind viitorul României. Totuşi, în materie de originalitate, gândirea acestora nu a plătit tribut predecesorilor lor intelectuali, întrucât ei au reinterpretat locul României în Europa, în lumina propriei experienţe şi a propriilor speranţe privind noul veac.

EUROPENIŞTII

Europeniştii, deşi abordau dezvoltarea din unghiuri diferite, împărtăşeau aceeaşi opinie despre istoria modernă a României şi locul ei în această parte a Europei. Două personalităţi se impun cu deosebire: criticul literar Eugen Lovinescu şi economistul şi sociologul Ştefan Zeletin. Pentru prima oară în literatura cultă, ei au procedat la o investigare cuprinzătoare a cauzelor care s-au aflat la baza dezvoltării României moderne. Ambii legau acest proces de introducerea capitalismului de tip occidental în Principatele Române şi considerau Revoluţia de la 1848 şi Constituţia de la 1866 drept pietre de hotar în asigurarea supravieţuirii ţării. Dar Lovinescu găsea forţa motrice a schimbării în idei, în timp ce Zeletin punea accentul pe cauzele economice şi sociale. Cu toate acestea, ambii erau de acord că „occidentalizarea" era o etapă istorică necesară, prin care era sortită să treacă fiecare ţară, şi nu aveau niciun dubiu că forţele externe, adică influenţele europene, mai curând decât cele interne, reprezentaseră catalizatorul principal al dezvoltării României moderne.

Eugen Lovinescu (1881–1943) a fost cel mai influent critic literar al vremii. În afară de gândirea şi literatura română, literatura şi gândirea franceză au exercitat o influenţă majoră asupra dezvoltării sale intelectuale (şi-a luat doctoratul la Sorbona în 1909). Adoptând o perspectivă europeană chiar de la primele sale scrieri critice, el s-a opus acelor concepte ideologice şi estetice, ca de pildă ale sămănătoriştilor, care căutau inspiraţia creatoare într-o lume rurală idealizată şi insistau asupra funcţiei sociale primordiale a artei.

Critica sa cea mai susţinută împotriva curentului agrarian şi a celui tradiţionalist s-a exprimat în analizele sale cuprinzătoare consacrate formării României moderne – *Istoria civilizaţiei române moderne* (3 volume, 1924–1926). El a trasat originile României moderne, fixându-le în prima jumătate a secolului al XIX-lea, la începuturile amplelor contacte intelectuale şi culturale cu Europa Occidentală, şi le-a tratat ca o confruntare între sistemul occidental şi cel autohton de idei. Primul a triumfat, argumenta el, întrucât elitele din Moldova

şi Muntenia au considerat Europa ca fiind superioară Estului. Aceste elite au purces la ştergerea enormelor diferenţe pe care le percepeau între ei înşişi şi Occident, prin adoptarea instituţiilor, moravurilor şi metodelor acestuia din urmă, în conformitate cu ceea ce Lovinescu a numit „sincronism".

Această „lege" era în opinia sa cheia înţelegerii relaţiei dintre România agricolă şi patriarhală, pe de o parte, şi Occidentul industrializat şi urbanizat, pe de altă parte. În consecinţă, inferiorii au imitat superiorii, adică popoarele subdezvoltate le-au imitat pe cele avansate, iar satul a imitat oraşul. La început, imitaţia era deplină, superficială şi neselectivă, dar pe măsură ce avea loc un proces de maturizare, ea s-a transformat într-o adaptare a ceea ce în mod conştient era considerat a fi necesar şi superior, stadiu pe care România l-a atins, în opinia lui Lovinescu, în anii '20 ai secolului nostru. Dar, insista el, sincronismul nu a fost doar simplă imitaţie; a fost deopotrivă integrare. Era convins că întreaga Europă devenea mai unită drept rezultat al extinderii mijloacelor moderne de comunicaţie şi a subliniat că cele mai diverse societăţi se „omogenizau" mai rapid decât oricând înainte. Drept exemplu, el cita viteza cu care se internaţionalizase o nouă formă de artă, cât de rapid s-au răspândit în Europa impresionismul, cubismul, expresionismul şi dadaismul. Era evident, considera el, că România nu putea să nu devină parte a acestei civilizaţii integrale şi cosmopolite. **{263}**

Civilizaţia, deci, înseamnă pentru Lovinescu Occidentul cu industria sa, cu centrele sale urbane, cu instituţiile politice şi economice liberale. El remarca rapiditatea cu care România începea să semene, din ce în ce mai mult, cu Occidentul din toate punctele de vedere. Considera evoluţia istorică a Europei moderne ca o competiţie între ideile inovatoare şi democratice promovate de clasele sale urbane, pe de o parte, şi ideile patriarhale, reacţionare, susţinute de clasele rurale, pe de altă parte. Partizan de neclintit al ideii de progres, el nu avea nicio îndoială în privinţa celor care vor câştiga. A denunţat drept „romantice" şi „reacţionare" eforturile sămănătoriştilor şi ale

altor curente similare agrariene de a găsi în trecutul feudal românesc elementele necesare unei civilizaţii autohtone. A susţine, aşa cum au făcut aceştia, că ideile Revoluţiei franceze, care avuseseră o atât de mare influenţă asupra românilor de la 1848, au zădărnicit întrucâtva dezvoltarea organică, naturală a societăţii româneşti, a slăvi primitivismul rural şi a idealiza Evul Mediu ca temelii ale unei civilizaţii creatoare, pline de vitalitate în epoca modernă, l-au şocat ca pură absurditate. Întrucât admira oraşul occidental, ca reprezentând cel mai înalt stadiu al dezvoltării sociale şi întrucât legea sincronismului presupunea o aliniere a românilor cu aceste mari centre, el a încredinţat claselor urbane româneşti responsabilitatea primordială pentru crearea civilizaţiei moderne româneşti. A apreciat clasele urbane, prin care înţelegea burghezia şi intelectualitatea, drept purtătoare ale celor mai înalte daruri de civilizaţie, singurele în măsură să introducă toate elementele civilizaţiei lumii în rândurile românilor şi să înfrângă rezistenţa maselor ţărăneşti „pasive” şi „inerte”.{264}

Ştefan Zeletin (1882–1934) studiase în Germania (1909–1912) şi îşi luase un doctorat la Universitatea din Erlangen cu o disertaţie asupra originilor hegeliene ale pragmatismului englez. European şi materialist, el a insistat asupra faptului că destinul României era inextricabil legat de sorţii capitalismului occidental.{265} Cea mai influentă lucrare a sa, *Burghezia română: Origina şi rolul ei istoric* (1925), a oferit o interpretare economică a „occidentalizării” României, completând şi echilibrând analiza lui Lovinescu privind fazele intelectuale şi culturale ale procesului. A încercat să arate că România modernă era produsul unor schimbări economice fundamentale, determinate de introducerea capitalului european occidental după Tratatul de la Adrianopol (1829), care a eliberat Principatele Române de efectele sufocante ale monopolului comercial otoman. Procesul de europenizare, în viziunea sa, fusese rapid şi era convins că România intrase definitiv în sfera economică vest-europeană după Războiul Crimeii, un eveniment care determinase o revoluţie economică

în Principate. Astfel, în următoarea jumătate de secol, vechiul stat agrar a dispărut încetul cu încetul, pe măsură ce ţara s-a adaptat ea însăşi proceselor şi exigenţelor capitalismului.{266} Transformarea economică, sublinia el, a determinat o inovaţie politică, întrucât vechile instituţii feudale cedaseră locul celor aparţinând democraţiei occidentale a clasei mijlocii. El arăta cum acest proces a dat naştere unei burghezii naţionale, clasa care avea să conducă ţara prin toate etapele succesive de modernizare.

Asemenea lui Lovinescu, Zeletin era un determinist, care vedea viitorul ca aparţinând claselor industriale urbane. I-a atribuit ţărănimii „înapoiate" şi „apatice" un rol minor în transformarea ţării şi, deşi se aştepta ca situaţia acesteia să se îmbunătăţească pe măsura dezvoltării capitalismului, el considera suferinţa drept o consecinţă naturală, chiar dacă nefericită, a procesului de modernizare. Concepţia potrivit căreia România era destinată să rămână predominant agrară, atât de dragă agrarienilor, l-a izbit ca fiind contrară legilor evoluţiei sociale. Nu putea concepe pentru România un alt curs decât acela al industrializării şi al unei adaptări neîntrerupte la progresele tehnologice ale Apusului, dacă aceasta spera să se elibereze de permanenta condiţie de inferioritate.

Majoritatea scriitorilor grupaţi în jurul revistei *Viaţa Românească* pot fi, de asemenea, categorisiţi ca europenişti, dar aceştia au dat mult mai mare atenţie realităţilor autohtone decât Lovinescu şi Zeletin. În primul rând, au păstrat ceva din concepţia lor poporanistă de dinainte de război, care este evidentă mai ales în opoziţia lor faţă de industrializarea pe scară largă. Erau convinşi, chiar şi în 1935, că o industrie modernă, de tip occidental, avea puţine şanse de succes şi ar fi continuat să fie „parazitară", întrucât, în viziunea lor, ar fi fost necesare cel puţin două secole pentru a se putea acumula capitalul autohton necesar susţinerii industrializării. Opoziţia faţă de industria capitalistă s-a manifestat şi în vederile lor despre organizarea politică; ei pledau pentru o „democraţie rurală", care ar fi acordat prioritate nevoilor şi aspiraţiilor

ţărănimii.

Totuşi, figurile de frunte ale cercului celor de la *Viaţa Românească,* precum criticul literar Garabet Ibrăileanu (1871–1936) şi sociologul Mihai Ralea (1896–1964), directorul revistei după 1930, aveau grijă să se delimiteze de agrarienii radicali, în special de acele curente tradiţionaliste care idealizau modul de viaţă al ţăranului şi se mulţumeau să-l lase într-o stare de înapoiere economică şi culturală. S-au pronunţat pentru triumful în România al marilor principii ale liberalismului european – libertate şi dreptate, aceeaşi pentru toţi – şi pentru răspândirea învăţăturii umaniste şi a tehnologiei venind din ţările mai avansate din Occident. Astfel, ei au pledat pentru reformele electorală şi agrară şi pentru „europenizare", pe care o înţelegeau ca o ridicare a nivelului de trai şi o democratizare a instituţiilor. Considerau contactul cu Occidentul ca esenţial pentru dezvoltarea civilizaţiei româneşti şi, ca atare, au respins exclusivismul cultural îngust al multor tradiţionalişti. Dar, în acelaşi timp, ei au dezaprobat cosmopolitismul sfidător al lui Lovinescu şi au preferat să fundamenteze creativitatea românească pe sursele autohtone şi nu pe „imitarea integrală" a formelor occidentale.{267}

Mihail Manoilescu (1891–1950) poate fi clasificat printre europenişti în ciuda respingerii de către acesta a liberalismului „de tip vechi" şi a îmbrăţişării corporatismului în anii '30. În privinţa dezvoltării României, nu avea nicio îndoială că aceasta trebuie să urmeze calea occidentală de industrializare, pe care o aprecia drept soluţia pentru înapoierea economică în general şi pentru problema agrară în particular şi ca mijlocul prin care se putea pune capăt dependenţei României de ţările economic avansate ale Europei. A respins drept fantezist scopul poporaniştilor şi al altor agrarieni de a construi o economie prosperă şi modernă bazată pe agricultură. În principala sa lucrare privind relaţiile economice internaţionale, *Théorie du protectionnisme et de l'échange international* (1929), el argumenta că industria se bucură de o superioritate intrinsecă asupra agriculturii. Bazat

pe propriile sale analize, conchidea că productivitatea muncii în industrie era mai mare decât aceea din agricultură. Arăta cum disparitatea valorică astfel obţinută explica imensul avantaj în materie de comerţ şi sub raportul dominaţiei economice şi politice obţinut de Europa Occidentală asupra Europei Răsăritene agricole.{268}

Asemenea lui Zeletin, Manoilescu a acordat un rol-cheie burgheziei în dezvoltarea capitalismului în România, în secolul al XIX-lea. Dar a identificat o criză crescândă a burgheziei româneşti şi a pledat cu putere pentru schimbări fundamentale în structura acesteia, condiţie a îndeplinirii sarcinilor sale în secolul al XX-lea. A considerat ca încheiată perioada creatoare a vechii burghezii, care îşi asumase conducerea dezvoltării capitaliste a României după 1829 (analiza sa privind originile acesteia este în esenţă aceeaşi ca a lui Zeletin) şi prorocea că va fi confruntată cu o revoltă de proporţii din partea masei populaţiei, pe care o exploatase fără milă, în *Rostul şi destinul burgheziei româneşti* (1942), Manoilescu a argumentat că burghezia trebuie „purificată" printr-o completă reconstrucţie a organizării sale politice, economice şi sociale, un proces pe care îl percepea ca fiind în deplină desfăşurare în Germania nazistă şi în Italia fascistă. În România, de asemenea, el anticipa că burghezia va continua să organizeze şi să conducă economia, dar nu va mai fi împovărată de „daraua" capitalismului şi liberalismului. În loc de a rămâne dominantă, va fi integrată în stat prin intermediul unui unic partid politic atotcuprinzător, iar motivaţia sa economică va fi „dematerializată" prin corporatism. Drept rezultat, burghezia română va fi alcătuită din persoane dornice să producă şi să slujească societatea în ansamblul ei, dar ea va rămâne o burghezie, întrucât proprietatea individuală asupra mijloacelor de producţie va fi menţinută.{269}

TRADIŢIONALIŞTII

La polul opus europeniştilor, grupuri şi indivizi căutau modele pentru dezvoltarea României în trecutul autohton, real sau imaginar. Termenul „tradiţionalişti" îi defineşte cu exactitate, dar ei nu erau în niciun fel unanimi în legătură cu ceea ce reprezintă tradiţia românească. În general, împărtăşeau credinţa în caracterul predominant rural al dezvoltării istorice a României şi se opuneau cu fermitate „importurilor" culturale şi instituţionale din Occident, pe care le considerau „neorganice". Toţi se inspirau din curentele de idei, care se afirmaseră în viaţa intelectuală europeană, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea. Este poate paradoxală îndatorarea lor faţă de gândirea europeană occidentală, dată fiind tendinţa lor de a respinge instituţiile politice şi economice apusene. Influenţa Germaniei a fost copleşitoare. Romanticii germani i-au învăţat pe tradiţionaliştii români să aprecieze superioritatea „culturii" (definită drept o expresie „organică", unică a spiritului comunităţii sau naţiunii) asupra „civilizaţiei" (concepută în principal ca progres material sau tehnologic). Mai târziu, sociologii germani au reîntărit credinţa tradiţionaliştilor în sat ca principal modelator şi protector al specificului naţional. De importanţă deosebită a fost lucrarea lui Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft (1887),* care preamărea „comunitatea", aşa cum era ea bazată pe tradiţie şi legături „naturale" între membrii săi, drept o formă primară, organică, de viaţă socială, şi respingea „societatea", care era văzută ca fiind compusă din indivizi ce se alătură unul altuia prin simple relaţii „exterioare" şi „mecanice". Pentru Tönnies (şi admiratorii săi români), întruchiparea comunităţii era satul, în timp ce „societatea" se manifesta în marile centre urbane. Asemenea idei, aşa cum am văzut, au hrănit în grade diferite autohtonismul junimiştilor, sămănătoriştilor şi poporaniştilor.

În anii imediat următori Primului Război Mondial, insistenţa asupra caracterului agrar unic al României şi căutarea valorilor româneşti autentice în lumea rurală s-au întrepătruns cu curente europene de gândire mai generale, opuse raţionalismului şi pozitivismului ştiinţific din a doua

jumătate a secolului al XIX-lea. Criza conştiinţei europene a anilor ’90 ai secolului trecut, care a indicat o dislocare de proporţii geologice în modelele de gândire şi în expresia artistică ce avea să fie cunoscută drept „modernism”, a fost pe deplin împărtăşită de intelectualii români în anii ’20 ai secolului nostru. Mulţi au respins valorile care dominaseră mare parte a secolului al XIX-lea. În parte, lucrurile pot fi puse pe seama războiului. Cruzimea lui şi distrugerile pe care le-a produs au discreditat raţiunea şi au subminat prestigiul civilizaţiei occidentale. Marcaţi de aceste experienţe, intelectualii români au respins raţionalismul, reprezentat de Kant şi succesorii săi, care îi şocaseră prin disperanta lor neaderenţă la lumea reală. Aceştia s-au orientat pentru îndrumare către alte modele: spre Nietzsche, al cărui antiraţionalism i-a fascinat; spre Dilthey şi Einstein, al căror relativism i-a abătut de la determinismul darwinist; spre Spengler, ale cărui teorii privind declinul inevitabil al civilizaţiilor, în special al celei occidentale, le-au pus la îndemână noi instrumente de analiză; spre Ludwig Klages, care a dat în vileag opoziţia dintre suflet şi gândire; spre Heidegger şi slăvirea de către acesta a „nimicniciei” drept unica realitate; spre Freud, care le-a revelat vastul domeniu creator al subconştientului. Astfel, totul le-a apărut acestor intelectuali români a fi în curgere, a fi vremelnic şi schimbător.

În căutarea de noi valori, aceştia au îmbrăţişat cu patimă toate lucrurile venite din Orient. Un veritabil val de idei iraţionaliste şi mistice părea să străbată viaţa intelectuală românească. Veneau din Asia, în special din India, dar şi din Europa. Alături de budism şi yoga, de filosofia creştină şi mistică, aşa cum au fost înfăţişate de Părinţii Bisericii, Kierkegaard şi Berdiaev au exercitat o profundă influenţă asupra gândirii româneşti.

În cazul multor intelectuali, fascinaţia filosofiei Orientului le-a reîntărit admiraţia pentru satul românesc. Ei au descoperit analogii izbitoare între sensibilităţile religioase şi structurile mentale ale acestor două lumi aparent deosebite.

Imersiunea lor în ambele culturi nu s-a deosebit de o revenire la viziunea rousseauistă a omului sănătos al naturii, necorupt de viciile civilizaţiei cosmopolite şi raţionaliste. În ţară, au descoperit în ortodoxia răsăriteană principalul sprijin al acestui mod de viaţă simplu, nealterat. Prin intermediul acestei originale fuziuni de spiritualitate creştină răsăriteană şi de lume rurală românească, ei au pus bazele unei expresii caracteristice a identităţii româneşti a anilor ’20 – ortodoxismul.

Dintre toate curentele tradiţionaliste ale perioadei interbelice, niciunul nu a avut o mai mare influenţă asupra vieţii intelectuale şi culturale şi nu a contribuit mai mult la dezbaterea problemei dezvoltării naţionale a României decât cel cultivat de fondatorii revistei literare *Gândirea.* Aceştia se aflau în vâltoarea vieţii intelectuale româneşti din epoca de după război şi au conceput *Gândirea* ca un vehicul pentru propriile lor idei privind „fenomenul” românesc. Erau tradiţionalişti în sensul larg, dornici să înţeleagă adâncimile spiritului românesc şi să exploreze acele zone care până atunci fuseseră neglijate. Asemenea majorităţii intelectualilor români ai timpului, erau preocupaţi să păstreze valorile româneşti specifice în literatură şi artă, care, li se părea lor, fuseseră periclitate de facilele concesii faţă de „spiritul cosmopolit” predominant al vremii. „Gândiriştii”, aşa cum aveau să fie cunoscuţi, erau atraşi de gândirea speculativă, de trăirile mistice şi religioase şi de spiritualitatea primitivă a folclorului, fiind preocupaţi să comunice propriile lor idei într-un limbaj pe de-a-ntregul modern. Aceste preocupări mai curând decât o ideologie specifică au asigurat cercului *Gândirea* coeziunea sa.

Două principale curente, sau aripi, pot fi identificate în cercul *Gândirea,* de-a lungul perioadei sale celei mai fertile din anii ’20 şi de la începutul anilor ’30. Reprezentativ pentru aripa de dreapta a fost Nichifor Crainic (1889–1972), editorul revistei, din 1926 până la dispariţia ei în 1944, şi principalul teoretician al ortodoxismului. Alarmat de ceea ce el şi mulţi alţii percepeau drept o decădere morală şi spirituală constantă a societăţii româneşti, începând din secolul al XIX-lea, a

căutat să reorienteze această tendinţă prin revenirea la „valorile autentice” ale spiritului românesc, adică spre învăţăturile ortodoxiei răsăritene. Accentul pus de către el asupra spiritualităţii ortodoxe l-a ajutat să deosebească tipul său de autohtonism de sămănătorism şi poporanism, care accentuaseră mijloacele culturale şi, respectiv, economice de regenerare naţională. Teoriile lui Crainic erau sufletul „gândirismului”. Dar o altă tendinţă în cadrul cercului, aceea de stânga, a creat „stilul Gândirea” căruia i s-a datorat enormul prestigiu literar al revistei. Acei poeţi şi romancieri au căutat dincolo de ortodoxismul răsăritean surse mai profunde de tradiţie autohtonă şi calea potrivită de dezvoltare naţională. Recunoscând contribuţia pe care ortodoxia a avut-o în trecut în viaţa culturală şi spirituală românească, aceştia şi-au extins investigaţiile asupra psihologiei populare, aşa cum se releva în folclor şi în mitologie, asupra religiilor orientale şi asupra curentelor filosofice şi sociale contemporane din Europa Occidentală. Reprezentantul lor de frunte a fost poetul şi filosoful Lucian Blaga.

Nichifor Crainic s-a pregătit iniţial pentru preoţie, dar a fost atras treptat spre literatură şi ziaristică. În momentul în care s-a alăturat *Gândirii,* în 1921, era deja autorul a două volume de poezie patriotică şi bucolică şi dobândise o experienţă editorială considerabilă. Şi-a păstrat un adânc interes pentru teologie şi a acordat religiei un rol decisiv în dezvoltarea spirituală şi culturală naţională. A elaborat propria sa filosofie a culturii, precum şi teoriile estetice care au condus la fundamentarea ortodoxismului într-o serie de articole publicate în *Gândirea* între 1922 şi 1929. Dar tentativele sale de a traduce teoria în practică, după ce a devenit editor al *Gândirii,* nu s-au bucurat de un succes notabil. În ciuda dogmatismului său, Crainic a fost tolerant – cel puţin până la sfârşitul anilor ’30 – cu acei colegi care îi ignorau preceptele. Prietenia sa cu Lucian Blaga şi respectul pentru lucrările filosofice ale acestuia, care se îndepărtau mult de idealul ortodoxismului, sunt revelatorii în acest sens.

Tema centrală a articolelor lui Crainic era lipsa

spiritualităţii originale şi autentice în cultura contemporană românească. Artiştii şi scriitorii, intelectualii în genere, afirma el, în loc să se inspire din bogata moştenire a culturii populare româneşti, se întorseseră spre modelele străine, în special cele franceze, ca sursă de inspiraţie. Rezultatul nefericit fusese izolarea elitei culte de ţărănime, adică de izvorul spiritualităţii naţionale. Aici se afla, îşi asigura Crainic cititorii, principala cauză a superficialităţii culturii româneşti contemporane şi a absenţei „fermentului gândirii religioase", pe care îl considera esenţial pentru o muncă intelectuală rodnică.{270}

Aprecierile lui Crainic privind cultura română şi speranţele sale în ceea ce priveşte dezvoltarea ei viitoare se bizuiau pe filosofia creştină a istoriei. Inspirându-se din Părinţii Bisericii şi din asemenea teologi moderni precum Vladimir Soloviov, Serghei Bulgakov şi Nikolai Berdiaev, Crainic a văzut istoria ca desfăşurarea unui plan divin de a-i restitui omului locul de origine în creaţie prin intermediul lui Isus Cristos, un proces care ar lua sfârşit odată cu instalarea împărăţiei Domnului pe pământ. Pentru Crainic, naşterea lui Cristos a marcat marele punct de cotitură în istoria umanităţii, iar cultura creştină, în mod corespunzător, a reprezentat cea mai înaltă dezvoltare a spiritului uman. Stilul bizantin, o sinteză între splendoarea Antichităţii şi bogăţia spiritualităţii creştine, însemna pentru el apogeul tradiţiei culturale creştine.

Urmărind analiza realităţilor româneşti din această perspectivă, Crainic a plasat lumea rurală în centrul atenţiei sale. A considerat masele ţărăneşti din România (asemenea tuturor populaţiilor agricole) ca eminamente religioase şi cita producţiile literaturii folclorice pentru a-şi susţine punctul de vedere. Intuia că bocetele şi colindele erau dovada faptului că poporului român i se potrivea în mod special creştinismul răsăritean, care avea întru câtva un caracter local şi era intim legat de obiceiurile şi credinţele populare. Crainic a mers atât de departe încât a afirmat că toată cultura istorică românească îşi găseşte sorgintea în Biserică şi este pătrunsă de „forţa creatoare" a religiei ortodoxe şi de concepţia bizantină privind lumea transcendentală şi cea fenomenală. Ei a văzut Răsăritul

drept un simbol a numeroase secole de izolare a societăţii româneşti de burghezia apuseană, de lumea urbanizată. Potrivit acestei idei, ortodoxia bizantină fusese indispensabilă pentru diferenţierea mentalităţii patriarhale („un bloc de stâncă în faţa istoriei") de curentele civilizaţiei europene şi protejase geniul autohton împotriva asimilării de către mai sofisticatul Occident.{271} Cu toate acestea, lui Crainic i se părea că dezvoltarea intelectuală şi culturală românească modernă apucase pe un drum foarte diferit de cel pe care ar fi trebuit să-l urmeze dacă ar fi rămas credincioasă moştenirii sale răsăritene primordiale. El credea că această deviere era rezultatul unei occidentalizări masive, fără discernământ. Aceasta începuse cu intelectualii de la 1848, pe care Crainic îi acuza de a fi îndepărtat poporul român de la „cursul de dezvoltare predestinat", înlocuind instituţiile care evoluaseră de-a lungul veacurilor, ca răspuns la condiţiile româneşti concrete, cu importuri haotice din Occident. El asemăna lucrarea lor cu europenizarea impusă Rusiei de Petru cel Mare. În România (la fel ca şi în Rusia), spiritul Apusului, exemplificat de o civilizaţie cosmopolită, urbană, a subminat spiritul organic al satului patriarhal. Atât paşoptiştii români cât şi Petru cel Mare se făceau astfel vinovaţi de „denaturarea" conţinutului spiritual, aproape magic, al culturii autohtone, prin transformarea religiei într-o problemă etică şi socială.

Crainic îi considera pe paşoptişti şi pe descendenţii acestora răspunzători pentru subminarea Bisericii Ortodoxe Române şi, în consecinţă, îi blama pentru faptul că Biserica nu reuşise să inculce culturii româneşti contemporane un spirit religios autentic. În zelul lor de a modela societatea românească după tipicul Europei Occidentale, aceşti intelectuali laici subjugaseră treptat statului Biserica Ortodoxă. Ei confundaseră ortodoxia cu catolicismul, chiar dacă ea nu fusese „vinovată de crimele catolicismului". De exemplu, Biserica Ortodoxă nu pusese sub semnul întrebării autoritatea statului şi nici nu crease o Inchiziţie pentru a înăbuşi cunoaşterea şi progresul. Totuşi, intelectualii laici reduseseră

Biserica la neputinţă. Pe vremuri, „creatoare de valori spirituale”, ea devenise o simplă creaţie a statului, bună doar să se ocupe cu probleme minore, precum salariile clericilor şi recăsătoria. În asemenea împrejurări, era cât se poate de firesc pentru Biserică să devină excesiv de preocupată de formele exterioare şi (asemenea intelectualilor) să se despartă de sufletul poporului, abdicând de la răspunderea de a îndruma viaţa spirituală şi culturală. Cum altfel, se întreba Crainic, s-ar putea explica „împrumuturile haotice” dintr-o civilizaţie străină? Ceremonialurile Bisericii, după părerea lui, lăsau mult de dorit. El argumenta că ritualul religios diferă în esenţă puţin de ceremonialul vrăjitoresc: şi unul, şi celălalt promovau pasivitatea spirituală şi nu făceau nimic pentru a ridica poporul din condiţia lui prezentă.

Nefericitele efecte ale laicizării societăţii româneşti pot fi găsite în acele manifestări ale spiritului naţional românesc pe care, de altfel, Crainic le aproba. De exemplu, a vorbit admirativ despre scriitorii care se grupaseră în jurul *Sămănătorului* şi, în special, despre conducătorul acestora, Nicolae Iorga. Crainic preţuia „tendinţa naţională” pe care o reprezentau aceştia şi, în mod special, aproba rolul lor în mobilizarea naţiunii în sprijinul realizării ţelului de unificare politică în deceniul anterior Primului Război Mondial. Totuşi, în ultimă instanţă, considera mişcarea sămănătoristă ca deficitară. Ea făcea eroarea de a plasa omul în centrul lumii rurale şi de-al portretiza doar ca o simplă „erupţie a forţelor naturale”; sămănătorismul ignora în întregime ceea ce era pentru Crainic cel mai important aspect al vieţii rurale: profunda conştiinţă religioasă a ţărănimii. Sămănătorismul, potrivit lui Crainic, oferea doar un erou stereotip, de baladă populară, adaptat cerinţelor actuale – „o apologie a instinctelor primitive” – ce-şi juca rolul pe un fundal de „culori strălucitoare”, considerat ca decor potrivit pentru acele instincte. Sămănătoriştii erau prea absorbiţi de latura materială a existenţei umane, iar Crainic era dornic să arunce o lumină metafizică asupra tradiţionalismului lor. Aşa cum se exprima el, sămănătorismul avea o viziune grandioasă a

pământului românesc, dar ignora cerul limpede al spiritualităţii româneşti; peste pământul românesc, pe care toţi îl iubeau, se afla „bolta” spiritualităţii răsăritene.{272}

Crainic a găsit o justificare pentru ostilitatea sa faţă de Occident în scrierile filosofilor germani contemporani ai culturii, în special pe cele ale lui Oswald Spengler, al cărui *Declin al Occidentului* fusese primit cu entuziasm de către gândirişti. Teoriile lui Crainic se citesc ca un comentariu asupra lui Spengler. Asemenea lui Spengler, el vedea Occidentul în termenii unei antinomii între civilizaţie şi cultură şi îl considera o civilizaţie într-un avansat stadiu de declin. Trăsătura sa caracteristică era „oraşul mondial” – de exemplu Berlinul şi New Yorkul – care reprezenta locul „unui materialism plat” şi al unui „internaţionalism lipsit de culoare”, unde toate aspiraţiile intelectuale înalte ale omului fuseseră sufocate. Civilizaţia, argumenta Crainic, era bătrâneţea unei culturi, acea perioadă în care Occidentul intrase în secolul al XIX-lea, îmbrăţişând din toată inima materialismul şi scientismul. Civilizaţiei îi opunea cultura, pe care o definea drept expresia valorilor spirituale organice, primare, ale poporului. Potrivit definiţiei sale, cultura era exact acel tradiţionalism spiritualizat al lumii rurale româneşti, care trebuie să fie apărat cu orice preţ de contaminarea Occidentului.

Asemenea lui Spengler, Crainic nu vedea nicio speranţă pentru Occident, dar România putea să evite ruina dacă voia să se dedice cultivării unor valori spirituale mai înalte, şi anume celor înscrise în Sfânta Scriptură, aşa cum sunt ele interpretate de către Biserica Ortodoxă de Răsărit şi celor aflate în straturile mai adânci ale culturii populare. Cu alte cuvinte, România ar trebui să rămână credincioasă tradiţiei şi să evite nivelarea şi uniformitatea civilizaţiei, impusă noii generaţii de către occidentalizanţi, precum Eugen Lovinescu, cu a sa teorie a sincronismului. Folosind teoria stilului cultural, Crainic a încercat să demonstreze natura organică a culturii şi sterilitatea imitaţiei. Într-un eseu intitulat *A doua neatârnare,* el a folosit exemplul stilului gotic din arhitectură

în Europa Occidentală medievală pentru a demonstra că graniţele culturale nu erau determinate de „imitaţia integrală”, aşa cum pretindea Lovinescu, ci de o sensibilitate religioasă specifică, „disciplinată de un comandament central: dogma”. Stilul gotic nu era nici mai mult, nici mai puţin decât expresia în piatră a dogmei romano-catolice. Dincolo de graniţele sale, se afla o lume guvernată de dogma ortodoxă şi stilul bizantin. Peste secole, stilul gotic şi cel bizantin s-au dezvoltat diferit ca răspuns la caracterul distinctiv şi la sensibilitatea naţiunilor care le-au adoptat şi modelat. Crainic a denumit îndelungatul proces de formare drept „disciplina tradiţiei”. Era sigur că dacă ar fi aderat la aceasta, românii ar fi putut dobândi o a doua independenţă – aceea a spiritului – care să împlinească independenţa politică dobândită în 1877.

Crainic avea grijă să sublinieze că tradiţia nu însemna o stagnare a dezvoltării culturale. Din contră, tradiţia la care se referea el era o forţă vie, dinamică, operând în concordanţă cu „specificul naţional”; acesta era elementul care deosebea popoarele unul de altul şi care a salvat personalitatea colectivă a unei naţiuni de disoluţia civilizaţiei: a fost „disciplina interioară” care a însoţit dezvoltarea organică a oricărei culturi. „Disciplina interioară” pentru români, insista Crainic, înseamnă ortodoxismul şi a ignora acest lucru, avertiza el, ar echivala cu abandonarea oricărui sens mai înalt al istoriei şi ar conduce la izolarea de sursele originare ale spiritului creator.

După 1930, Crainic a fost tot mai mult absorbit de activităţile jurnalistice. Principala sa ambiţie a fost instituirea unui sistem politic care să reflecte şi să promoveze punctul său de vedere privind tradiţia. Aşa cum era de aşteptat, el nu considera democraţia ca filosofie politică potrivită României, întrucât o asocia cu civilizaţia burgheză occidentală.

Atunci când folosea termenul „democraţie” în sens pozitiv, îl concepea ca un sinonim al iubirii de oameni în sensul evanghelic. Respingea ideea unei Românii împărţite în clase sociale care se exclud reciproc, susţinând că privilegiile de clasă erau complet străine mentalităţii ortodoxe. Afirma că nu

vede niciun fel de diferenţe semnificative între capitalism, socialism şi comunism şi le condamna pe toate acestea ca emanaţii ale raţionalismului Renaşterii şi ale Revoluţiei franceze, care introduseseră procesul distructiv de laicizare în cultura europeană prin înlocuirea Cetăţii lui Dumnezeu cu Cetatea Mondială.{273}

Lucian Blaga (1895–1961) a realizat o abordare mai largă, mai europeană, a problemei specificului naţional şi a căilor de dezvoltare decât Crainic, colegul său de la *Gândirea* timp de aproape douăzeci de ani. Blaga este o figură singulară în istoria liricii şi filosofiei româneşti. În niciunul dintre aceste domenii nu poate fi încorporat cu uşurinţă într-o anume şcoală. Pare să nu fi inspirat discipoli în filosofie, cu toate că a avut parte de mulţi admiratori; în poezie, pe de altă parte, influenţa sa a fost mai fertilă, aşa cum se poate vedea din activităţile tinerilor săi ciraci din Cercul Literar de la Sibiu, în timpul şi imediat după cel de-al Doilea Război Mondial. Ca poet, Blaga a experimentat o multitudine de forme, iar sub raport tematic, s-a inspirat din cele mai variate surse, de la folclorul românesc şi amintirile sale din copilărie privind viaţa la ţară până la expresionismul german şi propria sa concepţie, foarte personală, despre viaţă. În filosofie a creat propriul său sistem, care avea în centrul său ideea de „mister”. A propovăduit iraţionalul, ilogicul şi inconştientul, făcând din acestea instrumente ale pătrunderii esenţelor ascunse ale Universului. Considera raţiunea ca un factor ce izolează şi nu un punct de contact între om şi „Marele Anonim”, aşa cum numea el principiul universal primordial. Datora cel mai mult filosofiei germane, în special lui Kant, Schopenhauer şi Nietzsche, şi psihologiei germane, lucrările sale în ansamblul lor reprezentând al doilea val al intensei influenţe germane asupra gândirii româneşti, urmând celui promovat de junimism în ultima jumătate a secolului al XIX-lea. Blaga avea o enormă admiraţie pentru cultura germană, atribuindu-i un rol major în dezvoltarea literaturii române începând cu 1800. Aprecia influenţa germană drept „catalizatoare”, întrucât stimula creativitatea autohtonă, dar nu i se impune cu tot

dinadinsul, spre deosebire de influenţa culturală franceză, pe care o numea „modelatoare”, întrucât căuta să refacă cultura unui străin după propriul său chip.{274} Mai mult decât atât, el a pătruns cu patimă într-un tărâm al speculaţiei şi al sintezei, foarte la modă pe vremea aceea în Germania, dar neexperimentat decât puţin până atunci în România – filosofia culturii.

Blaga s-a simţit atras de cercul *Gândirea* prin preocuparea comună faţă de marile probleme filosofice şi faţă de căutarea izvoarelor specificului naţional românesc. El împărtăşea, de asemenea, cu colegii săi un simţământ de stagnare spirituală generală, atât în România, cât şi în Europa. Ca şi acestora, îi repugna societatea modernă, mecanizată, şi principalul ei simbol – oraşul cosmopolit –, şi ca o reacţie faţă de acestea, s-a agăţat aproape cu disperare de viaţa rurală, ca suprem loc de refugiu pentru spiritul uman oprimat. Împărtăşea deziluzia resimţită de intelectualii secolului al XX-lea faţă de pozitivismul din istorie şi relativismul şi scepticismul din etică şi estetică; căuta „valori permanente” nu într-o acumulare de „fapte pozitive” sau în explicarea raţională a condiţiei umane, ci în percepţia intuitivă a structurilor spirituale absolute. Blaga a găsit în interiorul cercului *Gândirea* o atmosferă propice acestei căutări şi propriei sale creativităţi. Totuşi el nu s-a integrat deplin în tiparul *Gândirii*. În ciuda unor similitudini de idei, se deosebea de Crainic şi de alţi reprezentanţi ai aripii de dreapta prin orientarea sa teoretică mai profundă. Blaga nu s-a interesat de politică, nici n-a căutat căile de aplicare a ideilor sale pentru soluţionarea problemelor sociale. A abordat asemenea chestiuni precum autohtonismul şi satul românesc dintr-o perspectivă ontologică şi a fost preocupat mai puţin de aspectul exterior al lucrurilor şi mai mult de realităţile care se aflau în spatele acestora.

Chiar de la începutul carierei sale ca poet şi dramaturg, Blaga a fost implicat în controversa istorică privitoare la originea poporului român. S-a situat împotriva concepţiei latiniste dominante, împingând înapoi originile evoluţiei

etnice româneşti până la îndepărtata lume tracică de dinainte de cucerirea Daciei de către romani. Acest absolut biologic găsea rezonanţă în modul său de gândire metafizic, în timp ce poetul din el era irezistibil atras de vitalitatea debordantă şi viziunea cosmică a lumii tracice, pe care a descris-o cu atâta forţă şi originalitate în „drama sa păgână" *Zamolxe* (1921). Blaga argumenta că românii erau mult mai mult decât latini prin raţionalitatea şi echilibrul lor. Ei posedau de asemenea o moştenire slavo-tracică vitală, care, din timp în timp, izbucnea asemenea unei „violente furtuni stârnite din adâncurile metafizice ale sufletului românesc", tulburând sensul latin al simetriei şi armoniei, o furtună pe care o caracteriza ca fiind „revolta originilor noastre nelatine". Ca totdeauna în probleme de etnicitate, Blaga a păstrat un simţ al proporţiilor şi s-a ferit de limitările artificiale ce încătuşau creativitatea. Tracismul nu s-a impus asupra operei sale, iar când „tracomania" agresivă şi îngustă câştiga teren, la sfârşitul anilor '20 şi în anii '30, el s-a disociat de aceasta.

Fundamental pentru înţelegerea autohtonismului lui Blaga este conceptul său de „stil", pe care l-a elaborat într-o formă mai mult sau mai puţin definitivă în *Orizont şi stil* (1935). Prin stil el înţelegea suma totală a categoriilor care deosebeau una de cealaltă perioadele istorice, lucrările de artă şi comunităţile etnice. A descoperit sursele stilului în categoriile inconştiente ale gândirii, pe care le-a propus drept determinări primordiale ale originalităţii culturilor. Inconştientul, în plus, oferă cheia întregii sale filosofii a culturii, căci, după părerea sa, stilul a izvorât din psihologia etnică colectivă. Spre deosebire de Freud şi de Şcoala psihanalitică, Blaga nu a privit inconştientul drept un „haos", doar ca o simplă sursă a instinctelor animalice, ci l-a învestit cu numeroase categorii primare şi secundare, pe care, grupate laolaltă, le-a numit „matricea stilistică" şi care, într-o imensitate de combinaţii, determinau în ultimă instanţă stilul. Atribuia inconştientului asemenea categorii primare precum „orizonturile" spaţial şi temporal, un „accent" axiologic, „atitudini" de înaintare sau repliere şi „aspiraţii" către formă şi ordine, ca şi categorii

secundare precum înclinaţiile către mişcare sau calm, sobrietate sau pitoresc, masiv sau delicat. Inconştientul în cazul acesta era zona impulsurilor creatoare autentice. Blaga nu a negat contribuţia raţiunii şi voinţei umane, deşi a subliniat ideea că direcţia stilistică fundamentală este determinată de forţe aflate dincolo de controlul conştientului. În ciuda criticii făcute lui Freud, este evident ceea ce datorează Blaga psihanalizei şi aceasta ne ajută să explicăm de ce a acordat atât de puţină încredere raţionalismului şi de ce „misterul" (sau necunoscutul) devine „unghiul suprem" din care contempla lumea. Datora de asemenea mult teoriilor lui Jung despre inconştientul colectiv, întrucât matricea stilistică reprezenta sinteza a mii de ani din viaţa unui grup, o fuziune complexă a tot ceea ce a fost caracteristic colectivităţii şi indivizilor ce o compun.{275} În opinia lui Blaga, în consecinţă, matricea stilistică se află în continuă evoluţie pe măsură ce noi elemente sunt încet-încet încorporate; în acest sens, ea este un produs al istoriei, iar evoluţia ei ajută la explicarea diferenţelor de stil de la regiune la regiune şi în perioade diferite. În elaborarea teoriei sale privind stilul, Blaga a încercat deci să aşeze tradiţionalismul pe o nouă bază, având rădăcinile în adâncimi obscure, arhaice şi biologice ale rasei.

Teoria lui Blaga privind stilul a fost, de asemenea, puternic influenţată de către exponenţii germani ai morfologiei culturii, în special de către Leo Frobenius, un etnolog şi o autoritate în arta preistorică, şi de către Spengler. Admirator timpuriu al *Declinului Occidentului,* Blaga l-a numit pe autorul lucrării un „Copernic al istoriei", datorită înlocuirii de către acesta a cronologiei cu morfologia în abordarea dezvoltării umane şi datorită căutării de către acesta a „fenomenului arhetipal" în spatele faptelor istorice. Blaga l-a plasat alături de Kant şi de Einstein ca spirite care au revoluţionat gândirea. Printre altele, Blaga a împrumutat de la el tehnica studiului comparativ al civilizaţiilor şi antinomia între cultură şi civilizaţie, dar a considerat abordarea lui Spengler esenţialmente deficitară. Aceasta redusese fenomenele culturii la formă, în ciuda faptului că ele cuprindeau multe alte

elemente; ea se limitase la descriere, când de fapt fenomenele culturii cereau o explicare; a făcut din intuirea spaţiului factorul determinant al stilului şi l-a tratat drept un act creator al sensibilităţii conştiente şi nu un produs al categoriilor inconştiente, aşa cum propusese Blaga.{276}

Blaga a trecut de la abstract la o aplicare a teoriilor sale privind stilul în lucrarea *Spaţiul mioritic* (1936), cea mai importantă investigaţie filosofică a tradiţionalismului românesc realizată în perioada interbelică. Prin „spaţiu mioritic", Blaga se referea la plaiul baladelor populare româneşti, în special *Mioriţa.* Plaiul însă a reprezentat pentru Blaga mai mult decât o formă de relief. El a fost orizontul spaţial specific pentru cultura românească, „orizont ondulatoriu infinit" de deal şi vale, care a constituit „substratul spiritual" al creaţiilor anonime ale culturii populare româneşti. Din acest orizont inconştient al matricei stilistice, Blaga considera că derivă „masiva" preferinţă a poeţilor populari români pentru alternanţa silabelor accentuate şi neaccentuate şi dispunerea unică a caselor ţăranilor români, despărţite una de alta prin spaţii înverzite, „silabe neaccentuate între case". Pentru a demonstra efectul acestui orizont spaţial inconştient, el a atras atenţia asupra faptului că saşii din Transilvania, care trăiseră alături de români timp de şapte secole, şi-au construit casele foarte diferit, într-un mod corespunzător orizontului spaţial inconştient german. Blaga a subliniat că peisajul nu a determinat starea fizică a individului sau a colectivităţii etnice. Această relaţie a fost mai profundă şi merge înapoi la o epocă mult mai veche. Românul, de exemplu, avusese sensul locuirii în spaţiul mioritic, chiar dacă putea locui de fapt pe marea câmpie a Bărăganului din Muntenia, unde cântul popular lua locul plaiului, în timp ce sasul, care a locuit acelaşi spaţiu ca şi românul, era încă dominat de spiritul „spaţiului gotic", moştenit de la strămoşii săi îndepărtaţi din Germania.

În căutarea coordonatelor stilului cultural românesc, Blaga şi-a concentrat atenţia asupra lumii rurale, unde, considera el,

se găseau elementele constitutive ale spiritualităţii româneşti. La o primă privire, prin aprecierea sa caldă a ortodoxiei, căreia îi acorda un loc „organic” în psihologia naţională, Blaga părea să adopte modul lui Crainic de abordare a problemei. Totuşi, nu a fost interesat de dogma religioasă. Atunci când vorbea despre ortodoxie, înţelegea mai curând o arie etnico-geografică, separată de romano-catolicismul şi protestantismul european. În plus, pentru el, elementele care distingeau cele trei ramuri ale creştinismului una de cealaltă proveneau din „infiltraţiile spirituale” timpurii ale „geniului autohton” în doctrina creştină universală aşa cum se răspândise ea pe diverse tărâmuri. Această fuziune a învestit romano-catolicismul cu categoriile de „autoritate” („dorinţa de putere”; un „spirit juridic subtil”), protestantismul cu aceea de „libertate” („independenţa judecăţii”; „conceptualizarea problemelor”; „datorie”), iar ortodoxismul cu aceea de „organic” („viaţă”; „pământ”, „natură”). Aceste diferenţe au fost, ca atare, rezultatul stilului mai curând decât al doctrinei, un punct de vedere pe care Blaga l-a ilustrat cu exemple privind felul în care fiecare a privit Biserica, naţiunea şi cultura. Catolicismul a conceput Biserica ca un stat universal, protestantismul, ca o comunitate care întruchipează libertatea, iar ortodoxismul, ca un organism, o unitate a întregului, în care fiecare membru era răspunzător pentru faptele celorlalţi.

Faţă de naţiune catolicismul era aproape dispreţuitor, întrucât urmărea ţeluri universale; protestantismul considera apartenenţa la naţiune drept rezultatul unei alegeri deliberate a individului, un individ mânat de simţul datoriei; ortodoxismul vedea naţiunea ca destin, îmbrăţişând-o cu entuziasm. În fine, în privinţa culturii, catolicismul a promovat mişcări multidimensionale, precum romanticul, goticul, barocul, care au servit o idee; protestantismul a favorizat creaţiile individuale de mare originalitate; ortodoxismul a inspirat lucrări care au fost „spontane, anonime şi populare”. Catolicismul şi protestantismul, considera Blaga, au favorizat creşterea oraşelor, în timp ce ortodoxismul se potrivea de minune dezvoltării satului. Satele

din Occident, ca atare, îi păreau a fi oraşe în miniatură, care îşi pierduseră caracterul rural şi originalitatea creatoare. Dimpotrivă, oraşul din Europa Răsăriteană se aseamănă unui sat supradimensionat, în timp ce satul însuşi şi-a păstrat puterea creatoare ancestrală, chiar acolo unde fusese atins de influenţe culturale din afară.{277}

Blaga a folosit termenul ortodox mai curând în sens cultural decât în sens religios. A precizat cu claritate că originalitatea spiritului românesc nu trebuie căutată deloc în dogma ortodoxă, ci în „derogările" de la aceasta, determinate de „spiritul de erezie", adică de folclorul semipăgân păstrat în legendele sacre, în bocete şi în colinde. I se părea că doctrina ortodoxă însăşi avusese un efect nivelator asupra popoarelor din Europa de Sud-Est. În consecinţă, elementele stilistice, care i-au deosebit pe români de coreligionarii lor bulgari şi sârbi, s-au manifestat cel mai puternic în operele poeţilor şi artiştilor populari. Sub „masca" ortodoxismului, românii şi-au păstrat vechile lor credinţe şi obiceiurile precreştine, în special în modul lor specific de a înţelege şi simţi existenţa, care, în opinia lui Blaga, îşi găseau sorgintea în timpurile tracice păgâne. Specifică românilor era viziunea despre lume în care natura fuziona cu transcendentalul, ori, aşa cum s-a exprimat Blaga, care vedea natura ca un receptacol al nevăzutului. Această „perspectivă sofianică" făcea ca pământul să fie scăldat de o lumină celestă în acelaşi fel în care, de pildă, în balada *Mioriţa,* întreaga natură este transformată într-o biserică. Acest mod de a privi transcendentalul era, după cum gândea el, determinantul stilistic cel mai important al ortodoxismului.

Pentru Blaga, spiritualitatea românească, care determina în primul rând specificul naţional, fusese cel mai bine păstrată în lumea rurală. El însuşi se născuse într-un sătuc din Transilvania, iar amintirile copilăriei au exercitat o puternică influenţă asupra gândirii sale de-a lungul întregii vieţi. Concepea satul românesc ca spaţiul de desfăşurare al modului de existenţă organic, eminamente uman. Viaţa creatoare a satului era ceea ce înţelegea el prin „cultură", iar această

cultură o punea în opoziţie cu „civilizaţia”. Oraşul era întruchiparea civilizaţiei, a lumii burgheze, mecanizate, a cărei prăbuşire iminentă o prevedeau atât Blaga, cât şi mulţi dintre contemporanii săi români şi vest-europeni. Poezia sa de început, în special, este plină de teama expresionistă că omul european trăia sfârşitul unei epoci, un simţământ pe care l-a exprimat în viziunile sale apocaliptice, dezolante, asupra oraşului modern şi „maşinismului”. Oraşul (civilizaţia), potrivit lui Blaga, era caracterizat de preocupări „necreatoare”, precum acumularea de cunoştinţe concrete şi formularea de concepţii raţionaliste; era locul în care omul şi-a pierdut „sentimentul cosmic”, ataşamentul său la modul său de existenţă eminamente uman. Spiritul ştiinţific, care era una dintre însuşirile caracteristice ale civilizaţiei europene moderne, îi părea lui Blaga că dizolvă „fenomenele concrete” ale existenţei şi că izolează lumea de om. Un asemenea punct de vedere provenea firesc din concepţia lui Blaga asupra lumii, drept esenţialmente antiraţională şi ca atare refractară la structurile ştiinţei raţionale. Satul, pe de altă parte, o zonă eminamente a mitului şi a gândirii magice, a asimilat aparenţele concrete şi a plasat omul într-o relaţie creatoare cu existenţa. Proslăvirea de către Blaga a gândirii magice evidenţiază tendinţa sa generală de a exalta mentalitatea ancestrală în detrimentul celei civilizate. Gândirea magică, sublinia el, nu avea drept scop stabilirea unei relaţii universal valabile, ci mai curând căuta să organizeze experienţa umană individuală în strânsă legătură cu specificul temporal şi spaţial. Acest tip de gândire, argumenta el, este cu adevărat creator, întrucât stabileşte relaţii puternice între lucruri foarte diferite. Graţie „perspectivei sale magice”, ţăranul este blagoslovit cu un dar special de a-şi organiza experienţa în concordanţă cu interesele sale vitale.{278}

Dragostea pentru sat l-a convins pe Blaga, în *Geneza metaforei şi sensul culturii* (1937), la extinderea antinomiei între lumea rurală şi cea urbană, într-o teorie a „culturilor minore” şi a „culturilor majore”. Prima categorie, reprezentată de sat, nu era cu nimic inferioară în structurile sale celei de a

doua, deci civilizaţiei. Culturile minore nu reprezentau un simplu stadiu întârziat în evoluţia istorică a civilizaţiei; erau realităţi independente, care exprimau un mod de existenţă aparte, definit de Blaga ca „naiv” şi „copilăros”. Într-un articol ulterior, a mers şi mai departe, asemuind culturile minore preistoriei, care, pentru el, erau o formă de „viaţă permanentă” care nu evolua, ci mai curând se menţinea paralelă cu istoria.{279} Această idee reprezenta concepţia lui Blaga cu privire la evoluţia istoriei româneşti. Luând evacuarea romană a provinciei Dacia din secolul al III-lea ca punct de pornire, a demonstrat că începuturile poporului român coincideau cu „retragerea din istorie” într-o lume anistorică. Aici, acesta a dus o existenţă organică, într-un ritm propriu, cu una sau două scurte întreruperi, până la mijlocul secolului al XIX-lea. În timpul acestui lung „boicot” al istoriei, arta ţărănească, arhitectura satului, poezia şi muzica populară au cunoscut o puternică dezvoltare cu totul deosebită de mai largile curente culturale europene. Blaga a oferit astfel o explicaţie metafizică a unicităţii româneşti, atât de dragă tradiţionaliştilor.

Relaţia lui Blaga cu *Gândirea* a fost ambiguă, iar pentru gândirişti adesea inconfortabilă. Pe de o parte, au existat similitudini de idei şi de tendinţe intelectuale. Principala legătură între Blaga şi teoreticienii ortodoxismului a fost, fără doar şi poate, autohtonismul. Aceştia au nutrit o nemulţumire profundă faţă de starea existentă a vieţii spirituale româneşti. Se simţeau atraşi de lumea rurală şi de folclorul acesteia, ca izvor de spiritualitate autohtonă, şi dimpotrivă, aveau un sentiment de repulsie faţă de spiritul mecanic, „anorganic” al societăţii urbane. În ultima analiză, acestea sunt mai ales asemănări de suprafaţă. Tradiţionalismul lui Blaga este mai complex şi se sprijină pe o fundamentare teoretică superioară. În timp ce, de pildă, ostilitatea lui Crainic faţă de oraş şi preţuirea de către acesta a satului erau naţionaliste, atitudinea lui Blaga a fost filosofică. În timp ce Crainic desconsidera producţiile intelectuale occidentale, orientarea lui Blaga era larg europeană. Blaga era netulburat de împrumuturile

culturale din străinătate, pentru că era convins că matricea stilistică va asigura în ultimă instanţă specificul naţional al literaturii şi al artei şi chiar al teoriilor filosofice şi ştiinţifice. Analizându-şi propria operă, el a declarat etnicitatea ca fiind destinul său, pe care nu avea puterea să-l controleze; nu era un program elaborat raţional, pentru că se simţea legat în mod irevocabil de etnic, prin toate categoriile modelatoare ale matricei stilistice. Cu toate că era de fapt foarte naţional în spirit şi în sursele de inspiraţie, nu a permis niciodată ca propria sa operă să fie dominată de formule artistice înguste. Respingând ortodoxismul propovăduit de către Crainic, el a negat ideea că o operă de artă devine naţională prin adăugiri facile de folclor şi de peisaj naţional. El însuşi a fost atras de folclor, nu ca folclorist, ci ca filosof, preocupat de explorarea impulsurilor stilistice interioare ale acestuia. Şi-a considerat propria sa poezie, recunoscut modernistă, ca fiind, în anumite privinţe, mai tradiţionalistă decât cea aparţinând tradiţiei comune, pentru că restabilea contactul cu sursele spirituale ancestrale ale rasei. În poezia sa, natura nu a fost niciodată un obiect estetic, un element decorativ, ci mai curând un text ce trebuia citit în încercarea de a descifra „misterul”. O poezie sau o sculptură era românească pentru el în virtutea propriului său ritm interior sau mod de interpretare a realităţii. Preferinţa sa în materie de artă „naţională” era cel mai bine reprezentată de sculptura lui Constantin Brâncuşi, care îmbina cele mai arhaice izvoare autohtone cu structurile artistice moderne şi care se conforma idealului „tradiţionalismului metafizic”, exprimat de către Blaga.

Datorită folosirii miturilor folclorului românesc şi datorită dragostei pentru satul românesc, tradiţionalismul lui Blaga era adesea confundat cu gândirismul. Totuşi, spre deosebire de Crainic şi de alţi câţiva tradiţionalişti, Blaga nu a vrut să permanentizeze trecutul. El a căutat o legătură cu trecutul pentru a descoperi „fenomenele originale” ale existenţei umane, o înţelegere care, credea el, va sparge modelele învechite de comportament şi va inaugura o nouă epocă a spiritualităţii. Căuta în lumea ancestrală a satului secretele

uitate ale vârstei inocenţei, înainte ca păcatul cunoaşterii să-l fi înstrăinat pe om de natură şi de sine.

Poziţia adoptată de cercul *Gândirea* şi în special de către Crainic şi aderenţii săi, în problema specificului naţional şi a dezvoltării naţionale, a provocat un răspuns aprig din partea europeniştilor. Eugen Lovinescu numea ortodoxismul o religie obscurantistă, închistată în formule rigide, care impusese românilor limbajul liturgic străin şi i-a aruncat în marea masă a slavilor, care aproape îi înghiţise. Acesta şi-a reiterat convingerea că „emanciparea" spiritului naţional românesc intervenise la începutul secolului al XIX-lea, când tinerii români au venit în contact direct cu lumea intelectuală şi materială a Occidentului, ce i-a eliberat de „sclavia" formelor culturale răsăritene. Mihai Ralea s-a alăturat lui Lovinescu în condamnarea acelora care puneau accentul asupra instinctului românilor şi pe misticismul care nu putea decât să le anihileze orice posibilitate de luminare şi civilizaţie. El considera că ortodoxismul era pur şi simplu un impediment în definirea specificului naţional şi în crearea unei spiritualităţi autohtone din cauza „obscurantismului" său şi caracterului său esenţialmente bizantino-slav. Alţi europenişti, precum criticul literar Pompiliu Constantinescu (1901–1946), au mers atât de departe încât să nege în întregime sensibilitatea religioasă a poporului român. Constantinescu susţinea că religia fusese întotdeauna pentru români legea, adică un contract între credincioşi şi Dumnezeu. El argumenta, de asemenea, că larga răspândire a superstiţiilor în rândul maselor demonstra o absenţă a „aptitudinii" mistice, religioase, dat fiind caracterul pragmatic şi frust al acestor credinţe populare.

Crainic şi gândiriştii şi-au avut şi ei apărătorii lor. Cel mai important a fost filosoful Nae Ionescu (1888–1940), teoreticianul trăirismului, o variantă românească a existenţialismului. Ideile exprimate de el în ziarul *Cuvântul,* începând cu 1926, s-au topit într-o coerentă filosofie a culturii în următorul deceniu, care i-a adus un extraordinar de mare număr de adepţi printre intelectualii din generaţia mai tânără, inclusiv Mircea Eliade şi Emil Cioran.

Asemenea lui Crainic (şi Blaga), Ionescu a simţit venirea unei noi ere de spiritualitate, care, după el, îşi avea originile în revolta împotriva pozitivismului din anii ’90 ai secolului trecut şi s-a apropiat de maturitate în Europa de după Primul Război Mondial. Pretutindeni Ionescu vedea omul luptându-se pentru dobândirea unui nou „echilibru spiritual”, pentru „reîntoarcerea la Dumnezeu”, pentru a scăpa de „înfricoşătorul vid” al scientismului şi tehnologiei şi de îndepărtata fiinţă supremă a raţionaliştilor. Timp de un deceniu, observase cu un ochi critic acest mare ferment al sufletului uman, după cum îl numea el, până când, în cele din urmă, în 1931, s-a convins că în Europa era în curs de desfăşurare o revoluţie spirituală adevărată; aceasta se manifesta în toate domeniile de activitate umană, dar îşi exercita forţa în mod special în opoziţia sa faţă de concepţia mentală definită de raţionalismul cartezian, faţă de spiritul democraţiei sociale şi politice, faţă de sistemul economic capitalist burghez şi protestantism. Toate aceste însuşiri caracteristice ale epocii moderne treceau, spre satisfacţia evidentă a lui Ionescu, printr-o criză acută. El a indicat protestantismul ca principalul rău în subminarea gândirii religioase europene de la Renaştere încoace. Pentru el, protestantismul însemna: raţionalizarea religiei, adică necesitatea de a înţelege şi explica hotărârile lui Dumnezeu; aşezarea lui Dumnezeu în categoriile logicii umane ca şi cum ar fi fost un plan al realităţii – acela al raţiunii – în care om şi Dumnezeu erau doar cantitativ diferiţi; „individualismul rătăcitor” în interpretarea lumii lui Dumnezeu. Ionescu a găsit toate acestea ca fiind total străine spiritului ortodox. În ortodoxie, adică în adevăratul creştinism, credinciosul a recunoscut opoziţia dintre gândire şi credinţă şi a acceptat „sacrificiul dureros” al intelectului când a proclamat „cred pentru că este absurd”.{280}

Ionescu a identificat aspectul românesc al crizei sufletului european ca o căutare a adevăratelor surse de spiritualitate autohtonă. Ca filosof, principala sa preocupare fusese problema fiinţei, la început în sens general uman, dar din ce

în ce mai puternic apoi ca o explorare a naturii specifice a sufletului românesc. Definiţia românismului pentru el, ca şi pentru Blaga, era mai curând ontologică decât istorică şi depindea mai curând de elementele spirituale decât de cele materiale. În viziunea lui Ionescu, ortodoxia şi spiritualitatea românească erau concepte ce se puteau substitui între ele. Scrierile sale voluminoase despre acest subiect abundă în propoziţii de genul „a fi român înseamnă a fi ortodox" sau „suntem ortodocşi pentru că suntem români, şi suntem români pentru că suntem ortodocşi". El argumenta că influenţa ortodoxiei se făcuse simţită în întregul proces de formare a naţiunii române. Asocierea intimă a religiei cu etnicitatea explica natura marcat populară a ortodoxiei româneşti. În versiunea lui Ionescu, ortodoxia coborâse la nivelul vieţii de fiecare zi, contribuind la crearea unei religii româneşti specifice, care s-a manifestat nu în doctrine abstracte, ci în creaţii unice de folclor românesc. Asemenea lui Blaga şi Crainic, a identificat spiritualitatea românească autentică cu lumea rurală şi a discutat în termeni aprobatori despre „ortodoxismul ţărănesc".

Legătura dintre românism şi ortodoxie a fost într-adevăr atât de puternică, încât niciun act de voinţă nu ar fi putut, în opinia lui Ionescu, s-o desfacă. Argumentul lui Ionescu nu este asemănător cu acela al lui Blaga, deşi, lucru de înţeles, el a ocolit autoritatea lui Freud şi Jung. Într-o serie de articole despre prozelitismul catolic în România, el argumenta că ortodoxismul şi catolicismul nu erau numai două confesiuni diferite, cu doctrine şi culturi diferite, dar, mai important încă, ele erau două moduri de existenţă fundamental diferite. Cu alte cuvinte, fiecare dintre acestea fusese condiţionat în cursul dezvoltării sale de împrejurările locale dominante; catolicismul, ca atare, a reflectat structura spirituală şi dezvoltarea istorică specifice Europei de Sud-Vest, în timp ce ortodoxismul se adaptase condiţiilor predominante în Europa de Sud-Est. Ionescu conchidea, subliniind lipsa de speranţă a catolicismului de a pătrunde în lumea ortodoxă, ca şi incapacitatea ortodoxismului de a face cu succes prozelitism

în afara propriei sale zone spirituale. Catolicismul şi ortodoxismul nu se puteau întrepătrunde. Ca forme organice ale vieţii spirituale, ele nu puteau fi transmise sau impuse; un român nu putea deveni catolic, chiar dacă învăţa catehismul pe dinafară şi se declara el însuşi catolic cu toată fervoarea unui convertit, întrucât, pur şi simplu, nu era produsul acelor condiţii care făcuseră să apară catolicismul.

Ineluctabilitatea, am putea spune, spiritului ortodox pentru români dă o explicaţie mai adâncă opiniilor lui Nae Ionescu privind formele culturale şi politice româneşti contemporane. Aşa cum vedea el lucrurile, cultura mai înaltă a celor o sută de ani precedenţi fusese orice altceva, dar nu autentică. De vină erau intelectualii occidentalizaţi, începând cu generaţia de la 1848. Ignorând diferenţele structurale fundamentale între Răsăritul ortodox şi Apusul catolic-protestant, ei s-au străduit să transpună cultura occidentală în realităţile româneşti, acţiune care a creat condiţiile pentru o „crasă falsitate" şi pentru „artificialitate". Aceiaşi indivizi erau răspunzători pentru a fi pus bazele statului român modern, o formă politică, în opinia lui Ionescu, total străină caracterului societăţii româneşti, aşa cum evoluase timp de secole înainte de 1848. Aparatul formal al statului român modern, cu parlamentarismul său, cu democraţia egalitaristă şi viaţa socială şi politică urbană au reprezentat, în opinia sa, o spoială, mai ales franţuzească, acoperind viaţa autentică, cuprinzătoare, a naţiunii ce se desfăşura sub aceasta.

Nae Ionescu a perceput, astfel, incompatibilitatea fundamentală dintre România şi Europa Occidentală. Ideea că România ar putea fi vreodată integrată în Europa l-a şocat ca absurdă în lumina dihotomiei dintre lumile ortodoxă şi catolic-protestantă, pe care s-a străduit atât de mult să o scoată la iveală. Ca urmare, viitoarea dezvoltare a României avea să se sprijine pe „realităţile organice" predominante, prin care el înţelegea categoriile sociale şi economice ale satului şi agriculturii şi liantul spiritual reprezentat de ortodoxie. El a respins oraşul ca „prea abstract" şi industria modernă ca „prea raţională", prea puţin potrivite pentru un popor contemplativ

şi neobişnuit cu disciplina capitalismului. Mai curând, a identificat o fuziune perfectă între ţăran şi ortodoxie şi a făcut din spiritualitatea ortodoxă baza unei „comuniuni [româneşti] armonioase de gândire şi faptă”.{281}

La sfârşitul anilor ’20, un număr de intelectuali, care şi-au spus „tânăra generaţie” şi care erau profund influenţaţi de Nae Ionescu, au căutat să scape de „goliciunea înspăimântătoare” a pozitivismului şi a tehnologiei moderne şi să realizeze un nou „echilibru spiritual”. Nichifor Crainic a identificat în febrilitatea lor confirmarea unei „noi orientări” în viaţa intelectuală românească şi o „reîntoarcere la religie” şi le-a deschis acestora paginile revistei *Gândirea.* Dar această generaţie avea propriul său program. Hotărâţi să descopere adevăratele coordonate ale spiritualităţii româneşti şi dornici să aşeze cultura română pe un nou făgaş, reprezentanţii ei nu s-au alăturat cercului *Gândirea,* formând în schimb o asociaţie lipsită de coeziune, numită *Criterion.* Printre membrii acesteia s-au aflat Mircea Eliade (1907–1986), care avea să devină un renumit istoric al religiilor; Emil Cioran (1911–1995), filosoful de mai târziu ai destinului tragic al omului; Mircea Vulcănescu (1904–1952), filosof şi sociolog.{282}

Membrii asociaţiei *Criterion* au îmbrăţişat cu entuziasm îndemnurile lui Ionescu de a trăi viaţa şi de a nu o reduce la formule abstracte. Mircea Eliade, Emil Cioran şi alţii nu aveau niciun fel de dubii că ei erau astfel misionarii unei noi spiritualităţi şi fondatorii unor noi legi şi obiceiuri. Îi citeau pe Swedenborg, Kierkegaard, Şestov, Heidegger, Unamuno şi Berdiaev; îi interesau orfismul, teosofia, misticismul oriental şi religiile arhaice; vorbeau despre providenţiala misiune a generaţiei lor; criticau făţiş mediocritatea existenţei burgheze şi denunţau materialismul în toate formele sale de manifestare. Misiunea lor, aşa cum a fost definită de către Mircea Vulcănescu, a fost aceea „de a asigura unitatea sufletului românesc”, adică să aducă cu sine reconstrucţia spirituală a României, aşa cum generaţia precedentă îşi îndeplinise sarcina realizării unităţii politice.{283}

Asemenea lui Crainic şi Ionescu, membrii asociaţiei

Criterion se simţeau atraşi de sat ca leagăn al spiritualităţii româneşti şi se pronunţau aprobator cu privire la rolul pe care ortodoxia îl avusese în modelarea experienţei naţionale. Dar ei nu erau ortodoxişti. În repulsia lor faţă de pozitivism şi materialism moştenită din secolul al XIX-lea, ei s-au întors spre misticism, dar nu spre doctrina ortodoxă. Li se părea axiomatic că exaltarea mistică, mai curând decât credinţa, a fost temeiul sensibilităţii umane. Experienţa lui Mircea Eliade era caracteristică. Într-un mic volum de eseuri privind căutările spirituale ale generaţiei sale, publicat în 1927 şi intitulat *Itinerariu spiritual,* a pornit de la ideea că ortodoxia putea oferi tinerei generaţii o concepţie cuprinzătoare asupra existenţei şi ar putea deveni „un nou fenomen în istoria culturii române moderne”.{284} Dar recunoştea că înţelegerea sa în privinţa ortodoxiei era superficială, iar mai târziu, întrucât orizonturile sale intelectuale şi experienţa sa de viaţă s-au lărgit, în mod special în timpul şederii sale în India, unde a început să fie fascinat de hinduism, ortodoxia va ocupa doar un loc modest în amplele sale studii comparatiste asupra religiei. Cioran s-a îndepărtat şi mai mult de la subiect. A devenit preocupat de tragedia existenţei individuale şi şi-a pus speranţa în misticismul protestant de tipul Kierkegaard. Când a scris despre criza spirituală din România interbelică, a adus într-adevăr un omagiu ortodoxiei, pentru a fi apărat specificul românesc de-a lungul secolelor împotriva asimilării de către societăţile mai dinamice, dar a văzut salvarea supremă doar în integrarea României într-o Europă urbană, cosmopolită.{285} Mircea Vulcănescu a recunoscut, de asemenea, influenţa formativă a ortodoxiei asupra vieţii spirituale româneşti, dar, spre deosebire de Eliade şi Cioran, a căutat salvarea sa şi a generaţiilor viitoare în sat. Doar aici, gândea el, supravieţuia un stil organic al vieţii româneşti şi doar aici sufletul românesc va trebui să înfrunte provocarea „invaziei masive” a Occidentului.{286} Totuşi, aceşti discipoli ai lui Nae Ionescu au alcătuit generaţia cosmopolită, despre care Eugen Lovinescu a prezis că va înceta să se constituie în imitatori şi va începe să creeze valorile spirituale româneşti originale.

A TREIA CALE

Între cele două războaie mondiale, ţărăniştii au fost cei mai consecvenţi şi cei mai eficienţi propovăduitori ai unei Românii în armonie cu „caracterul ei eminamente agrar”. Ei s-au pronunţat pentru elaborarea unor politici economice şi sociale şi pentru crearea unui stat care să corespundă intereselor şi necesităţilor ţărănimii, care constituia majoritatea covârşitoare a populaţiei. Aceştia erau convinşi de unicitatea evoluţiei istorice româneşti, pe care o atribuiau unui sistem agricol având rădăcinile în gospodăria individuală independentă. Scopul lor, în întreaga perioadă interbelică, a fost, ca atare, întărirea acestui nucleu de producţie agricolă, din care aceştia făceau baza viitoarei dezvoltări sociale şi politice a României. Nu au negat că în România capitalismul ar fi posibil şi chiar au recunoscut că industria modernă ajunsese să sprijine agricultura şi putea chiar să aducă beneficii. Dar ei doreau să excludă capitalismul din organizarea agriculturii, întrucât îl considerau incompatibil cu caracterul agriculturii româneşti aşa cum se dezvoltase aceasta de-a lungul secolelor. Erau convinşi că tot ceea ce era deosebit şi autentic în modul de viaţă românesc va fi distrus de capitalism şi de tot ceea ce decurgea din acesta. Nu aveau nicio îndoială că pledoaria lor va fi încununată de succes, întrucât agricultura ţărănească, în opinia lor, era puternică şi, prin însăşi natura ei, necapitalistă. Ca dovadă, ei menţionau analizele economice cu privire la gospodăria ţărănească luată ca unitate de producţie distinctă, precum şi „incompatibilitatea psihologică” între căile ţărăneşti şi cele capitaliste.

Elaborându-şi propria lor teorie privind dezvoltarea, ţărăniştii s-au inspirat copios atât din literatura de specialitate occidentală, cât şi din cea răsăriteană, în special din scrierile economiştilor şi sociologilor germani şi economiştilor agrarieni ruşi. Dar românii nu erau în niciun fel simpli

imitatori ai modelelor străine şi nu se rezumau la abstracţiuni. Mai curând se preocupau de cele mai stringente realităţi economice şi sociale ce confruntau România Mare după Primul Război Mondial – stagnarea agricolă şi sărăcia ţăranilor. Remediile pe care le-au propus se potriveau acelor curente indigene de gândire care, de la mijlocul secolului al XIX-lea, sublimaseră caracterul agrar al societăţii româneşti şi elaboraseră strategii de dezvoltare care promiteau să alimenteze „tradiţia sănătoasă" şi „geniul naţional".

Dintre toate aceste curente, ţărăniştii s-au aflat cel mai aproape de poporanişti şi, într-un anume sens, erau urmaşii lor. Atât unii cât şi ceilalţi propovăduiau o ordine economică şi socială agrară ale cărei baze căutau să le implânte în tradiţiile şi instituţiile autohtone, erau neîncrezători în societatea burgheză industrială şi în oraş. Totuşi, ţărănismul nu a fost doar o prelungire a poporanismului. Cu toate că sprijinitorii săi s-au inspirat generos de la predecesorii lor intelectuali, ei au fost, de asemenea, profund influenţaţi de progresele înregistrate în gândirea sociologică şi economică din perioada interbelică. Cea mai originală contribuţie adusă de aceştia gândirii sociale româneşti a fost probabil elaborarea sistematică a doctrinei României agrare, ca o a treia lume situată între individualismul capitalist al Vestului şi colectivismul socialist ai Estului. Această doctrină, la rândul ei, se întemeia pe două premise fundamentale: prima – gospodăria ţărănească era un mod aparte de producţie şi forma însăşi baza economiei naţionale; a doua – „statul ţărănesc", o entitate politică administrată de majoritatea populaţiei şi răspunzătoare faţă de ea trebuia să înlocuiască ordinea existentă.

Elaborarea principiilor economice ale ţărănismului a fost în principal opera lui Virgil Madgearu (1887–1940) care, în anii '20 şi '30, a publicat un şuvoi constant de cărţi şi articole privind problemele agriculturii şi în general problemele economice. În acestea el a definit caracterul special al dezvoltării economice şi sociale a României în trecut şi a oferit o evaluare a perspectivelor sale de viitor.{287} Ideile sale

au fost puternic influenţate de studiile efectuate în domeniul teoriei economice în Germania, unde şi-a luat doctoratul în 1911, la Universitatea din Leipzig, şi apoi de studiile sale privind economiştii clasici englezi şi experienţa practică dobândită în managementul financiar la Londra. După Primul Război Mondial a devenit principalul teoretician al Partidului Naţional Ţărănesc şi ministru în câteva guverne naţional-ţărăniste între 1929 şi 1933. După 1933 şi-a dedicat majoritatea timpului învăţământului şi cercetării. În noiembrie 1940, a fost asasinat de Garda de Fier, organizaţie fascistă românească.

La început, Madgearu a fost preocupat de industrie, pe care o considera esenţială pentru dezvoltarea sănătoasă a fiecărei ţări. Propriile sale cercetări privind dezvoltarea economică a României în secolul al XIX-lea, care au constituit baza tezei sale de doctorat din 1911, Zur *industriellen Entwicklung Rumäniens,* l-au convins că România nu era nicidecum destinată să rămână o ţară exclusiv agrară. Dar era deja preocupat ca formele pe care industria le îmbrăca în România să fie potrivite caracterului şi necesităţilor ţării. Într-un eseu consacrat meşteşugurilor, scris în 1912, a identificat cauza care s-a aflat la baza declinului lor în „procesul de occidentalizare", care introdusese instituţii străine în textura socială românească, fără să aibă în vedere compatibilitatea lor cu „fiinţa noastră naţională". Atribuia acestei „ruperi abrupte" cu trecutul rolul de cauză a numeroase „contradicţii" între „temeiurile spirituale" ale României şi „formele străine" care stau în miezul „tuturor problemelor noastre".

Spre sfârşitul Primului Război Mondial, Madgearu conchisese că sarcina fundamentală a intelectualilor români era aceea de a face să concorde instituţiile politice ale ţării cu condiţiile economice şi sociale predominante. El considera că întemeietorii României moderne din secolul al XIX-lea comiseseră o teribilă eroare ignorând fondul de dragul formei. Madgearu şi colegii săi ţărănişti propuneau acum inversarea procedeului. Intenţionau să facă din ţărănime şi din agricultură principalul obiect al guvernării.

Efortul lui Madgearu de a explica adevărata natură a dezvoltării economice şi sociale a României s-a concentrat asupra calităţilor unice ale micii gospodării ţărăneşti. În formularea teoriei sale s-a inspirat din tezele poporaniştilor, în special ale lui Constantin Stere, în privinţa ideilor fundamentale ale agriculturii ţărăneşti. S-a inspirat de asemenea, în mare măsură, şi din scrierile economistului agrarian rus Aleksandr Ceaianov, în special din lucrarea acestuia *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft* (1923), care a oferit bazele teoretice pentru analiza făcută de Madgearu asupra gospodăriei familiale româneşti. S-a simţit atras în mod special de argumentele lui Ceaianov cu privire la diferenţele calitative dintre agricultura ţărănească, pe de o parte, şi marea întreprindere agricolă capitalistă, pe de altă parte.

Madgearu şi-a dat osteneala să demonstreze viabilitatea micii gospodării ţărăneşti, întrucât pe aceasta se baza nu doar valabilitatea teoriei economice şi sociale ţărăniste, dar şi doctrina politică a statului ţărănesc. A admis, ca şi Ceaianov, că marea întreprindere are anumite avantaje faţă de mica gospodărie, dar acestea, insista el, erau tehnologice şi aveau să atingă până la urmă limita lor economică naturală, punct în care marea întreprindere va deveni „iraţională" şi, în consecinţă, se va dezintegra. Argumenta că gospodăriile ţărăneşti, în ciuda inferiorităţii lor tehnologice faţă de ferma capitalistă, nu numai că nu au dispărut, dar au devenit de fapt şi mai puternice. Cheia acestei forţe o identifica într-o calitate aparte a gospodăriei ţărăneşti – producţia realizată de către familie. Această activitate, insista el, era guvernată de propriile sale legi, în special de o concepţie diferită privind câştigul şi de o psihologie economică diferită de aceea a întreprinderii capitaliste.{288} Fusese nevoit să accepte că economia mondială contemporană era dominată de capitalism, dar dincolo de aceasta, afirma el, exista o agricultură cu modul său de producţie distinct şi cu propria sa idee de câştig, o concepţie care ne reaminteşte de teoria lui Blaga despre culturile majore şi minore.

În analiza sa dedicată activităţii economice a gospodăriei

ţărăneşti Madgearu arăta că dimensiunea şi nivelul de producţie ale acesteia erau determinate, în special, de „forţe organice naturale”, de modul în care, de exemplu, numărul membrilor de familie, vârsta acestora şi capacitatea de a lucra o anumită suprafaţă de teren stabileau limitele fizice ale gospodăriei înseşi. A subliniat, de asemenea, că volumul total de produse depindea la rândul lui de numărul celor ce lucrau şi al celor ce consumau într-o gospodărie, întrucât principalul stimulent al activităţii ei economice era satisfacerea nevoilor membrilor săi, nu profitul.

Întrucât a analizat situaţia agriculturii româneşti în urma reformelor agrare de după Primul Război Mondial, Madgearu era sigur că ţărănimea se afla în pragul unei noi ere. El considera că venise, în sfârşit, momentul pentru crearea unei a treia căi ţărăneşti între capitalism şi socialism. După el, agricultura românească fusese „ţărănizată”, termen prin care înţelegea că cea mai mare parte a pământului arabil era acum formată din mici gospodării. Statisticile veneau în sprijinul acestei opinii. Ca rezultat al acestor reforme, circa 6 milioane ha, aparţinând marilor proprietăţi, fuseseră expropriate, iar în 1924, 3,5 milioane ha intraseră în proprietate ţărănească, circa 1,5 milioane de persoane primind pământ. Începând cu acel an, mica proprietate reprezenta aproape 90 la sută din întregul pământ arabil faţă de circa 52 la sută cât reprezentase aceasta înainte de reforme.{289} Ca rezultat al acestor schimbări „revoluţionare” în sistemul de proprietate asupra pământului, Madgearu era sigur în anii ’20 că gospodăria ţărănească va rezista. Înainte de orice, a identificat în caracterul unic al acesteia o sursă importantă de putere. El a făcut o distincţie netă între agricultură şi producţia industrială. Prima, declara el, nu-şi va putea asuma niciodată caracteristicile celei de-a doua. Cu toate că agricultura, asemenea industriei, presupunea folosirea forţei de muncă şi a capitalului, prima rămânea legată de natură, de capriciile vremii şi de calitatea solului. Nici concentrarea forţelor productive în mari întreprinderi nu era, în opinia sa, realizabilă în agricultură. Un asemenea proces, considera el,

era aplicabil doar industriei capitaliste, date fiind inerentele diferenţe între agricultură şi producţia industrială. Numind-o pe prima „organică” şi pe cea de-a doua „mecanică”, el a acceptat, într-adevăr, dihotomia filozofico-culturală între „cultură” şi „civilizaţie” drept cauza incompatibilităţii între teoria economică occidentală şi realitatea economică românească. Această incompatibilitate fundamentală l-a convins că agricultura românească nu va putea fi niciodată orientată spre sistemul capitalist, după cum, în consecinţă, nici dezvoltarea economică românească, în general, nu va urma modelul vest-european.

Madgearu îşi întemeia afirmaţia sa despre superioritatea micii gospodării ţărăneşti faţă de întreprinderea agricolă mare pe demonstrarea profitabilităţii mai ridicate a celei dintâi. Cita, spre exemplificare, cheltuielile reduse de producţie pe unitatea de suprafaţă, posibile datorită capacităţii familiei de a îndeplini o multitudine de sarcini fără ajutorul unui personal specializat sau fără forţă de muncă angajată şi fără mari investiţii de capital. Un asemenea grad de independenţă economică avea un merit în plus, în opinia sa, acela de a proteja micul proprietar de complicaţiile sistemului capitalist. În consecinţă. Madgearu argumenta că gospodăria ţărănească demonstrase din plin superioritatea agriculturii mici, necapitaliste, în timpul crizei economice mondiale din anii 1929–1933. Sublinia că micul gospodar a putut rezista mai bine crizei decât marele fermier capitalist, întrucât a fost capabil să reducă cheltuielile la minimum minimorum, să trăiască din propria sa producţie fără să cumpere hrană şi a putut să nu-şi desfacă marfa pe piaţă până la creşterea preţurilor.

Madgearu era de asemenea optimist în legătură cu trăinicia micii gospodării familiale. Era atât de sigur că viitorul agriculturii româneşti depindea de producătorul ţăran, încât a refuzat să considere altceva decât nişte simple aberaţii temporare asemenea contradicţii evidente precum accentuarea diferenţierii sociale în rândurile ţărănimii. A prezis, încrezător, în 1924, că micul proprietar, lucrându-şi pământul

cu ajutorul familiei sale şi bucurându-se de autonomie economică, era sortit să devină categoria ţărănească dominantă.{290}

În anii ’20, Madgearu s-a opus în mod ferm expansiunii sistemului capitalist şi marii industrii în România. Le considera pe amândouă ca fiind fundamental în contradicţie cu caracterul agrar al acesteia. Într-o cuvântare ţinută în faţa Camerei Deputaţilor în 1927, a mers atât de departe încât a afirmat că România nu va deveni niciodată un stat industrial şi a cerut ca o asemenea „iluzie”, pe care Partidul Liberal şi sprijinitorii săi din clasa mijlocie o promovau, să fie abandonată o dată pentru totdeauna.

Opoziţia lui Madgearu faţă de capitalism se sprijinea pe analiza sa cu privire la dezvoltarea acestuia în România secolului al XIX-lea, dezvoltare considerată „anormală”. El argumenta că acesta n-a evoluat în mod firesc în condiţiile economice şi sociale existente în România, ci îşi datora dezvoltarea în primul rând interesului străin pentru alimentele româneşti şi pentru materiile prime după 1829, când aceste bunuri au ajuns pe piaţa internaţională din abundenţă. Madgearu recunoştea că, din acel moment, mari cantităţi de capital occidental au intrat în România, dar el a negat că acest capital a determinat schimbări fundamentale în structura economică a ţării, esenţialmente „agrar feudală”, sau că ar fi revoluţionat modul de producţie, întrucât investitorii europeni nu aveau interes să facă aşa ceva; aceştia aveau doar o singură preocupare şi anume aceea de a-şi asigura materiile prime pentru propriile lor necesităţi. La rândul său, capitalul autohton nu a exercitat o influenţă mai mare asupra organizării economiei României; acesta a servit doar ca o „anexă” a capitalului străin. Ca atare, conchidea el, o adevărată burghezie, în sensul vest-european al cuvântului, nu s-a dezvoltat în România. Mai curând, clasa conducătoare a fost o oligarhie politică şi economică; aceasta, în loc să procedeze la abolirea feudalismului din agricultură şi, astfel, să elibereze forţele productive ale acesteia, a preferat să menţină structurile economice şi sociale existente şi să creeze,

alături de agricultură, o nouă sursă de venit – industria naţională. Acea industrie, considera el, era artificială, întrucât oligarhia o „forţase” prin asigurarea unor tarife protecţioniste şi prin alte stimulente, şi fusese sprijinită de Occident prin exportul de tehnologie şi capital. Cu toate acestea, oligarhia a trecut la crearea unui cadru politic şi legal pe care îl considera nimerit pentru statul modern, dar care, de fapt, avea puţin de a face cu realitatea economică şi socială.

Madgearu i-a atribuit teoreticianului român social-democrat Constantin Dobrogeanu-Gherea faptul că a observat contradicţia fundamentală din organizarea societăţii româneşti la începutul secolului al XX-lea – instituţii politice şi juridice potrivite societăţii burgheze occidentale, care sunt suprapuse unei structuri economice agrare înapoiate, caracteristice timpurilor premoderne – un sistem numit de el neoiobăgia. Pentru Madgearu, aceasta reprezenta contradicţia supremă dintre formă şi fond.

Alţi ţărănişti aveau şi ei puncte de vedere similare cu cele susţinute de Madgearu cu privire la proprietatea ţărănească. Ion Mihalache (1882–1963), unul dintre fondatorii Partidului Ţărănesc, în 1918, şi o figură politică de frunte a perioadei interbelice, a încercat să pună în concordanţă teoria ţărănistă cu problemele curente ale vieţii economice şi ale competiţiei politice. Scriind în 1925, el a procedat la o abordare mai radicală a chestiunii pământului decât colegul său mai erudit, Madgearu. Sub „noul regim agrar” pe care îl prevedea Mihalache în România, nu va mai exista marea proprietate, cu excepţia unor ferme model şi a altor forme de sprijin necesare pentru agricultura pe scară mică. În orice caz, aceasta nu va mai constitui baza unei clase sociale care exploata alţi muncitori în agricultură. Ideile lui Mihalache cu privire la lipsa unei semnificative diferenţieri sociale în rândurile ţărănimii se asemănau şi ele cu cele ale lui Madgearu, dar şi în acest caz era mai categoric, chiar dacă mai puţin profund: nu va exista nici ţărănime mijlocaşă (întrucât pământul ei va fi expropriat în beneficiul micii gospodării familiale), nici proletariat agricol (întrucât nu vor rămâne decât persoanele

necesare să îndeplinească muncile agricole). Ca şi alţi ţărănişti, el a redus rolul industriei la acela de suport pentru agricultură.

Baza noului regim agrar al lui Mihalache era mica proprietate independentă. El definea mica proprietate drept cantitatea de pământ arabil pe care un ţăran şi familia sa o puteau lucra eficient cu ajutorul ocazional al semenilor, fără a exploata forţa de muncă a altor categorii sociale. Acest tip de proprietate, argumenta el, ar asigura un maximum de producţie, dacă noua ordine agrară ar putea garanta ţăranului proprietar toate beneficiile muncii sale.{291} Nu avea nicio îndoială că aceasta era direcţia pe care era destinată să o ia dezvoltarea economică modernă românească.

Acesta era idealul economic şi social al ţărăniştilor. Dar starea micii agriculturi ţărăneşti, existentă în anii ’20 şi în mod special în anii ’30, a deviat în mod izbitor de la viziunea lui Madgearu şi Mihalache. Condiţiile predominante în lumea rurală erau de asemenea natură încât puneau sub semnul întrebării întreaga teorie despre forţa şi trăinicia micii gospodării ţărăneşti. Un mare număr de mici gospodării ţărăneşti, poate o treime, avea venituri insuficiente pentru a-şi asigura strictul necesar. Consecinţele unei asemenea sărăcii erau condiţii de locuit, alimentaţie şi igienă mult sub standardele minime, care, la rândul lor, contribuiau la o rată înaltă a mortalităţii şi diminuau serios capacitatea de muncă a unui larg segment al populaţiei rurale. Ieşirea din sărăcie era blocată de suprapopulaţia endemică, de proprietăţile prea mici şi prea risipite pentru a fi viabile din punct de vedere economic, ca şi de metodele înapoiate de cultivare a pământului, toate la un loc contribuind la accentuarea nivelului scăzut cronic al productivităţii.

Madgearu era dureros de conştient de sărăcia din rândurile ţărănimii şi de neajunsurile din producţia agricolă şi era hotărât să facă schimbări fundamentale în modul în care era organizată agricultura. În căutare de soluţii, el a rămas în mare încrezător în doctrina ţărănistă şi a conchis că sistemul cooperatist era cel mai bun mijloc de modernizare a

agriculturii româneşti, fără să pericliteze structura sa economică şi socială necapitalistă. A conceput cooperativa ca o asociaţie bazată pe ajutor reciproc şi venit din muncă, excluzând ideea profitului. A caracterizat-o drept necapitalistă şi deosebit de potrivită naturii agriculturii ţărăneşti, idealul său căpătând formă într-o nouă lege privind cooperativele, adoptată de guvernul naţional-ţărănesc în 1929.

Madgearu considera cooperativele capabile să servească multe scopuri, dar niciunul mai important decât protejarea gospodăriei familiale de „contaminarea" cu formele capitaliste şi chiar destrămarea ei prin aceste forme. Cu toate că era astfel sigur că metodele de producţie ale gospodăriei familiale ar putea să o facă imună în faţa capitalismului, el a recunoscut că, în timp, structurile capitaliste ar putea ajunge să domine agricultura prin intermediul controlului asupra creditului şi prin distribuirea bunurilor. A avertizat că prin intermediul relaţiilor sale cu piaţa, fiecare mică gospodărie ţărănească devine o parte a economiei mondiale şi un obiect al dictatului acesteia în ceea ce priveşte gama produselor şi nivelul preţurilor. Deşi nu identifica nicio dovadă potrivit căreia capitalismul ca sistem economic mondial cuprinsese masa gospodăriilor ţărăneşti, prin restructurarea producţiei pe baze capitaliste, el era realmente alarmat de controlul pe care piaţa capitalistă îl exercita deja asupra producţiei ţărăneşti prin intermediul „aparatului comercial". Principalul scop al cooperativelor, aşa cum îl vedea el, era acela de a permite ţăranilor să obţină controlul tuturor verigilor – în special în materie de comerţ şi credit – între ei înşişi şi piaţa mondială. În acest mod, preconiza el, mecanismele de exploatare capitalistă ar fi constituit simple instrumente tehnice, prin care gospodăria familială ţărănească ar fi devenit mai puternică. Prin urmare, a acordat întregul său sprijin cooperativelor de toate felurile – de credit, de producţie şi de consum – considerând că acesta este cel mai bun mijloc de salvare de la dispariţie a gospodăriei ţărăneşti şi de aşezare a întregii organizări a producţiei agricole pe baze raţionale şi totuşi naturale.

Madgearu era profund nemulţumit de stadiul existent al mişcării cooperatiste. În ciuda impresionantei creşteri statistice, a realizat că aceasta nu reuşise să-şi fructifice potenţialul. Situaţia în cooperativele de credit era absolut dezamăgitoare. Cu toate că erau prospere şi cu toate că numărul lor creştea constant, ele nu erau guvernate – după cum se plângea Madgearu – de un spirit autentic de cooperare; ele erau, mai curând, întreprinderi capitaliste dominate de burghezia sătească şi, uneori, de moşieri, a căror principală preocupare era aceea de a obţine dividende cât mai mari cu putinţă pentru ei înşişi şi alţi acţionari. Cooperativele de producţie nu reuşiseră să-şi realizeze scopurile. Fondatorii lor le încredinţaseră o varietate de sarcini considerate esenţiale pentru raţionalizarea şi intensificarea producţiei agricole – achiziţionarea de unelte, maşini şi seminţe, organizarea muncii în comun şi comercializarea produselor –, dar ele pur şi simplu nu prosperaseră. În faţa unor asemenea rezultate descurajante, Madgearu a cerut în mod repetat revizuirea întregului sistem cooperatist; de altfel, avea prea puţină speranţă ca obstacolele aflate în calea unei agriculturi sănătoase să poată fi depăşite.

Totuşi, existau anumite limite sub raportul gradului de cooperativizare peste care Madgearu nu permitea să se treacă. De exemplu, s-a opus cu fermitate unui proiect de lege, introdus în 1931 de către Gheorghe Ionescu-Şişeşti, ministrul Agriculturii, în vremelnicul guvern condus de Nicolae Iorga, ce prevedea organizarea unui nou tip de cooperative de producţie, care ar fi combinat toate gospodăriile diverselor categorii de ţărani într-o singură unitate economică. Ionescu-Şişeşti, specialist în problemele agrare, era convins că asemenea complexe mari vor fi în avantajul tuturor celor interesaţi, întrucât vor reduce cheltuielile şi vor spori atât cantitatea, cât şi calitatea producţiei. Dar Madgearu avea o opinie diferită. I se părea că este deosebit de riscant să se atingă de mica proprietate şi de sistemul de producţie bazat pe aceasta şi, oricum, se temea că asemenea asociaţii de producători nu ar fi operaţionale din cauza psihologiei

individualiste înnăscute a ţăranului. În mod evident, se gândea la ataşamentul dovedit al ţăranului faţă de propria sa bucăţică de pământ, dar angajamentul ideologic al lui Madgearu faţă de gospodăria familială, ca bază a organizării agriculturii, îl făcea, de asemenea, să se îngrijoreze de orice plan care aducea a colectivizare. Oricum, Madgearu pare să fi fost corect în evaluarea sa privind reacţia ţărănească faţă de acest plan. Deşi li s-au oferit diverse stimulente financiare, precum creditele cu dobânzi scăzute, s-au creat doar în jur de o sută de asemenea cooperative, majoritatea acestora având o existenţă scurtă.

Madgearu nu vedea decât slabe posibilităţi, cel puţin în anii ’20, de dezvoltare a unei industrii puternice în România. În afară de argumentele obişnuite despre caracterul predominant agrar al ţării, el invoca absenţa unei pieţe interne puternice pentru industriaşii români, determinată de nivelul scăzut de viaţă şi de lipsa puterii de cumpărare a majorităţii ţărănimii. Madgearu a continuat să se opună industriilor „artificiale”, întrucât, pe termen lung, asemenea întreprinderi ar fi afectat în mod negativ economia naţională prin devierea resurselor, şi aşa puţine, de la dezvoltarea „factorilor naturali” ai economiei, adică de la agricultură.{292} Totuşi, a anticipat momentul când se va naşte o „industrie sănătoasă”, servind nevoile ţărănimii. Considera că iniţiativa trebuia să vină din lumea rurală însăşi, întrucât succesul gospodăriei familiale ridica productivitatea şi îmbunătăţea nivelul de trai. Prosperitatea crescândă în lumea rurală ar fi creat, la rândul ei, noi nevoi şi ar fi lărgit piaţa internă pentru bunurile manufacturate. Madgearu era sigur că populaţia urbană va avea mult de profitat şi, pe măsură ce nivelul ei de trai va creşte, vor spori în mod firesc achiziţiile acesteia de produse din lumea rurală. Aceasta era, după părerea sa, baza „reală” a industriei naţionale.

În căutarea unei baze politice pentru ţărănism, Madgearu a preconizat crearea unui nou tip de stat, care să satisfacă o dată pentru totdeauna necesităţile şi aspiraţiile marii mase a populaţiei şi care, în acelaşi timp, să admită că dezvoltarea

socială şi economică a României era destinată să rămână diferită de cea a Occidentului capitalist. Din aceasta decurgea implicit presupunerea sa că ţărănimea forma o clasă separată, distinctă, atât din punct de vedere economic, cât şi din punct de vedere psihologic, de burghezie şi de proletariatul urban şi că, în consecinţă, statul care reprezenta ţărănimea ar trebui să se deosebească de structurile politice burgheze şi socialiste. A denumit noua entitate statul ţărănesc.

În centrul doctrinei sale cu privire la statul ţărănesc se afla convingerea sa că ţărănimea devenise forţa hotărâtoare în dezvoltarea politică românească, drept rezultat al reformelor adoptate după Primul Război Mondial. Credea că venise în sfârşit vremea pentru crearea unei puternice organizaţii politice ţărăneşti, ca mijloc de materializare a obiectivelor economice şi sociale ţărăniste. El a respins, considerând-o un nonsens, afirmaţia fruntaşilor liberali şi social-democraţi că ţărănimea era incapabilă să-şi aibă propriul ei partid şi chiar să-şi formuleze un program distinct, ea fiind lipsită întru câtva de conştiinţă de clasă şi de „instinct politic". Madgearu nu a văzut nicio raţiune pentru care ţărănimea trebuie să fie întotdeauna la remorca unuia sau altuia dintre partidele politice constituite şi a declarat ţărănismul drept începutul unei „renaşteri politice", care va transforma complet structura socială şi politică a ţării.

În privinţa formelor politice care ar fi fost cele mai avantajoase pentru electoratul său Madgearu a optat fără ezitare pentru democraţia parlamentară. Pe tot parcursul perioadei interbelice, în special în anii '30, când dreapta se afla în plin avânt, el s-a afirmat ca apărător al guvernării pentru şi de către popor. Spre deosebire de mulţi intelectuali sprijinitori ai cauzei ţărăneşti, care respingeau nu numai societatea industrială burgheză, ci şi formele ei politice, ca importuri nepotrivite condiţiilor României, el n-a ezitat în angajarea sa faţă de „democraţia autentică". Prin acest termen înţelegea un sistem de guvernare bazat pe voinţa liber exprimată a majorităţii şi pe un legislativ cu adevărat reprezentativ, capabil să împiedice „oligarhia industrială şi

financiară” să folosească procesele democratice în scopurile sale egoiste.

Madgearu era suficient de realist ca să-şi dea seama că funcţionarea tipului său de democraţie impunea ca masa de ţărani să dobândească experienţă politică. Era sigur că acest lucru s-ar putea întâmpla doar dacă sistemul administrativ era suficient de deschis să permită o participare cetăţenească largă la treburile publice. Ca prim pas, a propus o reformă a administraţiei săteşti şi judeţene, care ar fi înlocuit administratorii numiţi de autorităţile centrale şi răspunzători faţă de ele cu oficiali şi reprezentanţi aleşi pe plan local care să conducă treburile locale. În orice caz, a respins schimbarea bruscă sau violentă considerând-o un preludiu al „catastrofei sociale”. Schimbarea, pentru a fi benefică şi durabilă, trebuia să fie „organică”, avertiza el, un proces treptat, avându-şi rădăcinile în experienţa naţională.{293} Ideea de schimbare a lui Madgearu ne ajută să înţelegem rezerva sa faţă de instituţiile politice vest-europene. În viaţa politică, la fel ca şi în dezvoltarea economică, el făcea o distincţie netă între experienţa răsăriteană şi cea occidentală. Această abordare comparativă l-a convins că tipul său de democraţie ţărănească se va dovedi, pe termen lung, superior formei „burgheze” care evoluase în Europa Occidentală. Criza economică de la începutul anilor ’30 cristalizase gândirea sa în materie. Convins fiind că „ordinea socială burghezo-liberală” era în declin, a intuit, drept principala cauză a acestui fenomen, o contradicţie extraordinară în societatea occidentală, care fusese exacerbată de recenta depresiune. A remarcat o infrastructură bazată pe inegalitatea economică şi socială, pe de o parte, şi o suprastructură democratică, bazată pe egalitatea în faţa legii şi votul universal, pe de altă parte. Această contradicţie era, în opinia lui Madgearu, inerentă democraţiei burgheze individualiste şi, ca atare, n-ar fi putut să fie niciodată rezolvată. Dar nu-şi pierdea, în niciun caz, speranţa în democraţia în sine. N-a căutat alternativa în vreo formă oarecare de autoritarism, aşa cum o arată asprele sale condamnări atât la adresa dictaturii naziste, cât şi a celei

comuniste.

Cu toate acestea, era hotărât să ocolească „capcanele” democraţiei occidentale, care ajunseseră, după părerea sa, la o accentuare exagerată a drepturilor individuale şi la o aproape completă desconsiderare a răspunderilor individuale faţă de societate. Acest tip de democraţie, care proclama libertatea ca un drept inalienabil, dar ignora principiile şansei egale şi justiţiei sociale, se baza, conchidea Madgearu, pe abstracţiuni legale şi nu reuşise să ţină pasul cu evoluţia generală a societăţii.

Spre deosebire de aceasta, democraţia rurală, pe care o recomanda cu atâta entuziasm, apăruse din condiţiile specifice româneşti şi, ca atare, ar fi putut răspunde mai eficient decât democraţia burgheză nevoilor precumpănitoare ale societăţii româneşti. Combinând democraţia parlamentară cu responsabilitatea socială, democraţia rurală românească s-ar fi dovedit – el nu avea nicio îndoială în acest sens – superioară democraţiei occidentale.

Şi alţi ţărănişti, în afară de Madgearu, făceau speculaţii privind natura statului ţărănesc şi rolul acestuia în dezvoltarea naţională. Constantin Rădulescu-Motru a abordat ideea statului ţărănesc de pe o poziţie filozofico-culturală. Spre deosebire de Madgearu, care punea accentul pe o restructurare a instituţiilor economice şi politice, Rădulescu-Motru concepea statul ţărănesc ca fundament al renaşterii spirituale a poporului român. Ei nu ignora în niciun caz importanţa reformelor economice şi politice, dar, încă de la sfârşitul veacului, el tratase problemele sociale în primul rând ca probleme morale şi, ca atare, susceptibile de soluţii morale. Ostilitatea sa faţă de „statul burghez”, evidentă în *Cultura română şi politicianismul* (1904), nu s-a atenuat în perioada interbelică. El dispreţuia sistemul politic „sancţionat” de Constituţia din 1923, ca fiind „contractual” şi „neorganic”, întrucât plasase statul pe temeliile burgheze şi ignorase contribuţia ţărănimii la dezvoltarea naţiunii. Pentru a lua locul vechiului stat burghez liberal, a propus un tip de organizare politică ce ar fi restabilit relaţia „naturală” între

interesele celor mulţi, ale căror destine erau legate de pământ, şi interesele celor puţini, care erau angajaţi în industrie şi comerţ. Rădulescu-Motru a numit o asemenea formulă – o politică a „realităţilor", întrucât ea lua în considerare contribuţiile aduse naţiunii şi aspiraţiile majorităţii covârşitoare a populaţiei. Deşi a atribuit numeroase sarcini specifice, sociale şi economice, statului ţărănesc, el a considerat că misiunea sa primordială trebuie să fie de natură spirituală. Avea în vedere nici mai mult, nici mai puţin decât o regenerare naţională, care trebuia realizată prin restabilirea continuităţii cu instituţiile tradiţionale. În opinia sa, întregul proces trebuia să înceapă cu satul. Deplângând dispariţia vechilor structuri politice şi sociale rurale, el se pronunţa pentru o „reîntoarcere la sat" drept o soluţie durabilă a „contradicţiilor" României moderne.{294}

Criza economică mondială de la începutul anilor '30, care a provocat ravagii în ţările cu economii agrare precum România, a influenţat profund gândirea ţărănească. Madgearu a fost obligat să-şi modifice poziţia privind industrializarea. El fusese influenţat în mod deosebit de incapacitatea României şi a altor ţări est-europene de a obţine concesiuni tarifare pentru produsele lor agricole din partea statelor industrializate ale Europei Occidentale. Eşecurile în serie ale conferinţelor economice internaţionale de a ajunge la o înţelegere l-au condus pe Madgearu la concluzia că singura soluţie pentru ţările agrare era aceea de a-şi diversifica economiile. Se alarmase în mod special din cauza tendinţei statelor industrializate ale Europei Occidentale de a-şi dobândi independenţa economică prin intensificarea propriei lor producţii agricole, acţiune care putea reduce permanent – se temea el – achiziţiile lor din Europa Răsăriteană. Manifesta îngrijorare faţă de ceea ce i se părea a fi, prin anul '38, planurile expansioniste germane ce-şi propuneau să atragă economiile agrare ale Europei de Sud-Est în zona lor economică autarhică.

La început, Madgearu a crezut că ar fi suficientă o politică de industrializare orientată spre prelucrarea produselor

agricole şi a principalelor materii prime ale ţării, care ar micşora suprapopulaţia rurală şi ar spori venitul ţăranului. Se opunea în continuare industriilor „parazitare", adică acelora care nu se puteau susţine prin ele însele, „drenând" bugetul de stat şi „jefuindu-l" pe consumator. Dar „reagrarizarea" Vestului industrializat, în special a Germaniei, îl convinsese în cele din urmă că industrializarea forţată, chiar dacă era contrară „condiţiilor naturale", predominante în România, era singura cale de lărgire a pieţei interne pentru produsele agricole şi de micşorare a dependenţei ţării faţă de piaţa internaţională.

Pe la mijlocul anilor '30, în timp ce România cunoştea o refacere economică treptată, Madgearu lăuda industrializarea ca „fenomen natural" şi ca un aspect al „procesului general" de evoluţie economică a popoarelor. Recunoscând legătura strânsă între agricultură şi industrie, el a identificat variatele avantaje ale industrializării pentru ţările subdezvoltate, precum introducerea unor noi metode de producţie, mai eficiente, reducerea costurilor şi preţurilor, creşterea generală a puterii de cumpărare, lărgirea pieţelor. Madgearu socotea, de asemenea, că industrializarea ţărilor agricole nu numai că nu va leza, dar va întări schimburile economice cu Occidentul, întrucât prosperitatea şi puterea de cumpărare crescândă a celor dinţii vor crea o cerere pentru noi produse de la celelalte. El a evocat ca dovadă comerţul german cu Cehoslovacia, care era mai extins decât cu statele agrare subdezvoltate din Europa de Răsărit. Reevaluarea de către Madgearu a industrializării s-a bucurat de larg sprijin printre ţărănişti, iar în 1935 Partidul Naţional Ţărănesc i-a aprobat pe deplin punctul de vedere.

Întrucât studia multiplele faţete ale reformei agrare şi ale industrializării şi se concentra deopotrivă asupra unei sarcini tot atât de îndrăzneţe privind conducerea unei economii complexe, Madgearu a atribuit statului rolul-cheie de coordonator. Nu era pentru el o idee nouă. La începutul carierei sale, preconizase rolul activ al statului în economia naţională, dar criza economică generală din anii '30 îl

convinsese că epoca liberalismului economic în Europa trecuse o dată pentru totdeauna. Cu toate că nu împărtăşea presupunerile unora dintre colegii săi în legătură cu dispariţia iminentă a capitalismului occidental, el nu dorea să lase iniţiativa economică doar în mâini particulare. A propus în schimb planificarea şi coordonarea de stat, pe care a denumit-o dirijism. Primele succese ale Noii Orientări (New Deal) – sau „revoluţia Roosevelt", cum îi spunea el – în revitalizarea şi refacerea economiei americane l-au încurajat să creadă că intervenţia statului ar putea avea rezultate benefice similare în propria sa ţară.{295}

Madgearu a considerat că dirijismul va funcţiona cel mai bine într-un cadru socialist, dar nu a ajuns să susţină o transformare socialistă a economiei româneşti, în parte, cel puţin, datorită angajării sale faţă de gospodăriile ţărăneşti particulare şi concepţiei sale despre individualismul ţărănesc. Cu toate acestea credea că România, datorită structurii sale agrare unice, ar putea fi capabilă să adapteze principiile dirijismului la nevoile ei particulare. Nu-şi făcea niciun fel de iluzii, dată fiind complexitatea sarcinii. Apărea, în primul rând, acea dificultate în raţionalizarea organizării şi producţiei agricole a mii de gospodării mici, risipite. Un obstacol tot atât de greu era şi mentalitatea ţăranului care, susţinea Madgearu, îşi lucra pământul conform propriilor sale nevoi şi propriului temperament şi puţin îi păsa de piaţă sau de obiectivele economice naţionale.

În ultima sa lucrare importantă, *Evoluţia economiei româneşti după războiul mondial,* publicată în 1940, Madgearu a analizat evenimentele economice şi sociale din perioada interbelică. Nu a putut discerne nicio schimbare fundamentală în structura economiei româneşti: sectorul capitalist în general era încă redus, întrucât capitalismul, ca mod de producţie, pătrunsese în mod semnificativ doar în câteva ramuri industriale, iar agricultura continua să fie predominantă. A conchis că nu exista încă posibilitatea ca economia românească să fie integrată în sistemul capitalist mondial, deoarece structura sa continua să fie determinată de câteva milioane de gospodării

ţărăneşti, care formau o reţea economică guvernată de valori calitativ diferite de cele ale economiei capitaliste. Cu toate acestea, el nu putea ignora faptul că asupra agriculturii româneşti capitalismul exercita o influenţă puternică. Deşi continua să nege că acesta transformase modul de producţie al gospodăriilor ţărăneşti, el a fost nevoit să admită că pătrunsese în mecanismul repartiţiei şi că, drept consecinţă, subordonase pieţei capitaliste „întreaga esenţă" a gospodăriei ţărăneşti.{296}

Toţi participanţii la dezbaterea cu privire la caracterul naţional şi la căile de dezvoltare au căzut de acord cel puţin asupra unui aspect: că România cunoscuse o rapidă şi semnificativă schimbare în secolul anterior. Dincolo de retorică, recunoşteau că ţara lor începuse să semene mai mult cu Europa Occidentală. Dar nu erau unanimi în a aprecia dacă procesul de europenizare fusese bun sau rău, nici în privinţa gradului în care această europenizare afectase structura societăţii româneşti şi dacă procesul trebuia să continue. Europeniştii accentuau schimbările structurale fundamentale şi insistau că nu exista alternativă la continuarea integrării culturale şi economice în Europa, în timp ce tradiţionaliştii tratau europenizarea ca o simplă spoială de civilizaţie, care nu afectase resursele spirituale interne ale comunităţii şi care putea fi înlăturată. Ţărăniştii căutau o a treia cale de dezvoltare, care să împace democraţia politică şi tehnologia Occidentului cu structurile agrariene indigene unice. Crizele interne economice şi politice şi dezechilibrarea relaţiilor internaţionale în perioada interbelică au pus însă la grea încercare aceste previziuni în legătură cu viitorul României.

9
SOCIETATE ŞI ECONOMIE 1919–1940

Între cele două războaie mondiale, România a prezentat contrastul izbitor dintre o înapoiere adânc înrădăcinată, pe de o parte, şi înflorirea, chiar dacă inegală, a industrializării şi urbanizării, pe de altă parte. Structura sa economică şi socială a păstrat în linii mari configuraţia de dinainte de război. Agricultura a rămas baza economiei ţării şi organizarea acesteia s-a schimbat prea puţin în ciuda unei reforme agrare cuprinzătoare. Marea majoritate a populaţiei a continuat să trăiască la ţară şi să-şi obţină venitul în primul rând din agricultură. În relaţiile internaţionale, România a rămas dependentă de Apus, o piaţă pentru produsele sale agricole şi materiile sale prime şi sursă pentru multe feluri de bunuri manufacturate şi de investiţii de capital. Totuşi, semnele de schimbare erau evidente.

Industria se dezvolta şi devenea tot mai capabilă să satisfacă necesităţile consumatorilor, iar importurile de materii prime şi de semifabricate creşteau mai repede decât acelea de produse manufacturate. Populaţia urbană s-a mărit, întrucât oraşele şi-au sporit rolul în organizarea şi conducerea economiei. Chiar şi agricultura punea în evidenţă o schimbare, întrucât bizuirea tradiţională pe producţia de cereale a suferit o uşoară mutaţie în favoarea cultivării legumelor şi a plantelor industriale. În toate ramurile economiei, statul şi-a asumat un rol de conducere sporit. Deşi respecta proprietatea privată asupra pământului şi a mijloacelor de producţie şi deşi acorda capitalului privat, autohton şi străin, numeroase avantaje, statul şi-a arogat pentru sine planificarea şi administrarea a ceea ce avea să fie în mod obişnuit numit „economia naţională”.

POPULAŢIA

În 1930, anul în care s-a realizat singurul recensământ complet din perioada interbelică, populaţia României a fost de 18 052 896 de persoane, cifră care reprezenta o creştere de circa 2,5 milioane faţă de populaţia estimată a anului 1920. În 1939, populaţia ajunsese la 19 933 802 de persoane. Astfel, populaţia a crescut cu aproape patru milioane de persoane în perioada interbelică. A sporit, de asemenea, densitatea populaţiei, de la 55,2 locuitori pe km², după cum se estima în ajunul Primului Război Mondial, pentru teritoriile care vor alcătui mai târziu România Mare, la 67,6 locuitori pe km² în 1939. Rata de creştere a fost mai mare decât media europeană. Între 1930 şi 1933, densitatea medie în Europa a crescut cu 1,1 locuitori, iar în România cu 2,5 locuitori.{297}

Populaţia a rămas covârşitor rurală, iar procentul populaţiei rurale în raport cu populaţia urbană a crescut constant de-a lungul întregii perioade interbelice. În 1920, populaţia rurală înregistra 12 087 612 de persoane (77,8 la sută), iar cea urbană 3 453 812 de persoane (22,2 la sută). În 1939 cifrele erau de 16 312 136 (81,8 la sută) şi, respectiv, 3 621 666 (18,2 la sută). Astfel, creşterea totală a populaţiei rurale în această perioadă a fost de 4 234 524 de persoane, în timp ce populaţia urbană a crescut doar cu 167 854 de persoane. În 1930 erau diferenţe semnificative de la provincie la provincie sub raportul existenţei populaţiei urbane. Muntenia era cea mai urbanizată (27,1 la sută din populaţie), iar Basarabia era cea mai puţin urbanizată (12,9 la sută). Dar în cea din urmă, satele-târguri, care nu erau incluse în statisticile urbane, erau numeroase. Acestea au servit ca centre economice locale indispensabile şi într-o măsură limitată au preluat locul marilor oraşe.

Creşterea populaţiei a fost rezultatul unei rate înalte a natalităţii, aproape dublă faţă de vestul şi nordul Europei, şi al unui uşor declin în rata mortalităţii. Totuşi, în perioada

interbelică, rata natalităţii a fost semnificativ mai joasă decât a fost în anii imediat de dinaintea Primului Război Mondial şi a continuat să scadă de la 39,4 naşteri la mia de locuitori în 1921 la 28,3 în 1939. Declinul a fost cel mai pronunţat în lumea rurală, de la 44,2 naşteri la mia de locuitori în 1921, la 29,9 în 1939. În centrele urbane, rata a rămas constantă, deşi a fost mult mai mică decât în zonele rurale (22,7 în 1921; 20,9 în 1939). Erau semnificative variaţii de la regiune la regiune. În Vechiul Regat şi Basarabia rata natalităţii a rămas înaltă, mult deasupra mediei europene, dar în Transilvania şi Banat aceasta a înregistrat un declin marcat, în Banat atingând doar jumătate din nivelul înregistrat în Vechiul Regat.{298}

Alte aspecte ale proceselor demografice ale României interbelice prezintă un tablou general întunecat. Statisticianul român Sabin Manuilă, într-un studiu nepublicat, *Spre 20 milioane de locuitori,* comparând situaţia din propria sa ţară cu aceea din statele industrializate ale Europei, observa că în niciunul dintre acestea speranţa de viaţă nu era atât de coborâtă, că şansele de supravieţuire ale unui nou-născut nu erau atât de sumbre precum în România. Mortalitatea rămânea alarmant de ridicată, în special în privinţa copiilor de sub un an. În această perioadă s-a realizat un mic progres în scăderea mortalităţii infantile. Între 1871 şi 1891, media a fost 19,2 morţi la sută, continuând să fie, în 1930, tot de 19,2 la sută, cea mai înaltă rată din Europa. În medie, în perioada interbelică, 120 000 de copii mureau în fiecare an, înainte de a-şi sărbători prima aniversare. Principalele cauze erau alimentaţia proastă şi lipsa de grijă faţă de mamă, care suferea în special din cauza muncii excesive din timpul sarcinii. Rata mortalităţii la copiii între 1 şi 4 ani era de asemenea ridicată, fiind provocată în primul rând de afecţiuni ale bronhiilor, de pneumonie şi variate boli de stomac, rezultând de asemenea dintr-o alimentaţie proastă. Studiile privind sănătatea copilului preşcolar, în vârstă de 3–7 ani, arătau că aproape jumătate din aceştia erau sub greutatea şi înălţimea normale, situaţie atribuită în special malnutriţiei. La nivelul populaţiei,

în general, rata mortalităţii rămânea, de asemenea, cea mai mare din Europa. Alimentaţiei inadecvate, proastei igiene şi condiţiilor de locuit adesea sub cele normale, li se adăugau serviciile medicale vrednice de plâns, în special la ţară. Medicii erau puţini aici, iar medicamentele, chiar atunci când se găseau, erau scumpe. Potrivit diferitelor estimări, cel puţin o treime din cei care au murit în zonele rurale nu au fost niciodată la un doctor şi nu au luat niciodată vreun medicament. Chiar în 1935 mortalitatea la nivelul general al populaţiei era de 21,1 la mie, înainte de a scădea la 18,6 la mie în 1939. Oricât de tulburătoare pot fi aceste cifre, ele reprezintă totuşi un declin semnificativ faţă de anii imediat de dinaintea Primului Război Mondial, când, de exemplu, în 1910, se înregistrau 25,1 morţi la mie. Speranţa de viaţă s-a mărit la rândul ei. În 1912–1913, aceasta era în jur de 40,8 ani, iar în anul 1940, de 48–50 ani.{299}

Intrările şi ieşirile din ţară au avut doar un mic efect asupra creşterii populaţiei. Cea mai masivă emigraţie a avut loc în anii imediat de după Primul Război Mondial, când aproximativ 200 000 de maghiari au părăsit Transilvania plecând în Ungaria. Mulţi fuseseră angajaţi în administraţia publică sau fuseseră oameni de afaceri şi specialişti, locul lor fiind luat acum de români. Cel de-al doilea contingent de emigranţi ca mărime a fost cel de 42 000 de turci care au plecat din Dobrogea în Turcia. Emigraţia spre Statele Unite a fost relativ modestă: 67 646 de persoane între 1921 şi 1930 şi doar 3 871 în următorul deceniu. Dintre aceştia, peste jumătate erau evrei. Imigraţia în România a fost neînsemnată. Cele mai semnificative două mişcări de populaţie au avut loc între 1918 şi 1921, din Rusia Sovietică, când 22 000 de evrei au trecut în Basarabia, şi în anii ’20, când aproximativ 20 000 de români au revenit în Transilvania şi Bucovina din Statele Unite, în general pentru a cumpăra pământ şi a se stabili în satele pe care le părăsiseră înainte de Primul Război Mondial.

Din punct de vedere etnic, românii formau majoritatea substanţială a populaţiei. În 1930 ei reprezentau 71,9 la sută din total (12 981 324), în timp ce minoritatea cea mai

numeroasă, maghiarii, reprezentau 7,2 la sută (1 415 507), urmaţi de germani, 4,1 la sută (745 421), evrei, 4 la sută (728 115) şi ucraineni, 3,2 la sută (582 115). Dar aceste proporţii au variat în mod semnificativ de la regiune la regiune. De exemplu, maghiarii alcătuiesc 29 la sută din populaţia Transilvaniei şi 23 la sută în Crişana şi Maramureş, în timp ce germanii reprezentau 24 la sută din locuitorii Banatului şi 8 la sută din cei ai Transilvaniei. Evreii constituiau 30 la sută din populaţia urbană în Bucovina, 27 la sută în Basarabia şi 23 la sută în Moldova. În Transilvania, între 1910 şi 1930, în ciuda schimbărilor de frontieră, proporţia neromânilor locuind în oraşe a crescut, chiar dacă sporul populaţiei urbane româneşti a fost mai mult decât dublu. În 1930, 27 la sută din maghiari, 23 la sută din saşi şi 10,1 la sută din români (comparativ cu 10,6 la sută în 1910) locuiau în oraşe.{300}

LUMEA RURALĂ

Agricultura a rămas principala ocupaţie a locuitorilor din mediul rural al României, iar proprietatea funciară a continuat în mare măsură să determine relaţiile lor sociale. Potrivit recensământului din 1930, 90,4 la sută din populaţia rurală activă identifica în agricultură – cultivarea pământului, creşterea vitelor, viticultura şi pomicultura – sursa principală de venituri. Deosebiri economice şi sociale semnificative împărţeau această populaţie în pături distincte.{301} Vorbind în mare, cei ce aveau mai puţin de 5 ha erau trecuţi în categoria „gospodăriilor ţărăneşti”, iar cei ce deţineau peste 500 ha, erau trecuţi în cea a „fabricilor”, întrucât produceau de obicei grâne pentru piaţa externă şi aparţineau marii burghezii sau fostei clase boiereşti. Între acestea se aflau moşiile, care erau parcelate şi închiriate ţăranilor în schimbul dijmei, şi fermele, deţinute de orăşeni. Deosebirile sociale între proprietarii de moşii şi cei de ferme nu erau mari; ele nu ţineau de dimensiunea exactă a proprietăţii, indiferent care era aceasta, întrucât, de obicei, aveau şi alte surse de venituri şi, în orice

caz, duceau acelaşi mod de viaţă urban.

Printre ţăranii deţinători de pământ, diferenţele sociale erau mult mai precis definite. Câteva hectare în plus sau în minus puteau plasa un individ într-o categorie diferită. În vârful acestei ierarhii sociale se aflau chiaburii, cu proprietăţi de la 50 la 500 ha, care foloseau mână de lucru plătită şi aveau un mod de viaţă asemănător aceluia al intelectualităţii satelor. Aceştia aveau suficient pământ, animale, maşini şi unelte pentru a-şi satisface din agricultură toate nevoile lor. Imediat după aceştia, veneau ţăranii cu stare, care deţineau între 10 şi 50 ha şi care aveau un mod de viaţă tipic ţărănesc, limitat, lucrând alături de angajaţii lor plătiţi. Ei fuseseră adesea descrişi drept „masa dinamică" a ţărănimii române şi reprezentau 5–20 la sută din locuitorii fiecărui sat. Dispuneau de suficient pământ pentru a face faţă nevoilor lor limitate, dar, în mod obişnuit, îşi sporeau veniturile prin angajarea în activităţi neagricole. Totuşi, pentru aceştia, asemenea venituri suplimentare erau de importanţă relativ mică. Micii gospodari, posedând între 3 şi 10 ha, şi-au menţinut independenţa şi, de obicei, aveau suficiente animale de povară şi unelte, dar rar erau capabili să angajeze mână de lucru plătită. Gospodarii dependenţi, având între 1 şi 3 ha, nu dispuneau de suficiente animale şi unelte agricole şi, într-o măsură mult mai mare decât micii gospodari, erau nevoiţi să-şi caute de lucru în afara agriculturii pentru a o scoate la capăt. Asemenea surse de venit erau vitale pentru acei muncitori agricoli cu pământ care posedau mai puţin de 1 ha. Nu aveau ce face altceva decât să lucreze pentru ţăranii bogaţi şi înstăriţi şi chiar să migreze spre alte regiuni sau spre oraşe în căutare de lucru, lăsându-şi micul lot de pământ în grija nevestelor. Producţia unor astfel de gospodării mici nu era în măsură să întreţină o familie în mod corespunzător. La treapta de jos a scării sociale erau muncitorii agricoli fără pământ. Este dificil să se aprecieze numărul lor, dată fiind varietatea de termeni folosită în statisticile oficiale pentru a-i defini, deşi recensământul din 1930 arată că erau peste 500 000. Pătura mijlocie a lumii rurale, arendaşii, era încă activă, dar pierduse

importanţa sa de dinainte de război în viaţa satului, în mare măsură ca urmare a reformei agrare. Cu toate acestea, persoane de tot felul continuau să fie angajate în activitatea de arendare a pământului de toate categoriile, dar puţine dintre ele îşi realizau veniturile exclusiv din aceasta. În orice caz, marile trusturi de arendare de dinainte de război dispăruseră.

Ţăranii care aveau mai puţin de 10 ha de pământ şi care au fost nevoiţi să găsească alte surse de venit pentru a-şi menţine nivelul de trai, închiriau adesea pământ în plus, în schimbul unei dijme sau al unei plăţi în numerar. Alţi ţărani, în special cei săraci, se angajau ca zilieri, de obicei în toiul campaniei de recoltare, deplasându-se din loc în loc potrivit cererii de mână de lucru. Şansele erau mai bune în unele regiuni decât în altele. În Muntenia şi Moldova, de exemplu, unde moşiile erau numeroase, unde mâna de lucru se găsea din belşug, iar concurenţa pentru terenuri suplimentare era strânsă, moşierii puteau adesea impune condiţii deosebit de grele. Situaţia multor ţărani de aici nu se deosebea astfel foarte mult de aceea de dinainte de reforma agrară. Alţi ţărani, în special în Muntenia şi Transilvania, îşi completau veniturile practicând o meserie acasă sau făcând un negoţ modest între propriul lor sat sau judeţ şi un oraş mai mare. O parte dintre ei practicau meşteşugurile tradiţionale săteşti, ca dulgheria şi fierăria, pentru a satisface nevoile locale, dar astfel de prilejuri erau mai puţine decât înainte de război. În unele zone, în special în Banat, micii gospodari, care o scoteau cu greu la capăt, nu aveau altă soluţie decât să-şi limiteze numărul membrilor de familie. Când toate astea nu le reuşeau, mulţi capi de familie erau obligaţi să ia calea pribegiei, în căutare de lucru în alt oraş, alt judeţ sau chiar altă provincie. Dacă erau meşteşugari, puteau lipsi de acasă cea mai mare parte a anului. Căutarea de surse suplimentare de venituri a făcut ca o mare parte a populaţiei rurale să rămână în mod constant mobilă. De multe ori, o simplă carte poştală, anunţând găsirea de lucru, era suficientă pentru a pune oamenii în mişcare. Dar o asemenea mobilitate, deşi reprezenta o necesitate economică, a avut

consecinţe nefaste pentru societatea rurală: viaţa familială s-a destrămat şi sănătatea tuturor membrilor săi a fost pusă în primejdie.

Circa 10 la sută din populaţia rurală activă era dependentă, ca primă sursă de venit, de alte activităţi decât agricultura. Cei din acest segment erau angajaţi în diverse activităţi industriale ca meşteşugari, mineri sau muncitori necalificaţi, sau erau angajaţi în comerţ, adesea ca negustori ambulanţi, sau în transporturi, mai ales ca muncitori la calea ferată.

Marea majoritate a ţăranilor duceau o existenţă precară. Un studiu efectuat pe 303 de gospodării ţărăneşti, realizat în 1935, arăta că 35 la sută din venitul brut provenea din cultivarea cerealelor, legumelor şi plantelor industriale, 22 la sută din creşterea animalelor şi 42 la sută din activităţi neagricole. Alt studiu efectuat pe un eşantion de 424 de gospodării ţărăneşti, între 2,5 şi 15 ha, referitor la perioada 1930–1934, arată că acestea nu erau economic viabile, întrucât venitul lor brut acoperea doar cheltuielile curente de cultivare a terenului, munca acelora din afara familiei şi amortizarea de capital investit în gospodărie. Nu mai rămânea nimic pentru altceva; consecinţa era un nivel de viaţă sub normal. Agricultura, prima sursă de venit a ţăranilor, nu acoperea nici măcar costul hranei. Un studiu realizat în 1933–1934 asupra bugetelor unui număr de 159 de gospodării, între 2,5 şi 15 ha, arată că pentru acei ţărani care aveau mai puţin de 10 ha, cheltuielile pentru hrană depăşeau veniturile realizate din agricultură. Dacă se ţine seama de venitul obţinut din angajarea în munci neagricole, atunci venitul total al gospodăriilor de 3–5 şi 5–10 ha era suficient pentru a asigura hrana unei familii. Dar acest lucru nu era valabil pentru gospodăriile sub 3 ha. În plus, pentru niciuna din aceste categorii, nivelul venitului nu era suficient pentru a acoperi costul hranei, al îmbrăcămintei şi al unor astfel de cheltuieli, precum cele pentru biserică, şcoală, sănătate, ca să nu mai menţionăm şi impozitele. Pentru a supravieţui, ţăranii trebuiau să-şi restrângă consumul de hrană şi să se mulţumească cu îmbrăcăminte necorespunzătoare, cu condiţii

de locuit sub normal, ceea ce ducea adesea la îmbolnăviri grave şi chiar la moarte; puteau împrumuta bani sau să-şi vândă pământul şi animalele, acte de disperare care pe termen lung reduceau şi mai mult venitul gospodăriei. Starea economică proastă în care se găseau aceste familii nu a fost provocată de risipă. Hrana reprezenta articolul cel mai important în bugetul familiei: în gospodăriile sub 3 ha, ea reprezenta 6/7 din totalul cheltuielilor; în cele de 3–10 ha, 3/4; în cele de 10 ha, 2/3. Mai rămânea foarte puţin ca să „risipeşti" pe îmbrăcăminte şi alte „obiecte de lux".{302}

Alimentaţia majorităţii ţăranilor era, din toate punctele de vedere, nepotrivită pentru asigurarea sănătăţii şi a unui înalt nivel de productivitate. Lipsea varietatea. În aproape toate părţile României, porumbul era alimentul de bază. În Vechiul Regat, acesta constituia 70–95 la sută din totalul cerealelor consumate, în timp ce în alte locuri – Bucovina şi Transilvania, de pildă – proporţia era întru câtva mai mică, probabil 50 la sută, fiind parţial înlocuit cu grâu sau secară. Porumbul se consuma în special sub formă de mămăligă. O hrană dependentă de un singur aliment este nesănătoasă, mai ales în cazul porumbului, întrucât el constituie un aliment deficitar şi nu asigură complexul de substanţe nutritive necesare creşterii şi protecţiei împotriva îmbolnăvirilor. Consumul ţărănesc de alte alimente decât cereale era în general scăzut. Laptele era unul dintre acestea şi absenţa sa din alimentaţie avea un efect debilitant asupra dezvoltării intelectuale şi fizice a copiilor. Principala cauză a consumului scăzut de lapte era pur şi simplu lipsa vacilor. Din 3,5 milioane familii rurale, în 1935, aproape 2 milioane nu aveau vaci. Carnea reprezenta, de asemenea, o raritate pentru majoritatea gospodăriilor ţărăneşti. Numărul relativ mic al vacilor afecta fireşte consumul de carne, dar erau, de asemenea, 1,5 milioane de familii care nu aveau porci. Studii efectuate între 1930 şi 1939, în unele părţi ale Moldovei, de exemplu, arată că în privinţa consumului de carne acesta era doar de 4–8 kg anual de persoană. Deşi în alte locuri cifrele difereau foarte mult, concluzia care reiese la nivelul întregii

ţări era aceea că ţăranii români consumau mult mai puţină carne decât ţăranii din alte ţări europene. Cartoful era leguma cea mai larg folosită, în special în Transilvania şi Bucovina şi în regiunile muntoase ale altor provincii.{303}

Nivelul de consum al populaţiei rurale depindea în mod firesc de situaţia materială a fiecărei familii, dar hrana de care dispunea sărăcimea rurală a fost întotdeauna insuficientă. Aceasta era cea din urmă capabilă să se adapteze proastelor recolte sau altor crize. Întrucât ţăranul sărac consuma de obicei mai mult de jumătate din ceea ce producea, în timpuri grele, el şi familia sa mâncau pur şi simplu mai puţin pentru a avea suficiente cereale şi legume la vânzare şi a face astfel faţă obligaţiilor fiscale ale familiei şi altor cheltuieli fixe. Alimentaţia ţăranului era de asemenea limitată prin obiceiuri, întrucât majoritatea familiilor ţărăneşti tindeau să consume doar ceea ce cultivau ele însele şi, în consecinţă, nu cumpărau mai nimic de pe piaţă. Îmbunătăţirea alimentaţiei populaţiei rurale putea să înceapă doar o dată cu sporirea şi diversificarea producţiei agricole şi cu un câştig mai substanţial al ţăranului de pe urma muncii sale. Aceste îmbunătăţiri, la rândul lor, aveau să depindă de măsura în care statul era pregătit să se angajeze în dezvoltarea agriculturii.

Starea de sănătate proastă a populaţiei rurale devenise un fenomen cronic, dată fiind alimentaţia inadecvată, condiţiile de locuit rudimentare şi necunoaşterea unor norme elementare de igienă. Măsurile guvernului au adus doar o palidă îmbunătăţire a acestor condiţii. Deşi bolile infecţioase, precum scarlatina şi pojarul, au fost puse sub control în anii ’30, bolile sociale s-au extins în aceeaşi perioadă. Cele mai serioase erau sifilisul, tuberculoza şi pelagra. Numărul cazurilor înregistrate între 1930 şi 1937 aproape s-a dublat, ajungând de la 341 000 la 609 000. Boală caracteristică sărăciei, pelagra a avut o incidenţă deosebit de gravă, fiind, după tuberculoză şi cancer, cauza principală a deceselor. Pelagra a avut o largă răspândire în regiunile unde cultivarea porumbului era deosebit de intensă şi unde mari cantităţi de

mămăligă formau baza alimentaţiei. Există o relaţie izbitoare între extinderea suprafeţelor cultivate cu porumb şi creşterea cazurilor de pelagră. Întrucât totalul suprafeţelor cultivate cu porumb în perioada interbelică a crescut de la 3 295 000 ha la aproape 5 000 000 ha şi întrucât consumul a sporit de la 15 700 000 chintale la 35 800 000 chintale între 1927 şi 1937, cazurile de pelagră s-au dublat aproape, ajungând la 68 500 (din motive necunoscute, numărul cazurilor raportate în 1937 a scăzut drastic, fiind de 8 894).

De-a lungul întregii perioade interbelice, împotriva schimbării la sate au acţionat forţe puternice. Cultura tradiţională şi-a păstrat dominaţia în sectoare importante ale vieţii rurale, precum hrana, igiena şi îngrijirea sănătăţii. Era terenul de acţiune al femeilor şi bătrânilor, care rar părăseau satul şi care citeau mai puţin decât alte grupuri. Dar nici în îmbunătăţirea metodelor agricole, nici în creşterea animalelor sau în comercializarea produselor agricole nu s-au înregistrat cine ştie ce progrese. Experienţa dobândită de bărbaţi în armată sau de cei angajaţi în munci sezoniere, departe de casă, nu pare să fi avut prea mare efect asupra vieţii din satul lor de baştină.

Învăţământul rural, în care promotorii reformei agrare îşi puseseră mari speranţe de schimbare, a avut un impact mai mic decât cel aşteptat.{304} Deşi numărul ştiutorilor de carte crescuse constant de la începutul secolului, în 1930, 48,5 la sută din populaţia rurală având vârsta de peste şapte ani era încă analfabetă. Cel mai larg grup îl constituiau în continuare femeile, care reprezentau 61 la sută din totalul analfabeţilor de la sate, o situaţie ce se datora, cel puţin în parte, ideii persistente că fetele nu aveau nevoie de şcoală. Majoritatea copleşitoare a copiilor din mediul rural, 94 la sută, beneficia ca educaţie organizată doar de şcoala primară. În 1930, doar 2 la sută din copii urmaseră şcoala secundară, 0,7 la sută avuseseră parte de o şcoală profesională, iar 0,2 la sută, adică circa 20 000, urmaseră o universitate.

Şcoala primară juca astfel un rol-cheie în deschiderea satului spre lumea exterioară, dar, din numeroase cauze, ea n-

a reuşit să-şi îndeplinească rostul cum trebuie. Deşi învăţământul primar era obligatoriu şi gratuit pentru toţi copiii între şapte şi paisprezece ani, mulţi dintre aceştia (400 000 din 2 800 000) nici nu erau înscrişi, iar alţii, în număr mare, nu frecventau cursurile. În anul şcolar 1931–1932, de exemplu, doar 70 la sută din cei înscrişi frecventau într-adevăr şcoala. Într-un număr de zone rurale se resimţea lipsa învăţătorilor, iar şcolile, situate în sate sau oraşe, erau greu accesibile multor familii izolate. Dar principalele motive pentru slaba frecvenţă erau adesea pur şi simplu lipsa de haine potrivite pentru iarnă, precum şi, mai ales, faptul că în timpul lucrărilor de primăvară şi al secerişului de toamnă copiii erau nevoiţi să lucreze pământul familiei. Evident, ştiinţa de carte nu era un panaceu pentru durerile societăţii rurale. O cuprinzătoare anchetă asupra a 60 de sate, realizată de sociologi români, în anii ’30, a stabilit că existau biblioteci publice în 29 de sate, cu un total de 50 000 de locuitori. Între 2 300 şi 4 200 de cititori frecventau în fiecare an aceste biblioteci, citind în medie două sau trei volume pe an. Majoritatea acestora erau cărţi de beletristică sau de literatură religioasă, puţini fiind preocupaţi de probleme tehnice, economice sau de sănătate. Numărul abonaţilor la ziare şi reviste – mijloace prin care populaţia rurală se putea informa despre ce se întâmpla în lumea largă – era mic, mai ales din cauza sărăciei larg răspândite; ţăranii, aşa cum am văzut, aveau nevoi mai urgente decât să citească.

În ciuda conservării tradiţiei în lumea rurală, în multe zone prevala ceea ce s-ar putea numi un interregn cultural. Ca urmare a amplelor schimbări sociale ce aveau loc, valorile tradiţionale erau subminate. Bătrânii şi femeile, în special, mai ţineau la ele, dar majoritatea bărbaţilor şi a tinerilor le priveau cu sentimente contradictorii. Tinerii erau reticenţi şi chiar le era ruşine să urmeze vechile obiceiuri şi credinţe, dar ei nu asimilaseră încă elementele noii civilizaţii esenţial urbane. Doar în puţine locuri, la sfârşitul anilor ’30, se restabilise un echilibru între cultura rurală tradiţională şi valorile clasei mijlocii de la oraş.

DEZVOLTAREA URBANĂ

Orăşenii reprezentau în 1930 circa 20 la sută din totalul populaţiei. Concentrarea lor într-un mic număr de oraşe este izbitoare. Din 172 de localităţi clasificate drept oraşe, 20 dintre cele mai mari găzduiau mai mult de jumătate din populaţia urbană. Explicaţia se regăseşte în faptul că 53 la sută din întreprinderile comerciale, industriale şi de transport se găseau în aceleaşi oraşe. Marea majoritate a celorlalte oraşe erau simple aglomerări urbane, care serveau necesităţilor sociale şi culturale şi care erau centre administrative locale şi pieţe de desfacere pentru schimburi de bunuri agricole şi meşteşugăreşti. Toate aceste elemente sugerează că urbanizarea nu făcuse încă decât progrese modeste. Însă, în anii ’30, ritmul acesteia s-a intensificat. Între 1930 şi 1941, populaţia oraşelor a sporit cu peste 14 la sută. Creşterea s-a datorat aproape în exclusivitate imigrării din zonele rurale, care, aşa cum am văzut, fusese principala sursă a populaţiei urbane înainte de Primul Război Mondial.{305} Atât de mare fusese acest influx în cei 60 sau 70 de ani anteriori, încât populaţia oraşelor se schimbase aproape în întregime. Doar un procent de 2 sau 3 la sută aparţinea unei a treia sau a patra generaţii urbane. Bucureştii reprezintă un exemplu izbitor: în 1930, numai 15 la sută din locuitorii lor se născuseră în acest oraş; restul îl alcătuiau oameni născuţi la ţară sau în alte oraşe. O mare parte a celor nou-veniţi pare să fi fost atrasă de posibilităţile de angajare şi de salariile mai bune oferite în industrie, dar datele precise lipsesc. Mulţi ţărani erau, de asemenea, atraşi spre oraşe de comerţ, transporturi şi chiar de meşteşuguri. Legătura între creşterea industrială şi migrarea spre oraşe a fost evidentă în special de-a lungul crizei economice de la începutul anilor ’30, când ambele procese au încetinit simultan. Într-o anumită măsură, autorităţile locale au împiedicat de-a lungul tuturor acestor ani scurgerea de populaţie de la ţară, la ordinul Ministerului Muncii, Sănătăţii

şi Asigurărilor Sociale, care căuta cu disperare căi de atenuare a şomajului urban şi a problemelor ce derivau din acesta. Când industria şi-a revenit şi au fost ridicate piedicile din calea migraţiei, în 1937, influxul spre oraşe s-a reluat, chiar cu o mai mare intensitate decât înainte.

Bucureştii aveau un loc aparte în procesul de urbanizare. Fiind un centru administrativ, economic şi cultural complex, oraşul a crescut într-un ritm mai intens şi a exercitat în treburile publice o influenţă categoric mai mare decât oricare alt oraş. Populaţia s-a mărit de la 382 000 de locuitori în 1918 la 631 000 în 1930 şi la aproximativ 870 000 în 1939, cea mai susţinută creştere în istoria oraşului. În schimb, cel de-al doilea oraş ca mărime al ţării (în 1930), Chişinăul, avea doar 117 000 de locuitori. Bucureştii îşi datorează creşterea spectaculoasă rolului de Capitală a României Mari, care cerea instituţii administrative noi şi mai mari şi o birocraţie lărgită. Dar principala raţiune a fost de ordin economic. Nicăieri în ţară industria nu s-a dezvoltat atât de rapid.{306} Numeroase noi întreprinderi au luat fiinţă, iar cele vechi s-au lărgit. Niciun alt loc nu oferea antreprenorului atâtea avantaje: mână de lucru numeroasă şi ieftină, o piaţă de consum mare, apropierea de principalele instituţii de credit şi mai important decât toate, de birourile guvernamentale, care acordau substanţiale favoruri economice. În perioada interbelică, Bucureştii au devenit un adevărat centru industrial, producând aproape orice tip de bunuri manufacturate. Aici erau plasate câteva din marile conglomerate industriale, precum Uzinele Malaxa, care produceau, printre altele, motoare Diesel, locomotive şi oţel, în 1938 producţia industrială a oraşului reprezenta 17 la sută din totalul producţiei industriale a ţării (22 la sută dacă se iau în considerare şi împrejurimile pe o rază de aproximativ 30 km). Viaţa financiară, economică şi socială a întregii ţări era influenţată în mod decisiv de industria acestui oraş.

Dezvoltarea economică a Bucureştilor a influenţat aşezările din apropiere şi a dus la dezvoltarea unui număr mare de suburbii industriale. Evoluţia comunei suburbane Colentina-

Fundeni, în 1899 un sat cu aproximativ 1 000 de locuitori, este tipică.{307} Ceea ce surprinde imediat este creşterea puternică a populaţiei, de la 1 970 de persoane în 1912, la 5 950 în 1930 şi la 14 128 în 1939. Mişcarea de populaţie spre Colentina-Fundeni se realiza în principal dinspre Bucureşti mai curând decât din satele înconjurătoare şi a fost determinată în special de extraordinara creştere a chiriilor şi de lipsa unor locuinţe ieftine în Capitală în perioada interbelică. În 1939 majoritatea locuitorilor erau meşteşugari şi muncitori calificaţi; puţini dintre ei aparţineau clasei mijlocii a specialiştilor. A apărut o mare varietate de mici întreprinderi industriale (abatoare, tăbăcării, ateliere mecanice) şi magazine cu vânzare cu amănuntul pentru a satisface necesităţile unei populaţii locale în creştere şi chiar ale locuitorilor oraşului Bucureşti, care se duceau să cumpere acolo. O linie de tramvai a asigurat o legătură regulată între oraş şi comuna suburbană, în ciuda creşterii populaţiei şi a intensificării activităţii economice, Colentina-Fundeni a păstrat multe caracteristici ale satului, în special sub raportul locuinţelor, care tindeau să fie mici, cel mult cu un etaj, cu structuri de rezistenţă modeste. Dar în anii ’30 au început să fie introduse comodităţile vieţii urbane, în special electricitatea şi apa potabilă adusă prin conducte din Bucureşti, iar construcţia de case (amplasamentul, mărimea şi materialele folosite) a devenit obiect al aceloraşi reglementări care se aplicau şi în Bucureşti.

AGRICULTURA

Reformele agrare, promise în 1917, au fost introduse între 1918 şi 1921.{308} Ele au diferit de la provincie la provincie, reflectând specificul condiţiilor economice şi sociale în care evoluase fiecare din aceste provincii. De exemplu, legislaţia din Transilvania şi Basarabia a fost mai radicală decât aceea din Vechiul Regat şi Bucovina, probabil din cauză că în primele două starea de spirit revoluţionară în 1917 şi 1918

fusese mai intensă, iar stăpânirea pământului şi diferenţele naţionale nu puteau fi separate. Toate aceste legi aveau drept scop primordial împărţirea pământului către ţărani şi erau motivate mai mult sub raport social decât sub raport strict economic.

În Vechiul Regat, guvernul Brătianu a acţionat cu repeziciune pentru a realiza reforma agrară. La 15 decembrie 1918 un decret-lege a proclamat deplina expropriere a tuturor pământurilor deţinute de Coroană, de instituţiile publice şi private, de proprietarii absenţi şi de către străini, ca şi a domeniilor particulare depăşind 500 ha. Dar proprietarii ce deţineau mai multe moşii erau protejaţi prin prevederea potrivit căreia exproprierea avea în vedere fiecare proprietate şi nu totalitatea proprietăţilor deţinute de către un individ. Foştii proprietari urmau să fie compensaţi cu bonuri de tezaur cu 5 la sută dobândă, răscumpărabile în cincizeci de ani. Ţăranii care au primit pământ trebuiau să achite două treimi din compensaţie, iar statul o treime.

Schimbările politice au împiedicat aplicarea legii. Demisia lui Brătianu, la 27 septembrie 1919, în semn de protest faţă de tratamentul aplicat României la Conferinţa de Pace de la Paris, a dus la o înfrângere a liberalilor în alegeri şi la înlocuirea acestora de către aşa-numitul Bloc Parlamentar, care a patronat o lege agrară mai radicală, elaborată de către noul ministru al Agriculturii, Ion Mihalache, unul dintre conducătorii recent formatului Partid Ţărănesc. Spre deosebire de propunerile din 1917 şi 1918, care în esenţă erau acte politice, concepute de moşieri pentru a preîntâmpina o temută răscoală ţărănească de proporţii, proiectul de lege al lui Mihalache a exprimat un punct de vedere ţărănesc şi a fost clar influenţat de reforma agrară mai radicală aplicată în Basarabia. Acesta prevedea exproprierea tuturor terenurilor arabile particulare de peste 100 ha, urma să aibă în vedere totalul proprietăţilor moşierului, exceptând fermele de 250–500 ha, şi limita folosinţa pământurilor rămase proprietarilor prin interzicerea dării lor în arendă altcuiva decât cooperativelor ţărăneşti. Mihalache nu a reuşit să treacă un

asemenea proiect de lege prin parlament. Puternica presiune a moşierilor, susţinută de interesele politice şi economice liberale, l-a convins pe Regele Ferdinand să demită guvernul Blocului Parlamentar, cu toate că acesta dispunea de o substanţială majoritate în Camera Deputaţilor.

Un guvern mai conservator, condus de către generalul Averescu, care şi-a preluat funcţia în martie 1920, şi-a asumat responsabilitatea reformei agrare. Ministrul Agriculturii în guvernul Averescu, Constantin Garoflid, se opusese anterior unor măsuri reformatoare, în special prevederilor prin care ar fi fost înlocuite marile moşii cu mici gospodării, întrucât, considera el, o asemenea acţiune ar dezorganiza complet producţia agricolă. O nouă lege a reformei agrare elaborată de el însuşi a fost promulgată la 17 iulie 1921. Aceasta nu se deosebea în punctele esenţiale de legea anterioară, în ciuda obiecţiilor lui Garoflid faţă de aceasta. Într-adevăr, cei care au beneficiat au fost acum ţăranii, întrucât împărţirea pământului ţinea cont în mai mare măsură decât legea anterioară de configuraţia terenului (deal sau câmpie) şi de nevoile individuale. Garoflid a pornit de la presupunerea că un teren de 5 ha era suprafaţa potrivită pentru o gospodărie ţărănească viabilă şi, în consecinţă, a propus ca pământul expropriat să fie distribuit în ioturi de câte 5 ha sau în „suplimente" mai mici, pentru a aduce gospodăriile existente la limita de 5 ha. El a încercat, de asemenea, să rezolve două probleme fundamentale ale agriculturii româneşti: fâşiile ţărăneşti risipite şi continua fragmentare a micilor gospodării. În ceea ce priveşte cea dintâi, el a promis că va introduce o legislaţie specială pentru raţionalizarea împărţirii terenurilor cultivate, dar n-a luat nicio măsură, în special din cauza faptului că cei care deţineau puterea n-au manifestat niciun fel de interes pentru această idee şi pentru că majoritatea ţăranilor se opuneau cu îndârjire modificării practicilor din vechime. Legea agrară însăşi a încercat să curme fragmentarea loturilor ţărăneşti prin interzicerea împărţirii gospodăriilor, obţinute în virtutea prevederilor sale, în loturi de mai puţin de 2 ha la câmpie şi de 1 ha în zona de dealuri. Interdicţia nu a

avut decât un efect minor.

În ultimă analiză, reforma agrară a fost adoptată întrucât toate clasele, chiar şi moşierii, ajunseseră să recunoască în cele din urmă inutilitatea şi pericolul încercării de a menţine vechiul sistem agrar. Mulţi conservatori, acceptând inevitabilul, sperau să folosească ocazia pentru a impune agriculturii o nouă organizare, care să-i sporească eficienţa şi productivitatea, în ce-i priveşte, liberalii se pronunţau pentru reforma agrară în principiu, dar mulţi doreau să fie siguri că agricultura va continua să slujească necesităţile industriei. Agrarienii, pe de altă parte, au văzut în reformă un pas gigantic spre „ţărănizarea" agriculturii şi crearea unui stat ţărănesc, o părere care în timp s-a dovedit prea optimistă. Neîndoielnic, toate aceste grupuri au fost impulsionate să acţioneze în anii imediat postbelici de spectrul unor mişcări sociale ale maselor de jos şi de necesitatea de a menţine solidaritatea naţională pentru a apăra noile teritorii dobândite de la vecinii nemulţumiţi.

Legile reformei agrare în noile provincii, care avuseseră drept principal scop împărţirea de pământ ţăranilor care nu aveau sau aveau prea puţin pământ, au urmat nişte principii similare celor aplicate în Vechiul Regat: au propus realizarea reformei prin exproprierea pământului domeniilor publice, al instituţiilor şi particularilor, pe temeiul necesităţii publice; au oferit compensaţii proprietarilor de pământ, respectând astfel dreptul la proprietate privată; au fost în primă instanţă piese ale legislaţiei sociale vizând satisfacerea cererilor ţăranilor pentru pământ, mai curând decât măsuri economice menite să reorganizeze agricultura.

Legile reformei agrare pentru noile provincii nu au fost elaborate neapărat în vederea subminării statutului minorităţilor, dar din cauza naturii condiţiilor sociale şi economice din Transilvania, de pildă, schimbările în structura proprietăţii pământului nu puteau să-i afecteze decât în sens negativ pe maghiari şi într-o mai mică măsură pe saşi.

În Transilvania, românii erau aproape toţi ţărani, mici gospodari sau oameni lipsiţi de pământ, în timp ce marile

proprietăţi se aflau în special în mâinile maghiarilor. Cu toate că statisticile privitoare la proprietatea funciară a grupurilor etnice sunt incomplete, se pare că moşierii maghiari deţineau circa 90 la sută din totalul proprietăţilor ce depăşeau 100 de iugăre cadastrale (1 iugăr = 0,58 ha), în timp ce românii dacă aveau 20 la sută din totalul pământului arabil şi al păşunilor, în primul rând sub forma unor mici proprietăţi. Consiliul Dirigent a aprobat o lege a reformei agrare la 12 septembrie 1919, ce prevedea exproprierea în întregime a moşiilor străinilor, a unor instituţii publice şi particulare anume şi a tuturor proprietăţilor depăşind 500 de iugăre cadastrale. Atunci când era vorba de expropriere, legea considera toate proprietăţile unui singur proprietar drept o unitate. Proprietăţile între 200 şi 500 de iugăre făceau obiectul unei exproprieri parţiale, iar proprietăţile sub 200 de iugăre puteau fi expropriate dacă terenul respectiv era necesar pentru aplicarea reformei în judeţul respectiv. Ţăranii care serviseră în război se aflau în fruntea lungii liste a celor îndrituiţi să fie împroprietăriţi, în timp ce ţăranii cu mai mult de 5 ha puteau primi pământ doar după ce erau satisfăcute necesităţile tuturor acelora care deţineau o suprafaţă mai mică de 5 ha. Spre deosebire de reformele din celelalte provincii şi din Vechiul Regat, dinainte de 1924, reforma din Transilvania a prevăzut exproprierea de păduri cu scopul de a crea păşuni comunale. Din 5 258 000 iugăre de pământ de tot felul în Transilvania (Banat, Crişana şi Maramureş), 2 746 000 iugăre au fost expropriate până în 1924. Aproximativ 177 000 de ţărani români (sau aproximativ 73 la sută din toţi beneficiarii) au primit pământ, în timp ce 26 la sută din aceşti beneficiari au fost maghiari, saşi şi şvabi. Marea clasă moşierească maghiară şi numeroase instituţii maghiare, mai ales bisericile, au suferit o reducere drastică a domeniilor lor şi, în consecinţă, a puterii lor economice şi a activităţii lor sociale şi culturale.

Basarabia a cunoscut şi ea o reformă agrară radicală. A fost realizată de ţăranii înşişi în timpul primului an de după revoluţia din martie 1917. La 27 martie 1918, când Sfatul

Ţării a votat Unirea cu România, aproape două treimi din suprafeţele marilor moşii ajunseseră în mâinile ţăranilor. Cu toate că Sfatul Ţării a hotărât ca reforma agrară din Basarabia să fie respectată, legislaţia adoptată ulterior de Parlamentul Român, în 1920, şi actele administrative emise de către guvernul român i-au favorizat pe moşieri în dauna ţăranilor. Printre modificările de reţinut au fost creşterea suprafeţei maxime a proprietăţii scutite de expropriere, de la 50 la 100 ha, şi stabilirea răscumpărării la 800 lei/ha, o sumă ce a trezit vehemente proteste din partea ţăranilor, care susţineau că obţinuseră pământul prin revoluţie şi că, în consecinţă, nu datorau nimic. Cu toate acestea, micile gospodării reprezentau acum circa 90 la sută din întregul pământ arabil al provinciei.

Reforma agrară din Bucovina nu s-a deosebit în general de aceea din Vechiul Regat. Au fost expropriate aproximativ 75 000 ha. Micile gospodării au sporit cu 28 la sută pe seama marilor moşii, pe care reforma agrară le-a redus până la limita a 250 ha de pământ arabil. Dar, ca şi în celelalte locuri, reforma nu a putut rezolva problemele fundamentale ale agriculturii. Cea mai izbitoare a fost persistenţa puţinătăţii terenului arabil în raport cu densitatea populaţiei şi deţinerea de către marii moşieri, care au supravieţuit reformei, a unor largi suprafeţe de pădure, ceea ce a redus astfel posibilitatea ţăranilor de a dispune atât de această resursă economică vitală, cât şi de păşunile ce s-ar fi putut crea prin defrişări.

Oricare ar fi fost deficienţele lor, legile reformei agrare au realizat un masiv transfer de pământ de la marii moşieri la micii proprietari. Aproape 6 milioane de hectare de pământ au fost expropriate pentru a fi împărţite ţăranilor, iar circa 1 400 000 de ţărani au primit pământ. Cel mai izbitor rezultat a fost astfel o descreştere a numărului şi suprafeţei marilor proprietăţi în favoarea gospodăriilor mici şi mijlocii. Tendinţa a continuat să se manifeste între 1930 şi 1941, întrucât suprafaţa terenului arabil din gospodăriile cu peste 100 ha s-a redus de la 25 la sută din totalul pământului arabil la 13 la sută, în timp ce suprafaţa de pământ deţinută de micii proprietari ţărani, cu terenuri între 1 şi 5 ha, a crescut de la

48 la 62 la sută. Dar schimbarea nu a dus la prosperitatea agriculturii, întrucât numeroase proprietăţi erau prea mici pentru a fi economic viabile şi au continuat să fie reîmpărţite prin moştenire. La celălalt capăt al scării continuau să existe marile proprietăţi. Deşi moşiile de mii de hectare erau rare în perioada interbelică, mulţi moşieri au reuşit să-şi păstreze proprietăţi considerabile. Nu numai că au profitat de acea prevedere a reformei care rezerva proprietarului un maxim de 500 ha, dar au putut să-şi menţină o cotă substanţial mai mare din păşunile şi pădurile lor în raport cu cea fixată pentru terenurile agricole. Întrucât acestea jucaseră un rol vital în economia ţărănească, neincluderea lor în totalitate în procesul de expropriere a avut un efect negativ asupra a numeroase gospodării ţărăneşti. Cu toate că articolele din legile reformei agrare din 1921 prevedeau constituirea unor islazuri comunale, ca mijloc de satisfacere a necesităţilor presante ale majorităţii ţăranilor, rezultatele s-au dovedit dezamăgitoare. În anul 1927, totalitatea pământului distribuit pentru a fi folosit ca păşuni comunale reprezenta doar 23 la sută din suprafaţa totală a fâneţelor şi păşunilor naturale ale ţării. În ceea ce priveşte pădurile, exproprierea lor şi constituirea de păduri comunale au fost iniţial permise doar de legea pentru reforma agrară din Transilvania, dar în 1924 această prevedere a fost extinsă la întreaga ţară. Totuşi, niciun guvern nu şi-a asumat responsabilitatea aplicării ei şi, ca urmare, doar aproximativ 12 la sută din totalul suprafeţelor împădurite au fost distribuite ţăranilor.

Aplicarea reformei agrare a lăsat mulţi ţărani nemulţumiţi. Un mare număr dintre aceştia, între 30 şi 35 la sută dintre cei 2 300 000 de ţărani îndreptăţiţi să fie împroprietăriţi în 1921, nu au primit nimic, în principal datorită faptului că nu era suficient pământ pentru a satisface pe toată lumea. Aceşti ţărani ori au îngroşat rândurile proletariatului rural, ori au fost forţaţi să închirieze pământ de la moşieri în schimbul unei plăţi în bani sau al unei dijme în produse. Dar chiar acei ţărani care au beneficiat de reformă au fost nevoiţi să suporte întârzieri prelungite şi adeseori costisitoare până şi-au obţinut

terenurile alocate. Lucrările tehnice ale reformei – măsurarea pământului care făcea obiectul exproprierii şi marcarea parcelelor care urmau să fie date individual ţăranilor – se desfăşurau cu o îngrozitoare încetineală. În 1927, doar aproximativ jumătate din moşiile care făceau obiectul exproprierii fuseseră măsurate şi doar o parte relativ mică din acestea, în jur de 1 100 000 ha, fusese parcelată pentru a fi distribuită.

Adesea, pentru a atenua frustrarea ţăranilor, s-a procedat la acordarea provizorie de pământ, dar asemenea practici au avut consecinţe economice nefericite. Producţia a suferit, întrucât ţăranii nu se simţeau stimulaţi să realizeze lucrări de ameliorare a suprafeţelor pe care le lucrau atâta timp cât existau dubii privind atribuirea lor definitivă. Pentru aceleaşi raţiuni – posesia nesigură – ţăranii obţineau cu greu împrumuturi. Aceştia erau, de asemenea, obiectul aşa-numitei arende forţate, o sumă pe care trebuiau să o plătească guvernului până obţineau titlul deplin de proprietate şi care, până în 1931, nu a contat ca plată pentru răscumpărare.

Pământul a continuat să treacă dintr-o mână în alta în anii ’30, în parte ca urmare a faptului că alocarea către ţărani a pământului expropriat nu se încheiase. Dar operaţiunile pieţei, activitatea asociaţiilor ţărăneşti şi criza economică mondială au avut o şi mai mare influenţă asupra structurii proprietăţii funciare în deceniul de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial. Asociaţiile rurale de cumpărare a terenurilor, dominate de obicei de ţărani prosperi, au cumpărat suprafeţe considerabile de pământ de la marii moşieri care mai rămăseseră. La celălalt capăt al scării sociale, ţăranii săraci şi alţi mici gospodari, care nu erau în stare s-o scoată la capăt, mai ales din cauza crizei economice, îşi vindeau proprietatea vecinilor lor mai avuţi. Mare parte din acest pământ ajunsese iniţial în mâinile ţăranilor prin reformele agrare. O anchetă efectuată în 1938 în câteva sate a constatat că, la câmpie, ţăranii care primiseră astfel de terenuri în anii ’20 au pierdut, în general, între 30 şi 40 la sută din pământurile lor. Reforma agrară şi legislaţia suplimentară nu au întrerupt astfel

procesul de stratificare socială de la ţară. În perioada 1930–1941 numărul gospodăriilor între 10 şi 100 ha a scăzut de la 7,6 la 6,4 la sută din totalul gospodăriilor, însă suprafaţa de pământ pe care se întindeau acestea a crescut de la 14 la 24 la sută din întreg pământul arabil.

Sunt greu de cântărit efectele legilor de reformă agrară asupra organizării agriculturii, dar ele nu par să fi schimbat în mod semnificativ structurile existente. Marii moşieri care mai rămăseseră foloseau în mai mare măsură maşinile agricole şi forţa de muncă angajată, pentru a compensa pierderea mâinii de lucru ţărăneşti şi, cel puţin în primii câţiva ani de după legiferarea reformei, mulţi ţărani ezitau să încheie contracte cu moşierii, iar cei care o făceau preferau să plătească o sumă în numerar decât să dea dijmă pentru pământul muncit de către ei. Cu timpul însă, s-a observat o reîntoarcere parţială la situaţia anterioară reformei – numită de unii critici „neoiobăgistă" – întrucât din ce în ce mai mulţi ţărani au fost nevoiţi să închirieze pământ de la moşieri pentru a completa ceea ce primiseră ca urmare a exproprierii moşiilor şi, în felul acesta, au revenit la o stare de dependenţă economică. Vina pentru perpetuarea neajunsurilor din agricultură nu poate fi pusă doar pe seama reformei agrare. La determinarea dezvoltării economice şi sociale a României Mari concurau forţe care aveau prea puţin de a face cu legislaţia din anii 1918–1921, în special un spor rapid de populaţie, o neîntreruptă fărâmiţare a gospodăriilor ţărăneşti prin moştenire şi prin vânzări parţiale, capriciile pieţei internaţionale, dezvoltarea lentă a industriei şi priorităţile economice ale guvernului român. Legile reformei nu au afectat nici ele în mod drastic axarea agriculturii româneşti pe producţia de cereale, deşi era evidentă tendinţa diferitelor categorii de ţărani de a diversifica culturile. Cu toate acestea, în 1939 cerealele acopereau 83,5 la sută din totalul pământului arabil, în comparaţie cu 84,7 la sută în 1927.

Reforma agrară nu a îmbunătăţit nivelul de trai al majorităţii ţăranilor, în primul rând, aceasta nu a satisfăcut nevoia lor de pământ. Mulţi au rămas fără pământ, de fapt,

dar chiar acei care au fost împroprietăriţi adesea nu au primit suficient pământ pentru a-şi aduce gospodăria la nivelul promis de 5 ha. În plus, legile reformei prevedeau doar împărţirea de pământ. Ele nu asigurau ţăranilor animale, unelte şi credite, toate acestea fiind esenţiale ca ţăranul să-şi lucreze terenul cu oarecare perspectivă de succes. Aşa-numita clasă mijlocie sătească, formată din ţărani ce deţineau între 10 şi 50 ha, s-a consolidat, dat fiind că membrii ei şi-au mărit suprafaţa de teren arabil deţinută şi au devenit mai activi şi mai influenţi din punct de vedere politic. Dar, în general, ţăranul cu o gospodărie sub 3 ha nu reuşea să se descurce în cazul în care lucratul pământului era singura sa sursă de venituri.{309}

Incapacitatea diverselor categorii de ţărani de a-şi îmbunătăţi nivelul de trai s-a datorat în parte politicilor fiscale şi economice guvernamentale, care l-au împovărat greu pe ţăranul obişnuit. Acesta trebuia să plătească numeroase taxe şi impozite la nivel local şi naţional, care-i diminuau venitul net. Potrivit unei cercetări desfăşurate în anul 1938 asupra unui număr de şaizeci de sate, impozitele pe proprietăţile sub 3 ha s-au ridicat la 2 la sută din cheltuielile anuale pentru administrarea şi întreţinerea unei gospodării în Bucovina, la 9 la sută în Muntenia, la 10 la sută în Moldova şi la 17 la sută în Basarabia. Cu cât era mai mare proprietatea, cu atât devenea mai grea povara impozitelor. Restricţiile la exportul de produse agricole şi taxele înalte la export (acestea au fost desfiinţate în 1931) au afectat în mod negativ gospodăria ţărănească. Acestea au făcut ca preţurile pentru asemenea produse să rămână joase pe piaţa internă şi au contribuit la creşterea diferenţei dintre preţurile produselor agricole şi cele ale bunurilor manufacturate necesare ţăranului. Potrivit unor estimări diverse, preţurile reale ale bunurilor industriale au crescut de trei ori faţă de preţul produselor agricole în intervalul 1913–1940. Pentru ca să fie în măsură să cumpere 26 de articole industriale esenţiale, în 1913, ţăranul trebuia să producă 264 kg de grâu sau 407 kg de porumb, dar, în 1939, aceste cifre erau de 689 kg şi, respectiv, 918 kg. Consecinţele

au fost atât în detrimentul ţăranului, cât şi al industriei. Cel dintâi se lipsea de aceste articole şi înregistra un declin în nivelul său de trai, în timp ce numeroase întreprinderi pierdeau o parte a pieţei lor.

Reformele agrare au fost în avantajul anumitor segmente ale ţărănimii şi astfel au avut consecinţe favorabile pentru viaţa economică şi socială a satului şi a ţării în general. Se poate stabili o legătură între aceste reforme şi sporirea consumului pe cap de locuitor la anumite alimente, o îmbunătăţire în construcţia caselor ţărăneşti, ca şi a altor clădiri, creşterea ştiinţei de carte. Este de-a dreptul izbitoare transformarea treptată a satului patriarhal de dinainte de reformă, care se străduise să-şi asigure autoaprovizionarea, într-un consumator regulat al bunurilor manufacturate. Industria şi-a găsit astfel o piaţă în creştere la ţară pentru bunurile sale, pe care oraşele, din cauza populaţiei lor relativ mici, nu i-o puteau oferi. Producătorii de bunuri de larg consum au beneficiat în mod deosebit de această stare de lucruri şi s-au dezvoltat anumite industrii, ca aceea de unelte agricole, în 1937, potrivit unor estimări, agricultura consuma 20–25 la sută din producţia industrială a ţării.

Reformele agrare au avut un efect favorabil asupra activităţii economice în general, chiar dacă ele nu au schimbat structura economică a ţării. De exemplu, ţăranul care dobândise suficient pământ şi era astfel în măsură să-şi sporească nivelul de trai tindea să devină un cumpărător constant al bunurilor manufacturate, o practică ce a încurajat unele industrii să-şi dezvolte producţia, să angajeze un plus de muncitori de la ţară. Câteva industrii, aşa cum am văzut, produceau chiar în mod special pentru sectorul agricol. Totuşi, rămâne un fapt că ţărănimea în general cumpăra încă relativ puţine bunuri manufacturate. După criza economică din 1929–1933, de pildă, consumul ţărănesc de bunuri desfăcute pe piaţă a fost în declin, cel puţin temporar, întrucât multe gospodării erau nevoite să recurgă din nou la propria lor producţie.

După reforme, agricultura românească a cunoscut trei

etape. Cea dintâi, de până la 1928, a fost o perioadă de refacere lentă, după pustiirea provocată de război şi de ocupaţie. Situaţia a fost absolut disperată între 1919 şi 1921, exact momentul când se pregătea o vastă reformă agrară. Suprafaţa de pământ cultivată (ţinând seama de schimbările de frontieră postbelice) a scăzut cu circa 40 la sută, de la 13 700 000 ha, media între 1911 şi 1915, la 8 300 000 ha în 1919–1920, fiind urmată de o scădere drastică a producţiei. La cele cinci cereale principale (grâu, porumb, secară, orz şi ovăz), producţia din anul 1922 a fost de doar circa două treimi din media anilor 1911–1915. O severă descreştere a avut loc şi în privinţa numărului animalelor, în 1919, erau 1 860 000 capete de comute mari, faţă de 2 940 000 în 1916. Cu toate că în 1921 numărul lor a fost în creştere, lipsa de animale de povară a rămas critică şi a încetinit refacerea agriculturii. Economia în întregul ei a avut de suferit, dat fiind că agricultura nu a putut contribui precumpănitor, aşa cum o făcuse înainte, la exporturile ţării. Spre deosebire de situaţia de dinainte de război, în 1919 a fost necesar importul unei cantităţi de 220 000 tone de cereale. Chiar în 1921, la trei ani după încheierea războiului, exporturile ţării ajunseseră doar la trei cincimi din nivelul antebelic.

Refacerea agriculturii a rămas inegală pe întreg parcursul anilor ’20. Suprafaţa de pământ cultivată a crescut de la 10 400 000 ha la 12 750 000 ha, dar producţia de cereale la hectar a rămas sub cantităţile antebelice: 8 chintale la hectar în 1928, în comparaţie cu aproape 14 chintale în 1914. Totalul animalelor de povară a scăzut chiar cu peste un milion de capete în această perioadă. Numărul mare de boi folosiţi este un indiciu al caracterului extensiv al agriculturii, în timp ce sporirea numărului de cai, în cazul gospodăriilor mici, în care veniturile agricole erau scăzute, arată tendinţa proprietarilor acestora de a se angaja în activităţi neagricole, în special în cărăuşie, pentru a-şi suplimenta veniturile. Cantitatea de maşini şi unelte agricole a crescut, dar repartiţia lor era inegală. Masa de ţărani săraci era nevoită, ca de obicei, să se descurce cu unelte învechite sau chiar fără acestea. Dar

şi pe proprietăţile mai mari, numărul maşinilor moderne, precum tractoarele, era mult sub necesar. În 1927, în gospodăriile de peste 50 ha revenea doar un singur tractor la fiecare 863 ha de pământ arabil. Mulţi ţărani pur şi simplu au abandonat agricultura, dat fiind că neîncetata fragmentare a gospodăriilor, lipsa de credite şi ratele înalte ale dobânzilor distruseseră viabilitatea economică a gospodăriilor.

Refacerea agriculturii la sfârşitul anilor ’20 a fost întreruptă brusc de criza economică mondială, ce a început să afecteze România în 1929, provocând o cădere constantă a preţurilor la cereale, până la punctul lor cel mai scăzut în 1934. După aceea, preţurile agricole au crescut, întrecând chiar nivelul anului 1930, dar ele nu au mai reprezentat acelaşi nivel al puterii de cumpărare. Totuşi, în timpul crizei agrare, suprafaţa totală de teren cultivat a întrecut media anuală a perioadei 1925–1929.{310} Principala excepţie o constituia grâul. Suprafaţa cultivată cu grâu a cunoscut un declin important, pentru că acesta era cereala principală la export şi, ca atare, deosebit de sensibilă la condiţiile pieţei internaţionale. În schimb, s-a extins cultivarea porumbului, pentru că acesta era cultivat de micii gospodari, care încercau cu disperare să compenseze căderea preţurilor de pe piaţa indigenă prin creşterea producţiei principalului articol din alimentaţia lor. Acestor ţărani li s-a datorat uşoara creştere a suprafeţei cultivate cu in şi cânepă, întrucât se reîntorseseră la meşteşugurile casnice, pentru a-şi asigura îmbrăcămintea şi alte articole pe care nu-şi puteau permite să le cumpere.

Lovind în industria românească şi, prin aceasta, reducând folosirea materiilor prime, depresiunea a accentuat criza din agricultură. Efectele acesteia arată că satul şi oraşul deveniseră din ce în ce mai dependente unul de altul. Micşorarea cererii de materii prime din partea filaturilor, a fabricilor de alcool, de zahăr, de ulei vegetal, textile şi pielărie a provocat o reducere drastică a venitului ţăranilor. Căderea producţiei industriale şi închiderea fabricilor s-a dovedit în timp dezastruoasă pentru miile de gospodării ţărăneşti ce depinseseră de lucrul în fabrică pentru a-şi suplimenta

modestele venituri agricole. Şomajul de la oraşe i-a afectat pe cei de la ţară prin reducerea cererii de alimente.

Adevărata natură a structurii agrare a României – agricultura ţărănească, ceea ce înseamnă agricultură făcută de familiile ţărăneşti pe proprietăţile lor – a fost cauza fundamentală a crizei agrare. Această agricultură era neeconomică sub raportul organizării, primitivă ca metode şi împovărată de suprapopulare şi datorii. Mai devreme sau mai târziu, toţi reformatorii au descoperit că aceste deficienţe erau atât de strâns interconectate, încât nu puteau să separe cauzele de efecte.

Agricultura ţărănească era extensivă şi se baza pe cultivarea cerealelor, în special a porumbului şi a grâului. Producţia de grâne pentru piaţă, obţinută în gospodăriile ţărăneşti, caracteristică pentru agricultura românească începând cu prima jumătate a secolului al XIX-lea, fusese consolidată de reformele agrare de după război. Dar multor observatori li s-a părut că această concentrare asupra cerealelor era nepotrivită pentru mica gospodărie ţărănească. În primul rând, dat fiind că a descurajat creşterea animalelor, principala sursă de îngrăşăminte în agricultura ţărănească, cultura cerealelor a îngrădit şi dezvoltarea grădinăritului şi cultivarea plantelor industriale, mari consumatoare de substanţe nutritive din sol. Aceasta a împiedicat, de asemenea, diversificarea culturilor, care ar fi dus la o folosire mai intensivă a mâinii de lucru şi ar fi uşurat astfel povara suprapopulaţiei la ţară.

O problemă aparent insolubilă în agricultură era subfolosirea forţei de muncă disponibile.{311} De pildă, populaţia activă în agricultură între 1927 şi 1932, care număra 9,9 milioane de persoane, era capabilă de 1 865 100 000 de zile muncă, dar de fapt nu executa decât 814 400 000, sau 44 la sută din potenţialul său. Dacă se au în vedere zilele folosite pentru îndeplinirea altor obligaţii în gospodăria ţărănească, de exemplu cărăuşia şi mersul pe jos la şi de la câmp, energia totală cheltuită nu depăşea probabil 55 la sută din disponibil. Relaţia dintre populaţia agricolă şi suprafaţa de teren arabil oferă un alt exemplu concludent al neîncetatei

presiuni demografice: în 1930, densitatea populaţiei era de 112 locuitori per km², foarte înaltă după standardele europene, dar tipică pentru zonele mai puţin dezvoltate ale Europei Răsăritene. Situaţia s-a înrăutăţit în anii ’30, ajungându-se la 116 locuitori per km². Fragmentarea continuă a proprietăţilor ţărăneşti a exacerbat problemele suprapopulaţiei, reducând capacitatea acestor loturi, din ce în ce mai mici, de a asigura cele necesare gospodăriilor respective.

Productivitatea agriculturii ţărăneşti a rămas scăzută. Producţia de grâu între 1928 şi 1932 a fost de 9,5 chintale la hectar, cea mai joasă din toate ţările din Europa de Sud-Est, cu excepţia Greciei. Producţia de porumb a fost întru câtva mai bună, dar de asemenea joasă, dacă este să o comparăm cu a altor ţări din regiune. Situaţia nu s-a îmbunătăţit în anii ’30, întrucât producţia de grâu, porumb, orz şi ovăz la hectar a fost mai mică în 1934 şi 1938 decât fusese în 1906–1910. Cauzele erau multiple. Probabil cea mai importantă ţinea de metodele primitive de cultivare a pământului: semănatul cu mâna, aratul superficial, lipsa de îngrăşăminte, proasta rotaţie a culturilor – ceea ce ducea la secătuirea solului – şi nerealizarea grăpatului şi plivitului. Maşinile necorespunzătoare de care dispuneau micii cultivatori erau doar o parte a problemei. O altă parte o reprezenta calitatea animalelor de povară, ce s-a deteriorat în perioada interbelică, date fiind hrana proastă, grajdurile necorespunzătoare şi folosirea lor în exces. Agricultura pe fâşii, pe care reformele au ignorat-o, s-a dovedit deosebit de dăunătoare, atât în privinţa risipirii pământului, cât şi a energiei umane. Recensământul agricol din 1941 a arătat că mărimea medie a gospodăriilor era de 4,5 ha şi că media numărului loturilor separate pe gospodărie era de cinci. Loturile erau uneori lungi de 125–150 m şi doar de 3–6 m lăţime. O asemenea configuraţie împiedica ţăranul să folosească maşini moderne, chiar dacă şi-ar fi putut permite acest lucru, şi-l obliga să parcurgă distanţe mari între loturi şi să menţină necesarele, dar risipitoarele, poteci între numeroasele fâşii de pământ.

Avantajele agriculturii intensive faţă de cea extensivă sar în ochi de îndată ce se compară producţia din Ţara Bârsei, o regiune din jurul Braşovului, cu aceea din Dobrogea şi din Basarabia.{312} În acestea din urmă, producţia de grâne era predominantă şi în 1936 acoperea 83 la sută din terenul arabil în Dobrogea şi 86 la sută din acelaşi teren în Basarabia. Producţia la hectar era în general sub nivelul pe ţară. Ţara Bârsei, în schimb, era spaţiul în care se realiza cea mai variată agricultură din România, incluzând creşterea plantelor industriale, a sfeclei de zahăr, culturile de seră şi zootehnia, dar rezerva suprafeţe relativ mici cerealelor. Agricultura era aici cea mai productivă. În 1935, producţiile crescuseră la 17,9 chintale de grâu şi 16,6 chintale de porumb la hectar, faţă de 7,6 chintale şi, respectiv, 10,4 chintale la nivelul ţării în general. Asemenea producţii reflectau înaltul nivel al investiţiei de capital. Cel puţin în parte datorită naturii intensive a agriculturii, suprapopulaţia şi problemele ce decurgeau din aceasta în mediul rural erau minime.

INDUSTRIA

Războiul provocase distrugeri enorme în industrie şi dezorganizase aproape totalmente producţia, cu toate acestea, refacerea în anii ’20 a fost rapidă şi substanţială. Ea se datorează în mare măsură liberalilor, care s-au aflat la guvernare cea mai mare parte a deceniului şi care şi-au pus considerabila putere politică şi economică în slujba industrializării. Alipirea noilor provincii, în special a Transilvaniei şi a Banatului, a sporit semnificativ capacitatea productivă a Vechiului Regat, cea dintâi provincie în domeniul ceramicii, industriei lemnului, energiei electrice şi metalurgiei, cea de a doua provincie, în industriile metalurgică şi textilă. Dinamismul anilor ’20 este sugerat de creşterea numărului de întreprinderi de tot felul, de la 86 000 în 1918 la 273 000 în 1930, şi de creşterea producţiei între 1924 şi 1928, în minerit cu 189 la sută şi în producţia

bunurilor manufacturate cu 188 la sută. Dezvoltarea industriei petroliere, care a fost stimulată de investiţiile substanţiale de capital, în special străin, a fost spectaculoasă. Producţia a crescut de la 968 000 tone în 1918 la 5 800 000 tone în 1930, plasând România pe locul al şaselea printre producătorii mondiali. Industria metalurgică a cunoscut o creştere impresionantă, întrucât producţia de oţel a sporit de la 38 000 tone în 1925 la 144 000 tone în 1928. Au intrat în funcţiune mari conglomerate industriale, dotate cu o tehnologie avansată, capabile să producă o enormă varietate de bunuri. Uzinele Malaxa din Bucureşti, specializate în producţia de oţel, muniţii, motoare, instrumente de precizie, numeroase alte produse, şi Industria Aeronautică Română de la Braşov, care producea toate componentele de avion, sunt exemple ale tipului de complexe industriale care se născuseră de la război încoace. Statul, adică liberalii, dădea o atenţie specială industriei metalurgice, asigurându-i o masivă finanţare şi o protecţie continuă împotriva concurenţei străine.

Criza economică de la începutul anilor ’30 a stopat temporar această creştere promiţătoare a industriei. În anii 1929 şi 1932 numărul marilor întreprinderi industriale, volumul capitalului investit în acestea şi numărul muncitorilor pe care îl foloseau au scăzut, iar producţia în aproape fiecare ramură industrială a suferit o scădere drastică.

Odată ce industria a depăşit efectele depresiunii, ea a atins noi niveluri de productivitate între 1934 şi 1938.{313} Valoarea globală a producţiei industriale aproape s-a dublat, ajungând de la 34 900 milioane lei la 64 600 milioane lei. Industria metalurgică s-a extins, întrucât a sporit constant cantitatea de minereu de fier extras şi cea de oţel produs. A crescut, de asemenea, producţia de cărbune, ca răspuns la cererile industriei grele şi ale căilor ferate, dar ea nu a reuşit să pună în valoare întregul său potenţial, deoarece mari sume de bani erau îndreptate spre industria petrolieră, ce oferea beneficii mai mari. Producţia petrolieră a înregistrat un record în 1936 – 8,7 milioane tone – înainte de a cădea la 6,6 milioane tone în 1938. Descreşterea a fost determinată de treptata epuizare

a rezervelor cunoscute şi, între 1934 şi 1937, şi de o diminuare a consumului intern.

Creşterea industrială a fost însoţită de o concentrare a controlului în mâini din ce în ce mai puţine, întrucât cartelurile şi holdingurile s-au înmulţit. În 1937, 57 la sută din totalul capitalului societăţilor anonime din industrie era deţinut de 3 la sută dintre acestea. În acelaşi an, câteva carteluri, care repartizau companiilor membre pieţele de desfacere şi stabileau preţurile, dobândiseră controlul asupra a cel puţin 90 la sută din capitalul investit şi din producţie în industriile metalurgică, de ciment, de hârtie, de rafinare a zahărului şi 50 la sută din controlul asupra industriilor petrolieră, chimică şi de sticlărie. Rolul acestora şi al altor monopoluri în viaţa economică şi politică a ţării, în anii 1934–1938, a marcat o semnificativă schimbare cantitativă şi calitativă faţă de situaţia de la începutul secolului. Concentrarea capitalului, a capacităţilor productive şi a desfacerii s-a realizat cu sprijinul liberalilor, care au acceptat argumentul că monopolul înseamnă raţionalizarea industriei, reducerea costurilor şi, în consecinţă, a preţului impus consumatorului, precum şi o încetare a concurenţei inutile într-o vreme în care industria românească se lupta să-şi confirme rolul de ramură independentă şi profitabilă a economiei naţionale. Dezvoltarea monopolurilor în industrie, în anii ’30, a fost însoţită de o participare mai intensă a băncilor în întreprinderile industriale, proces care a accelerat concentrarea capitalului atât în industrie, cât şi în sistemul bancar.

Sub patronajul liberalilor şi beneficiind de intervenţia crescândă a statului în viaţa economică, burghezia financiară românească era angajată într-o luptă pentru câştigarea controlului asupra comerţului intern (cu ridicata şi cu amănuntul), a investiţiilor de capital şi a exploatării resurselor naturale ale ţării şi, ca atare, pentru eliberarea de tutela capitalului străin. A avut succes cel puţin în parte. În 1938, circa 60 la sută din capitalul întreprinderilor industriale se afla în mâinile sale (în special în transporturi, în comerţul

exterior şi interior, în agricultură şi în diverse sectoare ale industriei mici), dar capitalul străin a continuat să fie predominant în industriile petrolieră, minieră, de rafinare a zahărului şi şi-a păstrat o poziţie puternică în industria lemnului şi în industria chimică. De-a lungul întregii perioade interbelice, România a continuat să fie un importator de capital, rămânând, astfel, dependentă de investiţiile Europei Occidentale pentru a asigura progresul economiei.{314}

Multe ramuri ale industriei progresaseră suficient la sfârşitul anilor ’30 pentru a fi în măsură să satisfacă aproape toate necesităţile interne în materie de alimente, textile şi chimicale. Dar industria românească nu era în măsură să asigure suficiente maşini şi alte utilaje necesare pentru propria sa dezvoltare. Acestea trebuiau să fie încă importate, situaţie care indică perpetuarea subdezvoltării industriale. Sub raport tehnologic, majoritatea uzinelor româneşti erau în urma celor din Occident. În industria grea doar Uzinele Malaxa şi Oţelăriile Reşiţa se aflau la nivelul celor mai bune din Europa Occidentală; fabricile textile erau, de asemenea, echipate, în general, cu utilaje moderne.

Efectele industrializării s-au făcut simţite în întreaga economie. Transporturile s-au îmbunătăţit simţitor. Reţeaua de căi ferate, de exemplu, a fost modernizată, fapt datorat în mare măsură dezvoltării industriei metalurgice. Puteau fi acum realizate pe plan intern locomotive de înaltă calitate, vagoane şi şine de cale ferată. Industrializarea a accelerat, de asemenea, procesul de urbanizare prin atragerea oamenilor către oraşe, pentru a lucra în întreprinderile noi sau extinse. Nou-veniţii nu erau numai muncitori, ci şi funcţionari. Au apărut noi posibilităţi de angajare în sectorul serviciilor publice şi în administraţia de stat, ambele fiind extinse pentru a face faţă unei populaţii în continuă creştere.

În ciuda dezvoltării impresionante în multe ramuri ale industriei, structura economică de bază a ţării nu s-a schimbat în mod semnificativ. În 1939, 78 la sută din populaţia activă continua să-şi găsească în agricultură principala sursă de venit, în timp ce doar 10 la sută era angajată în industrie.

România era încă dependentă de importuri pentru a-şi echipa industria şi a asigura consumatorilor o gamă largă de bunuri.

Mai persista încă o slăbiciune gravă a industriei româneşti: incapacitatea pieţei interne de a-i absorbi produsele. Dezvoltarea industriei nu a fost deci determinată în primul rând de creşterea cererii consumatorilor, ci mai curând de intervenţia statului sub forma unor tarife protecţioniste şi a altor restricţii impuse importurilor. În ceea ce-o priveşte, piaţa indigenă se extindea lent, din cauza nivelului scăzut de trai al masei populaţiei – ţărănimea în primul rând –, căreia îi lipseau mijloacele să cumpere bunuri manufacturate în ţară. În 1937, de pildă, agricultura prelua doar 25 la sută din producţia industrială a ţării, cu toate că aproape 80 la sută din populaţia ţării, aşa cum am văzut, era agricolă. Preţurile înalte ale bunurilor prelucrate în ţară descurajau şi ele achiziţiile. Drept rezultat, consumul de fier, ciment, hârtie, sticlă, textile, petrol şi zahăr în România era în anii ’30 cel mai scăzut din Europa. Bugetul unei gospodării ţărăneşti tipice este revelator. Aceasta aloca doar o mică parte din venitul ei pentru achiziţionarea de articole care nu puteau fi produse în gospodărie, precum sare, tutun şi chibrituri. Rata consumului la oraşe era mai încurajatoare decât la sate, însă majoritatea potenţialilor consumatori continua să se identifice în zonele rurale. Unii cercetători sugerează că această situaţie era cu adevărat un impediment pentru tranzacţiile comerciale între oraş şi sat şi, ca atare, atât pentru dezvoltarea industriei, cât şi pentru cea a agriculturii. Ei au arătat că în multe sate persista mentalitatea ţărănească de a privi schimbul de bunuri între locuitorii aceleiaşi aşezări nu ca o sursă de venit sau ca o şansă de a urca în ierarhia economică, ci ca o furnizare reciprocă de lucruri necesare şi ca un act de solidaritate socială. Atâta timp cât prevala o asemenea atitudine faţă de comerţ, argumentau ei, schimburile între centrele urbane şi localităţile rurale nu puteau avea loc pe o bază egală, reciproc profitabilă.{315}

Au avut loc, desigur, schimburi comerciale între zonele urbane şi zonele rurale, dar, în comparaţie cu ţările Europei

Occidentale, ele s-au desfăşurat la o scară modestă. Surprinzător, ansamblul schimburilor între industrie şi agricultură nu avea loc direct, ci mai curând prin intermediul altor ţări. Agricultura românească avea o prea mică varietate de bunuri pe care să le ofere oraşului şi era astfel incapabilă să păstreze o înfloritoare piaţă internă pentru produsele sale. Lumea satelor a fost forţată să trimită surplusurile sale mari de grâne în exterior, cu scopul de a obţine bunuri manufacturate necesare, folosind venitul astfel obţinut pentru a cumpăra produse ale industriei româneşti. Dar, întrucât majoritatea ţăranilor putea cumpăra doar puţine asemenea produse, aşa cum am văzut, industria românească a fost obligată să se bazeze şi ea pe exporturi pentru a-şi menţine capacitatea productivă. Industriile petrolieră şi forestieră din România, de exemplu, nu ar fi putut dobândi altfel nivelul lor de dezvoltare existent. Consumatorii străini preluau 82 la sută din producţia de petrol şi 70 la sută din producţia industriei forestiere.

Comerţul exterior al României de-a lungul perioadei interbelice a urmat orientările de dinainte de război. Exporturile tindeau să rămână acelea ale unei ţări predominant agrare, întrucât grânele, animalele, lemnul, împreună cu petrolul reprezentau peste 90 la sută din exporturile României. Odată cu trecerea timpului, s-au înregistrat însă notabile schimbări sub raportul importanţei deţinute de fiecare dintre aceste articole. Cerealele, de exemplu, care reprezentau peste 50 la sută din totalul exporturilor până în anul 1927, au înregistrat după criza economică mondială o medie anuală de 25 la sută în perioada 1934–1938. Locul lor a fost luat de petrol, care în aceeaşi perioadă constituia 46 la sută din exporturile anuale. De-a lungul crizei economice, guvernul român a încurajat exportul produselor petroliere, pentru a compensa pierderea pieţelor de cereale, provocată de impunerea unor înalte bariere vamale de către clienţii tradiţionali ai României, ca mijloc de a-şi proteja propriile lor interese agricole. În ceea ce priveşte importurile, după 1933 a intervenit o mutaţie, articolele

manufacturate lăsând locul semifabricatelor şi materiilor prime. În 1930, aproximativ 10 la sută din importurile României erau materii prime, dar în 1939, acestea crescuseră la 34 la sută, în timp ce importurile de bunuri manufacturate au scăzut în aceeaşi perioadă de la 65 la sută la 33 la sută. Aceste cifre reflectă progresul industrializării şi capacitatea industriei de a satisface nevoile consumatorilor. Totuşi, ca şi în cazul capitalului, România a continuat să fie dependentă de statele industrializate ale Occidentului în privinţa unui număr de bunuri industriale. Ca stat agricol, ea se afla în dezavantaj net, întrucât era nevoită să exporte materii prime la preţuri relativ joase şi să importe bunuri industriale la preţuri înalte. Drept rezultat, în 1928, de pildă, pentru o tonă de bunuri importate, România trebuia să exporte 6,5 tone. Importul unor mari cantităţi de capital a contribuit la rândul său la această dependenţă. Până în 1939, România acumulase o enormă datorie publică externă, în valoare de 69 de miliarde lei. Doar serviciul asupra acestei datorii impunea exportul unor imense cantităţi de materii prime. Poate că dovada cea mai izbitoare a acestei dependenţe se regăseşte în relaţia economică dezvoltată între România şi Germania în anii ’30. În 1939, Germania devenise cel mai bun client al României, preluând 32 la sută din exporturile ei şi era principalul ei furnizor, deţinând 39 la sută din totalul importurilor României. Preponderenţa Germaniei apare cu atât mai impresionantă, din perspectiva constatării că operaţiile de export-import cu România reprezentau mai puţin de 1 la sută din totalul comerţului său exterior.{316}

POLITICA ECONOMICĂ

În anii ’20, destinele economice ale României se aflau în mâinile liberalilor. Ideile politicienilor cu privire la problemele fundamentale ale dezvoltării erau puternic influenţate de marele teoretician al liberalismului românesc, Ştefan Zeletin. Asemenea lui, aceştia au atribuit burgheziei,

adică lor înşile, rolul conducător în transformarea României într-o modernă naţiune europeană. Vintilă Brătianu, ministru de Finanţe în guvernele liberale din anii 1922–1928, a fost principalul interpret al teoriilor lui Zeletin. A urmărit nu numai scopuri economice, dar s-a concentrat şi asupra consolidării statului naţional român. Era încrezător că sub conducerea burgheziei (şi a liberalilor) diferenţele de clasă vor dispărea treptat, pe măsura creşterii economiei şi a modernizării ei, şi prevedea că până la urmă se va naşte o societate a unei clase mijlocii numeroase, fără conflicte sociale.{317} Atât el, cât şi colegii săi se bizuiau în mod serios pe intervenţia statului, pentru a realiza aceste ambiţioase obiective economice şi sociale. Lor le-a aparţinut aşa-numita doctrină a neoliberalismului, precum a formulat-o Zeletin, care susţinea că era libertăţii economice, ce servise scopuri salutare în secolul al XIX-lea, îşi trăise traiul şi trebuia să facă loc unei organizări şi conduceri sistematice şi urmăririi unor obiective bine definite. Ei au considerat drept punct de pornire Constituţia din 1923; au interpretat prevederile sale ca o justificare pentru intervenţia statului în economie şi au atribuit o funcţie socială libertăţilor individuale, supunându-le prin aceasta reglementării de către stat. Astfel de idei au asigurat baza teoretică a legislaţiei economice liberale din întreaga perioadă interbelică.

Liberalii, ca naţionalişti în materie de economie, erau hotărâţi să împartă cât mai puţin puterea cu străinii. Cu toate că recunoşteau nevoia de a menţine bune relaţii cu statele industrializate ale Europei, pentru simplul motiv că acestea dominau comerţul internaţional şi pieţele financiare, liberalii doreau să evite subordonarea economică faţă de Apus. Ei insistau ca infrastructura şi principalele industrii să fie în mâini româneşti, adică în propriile lor mâini. Sub deviza „prin noi înşine”, ei s-au jucat chiar cu ideea finanţării ambiţiosului lor program economic doar cu capital autohton.{318}

Liberalii erau convinşi că industria oferea cea mai bună speranţă de aducere a României în lumea modernă şi de a-i da posibilitatea să devină o putere regională, a cărei cooperare să

fie indispensabilă Marilor Puteri în urmărirea propriilor lor interese în Europa Răsăriteană. Ei şi-au consacrat limitatele investiţii de capital dezvoltării industriei grele, ameliorării transporturilor şi extinderii producţiei de materii prime.{319} Aşa cum făcuseră şi predecesorii lor, înainte de Primul Război Mondial, ei au permis unor întreprinderi favorizate să cumpere pământ – în scopul dezvoltării – la preţuri joase de la stat; le-au exonerat de taxe pentru echipamentul de import şi le-au fixat preţuri reduse pentru transport şi combustibil.

Pentru a asigura controlul românesc asupra industriei şi minelor, liberalii au adoptat, în 1924, o serie de legi limitând participarea străină în întreprinderile-cheie; Legea minelor a confirmat drepturile de proprietate ale statului asupra tuturor resurselor minerale ale ţării şi a dat acestuia dreptul de a le exploata direct sau indirect prin concesiuni acordate unor societăţi private. Legea specifica însă că trei cincimi din capital şi două treimi din membrii consiliilor de administraţie, ca şi anumiţi funcţionari, să fie români. După 1925, dată fiind puternica presiune din partea guvernelor şi cercurilor financiare străine, controlul românesc obligatoriu a fost redus la 50 la sută. În schimb, Legea privind comercializarea şi controlul întreprinderilor economice de stat, printre care se numărase serviciul maritim şi societăţile de electricitate, pe care liberalii au votat-o în 1924, mai cerea ca două treimi din membrii consiliilor de administraţie să fie români. Legea nu făcea niciun fel de concesii capitalului străin. Mai curând, ea reprezenta o încercare a Partidului Liberal de a dobândi controlul asupra ramurilor principale ale economiei prin intermediul naţionalizării. Procedura pe care intenţionau să o urmeze era, mai întâi, să naţionalizeze sursele de materii prime şi diferitele întreprinderi şi, apoi, odată ajunse sub controlul statului, să le concesioneze oamenilor de afaceri pe care se putea conta că vor sprijini guvernul. Liberalii justificau concesionarea noilor întreprinderi de stat pe temeiul că nu puteau fi altfel administrate eficient şi că, dacă nu s-ar fi procedat în felul acesta, s-ar fi adăugat deficite imense la bugetul de stat, aşa cum se întâmplase în cazul monopolurilor

în domeniul căilor ferate şi al serviciilor poştale. Tipică pentru abordarea liberală a problemei a fost o lege specială cu privire la energie, ce oferea numeroase stimulente investitorilor potenţiali în societăţile producătoare de electricitate, dar lăsa statului un sfert din energia produsă.{320}

Liberalii şi-au justificat restricţiile în privinţa capitalului străin prin sublinierea, corectă, că pătrunderea economică era frecvent însoţită de o presiune politică din partea guvernelor străine, pentru a obţine avantaje şi mai mari. Comparată cu alte legi similare, adoptate de către alte state europene, legislaţia românească a fost, de fapt, moderată. Totuşi a întârziat dezvoltarea economică, întrucât a redus afluxul de investiţii de peste hotare, care erau indispensabile dată fiind lipsa de capital autohton. După câţiva ani, liberalii au recunoscut necesitatea unei flexibilităţi şi au slăbit controlul în privinţa investiţiilor de capital străin în vederea accelerării dezvoltării economice.

Într-o anumită măsură, guvernul liberal a suplinit lipsa de investiţii de capital privat în interior prin finanţarea directă de către stat a industriei. În 1923 a fost creată Societatea Naţională de Credit Industrial, care avea să joace un rol important în accelerarea ritmului de dezvoltare industrială. În 1924 noua societate a finanţat cu un modest procent de 6 la sută marile întreprinderi industriale, dar în 1928 această cifră a crescut la 12 la sută, ceea ce reprezenta 31 la sută din valoarea producţiei tuturor acestor întreprinderi. Banca Naţională a fost la fel de activă.

Liberalii au promovat, de asemenea, industria autohtonă printr-o serie de înalte tarife protecţioniste, stabilite în anii 1924–1927. Guvernul naţional-ţărănesc din anii 1928–1930 şi cele ce i-au succedat imediat au menţinut politica protecţionistă liberală. Între anii 1929 şi 1938 taxele vamale la importuri au crescut cu 845 la sută, dar pentru materii prime, maşini şi alte articole necesare industriei româneşti taxele erau, în general, joase. Protecţionismul a avut rezultate amestecate. Pe de o parte, a permis unor mari întreprinderi industriale autohtone să creeze aproape un monopol asupra

multor tipuri de bunuri industriale, menţinând astfel la un nivel ridicat preţurile de consum. Pe de altă parte, nu poate exista niciun dubiu că protecţionismul a stimulat producţia. Liberalii au impus, de asemenea, taxe mari la exporturi, în special în privinţa produselor agricole. Principala raţiune pentru asemenea măsuri a fost aceea de a asigura aprovizionarea cu materii prime ieftine a industriei autohtone şi de a menţine costul vieţii scăzut, în special la oraşe. Dar guvernele liberale şi de opoziţie au avut şi alte motive: ele le-au considerat surse indispensabile de venit şi mijloace de a reorienta comerţul Transilvaniei şi Basarabiei cu Austria, Ungaria şi, respectiv, Rusia spre piaţa internă. Cu toate că, la mijlocul anilor ’20, taxele vamale la exporturi au adus mai multe venituri decât tarifele la importuri, acestea au stânjenit dezvoltarea agriculturii şi au adăugat noi poveri ţărănimii, prin menţinerea produselor agricole la preţuri scăzute pe piaţa internă şi descurajarea exporturilor agricole, care erau o sursă indispensabilă de valută forte.

Eforturile liberalilor de a menţine în mâini româneşti segmentele-cheie ale economiei au fost doar parţial încununate de succes. Înainte de Primul Război Mondial, capitalul străin a reprezentat aproape 80 la sută din totalul capitalului investit în industria românească (o treime din acesta era austriac şi german). Capitalul autohton avea tendinţa să se îndrepte spre domeniile care promiteau beneficii rapide – pământ, transporturi şi bănci. Drept rezultat al politicilor guvernului liberal, în anii ’20 investiţiile autohtone au devenit mult mai diversificate, dar, în acest deceniu, n-a apărut nicio schimbare spectaculoasă în relaţia dintre capitalul străin şi cel autohton. Capitalul austriac şi german de dinainte de război a fost pur şi simplu înlocuit de capitalul englez, francez şi belgian, cele mai importante poziţii în economie rămânând în mâinile străinilor. Cu toate că investiţiile autohtone au continuat să crească în perioada 1925–1928, 65 la sută din capitalul societăţilor industriale pe acţiuni şi 25 la sută din acela al băncilor era străin.

Liberalii au tratat agricultura ca pe un copil vitreg şi au

preferat să canalizeze puţinul capital indigen spre industrie, lăsând prin aceasta mica ţărănime la cheremul tradiţiei şi al cămătarilor de la sate. Legislaţia adoptată de către liberali în privinţa agriculturii viza suferinţele ei specifice, conţinând măsuri de apărare a gospodăriilor ţărăneşti, care în felul acesta puteau fi vândute mai greu, şi de înfiinţare a unor camere de agricultură, alcătuite după modelul camerelor de industrie şi comerţ şi menite să coordoneze eforturile de reformă şi să reprezinte interesele agricole la toate nivelurile administraţiei. Liberalii au încercat, de asemenea, să asigure ţăranilor o instruire specifică, prin sporirea numărului de agronomi profesionişti în fiecare judeţ şi prin crearea de ferme model, în măsură să demonstreze practic avantajele noilor metode de cultivare a pământului şi ale tehnologiei moderne. Niciuna dintre aceste măsuri nu a avut rezultatele dorite, întrucât le lipsea suportul financiar şi sprijinul moral. Liberalii au contat pe industrializare pentru a atenua criza din agricultură. Convinşi că nu va fi niciodată suficient pământ pentru a satisface pe toţi ţăranii care aveau nevoie de pământ, ei sperau să reducă suprapopulaţia rurală prin atragerea surplusului de forţă de muncă spre noile centre industriale. Dar, şi în acest caz, succesul i-a ocolit.

Naţional-ţărăniştii, aduşi la guvernare de o victorie electorală zdrobitoare în 1928, au urmărit obiective economice în aparenţă marcat diferite de acelea ale liberalilor. Aveau speranţe mari. Prima lor preocupare a fost, desigur, agricultura, dar ei au recunoscut, de asemenea, importanţa unei infrastructuri moderne şi a unor finanţe sănătoase. Pentru a-şi duce la îndeplinire planurile lor ambiţioase, naţional-ţărăniştii au încurajat investiţiile străine, în concordanţă cu o politică ce avea să fie cunoscută sub numele de „porţi deschise capitalului străin”. În parte, ei au procedat astfel deoarece realizau că sursele interne de capital erau insuficiente, dar, în acelaşi timp, nu doreau să lase să le scape prilejul de a da o lovitură imensei puteri economice pe care o acumulase oligarhia industrială şi financiară liberală.

Naţional-ţărăniştii au introdus foarte multe măsuri

destinate să îmbunătăţească agricultura. În 1929 au sporit cuantumul creditului disponibil în zonele rurale şi au înfiinţat noi instituţii pentru acordarea de împrumuturi. Dar legea s-a dovedit ineficientă, întrucât criza economică a epuizat rapid mijloacele financiare destinate proiectului. Totuşi, chiar dacă ar fi fost continuat, este îndoielnic că ţăranul obişnuit ar fi beneficiat, întrucât el nu dispunea de garanţiile prevăzute de lege pentru obţinerea unui împrumut. Naţional-ţărăniştii au căutat, de asemenea, să sprijine agricultura prin noua lege a tarifelor vamale, din 1 august 1929, menită să încurajeze comerţul exterior şi, în mod special, să reducă taxele vamale la importul de maşini agricole şi la unele bunuri de consum. Modificările aduse astfel legislaţiei protecţioniste liberale au venit în sprijinul anumitor elemente ale ţărănimii. Încă o dată, principalii beneficiari ai unei asemenea legislaţii au fost ţăranii mai înstăriţi, care aveau mijloacele necesare pentru a obţine avantaje din asemenea concesii, mai curând decât ţăranul obişnuit, care trăia la un nivel de subzistenţă. Pentru a proteja industria românească, naţional-ţărăniştii au menţinut taxele vamale la importul a numeroase bunuri manufacturate. Măsurile lor urmau să fie verificate de perspectivele de dezvoltare ale industriei protejate şi de costul de producţie pe plan intern al bunurilor în discuţie, raportat la costurile generale suportate de economia naţională pentru importul aceloraşi produse.

O mare parte a legislaţiei agrare naţional-ţărăniste a avut în vedere consolidarea „ţăranului merituos”, adică a aceluia care îşi demonstrase deja capacitatea de a lucra eficient în gospodăria sa. Legea din 20 august 1929 privind înstrăinarea gospodăriilor obţinute prin reformele agrare, de exemplu, a înlăturat anumite restricţii impuse vânzării şi transferului unor asemenea terenuri, în scopul de a permite ţăranilor mai productivi să-şi extindă gospodăriile pe seama celor care păreau incapabili să se adapteze exigenţelor unei agriculturi moderne. Totuşi, legea a păstrat prevederile precedentei legislaţii liberale ce restrângeau vânzarea pământului la persoanele care l-ar fi cultivat în mod real şi la cetăţenii

români care aveau mai puţin de 25 ha. În ciuda unor asemenea măsuri de apărare, în practică, legea a făcut posibil ca ţăranii mai înstăriţi să dobândească mai mult pământ şi a făcut ca vecinii lor mai săraci să fie reduşi la statutul de proletariat agricol. Legea din 28 martie 1929 privind organizarea cooperativelor a oferit, de asemenea, avantaje reduse maselor de ţărani. Cu toate că era destinată să încurajeze libera asociere a ţăranilor şi să limiteze controlul exercitat asupra cooperativelor de către guvern, în practică ea a tins ca aceste cooperative să-i cuprindă doar pe ţăranii avuţi, întrucât numai aceştia puteau să asigure contribuţiile cerute de calitatea de membru. Nu au avut succes nici cooperativele de arendare a pământului, nici cele menite să încurajeze ţăranii să-şi grupeze gospodăriile într-o singură unitate economică şi să-şi lucreze pământul împreună. Lipsită de mijloace financiare corespunzătoare şi făcând apel în special la straturile de sus ale ţărănimii, mişcarea cooperatistă nu a reuşit să-şi atingă obiectivele stabilite de promotorii ei, întrucât nici aceştia, nici statul nu îi pregătiseră pe ţărani în acest scop. Drept rezultat, ţăranii, în rândul cărora spiritul de cooperare era în orice caz slab, au avut tendinţa să privească cu suspiciune iniţiativele statului, socotindu-le drept încercări de a-i înregimenta şi chiar de a-i deposeda de pământurile pe care le obţinuseră ca urmare a reformelor agrare.{321}

Programul agrar al naţional-ţărăniştilor nu a reuşit, în cele din urmă, să corecteze neajunsurile fundamentale ale agriculturii româneşti. Criza economică mondială, ce a lovit statele agricole cu o severitate neobişnuită, a fost într-o oarecare măsură răspunzătoare pentru eşecul lor, lipsindu-i de fondurile necesare pentru realizarea proiectelor lor ambiţioase. Dar, o parte din vină este a lor, pentru că au neglijat aspectele importante ale problemei agrare. De pildă, programul partidului lor din 1926 cerea exproprierea tuturor gospodăriilor de peste 100 ha, dar, odată ajunşi la putere, ei n-au făcut niciun efort pentru aplicarea sa. Criza i-a convins că fărâmiţarea marilor proprietăţi ce mai rămăseseră ar exacerba condiţiile economice, oricum disperate, prin

dezorganizarea producţiei. Nu au luat nici măsuri pentru contopirea loturilor ţărăneşti, o acţiune care ar fi însemnat mari paşi înainte spre raţionalizarea agriculturii. Ei au ajuns la concluzia că şi o asemenea măsură ar putea fi nocivă, întrucât îi lipsea sprijinul în rândurile ţărănimii.

Naţional-ţărăniştii au acordat o atenţie relativ mică industriei. Limitând largul sprijin al statului, acordat de către liberali, ei au încurajat printr-o legislaţie corespunzătoare acele industrii pe care le considerau viabile, precum construcţia de locomotive şi de vagoane. Dar nu au ezitat să retragă sprijinul acelor industrii pe care le considerau a fi „artificiale". De exemplu, îndoindu-se de capacitatea industriei autohtone de armament de a asigura armatei arme şi muniţii de bună calitate, aceştia s-au orientat spre firmele cehoslovace şi franceze. Ei au recunoscut, de asemenea, necesitatea îmbunătăţirii reţelei de transporturi şi telecomunicaţii. De aceea, în 1929, au finanţat un ambiţios program de reparaţii feroviare şi de construcţii de şosele, iar în 1930 au autorizat compania International Telephone and Telegraph să creeze un sistem naţional de legături telefonice.

Criza economică mondială a pus capăt tuturor calculelor economice ale naţional-ţărăniştilor. La începutul anului 1928, semnele crizei erau evidente în agricultura românească, iar în anul următor avântul economic înregistrat în cei şase ani anteriori încetinise până la a se opri. Unul dintre primele indicii ale agravării situaţiei a fost severa cădere a preţurilor la bursa de valori din Bucureşti în perioada octombrie 1928-octombrie 1929. Economia românească era astfel deja slăbită atunci când efectele crizei mondiale au început să fie resimţite. De la începutul lui 1930, când toate ramurile economiei româneşti au fost afectate de către aceasta, şi până în 1932, criza şi-a urmat cursul în mare măsură necontrolată. {322} Preţurile agricole au căzut la circa două cincimi faţă de nivelul anului 1929: între 1929 şi 1931, preţul porumbului a căzut în diferite părţi ale ţării de la 10,40 lei/kg la 1,30 lei/kg, iar al fasolei de la 32 lei/kg la 2,40 lei/kg. Drept răspuns, ţăranii proprietari de mici gospodării şi-au redus în mod

semnificativ achiziţionarea de bunuri de pe piaţă. Producţia fabricilor şi minelor, aşa cum am văzut, a suferit o cădere abruptă. Singura excepţie importantă a constituit-o producţia de petrol, care a crescut de la 4 200 000 tone în 1928 la 7 400 000 tone în 1933. Principalul motiv al unei asemenea creşteri mari a fost dorinţa companiilor străine, care dominau industria petrolieră românească, să asigure un nivel înalt al veniturilor, în ciuda declinului puternic al preţului petrolului în această perioadă. Respectivele companii au adoptat, de asemenea, măsuri drastice pentru a reduce costurile lor de producţie, concediind un mare număr de muncitori. Ca rezultat, în 1933, costul de producţie al unei tone de ţiţei a căzut doar la o cincime din ceea ce fusese în 1929. Alte industrii nu au fost la fel de norocoase. Falimentele suferite de marile şi mai ales de micile societăţi s-au triplat în anii 1929–1931. Şi alte companii, printre care şi unele dintre cele mai importante din ţară, şi-au redus programele de lucru la două sau trei zile pe săptămână. Rezultatul a fost un şomaj masiv. N-au fost scutite nici societăţile de stat, precum monopolul căilor ferate, una dintre societăţile cu cel mai mare număr de angajaţi din ţară, care şi-a redus personalul cu o treime. Salariile muncitorilor calificaţi şi ale funcţionarilor din toate industriile au scăzut cu 37 la sută între 1929 şi 1933. O descreştere corespunzătoare în puterea de cumpărare a adâncit criza din industrie.

Datorită economiei sale predominant agrare, criza a lovit astfel România cu o forţă aparte. Lipsa de diversificare a diminuat capacitatea ţării de a răspunde crizei. Dependentă de exportul de cereale, ea a fost la discreţia pieţei internaţionale. Nu doar căderea preţurilor în Occident, ci şi noile tarife vamale mari, impuse produselor agriculturii româneşti de statele industrializate, pentru a-şi proteja propriii lor agricultori, au periclitat stabilitatea economică şi financiară a României. Guvernul român a putut face prea puţin pentru a influenţa Marile Puteri. Represalii împotriva bunurilor manufacturate ale respectivelor ţări erau în afara oricărei discuţii, întrucât acestea erau indispensabile şi, în orice caz,

guvernul trebuia să evite o confruntare cu Occidentul, care era singura lui sursă de împrumuturi şi de alte ajutoare financiare. Chiar această dependenţă de capitalul străin a exacerbat criza. Investitorii străini şi-au retras largi părţi de capital, în căutarea unor profituri mai sigure şi mai înalte altundeva, un exod care nu a făcut decât să mărească numărul întreprinderilor comerciale şi industriale şi al băncilor care au dat faliment. Colapsul lui Kredit Anstalt de la Viena, în mai 1931, a tăiat practic României sursele de capital străin, o lovitură ce a subminat eforturile guvernului de a face faţă propriei sale crize financiare. În dorinţa de a obţine noi împrumuturi, a subordonat şi mai mult economia ţării capitalului străin, o situaţie ce s-a reflectat în taxele mai moderate impuse importurilor decât acelea percepute de liberali în anii ’20.

Guvernul naţional-ţărănist până în 1931 şi cele ce i-au succedat pe termene scurte au încercat varii măsuri pentru a combate efectele crizei. Preocuparea imediată a fost datoria ţărănească. De la începutul crizei, guvernul urmărise o politică de-a dreptul draconică de percepere a tuturor taxelor care îi erau datorate de către ţărani, mergând atât de departe încât a ajuns să scoată la licitaţie proprietăţile celor ce nu-şi plătiseră impozitele. Principalul motiv al unei asemenea acţiuni drastice a fost lipsa disperată de bani a guvernului, care, luni de-a rândul, în anii 1929–1933, a fost obligat să oprească plata salariilor pentru mulţi dintre funcţionarii publici. Criza din ce în ce mai adâncă din agricultură, precum şi tensiunea socială ce-a însoţit-o au forţat guvernul în cele din urmă să reducă impozitele, dar legea din 21 octombrie 1932 i-a uşurat pe ţărani doar de o mică parte din greaua povară financiară.

Datoria particulară s-a dovedit a duce la ruinarea unui număr mult mai mare de ţărani decât au facut-o impozitele către stat. Majoritatea datornicilor contractaseră împrumuturi atunci când preţurile agricole erau înalte, iar perspectivele de rambursare luminoase. Totuşi, chiar atunci, în anii ’20, ţăranii avuseseră mari dificultăţi în obţinerea de împrumuturi

avantajoase, într-o epocă de extindere a creditelor, ce a caracterizat anii ’20, investiţiile au curs spre industrie şi comerţ, domenii ce promiteau mari beneficii, mai curând decât spre mai puţin profitabila şi mai riscanta agricultură. Întrucât societăţile oficiale de credit, precum băncile populare, aveau doar resurse limitate, mulţi ţărani s-au îndreptat spre cămătari, care, de obicei, le acordau împrumuturi pe termen scurt şi cu dobânzi mari. Totalul datoriilor agricole a atins repede proporţii cutremurătoare. Povara a fost resimţită cel mai greu de ţăranii mai săraci; în 1932, două treimi dintre aceştia, posedând mai puţin de 10 ha, nu-şi achitaseră împrumuturile. La început, guvernul a încercat să rezolve problema pe felii, dar, în cele din urmă, la 18 decembrie 1931, acesta a suspendat strângerea forţată a datoriilor proprietarilor rurali şi a adoptat un masiv program de conversie a datoriilor. În anii 1932–1934, au fost aprobate patru legi privind datoriile agricole, ce nu au lăsat nicio îndoială în privinţa gravităţii situaţiei şi a dorinţei multora dintre cei de sus de a pune capăt agitaţiei ţărăneşti, care, se temeau ei, ameninţa ordinea socială existentă. Pentru a pune capăt crizei datoriilor, aceştia au găsit însă o soluţie ce a adus beneficii oligarhiei financiare, pe seama maselor de contribuabili, care trebuiau până la urmă să suporte povara costului conversiunii datoriilor.{323}

În vederea redeschiderii pieţelor pentru produsele agricole în Europa Occidentală, guvernul român s-a situat în fruntea mobilizării statelor agrare din Europa Răsăriteană la o acţiune colectivă. Scopul lor imediat a fost acela de a ridica restricţiile impuse importurilor agricole de către statele industrializate şi de a câştiga concurenţa pentru pieţele de dincolo de Atlantic. Prima Conferinţă a statelor agrare est-europene s-a ţinut la Varşovia la 28–30 august 1930, dar aici, şi la întâlnirile ulterioare, desfăşurate pe parcursul următorilor doi ani, s-a realizat puţin. Marile Puteri nu erau doritoare să-şi modifice politicile lor economice faţă de Europa Răsăriteană şi-şi puteau permite, la adăpostul impunităţii, să ignore statele agrare.

Criza a avut o influenţă profundă şi de durată asupra gândirii economice a politicienilor români, atât din Partidul Naţional Liberal, cât şi din Partidul Naţional-Ţărănesc. Dependenţa ţării lor de Marile Puteri industriale, pusă puternic în evidenţă în timpul crizei, prin restricţiile impuse de acestea importurilor de produse agricole din România şi prin refuzul lor de a lua în considerare problemele deosebite ale statelor agrare, i-au convins pe liderii ambelor partide să sprijine o politică de industrializare accelerată. Reacţia lui Virgil Madgearu a fost tipică. Opus anterior unei industrializări pe scară largă, el cerea acum dezvoltarea unei industrii puternice, pentru a asigura atât independenţa economică, cât şi independenţa politică a ţării.

Liberalii, aflaţi la putere între 1934 şi 1937, au făcut din industrializare elementul central al programului lor intern. Au pus accentul pe industria grea, din care se gândeau să facă baza unei economii naţionale moderne. Toate activităţile lor pun în evidenţă un model de intervenţie sporită şi de control din partea statului în economie. Erau convinşi că încurajarea şi protejarea industriei de către stat erau indispensabile, întrucât mijloacele particulare se dovediseră nepotrivite. Dar ei nu erau singuri. Devenise evident politicienilor din alte partide şi de alte convingeri ideologice că problemele industriei şi ale economiei în general puteau fi rezolvate doar printr-o conducere fermă de sus în jos.

Sprijinirea industriei de către stat a îmbrăcat multe forme. Acesta i-a furnizat capital direct prin intermediul propriului său buget, o politică ce a avut drept rezultat, printre altele, o sporire de aproape trei ori a importurilor de maşini între 1927 şi 1937. A disponibilizat, de asemenea, mari cantităţi de capital prin intermediul noilor societăţi oficiale de credit şi Banca Naţională şi a adăugat noi industrii acelora cărora le cumpăra în mod obişnuit produsele, în special furnituri militare, inclusiv uniforme, şi beton armat pentru fortificaţii. Sumele implicate erau substanţiale. În anul fiscal 1938–1939, de exemplu, ministerelor Apărării Naţionale, Aerului şi Marinei li s-au alocat 21 la sută din bugetul de stat şi acestea,

precum şi alte organisme de stat, absorbeau, în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, 70 la sută din producţia industriei metalurgice şi 80 la sută din producţia de cărbune. Guvernul a oferit, de asemenea, stimulente speciale societăţilor pentru a produce bunuri ce nu se făceau încă în ţară, în special pentru acelea încorporând tehnologie avansată sau capabile să promoveze industrializarea ţării. În vederea asigurării supravieţuirii unor industrii, la 10 mai 1937 guvernul a legalizat cartelurile. Noua legislaţie a continuat-o pe cea anterioară, facând un pas înainte în încurajarea industriei, prin acordarea monopolului permanent sau cvasimonopolului în privinţa anumitor bunuri, sub supravegherea ministerelor de resort.

Consfinţirea monopolurilor era menită să protejeze „interesele de stat", prin sprijinirea acelor industrii considerate a fi vitale economiei naţionale şi prea importante spre a fi lăsate „capriciilor" întreprinderii particulare. La fel ca şi în perioada anterioară, politica economică liberală a anilor '30 s-a axat pe protecţionism, ceea ce a făcut ca, între 1932 şi 1938, tarifele vamale pentru un mare număr de produse industriale importate să crească de patru ori. Principalele excepţii au continuat să fie produse precum maşinile şi motoarele electrice, care nu se produceau în România şi care erau considerate indispensabile pentru industrializarea pe mai departe.{324}

Capitalul străin a continuat să fie o importantă sursă de finanţare pentru industrie în anii '30. În unele ramuri – minieră, petrolieră şi chimică – acesta deţinea un loc dominant. Totuşi, deceniul 1929 şi 1939 a înregistrat un declin al participării străine în industria grea, de la 70 la sută la 40 la sută şi, în economie în general, de la 65 la sută la 38 la sută. Capitalul francez şi capitalul englez erau predominante. Germania a căutat să redobândească ceva din poziţia sa de dinainte de război, în special în petrol şi minerit (bauxită şi crom), date fiind utilizările lor militare, dar a avut puţin succes în pătrunderea în aceste ramuri ale economiei româneşti până după septembrie 1940.

Ca şi în anii ’20, liberalii n-au avut o politică agrară coerentă şi au urmărit industrializarea pe seama agriculturii, orientând grosul investiţiilor de capital în industriile favorizate. În consecinţă, ei au lăsat intactă organizarea existentă a agriculturii şi au făcut puţin pentru a spori productivitatea sau pentru a ridica nivelul de trai al majorităţii ţărănimii. Mai curând, au continuat să încurajeze cultivarea grâului pentru export, cu scopul de a obţine devizele necesare dezvoltării industriei. O asemenea politică a făcut să se perpetueze agricultura extensivă, fapt ce a constituit cauza fundamentală a crizei agrare neîntrerupte. Cu toate acestea, liberalii au luat măsuri modeste în direcţia diversificării producţiei, prin introducerea a noi culturi, în special de soia. Pentru importul seminţelor de soia, distribuirea lor către producători şi, apoi, cumpărarea întregii recolte şi exportarea ei în Germania, s-a format o nouă companie cu ajutorul lui I. G. Farben Industrie. Plantările înainte de 1935 au fost nesemnificative, dar, în decurs de doi ani, suprafaţa de pământ cultivată cu soia a crescut de la 20 000 la 90 000 ha.

Dictatura regală a lui Carol al II-lea, din anii 1938–1940, a urmat aceleaşi politici economice ca şi liberalii. Intervenţia statului a devenit şi mai pronunţată, întrucât proiectele de industrializare au fost accelerate, acordându-se o importanţă deosebită necesităţilor apărării naţionale. În agricultură, ţăranii mijlocaşi şi înstăriţi au fost favorizaţi de majoritatea celorlalţi, care deţineau mai puţin de 5 ha. Guvernul a disponibilizat noi credite pentru ţăranii merituoşi şi a început să raţionalizeze şi să intensifice producţia agricolă în concordanţă cu prevederile planului unic pe cinci ani, elaborat în martie 1940. El oferea soluţii acelor probleme ale agriculturii româneşti ce fuseseră eludate de către guvernele anterioare: o eliberare a ţăranilor de dependenţa lor de producţia de grâne, prin reducerea cu 800 000 ha a suprafeţelor de pământ cultivate cu grâu, iar a celor plantate cu porumb cu 500 000 ha; diversificarea culturilor, prin acordarea de stimulente cultivatorilor de legume şi plante

industriale; micşorarea diferenţei de preţ între produsele agricole şi cele industriale. Pentru atingerea acestor scopuri ambiţioase, o alocaţie de 600 de milioane de lei avea să fie inclusă în bugetul de stat, dar criza politică şi pierderea de teritorii, în vara şi toamna anului 1940, au pus capăt brusc tuturor acestor iniţiative.

10
VIAŢA POLITICĂ
1919–1940

Principala problemă a vieţii politice româneşti în perioada interbelică a fost confruntarea între democraţie şi autoritarism. Perspectivele consolidării sistemului parlamentar bazat pe practica Europei Occidentale păreau luminoase la începutul anilor ’20. Introducerea votului universal pentru bărbaţii adulţi a întreţinut speranţa că guvernarea oligarhică va deveni curând o relicvă a trecutului. Fruntaşii Partidului Naţional Român din Transilvania şi ai Partidului Ţărănesc din Vechiul Regat, care se bucurau de un larg sprijin, se pronunţau pentru deplina participare a tuturor cetăţenilor în procesul politic şi pentru consultări autentice ale electoratului prin alegeri corecte. Atât ţărăniştii, care altfel se fereau de preluarea modelelor occidentale, cât şi europeniştii, care erau siguri că România era sortită să urmeze calea de dezvoltare occidentală, se pronunţau pentru o guvernare parlamentară. În rândurile întregii populaţii, de asemenea, exista cel puţin un sprijin latent pentru un experiment politic democratic. Când i s-a dat ocazia să-şi exprime preferinţele în mod liber, precum în alegerile din anul 1928, aceasta s-a pronunţat în majoritate covârşitoare pentru acele partide care erau angajate în slujba democraţiei.

În calea schimbărilor politice se ridicau obstacole formidabile. Înainte de toate erau obiceiurile de peste o jumătate de secol. Apatia şi lipsa de experienţă a maselor de ţărani, determinate în principal de excluderea lor aproape totală din viaţa politică, nu au fost niciodată depăşite în întregime şi, drept rezultat, impactul votului universal s-a diminuat. Se resimţea nevoia de schimbări în spiritul în care se făcea politică. Dar politica de dragul politicii, pentru

avantaje tactice pe termen scurt, în locul unor principii înalte, pe care Constantin Rădulescu-Motru şi mulţi alţii o blamaseră, nu numai că nu fusese eradicată, dar se şi intensificase. Partidul Liberal, cea mai puternică organizaţie politică a anilor ’20, avea prea puţin de a face cu obiceiurile. În teorie, angajat faţă de sistemul parlamentar, acesta a preferat „să conducă” alegerile după moda veche şi să guverneze într-o manieră autoritară, prin intermediul unei mici oligarhii financiare şi industriale. În afara politicii partidelor tradiţionale se aflau multe grupări şi indivizi care se opuneau la tot ceea ce reprezenta Europa modernă – urbanism, industrie, raţionalism şi nu în cele din urmă instituţii politice democratice. Astfel, adepţii lui Nichifor Crainic şi ai lui Nae Ionescu, printre alţii, au promovat un climat de opinie favorabil mişcărilor naţionalist-extremiste şi politicii autoritare.

Anii ’30 au fost deceniul crizei democraţiei româneşti. Criza economică mondială a exacerbat problemele economice existente şi tensiunile sociale şi a stimulat astfel toate acele forţe care căutau să submineze guvernarea parlamentară. Criza care se cocea a sporit atracţia antisemitismului în rândurile anumitor elemente ale societăţii, care au recurs la acesta pentru a dobândi sprijin pentru tipurile lor particulare de naţionalism. În fruntea câtorva organizaţii care făceau din antisemitismul lor nucleul ideologic al noii Românii se afla Garda de Fier, care a atins apogeul popularităţii sale la mijlocul anilor ’30. Venirea lui Carol al II-lea pe tron, în 1930, a fost de rău augur pentru democraţie, întrucât acesta n-a făcut niciun secret în legătură cu dispreţul său faţă de instituţiile parlamentare şi în legătură cu intenţia sa de a se impune ca factor indiscutabil al puterii în stat. Nu pot fi ignorate nici mutaţiile din echilibrul de forţe european. Ascensiunea Germaniei naziste şi comportamentul agresiv al Italiei fasciste, alături de politica conciliatoristă adoptată de către democraţiile occidentale, i-a încurajat – atât pe adversarii democraţiei, cât şi pe cei ce şovăiau în România – să ajungă la concluzia că viitorul aparţinea autoritarismului.

Partidele democratice de frunte păreau să-şi fi pierdut o mare parte din elanul deceniului anterior. Ele s-au dovedit incapabile să reziste atacului venit atât din interiorul, cât şi din exteriorul ţării şi au acceptat până la urmă instituirea dictaturii lui Carol în 1938, eveniment ce a marcat sfârşitul experimentului democratic în România.

FORMĂ ŞI FOND

Ca şi pe timpul lui Carol I, Regele era elementul-cheie al vieţii politice. Potrivit noi Constituţii din 1923, el păstra puteri considerabile. Putea să-şi aleagă miniştrii chiar şi din afara Parlamentului şi putea să-i demită după bunul plac, dar tradiţia îl obliga să ia în considerare dorinţele partidului majoritar din Parlament. Primul-ministru şi ceilalţi membri ai cabinetului trebuiau, în principiu, să coopereze cu Parlamentul şi, dacă nu puteau să-şi asigure încrederea acestuia, tradiţia le cerea să demisioneze. Într-o asemenea situaţie, Regele le numea succesorii. Vechiul sistem al rotaţiei la guvernare a continuat şi el să funcţioneze. Deşi maşinăria nu era la fel de bine unsă ca şi în perioada de dinainte de război, niciun guvern nu a fost vreodată răsturnat de către Parlament. Constituţia asigura de asemenea Regelui puteri legislative lărgite. Avea autoritatea de a sancţiona toate legile, dar acesta nu şi-a exercitat niciodată dreptul de veto faţă de o lege trecută prin Parlament. Astfel, în practică, legiferarea reprezenta o prerogativă exclusivă a Parlamentului. Dar Regele exercita largi puteri discreţionare în interpretarea legilor prin intermediul dreptului său de a emite „regulamente”. Aceste regulamente erau menite, în primul rând, să detalieze legile deja în funcţie, dând oficialităţilor instrucţiuni amănunţite cu privire la aplicarea lor. Acestea nu puteau schimba sau suspenda legile, iar miniştrii, care de obicei le elaborau, erau teoretic împiedicaţi să facă abuz de putere de către instanţele judecătoreşti, împuternicite să judece toate abaterile de la legalitate ale regulamentelor în

discuţie. Dar asemenea abateri erau rare, întrucât erau strict definite situaţiile prevăzute de lege, în care oficialităţile administrative, printre care se numărau şi miniştrii, erau forţate să-şi asume responsabilitatea actelor lor. Regele putea, de asemenea, să emită regulamente nelegate de o lege anume, o putere limitată doar de prevederea constituţională că asemenea acte nu puteau restrânge libertăţile individuale sau impune o îngrădire, precum un nou impozit cetăţenilor. Regele avea autoritatea de a negocia şi de a încheia tratate de alianţă, dar ele nu erau valabile până când nu erau ratificate de Parlament, numai acesta din urmă având dreptul de a declara război şi de a face pace. Toate limitările puterilor regale au fost respectate de către un monarh constituţional aşa cum a fost Ferdinand. Ele s-au dovedit ineficiente în privinţa limitării poftei de putere a lui Carol al II-lea.

Sistemul politic din România din perioada interbelică a fost o democraţie parlamentară în formă, dar acesta a funcţionat într-un mod ce reflecta condiţiile sociale şi economice existente în ţară şi evoluţia sa politică de-a lungul secolului anterior. Ca şi înainte de Primul Război Mondial, deşi alegerile se ţineau în mod obişnuit atunci când un guvern părăsea scena politică şi campaniile erau animate, partidul ales de către Rege pentru a forma un nou guvern avea un avantaj enorm asupra tuturor celorlalte, întrucât „organiza" alegerile. Uzând de metode de îndelungată tradiţie, acesta îşi asigura pentru sine o puternică majoritate în Parlament. Astfel, spre deosebire de parlamentarismul din Europa Occidentală, unde guvernul era o creaţie a Legislativului, în România Parlamentul a continuat să fie o prelungire a Executivului. O examinare a rezultatelor alegerilor arată cât de importantă a fost pentru partidul la putere organizarea alegerilor. Sorţii Partidului Liberal în alegerile din 1922, 1926 şi 1927 sunt ilustrativi: în 1922, liberalii, care au organizat alegerile, au câştigat 222 locuri în Camera Deputaţilor, faţă de 147 obţinute de către toate celelalte partide; în 1926, când nu se aflau la putere, ei au trimis în Parlament doar 16 deputaţi, bucurându-se doar de 7,34 la sută din voturile exprimate.

Reveniţi la putere în anul următor, ei au câştigat 318 locuri, întrunind 61,7 la sută din voturile exprimate.

Alegerile, care au condus la majorităţi copleşitoare pentru partidul de guvernământ şi-au lăsat opoziţia lipsită de putere, au tins să transforme activitatea Parlamentului într-o pură activitate guvernamentală. Iniţiativa legislativă aparţinea astfel guvernului. Din 4 574 proiecte de legi introduse în Camera Deputaţilor în perioada 1919–1940, 71 la sută emanau de la guvern. Celelalte 29 la sută, aflându-şi originea în interiorul Parlamentului, se ocupau cu probleme de importanţă minoră. Puterea majorităţii guvernamentale poate fi judecată şi prin faptul că, din cele 3 225 proiecte de lege prezentate Camerei de către guvern într-o perioadă de 21 de ani, doar unul a fost respins. Imensele majorităţi explică, de asemenea, lipsa generală de control exercitată de către Parlament asupra guvernului. Numărul de interpelări adresate miniştrilor în Cameră a fost relativ mic. De-a lungul perioadei interbelice au fost aproximativ 2 500 de interpelări, dar numai 220 dintre acestea au fost de fond, majoritatea lor fiind adresate de către un mic număr al deputaţilor din opoziţie. În orice caz, niciun guvern nu a căzut şi niciun ministru nu a fost obligat să demisioneze din cauza unei interpelări. Majoritatea guvernamentală a acordat, fără excepţie, vot de încredere cabinetului sau miniştrilor în mod individual.{325} Sistemul judecătoresc, care, potrivit Constituţiei din 1923, era o ramură coordonată de guvern, dar separată de acesta, a continuat să acţioneze doar ca un modest factor de control al ramurilor executivă şi legislativă. Deşi judecătorii nu puteau fi schimbaţi din funcţie decât pe baza deciziilor adoptate de o comisie disciplinară corespunzător constituită, ei erau, într-un grad mai mic sau mai mare, dependenţi de partidul la putere, întrucât promovarea în sistem era dificilă fără sprijinul acestuia. Constituţia oferea judecătorilor o mare putere potenţială, întrucât permitea revizuirea judecătorească a actelor Executivului – în special ale aparatului administrativ –, ca şi ale Legislativului. Un cetăţean care credea că drepturile sale constituţionale fuseseră încălcate putea să înainteze

plângerea sa Curţii de Apel din judeţul său, iar Curtea putea să găsească reclamaţia justificată şi să declare actul în discuţie ilegal. Dar asemenea cazuri erau rare, pentru că o provocare a autorităţii în numele drepturilor individuale, în afară de faptul că era o acţiune dificilă şi costisitoare, ar fi contravenit unui obicei de multă vreme stabilit. Constituţia din 1923 dădea Curţii de Casaţie – cea mai înaltă instanţă a ţării – autoritatea exclusivă de a constata constituţionalitatea legilor. Dar ea limita decizia Curţii doar la cazul în speţă şi, ca atare, o lipsea de puterea de a legifera prin hotărâri judecătoreşti. În plus, Curtea de Casaţie a folosit doar cu parcimonie puterile de revizuire: între anii 1923 şi 1932 a declarat contrare Constituţiei doar nouă acte legislative.{326}

Metodele şi spiritul administraţiei guvernamentale au tins spre descurajarea unei largi participări în treburile publice şi spre blocarea oricărei schimbări semnificative în tradiţionala relaţie slujitor-stăpân, stabilită între majoritatea cetăţenilor şi funcţionărime. De mare importanţă pentru menţinerea statu-quoului s-a dovedit păstrarea în continuare a centralizării autorităţii la Bucureşti. Prima lege postbelică cuprinzătoare privind organizarea administraţiei locale, votată în 1925, a fost în deplină concordanţă cu Constituţia din 1923. Ea statua principiul statului naţional unitar şi dădea astfel organelor administraţiei centrale şi reprezentanţilor acesteia enormă putere şi influenţă în treburile locale. Aceste oficialităţi puteau, de exemplu, să dizolve consiliile comunale şi judeţene şi să suspende sau să demită primarii comunelor. Legea a consolidat poziţia prefectului de judeţ ca figură-cheie în administraţia locală. Ca şi înainte de Primul Război Mondial, acesta era numit de către ministrul de Interne şi exercita puterile administraţiei centrale, ca reprezentant desemnat al acesteia în judeţul respectiv. Deşi conducea administraţia judeţului, el era răspunzător faţă de Bucureşti şi nu faţă de cetăţenii din partea locului. Când a venit la putere în 1928, Partidul Naţional-Ţărănesc a experimentat o parţială descentralizare, făcând administraţiile comunale şi judeţene mai receptive faţă de nevoile locale şi acordând acestor

autorităţi o semnificativă putere în luarea de decizii. Dar legea votată în 1929 nu a avut rezultatele dorite, în principal ca urmare a faptului că autorităţile şi organizaţiile locale erau lipsite de experienţă şi mijloace materiale pentru a face ca un sistem administrativ complicat şi greoi să opereze eficient. După revenirea liberalilor la putere, în 1933, aceştia au înlocuit legea naţional-ţărăniştilor cu propria lor lege, care a redus sever autonomia locală şi a plasat încă o dată deciziile finale în mâinile administraţiei centrale şi ale reprezentanţilor acesteia. Instalarea dictaturii regale în 1938 pur şi simplu a consolidat centralizarea în dauna administraţiei locale.{327}

Viaţa politică de după Primul Război Mondial promitea, în multe privinţe, să fie diferită de ceea ce atât politicienii, cât şi populaţia cunoscuseră înainte de 1914. Schimbările constituţionale fundamentale din anii 1918–1921 au lărgit perspectiva unei mai mari diversităţi a expresiei politice şi a unui activism sporit din partea populaţiei în general. Formarea statului naţional unitar a adus noi partide politice româneşti şi tradiţii din Transilvania, Bucovina şi Basarabia şi semnificative partide minoritare, maghiar şi german, din Transilvania. Introducerea sufragiului universal în noiembrie 1918 a deschis porţile vieţii politice unui număr mai mare de cetăţeni decât oricând înainte. O astfel de creştere substanţială a electoratului activ sugera că viaţa politică nu se va putea desfăşura mai departe pe căi tradiţionale, de către cei puţini în dauna celor mulţi. S-au deschis astfel noi posibilităţi pentru asemenea grupuri, precum ţărănimea mijlocaşă şi muncitorimea de la oraşe.

Cu toate acestea, au existat semnificative limitări ale participării la viaţa politică. Majoritatea ţărănimii, în principal straturile ei cele mai de jos, a rămas apatică. Cauzele nu erau de ieri, de azi. Viaţa economică şi socială a ţăranilor era cantonată de obicei la nivelul satului şi astfel aceştia erau lipsiţi de experienţa necesară pentru utilizarea tuturor mecanismelor sistemului politic, fapt ce i-ar fi făcut capabili să uzeze cât mai eficient de numărul lor. Partidelor politice le revenea şi lor o parte de răspundere pentru pasivitatea lumii

rurale. Chiar şi acelea care îşi ziceau ţărăneşti nu au reuşit să atragă masele populaţiei rurale în activitatea politică. Compoziţia socială a Camerei şi a Senatului reflectă lipsa lor de interes. În legislaturile alese între anii 1922 şi 1937, circa 40 la sută din totalul membrilor celor două Camere erau jurişti, 15–18 la sută mari proprietari de pământ, 11,2 la sută învăţători şi profesori, 8,7 la sută clerici, 6,5 la sută profesori universitari şi 3,7 la sută medici. Deşi în această perioadă reprezentau aproximativ 80 la sută din populaţie, ţăranii au obţinut doar 1 la sută din locuri.{328}

În anii imediat de după război s-a realizat o semnificativă regrupare a forţelor politice. Tradiţionala rivalitate dintre cele două partide – dintre liberali, reprezentând, în general, clasa mijlocie, şi conservatori, partidul marilor moşieri – a dispărut, întrucât Partidul Conservator, aflat în serios declin încă înainte de război, s-a prăbuşit ca urmare a reformelor agrare din anii 1918–1921, ce au subminat puterea economică a marilor proprietari *de pământ. Ca urmare, şansele marii burghezii, grupate în principal* în reîntineritul Partid Liberal, păreau mai luminoase ca oricând. Întrucât puterea economică şi politică a acesteia creştea constant, ea s-a instalat drept clasă dominantă. Dar preponderenţa sa a fost de scurtă durată, întrucât a fost confruntată cu provocarea hotărâtă pe care o reprezenta alianţa dintre Partidul Ţărănesc, creat în 1918, şi venerabilul Partid Naţional Român din Transilvania. Fuziunea lor din 1926, sub forma Partidului Naţional-Ţărănesc, a restabilit, într-o oarecare măsură, vechiul echilibru bipartit în viaţa politică a României, întrucât noul partid reunea în jurul său largi segmente ale centrului pentru a se opune liberalilor. În orice caz, ideea reîntoarcerii la sistemul rotaţiei celor două partide, aşa cum fusese în deceniile anterioare războiului, se bucura de un larg sprijin. Regele Ferdinand şi un număr de oameni politici, printre care şi Nicolae Iorga, doreau să creeze o contrapondere atotputernicilor liberali şi chiar unii liberali preferau o singură ţintă, mare, pentru atacurile lor, decât un talmeş-balmeş de partide mici. Într-o eră de schimbări sociale şi de criză economică, numeroase persoane din interiorul şi

din afara sferei politice vedeau în sistemul bipartit o promisiune de stabilitate politică.

Noul sistem de rotaţie nu a funcţionat totuşi fără piedici, în principal din cauza marii diversităţi a partidelor şi a lipsei de coeziune în interiorul Partidului Naţional Liberal şi al Partidului Naţional-Ţărănesc. În primul deceniu de după război, a existat tendinţa de împuţinare a partidelor, aşa cum sugerează dispariţia Partidului Conservator şi fuziunea Partidului Ţărănesc cu Partidul Naţional, dar această tendinţă şi-a schimbat sensul în anii ’30, odată cu apariţia unei multitudini de partide mici, în primul rând ca răspuns la situaţia economică instabilă şi la dorinţa diverselor grupări de a utiliza viaţa politică în folosul propriilor lor scopuri, adesea limitate. Numeroase partide constituite în această perioadă erau doar cu puţin mai mult decât nişte facţiuni grupate în jurul unor puternice personalităţi, care se desprinseseră de partidul originar. Partidul Naţional-Ţărănesc este un bun exemplu pentru ilustrarea lipsei coeziunii interne de-a lungul perioadei interbelice. Hibrid fiind, n-a reuşit niciodată să-şi adune cele două aripi principale într-un parteneriat care să funcţioneze bine. Numeroase grupuri mici din cadrul său şi-au păstrat identitatea: la dreapta se aflau foştii conservatori, care îl urmaseră pe Take Ionescu şi care erau conduşi acum de către George Mironescu, care, în 1930, se pronunţase în favoarea dictaturii regale, şi un grup condus de Alexandru Vaida, favorabil, de asemenea, unei guvernări autoritare; la stânga se aflau partizanii dr. Nicolae Lupu, care pleda pentru continuarea reformei agrare şi pentru o legislaţie socială în beneficiul muncitorimii urbane; un centru larg era ocupat de adepţii lui Iuliu Maniu, care reprezenta poziţia oficială a partidului în problemele sociale şi economice şi se opunea tuturor încercărilor de a limita sau de a submina democraţia parlamentară. Partidul Naţional Liberal prezenta un tablou similar. Existau aşa-numiţii bătrâni liberali, care, în anii ’30, constituiau partidul oficial şi se opuneau încercărilor lui Carol al II-lea de impunere a unei guvernări autoritare şi diverselor curente fasciste; tinerii liberali, conduşi de Gheorghe

Tătărescu, care sprijinea proiectele lui Carol de instalare a dictaturii; disidenţii grupaţi în jurul lui Gheorghe Brătianu, care erau favorabili menţinerii sistemului parlamentar şi se opuneau ambiţiilor politice ale lui Carol, dar în politica externă se pronunţau pentru o strânsă cooperare cu Germania, drept calea cea mai eficientă de asigurare a integrităţii teritoriale a României. Micile partide, pur şi simplu pentru că erau mici sau reprezentau interese înguste, se bucurau în general de mai mult succes în menţinerea unităţii lor.

Liberalii au căutat să rezolve incertitudinile politice prilejuite de multitudinea partidelor şi grupurilor prin introducerea, în 1926, a unei noi legi electorale, care răsplătea partidul ce obţinuse cel puţin 40 la sută din voturi în alegerile parlamentare cu o „primă" sub forma a 50 la sută din locurile în Camera Deputaţilor. Dar partidul câştigător nu obţinea doar jumătate din locuri; în plus, el împărţea proporţional şi cealaltă jumătate şi, astfel, putea, în cele din urmă, să dispună de 70 la sută sau chiar mai mult din totalul locurilor în Camera Deputaţilor. Liberalii, încrezători în capacitatea lor de a controla viaţa politică, păreau acum preocupaţi să-şi asigure pentru sine o dominare tot atât de deplină a Legislativului, precum o aveau asupra administraţiei.

Participarea sporită a cetăţenilor la alegeri, diversitatea partidelor şi spiritul de activism politic au schimbat caracterul alegerilor parlamentare de după război. Acestea au devenit adevărate campanii electorale, ce au pus în mişcare milioane de alegători. Chiar dacă îi era încă dificil să depăşească avantajele celor aflaţi la putere, mai ales să câştige 60 la sută din voturi, opoziţia nu a intrat niciodată în campanie împovărată de gândul că pierduse de la bun început. Opoziţia unită s-a descurcat bine în numeroase alegeri, obţinând, de exemplu, 52,5 la sută din voturi în 1931, 59,7 la sută în 1932 şi, spre surpriza tuturor celor interesaţi, 63,6 la sută în 1937.

În anii '20, partidele politice şi-au păstrat rolul-cheie în formarea noilor guverne. Ca şi înainte de război, după demisia guvernului. Regele intra în consultări cu liderii diferitelor

partide, după care încredinţa formarea cabinetului unuia dintre aceştia. Sarcina imediată a noului guvern era aceea de a organiza alegeri pentru Cameră şi Senat. Procesul de desemnare a noului prim-ministru se desfăşura de obicei lin, întrucât Regele îl alegea pe acesta doar dintr-un număr limitat de partide. Erau excluse partidele de stânga, partidele minorităţilor naţionale şi, aproape întotdeauna, partidele mici. Liderii celor mai mari partide – Naţional Liberal şi Naţional-Ţărănesc – aveau de aceea cea mai mare influenţă asupra hotărârii regale.

Totuşi, această metodă de formare a noilor guverne a schimbat treptat rolul partidelor în viaţa politică. În anii ’20, naţional-liberalii şi, mai târziu, naţional-ţărăniştii exercitaseră o puternică influenţă asupra Palatului, influenţă care adesea a limitat în mod sever puterea de decizie a suveranului. Dar, în anii ’30, Carol a reuşit să se elibereze de aceste constrângeri, aţâţând marile partide unui împotriva celuilalt. Înainte de urcarea pe tron a acestuia, era obiceiul ca partidele să vină la putere nu prin forţa lor potenţială la urne, ci ca rezultat al influenţei exercitate la Palat. În competiţia pentru dobândirea favorurilor regale, acestea se slăbeau într-adevăr unul pe celălalt. Sub Carol, rivalitatea între partidele politice a luat forme acute, întrucât mulţi dintre conducătorii partidelor au pus la dispoziţia acestuia întreg capitalul lor politic, iar fiecare partid avea grijă să aibă printre conducătorii lui una sau mai multe legături bune la Palat, pe care se putea conta pentru protejarea intereselor propriului partid.

În anii ’30 s-au evidenţiat şi alte forţe politice în afara partidelor. Camarila – favoriţii Palatului – a dobândit o situaţie extraordinară în timpul domniei lui Carol. Acesta a folosit-o efectiv în campania sa neîntreruptă de subminare a partidelor politice, considerate de el drept principalul sprijin al sistemului parlamentar pe care era hotărât să-l distrugă. Astfel, spre deosebire de Regele Carol I, care a căutat să consolideze puterea Tronului prin alternarea celor două partide importante, ce acţionau unul împotriva celuilalt, şi, spre deosebire de Regele Ferdinand, care legase soarta

dinastiei de puterea Partidului Liberal, Carol al II-lea a transformat Coroana într-un instrument de distrugere a partidelor politice. Un alt element pe care se bizuia erau marii industriaşi şi bancheri, atât din interiorul, cât şi din afara camarilei, printre marii favoriţi aflându-se Nicolae Malaxa, proprietarul unui mare combinat metalurgic, Max Auschnitt, director a numeroase întreprinderi industriale şi o personalitate de frunte în diverse organizaţii de industriaşi, şi Aristide Blank, conducătorul unei bănci particulare de frunte. Nu erau legaţi de niciun partid politic, deşi menţineau strânse contacte cu diverşi politicieni şi se aflau într-o acerbă competiţie cu liderii liberali şi naţional-ţărănişti pentru influenţă la Palat.

PARTIDE

Partidul Conservator nu a supravieţuit sfârşitului războiului. Două facţiuni s-au luptat pentru a duce mai departe principiile conservatoare, dar acestea, amândouă, au dispărut de pe scena politică. Liderii conservatorilor tradiţionali s-au străduit cu disperare să se adapteze împrejurărilor politice şi economice în schimbare. Alexandru Marghiloman a anunţat formarea Partidului Conservator-Progresist în decembrie 1918 şi a promis să înfăptuiască reformele agrară şi electorală, dar propunerile sale nu au răspuns aşteptărilor populaţiei în general şi erau sub ceea ce alte partide erau pregătite să facă. S-au năruit, de asemenea, şi eforturile lui Marghiloman de a realiza alianţe cu alte partide. Nu exista interes pentru un partid al cărui număr total de voturi pentru alegeri în Camera Deputaţilor a scăzut de la 3,98 la sută în 1919 la 2,82 la sută în 1920. După alegerile din 1922, în care partidul său nu a obţinut niciun mandat, Marghiloman s-a retras din calitatea de şef al partidului, dat fiind că încetase să mai aibă vreo pondere în viaţa politică. După decesul acestuia, în 1925, cei care mai rămăseseră în Partidul Conservator-Progresist s-au alăturat Partidului

Poporului al generalului Alexandru Averescu. Celălalt partid conservator a fost Partidul Conservator-Democrat al lui Take Ionescu, care se consolidase în 1916 prin fuziunea cu aripa lui Nicolae Filipescu din Partidul Conservator. A încercat să adune laolaltă puţinii mari moşieri care mai rămăseseră şi acele elemente ale burgheziei care erau legate de capitalul străin. Take Ionescu se întorsese de la Conferinţa de Pace de la Paris în vara anului 1919 cu mari speranţe de dobândire a puterii politice, pe care căuta să o obţină de mult timp, dar Ionel Brătianu era omul pe care Regele continua să se bizuie, în timp ce Averescu era eroul popular. Take Ionescu a căutat să se adapteze noilor împrejurări de după război. A schimbat numele partidului său în Partidul Conservator Democrat-Unionist şi a revizuit programul, pentru a se adresa unui spectru mai larg al populaţiei, dar în zadar. Când a fost numit prim-ministru, ca urmare a demisiei primului guvern Averescu, în decembrie 1921, n-a reuşit să realizeze o coaliţie viabilă şi, neobţinând votul de încredere al Parlamentului, în ianuarie 1922 şi-a înaintat demisia. Acest eveniment însemna sfârşitul carierei sale politice şi dispariţia o dată pentru totdeauna a conservatorilor ca forţă politică.

După moartea lui Take Ionescu, în iunie 1922, foştii săi aderenţi, câţi mai rămăseseră, s-au alăturat Partidului Naţional Român.{329}

Sorţii Partidului Liberal nu au părut niciodată mai luminoşi decât în anii interbelici, întrucât acesta a devenit una din cele două mari formaţiuni politice ale vremii, aflându-se la guvernare lungi perioade de timp, în special în anii 1922–1926. Elementul dominant în cadrul Partidului Liberal a fost „oligarhia financiară” grupată în jurul Băncii Româneşti, în care un mic grup de mari bancheri şi de industriaşi, conduşi de familia Brătianu, deţinea controlul. În anii imediat următori Primului Război Mondial, oligarhia şi Partidul Liberal au format o singură entitate, asupra căreia prezida Ionel Brătianu, ca un „temut rege neîncoronat al ţării”, pentru a folosi caracterizarea lui Nicolae Iorga. În acest timp, oligarhia era relativ omogenă, iar potenţialul său economic nu

avea rival în interiorul capitalismului românesc. Liberalii îşi întemeiaseră puterea lor economică profitând de semnificativele schimbări în sistemul bancar românesc de dinainte de război, în special de concentrarea capitalului bancar şi de investiţiile acestuia în industrie. Din 556 de bănci funcţionând în 1912, 21 de bănci mari (3 la sută din total) deţineau 44,6 la sută din întregul capital bancar. Băncile deveniseră, de asemenea, principalii finanţatori ai industriei. Înainte de război, acestea îşi investiseră de obicei capitalul lor în comerţ şi agricultură, dar în perioada interbelică se găsea cu greu o bancă, mare sau mică, care să nu aibă cel puţin o întreprindere industrială proprie. Astfel, prin multiplele sale legături cu principalele bastioane ale finanţei româneşti, grupul Brătianu din cadrul partidului controla numeroase fabrici şi alte unităţi industriale. De exemplu, Vintilă Brătianu, care a fost ministru de Finanţe în guvernul fratelui său, în anii 1922–1926, şi prim-ministru, în anii 1927–1928, a controlat Banca Românească. Aceasta, la rândul ei, în 1919, domina 28 de alte bănci şi întreprinderi industriale cu numeroasele lor anexe şi ramuri. El şi fratele său, Constantin (Dinu), au influenţat politicile a numeroase alte bănci şi concerne industriale, prin faptul că erau membri în consiliile de administraţie ale acestora.

Interdependenţa sistemului bancar, industriei şi puterii politice pe o asemenea scară largă era pur şi simplu o consecinţă a faptului că statul îşi asumase rolul principal în promovarea dezvoltării economice. Astfel, exista o întrepătrundere a intereselor comerciale şi financiare cu cele ale clasei conducătoare şi ale birocraţiei de stat, iar controlul industriei, băncilor şi guvernului a căzut inevitabil în mâna aceloraşi persoane. Întrucât industria depindea în foarte mare măsură de sprijinul financiar de stat, această relaţie tindea să elimine concurenţa şi să micşoreze eficienţa, dat fiind că alianţele politice şi prieteniile, mai curând decât meritul şi experienţa, erau cele ce hotărau acordarea de subsidii şi contracte.{330}

Oligarhia financiară şi industrială şi-a menţinut poziţiile

dominante în Partidul Liberal de-a lungul întregii perioade interbelice. Totuşi, compoziţia generală a partidului era în continuă schimbare, ca răspuns la dezvoltarea economică şi politică a ţării. La începutul perioadei, acele grupuri sociale care sprijiniseră tradiţional partidul, aşa cum erau conducătorii băncilor populare şi ai cooperativelor rurale, în principal învăţători şi preoţi, i-au părăsit pe liberali, pentru a înfiinţa Partidul Ţărănesc, luând cu ei un mare număr de ţărani. Dar liberalii au găsit noi surse de sprijin. Pentru a-şi atinge scopul, şi anume acela de a deveni un partid cu adevărat naţional, ei au curtat diverse grupuri, care au alterat treptat compoziţia partidului şi au diluat puterea grupului Brătianu. După 1918, partidul a făcut un efort hotărât de a atrage interesele comercial-financiare ale noilor provincii, dar oligarhia nu a putut întotdeauna să controleze pe nou-veniţii. Noii întreprinzători au umflat rândurile partidului şi, astfel, au mărit elita economică liberală, dar, în acest proces, partidul a pierdut o parte din omogenitatea sa. Confruntaţi cu incertitudinile implicate de sufragiul universal, liberalii au încercat, de asemenea, să-şi sporească puterea în alegeri, atrăgând întregi partide şi grupări politice, precum rămăşiţele vechiului Partid Conservator şi elementele disidente din partidele naţionale române din Transilvania, Bucovina şi Basarabia. Astfel, un număr crescând de indivizi, care aveau doar legături firave cu oligarhia, au intrat în aparatul liberal, în special la nivel provincial.

În anii ’20, unii teoreticieni liberali, în special Ştefan Zeletin şi Dimitrie Drăghicescu, au încercat să câştige acceptarea generală a ideii că Partidul Liberal, dat fiind locul său dominant în viaţa economică şi politică, reprezenta întreaga naţiune. Liderii liberali înşişi îşi prezentau propriul partid ca aflându-se deasupra claselor şi ca promotor al unor măsuri în beneficiul tuturor elementelor societăţii. Îşi argumentau aceste pretenţii, subliniind faptul că partidul lor iniţiase reformele agrară şi electorală şi că realizase unitatea naţională, prin crearea României Mari. În 1923, Ion Gh. Ducă (1879–1933), la vremea aceea ministru al Afacerilor Străine în

guvernul Brătianu şi, mai târziu, prim-ministru, afirma că partidul se călăuzea după ideea de progres, pe care îl promova nu prin violenţă şi salturi bruşte înainte, ci printr-o activitate organizată, treptată, în limitele proprietăţii private, armoniei sociale, democraţiei şi conştiinţei naţionale. Ionel Brătianu era de acord. El argumenta că liberalii ţineau seama de nevoile şi interesele tuturor grupurilor sociale şi se străduiau să le armonizeze. Întrucât partidul lor era un „partid al naţiunii", Brătianu şi colegii săi au denunţat partidele bazate pe clasă ca „străine spiritului românesc". În opinia lor, atât Partidul Ţărănesc, cât şi Partidul Socialist reprezentau un pericol pentru România Mare, întrucât, prin promovarea unor interese înguste de clasă, ameninţau să distrugă înseşi fundamentele statului naţional.

La începutul anilor '20, Partidul Liberal părea să-şi fi asigurat un lung mandat. Până în 1926 nu apăruse niciun rival politic puternic, situaţie ce a ferit partidul de presiuni externe şi a făcut astfel ca tensiunile interne să pară mai puţin acute. În plus, Brătianu şi Regele Ferdinand realizaseră o relaţie în general armonioasă, funcţională. Dar aceste întâmplări favorabile s-au schimbat în mod brusc; formarea Partidului Naţional-Ţărănesc în 1926 i-a confruntat pe liberali, în sfârşit, cu un adversar formidabil; moartea neaşteptată a lui Ionel Brătianu în 1927 a lipsit partidul de o conducere dinamică, chiar dacă autoritară; înfrângerea în alegerile din 1928 a dus la conflicte puternice, separatiste, în interiorul partidului, dar, mai mult decât orice, poate, urcarea pe tron a lui Carol al II-lea în 1930 şi ostilitatea evidentă faţă de partidele importante, în special încurajarea de către acesta a mişcărilor disidente, au slăbit Partidul Liberal şi l-au făcut tot mai dependent de palat. Un exemplu concludent a fost sprijinul lui Carol pentru „tinerii" liberali, care au devenit cei mai vehemenţi oponenţi ai „bătrânilor", ai conducerii brătieniste a partidului. Conflictul nu era între generaţii, ci între oligarhie, pe de o parte, şi între specialişti, micii întreprinzători din provincie şi chiar mari capitalişti, care fuseseră vremelnic atraşi spre Partidul Liberal prin speranţele de putere şi profit, dar nu se

angajaseră cu nimic faţă de tipul de liberalism brătienist, pe de altă parte. Lupta între cele două puternice aripi ale partidului a luat încetul cu încetul un curs favorabil tinerilor liberali. Graţie sprijinului Regelui, şi dincolo de obiecţiile conducerii oficiale a partidului, ei au ajuns în cele mai înalte funcţii în stat. Cu timpul, diferendele între cele două facţiuni au devenit insurmontabile; erau ca două partide separate, ce nu se separaseră încă.

Liberalismul practicat de Partidul Liberal se deosebea substanţial de varianta vest-europeană. În politică, liberalii recurgeau la orice mijloace disponibile cu scopul de a-şi asigura victoria la urne: mobilizau poliţia, serviciile publice şi atotputernicii prefecţi, pentru a-şi promova propriile lor scopuri şi pentru a descuraja opoziţia. Conduceau economia în acelaşi mod autoritar. Fără niciun fel de ezitare, ei au organizat carteluri, au stabilit tarife, au distribuit subsidii şi au acordat alte favoruri financiare, pentru a-şi realiza scopurile lor principale – industrializarea şi crearea unei infrastructuri moderne bazate pe modelele occidentale. Asemenea politici erau aducătoare de beneficii pentru oligarhia financiară şi industrială, dar nu satisfăceau celelalte grupuri şi clase.

Contradicţiile evidente între teorie şi practica liberalismului în România interbelică erau mai profunde decât ambiţiile politice şi economice ale familiei Brătianu şi ale sprijinitorilor ei. Sursele acestor contradicţii se identifică cu mult timp în urmă, chiar la începuturile liberalismului românesc. În deceniul premergător Revoluţiei de la 1848 şi, în special, în timpul revoluţiei înseşi, scopurile liberale şi naţionale erau inseparabile. Paşoptiştii şi succesorii lor liberali, până în anii interbelici, s-au străduit să creeze un suficient de puternic stat modern, pentru a apăra naţiunea română şi pentru a păstra identitatea sa etnică. Statele avansate ale Europei Occidentale reprezentau modelul lor, iar întrucât în Franţa şi Anglia liberalismul prospera, liberalii români erau siguri că acesta ar putea servi drept temelie ideologică propriului lor stat naţional. Dar României îi lipsea acea burghezie urbană,

liberală, care realizase transformările economice şi sociale din Europa Occidentală. Chiar dacă o burghezie românească a apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ea era prea slabă pentru a îndeplini o sarcină asemănătoare. În schimb, statul i-a luat locul de promotor al dezvoltării economice şi politice.{331}

Partidul Naţional-Ţărănesc, celălalt partid important al perioadei interbelice, s-a constituit în 1926, când Partidul Ţărănesc din Vechiul Regat s-a unit cu Partidul Naţional din Transilvania. Deşi ambele partide împărtăşeau câteva idealuri fundamentale – fiecare se pronunţa pentru dezvoltarea instituţiilor politice democratice şi pentru libertăţi civile pentru toate clasele populaţiei – liderii acestora apreciaseră iniţial programele lor respective drept incompatibile şi, ca atare, un obstacol insurmontabil în calea fuziunii. În anii imediat postbelici, Partidul Ţărănesc viza o reformă agrară radicală, în timp ce Partidul Naţional, deşi se bucura de un sprijin substanţial din partea ţăranilor români din Transilvania, dădea expresie concepţiei clasei mijlocii, fiind mai curând naţionalist decât ţărănesc în ideologia sa. Unirea celor două partide a surprins, ca atare, pe contemporani.

Partidul Ţărănesc s-a creat la Bucureşti la 18 decembrie 1918, la o adunare a circa 160 de învăţători, preoţi şi ţărani înstăriţi.{332} Acţiunea lor încununa luni de discuţii la nivel local în legătură cu importanţa unui partid aparte, care să apere interesele ţăranilor. Iniţiativa constituirii noului partid i-a aparţinut lui Ion Mihalache (1882–1963), preşedintele Asociaţiei Generale a învăţătorilor. Ca învăţător în zona rurală, el cunoscuse direct mentalitatea şi aspiraţiile ţăranilor şi rămăsese de-a lungul întregii sale cariere angajat ideii de a servi bunăstarea lor şi democraţia.

Sprijinul de masă pentru noul partid venea în primul rând din partea tuturor păturilor ţărănimii din Vechiul Regat, nu doar din partea celor înstăriţi. Dar Mihalache şi alţi lideri, în ciuda devotamentului lor, pus în slujba intereselor ţărănimii, pretindeau că nu au nicio intenţie să excludă negustorii, fabricanţii şi meşteşugarii din noua organizaţie. La cel de-al

doilea congres al partidului, desfăşurat în 1922, a fost adoptat un nou statut, ce deschidea rândurile partidului oricărui cetăţean, indiferent de apartenenţa sa de partid anterioară; în anii următori, partidul a trăit cea mai spectaculoasă creştere în raport cu toate partidele politice ale acelei perioade. Dar, în calea deschiderii rândurilor partidului, a apărut curând o piedică serioasă: partidul a devenit mai eterogen şi, în consecinţă, au crescut disensiunile interne. Majoritatea noilor membri ţărani proveneau din Muntenia. În afara Vechiului Regat, partidul s-a bucurat de mai puţin succes în recrutări. În Transilvania, de exemplu, ţăranii continuau să sprijine Partidul Naţional, în ceea ce priveşte conducerea Partidului Ţărănesc, aceasta provenea iniţial din conducătorii băncilor populare şi ai cooperativelor săteşti, dar, din ce în ce mai mult, intelectualii, care fuseseră atraşi spre noul partid de angajamentul acestuia faţă de democraţia politică şi reformele sociale, şi-au asumat poziţii de conducere. Printre aceştia se remarcau în mod deosebit Dimitrie Guşti, bine cunoscutul antropolog social, şi membrii Institutului Social Român, pe care acesta îl fondase la Bucureşti în 1921; Virgil Madgearu, un economist care avea să devină un teoretician de frunte al ţărănismului, şi romancierul Cezar Petrescu, care a devenit colaborator la organele oficiale ale partidului, *Ţara Nouă* (1919–1921) şi *Aurora* (1921–1926).

Partidul Ţărănesc nu s-a sfiit să formuleze obiectivele şi mijloacele pe care intenţiona să le folosească pentru realizarea acestora.{333} La primul său congres general, în noiembrie 1921, delegaţii au adoptat un program ce a declarat că lupta de clasă este forţa decisivă în evoluţia societăţii, a confirmat că partidul este reprezentantul clasei ţărăneşti şi şi-a declarat opoziţia faţă de toate celelalte partide. Totuşi a negat orice intenţie de a distruge aceste partide şi a propus cooperarea cu toate clasele având un rol productiv în societate. Evident, partidul a înţeles lupta de clasă ca o mişcare pentru reformă mai curând decât o răsturnare revoluţionară a ordinii sociale existente, întrucât şi-a proclamat devotamentul faţă de principiile democratice. Problema agrară avea un rol de prim-

plan în preocupările sale, iar soluţiile pe care le propunea reflectau ideile lui Constantin Stere şi principiile ţărănismului elaborate în anii ’20 de către Virgil Madgearu: ţărănimea care lucrează pământul trebuie să deţină controlul asupra mijloacelor de producţie; organizarea agriculturii trebuie să se bazeze pe mica gospodărie independentă, iar mişcarea cooperatistă trebuie să asigure cadrul de producţie. Programul partidului lăsa loc de asemenea „industriei ţărăneşti”, ca mijloc de ridicare a productivităţii agriculturii şi de îmbunătăţire a nivelului de trai al ţăranului. Ţelul politic suprem al partidului era transformarea ţăranului în cetăţean, prin angrenarea sa deplină în viaţa politică, îşi propunea să realizeze acest lucru asigurându-i ţăranului egalitate în faţa legii şi descentralizând administraţia centrală, o reformă care ar fi pus responsabilitatea treburilor locale în mâna localnicilor. Pe măsură ce trecea timpul, în special după fuziunea cu Partidul Naţional şi influxul de intelectuali şi de specialişti, Partidul Ţărănesc a pierdut ceva din entuziasmul său radical – ideea luptei de clasă a trecut în plan secundar –, dar acesta nu a abandonat niciodată angajarea sa faţă de ideea guvernării parlamentare democratice.

Partidul Naţional din Transilvania reprezenta toate elementele populaţiei româneşti a Transilvaniei, aşa cum făcuse şi înainte de Primul Război Mondial. Deşi conducerea sa aparţinea clasei mijlocii, el continua să aibă aceeaşi bază socială largă, ca şi partidul care apărase drepturile naţionale ale românilor în Ungaria de dinainte de război. Evident, masele de ţărani îl sprijineau. La fel se întâmpla şi cu intelectualii şi cu pătura micilor profesionişti de la oraşe. El reprezenta, de asemenea, burghezia financiară şi industrială, care, după 1918, se simţise ameninţată de oligarhia financiară liberală din Vechiul Regat. Într-adevăr, partidul devenise duşmanul declarat al liberalilor. Aceştia din urmă n-au întârziat să ridice mănuşa, întrucât priveau această nouă forţă din viaţa politică a României Mari ca o gravă ameninţare adusă predominanţei lor.

În disperata lor acţiune de apărare a drepturilor naţionale,

fruntaşii Partidului Naţional reuşiseră, înainte de război, să ţină sub control divergenţele ce-i opuneau în probleme sociale şi politice. Dar, după realizarea Unirii din 1918, diversitatea vieţii de partid şi posibilităţile unor noi combinaţii politice au supus vechea coaliţie unei grave tensiuni. Două puternice tendinţe au început acum să se manifeste. Prima, care-l includea pe Vasile Goldiş, unul dintre principalii teoreticieni ai partidului, insista pentru menţinerea caracterului regional al partidului. Acesta era sigur că, pe această cale, partidul îşi putea câştiga o voce în orice fel de guvern s-ar fi format, întrucât – considera el – România n-ar fi putut fi guvernată fără participarea politică a Transilvaniei. În consecinţă, el şi colegii săi se opuneau net alianţelor cu alte partide. A doua, avându-l drept exponent pe Iuliu Maniu, pleda pentru o strategie de-a dreptul opusă – abandonarea regionalismului. Maniu, principalul purtător de cuvânt al democraţiei româneşti din perioada interbelică, şi aderenţii săi erau convinşi că, dacă partidul lor urma să crească şi să prospere, era necesar să fie extinsă propria-i bază de sprijin, o sarcină care, socoteau ei, putea fi îndeplinită doar prin fuziuni şi alianţe cu alte partide. Aceştia erau convinşi, de asemenea, că nu puteau înfrânge singuri puterea economică şi politică a liberalilor. Maniu a primit încurajarea Regelui Ferdinand de a strânge la un loc „forţe politice suficiente” care să-i dea posibilitatea să formeze un guvern atunci când va veni timpul să fie înlocuiţi liberalii. Regele avea în mod clar în minte revenirea la vechiul sistem de rotaţie, ca un mijloc de dobândire a unui punct de sprijin în propriile sale relaţii cu liberalii. În anii imediat de după război, elementele clasei mijlocii din Partidul Naţional au încercat să realizeze strânse legături cu elemente care gândeau la fel, aparţinând partidelor din celelalte provincii, dar la Bucureşti programul lor politic şi economic a stârnit doar un interes modest. Astfel, pentru moment, partidul şi-a menţinut caracterul său regional.

Aripa Maniu a partidului a dus negocieri îndelungate şi, câteodată, pline de acrimonie cu Partidul Ţărănesc, până în primăvara anului 1926.{334} Venirea la putere a lui Alexandru

Averescu, şeful Partidului Poporului, în martie, a şocat ambele părţi. I-a convins în sfârşit că separat nu vor putea să fie niciodată suficient de puternici pentru a-i înlocui pe liberali. Acordul lor, elaborat de către Maniu şi Mihalache, chema la realizarea unui partid unic şi unit, mai curând decât la o alianţă, în care fiecare partener şi-ar fi păstrat propria identitate. Acceptau sistemul constituţional existent, dar se angajau să adauge Constituţiei garanţii explicite privind libertăţile civile şi drepturile politice, să asigure corectitudinea alegerilor, să realizeze o descentralizare a administraţiei de stat şi să extindă puterile administraţiei locale. De asemenea, ambele părţi erau dornice să promoveze dezvoltarea economică. Ei subliniau importanţa vitală a agriculturii pentru bunăstarea ţării şi erau de acord că industria ar trebui să fie încurajată, dar nu în dauna agriculturii. Cei doi parteneri au subscris călduros eforturilor Partidului Ţărănesc de promovare a mişcării cooperatiste şi de întărire a micii proprietăţi ţărăneşti şi politicii Partidului Naţional de dezvoltare industrială, prin acordarea de tratament egal capitalului străin şi capitalului autohton şi prin renunţarea la împovărătoarele tarife protecţioniste. Un congres comun al celor două partide a ratificat înţelegerea în octombrie 1926. Maniu a devenit preşedinte, Mihalache, Alexandru Vaida, un lider al aripii naţionaliste a partidului, şi rebelul dr. Nicolae Lupu – vicepreşedinţi, iar Virgil Madgearu – secretar general şi şef al organizaţiei Bucureşti a partidului.

Fuziunea nu a fost nicidecum lină. Ea a dus la defecţiuni din partea ambilor parteneri. Cea mai importantă s-a produs în Partidul Ţărănesc, în 1927, când dr. Lupu şi sprijinitorii săi s-au despărţit de partid şi au format propriul lor Partid Ţărănesc. Lupu şi facţiunea sa erau convinşi că partidul unit, creat în 1926, va fi mai puţin devotat intereselor ţărăneşti decât vechiul Partid Ţărănesc şi erau nemulţumiţi că ţărăniştii primiseră mai puţine posturi în noul partid. Dar programul lui Lupu nu se deosebea în punctele sale esenţiale de acela al Partidului Naţional-Ţărănesc şi, cu toate că nu există niciun motiv să se pună sub semnul îndoielii sinceritatea grijii sale

pentru soarta ţăranilor, propunerea de cooperare venită din partea lui Brătianu şi a liberalilor a fost o cauză importantă a defecţiunii sale la vremea aceea. Lupu n-a avut prea mare succes în promovarea tipului său de ţărănism şi a revenit în rândurile Partidului Naţional-Ţărănesc în 1934.{335}

O altă organizaţie care a reprezentat interesele ţăranilor a fost Frontul Plugarilor. Creat în 1933, în judeţul Hunedoara, şi condus de Petru Groza, un moşier şi avocat bogat din Deva, noul partid prezenta atracţie în special pentru ţărănimea mai săracă. Lui Groza şi celorlalţi fondatori li se părea că Partidul Naţional-Ţărănesc şi guvernul ignoraseră în mod deliberat interesele acestor ţărani în timpul crizei agricole şi, ca atare, cereau o drastică reducere a datoriilor ţăranilor, impozitarea sporită a marilor averi, scutirea de impozite şi asigurarea asistenţei medicale şi juridice gratuite pentru ţăranii cu mai puţin de 5 ha de pământ.{336} În ciuda unui program atât de atractiv, Frontul a rămas un partid pur regional. A avut puţin succes în alegerile parlamentare din decembrie 1933, câştigând doar 0,27 la sută din voturi. Groza, care fusese membru al conservatorului Partid al Poporului, condus de Averescu, dar care fusese dezamăgit în ambiţiile sale politice, a încercat să asigure o poziţie mai înaltă partidului său prin încheierea în 1935 a unor înţelegeri de acţiune comună cu Uniunea Muncitorilor Maghiari din România (Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége) şi cu o mică facţiune a Partidului Socialist Român, dar în zadar. Partidul său n-a câştigat decât 0,23 la sută din voturi în alegerile din 1937, iar după aceea s-a bucurat doar de mică influenţă, până când s-a aliat cu Partidul Comunist după cel de-al Doilea Război Mondial.

O bucată de vreme, în anii ’20, Partidul Poporului părea destinat să devină principalul concurent al liberalilor la obţinerea supremaţiei politice. Dar acesta era mai mult o uniune de grupuri şi indivizi cu aceeaşi gândire decât un partid unit, stare sugerată prin numele său iniţial – Liga Poporului. Membrii săi proveneau din defunctul Partid Conservator, din rândurile marilor moşieri, ale ofiţerimii,

adică din rândurile acelora care se temeau de o schimbare socială violentă sau rapidă şi doreau să păstreze „ordinea”, dar recunoşteau cu toate acestea necesitatea unei reforme agrare moderate şi a unei extinderi a dreptului de vot. Voiau ca toate aceste chestiuni să fie plasate în „mâini puternice” şi erau siguri că generalul Alexandru Averescu era omul lor. Doreau, de asemenea, să-l folosească pe Averescu, care se bucura de o largă popularitate ca erou de război, pentru a-i combate pe liberali şi a-i împiedica să-şi reimpună dominaţia de dinainte de război. Conservator din punct de vedere politic, având strânse legături cu Take Ionescu, Averescu a fost inima şi sufletul partidului.

Partidul Poporului s-a născut oficial la 14 aprilie 1918. El şi-a proclamat drept deviză o guvernare cinstită şi eficientă, realizabilă prin stricta respectare a Constituţiei şi a stabilit ca obiectiv imediat reforma agrară, care să se înfăptuiască prin transferarea pământului marilor moşii către obştile săteşti, precum şi reforma electorală, care să se îndeplinească prin introducerea sufragiului universal. În propriile sale declaraţii, Averescu s-a limitat la principii generale, largi, care nu-l angajau faţă de nicio direcţie de acţiune anume, o stratagemă care, după cum credea el, avea să fie eficientă în acţiunea de creare a unui partid cu adevărat naţional. Era însă clar că dispreţuia procesul politic democratic, în special sistemul parlamentar, pe care-l considera „nepotrivit” României; prefera să fie adus la putere pe valul entuziasmului popular. Asemenea idei s-au aflat în spatele boicotării de către partid a alegerilor parlamentare din octombrie 1919. Averescu se afla în acel moment în culmea popularităţii sale, speranţa sa fiind că un asemenea boicot va discredita întregul proces şi că, drept reacţie, ţara îşi va întoarce faţa spre el şi partidul său, ca spre propriii salvatori. Dar speranţele sale s-au năruit; alţii – aşa-numitul Bloc Parlamentar – au primit învestitura.

Averescu şi aderenţii săi s-au convins curând că drumul spre putere stă într-o înţelegere cu liberalii.{337} Un asemenea aranjament se potrivea cu planurile pe termen scurt ale lui Ionel Brătianu, care dorea să folosească Partidul Poporului, în

primul rând, pentru a distruge guvernarea Blocului Parlamentar şi, mai apoi, odată cu venirea la putere, să dea liberalilor timp să se regrupeze. Prin urmare, atunci când Blocul Parlamentar a fost obligat să se retragă de la guvernare, Brătianu a cerut Regelui să numească un guvern Averescu, care a rămas în funcţie din martie 1920 până în decembrie 1921. Chiar după ce a părăsit guvernarea, Partidul Poporului a rămas o forţă politică importantă, dar popularitatea sa a scăzut constant şi o parte a electoratului său – ţărănimea şi segmentul de jos al clasei mijlocii – s-a alăturat Partidului Ţărănesc. Dar o cauză mult mai importantă a declinului său a fost lipsa de organizare, întrucât Averescu însuşi era principala forţă de coeziune. Din ce în ce mai puternic, partidul a devenit subordonat liberalilor, ceea ce a făcut posibilă scurta sa revenire la putere în anii 1926–1927. După alegerile din 1926, când a primit 53 la sută din voturi şi după plecarea sa de la putere în anul următor, el a slăbit datorită numeroaselor defecţiuni şi a încetat să mai fie o forţă semnificativă în viaţa politică.

Un partid – sau mai curând o grupare – care s-a bucurat de un prestigiu ce întrecea cu mult importanţa sa politică, a fost Partidul National-Democrat. Era partidul lui Nicolae Iorga, pe care acesta şi Alexandru C. Cuza îl constituiseră în 1910. După ce Iorga şi Cuza s-au despărţit în 1920, cel dintâi a rămas lider al partidului, care a funcţionat sub diverse nume până la dizolvarea sa în 1938. Partizanii lui Iorga proveneau în principal din rândurile intelectualilor, atraşi de reputaţia sa de savant, şi din straturile mai de jos ale clasei mijlocii, care găseau pe gustul lor tipul său de naţionalism şi programul său social şi economic. Iorga s-a pronunţat pentru aplicarea deplină a reformelor agrară şi electorală de după război şi pentru alegeri libere şi deschise. Cu toate acestea, principiul care a stat la baza activităţilor partidului trimitea statornic la asocierea lui Iorga cu *Sămănătorul,* şi anume la ideea că forţele morale şi spirituale, nu cele materiale, erau cele ce determinau cursul dezvoltării societăţii.

Obiectivul politic al lui Iorga a fost acela de a crea un alt

partid guvernamental, unul care să poată alterna la guvernare cu liberalii. Timp de un an, în 1925–1926, el a contopit partidul său cu Partidul Naţional, dar unirea nu a fost fericită, întrucât atât el cât şi Maniu doreau să conducă. Atunci când Partidul Naţional a realizat înţelegerea sa istorică cu Partidul Ţărănesc, Iorga, evocând caracterul „radical" al acestuia din urmă, şi-a reluat activitatea politică independentă. A devenit prim-ministru în 1931–1932, în principal datorită sprijinului lui Carol, dar partidul său, cunoscut acum sub numele de Partidul Naţional, era mic şi lipsit de importanţă şi a rămas aşa pentru tot restul existenţei sale.

Partidele de stânga, care-şi aveau suportul în muncitorimea urbană şi căutau să reprezinte interesele acesteia, au avut doar puţină influenţă directă asupra vieţii politice din perioada interbelică. Ineficienţa lor s-a datorat electoratului subţire de care dispuneau – proletariatul reprezentând doar un mic procent al populaţiei active –, neglijării de către ele a tradiţiilor naţionale şi religioase şi, cel puţin în cazul comuniştilor, viguroasei persecuţii din partea guvernului. Nici socialiştii, nici comuniştii nu au fost în măsură să obţină un sprijin de masă sau să dobândească mai mult decât o reprezentare simbolică în Parlament.

Partidul Social-Democrat a ieşit din război puternic divizat între moderaţi, care urmau tradiţia socialistă occidentală, şi radicali, care-şi luaseră drept model bolşevicii din Rusia. Succesul Revoluţiei din octombrie 1917 condusese la crearea a numeroase mici organizaţii revoluţionare româneşti în Rusia, în special la Odessa şi la Moscova, care au servit drept legături între Partidul Bolşevic Rus şi aşa-numiţii maximalişti din România. În Bucureşti, în vara anului 1918, militanţi nerăbdători se organizaseră în „Federaţia Maximalistă a României", prin care intenţionau să obţină controlul asupra Partidului Social-Democrat şi să-l folosească pentru a transforma România într-un stat şi o societate comuniste. Dar nu aveau pondere în propriul lor partid şi nu se bucurau de sprijin în rândurile clasei muncitoare; ca atare, erau incapabili să tragă foloase din situaţia revoluţionară ce apăruse pentru

scurt timp în Bucureşti şi în alte părţi ale ţării, după retragerea trupelor de ocupaţie germane, în noiembrie şi decembrie 1918.

Formarea Internaţionalei Comuniste, în martie 1919, a schimbat decisiv cursul socialismului în România. Maximaliştii, care acum îşi spuneau comunişti, au cerut afilierea imediată la Comintern. Erau conduşi de Alexandru Dobrogeanu-Gherea, fiul lui Constantin, şi de Boris Ştefanov, un bulgar din Dobrogea, şi includeau printre noii membri câţiva intelectuali, precum Lucreţiu Pătrăşcanu (1900–1954), jurist şi sociolog, care a devenit un exeget marxist de frunte al dezvoltării sociale şi economice a României. Dar la congresul partidului din mai, moderaţii şi-au impus punctele de vedere şi au asigurat adoptarea unui program al partidului ce reflecta gradualismul caracteristic socialismului occidental. Deşi a declarat că scopurile sale erau desfiinţarea tuturor formelor de exploatare şi transferul tuturor mijloacelor de producţie de la întreprinzătorii particulari către societate, în ansamblul ei, partidul şi-a propus să acţioneze în cadrul sistemului politic şi economic existent, pentru a grăbi crearea condiţiilor necesare pentru trecerea la socialism. Acest program, un compromis, nu a realizat concilierea comuniştilor cu acest curs de evoluţie. Nicio încercare de acţiune directă din partea lor nu a reuşit, greva generală pentru care s-au pronunţat în octombrie 1920 fiind înăbuşită de către guvern. Ruptura permanentă între comunişti şi socialişti, aşa cum îşi spuneau elementele mai moderate din partid, a fost precipitată de rezultatul Congresului Cominternului, de la Moscova, din noiembrie. O delegaţie română, formată din şase membri, atât maximalişti, cât şi moderaţi, a fost aspru criticată de către Buharin şi Zinoviev pentru incapacitatea partidului lor de a fi mai revoluţionar. Răspunsul delegaţiei române la o serie de întrebări puse de către ruşi, care acceptaseră poziţia Cominternului, pare să fi fost semnat doar de către Dobrogeanu-Gherea şi David Fabian, editorul organului partidului, *Socialismul*. Aceştia şi alţi comunişti au promis, de asemenea, să aducă întregul partid în cadrul Cominternului şi

să impună organizarea şi disciplina proprii Partidului Bolşevic.

Afilierea la Comintern şi transformarea Partidului Social-Democrat într-un partid comunist a fost principala problemă la Congresul general al Partidului Socialist desfăşurat la Bucureşti în perioada 8–12 mai 1921. Dezbaterile şi manevrele diverselor facţiuni, adesea neclare şi creatoare de confuzii, s-au întrerupt brusc la 12 mai, când poliţia a oprit lucrările congresului şi a arestat numeroşi delegaţi. Cei care au scăpat arestării, în principal comunişti aflaţi sub conducerea intelectualilor mai tineri, inclusiv Marcel Pauker, un activist al Cominternului, responsabil pentru problemele de partid româneşti în anii ’20 şi la începutul deceniului următor, şi-au asumat controlul organizării partidului şi al publicaţiilor sale. În consecinţă, congresul avea să fie cunoscut ca primul congres al Partidului Comunist Român. Dar abia la cel de-al doilea congres, desfăşurat la Ploieşti, la 3–4 octombrie 1922, au fost puse bazele noului partid. Delegaţii au adoptat un nou nume, „Partidul Comunist din România, Secţie a Internaţionalei Comuniste”, a ales un Comitet Central, a aprobat Statutul, a autorizat o organizare ilegală.{338}

Pentru diverse motive, partidul nu s-a dezvoltat. Guvernul l-a declarat ilegal la 11 aprilie 1924 şi, până la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost nevoit să-şi ducă activitatea în ilegalitate sau prin intermediul organizaţiilor legale. Niciuna din situaţii nu a fost de natură să ducă la recrutarea unei aderenţe de masă sau la conducerea treburilor partidului pe căi democratice. Persecuţiile din partea guvernului au consolidat tendinţele autoritariste existente în partid încă de la începuturile sale. Congresele trebuiau ţinute în secret sau în afara României – cel de-al III-lea la Viena (1924); al IV-lea la Harkov (1928); al V-lea şi ultimul congres de dinainte de război, la Moscova (1931) – iar participarea era limitată la câţiva conducători şi activişti aleşi pe sprinceană.

Caracterul clandestin al activităţii partidului a sporit dependenţa acestuia de Partidul Comunist Sovietic care, prin intermediul Cominternului, şi-a arogat dreptul de a alege

conducătorii partidului şi de a hotărî politica acestora. Subordonarea faţă de PC(b)US i-a forţat pe comuniştii români ca, în problemele naţionale importante, să adopte poziţii ce veneau în contradicţie cu sentimentele majorităţii covârşitoare a populaţiei, inclusiv ale clasei muncitoare. Astfel, la congresele din 1924 şi 1928, partidul român a fost obligat să accepte principiul autodeterminării pentru minorităţile naţionale din România şi să aprobe despărţirea Bucovinei şi a Dobrogei de România Mare. Fireşte, partidul român nu a îndrăznit să recunoască unirea Basarabiei cu România. Ambele congrese au instalat ca secretari generali ai partidului nişte ne-români – în 1924, pe Elek Köblös, un muncitor ungur din Transilvania, iar în 1928, pe Vitali Holostenko, un membru al Partidului Comunist Ucrainean – consolidând prin aceasta părerea larg răspândită în România că acest partid era o organizaţie străină, care punea interesele Uniunii Sovietice înaintea acelora ale României. Dominaţia sovietică asupra partidului a fost întărită de prezenţa la Moscova, în anii ’30, a numeroşi români, care au format „Biroul” Comunist Român, de fapt o simplă ramură a Partidului Comunist Sovietic. Numărul membrilor de partid a rămas mic, înregistrând, probabil, maximum în 1936, şi anume circa 5 000 de persoane. Dar partidul a exercitat o influenţă mai mare decât ar putea sugera această cifră, prin intermediul diferitelor sale organizaţii legale. Cea mai importantă dintre acestea a fost Blocul Muncitoresc-Ţărănesc, pe care Partidul Comunist l-a creat în 1925, ca o organizaţie de masă legală.{339} Blocul a câştigat între 32 000–39 000 de voturi în alegerile parlamentare din 1926, 1927 şi 1928 şi un record de 74 000 de voturi şi 5 locuri în Parlament în 1931. Dar după aceea sorţii săi la urne s-au micşorat şi, în 1933, guvernul a ordonat dizolvarea sa şi a altor organizaţii legale ale Partidului Comunist. Partidul Comunist nu a devenit o forţă importantă în viaţa politică până în 1944, când Armata Sovietică a ocupat România.{340}

Mulţi dintre acei socialişti care, la congresul din mai 1921, respinseseră afilierea la Internaţionala Comunistă s-au întrunit

în iunie pentru a înfiinţa o nouă organizaţie socialistă. Federaţia Partidelor Socialiste din România era o asociere lipsită de coeziune între Partidul Social-Democrat din Vechiul Regat (după 1922, Partidul Socialist din România) şi partidele socialiste din Transilvania, Banat şi Bucovina. Toate se pronunţau pentru transformarea României dintr-o ţară „semifeudală" într-una capitalistă şi apoi socialistă, în concordanţă cu ideile elaborate de Constantin Dobrogeanu-Gherea în lucrarea *Socialismul în ţările înapoiate.* Inima şi sufletul federaţiei a fost Partidul Socialist din România, constituit din centrişti conduşi de Constantin-Titel Petrescu (1888–1957), figură de frunte a socialismului democratic românesc din perioada interbelică, şi apropiatul său colaborator, Ilie Moscovici (1885–1943). Ei s-au opus revoluţiei sociale pe temeiul că nu existau condiţiile pentru aceasta, date fiind înapoierea economică a ţării şi nivelul scăzut al conştiinţei de clasă a muncitorilor. Ca atare, ei au subliniat necesitatea dezvoltării pe mai departe a capitalismului şi a unei activităţi organizatorice susţinute în rândurile muncitorilor.

Un nou Partid Social-Democrat, reunind toate partidele regionale într-o singură organizaţie politică, a fost constituit în 1927, de către Titel Petrescu şi alţii, pentru a înlocui Federaţia, ce s-a dovedit prea greoaie pentru a servi drept nucleu al unei puternice mişcări socialiste şi muncitoreşti. Acesta s-a angajat să înlocuiască oligarhia financiară şi politică existentă cu o societate democratică bazată pe principiul egalităţii civile a tuturor cetăţenilor şi pe socializarea mijloacelor de producţie. Noul partid s-a străduit să se delimiteze de comunişti, insistând că reformele pe care le cerea trebuie să fie puse în practică prin procedurile democraţiei parlamentare şi nu prin preluarea pe cale revoluţionară a puterii. Acest program a rămas documentul de bază al social-democraţiei româneşti până după cel de-al Doilea Război Mondial.

Succesele social-democraţilor în talmeş-balmeşul politicilor electorale interbelice nu au reuşit nici pe departe să satisfacă

aşteptările liderilor lor. În 1928, partidul s-a aliat cu Partidul Naţional-Ţărănesc în scopul de a-i înfrânge pe liberali şi, prin aceasta, de a întări instituţiile politice democratice. Efortul a fost încununat de succes, întrucât naţional-ţărăniştii au obţinut o victorie răsunătoare, câştigând 329 de locuri în Camera Deputaţilor. Social-democraţii au câştigat 9 locuri, dar au fost dezamăgiţi de faptul că naţional-ţărăniştii n-au reuşit să procedeze rapid la realizarea reformelor sociale şi politice. În alegerile ulterioare, Partidul Social-Democrat a prezentat liste separate de candidaţi, dar avea să constate un declin în voturile primite, de la un record de 101 068 de voturi (3,4 la sută) şi 7 deputaţi în 1932, la numai 37 672 voturi (1,3 la sută) şi niciun deputat în 1933. Partidul nu avea să mai fie reprezentat în Parlament până în 1946. Declinul şanselor politice socialiste, marcat şi de o scădere a numărului membrilor acestui partid, a fost determinat în principal de dezamăgirea generată de nereuşita partidului în a obţine vreo îmbunătăţire semnificativă a situaţiei clasei muncitoare.

Formaţiunile politice de dreapta erau relativ lipsite de importanţă în anii ’20. Diferitele încercări din primii ani ai deceniului de a constitui o mişcare fascistă românească, după modelul aceleia din Italia lui Mussolini, n-au reuşit să atragă mai mult decât o mână de membri. Nici experimentele cu naţional-socialismul nu au avut o soartă mai bună.{341} Până la sfârşitul deceniului, sloganurile lor în legătură cu schimbarea economică şi socială radicală au avut doar un slab ecou, mai ales pentru că economia era relativ stabilă, iar majoritatea populaţiei era încă încrezătoare că democraţia politică va reuşi să rezolve problemele economice şi sociale presante.

Una dintre acestea continua să alimenteze mişcările de dreapta – antisemitismul. În niciun caz fenomen postbelic, antisemitismul putea în forma sa modernă să-şi regăsească originile cel puţin în primele decenii ale secolului al XIX-lea, când imigraţia evreiască în Principate dobândise proporţii masive. La început, mulţi români priveau concurenţa economică evreiască ca principala ameninţare la adresa dezvoltării naţionale, dar, în a doua jumătate a secolului,

antisemitismul a luat o tentă culturală şi rasială. În perioada interbelică, expresii tipice ale formelor sale mai virulente se regăsesc la Nicolae C. Paulescu (1869–1931), profesor de fiziologie la Universitatea din Bucureşti, şi Alexandru C. Cuza (1857–1947), profesor de economie politică la Universitatea din Iaşi. Primul era convins că evreii din România – care, insista el, dominau deja comerţul şi industria – nu vor fi mulţumiţi până ce nu vor fi subjugat complet populaţia autohtonă şi nu vor fi transformat ţara într-o nouă Palestină. Asemenea lui Paulescu, Cuza gândea că evreii nu vor putea fi niciodată asimilaţi şi că trebuie, din cauza modului lor de viaţă „parazitar", a religiei lor şi a „amestecului rasial degenerat", să fie expulzaţi din ţară.

După Primul Război Mondial, Cuza şi Paulescu au încercat să dea o formă organizată antisemitismului în creştere din universităţi, prin formarea Uniunii Naţional-Creştine, al cărei ţel era apărarea „intereselor economice, politice şi culturale ale românilor împotriva evreilor prin toate mijloacele legale". În acelaşi an, 1922, un grup de studenţi de la Universitatea din Iaşi, condus de Corneliu Zelea-Codreanu (1899–1938), a format, cu binecuvântarea lui Cuza, Asociaţia Studenţilor Creştini, care a căutat să limiteze numărul evreilor admişi în Universitate. Dar niciuna dintre aceste organizaţii nu a avut structura coerentă pe care Codreanu şi adepţii săi înfocaţi din rândurile studenţilor o considerau necesară pentru a-şi atinge scopurile. Aceştia l-au convins pe Cuza să constituie un partid oficial capabil să mobilizeze opinia publică şi să exercite influenţă în cercurile înalte. În 1923, Cuza a creat Liga Apărării Naţional-Creştine, care şi-a propus în primul rând excluderea evreilor din toate domeniile vieţii economice şi culturale şi educarea tineretului în spirit creştin şi naţionalist. Totuşi, deosebiri fundamentale între aripile Cuza şi Codreanu din partid au continuat să existe. Primul concepea Liga nu ca un partid, ci ca un focar al unei largi mişcări naţionale, aşezată deasupra partidelor politice, şi pleda pentru metode legale de luptă şi pentru o schimbare în conştiinţa populară prin intermediul educaţiei ca mijloc de atingere a scopurilor.

Cel de-al doilea dorea cu tot dinadinsul să aibă la dispoziţia sa un partid bine organizat, care să se dedice unei agresive campanii antisemite şi care să fie gata să uzeze de toate mijloacele necesare pentru a-şi atinge scopul. Aceste deosebiri au condus în cele din urmă la o ruptură deschisă între cei doi bărbaţi, Codreanu şi adepţii săi formând propria lor organizaţie, Legiunea Arhanghelului Mihail, în 1927.

Cuza a continuat să urmărească tipul său de antisemitism şi de naţionalism prin intermediul presei, adunărilor publice şi Parlamentului. Liga a avut un succes modest în alegerile din 1931 (3,89 la sută din voturi şi 8 locuri), 1932 (5,32 la sută din voturi şi 11 locuri) şi 1933 (4,47 la sută din voturi şi 9 locuri). Pentru a mări şansele partidului său, Cuza a fost de acord să fuzioneze cu Partidul Naţional-Agrar, pe care poetul Octavian Goga îl constituise în 1932, după o masivă defecţiune din Partidul Poporului al lui Averescu. Noul partid, ce a luat fiinţă în 1935 şi a fost cunoscut ca Partidul Naţional-Creştin, se baza pe micii comercianţi din Moldova, Basarabia şi Transilvania, care se simţeau copleşiţi de concurenţa oligarhiei financiare şi industriale liberale, şi pe mica burghezie a oraşelor şi satelor, care se simţea abandonată de alte partide. Goga şi Cuza erau de acord cu necesitatea unei monarhii puternice şi cu un sistem politic autoritar, cu *numerus clausus* pentru minorităţi în toate instituţiile şi întreprinderile şi cu limitări în privinţa drepturilor cetăţeneşti acordate evreilor după 1918.{342}

În anii ’30, organizaţia condusă de Codreanu a dobândit ascendent în cadrul dreptei. El însuşi avea un puternic sens al misiunii şi, convins că Dumnezeu îl alesese să conducă poporul român în „direcţia însănătoşirii sale”, părea să nu fi avut niciodată dubii în legătură cu judiciozitatea drumului pe care îl alesese. El nu a adoptat nicio poziţie în problemele politice şi sociale concrete, s-a limitat doar la vagi generalizări în legătură cu datoria şi necesitatea unei regenerări morale a societăţii. Evident, în toate luările sale de cuvânt, manifesta dispreţ pentru „programe” şi insista asupra necesităţii unui „om nou”, a unui om de acţiune care să preia conducerea

treburilor ţării. Dar forţa motrice a mesianismului său era antisemitismul. El nu a fost influenţat de naţional-socialismul german, ci s-a dezvoltat în condiţiile specifice româneşti. Aşa cum Codreanu însuşi a explicat, el fusese împotriva evreilor înainte să fi auzit măcar de Hitler, întrucât era convins că aceştia erau cauza crizei care se resimţea în toate domeniile vieţii româneşti.{343}

Codreanu a creat în 1930 o aripă militară a Legiunii, pe care a numit-o Garda de Fier şi care a ajuns să desemneze întreaga organizaţie. Întrucât şi-a asumat o formă caracteristică, Garda se asemăna fascismului german şi italian cu uniformele şi saluturile sale şi cu glorificarea conducătorului – Căpitanul –, dar toate acestea erau pur formale. Substanţa fascismului românesc – antisemitismul, creştinismul ortodox (într-o formă distorsionată) şi cultul ţăranului ca personificare a omului neprihănit – venea din surse autohtone. Ostilitatea tradiţională faţă de cosmopolitism, raţionalism şi industrializare şi-a găsit o expresie primitivă. Lipsea însă o ideologie. Liderii Gărzii au ignorat propunerile lui Mihail Manoilescu privind un stat corporatist românesc, afirmând că apariţia unui om nou trebuia să preceadă adoptarea de programe, întrucât, altfel, instituţiile ar fi consolidat pur şi simplu societatea „coruptă” existentă.

Între alegerile din 1931 şi 1937, Garda de Fier a devenit o mişcare de masă, care, de la 1 la sută, a ajuns să dobândească 15,58 la sută din voturi. Partea cea mai importantă a electoratului său se recruta din rândurile tineretului şi din mediul urban, dar mişcarea trecea dincolo de limitele de clasă, prezentând în acelaşi timp atracţie pentru ţărani şi clerul rural, elemente ale muncitorimii urbane şi ale burgheziei, precum şi pentru cei aflaţi la periferia societăţii. Conducerea Gărzii în acest moment de vârf al ei era alcătuită din indivizi aparţinând clasei mijlocii, cu studii universitare, dar naţionalismul său îi atrăgea pe toţi care se simţeau înstrăinaţi de un sistem politic şi social ce le părea creat în afara şi în dauna „realităţilor româneşti”.

EXPERIMENTUL DEMOCRATIC, 1919–1930

Instabilitatea politică a marcat cei trei ani ce au urmat sfârşitului Primului Război Mondial, întrucât guvernele care s-au succedat s-au confruntat cu probleme economice şi politice grave, determinate sau amânate de război şi de integrarea noilor provincii în statul naţional lărgit. După reîntoarcerea Regelui şi a administraţiei la Bucureşti, ca urmare a retragerii forţelor germane, un guvern liberal, condus de Ionel Brătianu, a fost instalat la sfârşitul lunii noiembrie 1918. Alegerea liberalilor pentru a conduce România postbelică a reflectat imensa lor putere economică şi influenţa lor la Palat. A fost, în mare, o alegere populară. Toate acele elemente ale populaţiei care erau doritoare să menţină „ordinea" l-au salutat, întrucât în acel moment liberalii erau cea mai stabilă şi cea mai puternică forţă politică din ţară şi, ca atare, cea mai capabilă să rezolve ceea ce era larg percepută ca o situaţie revoluţionară în creştere. Politicienii liberali împărtăşeau această opinie în privinţa misiunii lor şi, aproape imediat după asumarea funcţiei, partidul a procedat la aprobarea reformelor electorală şi agrară promise în timpul războiului.

În ciuda hotărârii lor aparente de a acţiona urgent în vederea unei schimbări fundamentale, liderii liberali priveau cu sentimente amestecate reforma electorală şi cea agrară. Pe de o parte, se bucurau că extinderea sufragiului va submina sprijinul dat rivalilor lor conservatori, dar, pe de altă parte, erau îngrijoraţi că reforma electorală va consolida vechile partide şi va încuraja constituirea altora noi, care, după toate aparenţele, aveau să slăbească influenţa Partidului Liberal în Vechiul Regat şi să-i împiedice activitatea organizatorică în noile provincii. Astfel de considerente pot explica de ce aceştia au continuat să amâne alegerile. În ceea ce priveşte reforma agrară, ei s-au exprimat clar, declarând că vor proceda cu prudenţă la exproprierea şi la împărţirea

pământului în favoarea ţăranilor, pentru că, deşi salutau ocazia ivită de a distruge forţa economică a moşierilor conservatori, erau hotărâţi să apere proprietatea particulară.

În vara anului 1919, Brătianu şi aderenţii săi îşi dăduseră seama că alegerile parlamentare nu mai puteau fi amânate, întrucât neliniştea populaţiei şi presiunea exercitată de alte partide politice erau în continuă creştere. Credeau, de asemenea, că o victorie puternică a guvernului în alegeri i-ar putea impresiona pe Aliaţi la Conferinţa de Pace şi i-ar putea convinge să accelereze recunoaşterea statului român unitar. Planul lor era să cedeze temporar guvernarea unui cabinet fantomă, care să organizeze alegerile în manieră tradiţională, dar în beneficiul liberalilor, în timp ce ei înşişi şi-ar fi menţinut neschimbat întregul aparat politic liberal. Apoi, odată cu victoria liberalilor în alegeri, guvernul urma să le restituie puterea, creându-se astfel aparenţa că partidul liberal a fost instalat în funcţie prin aprobare publică. Cu un astfel de mandat, Brătianu şi adepţii săi erau siguri că vor putea să dărâme orice opoziţie şi să treacă fără obstacole la îndeplinirea programelor lor.

Liberalii au făcut o eroare de calcul. Ei nu au luat în considerare forţa partidelor regionale şi ţărăneşti. Partidul Naţional Român, care controla Consiliul Dirigent – administraţia interimară a Transilvaniei – era atotputernic în acea provincie. Partidul Ţărănesc a fost deosebit de activ în constituirea organizaţiilor sale în Vechiul Regat şi a răpit mult din sprijinul ţărănesc al liberalilor. Alegerile din noiembrie 1919 au fost astfel un şoc dur pentru liberali. Partidul lor a primit numai 22 la sută din voturi şi a obţinut 103 locuri de deputaţi, din totalul de 568. În plus, toate locurile lor erau asigurate prin voturile din Vechiul Regat. Era pentru prima dată când aparatul administrativ al guvernului nu reuşise să asigure o majoritate absolută partidului care organiza alegerile. Partidul Naţional Român a câştigat cel mai mare număr de locuri, 169, în timp ce Partidul Ţărănesc a obţinut 61. Alegerile au pus în evidenţă efectele votului universal asupra echilibrului tradiţional de forţe politice şi au

reprezentat un semnal pentru toate partidele, în special pentru liberali, că trebuie să aibă puternice organizaţii în toate provinciile. Alegătorii au folosit, de asemenea, prilejul pentru a exprima atât insatisfacţia faţă de vechile partide, cât şi speranţa că noile partide, Naţional şi Ţărănesc, vor găsi într-un fel soluţiile corecte pentru problemele economice şi sociale presante.

O coaliţie de partide, condusă de Partidul Naţional Român, Partidul Ţărănesc şi Partidul Ţărănesc Basarabean, a format un guvern al aşa-numitului „Bloc Parlamentar" în decembrie 1919, avându-l pe Alexandru Vaida-Voevod, din Partidul Naţional, drept prim-ministru. Programul politic şi economic al blocului era democratic şi reprezenta o ruptură clară cu trecutul.{344} Legislaţia propusă de Ion Mihalache, ministrul Agriculturii, care urma să împlinească promisiunea referitoare la o reformă agrară, era superioară decretului liberal din 1918. Nicolae Lupu, la rândul său, a introdus un proiect de lege care limita rolul jandarmeriei în zonele rurale şi, apoi, un altul care modifica, în favoarea chiriaşilor, legea cu privire la casele cu chirie din centrele urbane, ambele, aşa cum s-a exprimat el însuşi, în conformitate cu „spiritul democratic al timpului". Alte proiecte de legi plănuite de Bloc ar fi eliminat accizele la produsele de primă necesitate, ar fi introdus impozitul progresiv pe venituri, ar fi instituit un salariu minim şi ziua de muncă de 8 ore. Toate aceste măsuri, în mod special proiectul privind reforma agrară, au stârnit un val de proteste în afara Blocului şi chiar în interiorul său, din partea acelor elemente care se opuneau reformelor „exagerate". Blocul, o coaliţie ce nu avea niciun corp unic de principii şi nicio organizaţie unită, era lipsit de disciplina necesară pentru îndeplinirea unui astfel de program ambiţios şi controversat. Opoziţia unită a Palatului, a Regelui şi a lui Averescu, care se afla la apogeul popularităţii sale şi care dorea din tot sufletul să-şi asume puterea, a paralizat guvernul, care a demisionat în cele din urmă, în martie 1920. Brătianu, acţionând în culise, l-a convins pe Rege să constituie un guvern „puternic", adică unul capabil să preîntâmpine adoptarea unor reforme

radicale, ca acelea propuse de Partidul Ţărănesc. Întrucât acesta şi liberalii nu erau pregătiţi să formeze un guvern, Regele i-a încredinţat mandatul lui Averescu.

Averescu a preluat funcţia promiţând „ordine" şi „armonie socială". Dornic să formeze un guvern cu adevărat naţional, el şi-a recrutat membrii cabinetului din toate provinciile şi din rândul acelor persoane care reprezentau clasa mijlocie şi a celor puţini care priveau cu simpatie ţărănimea. Pentru a se asigura de victorie în alegerile următoare, el a realizat un pact electoral cu Partidul Conservator al lui Take Ionescu şi cu Partidul Liberal şi a reuşit astfel să creeze o aliniere a forţelor care se opuneau unei schimbări semnificative în plan social şi politic. Alegerile din mai, în care guvernul s-a angajat în forţă, pentru a-şi asigura victoria, au adus Partidului Poporului 206 locuri în Camera Deputaţilor. În ordine, cel mai mare număr de locuri revenea Partidului Naţional (27) şi Partidului Ţărănesc (25).

Cea mai dificilă problemă cu care se confrunta noul guvern era reforma agrară. Averescu însuşi se afla în dilemă. Pe de o parte el recunoştea necesitatea de a-şi mări popularitatea în rândurile ţăranilor, printr-o împărţire generoasă a pământului, dar, pe de altă parte, trebuia să demonstreze faţă de liberali şi conservatori, care erau principalii săi sprijinitori, angajarea sa în slujba „ordinii". De aceea, la început a acţionat lent, dar agitaţia crescândă a unei ţărănimi nerăbdătoare a obligat guvernul, în martie 1921, să supună Parlamentului o primă serie de legi, care să realizeze o reformă agrară definitivă. Proiectul de lege al guvernului a întâmpinat o puternică opoziţie din partea deputaţilor Partidului Ţărănesc, întrucât era mai modest sub raportul prevederilor decât propriile lor proiecte de legi, dar, în cele din urmă, a fost adoptat, în iulie, în forma dorită de către guvern.

Averescu s-a confruntat şi cu alte probleme economice presante. Pentru a sprijini refacerea de după război, guvernul său a înfiinţat prin decret o societate pe acţiuni, „Reconstrucţia", având 40 la sută capital de stat. Averescu a făcut astfel cunoscută intenţia sa de a urma politica liberală a

iniţiativei de stat în dezvoltarea economică. O altă piatră de hotar a politicii economice a guvernului a fost stabilitatea financiară, pe care politicienii, atât cei din interiorul guvernului, cât şi cei din afara lui o recunoşteau a fi baza dezvoltării industriale şi agricole. În scopul de a depăşi efectele dezastruoase ale deficitelor imense din bugetul anual, creşterea datoriei externe şi asemenea paliative precum sporirea masei monetare în circulaţie, ministrul de Finanţe, Nicolae Titulescu, a propus cea mai cuprinzătoare reformă fiscală din România de până atunci. Proiectul său, ce se baza pe o mare creştere a impozitelor, a fost aprobat de către Parlament în iunie 1921. Dar legea nu a avut efectele dorite. Liberalii i s-au opus, întrucât cerea sacrificii financiare din partea simpatizanţilor lor aparţinând clasei mijlocii, iar crizele economice şi financiare internaţionale ale anilor ’20 au dat peste cap premisele acestei legi.

Cu toate că venise la putere cu acordul Partidului Liberal, Averescu s-a arătat puţin preocupat de interesele economice liberale, aşa cum se arătaseră măsurile fiscale ale lui Titulescu, şi plănuia, în mod evident, să rămână mult timp la putere. Liberalii au replicat prin orchestrarea unui asalt public frontal împotriva politicii lui Averescu şi prin organizarea unei campanii subtile de culise pentru a submina credibilitatea acestuia la Palat. Manevrele respective, la care s-a adăugat disensiunea din cadrul propriului partid, l-au convins pe Averescu să demisioneze în decembrie 1921.{345}

Următorii şapte ani au fost o perioadă de relativă stabilitate politică. Ei au fost dominaţi de liberali, care s-au aflat la putere până în noiembrie 1928, exceptând intervalul martie 1926-iunie 1927, când Averescu s-a reîntors pentru scurt timp. Ionel Brătianu, care a devenit prim-ministru în ianuarie 1922, controla Partidul Liberal şi, prin intermediul acestuia, întreaga ţară, şi exercita o influenţă enormă asupra Palatului. Dar partidul său, din cauza căilor autoritare de guvernare şi datorită disponibilităţii sale pentru industrie şi comerţ exterior, era lipsit de un larg sprijin popular. A păstrat puterea manipulând alegerile şi profitând de lipsa de unitate a

opoziţiei. Alegerile parlamentare din martie 1922 oferă un exemplu tipic al comportamentului său. Liberalii au repurtat o victorie decisivă – 222 de locuri (din 369) faţă de 40 de locuri ale Partidului Ţărănesc, 26 ale Partidului Naţional şi numai 13 ale Partidului Poporului. Discrepanţa izbitoare între numărul total al voturilor obţinute la aceste alegeri şi cel al voturilor obţinute cu doi ani înainte, când Partidul Poporului dobândise 206 locuri, iar liberalii numai 16, sugerează că liberalii conduseseră alegerile cu toată eficienţa tradiţională a unui partid aflat la putere. Dar alegerile din 1922 au fost diferite cel puţin dintr-un punct de vedere faţă de cele precedente, dat fiind că Partidul Liberal anunţase că va considera noul parlament drept o adunare constituantă, a cărei principală sarcină va fi aceea de a redacta o nouă constituţie. Campania electorală, în consecinţă, a fost mai animată ca de obicei, întrucât toate partidele doreau să aibă o contribuţie cât mai mare în elaborarea noii legi fundamentale. Atât liberalii, cât şi aliaţii lor au obţinut destule locuri – mai mult de două treimi – pentru a asigura adoptarea unei constituţii pe placul lor.

Guvernul Brătianu a prezentat proiectul său de constituţie Camerei Deputaţilor la 5 martie 1923. În următoarele 16 zile, a avut loc o dezbatere aprigă asupra prevederilor-cheie. Liberalii şi sprijinitorii lor erau hotărâţi să menţină şi să consolideze statul centralizat unitar şi să limiteze posibilitatea indivizilor şi a asociaţiilor de a-i contesta autoritatea. Partidul Naţional şi, în mod special, Partidul Ţărănesc se luptau să extindă drepturile şi libertăţile individuale şi să asigure accesul la viaţa politică a tuturor cetăţenilor, pe baze egale. {346}

Liberalii au avut câştig de cauză. Proiectul lor, neschimbat în punctele esenţiale, a fost aprobat de către Camera Deputaţilor la 26 mai, iar a doua zi de către Senat, şi a fost promulgat prin Decret Regal la 28 mai. Noua Constituţie, într-un anumit sens, extindea prevederile Constituţiei din 1866 la noile provincii. Principiile fundamentale ce stăteau la baza ambelor constituţii erau asemănătoare. Constituţia din 1923 asigura libertăţi civile largi şi drepturi politice tuturor

cetăţenilor, dar lăsa pe seama legislativului stabilirea detaliilor cu privire la modalitatea în care aceste libertăţi şi drepturi urmau să fie exercitate. A fost reafirmată ideea centralizării administrative, puterile administraţiei locale au fost strict circumscrise, iar Coroana şi birocraţia au păstrat puteri discreţionare în interpretarea şi aplicarea prevederilor Constituţiei.{347}

De-a lungul celor patru ani de guvernare, liberalii şi-au îndreptat atenţia spre dezvoltarea economiei, în special a industriei. Cea mai mare parte a legislaţiei lor a vizat perspectiva, aşa cum a fost legea aprobată în 1924, prevăzând dezvoltarea puterii hidraulice, în scopul de a asigura sporirea energiei disponibile pentru dezvoltarea industriei. Continuând politicile de dinainte de război, ei au introdus măsuri numeroase de încurajare directă a industriei şi de îmbunătăţire a sistemului de transporturi. S-au asigurat că atât ei, cât şi prietenii lor vor avea de câştigat din toate aceste măsuri şi că îşi vor menţine controlul asupra economiei, după ce vor fi fost obligaţi să se retragă de la guvernare. Două măsuri au reflectat îndeosebi atitudinea şi scopurile lor. În 1924, guvernul şi-a anunţat intenţia de a naţionaliza bogăţiile minerale ale ţării, în mod special petrolul. Liberalii erau împinşi de dorinţa de a asigura controlul capitalului autohton asupra uneia din resursele naturale cele mai importante ale ţării şi de a reduce participarea societăţilor străine, deja dominante, în industria petrolieră. În acelaşi an, ei au iniţiat legislaţia pentru „comercializarea” întreprinderilor economice administrate de stat. În acest caz, scopul a fost dublu. În primul rând, să oblige aceste societăţi să devină rentabile prin preluarea administrării din mâinile funcţionarilor guvernamentali şi prin încredinţarea acesteia specialiştilor financiari şi economici şi, în al doilea rând, să permită capitalului privat să participe la exploatarea proprietăţilor de stat, o măsură care ar fi deschis larg porţile liberalilor şi sprijinitorilor acestora.

Spre sfârşitul mandatului lor, liberalii au fost confruntaţi cu o chestiune delicată: „problema Carol”. Întrucât prinţul

moştenitor a refuzat să se despartă de metresa sa, Elena Lupescu, şi să se reîntoarcă acasă de la Paris, în decembrie 1925 Brătianu, cu sprijinul Regelui Ferdinand, l-a forţat pe Carol să renunţe la prerogativele sale de membru al familiei regale, inclusiv la dreptul său la tron. Dar viaţa morală particulară a lui Carol a părut a fi doar un pretext pentru eliminarea sa de la succesiune. El refuzase cu încăpăţânare să accepte tutela liberalilor, iar Brătianu era sigur că acesta, Carol, va încerca să-i ţină în frâu pe liberali şi să se impună ca factorul hotărâtor în viaţa politică, atunci când Ferdinand, care era bolnav, va muri. Aşa că Brătianu s-a decis să facă prima mişcare. Majoritatea liderilor politici considerau acum chestiunea rezolvată şi erau doritori, după cum s-a exprimat Iuliu Maniu, să se ocupe de treburi mai importante. Dar problema nu va dispărea, parţial datorită ambiţiei lui Carol, care nu putea fi uşor înfrânată, şi parţial datorită adversarilor liberalilor, care nu doreau să renunţe la o asemenea armă politică avantajoasă.

La începutul anului 1926 începuse să fie clar că popularitatea liderilor liberali scăzuse în întreaga ţară. La alegerile comunale şi judeţene din februarie, în ciuda obişnuitei lor vigilenţe, ei n-au obţinut decât o treime din voturi. Aceasta, împreună cu alte semne, i-a convins că erau „epuizaţi" şi că venise vremea să renunţe temporar la putere.

Regele i-a încredinţat generalului Averescu mandatul de a forma un nou guvern în martie 1926. Alegerea lui Averescu a venit din partea lui Brătianu, pentru că Partidul Poporului era slab şi, după părerea sa, ar fi fost un instrument docil în mâinile liberalilor, iar angajamentul lui Averescu de a continua politica liberală i-ar fi permis unui viitor guvern liberal să preia din mers puterea. Regele prefera o guvernare Maniu-Mihalache-Averescu, care ar fi consolidat opoziţia, ce se coalizase în timpul recentelor alegeri locale, şi ar fi constituit o contrapondere puternică a liberalilor, dar Brătianu atrăsese atenţia în legătură cu „tendinţele revoluţionare" ale Partidului Naţional şi ale celui Ţărănesc şi în ce priveşte posibilitatea reîntoarcerii lui Carol, în absenţa unui guvern

puternic şi unit.

Alegerile din mai au avut loc sub regimul stării de asediu, ce dădea armatei şi jandarmeriei mână aproape liberă să se amestece în activităţile desfăşurate de partidele de opoziţie. N-a fost o surpriză pentru nimeni că Partidul Poporului a luat 53 la sută din voturi. Cu „prima" instituită odată cu intrarea în vigoare a noii legi electorale, în martie 1926, acesta a câştigat un covârşitor procent de 75 la sută din mandate (292 din 387) în Camera Deputaţilor. Partidul Naţional şi Partidul Ţărănesc, care se uniseră într-un „cartel" electoral pentru a combate Partidul Liberal, au obţinut 27,7 la sută din voturi şi 69 de locuri, o performanţă remarcabilă date fiind împrejurările neprielnice, ceea ce indica o solidă bază de sprijin.

Liberalii au continuat să rămână forţa conducătoare în noua guvernare, cu toate că aveau doar 16 locuri în Cameră. Controlul acestora asupra finanţelor şi asupra economiei în general a rămas intact, dar Averescu era hotărât să-şi afirme independenţa prin realizarea unui ambiţios program legislativ, ce ar fi subminat poziţiile economice ale liberalilor. Neînţelegerile privind în special politica tarifară au făcut ca antagonismele între cele două partide să se manifeste deschis. Curentul agrarian din Partidul Poporului, condus de către economistul Constantin Garoflid, cerea cu insistenţă reducerea impozitelor la importuri şi la exporturile agricole, în timp ce liberalii se concentrau spre promovarea industriei şi protejarea acesteia împotriva concurenţei străine.

Dat fiind că relaţiile lui Averescu cu liberalii se deteriorau, el căuta cu disperare o formulă care să-i permită rămânerea în funcţie. A luat contact cu Carol în străinătate, cerându-i să se întoarcă cu condiţia ca el, Averescu, să rămână şef al guvernului, dar Carol a refuzat. În atare situaţie, Averescu s-a gândit să instituie un regim de dictatură personală. Aceste manevre l-au alarmat pe Brătianu, care, într-adevăr, l-a obligat pe Averescu să demisioneze la 4 iunie 1927. Averescu nu reuşise să facă cine ştie ce în timpul scurtului său mandat. Simptomatică pentru paralizia guvernului său a fost lipsa de

iniţiativă a acestuia în abordarea celor mai serioase probleme ale ţării – agricultura şi soarta nefericită a ţărănimii. Disputa cu liberalii şi demisia sa au pus capăt rolului lui de forţă însemnată în viaţa politică.

Brătianu a format un nou guvern la sfârşitul lui iunie. În cincisprezece zile trebuia creată o majoritate parlamentară. În alegerile din 7 iulie, Partidul Liberal a câştigat aproape 62 la sută din totalul voturilor şi 318 locuri din cele 387 ale Camerei. Noul Partid Naţional-Ţărănesc a obţinut 22 la sută din voturi şi 54 de locuri, iar Partidul Poporului 1,9 la sută din voturi şi niciun loc. Aceste alegeri au fost semnificative din mai multe puncte de vedere. Atât extrema dreaptă, cât şi cea stângă şi-au vădit slăbiciunea. Din partea dreptei, Liga Apărării Naţional-Creştine a lui Cuza a câştigat doar 1,9 la sută, iar Legiunea Arhanghelului Mihail a lui Codreanu doar 0,4 la sută din voturi, în timp ce pentru stânga, Partidul Social-Democrat s-a bucurat de 1,9 la sută, iar Blocul Muncitoresc-Ţărănesc de 1,2 la sută. Niciunul dintre acestea, dată fiind condiţia de 2 la sută, impusă de legea electorală din 1926, nu a obţinut vreun loc în Cameră. Demn de remarcat a fost şi numărul relativ mic de alegători care s-au prezentat la urne. Din cei 3 586 086 alegători înregistraţi, doar 823 307 (22,6 la sută) şi-au exprimat votul, o cifră care sugerează că votul universal a avut un impact mai mic asupra vieţii politice decât gândiseră atât sprijinitorii, cât şi adversarii săi.

Reveniţi la putere, liberalii au preluat lucrurile de unde le lăsaseră în 1926, dar nu totul a mers bine pentru ei, în ciuda majorităţii copleşitoare pe care o aveau în Parlament. Moartea Regelui Ferdinand, la 20 iulie 1927, i-a lipsit de o solidă sursă de sprijin pentru politica liberală. Deşi Brătianu îi alesese pe membrii Regenţei (prinţul Nicolae, fratele lui Carol; Miron Cristea, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române şi Gheorghe Buzdugan, preşedintele Curţii de Casaţie), care acţiona în numele noului Rege Mihai, fiul minor al lui Carol, ascensiunea lui Carol la tron devenea o problemă politică serioasă. Un al doilea deces – acela al lui Ionel Brătianu, intervenit la 24 noiembrie 1927, la vârsta de 63 de ani – a fost chiar mai

devastator pentru liberali, întrucât i-a lipsit de un lider indispensabil care ţinuse partidul unit şi îi asigurase conducerea. A fost urmat la conducerea partidului, inclusiv ca prim-ministru, de fratele său, Vintilă. Ca arhitect al politicii economice a partidului, încă din primii ani ai secolului acesta jucase un rol-cheie în politicile liberale, dar era lipsit de autoritatea fratelui său şi de discernământul politic al acestuia. Dar, niciunul dintre succesorii săi nu a putut să păstreze unite diversele facţiuni ale partidului şi să domine viaţa politică a ţării, aşa cum o făcuse Ionel Brătianu.

Sub presiunea neîntreruptă a Partidului Naţional-Ţărănesc, care acuza guvernul liberal de practici neconstituţionale şi organiza mitinguri de masă pe teritoriul întregii ţări, pentru a trage un folos din larg răspândita insatisfacţie faţă de guvernarea autoritară şi de politicile economice sectare ale liberalilor, Vintilă Brătianu a demisionat în noiembrie 1928. Cauza imediată pare să fi fost nereuşita guvernului de a obţine un împrumut extern imperios necesar, dar cauza reală era mult mai adâncă. Liberalii eşuaseră în câştigarea încrederii ţărănimii – masa alegătorilor – şi, de asemenea, în punerea economiei ţării pe o bază solidă, cu toate că responsabilitatea nu era doar a lor. După câteva încercări infructuoase ale liderilor altor partide de a forma guvernul, în cele din urmă Regenţa i-a încredinţat această sarcină lui Iuliu Maniu.

Alegerile din decembrie 1928 au fost cele mai democratice din întreaga istorie a României; pentru prima dată, hotărârea monarhiei (Regenţa) şi alegerea electoratului au coincis. Pentru a fi sigur, Maniu a luat obişnuitele măsuri preelectorale. A numit noi prefecţi în judeţe din rândurile liderilor organizaţiilor locale ale partidului şi a înlocuit multe consilii comunale cu organisme interimare, alcătuite din susţinători ai naţional-ţărăniştilor. Dar, în acelaşi timp, la 19 noiembrie, el a desfiinţat cenzura tuturor publicaţiilor şi a limitat amestecul personalului administrativ şi al poliţiei în operaţiunile de votare. Naţional-ţărăniştii au fost aduşi la putere de un electorat entuziast, convins că începea o eră nouă în istoria ţării lor şi că drepturile şi libertăţile îndelung

promise vor deveni în cele din urmă o realitate. Niciun partid nu se bucurase de asemenea popularitate de la crearea regatului. Naţional-ţărăniştii au obţinut 77,7 la sută din voturi şi 348 de locuri (din 387); liberalii s-au plasat pe locul al doilea, cu 6,55 la sută din voturi şi 13 locuri.

Plini de entuziasm, naţional-ţărăniştii erau hotărâţi să schimbe modul în care fusese guvernată ţara şi fuseseră trataţi cetăţenii săi. Ei înţelegeau să descentralizeze administraţia şi să asigure drepturi civile şi politice tuturor cetăţenilor. Erau preocupaţi, de asemenea, de adoptarea unei politici economice în concordanţă cu realităţile economice, un scop pe care căutau să-l realizeze prin încurajarea liberei întreprinderi şi prin dezvoltarea întregului potenţial al agriculturii.

Naţional-ţărăniştii erau convinşi că o guvernare democratică putea avea succes dacă li se permitea cetăţenilor să ia parte în mod normal la viaţa politică şi să dobândească astfel experienţă în administrarea propriilor lor afaceri. Legislaţia, elaborată în principal de Constantin Stere, a fost votată în iulie 1929, dând localnicilor un cuvânt mai greu în propriile lor treburi şi limitând intervenţia birocraţiei centrale în administraţia locală. Scopul lui Stere şi al lui Maniu era acela de a schimba mentalitatea predominantă, potrivit căreia cetăţeanul era servitorul funcţionarului mai curând decât invers.

Naţional-ţărăniştii au plasat agricultura în centrul politicii lor economice, deşi au remarcat, de asemenea, valoarea încurajării industriilor „necesare”. În perioada relativ scurtă cât s-au aflat la guvernare, ei nu s-au dovedit în măsură să rezolve problema agrară sau să adopte alte îmbunătăţiri de durată în economie, pe care aceştia şi sprijinitorii lor le aşteptau cu încredere. Insuccesele lor erau cauzate în parte de împrejurări asupra cărora nu aveau control, în special criza economică mondială. Dar naţional-ţărăniştii înşişi trebuie făcuţi şi ei răspunzători pentru continua suferinţă de la sate. Deşi preocuparea lor pentru ţărănime era autentică, ei tindeau să pună ţelurile politice înaintea celor economice. Erau dornici îndeosebi să întărească instituţiile politice

democratice, ca o premisă esenţială pentru o economie liberă şi prosperă şi erau siguri că până la urmă cel ce va avea de câştigat va fi ţăranul. Totuşi, ei nu au făcut din necesităţile imediate ale ţărănimii piatra unghiulară a politicii lor economice. Această situaţie derivă din dublul caracter al partidului lor: Ion Mihalache şi aripa sa aveau un program ţărănesc şi se străduiau să creeze un stat ţărănesc, în timp ce aripa Maniu (sau Partidul Naţional), ale cărei politici prevalau, în general, era legată prin scopuri şi concepţii de clasa mijlocie.

Guvernul naţional-ţărănist a plecat de la putere pentru alte raţiuni decât cele economice. Atitudinea faţă de Carol a precipitat criza politică. Sentimentul favorabil reîntoarcerii sale se dezvoltase în multe cercuri şi chiar Maniu accepta ideea cu anumite condiţii. Când Carol s-a reîntors spectaculos la Bucureşti, pe calea aerului, la 6 iunie 1930, Maniu s-a pronunţat împotriva proclamării sale imediate ca rege şi a insistat ca Elenei Lupescu să nu i se permită să revină în România. Atunci când Carol a respins aceste condiţii, Maniu şi-a dat demisia, la 7 iunie.{348} George Mironescu i-a succedat în fruntea guvernului naţional-ţărănesc, a cărui sarcină iniţială a fost să aranjeze restauraţia lui Carol. Obstacolele legale au fost repede înlăturate şi, la 8 iunie, Parlamentul l-a repus pe Carol în toate drepturile şi privilegiile ca membru al familiei regale şi l-a proclamat Rege cu 485 de voturi pentru şi un vot împotrivă. După o oarecare ezitare, Maniu a fost de acord să conducă un nou guvern, dar neînţelegerile personale şi politice dintre el şi noul Rege erau ireconciliabile şi au făcut imposibilă o colaborare de lungă durată. Cauza imediată a rupturii lor deschise a fost reîntoarcerea doamnei Lupescu în România în august. Maniu l-a acuzat pe Carol nu numai că şi-a încălcat promisiunea de a se reconcilia cu soţia sa, dar şi că a încercat să-şi impună voinţa sa guvernului, un act pe care Maniu l-a caracterizat drept o încălcare a Constituţiei. Fiind exclusă o reconciliere, Maniu a demisionat la 8 octombrie. Retragerea sa a însemnat o reafirmare a propriei sale integrităţi, dar nu moralitatea personală a Regelui a fost

chestiunea prin care să se pună la încercare angajarea lui Carol faţă de o guvernare constituţională.

Demisia lui Maniu a coincis cu începutul declinului Partidului Naţional-Ţărănesc şi slăbirea instituţiilor parlamentare. Dar acest act a fost un simbol şi nu o cauză a năruirii speranţelor de democraţie politică autentică.

DECLINUL DEMOCRAŢIEI, 1930–1940

Viaţa politică în anii ’30 a fost umbrită de un declin general al instituţiilor democratice. Liberalii şi naţional-ţărăniştii, care asiguraseră suprastructura guvernării parlamentare, şi-au pierdut mult din elanul pe care-l arătaseră în deceniul precedent. Sfâşiaţi de facţionalism, ei păreau incapabili de o acţiune decisivă. Efectele crizei economice mondiale au continuat să se facă simţite în decursul întregului deceniu, în special în rândurile ţărănimii şi ale păturilor mai umile ale oraşelor, chiar dacă refacerea era în curs de desfăşurare în 1934. Greutăţi economice persistente au slăbit la rândul lor sprijinul acordat partidelor tradiţionale şi i-au determinat pe mulţi să pună sub semnul întrebării eficienţa democraţiei parlamentare.

Regele Carol a încurajat aceste tendinţe, prin manifestarea deschisă a dispreţului său pentru sistemul partidelor şi pentru democraţie, ca şi prin intensificarea eforturilor sale de a stabili un regim personal. Ceilalţi principali beneficiari ai larg răspânditei nemulţumiri faţă de instituţiile politice existente nu erau partidele de stânga şi organizaţiile sindicale, slabe ambele, ci extrema dreaptă şi, în special, Garda de Fier.

Demisia lui Maniu a fost urmată de o perioadă de instabilitate guvernamentală. Guvernul naţional-ţărănesc, condus de către Mironescu, de scurtă durată, a lăsat locul, în aprilie 1931, unui aşa-numit guvern de uniune naţională, alcătuit de Partidul Liberal şi un număr de partide mai mici, avându-l drept prim-ministru pe Nicolae Iorga, liderul unei

puţin importante grupări de aderenţi personali, numită Partidul Naţionalist-Democrat. Liberalii sprijiniseră cu puterea lor electorală această uniune, ca mod de restabilire a bunelor relaţii cu Palatul. Acest tip de guvern, format din tehnocraţi, servea admirabil scopurile Regelui. Acesta putea astfel să nu se mai bizuie pe partidele tradiţionale şi să promoveze noi talente, care nu mai erau condiţionate de loialitatea faţă de un partid şi care îi erau devotate lui. În alegerile din iunie, uniunea naţională a câştigat 47,5 la sută din voturi (Partidul Liberal singur a furnizat 32,5 la sută) şi, beneficiind de primă, a obţinut 289 de locuri în Cameră, faţă de cele doar 30 ale Partidului Naţional-Ţărănesc, al doilea partid ca mărime. Pentru prima dată de la scoaterea sa în afara legii, Partidul Comunist era reprezentat în Parlament prin Blocul Muncitoresc-Ţărănesc, ce a câştigat 5 locuri (Parlamentul avea să invalideze ulterior mandatul acestor deputaţi). Un asemenea guvern eterogen s-a dovedit incapabil să se ocupe de problemele economice din ce în ce mai mari provocate de criză şi a fost forţat de Rege să demisioneze în iunie 1932.

Carol a rechemat pe naţional-ţărănişti la guvernare, desemnându-l pe Alexandru Vaida ca prim-ministru. Dar acesta a demisionat în octombrie, în primul rând din cauza disputei cu Nicolae Titulescu – care conducea delegaţia română la negocierile privind încheierea unui pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică – pe tema politicii de urmat faţă de Uniunea Sovietică, şi, în al doilea rând, din cauza disputei cu Maniu în legătură cu controlul politicii guvernamentale. Maniu i-a succedat ca prim-ministru, rămânând în această funcţie până în ianuarie 1933, când a demisionat ca urmare a diferendelor cu Carol. Vaida a revenit, dar în acel moment Partidul Naţional-Ţărănesc era adânc scindat. Vaida şi sprijinitorii săi, care formau aripa dreaptă a partidului, acţionau mai mult ca liberali decât ca ţărănişti. Ei au înăbuşit grevele petroliştilor de la Ploieşti şi ale ceferiştilor de la Bucureşti în februarie 1933, au dizolvat organizaţiile legale ale Partidului Comunist şi toate celelalte organizaţii „antistatale” şi au proclamat legea marţială în câteva oraşe.

Vaida a simpatizat şi cu ţelurile naţionaliste ale Gărzii de Fier şi a încercat să o angreneze în lupta împotriva comuniştilor şi a partizanilor acestora. Asemenea acţiuni au înstrăinat majoritatea democratică a partidului şi Vaida nu a reuşit astfel să obţină aprobare pentru introducerea unui *numerus Valachicus,* prin care intenţiona să limiteze numărul evreilor şi al altor minorităţi în administraţie, în diverse profesiuni şi în universităţi. A demisionat în cele din urmă din funcţia de prim-ministru în noiembrie 1933, în special, după cum se pare, din pricina faptului că Regele Carol a fost nemulţumit de lipsa lui de fermitate faţă de Garda de Fier.

Carol s-a orientat către liberali. Aflat acum sub conducerea fermă a lui Ion Gh. Ducă, care-i devenise şef în 1930, la moartea lui Vintilă Brătianu, Partidul Liberal se prezenta ca un partid al experienţei şi ordinii. În alegerile din decembrie, partidul a obţinut 51 la sută din voturi, pe care le datora în special eficientei sale maşini electorale. Programul său economic şi poziţia luată împotriva Gărzii de Fier au făcut să dobândească sprijinul în rândul multora dintre aceia care, de obicei, votau pentru candidaţii de centru. Ducă era hotărât să ia măsuri drastice împotriva „forţelor subversive" şi, în timpul campaniei electorale, una dintre cele mai violente din istoria României, guvernul a dizolvat Garda de Fier. Membrii Gărzii s-au răzbunat, asasinându-l pe Ducă la 29 decembrie. Gheorghe Tătărescu (1886–1957), subsecretar de stat la Ministerul de Interne în câteva guverne liberale, în anii '20, şi lider al tinerilor liberali, i-a succedat ca prim-ministru.

În ciuda aparenţelor, Partidul Liberal nu va mai fi tăvălugul politic care fusese în anii '20. Acum era grav scindat. Guvernul Tătărescu din anii 1934–1937 diferea foarte mult de vederile şi obiectivele conducerii tradiţionale a partidului, întrucât ministerele erau conduse de tinerii liberali, în timp ce aparatul de partid era dominat de bătrânii liberali. Cei din urmă au rămas credincioşi principiilor care călăuziseră partidul în anii '20. Aceştia se opuneau extremei drepte şi au rămas ostili capitalului străin, în timp ce Tătărescu şi adepţii săi au tolerat, în anumite limite, Garda de Fier şi au deschis

larg porţile conglomeratelor apusene.

Mijlocul deceniului al patrulea a fost marcat de o mişcare constantă către dreapta. Deşi continua să ţină în afara legii Garda de Fier, guvernul i-a permis totuşi să funcţioneze sub un nou nume – Totul pentru Ţară. Nici Carol, care se opunea Gărzii, nu a dorit de data asta să o elimine. Amândoi, atât Carol cât şi Tătărescu, au căutat mai curând să o folosească în propriile lor scopuri, ca un mijloc de a câştiga sprijin din partea segmentelor naţionaliste în continuă creştere ale electoratului. Ei înşişi erau, la urma urmei, înclinaţi spre o guvernare autoritară. Tătărescu căuta puterea de a legifera prin decrete, atunci când Parlamentul nu era în sesiune, iar Carol, încetul cu încetul, a adunat elementele unui regim personal, precum mişcarea de tineret regalistă, Straja Ţării, pe care a constituit-o în 1934. Amândoi erau sensibili la schimbările în situaţia internaţională. Au observat cu neliniște ascensiunea statelor autoritare, în special a Germaniei, în dauna Marii Britanii şi a Franţei. Nu a ignorat nici implicaţiile influenţei economice germane crescânde în România, ce încuraja dezvoltarea şi îndrăzneala extremei drepte. În acelaşi timp, elementele democratice, în special Partidul Naţional-Ţărănesc, se aflau în derută şi nu puteau să se opună în mod eficient aspiraţiilor regale de autoritarism sau venind din altă parte.

Alegerile din 1937 au oferit ocazia unei puternice încercări de forţe între democraţie şi autoritarism.{349} Când a ajuns la capătul mandatului, în noiembrie, guvernul liberal a demisionat; Carol i-a cerut lui Ion Mihalache să formeze un guvern naţional-ţărănesc, dar Mihalache s-a opus introducerii lui Vaida în guvern şi a refuzat mandatul, Carol întorcându-se din nou spre Tătărescu. În plină campanie electorală, Maniu şi-a asumat conducerea opoziţiei. Scopul său principal era răsturnarea guvernului Tătărescu şi, în acest scop, el a semnat un pact electoral cu Codreanu, liderul Gărzii de Fier, şi cu Gheorghe Brătianu, şeful unei grupări liberale disidente. Desigur, Maniu nu avea nicio simpatie pentru Garda de Fier sau pentru dictatură, dar credea că Garda ar putea fi de folos

pentru a descuraja guvernul să recurgă la tradiţionala folosire a tacticilor de mână forte în timpul alegerilor. Partidul Naţional-Ţărănesc şi Garda nu au prezentat liste comune de candidaţi; ele au căzut pur şi simplu de acord să sprijine alegeri libere. Cu toate acestea, pactul a dat Gărzii o oarecare respectabilitate, ce i-a permis să-şi lărgească audienţa în rândul electoratului.{350} Rezultatele votului au fost şocante: Partidul Liberal a câştigat într-adevăr majoritatea (35,9 la sută) şi cele mai multe locuri în Cameră (152), dar nu a obţinut cele 40 la sută din voturi, necesare pentru a căpăta prima şi, odată cu aceasta, majoritatea în Cameră. Pentru întâia oară în istoria parlamentarismului românesc, un guvern pierduse alegerile. Extrema dreaptă obţinuse câştiguri importante. Garda de Fier, prin intermediul partidului său, Totul pentru Ţară, şi-a asigurat 15,58 la sută din voturi şi a obţinut 66 de locuri, devenind cel de-al treilea partid din Parlament, după naţional-ţărănişti, care au obţinut 20,4 la sută din voturi şi 86 de locuri. Recent formatul Partid Naţional Creştin s-a descurcat de asemenea bine. Naţionalist şi antisemit, el a obţinut 9,2 la sută din voturi şi 39 de locuri. Partidele de dreapta şi-au datorat în mare măsură succesul concentrării asupra problemelor sociale şi economice imediate, ceea ce le-a atras importante elemente ale electoratului. Ele s-au străduit să creeze impresia că erau partide tinere şi novatoare şi că vor găsi soluţii problemelor pe care liberalii şi naţional-ţărăniştii le eludaseră. Dacă nu altceva, alegerile i-au trezit la realitate pe liderii partidelor Naţional-Ţărănesc şi Liberal, ca şi pe Carol, făcându-i să-şi dea seama de iminentul pericol al dictaturii gardiste.

Tătărescu a demisionat la 28 decembrie 1937 şi, în aceeaşi zi, Carol i-a cerut lui Octavian Goga, şeful Partidului Naţional Creştin, să formeze un guvern. Coaliţia pe care a reuşit s-o realizeze părea sortită să se destrame de la început, întrucât a inclus în aceasta membri ai Partidului Naţional-Ţărănesc. Membrii partidului lui Goga urmăreau distrugerea sistemului parlamentar şi transformarea ţării într-un stat corporatist, iar în politica externă se pronunţau în favoarea unor strânse

relaţii cu Germania şi cu Italia. Dar cei patru centrişti, provenind din Partidul Naţional-Ţărănesc, s-au opus cu fermitate acestor obiective. Conducătorul lor, Armand Călinescu (1893–1939), numit ministru de Interne, ataca pe plan intern grupările fasciste, iar pe plan extern promova legături mai strânse cu Marea Britanie şi Franţa şi nu cu Germania şi Italia, a căror prezenţă în creştere în Europa de Sud-Est o considera o ameninţare la adresa integrităţii teritoriale şi a independenţei României. Cu toate că miniştrii naţional-ţărănişti se aflau în minoritate în cabinet, ei deţineau portofoliile-cheie ale Internelor, Justiţiei şi Afacerilor Străine, ceea ce le-a permis să împiedice aplicarea politicii interne şi externe a guvernului. Carol a salutat ocazia de a-şi urmări propriile sale ţeluri. Aducând la putere un partid care obţinuse mai puţin de 10 la sută din voturi şi aprobând un guvern slab şi divizat, el intenţiona să arate că alegerile, ce fuseseră deopotrivă o înfrângere pentru el şi pentru liberali, nu aduseseră nicio schimbare reală, dar că, în ultimă instanţă, voinţa sa era aceea care conta. În orice caz, nu avea nicio dorinţă să instaleze un guvern puternic, întrucât considera că venise vremea să instaleze o dictatură regală.{351}

Manevre politice intense aveau să aibă loc în ianuarie 1938. Goga se pregătise pentru o lungă guvernare şi, înainte de a ţine alegerile, a căutat să-şi lărgească bazele guvernării sale dincolo de propriul său partid şi de naţional-ţărăniştii centrişti. Folosindu-l drept intermediar pe generalul Ion Antonescu, ministrul Apărării Naţionale, el a încercat să realizeze o înţelegere de colaborare cu Codreanu. În acelaşi timp, Carol era preocupat de crearea unei alianţe proprii. Atât el, cât şi liderii liberali şi naţional-ţărănişti erau dornici să preîntâmpine instaurarea unei dictaturi fasciste, pe care Goga, în mod evident, o preconiza. Constantin Brătianu, liderul bătrânilor liberali, a cerut, şi Carol a acceptat, crearea unui guvern format din personalităţi politice de frunte şi din tehnicieni numiţi de Rege, care să suspende temporar drepturile constituţionale şi să guverneze prin decrete, până când viaţa politică ar fi revenit la normal. În ceea ce-l

priveşte, Maniu, care a refuzat să participe la un asemenea guvern, a fost de acord „să nu creeze dificultăţi”, atunci când naţional-ţărăniştii nu au fost chemaţi să formeze un guvern. Toţi trei doreau să prevină o lovitură de stat fascistă, care, erau siguri, va subordona ţara Germaniei. Dar Carol avea propriile sale ambiţii şi s-a dovedit curând că intenţiona să permanentizeze suspendarea garanţiilor constituţionale. În acest mod, el a reuşit să-şi introducă regimul autoritar sub o acoperire constituţională. Dictatura regală s-a născut repede şi liniştit, la 10 şi 11 februarie 1938, când Carol a înlocuit pur şi simplu guvernul Goga cu un „guvern consultativ”, condus de Patriarhul Miron Cristea, incluzând şapte foşti prim-miniştri, precum şi pe Ion Antonescu, ca ministru al Apărării Naţionale.

Carol a acţionat cu rapiditate pentru a-şi consolida puterea, eliminând instituţiile sistemului parlamentar. La 20 februarie 1938, a abolit Constituţia din 1923, înlocuind-o cu o alta nouă, bazată pe principii corporatiste şi concentrând puterea în mâinile Regelui. Constituţia a stabilit că funcţiile îndeplinite de partidele politice în vechiul regim parlamentar erau incompatibile cu noua ordine.{352} În consecinţă, la 30 martie, Carol va decreta dizolvarea tuturor partidelor şi grupărilor politice, dar va promite că, după o perioadă de „calm” şi de „adaptare la noile împrejurări”, va fi elaborată o lege stabilind condiţiile în care se puteau constitui şi puteau funcţiona „asociaţiile” politice. Dar o serie de decrete-legi emise între aprilie şi septembrie, ce impuneau pedepse severe oricărei opoziţii faţă de noua ordine, au dovedit că Regele Carol nu avea nicio intenţie să restaureze vechiul sistem al partidelor.

Carol a luat măsuri drastice împotriva Gărzii de Fier, pe care o privea drept principalul său adversar. A dat instrucţiuni lui Armand Călinescu, ministrul de Interne şi omul forte din noul cabinet, să o distrugă prin orice mijloace, legale sau ilegale, pe care le considera necesare. Campania a început prin promulgarea, la 15 aprilie 1938, a unei legi cu privire la „menţinerea ordinii”. Pe data de 18 aprilie, conducătorii Gărzii de Fier au fost arestaţi şi aruncaţi în închisoare pe

termene îndelungate, iar Codreanu a fost condamnat la zece ani de muncă silnică pentru înaltă trădare. Un mare număr dintre membrii şi simpatizanţii Gărzii de Fier au fost ridicaţi şi internaţi în lagăre de concentrare înfiinţate în acest scop. Severitatea represiunii este surprinzătoare, întrucât Codreanu şi alţi conducători ai Gărzii făcuseră tot posibilul să evite o ciocnire cu Regele. Totuşi, inacţiunea lor nu a însemnat o acceptare a noului regim, ci mai curând o înţelegere a faptului că, pentru moment, erau prea slabi să pună mâna pe putere. Codreanu a recunoscut că era nevoie de timp pentru ca Garda să se pregătească în vederea unei lovituri şi, pentru acest motiv, a cerut adepţilor săi să nu facă nimic ce ar putea provoca represiuni din partea regimului. Se pare, de asemenea, că acesta a sperat că Germania va exercita presiuni asupra Regelui, determinându-l să accepte un cabinet Codreanu. De fapt, vigoarea şi brutalitatea măsurilor luate de Carol împotriva Gărzii în 1938 şi mai târziu par să nu fi fost motivate în primă instanţă de opoziţia deschisă a lui Carol sau de supraestimarea de către acesta a forţei Gărzii, ci de faptul că el a perceput-o ca un agent al Germaniei. Dovada unei astfel de păreri este convingătoare. Guvernul a procedat la arestarea masivă a gardiştilor curând după *Anschluss*-ul între Germania şi Austria, în martie 1938, iar uciderea lui Codreanu şi a altor 13 gardişti, „făcuţi scăpaţi de sub escortă", în noiembrie, a avut loc imediat după vizita lui Carol în Germania, în cursul căreia Hitler ceruse eliberarea gardiştilor şi formarea unui cabinet Codreanu. În orice caz, campania Regelui a distrus Garda ca mişcare politică, dat fiind că audienţa sa de masă a dispărut. A rămas doar un nucleu, care opera ca organizaţie clandestină, angajată în acte disparate de sabotaj şi asasinate, notabilă fiind uciderea lui Armand Călinescu în septembrie 1939.

Partidele Liberal şi Naţional-Ţărănesc o duceau mai bine. Imediat după promulgarea decretului din 30 martie, Iuliu Maniu şi Constantin Brătianu au declarat că partidele lor îşi vor desfăşura activităţile la fel ca înainte şi au sugerat ca toate partidele şi grupările să elaboreze un memoriu de protest,

punând sub semnul întrebării constituţionalitatea măsurii. Protestul nu a mers mai departe, însă răspunsul ferm al lui Maniu şi al lui Brătianu faţă de Carol a avut rezultate. Carol a luat în serios avertismentul lor şi a tratat cu mare grijă cele două partide. Liderii partidelor aveau legături nestingherite cu organizaţiile lor din provincie, iar ziarele lor continuau să apară, numai arareori fiindu-le impusă cenzura. Relaţia dintre cele două mari partide şi Carol semăna cu un armistiţiu, întrucât fiecare parte îşi consolida poziţia pentru momentul în care vor fi reluate ostilităţile şi va avea loc confruntarea decisivă.

Aproape toate celelalte partide mai mici şi-au încetat existenţa. Cele care sprijineau dictatura regală, precum liberalii lui Tătărescu şi naţional-ţărăniştii de centru, care salutaseră eliminarea din viaţa politică a organizaţiilor de partid obişnuite, nu au avut nimic de pierdut de pe urma decretului de dizolvare din 30 martie, întrucât le erau deschise cele mai mari funcţii în stat. În mod paradoxal, partidele de extremă dreaptă nu au prosperat. Fricţiunea între aripa Goga şi aripa Cuza din Partidul Naţional Creştin a dus la dezintegrarea acestuia, iar Liga Corporatistă a lui Mihail Manoilescu a rămas un partid pe hârtie. La stânga, Partidul Socialist şi organizaţiile muncitoreşti au fost interzise, iar comuniştii şi partizanii lor au fost urmăriţi fără încetare, temniţele fiind umplute cu aceştia, în special în 1940. Micile partide minoritare, german şi maghiar, pe de altă parte, au fost tratate cu cea mai mare grijă, pentru că Regele Carol era preocupat să nu exacerbeze sentimente revizioniste în Germania şi Ungaria.

Carol şi sfetnicii săi au perceput necesitatea unei noi organizaţii politice, care să ia locul vechilor partide şi să întărească dictatura regală. Tătărescu şi Vaida i-au supus propuneri în acest sens, însă Carol le-a respins în favoarea unui proiect elaborat de către Armand Călinescu în octombrie 1938, ce preconiza crearea unui partid unic, ca instrument de mobilizare şi canalizare a sprijinului maselor pentru noul regim. Călinescu argumenta că dictatura regală nu va putea

supravieţui dacă rămânea un simplu cabinet de funcţionari. Acesta trebuia să devină un instrument prin care marea masă a populaţiei să poată fi implicată în guvernare. Altfel, dictatura ar deveni izolată şi ar permite altor forţe politice să canalizeze interesele populaţiei în direcţii favorabile propriilor interese. Venise timpul să se iniţieze o mişcare populară, conchidea Călinescu, dar el dorea să evite partidul politic de tip vechi. Mai curând avea în vedere o mişcare intelectuală sau spirituală, care să ofere ţeluri înalte poporului, ce urmau să fie realizate printr-o acţiune comună generoasă, ceva de felul Junimii.{353}

Frontul Renaşterii Naţionale, aşa cum a fost cunoscută noua organizaţie, a fost constituit la 16 decembrie 1938. Principiul care a stat la baza activităţilor sale era centralismul birocratic. Deciziile privind politica şi cadrele erau luate la nivel înalt şi transmise unităţilor locale ale Frontului. Nu exista niciun fel de prilej, la nivelurile de mai jos, de aprobare sau chiar de discuţie. Membrii Frontului nu aveau nici dreptul de a alege, nici acela de a fi aleşi în funcţii de conducere la orice nivel. Cu toate că Frontul era singurul care avea dreptul să prezinte candidaţi la alegerile parlamentare sau de alt fel, acestuia îi lipsea un program oficial sau o doctrină, dar asemenea noţiuni generale precum „armonia socială” şi „solidaritatea naţională” s-au bucurat de o mare atenţie în campaniile sale propagandistice. În aceste sloganuri, în mod surprinzător, naţionalismul tradiţional şi câteodată agresiv era subordonat ideii de coexistenţă paşnică cu minorităţile creştine şi eforturilor de a limita manifestările deschise de antisemitism. Frontul a dat atenţie deosebită solidarităţii interne, ca mijloc de întărire a ţării împotriva ameninţării crescânde a revizionismului din partea vecinilor săi şi împotriva aservirii politice şi economice faţă de Germania. Poate cel mai izbitor lucru în legătură cu organizarea şi funcţionarea Frontului a fost nereuşita lui Carol şi a sfetnicilor săi de a formula un concept general privind tipul de regim pe care-l doreau. Astfel, întregul experiment a fost caracterizat de improvizaţie şi grabă.

La sfârşitul anului 1939, Carol însuşi a admis în mod tacit că încercarea sa de a obţine un sprijin de masa pentru dictatura regală, prin intermediul Frontului, eşuase. În mesajul său de Anul Nou, el a cerut vechilor partide politice să lase deoparte diferendele din trecut şi să se unească în jurul Regelui, cu scopul de a apăra naţiunea împotriva pericolelor internaţionale crescânde. Alte declaraţii publice ale sale dovedesc că dorea în mod special să ajungă la o reconciliere cu liberalii şi naţional-ţărăniştii şi să-i alăture pe aceştia sprijinitorilor nefascişti ai dictaturii. Noul strigăt de adunare privind „gravul pericol naţional" nu a rămas fără ecou. Liderii vechilor partide erau preocupaţi să apere integritatea teritorială a ţării. Aceştia aveau conştiinţa acută a ameninţării pe care Germania o reprezenta pentru reglementările de la Versailles, ca şi a intenţiilor Uniunii Sovietice privind Basarabia, în special după Pactul germano-sovietic din august 1939, ale cărui prevederi, în linii generale, erau cunoscute la Bucureşti. Carol a făcut primul pas în crearea unui front cu adevărat naţional când l-a numit pe Tătărescu drept prim-ministru în noiembrie 1939. Spera în mod evident să folosească largile relaţii ale lui Tătărescu în rândul tuturor partidelor politice de dreapta şi de centru, pentru a realiza o nouă alianţă politică. Dar Tătărescu n-a avut decât un succes parţial. Maniu şi Brătianu au refuzat să intre în noul guvern, dar s-au angajat să nu încerce să provoace căderea acestuia profitând de dificultăţile sale momentane pe plan intern şi extern. Niciunul dintre aceştia n-avea cum să ştie că mişcarea pentru reconciliere naţională va duce la o alunecare şi mai mare a dictaturii regale spre dreapta.

Garda de Fier s-a bucurat de o renaştere. Atât grupul condus de Horia Sima, care se refugiase în Germania la începutul lui 1939, pentru a scăpa de persecuţia lui Carol, cât şi cei din conducere, care mai rămăseseră în România, majoritatea lor aflându-se în lagăre de concentrare, au căzut de acord să renunţe la orice activităţi subversive şi să conlucreze cu guvernul. Dar ambele grupări mai încercau să ajungă la putere, prima prin intervenţia directă a Germaniei,

iar cea de a doua prin infiltrarea structurii politice şi preluarea din interior a acesteia la timpul potrivit. La 18 aprilie 1940, Carol a dus la bun sfârşit reconcilierea cu Garda de Fier, primindu-i pe liderii acesteia într-o audienţă specială. Garda îşi va relua acum activitatea politică deplină, nestânjenită de autorităţi, dar nu mai era organizaţia de dinainte de 1938. Ca urmare a persecuţiilor lui Carol, aceasta fusese redusă de la o mişcare de masă la o mişcare compusă din lideri şi birocraţi.

Schimbări dramatice în situaţia internaţională au redus eficienţa eforturilor lui Carol de a menţine controlul asupra forţelor politice din ţară. Incapacitatea sa de a forma o largă coaliţie de partide, sub conducerea Frontului Renaşterii Naţionale, l-a forţat să conlucreze cu liberalii lui Tătărescu şi cu naţional-ţărăniştii lui Călinescu, pe de o parte, şi cu adversarul lor neîmpăcat, Garda de Fier, pe de altă parte. În acelaşi timp, el a încercat cu disperare să păstreze politica externă în mâinile politicienilor prooccidentali, satisfăcând în acelaşi timp interesele economice şi politice germane în România. Căderea Franţei în iunie 1940 i-a năruit în cele din urmă toate calculele: l-a forţat să meargă şi mai departe către dreapta. A decretat constituirea Partidului Naţiunii, un partid unic „totalitarist", a cărui sarcină, sub suprema conducere a Regelui, era „să conducă întreaga viaţă morală şi materială a naţiunii". Noul partid a fost de importanţă minoră, întrucât evenimentele internaţionale, mai curând decât voinţa lui Carol, aveau să hotărască evoluţia politică a ţării.

11
SINCRONISM ŞI TRADIŢIE

Literatura română interbelică a reflectat schimbările intervenite în viaţa intelectuală şi socială de la începutul secolului până în pragul celui de-al Doilea Război Mondial. Aproape că nu a existat poet sau romancier care să nu reacţioneze într-un fel sau altul la progresul capitalismului, ca şi faţă de subminarea satului patriarhal, urbanizare şi continua diferenţiere socială ce şi-a făcut loc atât la sat, cât şi la oraş. Au fost şi mai mulţi scriitorii care au deplâns efectele negative ale acestor procese asupra vieţii cotidiene şi a mentalităţii oamenilor. Scriitorii români dintre cele două războaie au împărtăşit într-o măsură şi mai mare decât predecesorii lor din secolul al XIX-lea elanul şi angoasa contemporanilor lor din Europa Occidentală. S-au apropiat de aceştia şi din alte puncte de vedere. Au participat la cele mai recente mişcări literare şi au experimentat cele mai noi forme şi modalităţi de expresie. Îndrăzneala şi devoţiunea scriitorilor faţă de propria lor artă au schimbat fundamental poezia şi romanul şi au dat naştere unei varietăţi extraordinare de capodopere. Acestea nu erau semne ale imitaţiei, ci ale unei integrări în Europa şi, cu atât mai mult, ale unei creativităţi individuale remarcabile.

SCENA LITERARĂ

Criticii literari au îndeplinit un rol de seamă în atragerea publicului larg de partea noii literaturi, deoarece, cu puţine excepţii, au manifestat deschidere faţă de multitudinea de curente inovatoare postbelice, chiar dacă acestea erau şocant de noi. Totuşi, din mai multe puncte semnificative de vedere, ei se diferenţiau de confraţii lor antebelici. Nu mai erau acei

teoreticieni-sociologi, care încercau să toarne literatura într-un tipar anume, precum Iorga, Ibrăileanu, Dragomirescu şi Densuşianu, în urmărirea unor ţeluri literare şi ideologice specifice. Pe de altă parte, criticii postbelici erau conştienţi de statutul lor de profesionişti. Ei şi-au asumat misiunea de a examina sistematic operele şi de a le judeca în funcţie de calităţile lor estetice şi nu atât în funcţie de măsura în care contribuiau la vreo cauză socială.

Dintre toţi cei care au îndrumat literatura şi au încercat să influenţeze gustul public în perioada interbelică, E. Lovinescu s-a afirmat drept cea mai importantă autoritate în materie de critică. Adept hotărât al modernismului, Lovinescu a deschis drumul către acceptarea noii literaturi citadine, a „noii poezii" şi a romanului psihologic. A încurajat modernismul ca o urmare firească a progresului civilizaţiei. În memoriile sale a explicat că ataşamentul său faţă de modernism a fost mai curând un proces raţional decât o reacţie spontană, întrucât, declara el, era conservator din fire, iar prin educaţie un clasicizant şi un junimist.{354} Opera lui critică îi confirmă această confesiune. *Istoria civilizaţiei române moderne,* apărută în trei volume în 1924–1925, a oferit fundamentul sociologic ai teoriei sale cu privire la sincronism şi a explicat modul în care românii au asimilat împlinirile literare şi culturale ale Europei. Cu toate acestea, Lovinescu nu a permis ideologiei să-i denatureze procesul de evaluare a unei opere literare. În ciuda aversiunii sale faţă de sămănătorism, „cimitirul poeziei române", a recunoscut în Octavian Goga un poet înzestrat şi s-a arătat receptiv la formele de expresie poetice pe care nu le susţinea neapărat, la duritatea verbală din unele texte ale lui Tudor Arghezi, la expresionismul lui Lucian Blaga şi ermetismul lui Ion Barbu. A primit cu braţele deschise diverse talente în paginile revistei *Sburătorul* şi prin cenaclul cu acelaşi nume patronat de el au trecut aproape toţi scriitorii importanţi ai vremii. Dintr-un anumit punct de vedere, cenaclul său a dus mai departe tradiţiile Junimii, cu toate că a fost mai democrat şi mai deschis curentelor adverse.{355}

Lovinescu a avut un rol decisiv în acceptarea noilor forme

de expresie poetică într-o vreme în care gândirea literară românească de-abia făcuse cunoştinţă cu ele. S-a angajat în numeroase dispute literare cu adversari redutabili de talia lui Nicolae Iorga sau Nichifor Crainic şi s-a dovedit un polemist pe cât de iscusit, pe atât de elegant.{356} A fost în acelaşi timp creatorul unui nou limbaj în critică, descurajând orice încercare ulterioară de a se mai scrie după vechile tipare.

George Călinescu (1899–1965) a practicat propriul său gen de critică literară. Un gen „complet" şi intuitiv. Mergea până în esenţa unei lucrări, apelând din plin în exegezele sale la estetică, sociologie şi psihologie. Convins că adevărata critică trebuie să fie creatoare, nu vedea niciun fel de incompatibilitate între artist şi critic, el însuşi trecând liber barierele dintre aceste discipline. Credea că un critic trebuie să fie dotat cu simţul continuităţii istorice, să se apropie cu empatie de evoluţia literaturii române din trecut şi să priceapă încotro se îndreaptă ea în viitor pentru a da perspectivă judecăţilor sale despre creativitatea contemporană. A gândit dezvoltarea socială ca un proces treptat, organic şi a socotit că literatura a marcat aceste etape evolutive. În consecinţă a considerat că literatura română va trebui un timp să se preocupe de lumea „obiectivă" a mediului rural şi a ţăranului, manifestându-şi scepticismul faţă de tentativele unor scriitori de a crea o literatură urbană, în care să predomine analiticul şi psihologicul{357}.

Studiul biografic dedicat de critic lui Eminescu a constituit o întreprindere deosebit de îndrăzneaţă, dacă nu chiar riscantă, întrucât a urmărit cu tenacitate să înlăture miturile ce se ţesuseră în jurul celui mai ilustru scriitor al României. Prin strădania sa, mai ales graţie exegezei operei postume, a textelor necunoscute şi a ineditelor eminesciene, a fost revelată o viaţă mai dramatică decât şi-ar fi putut închipui cineva şi un poet mai mare decât Eminescu însuşi ar fi îndrăznit să se dovedească în scrierile pe care intenţionase să le încredinţeze tiparului.{358} Concepând istoria literară ca o istorie a valorilor, Călinescu şi-a scris monumentala *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent* (1941) în

conformitate nu cu criteriile culturale sau sociale, ci cu cele estetice. Nu a luat în seamă lucrările ce i s-au părut lipsite de merite literare şi, ca atare, a acordat foarte puţin spaţiu scrierilor anterioare secolului al XIX-lea. Organizată în jurul etapelor semnificative de dezvoltare a literaturii şi scoţând în evidenţă individualitatea literaturii române printr-o analiză perspicace a unei mari diversităţi de talente, *Istoria* sa a deschis noi căi de înţelegere a spiritualităţii româneşti. Acuitatea şi siguranţa judecăţilor lui l-au plasat pe Călinescu alături Maiorescu şi Lovinescu, în rândul principalilor creatori de opinie în critica literară românească.

Prin gustul şi discernământul lor s-au mai distins o seamă de alţi critici, care au sprijinit creativitatea literară neîncătuşată.{359} Pompiliu Constantinescu (1901–1946), care a aparţinut cenaclului *Sburătorul* şi a împărtăşit o mulţime din ideile lui Lovinescu, respingând aprecierea unei opere de artă pe baza criteriilor sociale sau morale. Perpessicius ((1891–1971), a iniţiat ca savant o ediţie critică a operelor lui Eminescu, iar în calitate de critic profesionist, şi-a asumat misiunea de a urmări îndeaproape şi cât mai complet evoluţia literaturii contemporane. Privea cu simpatie modernismul, însă respingea capriciile literare cu aceeaşi fermitate cu care se opunea intervenţiei în opera de creaţie a cenzurii politice şi morale. Şerban Cioculescu (1902–1988) pleda pentru o critică literară bazată pe valori „obiective", bine stabilite. A fost un adversar declarat al gândiriştilor, trăiriştilor şi eticiştilor, dar a avut obiecţii şi la judecăţile „impresioniste" din *Istoria literaturii române* a lui Călinescu. Rezervat în privinţa tendinţelor moderniste, a sărit în apărarea autorilor al căror talent îl recunoştea, precum Ion Biberi, care a folosit monologul joycean în romanul său *Proces* (1935). Vladimir Streinu (1902–1970) s-a alăturat lui Lovinescu în pledoaria pentru autonomia esteticului şi europenizarea literaturii române. Ca unul dintre întemeietorii revistei *Kalende (*1928–1929; 1943–1944) a combătut constrângerile ideologice impuse expresiei artistice şi critice. Receptiv la tot ceea ce era modern şi inovator, s-a afirmat mai ales ca un elegant exeget

al poeziei. Mihai Ralea (1896–1964) a abordat literatura din perspective diverse, ca sociolog, filosof şi eseist, practicând astfel ceea ce s-ar numi „critica totală”. La conducerea revistei *Viaţa românească,* începând cu 1933, a deschis această publicaţie către modernism şi europenizare şi a încercat să o transforme într-un for de noi experimente estetice, punând astfel la încercare doctrina ei iniţială, poporanistă. A respins însă principiul artei pentru artă, insistând asupra obligaţiilor sociale şi morale ale scriitorului. Dintre specii, romanul i se pare genul ce ar scoate din impas literatura română.

Izolat cumva de aceşti critici era Eugen Ionescu (1909–1994), adânc implicat în controversele literare bucureştene, înainte de a se stabili definitiv la Paris la sfârşitul anilor ’30. Volumul lui de critică *Nu* (1934) a provocat scandal, fapt ce i-a convenit de minune, căci dorea în primul rând să răstoarne toţi idolii interbelici ai literaturii române. Nu punea totuşi sub semnul întrebării talentul scriitorilor pe care i-a criticat. Semnificativă pentru felul în care scria este atitudinea lui critică faţă de romanul *Maitreyi* al lui Mircea Eliade. Ionescu a scris două recenzii; într-una a ridicat romanul în slăvi, iar în cealaltă a procedat la desfiinţarea lui. Adevărata ţintă a atacurilor lui nu era nici pe departe opera literară, ci actul critic în sine.{360}

Prin toate acrobaţiile sale verbale şi estetice, Ionescu a dorit pur şi simplu să arate cât de fragilă putea fi arta exegezei. A dezvăluit, în acelaşi timp, cât de favorabilă era atmosfera intelectuală a timpului chiar şi pentru cele mai extravagante modalităţi de critică.

Perioada interbelică a fost martora aplicării novatoare a unor formule estetice mai vechi şi a acceptării entuziaste a celor noi. Realismul, de pildă, continua să etaleze o vitalitate uriaşă. Procedeele acestuia permiteau romancierilor să spulbere mitul oraşului şi, în egală măsură, al satului. Liviu Rebreanu a demitizat idilica lume rurală creată de sămănătorişti şi de poporanişti, în timp ce Camil Petrescu nu i-a mai permis intelectualului să se sustragă responsabilităţii pentru ceea ce se întâmpla în societatea burgheză.

Naturalismul începea să se impună. Scriitorii îşi introduceau cititorii în lumi puţin explorate până la acea dată – periferia marilor oraşe, închisorile şi mahalalele. Uneori renunţau la interpretări, chiar la artă, pentru a reconstitui evenimentele cu precizie, scotocind brutalul, respingătorul, din realităţile ascunse până atunci. Spre deosebire de naturalismul afirmat anterior în Europa Occidentală, cu portretele lui cenuşii şi evenimente banale, scriitorii români s-au concentrat asupra stridentului şi extraordinarului. Au încercat, de asemenea, să explice comportamentul uman printr-un determinism fiziologic sau ereditar fiind deosebit de receptivi la influenţele teoriilor freudiene ale subconştientului.

Expresionismul german a exercitat o influenţă profundă asupra poeziei româneşti din anii ’20, mai ales printre membrii cercului *Gândirea,* care au devenit principalii lui exponenţi.{361} Aceştia au încercat atât euforia vitalismului nietzschean, cât şi disperarea spirituală cuprinsă în declaraţia de aceeaşi sorginte că Dumnezeu a murit, împărtăşind temerile confraţilor lor germani sau central-europeni cu privire la direcţia în care se îndrepta viaţa spirituală modernă. Ostilitatea lor faţă de pozitivismul ştiinţific, industrie şi marile aglomerări urbane devenea din ce în ce mai puternică pe măsură ce căutau cu asiduitate un nou Eden în lumea rurală. Deşi tradiţionalişti din multe puncte de vedere în alegerea temelor, expresioniştii nu s-au sfiit să dea glas anxietăţilor şi dorinţelor lor chinuitoare într-un nou limbaj poetic. Exponentul desăvârşit al spiritualităţii şi esteticii expresioniste în România a fost Lucian Blaga, care a atribuit sentimentul de înstrăinare a intelectualului faţă de lume naturii lui exagerat „cerebrale” ce obnubila comportamentul normal şi simţirea, de unde şi îndemnul lui ca viaţa să fie trăită din plin şi „iresponsabil”.

Avangarda românească, pe de altă parte, nu avea niciun fel de îndoieli în privinţa conceptului de aici şi de acum. Era în perfectă armonie cu urbanizarea şi tehnologia secolului XX şi a tins că creeze o literatură capabilă să capteze atât bucuria, cât şi tragedia omului contemporan. Poate că nicio altă

strădanie literară din acea perioadă nu a vădit o sincronizare atât de intimă cu mişcările Europei Occidentale. Cutezanţa avangardiştilor români a fost egalată doar de varietatea mijloacelor lor de expresie.

Primele manifestări importante ale avangardismului au fost poeziile timpurii pre-dadaiste publicate de Tristan Tzara în 1914 şi 1915 în revistele literare româneşti. Odată cu ele, Tristan Tzara s-a rupt de influenţele simboliste într-un efort de eliberare a expresiei poetice de prozodia tradiţională şi de logica sintaxei obişnuite. Tristan Tzara a plecat din România la Zürich, în 1916, unde a iniţiat Dadaismul, însă revolta sa împotriva conformismului şi a filistinismului a fost dusă mai departe în ţară de alţii. Deosebit de şocante au fost scrierile dadaiste în proză ale lui Urmuz (Demetru Demetrescu-Buzău, 1883–1923), care a parodiat mecanismul gândirii pentru a anihila procesele logice din mintea umană şi a da astfel frâu liber intuiţiei creatoare. Dadaismul în România a avut totuşi o viaţă efemeră.{362}

Cea mai semnificativă mişcare avangardistă românească, plasată între dadaism şi suprarealism, a fost constructivismul. {363} Ca şi alţi avangardişti, constructiviştii au fost iconoclaşti; ei respingeau ca inert sau academic orice fapt literar ce dobândise recunoaşterea. Însă, spre deosebire de dadaişti, se pretindeau „constructori" şi predicau o nouă estetică, capabilă să genereze forme novatoare de expresie. Şi-au promovat teoriile în diverse „reviste minore" – *Contimporanul* (1922–1932), *75 H.P* (1924), *Punct* (1924–1925) şi *Integral* (1925–1928) – în jurul cărora s-au format primele cercuri de avangardă. *Contimporanul,* condusă de Ion Vinea, un prieten de-al lui Tristan Tzara, s-a situat în fruntea atacurilor împotriva culturii „oficiale". Deconstructivă în felul ei, revista a acordat mult mai multă atenţie la ceea ce trebuia să fie literatura şi arta şi la ceea ce „noul" însemna cu adevărat. Vinea şi confraţii săi credeau că găsiseră răspunsul în tehnologia secolului XX. Potrivit lor, maşinile impuseseră un ritm rapid, sincopat, activităţii umane, care nu putea decât să creeze o sensibilitate originală. Funcţia literaturii, deci, era

aceea de captare a „simultaneităţii” acestui nou mod de viaţă, de reducere a expresiei artistice la simplitatea raţională şi abstracţiunea maşinilor şi a părţilor lor componente. Din anumite puncte de vedere, această idee era înrudită cu teoria sincronismului lovinescian, însă constructiviştii au dus-o până la extrem.

Constructiviştii au susţinut creativitatea „pură”, adică a produselor minţii în divorţ total de tradiţiile istorice şi etnice. Funcţia literaturii – potrivit lor – era de a da expresie caracteristicilor distinctive ale noii epoci – viteză şi simultaneitate – şi nu de a reconstitui lumea înconjurătoare a naturii. Se simţeau atraşi de oraş ca topos exponent al noii ere. Au respins acuzaţiile că ignorau mediul rural unde locuiau majoritatea românilor, insistând că societatea era dominată de civilizaţia urbană modernă, ca realitate universală ce transcende toate sistemele şi clasele sociale.

Editorii *Contimporanului* nu erau nici pe departe nişte ideologi înguşti şi au ţinut deschise paginile revistei scriitorilor aflaţi în dezacord cu ei. În cele din urmă, s-au despărţit de elementele mai radicale, ce-şi făcuseră apariţia la sfârşitul anilor ’20, în perioada adâncirii crizei economice şi politice. Aceştia din urmă au înfiinţat noi gazete, precum *Unu* (1928–1932), *Urmuz* (1928) şi *Alge* (1930–1931), care s-au distins nu atât prin noi talente, cât printr-o agresivitate sporită. Printr-un limbaj violent şi o conduită şocantă aceştia au încercat să-şi manifeste dezgustul faţă de societatea burgheză.

Suprarealismul{364} a atras un număr însemnat de aderenţi entuziaşti, mai ales poeţii Stephan Roll (1903–1974) şi Geo Bogza (1908–1993). Ei au dat frâu liber subconştientului, elaborând o tehnică ce a avut ca rezultat o poezie bizară constând din asociaţii mentale, tehnica dicteului automat şi o consemnare rapidă de fraze disjuncte, cantonându-se din ce în ce mai mult într-o lume a visului. Suprarealismul a devenit, astfel, expresia individualismului extrem.

Estetica tradiţională s-a caracterizat printr-o varietate şi o vigoare tot atât de mari. Critici influenţi au încercat să

revitalizeze spiritul clasic. Tudor Vianu (1898–1964) a promovat în artă un universalism aflat în evidentă contradicţie cu conştiinţa etnică ce străbătea o mare parte din literatura contemporană. Vianu a respins ideea unei umanităţi limitate la particularităţi locale şi s-a temut ca nu cumva literatura şi cultura română să alunece în provincialism dacă acele preocupări etnice ar deveni predominante. A respins deopotrivă manifestările extreme ale modernismului. În *Idealul clasic al omului* (1934), a îndemnat scriitorii să se lase conduşi de claritate, ordine şi construcţie raţională. Forma era pentru el mai importantă ca orice, semnificând subordonarea materiei faţă de conştiinţa creatoare.

Idealurile sămănătoriste au continuat, uneori inconştient, să-i inspire atât pe romancieri, cât şi pe poeţi. Un curent literar înrudit, ortodoxismul, promovat de Nichifor Crainic şi de alţi teoreticieni ai *Gândirii,* a constituit o formulă estetică atractivă pentru scriitorii care puneau pe picior de egalitate convingerile religioase cu tăria morală şi bunăstarea naţională.

Criticii şi scriitorii români ai perioadei erau preocupaţi nu doar de formă şi tehnică, ci se angajau în polemici, uneori destul de sarcastice, despre rolul literaturii în societate. Opiniile erau clar departajate. E. Lovinescu cu cenaclul *Sburătorul* şi marea majoritate a avangardiştilor apărau principiul autonomiei esteticului, în timp ce grupările din jurul revistelor *Viaţa românească* şi *Gândirea,* precum şi gazetele socialiste şi muncitoreşti realizează un neobişnuit consens în susţinerea responsabilităţii sociale a artei.

În scrierile sale critice, Lovinescu nu a manifestat niciun fel de interes faţă de atitudinile sociale exprimate în operele literare, pe care le numea „extraestetice” şi, ca atare, absolut secundare în judecarea calităţii unei poezii sau a unui roman, ridiculizând acele idei, ca de pildă cele susţinute de Ibrăileanu, că intelectualii erau datori să slujească poporul înainte de toate.{365} Se poate spune că Lovinescu apăra în felul acesta poziţia lui Titu Maiorescu, care susţinea că tendinţele sociale şi morale, oricât de nobile ar fi ele, nu au

nimic de a face cu arta.

Principala preocupare a lui Lovinescu şi a colaboratorilor *Sburătorului* era încurajarea creativităţii artistice. Lovinescu susţinea că a impune artistului criterii etice şi etnice ar înăbuşi orice inovaţie în literatură. Pentru a-şi susţine teoria, a pus în antiteză poezia sămănătoristă şi simbolistă.{366} Pe cea dintâi o clasifica drept „decadentă", întrucât, încorsetată de criterii sociale mărginite, era incapabilă să producă noi modalităţi de expresie, trăind pur şi simplu pe seama operei lui Eminescu şi a lui Coşbuc, în schimb preţuia simbolismul ca o reacţie la formule artistice caduce. Pentru el, simbolismul însemna „noua poezie", care dusese expresia lirică dincolo de conştient către „adâncimile muzicale" ale sufletului omenesc; poliritmică, spărsese monotonia versului clasic şi îngăduise cuvintelor nu doar să semnifice, ci să şi sugereze ceva. Lovinescu a manifestat simpatie şi faţă de cercurile avangardiste, salutând venirea în cercul *Sburătorului* a lui Barbu Fundoianu şi a lui Ilarie Voronca, promotori ai modernismului dus până la ultimele consecinţe.

Apărarea autonomiei esteticului La condus pe Lovinescu la concluzia că nu exista nicio legătură necesară între valoarea unei opere şi accesibilitatea ei. Adera la mişcări de tipul ermetismului, care eliberaseră poezia de reacţiile umane imediate, dat fiind că permiteau artistului să sondeze şi mai adânc viaţa interioară, să-şi lărgească cu mai multă cutezanţă facultăţile asociative şi să-şi şlefuiască cu şi mai multă rigoare limbajul.

Lovinescu a atribuit înflorirea romanului românesc principiilor autonomiei esteticului şi sincronismului. Susţinea că romanul modern din Europa Occidentală s-a dezvoltat ca răspuns la problemele numeroase şi complexe ridicate de propăşirea noilor centre urbane. Dat fiind că România îşi crease structuri sociale şi economice similare celor din Apus şi-şi pierduse caracterul precumpănitor agrar, Lovinescu socotea că ar fi nepotrivit ca romancierii români să se preocupe de „lumea hoţilor de cai", reproducând stereotipiile unei epoci revolute.{367} Şi-a folosit întreaga influenţă pentru

„urbanizarea” romanului românesc. Insista că literatura unei ţări civilizate nu-şi putea trage seva de la sat, caracterizat doar de instincte primare şi de pragmatism, cu oameni însufleţiţi doar de dragoste şi avariţie. În schimb, romancierii trebuiau să abordeze dileme morale autentice, posibile, credea el, doar în rândurile intelectualităţii şi ale oamenilor înstăriţi de la oraş, scutiţi de grijile luptei zilnice pentru supravieţuire. Strădaniile lui Lovinescu şi cele ale cercului său au contribuit în mod semnificativ la înflorirea romanului citadin, reprezentat de Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu şi o seamă de scriitori mai tineri.

Promotorul cel mai influent al literaturii de angajare socială a fost *Viaţa românească.* Garabet Ibrăileanu şi Mihai Ralea vedeau scriitorul în primul rând ca un membru al societăţii, aparţinând vrând-nevrând unei perioade anume din evoluţia acesteia, reflectând ca atare mentalitatea comunităţii şi a vremurilor sale. Astfel, argumentau ei, tendinţa era o calitate inerentă a oricărei creativităţi. Deşi respingeau ideea artei pentru artă, recunoşteau importanţa temperamentului individual şi a capacităţii creatoare în producerea operei de artă, evitând astfel interpretările ultrasociologizante ale literaturii.

Criticii care au scris la *Viaţa românească* s-au opus cu tărie principiilor estetice promovate de Lovinescu şi confraţii săi. Aceştia au condamnat înlăturarea considerentelor politice, sociale şi morale din procesul de creaţie, considerând-o un semn de decadenţă spirituală şi credeau că „rafinamentul” încurajat de *Sburătorul* va avea în cele din urmă consecinţe nefaste constând în izolarea scriitorilor de experienţele de viaţă, diminuarea puterii lor de înţelegere a umanului şi, inevitabil, înstrăinarea publicului cititor de literatură.{368} În schimb, împreună cu confraţii săi, Ralea a încurajat scriitorii care vădeau responsabilitate morală în operele lor şi care tratau cu spirit critic clasele sociale înfăţişate. Ralea şi prietenii săi priveau astfel cu mai puţină simpatie societatea urbană modernă decât lumea satului, o atitudine ce trăda perenitatea ideilor poporaniste. Perspectiva lor era departe de

peisajul idilic al sămănătoriştilor, manifestându-şi neîndoielnic o preferinţă pentru realism.

Gazetele socialiste şi altele cu o orientare de stânga, având în general o existenţă efemeră în perioada interbelică, au militat pe faţă în favoarea unei literaturi care să slujească interesele clasei muncitoare. *Bluze albastre* (1932), editată de nuvelistul şi gazetarul Alexandru Sahia, promovau o literatură de un realism strident care să se concentreze asupra problemelor sociale critice şi să mobilizeze intelectualitatea în sprijinul clasei muncitoare. *Era nouă* (1936), editată de jurnalistul N.D. Cocea, a salutat apariţia romanului social şi a lăudat importanţa dată de acesta muncitorului ca tip uman. *Cuvântul liber* (1933–1936), care a adunat în jurul lui diverşi scriitori de stânga, a impus intelectualului responsabilitatea îmbunătăţirii vieţii maselor. În paginile sale, neutralitatea estetică era considerată o „ipocrizie" şi corifeii ei au reuşit să atragă câţiva convertiţi din rândurile avangardei pentru o poezie de angajare socială accesibilă publicului larg.{369} Dintre toate revistele de stânga ale acestei perioade, *Cuvântul liber* s-a dovedit cea mai influentă, dar nu a putut concura cu *Viaţa românească, Sburătorul* şi *Gândirea* în ceea ce priveşte atenţia de care s-au bucurat în rândurile intelectualităţii sau ale publicului cititor.

Aşa cum am văzut, teoreticienii gândirismului sprijineau literatura cu mesaj, iar în cazul în speţă, cu mesaj spiritual. Nichifor Crainic a fost principalul iniţiator ai teoriei lor estetice, cunoscută mai apoi ca ortodoxism literar. Vederile sale despre natura frumosului şi funcţia artei s-au născut dintr-o interpretare religioasă a istoriei. Teoriile sale estetice se centrau pe o doctrină sofistă potrivit căreia divinul se pogoară asupra lumii materiale, intrând într-o relaţie intimă cu ea şi iluminând-o. De la această premisă, Nichifor Crainic a ajuns la conceptul de „frumuseţe obiectivă", şi anume, frumuseţea ca proprietate inerentă a naturii independente de privitor.{370} Ideea i se părea cât se poate de evidentă, dat fiind că natura fusese creată de Dumnezeu, care era frumuseţea absolută. Funcţia frumosului artistic, creat de

mâna omului, era identică, aşadar, cu cea a frumuseţii din natură: orientarea sufletului omenesc către divinitate şi dezvăluirea, oricât de imperfect, a absolutului. Creştinii, susţinea Crainic, nu admirau natura sau arta în sine, ci căutau în amândouă o reflectare a frumosului transcendent. La întrebarea de ce, dacă sofianicul era deja prezent în natură, mai era necesară opera de artă, Crainic a răspuns că, din cauza păcatului originar, atât natura cât şi omul nu erau perfecte; păcatul originar săpase o prăpastie între Creator şi creaţia sa, pe care Biserica şi arta, fiecare în felul ei, încercau să o umple. El atribuia nevoia creatoare proprie omului unei „nostalgii a paradisului", o încercare de redobândire a inocenţei Edenului.

POEZIA

Poezia românească interbelică s-a caracterizat printr-o diversitate fascinantă de teme şi de modalităţi de expresie. Era deopotrivă tradiţională, religioasă, metafizică şi avangardistă. {371} Ca şi în trecut, satul şi peisajul rural, au rămas un izvor fertil de inspiraţie, dar acum erau supuse ca niciodată înainte unor experimente curajoase în materie de limbaj şi formă. Poeţii puteau fi tradiţionali în tematică, dar izbitor de moderni în tratarea satului şi locuitorilor lui. Oraşul apărea cu mai mare frecvenţă decât în trecut.

Fie modernistă, fie tradiţională, poezia românească a micşorat în foarte mare măsură decalajul faţă de curentele poetice occidentale. Perfect armonizată cu ceea ce se întâmpla în Europa, poezia românească realizase sincronismul. Împlinise astfel o altă profeţie a lui E. Lovinescu: prin avangardă devenise internaţională şi începuse să adauge propriile sale contribuţii originale la valorile estetice europene. O astfel de diversitate de idei şi de mijloace de expresie nu este uşor de sistematizat. Opera marilor poeţi – Arghezi, Blaga, Pillat – sugerează nevoia de precauţie în acest demers.

La prima vedere, Tudor Arghezi (1880–1967) este un modernist. El a adus în forma şi limbajul poeziei româneşti schimbări esenţiale, neîntâlnite de la Eminescu încoace. A constrâns-o mai mult decât oricine altcineva să participe la revoluţia postsimbolistă a poeziei europene şi să se adapteze spiritului noului veac. În preajma Primului Război Mondial, Arghezi realizase deja o revoluţie în limbajul poetic românesc. Stilul său s-a caracterizat printr-o extremă concizie, o sintaxă novatoare şi o extraordinară inventivitate verbală. Nu a lăsat nevalorificată nicio sursă lingvistică, îmbinând termenii arhaici cu cei rurali, argoul orăşenesc şi neologismele într-o pe cât de nouă, pe atât de firească limbă poetică.

În tinereţe fusese atras de biserică, călugărindu-se în anul 1899, dar a scris în acelaşi timp poezie simbolistă sub influenţa lui Alexandru Macedonski. După ce a lepădat în 1905 rasa monahală, s-a dedicat în întregime scrisului. Şi-a creat o reputaţie de ziarist radical şi de pamfletar, care ataca orice componentă sacrosanctă a sistemului politic şi social, chiar şi monarhia. A devenit din ce în ce mai cunoscut în cercurile literare graţie versului său novator, dar, neconformist prin definiţie, nu s-a alăturat nici unei grupări. La apariţia primului său volum, *Cuvinte potrivite,* publicat în 1927, mulţi critici l-au salutat drept cel mai mare poet român în viaţă. Alţii, dimpotrivă, au contestat o astfel de apreciere pripită, iar locul lui Arghezi în poezia românească va fi mult timp un subiect de controversă. La sfârşitul anilor ’20, a revenit la pamflet în *Bilete de papagal* (1928–1929), o gazetă efemeră editată de el, ce exprima idei preconcepute despre condiţia morală a societăţii româneşti.{372} Asemenea altor poeţi ai zilei, nutrea sentimente împărţite faţă de mersul şi direcţia civilizaţiei moderne. Tehnologia acesteia, capabilă să facă viaţa oamenilor mai uşoară, dar ameninţând să devină o nouă formă de sclavie, îl oripila prin caracterul ei demoniac.

Arghezi a fost omul mai multor universuri.{373} S-a îndreptat către universul ţăranului dintr-o chemare lăuntrică profundă de a ridica glasul în numele unei lumi dispreţuite, dar datorită căreia pământul dădea roade şi care pusese

bazele civilizaţiei umane. A descris munca câmpului ca umilă şi abrutizantă şi totuşi, în unele clipe, oricât de trecătoare, binecuvântată, iar pe ţăran l-a portretizat ca pe o fiinţă necioplită, dar dăruit cu o vitalitate debordantă şi un bun-simţ înnăscut. Unele dintre poeziile sale de început par eminamente tradiţionale. *Belşug,* care descria ţăranul vrednic în lumea lui rurală închisă, şi *Arheologie,* vibrând de veneraţie pentru strămoşi şi pentru trecut, ar putea fi incluse într-o antologie de poezie sămănătoristă. Dar, neîndoielnic, Arghezi nu a aparţinut sămănătorismului. Idilicul, bucolicul şi armonia socială nu-şi găseau locul în universul său liric; în viziunea lui lumea e neîndurătoare şi respingătoare. În *Flori de mucigai* (1931), Arghezi a îmbinat un naturalism al detaliului lipsit de orice dulcegărie cu viziunea fantastică asupra unor fiinţe apocaliptice populând lumea de jos, dar şi-a dezvăluit totodată profunda sensibilitate religioasă, înregistrând clipa când spaţiul acestei degradări umane de neînchipuit este atins de dumnezeire. Un alt univers arghezian este microcosmosul, habitatul micilor creaturi. Poetul observă micile miracole ce se întâmplă în grădini şi pajişti şi, din mici stropi de viaţă, reflectând nemărginirea universului creat, făureşte o poezie a microcosmosului pe cât de profundă, pe atât de încântătoare.

Două atitudini au caracterizat, în mod special, poezia lui Tudor Arghezi: revolta socială şi căutarea disperată a unei autorităţi supreme în dincolo de lumea sensibilă.

Absenţa lui Dumnezeu nu a încetat niciodată să-l chinuiască. Această absenţă îl mânia şi îl determina să nege existenţa divinităţii pentru ca apoi, împotriva propriei voinţe, speranţa într-un semn al prezenţei divine să-i revină în mod misterios.{374} În ciuda propriilor sale îndoieli şi a unor izbucniri sporadice de frustrare datorate unei aparente indiferenţe a lui Dumnezeu faţă de cruzimea şi suferinţa umană, o mare parte din poezia sa este scăldată într-un profund sentiment religios. Chiar şi în cele mai scandaloase descrieri ale degradării, se simte prezenţa lui Dumnezeu. Neputinţa sa de a cunoaşte Absolutul nu l-a determinat să se resemneze cu gândul că acesta ar fi, la urma urmelor, doar un

gol transcendent. Acolo unde alţi poeţi vedeau neantul, Arghezi întrezărea eternitatea.

Lucian Blaga, atât de diferit de Arghezi sub raport temperamental şi prin modul de abordare a creaţiei, împărtăşea, cu toate acestea, numeroase din preocupările lui. După părerea unor critici, Blaga este al doilea mare poet al limbii române după Eminescu. Profunzimea metafizică, vitalitatea lirică şi inventivitatea versului său justifică neîndoielnic această comparaţie.{375} La Blaga poezia nu poate fi despărţită de filosofie, deoarece ambele reflectă aceeaşi preocupare pentru principiile fundamentale şi aceeaşi nevoie de cunoaştere şi înţelegere a lumii şi a locului pe care omul îl deţine în ea. Cu toate acestea, poezia lui nu este o simplă expunere lirică proprie filosofiei. Este, aşa cum el însuşi n-a încetat să o afirme insistent, o reacţie la sensibilitatea lui profundă şi la impulsul său creator.

Blaga a făcut parte din mişcarea modernistă a poeziei europene şi, în filosofia sa, a fost în mod hotărâtor influenţat de evenimentele din Germania. A împărtăşit cu întreaga generaţie postbelică de intelectuali aceeaşi nelinişte datorată absenţei unei ordini universale inteligibile şi a unei voinţe divine ce s-ar dezvălui şi ar da sens existenţei umane. Ca şi altor confraţi ai săi, îi repugnă mecanizarea şi standardizarea vieţii moderne care amputau sufleteşte fiinţa umană, reducând-o la o totală insignifianţă în univers.

Respingea şi el „scientismul", „maşinismul" şi dominanta „cerebrală a modernităţii", care, fiecare în parte şi toate la un loc, se plângea el, îl îndepărtaseră pe om de natura lui spontană şi firească.{376} Pe Blaga îl nemulţumea, totodată, limbajul poetic românesc şi, ca atare, a experimentat cu curaj forme noi. În primul său volum, *Poemele luminii* (1919), a folosit cu precădere versul liber şi a îmbogăţit poezia română cu noi viziuni şi tehnici destul de diferite de simbolismul francez, care dominase poezia românească înainte de război. {377} A împrospătat poezia introducând folclorul şi mitul în propriul său vers sofisticat.

Cea mai izbitoare mărturie a integrării lui Blaga în amplele

curente ale poeziei europene a fost, poate, îndatorarea sa faţă de elanul vital al lui Bergson, de vitalismul dionisiac al lui Nietzsche, precum şi influenţa atotcuprinzătoare a expresionismului.{378} În *Paşii profetului* (1921) versurile sale dobândesc o structură expresionistă, poetul aspirând să se piardă în indiferenţa oarbă, senină, a naturii şi să se reîntoarcă la o existenţă simplă în care nici ideile, nici conştiinţa morală nu tulburau impulsurile instinctive, elementare. Ca şi confraţii săi din Apus, Blaga a văzut omul modern sfâşiat inevitabil între o existenţă naturală, elementară, pe de o parte, şi un impuls paralizant introspectiv, pe de altă parte. Aidoma lor, a avut acelaşi sentiment acut al pierderii Paradisului, dar, în timp ce expresioniştii germani găseau modele pentru o adevărată existenţă spirituală în civilizaţii exotice din trecut sau din tărâmuri îndepărtate, Blaga şi-a întors privirea către arhaicul şi eternul sat românesc. Expresionismul devine dominant în două din următoarele lui volume de poeme. În *În marea trecere* (1924) şi *La cumpăna apelor* (1933), poetul este obsedat de ciclul naşterii, maturităţii şi morţii, căruia îi este supus fiecare individ, şi de vidul aparent al existenţei. El a transformat peisajul rural şi motivele folclorice, ce încep să ocupe un loc important în poezia sa, într-o lume halucinantă, expresionistă. De data aceasta el opune atmosferei magice şi mundane a vieţii satului exteriorităţii mecanice şi stridente a societăţii urbane, totul şi toate fiind străbătute de un vag sentiment al destinului inexorabil.

În volumele de mai târziu, anxietatea metafizică a lui Blaga s-a mai estompat graţie unor trăiri umane mai comune şi prin descoperirea satului ca loc de refugiu sufletesc din malaxorul civilizaţiei moderne. O nouă seninătate şi interesul pentru folclor l-au determinat să acorde mai multă atenţie metrului clasic şi disciplinării formei. Cu toate acestea, setea de absolut şi simţul tragic al existenţei nu i se vor stinge niciodată.

Ion Pillat (1891–1945) a fost unul din promotorii de frunte ai tradiţionalismului, curent important şi popular în poezia interbelică. Asemenea altor confraţi care-i împărtăşeau ideile,

Pillat şi-a găsit izvoarele de inspiraţie în peisajul rural românesc şi a descris lumea satului ca patriarhală şi nemuritoare. Oraşul şi locuitorii lui nu şi-au aflat loc într-o astfel de poezie.

Descendent al unei vechi familii boiereşti cu stare, Pillat şi-a desăvârşit educaţia la Paris, unde i-a descoperit pe Baudelaire, Mallarmé şi Poe. Poezia sa de început nu a dovedit prea mult ataşament faţă de tradiţiile locurilor de origine şi peisajele rustice; înainte de 1918, poetul, prin excelenţă livresc, a fost parnasian şi simbolist. Versurile sale parnasiene, prin care s-a reîntors către civilizaţii dispărute evocând viaţa nomadă a lui Ginghis Han, sunt, poate, cele mai strălucite exemple ale acestui tip de poezie în limba română. Poeziile sale simboliste sunt mai curând plastice decât muzicale. În *Turla* (1917), de pildă, poetul descoperă valoarea sugestivă a luminii, sub jocul căreia natura este în veşnică schimbare.

Pillat şi-a găsit propria voce poetică – prin întoarcerea la „matca firească" – în volumul *Pe Argeş în sus (*1923), una dintre cele mai pure expresii ale poeziei tradiţionaliste şi una dintre cele mai frumoase cărţi de poezii ale limbii române. Poetul, evocator nostalgic şi senin al lumii rurale şi patriarhale, cântă peisajul specific românesc. Se poate afirma că el exemplifică programul tradiţionalist, dar nu se regăseşte în versurile sale nicio urmă de preocupare faţă de social, deşi nu tratează satul şi pe locuitorii lui ca abstracţiuni. Mai curând, cântă firesc şi spontan locurile unde a crescut şi bucuriile simple ale strânsului recoltei şi ale vieţii de familie. Nu lipseşte nici nota de nostalgie faţă de vremurile de odinioară, nostalgia unui om care a pierdut Paradisul copilăriei. În *Satul meu* (1926), tradiţionalul continuă să fie predominant, Pillat punând accentul pe arhaic şi primitiv şi dând frâu liber ostilităţii sale faţă de schimbările intervenite în modul ancestral de viaţă al satului. Poemele adunate în *Biserica de altădată* (1926) oferă viziuni ce intră în rezonanţă cu ortodoxismul literar al lui Nichifor Crainic, Ion Pillat autohtonizând legenda creştină prin plasarea temelor biblice

într-un decor rural românesc. În ciuda vădite sale afinităţi cu tradiţionalismul, el este un tradiţionalist aparte. Nefiind nici teoretician social, nici romantic, Pillat este un clasicizant, în poezia lui expresia peisajului rural şi a plăcerilor bucolice revelându-se blândă, melodioasă şi senină.{379}

Poezia de mai târziu a lui Pillat, ca de pildă cea din *Scutul Minervei* (1934), devine clasică prin preferinţa pentru formele stabilite, mai ales în sonet, unde se distinge calmul său olimpian şi referinţele la lumea elenistică. În *Împlinire* (1942), reia toate temele anterioare, sacrificând de data aceasta spontaneitatea pe altarul graţiei şi concentrării.

Adrian Maniu (1891–1968) a început printr-un nonconformism ce ridiculiza poezia tradiţionalistă şi chiar după ce s-a afirmat ca poet al peisajelor autohtone, versul său scapă oricărei clasificări lesnicioase. În *Din paharul cu otravă* (1919), un volum de poeme în proză, pe care le-a calificat el însuşi drept „poveşti lipsite de respect", compuse în stil avangardist, Maniu a introdus riturile autentice şi magia satului. În ele, poetul a exploatat fondul magic şi fantasticul folcloric îngemănat cu plastica primitivă în stilul sofisticat al versului modernist pentru a produce misterioase peisaje expresioniste. Temele tradiţionaliste predomină în volumele de mai târziu – *Lângă pământ* (1924) şi *Drumul spre stele* – în care atinge un soi de primitivism rafinat, îmbinând tehnicile moderniste cu realismul naiv şi fantezia folclorului românesc. Chiar şi scenele laice preponderent picturale sugerează maniera meşterilor populari de icoane. Dar nu vom regăsi în ele nimic din sentimentalismul şi din ideologia tradiţionalistă a sămănătorismului.{380} Maniu a cultivat valorile tradiţionale, concentrându-şi privirea asupra lucrurilor prozaice, banale ale vieţii de fiecare zi.

Dintre toţi poeţii perioadei interbelice, Vasile Voiculescu (1884–1963) a fost însufleţit de cel mai puternic şi mai consecvent sentiment religios. Inspirat din fragedă copilărie de o nestrămutată credinţă în Dumnezeu şi crescut într-un sătuc de munte, de pe lângă Buzău, a participat la toate ceremoniile religioase ale familiei şi comunităţii. Studiul medicinei nu a

reuşit să-i slăbească credinţa şi şi-a îndeplinit cu evlavie şi abnegaţie datoriile sale de medic de ţară. Profesia de medic i-a dat prilejul să cunoască îndeaproape cultura populară, care a reprezentat substanţa multora din poeziile sale. A fost, ca atare, reprezentativ pentru o anumită categorie de intelectuali ai vremii care s-au lăsat atraşi de primitivismul rural nu prin intermediul lecturii, ci prin contactul direct cu mediul înconjurător.

Destinul de poet al lui Voiculescu a început sub steaua lui Vlahuţă, iar primul său volum, *Poezii* (1916), un „portret" al satului său de baştină, era străbătut de la un cap la altul de teme sămănătoriste. Voiculescu a idealizat satul şi peisajul rural, deplângând dispariţia lumii copilăriei sale. Volumul *Din Ţara Zimbrului şi alte poezii* (1918), un imn închinat vitejiei ostaşilor români în Primul Război Mondial, constituie o altă mărturie a puternicelor sale convingeri religioase. Îngerii intervin în bătălii şi slujesc drept simboluri ale unui idealism ferice propovăduit de Vlahuţă şi de sămănătorişti, susţinând că problemele omului pot fi rezolvate prin mobilizarea energiilor spirituale. În *Pârga* (1921), Voiculescu recurge la alegorie şi simbol pentru a da frâu liber sentimentelor sale religioase. În lumea rustică şi rudimentară descrisă de el, toate frământările omeneşti sunt spiritualizate, ca şi cum ar fi o căutare a vreunei împliniri ascunse, poetul însuşi tânjind să treacă dincolo de lumea materială pentru a primi confirmarea propriilor sentimente religioase. Întreaga operă a lui Voiculescu din deceniul următor a dezvoltat aceste teme şi tehnici. Cu volumele *Urcuş* (1937) şi *Întrezăriri* (1939), poezia lui a traversat un proces uimitor de purificare. A atins un plus de armonie şi claritate, rezultat al decantării lirismului pur din temele poeziei sale religioase anterioare.{381}

La polul opus concepţiei creatoare şi practicii tradiţionaliştilor s-au plasat poeţii avangardişti, reprezentativi pentru fenomenul de sincronism între literatura română şi cea vest-europeană. Unul dintre primii poeţi care s-au opus dominaţiei simbolismului a fost Tristan Tzara (1896–1963). Înainte de a dobândi renumele internaţional de părinte al

dadaismului, Tristan Tzara se afla deja în primele rânduri ale radicalilor hotărâţi să răstoarne structurile logice ale poeziei. În opera publicată înainte de 1915, Tristan Tzara a împins până la limitele extreme noile tehnici, creând o poezie cu o retorică dezmembrată şi imagini disociate.{382} Influenţa lui în România nu s-a sfârşit odată cu plecarea lui în Occident în 1916. Mult timp după stabilirea lui acolo, poeziile sale în limba franceză aveau să constituie un ferment constant pentru avangarda românească.

Ion Vinea (1895–1964), vechi prieten al lui Tristan Tzara, a fost una din figurile centrale ale modernismului extrem românesc. Ca editor al revistei *Contimporanul,* publicaţia de frunte a avangardei româneşti, a avut contacte largi cu mişcările de avangardă din întreaga Europă şi a devenit cel mai important promotor al „noii arte". Cu toate că a fost şi unul dintre promotorii constructivismului, Vinea pare să fi avut îndoieli serioase cu privire la durabilitatea experimentelor avangardiste. Propria sa poezie, publicată într-un volum, *Ora fântânilor,* doar în 1964, dovedea o mare varietate de tendinţe şi stiluri.{383}

Ca şi Tzara, Vinea debutase ca autor de versuri simboliste, atingând o eleganţă şi austeritate a expresiei ce a continuat să-i influenţeze opera chiar şi după ce s-a avântat în cele mai radicale experimente avangardiste. Apoi, pe neaşteptate, precum Tzara, a început să scrie într-o manieră total diferită. Declarându-se plictisit de atmosfera lâncedă a simbolismului, a recurs la asocieri de termeni ce au sfidat orice logică obişnuită şi a produs disonanţe sfidând muzicalitatea limbii normale. O seamă dintre poeziile sale (precum *Lamento)* sunt rodul unei tehnici rapide, telegrafice, realizată de constructivişti prin asocierea simultană a unor imagini disparate. În felul acesta Vinea a descris experienţele diverse şi contradictorii pe care viaţa din oraşul modern i le impusese omului. Poemele au devenit astfel o înşiruire de impresii nemediate, asemănătoare unui colaj modern, iar limba a fost forţată să imite stilul sacadat al telegrafului şi succesiunea rapidă de imagini din filme. Cu toate acestea, era nemulţumit

de ceea ce i se părea a fi simple gesturi superficiale de nonconformism. Pentru el, adevărata revoluţie a sensibilităţii însemna înlăturarea din poezie a tuturor mijloacelor vechi. {384} În concepţia lui poezia se putea lipsi de prozodie, de simbol şi de metaforă. Un stil specific prozei, uneori simpla înşirare de cuvinte cu sens comun, a caracterizat o mare parte din opera sa poetică din acea perioadă. Limba şi stilul îi reflectau starea de spirit. Simţul copleşitor al intangibilităţii şi al nestatorniciei realului transpare într-o serie de poezii, semnificativ intitulată *Prund* (1926), compuse din fragmente disparate, în care atât obiectele materiale cât şi acţiunile umane pierd orice consistenţă.

B. Fundoianu şi Ilarie Voronca au menţinut relaţii strânse cu cercurile avangardiste de la Paris. Influenţa franceză este evidentă în evoluţia stilurilor lor, deşi tematica le era inspirată cu precădere de peisajele urbane şi rurale româneşti. Au împărtăşit aceeaşi atitudine ambivalenţă faţă de oraş. Pe de o parte, ritmurile lui ameţitoare le stimulau creativitatea, dar, pe de altă parte, anonimatul şi înstrăinarea îi respingea.

Fundoianu (1898–1944) a fost unul din promotorii de frunte ai avangardei, care a formulat proiecte ambiţioase de inovare a poeziei. Şi-a descris cândva propria-i poezie drept constructivistă, şi anume, o poezie rezultând nu din imagini sau emoţii coerente, ci prin suprafeţe, volume şi greutăţi, toate potrivite cu precizie unele lângă altele. În unele din poeziile sale, a pus accentul pe tehnicile simultaneiste pentru a capta ritmurile autentice ale vieţii contemporane. A fost unul dintre colaboratorii permanenţi ai revistei *Contimporanul,* chiar şi după plecarea la Paris în 1923, unde a suferit puternic influenţa rusului Leo Şestov şi a nihilismului existenţial al acestuia. A rămas totuşi în contact cu revistele de avangardă româneşti şi a publicat, la Bucureşti, în 1930, un volum de poezii, *Privelişti,* care conţinea majoritatea poeziilor scrise de el înainte de plecarea. Întâlnim aici unele din teoriile şi tehnicile expresioniştilor, mai ales în textele în care natura se ridică deasupra tehnologiei distructive a lumii moderne şi a dominaţiei maşinilor. Peisajul este aparent bucolic, însă poetul

creează o atmosferă de profundă neliniște, înfățișând o natură care se revarsă, țâșnește, de o vitalitate primitivă, spre deosebire de oraș, descris ca o „excrescență” în verdele câmpiilor și în întinderea pajiștilor.{385} Pe poet peisajele nu-l interesează în sine, ci doar ca mijloc de comuniune cu esențele vii ale lucrurilor. Nu cântă natura însăși, ci mai curând sufletul ei demoniac și nevăzut.

Ilarie Voronca (1903–1946), stabilit definitiv în Franța în 1933, nu a fost doar un poet al avangardei, ci și un prolific teoretician al poeziei moderniste. A inventat numeroase formule pentru a explica ce ar trebui să fie poezia. În revista *Integral,* propunea un constructivism integral, ce avea să devină integralismul; în *Punct,* pleda pentru sinteză *(Sintetism),* iar în *75 H.P.,* definea *pictopoezia:* „Pictopoezia nu e poezie. Pictopoezia nu e pictură. Pictopoezia e pictopoezie.” Pentru el, scrierea poeziei era un act de maximă seriozitate; cerea voință creatoare și luciditate. Astfel, nu manifesta niciun fel de simpatie pentru suprarealism, negându-i „dezagregarea bolnavă, romantică”, respingând în același timp dadaismul considerând creațiile acestuia produse ale întâmplării. A fost un sprijinitor al integralismului, prin care înțelegea adaptarea artei și literaturii la ritmul tehnologic neîntrerupt al vieții secolului XX. Poeziile scrise în 1924–1925, adunate mai apoi în *Invitație la bal* (1931), se asemănau cu lucrările dadaiste și constructiviste, poetul asaltând cititorul cu impresii rapide, simultane, provenind din zeci de mii de surse. Amplul său volum *Ulise* (1928), care i-a adus faima, oferă aceeași multitudine de imagini stârnite de impresii de viață citadină modernă. Orașul îl incită, dar socotește că este cu neputință să-și regăsească propria ființă în atmosfera lui anonimizantă și, în cele din urmă, pare să prefere peisajul rural românesc.{386} Cele mai reprezentative pentru metodele sale poetice rămân *Plante și animale* (1929) și *Zodiac* (1930). În acestea se dovedește a fi un artist descriptiv și vizual, care reduce adesea peisajele la pure abstracțiuni, evitând să dea poemelor sale un nucleu vital, împingându-le, în schimb, spre o dezintegrare aproape completă.

Multe din elementele principale ale poeziei româneşti dintre cele două războaie s-au împletit în scrierile lui Ion Barbu (1896–1961), unul din marii poeţi români ai secolului XX. Barbu a fost matematician, o profesie care i-a influenţat poezia în multiple feluri şi care, în cele din urmă, avea să triumfe asupra ei. Pe vremea când studia matematicile la liceu şi la Universitatea din Bucureşti, a fost sedus de operele lui Baudelaire, Rimbaud şi Poe. În 1919, i-a arătat lui Lovinescu poeziile scrise în timpul războiului; profund impresionat, Lovinescu le publică aproape pe toate în *Sburătorul.* În deceniul următor, Barbu se va dedica poeziei, producând o operă neîntrecută de atunci în privinţa forţei de pătrundere spirituală şi a rigorii intelectuale.

Dintre toţi poeţii români ai perioadei interbelice, Barbu s-a dovedit cel mai consecvent promotor şi creator de „poezie pură". Dorea cu patimă să înzestreze poezia cu o serie de reguli care să-i confere caracteristicile necesare pentru a o diferenţia de proză şi de orice altă activitate umană creatoare. Poezia, argumenta el, trebuie să-şi impună existenţa unică şi să devină o creaţie liberă a minţii, într-o sferă neafectată de viaţa cotidiană şi de sentimentele personale. Pentru ca poezia să atingă puritatea absolută, insista el, cuvintele – materia primă a poeziei – trebuie să fie eliberate de orice conţinut ideatic şi conexiuni sintactice logice, asumându-şi, în schimb, misiunea sugestiei. A descoperit modelul pentru o poezie a sunetelor, ritmurilor şi tensiunilor în matematica teoretică, în care erau învinse toate constrângerile practice şi păstrate doar rigorile acestei discipline.{387}

Poezia de maturitate a lui Barbu este mai ermetică, mai greu de înţeles, poetul renunţând la sensurile şi la punctele de referinţă obişnuite şi făurindu-şi propria mitopoetică, deosebit de subiectivă şi matematizată. Gândea poezia ca muzică, departe de contingenţele existenţei cotidiene; cu toate că îşi avea sorgintea în viaţă, poezia nu putea fi identificată cu aceasta. Poeziile ciclului *Joc secund,* din volumul cu acelaşi nume (1930), nu sunt ermetice, ci, mai curând, experimente cu cuvinte. Ele descriu inefabilul – amurgul, răsăritul şi rouă

dimineţii de pe poteci – iar scopul poetului este acela de a reînnoi procedeele poeziei. Îşi exprimă fascinaţia faţă de perfecţiunile geometriei, pentru el, tot atâtea semne ale existenţei unei forţe divine dominând universul; frumuseţea şi rigoarea gândirii matematice l-au adus în pragul extazului mistic în preajma adevărului absolut. Dar, în cele din urmă, asemenea lui Arghezi şi Blaga, poetul va conchide că mintea umană nu va putea niciodată pătrunde sensul suprem al lucrurilor.

Pe Barbu îl emoţiona şi fragilitatea existenţei, adăstând asupra fiinţelor umile ale lumii. Dar şi în cazul acesta perspectiva barbiană este metafizică. În *După melci* (1921), un copil povesteşte cum a convins un melc să iasă din cochilie în plină iarnă, minţindu-l că venise primăvara, şi cum melcul a murit. Plânsul copilului proiectează tragedia micii fiinţe în filosofic, trimiţând la fragilitatea condiţiei umane înseşi.

Pe vremea când experimenta poezia pură, Barbu a produs primul său ciclu balcanic, *Isarlâk* (1922–1926). Titlul acestui ciclu este numele unui sat din Asia Mică, unde Schliemann descoperise ruinele vechii Troia, dar poetul a mutat cetatea la Dunărea de Jos. În imaginaţia lui, Isarlâk a devenit simbolul unui Orient ideal, care, mulţumit în propria stagnare, dobândise eternitatea. În ciuda somnolenţei şi a neparticipării la progres, locuitorii Isarlâkului au dobândit, în compensaţie, o adevărată desăvârşire interioară, împlinindu-şi aspiraţia către o existenţă autosuficientă. S-a susţinut că, în aceste poeme, Barbu şi-ar fi exprimat deziluzia faţă de civilizaţia occidentală modernă şi ar fi căutat mângâiere în tradiţiile autohtone. Dar Isarlâkul său, situat între Rău şi Bine, nu este un loc real, iar poetul omagiază valorile estetice, fără să pună în operă un program ideologic.{388} Nastratin Hogea, reprezentantul acestei ultime Grecii, trimite la condiţia poeziei care îi e suficientă sieşi: „trup sfânt şi hrană sieşi, Hagi rupea din el”.

ROMANUL

În perioada interbelică, proza românească a fost dominată de construcţii epice ample, iar romanul s-a afirmat pe deplin. Aşa cum am văzut, romanul s-a dezvoltat relativ târziu în România. Garabet Ibrăileanu a explicat fenomenul prin nediferenţierea societăţii româneşti şi, pe cale de consecinţă, prin absenţa unor relaţii sociale „complicate”. Mihai Ralea plasa originea romanului departe în trecut în epopee, în acele vechi poeme epice franceze, *chansons de geste,* şi a insistat că genul era străin literaturii române. În locul epopeii, românii au avut doar balada, o poezie de proporţii modeste, ca *Mioriţa,* de pildă, nefiind suficient pregătiţi psihologic pentru roman. Romanul, afirma el, putea apărea doar într-o societate în care fiecare persoană reuşea să se individualizeze. Societatea românească atinsese, în opinia lui, un astfel de stadiu de diferenţiere după Primul Război Mondial, aducând ca dovadă înflorirea în consecinţă a romanului.{389}

Mai mult, el a reuşit chiar să domine proza românească.{390} Scriitorii, din ce în ce mai puţini la număr, aveau să se lase atraşi de nuvelă şi schiţă, genurile predominante înainte de război. Neîndoielnic, o seamă de scriitori au scris nuvele excelente în anii ’20 şi ’30, dar acestea erau în genere exerciţii pentru lucrările în proză mai ample ce aveau să vină. Toposul romanului postbelic s-a mutat la oraş cu diversele lui categorii sociale, cu toate că primii mari romancieri ai secolului XX, Mihail Sadoveanu şi Liviu Rebreanu, au dus mai departe, într-un anumit sens, tradiţia rurală a secolului trecut. Trecerea de la un decor la altul este însă evidentă în opera lui Cezar Petrescu. Ca unul dintre membrii fondatori ai cercului *Gândirea,* Cezar Petrescu nu a reuşit niciodată să de dezbare complet de perspectiva tradiţionalistă şi a încercat să trateze oraşul ca un loc ai răului, ca, de pildă, în ciclul *Capitala care ucide* (1934–1942). A fost însă şi unul dintre primii romancieri – în *Calea Victoriei* (1930), de exemplu – care a descris realităţile vieţii citadine. În romanele lui Cezar Petrescu şi ale Hortensiei Papadat-Bengescu oraşul va deveni în sfârşit decorul acceptat, obişnuit, al existenţei cotidiene.

Romanul nu a fost doar urbanizat în perioada interbelică, ci a suferit şi modificări estetice semnificative. Mai întâi de toate, a devenit mai „obiectiv". Ibrăileanu a numit „liric" caracterul prozei româneşti dinaintea războiului şi a pus această calitate pe seama istoriei. Într-adevăr, el a crezut că întreaga literatură română avusese o notă de tristeţe şi jale, condiţie ce nu putea fi altcum pentru un popor care fusese nevoit să îndure atâtea suferinţe şi fusese lovit de atâta nenoroc de-a lungul veacurilor. Eugen Lovinescu era de acord cu Ibrăileanu în privinţa caracterului predominant liric al prozei româneşti antebelice şi, ca şi acesta, îl atribuia influenţei sămănătorismului, poporanismului *Vieţii româneşti* şi tradiţionalismului *Gândirii,* care evocau fiecare în parte, cu nostalgie şi regret, dispariţia vechii lumi rurale. Construcţia romanului s-a diferenţiat şi ea într-o foarte mare măsură de ceea ce fusese în deceniile premergătoare războiului. Naraţiunea nu mai era lineară, desfăşurându-se acum pe mai multe planuri în acelaşi timp, ca în *Concert din muzică de Bach* (1927) de Hortensia Papadat-Bengescu, sau având o cronologie întreruptă sau răsturnată, precum în romanul lui Camil Petrescu *Patul lui Procust* (1933). Scriitorul recurgea acum la monologul interior, plin de subtexte ascunse, şi îi dădea formă de jurnal intim sau de eseu. Romancierii perioadei interbelice au asimilat astfel toate realizările importante ale romanului european de la Zola până la Proust şi chiar la Joyce. Dornici să experimenteze forme noi, l-au abandonat cu totul pe Balzac.

Realismul, în materie de tematică şi tehnică, s-a impus cu deosebită vigoare. Romanul realist tradiţional se bucura de o uriaşă popularitate în rândurile noului public cititor, larg şi pestriţ, din perioada interbelică, recrutat mai cu seamă din reprezentanţi ai profesiunilor liberale sau din elemente de frunte ale clasei mijlocii. Toţi aceşti locuitori ai oraşelor erau înzestraţi cu simţ practic, devotaţi meseriei lor şi afacerilor; admiratori ai tehnologiei, se simţeau foarte mândri de poziţia socială pe care o dobândiseră doar de curând. Gusturile le erau satisfăcute de romancieri ca Cezar Petrescu, Ionel

Teodoreanu, care au clădit mai departe pe fundamentele realiste ale romanului puse de Nicolae Filimon, Ioan Slavici şi Duiliu Zamfirescu în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Realismul scriitorilor interbelici a fost mult mai pronunţat decât cel al predecesorilor lor, în parte cel puţin, datorită unei percepţii mai mature şi mai ascuţite a societăţii, deşi moralismul şi sentimentalismul romanelor anterioare au rămas să paraziteze o mare parte din beletristica de după Primul Război Mondial. În operele multor autori a persistat şi acea ostilitate faţă de burghezie, exprimată făţiş în *Ciocoii vechi şi noi* şi în *Tănase Scatiu.*

Deşi clasificarea romancierilor, ca şi a poeţilor, este un demers neîndoielnic riscant, ea se dovedeşte uneori utilă. Vom întreprinde deci în rândurile următoare o împărţire a romancierilor interbelici şi a lucrărilor lor în trei categorii, în funcţie de tematica abordată şi de contribuţia fiecăruia la dezvoltarea romanului: tradiţionaliştii (Mihail Sadoveanu, Cezar Petrescu, Ionel Teodoreanu, George Călinescu şi, poate, Mateiu I. Caragiale), novatorii (Liviu Rebreanu, Hortensia Papadat-Bengescu şi Camil Petrescu) şi promotorii noului roman (Anton Holban, Max Blecher, Mihail Sebastian şi Mircea Eliade).

Romanele şi nuvelele lui Mihail Sadoveanu (1880–1961), povestitorul desăvârşit al literaturii române moderne, alcătuiesc o vastă panoramă istorică a societăţii rurale româneşti. Există tentaţia de a-l clasifica drept tradiţionalist datorită tematicii şi tehnicii sale. Sadoveanu a ajuns la maturitate intelectuală la sfârşitul secolului al XIX-lea, într-o vreme în care vechea societate patriarhală din Moldova lui de baştină pierdea teren în faţa noilor valori burgheze ale oraşului. Pe Sadoveanu l-a impresionat îndeosebi ascensiunea rapidă a noilor grupuri sociale, care i se păreau lipsite de forţă morală şi dominate de goana după profitul urmărit cu deliberare şi o tenacitate ce puneau în umbră toate celelalte virtuţi umane. Sadoveanu a crezut că prăpastia între o astfel de mentalitate şi cea a lumii rurale tradiţionale făurită de-a lungul atâtor secole nu va putea fi redusă niciodată. O mare

parte a operei sale a fost, ca atare, o reprezentare artistică a antinomiei dintre „cultură” şi „civilizaţie”, discutată pe larg de gânditorii tradiţionalişti ai vremii.

Crescut în casa bunicilor săi dintr-un sat moldovenesc, Sadoveanu a păstrat legăturile cu lumea rurală şi s-a simţit întreaga viaţă într-o perfectă comuniune cu natura. În calitate de editor al *Sămănătorului* în 1904 a conferit acestei reviste trăsături ce se potriveau perfect cu programul ei literar – simpatie pentru ţăran, admiraţie a folclorului şi respect pentru trecutul istoric al românilor. Câteva din povestirile scrise în această perioadă se conformau ideologiei sămănătoriste, deşi în altele nu era prea înclinat să idealizeze viaţa satului. S-a distanţat apoi treptat de *Sămănătorul,* şi, în 1906, a început să publice povestiri în *Viaţa românească.* Ideile poporaniste promovate de editorii revistei, în special pledoaria lor pentru o democraţie rurală şi accentul pus pe portretizarea realistă a ţărănimii corespundeau mai mult vederilor lui Sadoveanu decât parohialismul sămănătorismului.

Sadoveanu s-a simţit mult mai în largul său în lumea satului pe care a descris-o din interior în toată complexitatea sa, în buna tradiţie a lui Creangă şi a lui Slavici. Dar arareori ţăranii lui Sadoveanu sunt lucrători ai pământului. Eroii săi sunt păstori, vânători sau pădurari, oameni cu ocupaţii solitare, retraşi în natură ca într-o cetate.{391} Ei apar astfel ca într-o rezistenţă pasivă faţă de lumea burgheză din ce în ce mai prosperă. În solitudinea lor, păstrează ceva din sufletul patriarhal în timp ce tradiţia continuă să dea chip principalelor lor forme de viaţă socială. Curajul, forţa morală şi agerimea în faţa adversităţilor sunt trăsături demne de a fi imitate şi chiar depăşite, în timp ce banii şi înaintarea pe scara socială nu au niciun fel de valoare pentru aceşti oameni.

Cea mai fascinantă descriere a acestei retrageri din istorie o constituie capodopera sadoveniană *Baltagul* (1930). Reconstituire monografică a unei comunităţi de păstori la începutul secolului XX, *Baltagul* este cea mai realistă descriere a unei lumi în profundă schimbare, a unei societăţi patriarhale ce se prăbuşeşte sub presiunea unui capitalism agresiv.

Romanul are însă, în egală măsură, o structură mitică, prin reprezentarea unui univers al semnelor şi miracolelor, al oamenilor stăpâniţi în existenţa lor zilnică de obiceiuri şi ritualuri ancestrale. Ciobanii sunt înfăţişaţi în simplitatea lor firească şi sunt dotaţi cu energia brută şi vie a oamenilor feriţi de influenţa corupătoare a civilizaţiei moderne. Dar nu sunt cu niciun chip simple fiinţe mânate de instinct, întrucât propriul lor sistem etic, înrădăcinat în tradiţie, le armonizează spontan individualismul cu sufletul comunităţii. Nu au nevoie de legi emise de stat întrucât în comportament sunt conduşi de un simţ al dreptăţii, ce face o diferenţă clară între uman şi inuman în relaţia lor cu ceilalţi.

Satul contemporan sadovenian este departe de decorul idilic al sămănătoriştilor, în ciuda unor similitudini între cele două perspective. Principalul duşman al ţăranilor lui Sadoveanu era boierul, sprijinit de reprezentanţii statului, aproape întotdeauna veniţi de la oraş. Ţăranii rezistă cu stoicism la abuzuri, dar sub această mască clocoteşte o ură stăruitoare, care în cele din urmă distruge orice relaţie semnificativă cu cei din afară, un proces descris în mod grăitor în volumul de nuvele *Bordeenii* (1912). Două lumi continuă astfel să se dezvolte în necomunicare, fiecare cu sistemul ei moral şi etic distinct, niciuna din ele nedorind să facă nici cea mai mică concesie de teamă ca aceasta să nu ducă la propria pieire.

Dintr-un anumit punct de vedere, Sadoveanu însuşi, ca şi eroii lui ţărani, se retrage din societatea burgheză. El nu se opunea din principiu progresului economic sau chiar civilizaţiei capitaliste. Ceea ce îl neliniştea era forma specială pe care o dobândiseră aceste fenomene începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o formă ce se asemăna neoiobăgiei analizate de Dobrogeanu-Gherea.{392} Dar pe Sadoveanu îl preocupau mai puţin structurile sociale şi economice decât personalitatea umană şi mutilarea suferită de aceasta pe măsură ce cursa după profituri copleşea nemiloasă satul ancestral. Locul de refugiu al lui Sadoveanu a devenit astfel trecutul îndepărtat. A ales vremea veacului a XV-lea, a

domnului Ştefan cel Mare, pe care a descris-o în *Fraţii Jderi* (3 vol., 1935–1942), o epopee eroică şi în egală măsură o odă lirică închinată unei lumi îndatorată mitului, şi vremea domnului Gheorghe Ducă, din secolul al XVII-lea, ca în *Zodia Cancerului* (1929), o evocare a unui paradis pierdut în care existenţele umane erau subordonate istoriei. De data aceasta, Sadoveanu a creat o democraţie rurală imaginară, în care se îmbinau elemente sămănătoriste şi poporaniste. Autorul a plasat această lume idealizată în Evul Mediu, pentru că nu putea concepe o democraţie ţărănistă care să prindă rădăcini în zilele lui.

Sadoveanu a fost deopotrivă un fin observator al târgului moldovenesc. Cu toate că avea multe lucruri în comun cu satul, o situaţie ce reflecta neîntrerupta dependenţă de agricultură, atmosfera şi stilul târgului sunt total diferite de cele ale satului; starea de spirit este sumbră şi cerul plumburiu, în romanele sale precum *Floare ofilită* (1906) şi *Locul unde nu s-a întâmplat nimic* (1933), Sadoveanu dezvăluie rutina monotonă a unei societăţi în care frumuseţea şi adevăratele sentimente sunt înăbuşite. Rezultatul este un urât şi o resemnare atotcuprinzătoare, nu foarte departe de atmosfera întunecată a muribundelor peisaje bacoviene.{393}

Cezar Petrescu (1892–1961), romancier prolific, a scris romane de succes, pe gustul unei burghezii în ascensiune, cu toate că atitudinea scriitorului faţă de această clasă şi faţă de oraş era ambiguă şi adesea ostilă. Născut într-o familie înstărită dintr-o comună din apropierea Iaşilor, Cezar Petrescu nu şi-a pierdut niciodată dragostea pentru lumea de la ţară. A debutat în *Sămănătorul,* în 1907, cu nuvela *Scrisori,* şi, după Primul Război Mondial, în 1921, va întemeia, împreună cu câţiva confraţi, revista *Gândirea.* Deşi a respins teoriile literare dogmatice ale lui Nichifor Crainic, Petrescu a rămas ataşat tradiţionalismului rural promovat de gândirişti până la cel de-al Doilea Război Mondial.{394} Marea sa ambiţie ca romancier a fost să scrie „o cronică românească a secolului XX”. Ca şi Balzac, şi-a grupat romanele şi nuvelele în cicluri şi, pentru întâia oară în literatura română, un scriitor şi-a concentrat

privirea asupra întregii societăţi româneşti.

Ideologia şi procedeele literare sămănătoriste antebelice străbat toate operele sale de început şi se evidenţiază cu precădere în culegerea de nuvele *Scrisorile unui răzeş* (1922). Tipic printre eroii săi este tânărul care pleacă de la ţară pentru a-şi găsi norocul la oraş, zdrobit aici de anonimatul şi de concurenţa acerbă ce caracterizează viaţa oraşului şi care, în cele din urmă, se întoarce cu bucurie la pacea satului natal. O altă temă sămănătoristă este regretul pentru dispariţia vechii clase boiereşti patriarhale, învinsă de pătrunderea inexorabilă a capitalismului la sate. Cu toate că, în operele de mai târziu, descrierea lumii rurale şi a locuitorilor ei avea să devină mai puţin idilică, Cezar Petrescu a continuat să privească atât satul cât şi societatea românească în general din perspectiva dihotomiei Est/Vest. Prefaţa la romanul său *Plecat fără adresă* (1932) este impregnată de ideile dezvoltate de Spengler în *Declinul Occidentului* şi de cele ale lui Berdiaev din *Noul Ev Mediu,* Cezar Petrescu atribuind neputinţa românilor de a-şi desăvârşi marea lor menire incongruenţelor dintre Est şi Vest; potrivit lui, românii au împrumutat uneltele Apusului caracterizate prin precizie şi limpezime pentru a deveni pe deplin moderni, dar, în felul acesta, au condamnat la dispariţie propria lor fiinţă caracterizată de fatalismul atavic oriental.

Astfel de idei, vizând mai ales inadaptabilitatea la viaţa citadină a omului de la sat, constituiau temele majore ale romanelor sale. *Întunecare* (1927), romanul care a inaugurat cronica vieţii româneşti din secolul XX, este istoria lui Radu Comşa, un bărbat cu origini umile ţărăneşti, care reuşeşte să ocupe, ca avocat, un loc de invidiat în înalta societate urbană. Deziluzionat curând de sălbatica goană după avere şi poziţie socială a elitelor urbane, încearcă să se întoarcă la rădăcinile sale, dar nu reuşeşte întrucât viaţa citadină l-a transformat într-un străin în propriul său sat. Izolat astfel între două civilizaţii – lumea tradiţională a satului, măcinată de înapoiere, şi lumea capitalistă a oraşului, căzută pradă unei incurabile maladii spirituale – eroul nu reuşeşte să găsească o

altă ieşire din acest tragic impas decât sinuciderea. Nu există nicio soluţie, sugerează Cezar Petrescu, decât dacă apare un nou ev de spiritualitate, un nou Ev Mediu, pentru a alina deziluziile unei întregi generaţii cauzate de formele şi valorile adoptate de lumea postbelică.{395}

Celelalte romane ale lui Cezar Petrescu despre viaţa la ţară sunt variaţiuni pe tema incompatibilităţii dintre două lumi opuse. *Comoara regelui Dromichet* (1931) descrie asaltul capitalismului asupra unui sat după descoperirea unui filon în solul pe care se întindea o livadă de pruni, iar *Aurul negru* (1934) urmăreşte continua industrializare a satului. Rezultatul nu înseamnă progres, ci o degradare morală şi fizică în timp ce goana după avere subminează un mod de viaţă bine aşezat. Tema se încadrează perfect în tiparul tradiţionalist: progresul tehnologic răstoarnă ordinea firească a lucrurilor şi, astfel, oamenii pot dobândi fericirea doar dacă rămân credincioşi unui mod mai simplu, organic de viaţă.

Romanele lui Petrescu despre viaţa citadină au oferit cititorilor români ceva nou – un caleidoscop al vieţii în metropolă. În ciuda tonurilor în general sumbre ale acestor lucrări, ele au atras cititori mai ales din rândurile păturilor burgheze. Bucureştiul lui Cezar Petrescu, aşa cum este el înfăţişat în romanul *Calea Victoriei,* este un oraş modern şi palpitant cu automobilele, luxul şi viaţa lui de noapte, toate acestea dând o impresie agreabilă de occidentalizare. Dar sub pojghiţa de strălucire, zace corupţia, scandalul şi bârfa, vicii endemice, pare să spună Petrescu, într-o societate care nu a cunoscut altă lege decât cea a junglei.

Ionel Teodoreanu (1897–1954) şi-a concentrat şi el atenţia asupra burgheziei, dar într-un alt mod decât Cezar Petrescu. Intrând în alcovuri, deschizând scrisori şi citind jurnale intime, Ionel Teodoreanu a reţinut aspectele discrete şi delicate ale vieţii membrilor acestei clase, pe care Cezar Petrescu, preocupat de viaţa lor publică, cu goana după bani şi lipsa de compasiune, le ignorase. În marea lor majoritate, criticii au salutat cu entuziasm începuturile literare ale lui Ionel Teodoreanu, iar Ibrăileanu a fost tentat să confere

trilogiei *La Medeleni* (1925–1927) un loc în literatura română comparabil cu cel ocupat de *Război şi pace* în literatura rusă. Dar aceiaşi critici au fost mai reci în privinţa operelor lui ulterioare, pe care le-au considerat repetitive şi manieriste, iar din anii ’30, Teodoreanu a încetat să mai aibă vreo influenţă în dezvoltarea prozei româneşti.

În primul său roman, *Uliţa copilăriei* (1923), a abordat o temă ce va reveni în mai multe rânduri în scrierile sale: adolescenţa. Scriitorul evocă lumea copilăriei cu mare delicateţe, anume exact acel moment al pierderii inocenţei, când încep să se manifeste primele nelinişti ale erotismului, marcând o nouă etapă de viaţă. Opera sa principală rămâne *La Medeleni,* în care a caligrafiat o mare varietate de tipuri umane într-un decor patriarhal şi, mai ales, a creat personaje feminine pline de viaţă. Primul volum din trilogie este povestea a trei veri care, petrecându-şi vacanţa la moşia de la Medeleni, trăiesc din plin toate bucuriile şi micile necazuri ale copilăriei. Pluteşte peste tot un aer de nostalgie, de dorinţă de a regăsi inocenţa, iar romanul se încheie cu sentimentul că însăşi copilăria s-a sfârşit odată cu pregătirile pentru reîntoarcerea la Bucureşti. Următoarele două volume descriu maturizarea tinerilor eroi şi eroine în pragul vârstei adulte. Deşi revin la Medeleni, ei nu mai pot regăsi vacanţele de vară lipsite de griji ale copilăriei. Forţa operei derivă din portretizarea oraşului şi a uriaşei galerii de personaje ce îl populează; autorul creează atmosfera sa distinctă, „medelenismul”, a cărei vrajă constă în celebrarea lirică a maturizării.

Romanul lui George Călinescu *Enigma Otiliei* (1938) pare, la prima vedere, un roman clasic, scris în tradiţia realistă balzaciană a secolului al XIX-lea. O astfel de opinie este justificată atât de tematică (acţiunea se centrează asupra disputei dintre două familii pentru o moştenire), cât şi de tehnica narativă (plasarea eroilor şi a biografiilor lor într-un mediu social bine definit). Alegerea de către Călinescu a modelului balzacian în momentul în care alţi romancieri experimentau tehnicile proustiene se armoniza vederilor sale

clasiciste despre artă.{396} Cu toate că se afla foarte departe de lumea descrisă de Proust, Călinescu trece totuşi dincolo de Balzac. *Enigma Otiliei* este un roman de atmosferă, aceea a Bucureştilor din ajunul Primului Război Mondial, un roman care sondează drumul sinuos al psihologiilor individuale. Autorul pune faţă în faţă două universuri morale. Primul este reprezentat de cei doi orfani, Felix şi Otilia, personaje care descoperă plăcerile şi problemele vieţii mature, iar cea de a doua, clanul Tulea, prilejuind autorului un studiu al degradării morale. În explorarea caracterelor, Călinescu a creat cu Otilia una dintre eroinele complexe ale romanului românesc, o personalitate în proces de formare, ce evoluează pe o traiectorie tulburător de contrară raţiunii. Aceasta este enigma care i-a asigurat romanului un mare succes.

În singurul său roman publicat, Mateiu I. Caragiale (1885–1936), fiul natural al lui Ion Luca Caragiale, a respins lumea burgheză modernă, reprezentată de România interbelică. *Craii de Curtea-Veche* (1929) este greu de clasificat, întrucât nu se seamănă cu nicio operă literară a vremii. Nu este nici realistă, nici avangardistă, dat fiind că elementele estetice şi ideologice ce stau la baza acestui roman aparţin unei epoci anterioare. *Craii de Curtea-Veche* nu are de fapt nicio intrigă; el este mai curând descrierea unei lumi în dureroasă descompunere, Bucureştiul de la începutul secolului XX, un oraş la răspântia dintre Orient şi Occident, un straniu amestec de trecut şi de prezent, de real şi de mitic, servind ca subiect de meditaţie cu privire la misterele personalităţii umane.{397}

Craii sunt nişte aristocraţi, a căror stirpe moare, care îşi târâie zilele şi nopţile în lenevie şi depravare. Descendenţii vechilor familii boiereşti nu se pot adapta la valorile burgheziei, ale unei societăţi care îl obligă pe individul excepţional să se conformeze unor reguli de comportament prefabricate. Unii călătoresc de-a lungul şi de-a latul pământului, dar nu-şi găsesc un cămin adevărat; alţii se retrag pur şi simplu într-o lume a miturilor şi visurilor. Ambele categorii devin martorii şi mesagerii sfârşitului unei lumi. Rechizitoriul lui Caragiale nu se îndreaptă atât împotriva

acestei aristocraţii muribunde, cât mai curând împotriva burgheziei, care a impus cu forţa societăţii tradiţionale propriile platitudini şi deşertăciuni morale, rezultatul fiind dezastruos. Deloc surprinzător, romanul, apărut mai întâi în foileton în paginile *Gândirii,* poate fi caracterizat drept unul vizionar.

Liviu Rebreanu (1885–1944), un ardelean care, în 1909, a trecut munţii şi a emigrat în Regatul României, a scris primele mari romane realiste din literatura română. Arta sa şi modul de tratare a lumii rurale s-au deosebit foarte mult de epopeile lirice şi istorice ale lui Sadoveanu.{398} Rebreanu a fost atras de marile mişcări de masă şi şi-a ales, ca laborator de observaţie şi studiu, satul contemporan, ai cărui locuitori sunt angajaţi deplin în lupta pentru avere, nu acel sat care rezistă înaintării capitaliste sau se refugiază în natură ori în trecut. În consecinţă, ţăranii lui, precum cei ai lui Slavici sau ai lui Agârbiceanu, sunt nevoiţi să îndure privaţiunile materiale şi dezumanizarea unei societăţi căzute sub domnia banului. Pe Rebreanu l-a interesat mai puţin decât pe Sadoveanu psihologia ţăranului individual, el dezvăluind, în toată goliciunea ei, tragedia zilnică a oamenilor obişnuiţi, ale căror destine au fost modelate de evenimente pe care nu le puteau controla.

Apariţia lui *Ion* (1920), primul roman al lui Rebreanu, care i-a stabilit şi reputaţia de mare romancier, a marcat un moment de răscruce în dezvoltarea romanului românesc. A dovedit pe de o parte că genul atinsese maturitatea şi depăşise lirismul caracteristic până atunci prozei româneşti constituind pe de altă parte o replică uimitoare la imaginea tradiţionalistă a vieţii rurale. Rebreanu a realizat o epopee obiectivă a satului contemporan, nu o prezentare idilică a unui paradis rural sau a unui sat anistoric la adăpost de procesele evoluţiei. În satul lui Rebreanu, spiritul întreprinzător al oraşului a pătruns în toate aspectele vieţii, iar diferenţierea socială a locuitorilor lui se află în plină desfăşurare. Cu toate acestea, spre deosebire de sămănătorişti şi de Sadoveanu, Rebreanu a rămas neutru faţă de ţăranii lui. A surprins cu minuţie viaţa

zilnică a diverselor grupuri sociale ale satului cu preocupările lor distincte şi a evitat nostalgia şi compasiunea predecesorilor săi. Principalul conflict din *Ion* este lupta pentru pământ, iar eroul său este arhetipul ţăranului român, pe care îl chinuie nevoia de a avea pământ, cu orice preţ, recurgând la orice mijloc pentru a-şi împlini visul. Pământul devine o obsesie, ce-l va conduce pe Ion la dezumanizare şi la tragedia finală. În ciuda refuzului lui de a idealiza ţăranul, Rebreanu nu s-a îndoit nicio clipă că el constituia izvorul limpede şi etern al românismului şi unica realitate neschimbătoare în realitatea socială românească.

Rebreanu a fost atras şi de alte clase ce alcătuiau societatea românească modernă. În *Ion* a explorat şi lumea intelectualilor români din Transilvania de dinaintea Primului Război Mondial. Descrierea modului în care aceştia erau prinşi ca într-o cursă între simpatia pentru cauza naţională şi îngrijorarea pentru poziţia socială constituie o reprezentare plină de măiestrie a ambivalenţei morale. Intelectualul aflat într-un moment de criză, de data aceasta în timpul Primului Război Mondial, este subiectul celei de-a doua capodopere a lui Rebreanu, *Pădurea spânzuraţilor* (1922), primul roman de idei important din literatura română. Dar, în cazul acesta, pe autor nu-l mai interesează o masă de oameni, ci un individ. Apostol Bologa este un intelectual în adevăratul sens al cuvântului, care a citit multă filosofie şi ia ideile în serios. Silit să aleagă între o datorie firească – aceea de a intra sub arme – şi o datorie superioară faţă de umanitate, ce îi cere să respingă absurdul şi nedreptatea războiului, îndreptat, pe deasupra, împotriva propriilor conaţionali. Tragedia abătută asupra lui e cea a intelectualului care pune în discuţie valorile etice convenţionale, în numele celor general umane.

Dacă în *Ion a* sondat psihologia ţăranului însetat de pământ, văzut ca individ, în *Răscoala* (1932), Rebreanu a explorat psihologia unei întregi clase, mânată de aceeaşi dorinţă mistuitoare. Având ca fundal marea răscoală ţărănească din 1907, autorul a realizat o frescă realistă a vieţii rurale şi, în subsidiar, a unei societăţi urbane, o frescă

populată de un întreg caleidoscop de tipuri umane: boieri, arendaşi, intelectuali, burghezi, ţărani.{399} Trei personaje reprezintă această ordine la sate: bătrânul boier, stăpân de moşie, conservator intransigent în modul său tradiţional şi autoritar de a trata ţărănimea şi ostil tuturor moravurilor oraşului şi schimbărilor impuse de bancheri şi industriaşi; fiul său, mare moşier cu un simţ acut de dreptate şi cu idei moderne privitoare la calea de a realiza o legătură între agricultură şi industrie; în fine, soţia acestuia din urmă, întruchiparea tuturor defectelor vechii clase de mari moşieri, care şi-au lăsat moşia pe mâna unor arendaşi rapace pentru a duce o viaţă de huzur. Luciditatea şi detaşarea lui Rebreanu contrastează izbitor cu imaginile edulcorate şi convenţionale ale lumii rurale promovate de sămănătorişti şi de poporanişti.

Rebreanu a introdus formula realismului sever în romanul românesc. Proza lui este sobră şi simplă, în acord total cu intenţiile sale artistice. Stilul său rece, grav, dă o nouă dimensiune sentimentului tragediei, atunci când arată impactul marilor forţe biologice şi sociale impersonale asupra destinelor umane.

Odată cu Hortensia Papadat-Bengescu (1876–1955), se încheie epoca romanului tradiţional. E. Lovinescu, al cărui cerc îl frecventa cu regularitate, o considera pe Hortensia Papadat-Bengescu creatorul romanului citadin românesc şi singura scriitoare română de talie europeană. Dacă naşterea romanului citadin românesc nu poate fi datată începând cu anul 1927, când a apărut romanul ei *Concert din muzică de Bach* (contribuţia lui Rebreanu cu *Pădurea spânzuraţilor,* în 1922, neputând fi ignorată), ea a fost totuşi cea care a plasat cu fermitate romanul în oraş. Nu numai că a urbanizat romanul dar, din nou alături de Rebreanu, Hortensia Papadat-Bengescu a introdus o nouă metodă, cea a analizei psihologice. Opera ei însă a fost diferită de cea a lui Rebreanu, pentru că s-a preocupat mai mult decât acesta de zonele profunde şi obscure ale conştiinţei.{400}

Ciclul familiei Halippa, constând din patru romane – *Fecioarele despletite* (1926), *Concert din muzică de Bach* (1927),

Drumul ascuns (1933) şi *Rădăcini* (1938) – reprezintă primul mare roman ai burgheziei româneşti. Hortensia Papadat-Bengescu a surprins perfect spiritul acestei clase în ascensiunea ei către statutul de elită socială. Personajele ei trăiesc la oraş şi fac tot ceea ce fac în mod obişnuit cei din clasa de sus – nu sunt personajele dezrădăcinate şi inadaptabile ale sămănătoriştilor sau ale lui Cezar Petrescu –, iar oraşul este un spaţiu al normalităţii, nu excrescenţa ciudată sau dezgustătoare descrisă de tradiţionalişti. Pentru întâia oară consolidarea burgheziei şi vitalitatea oraşului ei sunt tratate din interior. Personajele Hortensiei Papadat-Bengescu cultivă luxul şi profită de toate avantajele pe care le poate oferi civilizaţia modernă şi, neavând niciun fel de griji materiale, sunt foarte departe de lupta elementară pentru existenţă, atât de evidentă în *Ion* şi în lucrările anterioare ale lui Slavici sau ale lui Agârbiceanu. Totuşi şi aceasta este o societate de nou-veniţi, de proaspăt îmbogăţiţi ai anilor postbelici, care se feresc adesea de angajamente morale şi cărora le lipsesc tradiţiile puternice. Nu sunt însă speculanţi, politicieni sau bancheri veşnic în goană după avantaje materiale. Îşi petrec mai curând timpul la baluri, dineuri sau diverse acţiuni de caritate, încercând să trăiască şi să acţioneze cu rafinament şi prin aceasta să-i impresioneze pe alţii. Cu toate că nu reuşesc, ei nu sunt nici personajele caricaturizate din piesele lui Caragiale. Contrastul dintre formă şi fond atât de izbitor în scrierile acestuia din urmă, ce duce inevitabil la ridicol, este absent la Hortensia Papadat-Bengescu, dat fiind că burghezia interbelică este dotată cu priceperea cerută de noul ei statut. Totuşi, egoismul şi amoralitatea subzistă sub pojghiţa subţire de bune maniere. **{401}**

Hortensia Papadat-Bengescu a înlocuit construcţiile masive ale lui Rebreanu cu o nouă arhitectură a romanului, compusă dintr-o succesiune de scene ce îndeplinesc în acelaşi timp varii funcţii narative. Însă această restructurare a genului cunoaşte şi limite. Cu toate că opera ei a fost adesea comparată cu cea realizată de Proust, asemănările sunt superficiale. Dacă în

romanele ei, intriga este într-adevăr subordonată analizei motivaţiilor şi stărilor de spirit, nu există totuşi nicio relaţie structurală între scrierile celor doi autori. Spre deosebire de Proust, ale cărui tehnici narative s-a construit pe baza revelaţiei spontane a vieţii lăuntrice prin memoria involuntară, Hortensia Papadat-Bengescu analizează stările mentale pe calea observaţiei şi descrierii tradiţionale. Proustianismul ei se limitează, în ultimă instanţă, la descrierea atmosferei rarefiate în care se complăcea marea burghezie, cu toată artificialitatea şi perversiunea ei, pe de o parte, şi la descoperirea dramelor secrete ce se desfăşurau sub aparenţa unui calm distins, pe de altă parte.

Camil Petrescu (1894–1957) a adus romanul românesc mai aproape de sincronizarea cu romanul francez decât reuşiseră contemporanii săi mai în vârstă, Liviu Rebreanu şi Hortensia Papadat-Bengescu, deşi nu a fost romancier prin excelenţă. Analist şi filosof, a scris poezie şi piese de teatru şi a fost cel dintâi român care a teoretizat pe marginea progreselor realizate de romanul modern. El se deosebeşte de confraţii săi romancieri şi prin faptul că a fost un arhitect metodic preocupat de structuri, în timp ce ceilalţi erau instinctual creatori. Şi-a expus ideile despre roman în numeroase eseuri, precum *Noua structură şi opera lui Marcel Proust* (1935). Cultivând o admiraţie neţărmurită pentru contribuţia lui Proust la apariţia noului roman, Camil Petrescu a fost primul scriitor român care a adoptat tehnicile proustiene. Convins că, dacă voia să supravieţuiască, romanul trebuia să-şi schimbe drastic perspectiva, Camil Petrescu şi-a construit propriul roman din perspectiva strictă a autorului, pornind de la ideea că acesta nu putea cunoaşte cu adevărat decât gândurile şi emoţiile proprii.

Eroii lui Camil Petrescu sunt intelectuali în sine, nu prin profesie ca în alte romane româneşti, sunt intelectuali de un tip special, al acelora care luptă singuri pentru a schimba ordinea socială cu ajutorul ideilor.{402} Niciun alt scriitor al vremii nu a insistat cu atâta convingere asupra rolului important deţinut de intelectual în societate. Mai târziu însă,

avea să fie deziluzionat de ipocrizia pe care o percepea peste tot în societatea contemporană şi a fost nevoit să admită, cu tristeţe, cât de puţin conta intelectualul, în ciuda cinstei şi muncii sale asidue. Camil Petrescu nu a pus însă aceste rele doar pe seama societăţii burgheze, socotind că ele provin şi dintr-o trăsătură de caracter a intelectualului, ce se refugiază în autoamăgire refuzând astfel o lume care nu îl înţelege.

Acestea sunt subiectele abordate de Camil Petrescu în cele două romane ale sale. Apariţia romanului *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război* (1930) a fost un eveniment cu totul neobişnuit în dezvoltarea romanului românesc; alegerea făcută de Petrescu de a recurge la un narator, care să vorbească la persoana întâi, a marcat nici mai mult, nici mai puţin decât începutul unei noi ere în istoria prozei româneşti. Naratorul (deci Petrescu) a dorit să folosească acest procedeu pentru a înţelege diferenţa dintre realitate şi autosugestie. Prima parte a romanului este dedicată intelectualului eliberat de toate grijile materiale, dar care rămâne robul unei lumi ce nu cunoaşte valori mai înalte. Ştefan Gheorghidiu încearcă să se scufunde în lumea protejată a filosofiei, dar devine victima iubirii pentru propria sa soţie. Aceasta îi acaparează personalitatea şi i-o distruge, iar el trăieşte obsedat de nimicuri precum talentul de dansator al rivalului său, recunoscând în acelaşi timp ca absolut ridicol chinul propriu. Partea a doua a romanului prezintă Primul Război Mondial aşa cum este el consemnat în jurnalul lui Gheorghidiu. Se repetă tema de bază din prima parte: suferinţele provocate de război îl silesc pe erou să recunoască eroarea comisă prin izolarea într-o lume a ideilor pure şi îi impun conştiinţa că se poate bizui pe propriile sale puteri. Experienţele trăite de Gheorghidiu pe câmpul de luptă în Carpaţi în timpul Primului Război Mondial îl conving că fusese împins într-un cataclism de proporţii cosmice. Departe de a se simţi erou, Gheorghidiu este copleşit de sentimentul absurdului. Are astfel revelaţia propriei sale individualităţi şi a totalei relativităţi a tuturor valorilor umane.

În *Patul lui Procust* (1933), Camil Petrescu experimentează

din nou asupra formei romanului. Într-adevăr, autorul prezintă cititorilor săi un antiroman, prin afirmarea superiorităţii „documentului” faţă de simpla ficţiune. El permite astfel protagoniştilor să se prezinte prin intermediul propriilor scrisori şi jurnale, naratorul adăugind note de subsol explicative, un procedeu ce transformă textul într-un roman despre roman, permiţând cititorului să ia parte la compunerea lui. Romanul prinde contur treptat pe măsură ce noi documente – scrisorile doamnei T şi jurnalul lui Fred Vasilescu – dezvăluie intriga şi oferă un portret al societăţii româneşti în mişcare în perioada interbelică. Camil Petrescu prezintă un alt caz de autoamăgire din partea unui intelectual sensibil. George Ladima, virtuos şi cinstit, persistă în încercarea de a crea o lume a afecţiunii şi calmului alături de Emilia, o prostituată, în ciuda dispreţului acesteia faţă de el, care nu poate trăi fără o astfel de iluzie. Povestea lui se adună din „documente”, scrisorile eroului către Emilia, pe măsură ce naratorul le citeşte.

Mulţumită operei Hortensiei Papadat-Bengescu, lui Camil Petrescu şi, mai ales, unor scriitori mai tineri, precum Anton Holban, Max Blecher, Mihail Sebastian şi Mircea Eliade, romanul românesc al anilor ’30 a ţinut pasul cu schimbările de formă apărute în Europa. Influenţaţi de marii lor contemporani – Gide, Proust şi Joyce – românii au experimentat romanul autobiografic şi psihologic şi au insistat asupra valorii individului. Mărturie a orientării lor stă atitudinea pozitivă faţă de burghezie. În locul hrăpăreţilor şi egoiştilor reprezentanţi ai lumii interlope din proza literară anterioară anilor ’30, noii romancieri au tratat burghezia ca o clasă care a introdus individualismul şi principiile libertăţii şi egalităţii în Europa, făcând astfel posibilă apariţia unei civilizaţii şi a unei literaturi preocupate de viaţa interioară şi de unicitatea fiecărui individ. Acestea au fost armele pe care le-au folosit ei înşişi pentru a combate uniformitatea şi omogenizarea unei societăţi cu precădere tehnologică.

Romanul lui Anton Holban (1902–1937) şi al lui Max Blecher (1909–1938) se aseamănă unor jurnale. Holban,

adânc pătruns de literatura franceză, şi-a ales ca modele pe Gide şi pe Proust, dar a fost, în acelaşi timp, profund influenţat de scrierile Hortensiei Papadat-Bengescu. Eroii lui, intelectuali, sunt obsedaţi de autocunoaştere prin analiza sentimentului iubirii şi al geloziei, ca de pildă în *O moarte care nu dovedeşte nimic* (1931) şi *Ioana* (1934).{403}

Ambele romane dau iniţial impresia unei autobiografii sau a unui document pur psihologic cu note consemnate pe măsura desfăşurării evenimentelor. Acţiunea se hrăneşte din ambiguităţile apărute în conştiinţa individuală în timp ce autoanaliza este în curs de desfăşurare. Holban nu a încercat să explice acţiunile eroilor săi, convins fiind că, în ultimă analiză, comportamentul uman este lipsit de motivaţie. Romanele lui Max Blecher, *Întâmplări în irealitatea imediată* (1936) şi *Inimi cicatrizate* (1937), sunt jurnalele unui om bolnav de tuberculoză. Pe măsură ce personalitatea supusă autoanalizei se dezintegrează, devine limpede că boala de care suferă eroul este de fapt o criză ontologică. Naraţiunea şi gândurile pacientului sunt disjuncte. Transcriind această dramă existenţială, Max Blecher prezintă un mozaic de fragmente descrise cu minuţie, care, luate la un loc, trimit aluziv la sensul lucrurilor.{404}

Cu *De două mii de ani* (1934), Mihail Sebastian (1907–1945) a transformat romanul într-un eseu despre locul evreului în societatea românească interbelică.{405} Sebastian recurge la rândul său la formula jurnalului pentru a consemna amintiri, gânduri şi conversaţiile naratorului. Evreu asimilat, ca şi autorul însuşi, acesta încearcă să înţeleagă, cu o detaşare remarcabilă, ce îl desparte de numeroşii săi prieteni români. Eseul lui Sebastian a fost cel mai important experiment până la vremea aceea în materie de roman tezist, în care viaţa personajelor se subordonează funcţiei lor principale de ilustrator al unor principii.

Mircea Eliade (1907–1986), unul dintre reprezentanţii de frunte ai generaţiei mai tinere, a fost filosof, critic literar, sociolog, jurnalist şi, nu mai puţin, romancier în tumultuosul deceniu intelectual al anilor ’30, Primele sale romane au fost

efectiv nişte jurnale. A adoptat cu bună ştiinţă tehnica lui Gide din *Les faux-monnayeurs,* considerând-o mijlocul cel mai autentic de a-şi consemna experienţele de viaţă. În două romane, care s-au concentrat asupra şederii sale în India, unde se dusese să studieze istoria religiilor, subiectul principal este dragostea cu puternice accente de erotism. Experienţele sale, pe care le-a împins până la limita ideologiei trăiriste, i-au oferit prilejul autocunoaşterii. În *Isabel şi apele diavolului* (1930), autorul este obsedat de aspectul demoniac al sinelui, iar în *Maitreyi* (1933), o confesiune personală, el descrie iniţierea unui tânăr european în tainele misterioasei ordini morale şi cosmice şi tentativa nereuşită de a reconcilia Orientul cu Occidentul.

Eliade a explorat de asemenea caracterul şi aspiraţiile contemporanilor săi în scrieri de proză mai obiective. Eroii din *Întoarcerea din rai* (1934) şi *Huliganii* (1935) sunt discipoli ai lui Nae Ionescu, membri ai generaţiei neliniştite, dornică să-şi pună în valoare cu orice preţ potenţialul şi îngrozită la gândul eşecului.{406} În *Huliganii,* Eliade a dus această idee până la extrem. Tinerii încearcă aici să rupă orice legătură cu vechea generaţie şi cu valorile morale care o susţineau. Eliade consideră actele lor drept o afirmare a vitalităţii şi un mijloc prin care oameni de excepţie îşi impun voinţa asupra masei indivizilor. Astfel de opere, precum cele ale lui Eliade, sunt produsul unei curioase împletiri de autohtonism şi europenism. Îndemnurile tradiţionaliste, ortodoxiste ale lui Nae Ionescu de a trăi viaţa, care au inspirat o întreagă generaţie de intelectuali, au dus în cele din urmă la o renunţare la tradiţie şi religie în favoarea individualismului şi nihilismului occidental.

12
POLITICA EXTERNĂ
1919–1940

SISTEMUL DE LA VERSAILLES

Obiectivul primordial al politicii externe a României de-a lungul întregii perioade interbelice a fost menţinerea frontierelor trasate la sfârşitul Primului Război Mondial. Toate partidele politice, cu excepţia celui comunist, au fost sprijinitori consecvenţi ai sistemului versaillez, o poziţie care a dictat alegerea aliaţilor şi a asigurat continuitate politicii externe urmărite în anii imediat anteriori declanşării războiului. Oamenii politici români priveau Franţa şi, într-o mai mică măsură Marea Britanie, drept principalii garanţi ai reglementării de pace şi se bizuiau pe ele pentru a contracara ameninţările din partea Uniunii Sovietice, Germaniei şi a statelor revizioniste mai mici, Ungaria şi Bulgaria, la adresa statu-quoului teritorial din Europa de Est. Guvernele României au căutat, de asemenea, să apere sistemul versaillez şi prin alte mijloace. Ele militau pentru securitatea colectivă şi, în consecinţă, au sprijinit eforturile menite să facă din Societatea Naţiunilor un apărător de nădejde al păcii şi stabilităţii europene, au promovat alianţele regionale, precum Mica Înţelegere şi Înţelegerea Balcanică, cu scopul de a descuraja revizionismul în Europa de Est. Asupra tuturor acestor probleme, liberalii, naţional-ţărăniştii şi chiar Carol al II-lea erau în general de acord. Toţi aceştia recunoşteau că frontierele României Mari vor fi sigure doar atâta vreme cât echilibrul politic stabilit în regiune în 1919 nu era dereglat şi, ca atare, au căutat să împiedice atât Germania, cât şi Uniunea Sovietică să câştige supremaţia în problemele regionale.

Relaţiile cu Franţa şi Marea Britanie de după Conferinţa de

Pace au luat un curs pe care puţini lideri români l-ar fi putut prevedea. În mod neaşteptat, Comisia privind reparaţiile, care fusese constituită la Versailles pentru a rezolva această complicată problemă şi care se afla sub controlul Marilor Aliaţi, nu a acordat cererilor României atenţia cuvenită. Înainte de toate, Comisia a conferit României statutul de ţară doar cu „interese limitate" şi nu a îngăduit delegaţiei române să ia parte la deliberările sale. Apoi, a stabilit valoarea pagubelor suferite de către România în timpul războiului la circa 31 miliarde lei aur şi a hotărât ca România să primească 1 la sută din reparaţiile germane şi 10,55 la sută din acelea ce urmau să fie plătite de Ungaria, Austria, Bulgaria şi Turcia. România urma deci să primească, în mare, 5,3 miliarde lei, de departe mai puţin decât pierderile pe care le suferise, potrivit propriei evaluări a Comisiei. Insulta s-a adăugat nedreptăţii atunci când Marii Aliaţi au obligat România să plătească o parte din „cota de liberare". La Conferinţa de Pace, Lloyd George sublimase că Aliaţii cheltuiseră sume enorme pentru eliberarea unui număr de popoare şi exprimase opinia că acestea din urmă ar trebui, de aceea, să contribuie financiar la acest efort. În 1924 Marii Aliaţi au fixat României o sumă de 235 140 000 franci aur, din cota totală de 1,4 miliarde franci aur.{407} Resentimentul pe care o asemenea cerere l-a stârnit în România a fost doar parţial atenuat de negocierile ulterioare. Deşi reglementarea generală a plăţilor în contul reparaţiilor, consacrată prin aşa-numitul Plan Young, în 1930, scutea România de plata oricărei părţi a acestei sume, înţelegerile internaţionale privind reparaţiile o lipseau de cele mai stringente resurse financiare. Moratoriul Hoover din 1931 şi anularea întregului sistem de reparaţii de către Conferinţa de la Lausanne din 1932 au constituit lovituri puternice date guvernului român, care contase pe aceste plăţi ca ajutor în rezolvarea gravelor sale probleme financiare în toiul crizei economice.

În ciuda răcelii generate de reparaţii şi de disputele fiscale aferente, conducătorii români au continuat să se bizuie pe Franţa pentru a contracara orice ameninţare la adresa

sistemului de la Versailles. Dar interesul politic francez faţă de România a continuat să fie lipsit de entuziasm până la sfârşitul anilor ’30, chiar dacă aceasta era membră a sistemului de alianţe sprijinit de Franţa în Europa de Est. Lipsa unui interes francez este sugerată de faptul că un tratat formal de alianţă între cele două ţări nu a fost încheiat decât la opt ani după război. Chiar şi atunci, românii au fost cei care au luat iniţiativa. Ei au propus o garantare a statu-quoului teritorial şi angajamentul fiecărei părţi de a veni în ajutorul celeilalte în cazul unui atac neprovocat. Dar guvernul francez nu era interesat într-o alianţă militară cu România, întrucât considera armata acesteia din urmă incapabilă să susţină o campanie militară serioasă. În cele din urmă, s-a realizat un compromis atunci când cele două părţi au căzut de acord ca statele lor majore să se consulte reciproc în cazul unei agresiuni. Deşi tratatul semnat la 10 iunie 1926 nu obliga Franţa să vină în ajutorul României, liderii români l-au considerat de mare valoare politică, întrucât au presupus că el exprima solida comunitate de interese dintre cele două ţări. Guvernul francez a acordat tratatului doar o mică importanţă, privindu-l ca un simplu mijloc printre multe altele de a menţine influenţa franceză în Europa de Sud-Est.{408} Reînnoit în 1936, acesta oferea puţine căi practice de materializare a semnificaţiilor şi presupunerilor.

Relaţiile politice dintre România şi Marea Britanie erau la nivel scăzut. În cea mai mare parte a perioadei interbelice aceasta din urmă n-a avut o strategie politică bine definită în Europa de Sud-Est şi abia în mai 1938 Foreign Office a luat în considerare o serie de angajamente politice şi economice faţă de România, drept răspuns la ameninţarea germană crescândă. În orice caz, guvernul britanic considera că România se află total în orbita franceză şi, ca atare, nu merită să fie cultivată. Dar interesul economic britanic în România era mare. Volumul investiţiilor făcea ca rolul Marii Britanii în dezvoltarea economiei româneşti să se înscrie imediat după cel ocupat de Germania. Petrolul reprezenta principala atracţie. Investiţiile britanice în industria petrolieră

românească depăşeau ca mărime oricare din cele făcute de vreo altă ţară străină, reprezentând mai mult de jumătate din totalul capitalului în această industrie şi o pătrime din totalul capitalului străin investit în România. Între 1929 şi 1933, Marea Britanie a importat din România mai mult petrol decât oricare altă ţară, iar în răstimpul de până la sfârşitul deceniului importurile sale au fost aproape egale cu acelea ale Germaniei. Volumul total al comerţului cu România plasa Marea Britanie pe locul al doilea (10 la sută din exporturile şi importurile româneşti) după Germania (25 la sută). Totuşi, atunci când se iau în considerare interesele mondiale ale Marii Britanii, această activitate financiară şi comercială era doar de importanţă modestă.{409}

Guvernele României, indiferent de politica lor internă şi de preferinţele ideologice, s-au orientat în repetate rânduri spre Societatea Naţiunilor pentru a menţine reglementările de la Versailles. Ele au sprijinit acele iniţiative ale Societăţii care erau menite să consolideze securitatea colectivă şi să apere graniţele naţionale existente împotriva revizuirii. Astfel, delegaţii români erau dispuşi să adere la aşa-numitul Protocol de la Geneva din 1924, care califica războiul de agresiune drept o crimă internaţională şi stabilea proceduri pentru identificarea agresorului şi pentru impunerea arbitrajului obligatoriu de către Curtea Permanentă de Justiţie Internaţională.

Ca întotdeauna precauţi în legătură cu rivalităţile naţionale, aceştia au propus un amendament privind excluderea din acest protocol a disputelor referitoare la graniţele naţionale, pentru a împiedica folosirea lui de către statele revizioniste, Ungaria şi Bulgaria, în propriile lor scopuri. În orice caz, Protocolul nu a fost aprobat din cauza disputelor intervenite între Marile Puteri. Mai târziu, guvernul român a aderat la alte înţelegeri internaţionale, precum Pactul Kellogg-Briand din 1928, care scotea în afara legii războiul ca mijloc de rezolvare a disputelor între naţiuni; Convenţia pentru definirea agresiunii, semnată la Londra, în 1933, pe care oficialii români au interpretat-o ca întărind integritatea

teritorială a ţării lor; Pactul de neagresiune şi conciliaţiune semnat la Rio de Janeiro, în 1933, care condamna războaiele de agresiune şi achiziţiile teritoriale rezultând din acestea şi impunea tuturor semnatarilor obligaţia de a-şi rezolva diferendele prin mijloace paşnice.

La Conferinţa de dezarmare desfăşurată la Geneva în anii 1932–1934 sub egida Societăţii Naţiunilor, România a sprijinit principiul general al dezarmării şi a fost de partea Franţei şi Marii Britanii, dar reprezentanţii ei au insistat ca orice formulă de reducere a armatelor şi armamentelor să fie aplicată egal tuturor statelor, ca Societatea Naţiunilor să impună cu stricteţe respectarea hotărârilor şi să se includă o prevedere referitoare la ajutorul mutual în caz de încălcări. Delegaţii români au insistat, de asemenea, ca orice înţelegere la care se va ajunge să ia în considerare resursele economice şi poziţia geografică a fiecărui semnatar, întrucât se temeau că limitele generale, arbitrare, privind mărimea armatelor şi a bugetelor militare ar putea să împiedice ţara lor să se apere. Dar opiniile României nu au avut cine ştie ce greutate. Marile Puteri au determinat cursul convorbirilor de dezarmare şi, atunci când Conferinţa s-a încheiat cu un eşec, în iunie 1934, responsabilitatea le-a aparţinut.

În acele situaţii critice, care puneau la încercare sistemul securităţii colective şi cu care se confrunta Societatea Naţiunilor la mijlocul anilor ’30, România s-a situat invariabil de partea puterilor occidentale. În 1935, reprezentanţii ei au sprijinit sancţiunile economice adoptate împotriva Italiei, în semn de protest împotriva invadării Etiopiei de către aceasta, şi au susţinut o propunere britanică iniţială de instituire a embargoului asupra tuturor exporturilor spre Italia. Dar românii au cerut membrilor Societăţii Naţiunilor să-şi manifeste solidaritatea prin cumpărarea de mărfuri din acele ţări – România în special – care vor suferi greutăţi economice în cazul în care comerţul cu Italia era întrerupt. Ca urmare a hotărârii Societăţii Naţiunilor de a cere aplicarea de sancţiuni împotriva Italiei, la 19 octombrie guvernul român a interzis toate împrumuturile şi toate operaţiunile de comerţ cu

armament şi alte materiale de război cu Italia.{410} Dar, din cauza aplicării fără tragere de inimă a sancţiunilor de către Marile Puteri, contribuţia României şi a altor ţări mici nu a avut efect asupra cursului evenimentelor. România a sprijinit Franţa şi Marea Britanie, din nou, în 1935, atunci când Germania a denunţat clauzele Tratatului de la Versailles ce limitau forţele militare germane şi, în 1936, atunci când Germania a denunţat Acordurile de la Locarno şi a reocupat Renania. Liderii politici români, din guvern şi din afara acestuia, au fost alarmaţi de aceste acte, întrucât ele puneau sub semnul întrebării înseşi bazele securităţii colective, cât şi de faptul că reacţiile şovăielnice ale Franţei şi Marii Britanii erau prea puţin liniştitoare.

Guvernele României au promovat în mod consecvent alianţele regionale ca un mijloc de a păstra reglementarea de la Versailles. Ele au avut un rol de frunte în constituirea Micii Înţelegeri şi a Înţelegerii Balcanice, prin intermediul cărora au încercat să se alieze cu Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia şi Grecia, pentru a contracara ambiţiile revizioniste ale Germaniei, Ungariei şi Bulgariei. Românii au salutat sprijinul Franţei pentru aceste alianţe, dar au respins un plan francez pentru o confederaţie danubiană avansat la semnarea Tratatului de la Trianon, ca impietând asupra suveranităţii României. De-a lungul întregii perioade interbelice, românii au fost reticenţi faţă de proiectele de federalizare patronate de către Marile Puteri, preferind ca iniţiativa diplomatică să rămână în mâinile propriilor autorităţi.

Guvernul român era dornic să includă Polonia într-o alianţă de cinci, dar conducătorii polonezi aveau preocupări speciale care excludeau un asemenea angajament. O dispută teritorială cu Cehoslovacia, în special, a împiedicat aderarea Poloniei la sistemul de alianţe est-europene. Eforturile repetate ale României de a media între cele două ţări au eşuat. Dar Polonia şi România au încheiat o alianţă între ele, dată fiind îngrijorarea cu privire la securitatea noilor lor frontiere cu Uniunea Sovietică. Guvernul cehoslovac şi-a dat aprobarea, întrucât spera ca, până la urmă, să atragă Polonia într-o

alianţă est-europeană mai largă. Cel mai important articol al tratatului româno-polon, care a fost semnat la 3 martie 1921, prevedea o apărare comună în faţa unui atac sovietic. Acest tratat a fost reînnoit în 1926 şi 1931, dar angajarea ambelor părţi nu s-a făcut cu toată inima. Polonia era interesată de realizarea unei înţelegeri cu Ungaria şi, din acest motiv, nu a recunoscut validitatea Tratatului de la Trianon, care atribuise Transilvania României, în timp ce România nu era pregătită să vină în ajutorul Poloniei dacă o asemenea acţiune era contrară propriilor sale interese.

Mica Înţelegere a fost creată din necesitatea resimţită de România, Cehoslovacia şi Iugoslavia de a-şi apăra propria lor securitate, pe măsură ce creşteau îndoielile lor privind eficienţa garanţiilor conţinute de tratatele de la Trianon şi Neuilly. Ele manifestau puţin interes pentru o federaţie danubiană. Înainte de toate, au văzut în aceasta o limitare a propriei lor independenţe, realizând, în acelaşi timp, că o asemenea federaţie, pentru a fi efectivă, trebuia să includă Austria şi Ungaria; se temeau că, acordând acestora un statut egal, ar încuraja o renaştere a dominaţiei austro-ungare asupra regiunii. Propria lor înţelegere consta în trei înţelegeri bilaterale – Iugoslavia cu Cehoslovacia (semnată la 14 august 1920), România cu Cehoslovacia (23 aprilie 1921) şi România cu Iugoslavia (7 iunie 1921), fiecare dintre acestea obligând pe semnatari să sară în apărarea propriului lor partener în cazul unui atac neprovocat din partea Ungariei. Tratatul româno-iugoslav era îndreptat, de asemenea, împotriva Bulgariei. România a continuat să facă eforturi pentru a aduce Polonia în Mica Înţelegere, dar chiar şi după ce Cehoslovacia şi Polonia au ajuns, în 1924, la un acord asupra teritoriului Teschen pe care şi-l disputau, relaţiile dintre acestea au rămas reci. Polonia era interesată în relaţii mai strânse cu cei trei aliaţi, ca o garanţie suplimentară pentru graniţa sa răsăriteană, dar Cehoslovacia nu dorea să fie atrasă într-un conflict cu Uniunea Sovietică.

Caracterul defensiv al Micii Înţelegeri a fost pus în evidenţă prin sprijinirea consecventă de către aceasta a dezarmării şi a

înţelegerilor internaţionale pentru scoaterea în afara legii a războiului ca mijloc de reglementare a diferendelor. Membrii Micii Înţelegeri, atât individual cât şi ca grup, au participat, de asemenea, la încercările făcute în anii 1928–1933 de a ajunge la o definire a agresiunii. Ei şi-au arătat hotărârea de a menţine *statu-quo*-ul, opunându-se tuturor formelor de revizuire teritorială – restaurarea Habsburgilor, Mitteleuropa şi Anschluss-ul. România şi ceilalţi membri ai Micii Înţelegeri se temeau de asemenea de încercările Marilor Puteri, chiar ale prietenilor lor apuseni, de a adopta decizii privind această regiune, fără a lua în considerare dorinţele naţiunilor din zonă. Una dintre principalele raţiuni ale creării Înţelegerii a fost în primul rând aceea de a arăta Marilor Puteri că naţiunile Europei Centrale se pot ocupa de propriile lor probleme şi că nu vor tolera să fie în continuare doar simple obiecte de târguială între alţii. Astfel, ele s-au opus Pactului de la Locarno din 1925, considerat drept o concesie a Franţei faţă de Germania, din moment ce acesta ignora frontierele Europei de Est. Reacţia lor faţă de aşa-numitul Pact al celor Patru din 1933 a fost similară.{411} Potrivit acestui proiect, avansat de către Mussolini, „cele patru puteri apusene” – Marea Britanie, Franţa, Germania şi Italia – urmau să se constituie într-un „directorat european”, în scopul de a defini „o linie politică comună” în problemele europene, inclusiv în chestiunea revizuirii tratatelor de pace. Membrii Micii Înţelegeri au pus sub semnul întrebării ideea că Marile Puteri ar putea dispune în problemele Europei de Est fără a-i consulta şi au respins net orice schimbare a frontierelor existente. Nicolae Titulescu, ministrul român de Externe şi, probabil, singura personalitate politică românească a perioadei interbelice privită în capitalele europene ca având o statură europeană, şi-a asumat din însărcinarea Consiliului Permanent al înţelegerii o misiune la Londra şi la Paris, în scopul de a convinge cele două democraţii apusene să nu facă Jocul revizionist” al Germaniei şi Italiei. Argumentele sale par să fi avut un oarecare efect, în special la Paris. În orice caz, proiectul lui Mussolini s-a născut mort, întrucât guvernul

francez, dându-şi seama de pericolele pe care acesta le prezenta pentru propria sa poziţie în Europa Centrală şi de Sud-Est, l-a respins.

În ciuda modestelor succese ocazionale, Mica Înţelegere n-a reuşit să dobândească coeziunea necesară, fie pentru o acţiune diplomatică concertată, fie pentru coordonarea intereselor economice ale membrilor săi. La întâlniri ale miniştrilor de Externe ai înţelegerii, desfăşurate în 1932 şi 1933, Titulescu şi-a exprimat îngrijorarea faţă de absenţa unor puternice legături între cei trei aliaţi şi le-a cerut colegilor săi să identifice căile pentru a facilita o acţiune comună în problemele critice aflate la ordinea zilei.{412} Drept rezultat ai unei intense activităţi desfăşurate de către Titulescu, Edvard Beneš al Cehoslovaciei şi Bogoljub Jevtić al Iugoslaviei, aşa-numitul Pact de Organizare al Micii Înţelegeri a fost elaborat şi aprobat la 16 februarie 1933. Acesta prevedea transformarea slabei alianţe existente într-o comunitate unită, având propria sa personalitate legală distinctă. El stipula că, din acel moment, fiecare tratat politic şi fiecare înţelegere economică având o semnificaţie politică, încheiate de unul dintre membrii comunităţii, trebuia să aibă aprobarea unanimă a celor trei parteneri, pentru a deveni angajant. Principala motivaţie aflată la baza Pactului a fost sentimentul crescând de nelinişte faţă de cursul pe care îl luaseră relaţiile internaţionale. Cerând ratificarea în Parlamentul român, în martie 1933, Titulescu a atras atenţia că asemenea acte privind securitatea colectivă erau cruciale într-un moment de instabilitate internaţională. Dar Pactul nu a avut efect asupra cursului relaţiilor internaţionale şi nu a dus la o sporire apreciabilă a cooperării între semnatari.

Pactul nu a îmbunătăţit nici şansele economice ale celor trei aliaţi. Susţinătorii lui sperau că prevederile referitoare la coordonarea economiilor lor vor duce, până la urmă, la o uniune economică a Europei Centrale. Dar obstacolele formidabile din calea cooperării economice nu au putut fi depăşite. La rădăcina problemei se aflau interesele divergente ale Cehoslovaciei industrializate, pe de o parte, şi ale

României şi Iugoslaviei, ţări încă în mare măsură agrare, pe de altă parte. Cele trei ţări tindeau să rămână izolate una de alta în domeniul economiilor lor naţionale şi au realizat doar mici progrese în extinderea comerţului dintre ele. Cehoslovacia şi Iugoslavia reprezentau doar o mică parte din comerţul exterior al României. Cehoslovacia trimitea bunuri manufacturate în România, dar, datorită puternicei opoziţii a celor implicaţi în agricultura cehă, pieţele cehoslovace erau în general închise produselor agricole româneşti. Comerţul dintre România şi Iugoslavia era neglijabil, dintr-un motiv exact opus: economiile lor erau asemănătoare şi se aflau chiar în concurenţă pentru pieţe străine. Întrucât, la sfârşitul anilor ’30, activitatea diplomatică şi economică a Germaniei în regiune s-a intensificat, comerţul celor trei ţări s-a orientat în acea direcţie.

Înţelegerea Balcanică a reprezentat o extindere în Europa de Sud-Est a principiilor securităţii regionale întruchipate în Mica Înţelegere. Tratatul ce stabilea alianţa, semnat de reprezentanţii României, Iugoslaviei, Greciei şi Turciei, la 9 februarie 1934, declara că aceasta era pur defensivă; ea era însă clar îndreptată împotriva Bulgariei, principalul stat revizionist din regiune. Înţelegerea Balcanică asigura cooperarea politică permanentă a membrilor ei, dar, ca şi Mica Înţelegere, nu a reuşit să creeze un front unit în privinţa problemelor internaţionale vitale.

Toate eforturile depuse de către guvernele României ce s-au succedat în anii ’20 şi ’30 de a asigura inviolabilitatea noilor frontiere ale ţării, la nord şi la est, s-au dovedit, până la urmă, lipsite de succes. Ele nu au putut domoli diferendele dintre ea şi cei doi principali vecini revizionişti ai săi – Ungaria şi Uniunea Sovietică – niciunul dintre aceştia neputându-se consola cu pierderea teritorială suferită la sfârşitul războiului.

Problema Transilvaniei stătea în calea oricărei apropieri semnificative între Ungaria şi România. Guvernele ungare ce au urmat unul după altul în întreaga perioadă interbelică nu au încetat să spere în redobândirea teritoriului pe care ele îl considerau ca parte integrantă a Ungariei istorice, după cum

niciun guvern român nu se gândea nici la cea mai mică concesie care i-ar fi putut diminua suveranitatea asupra provinciei. Tipică pentru disputele celor două ţări în anii ’20 a fost cea prilejuită de protestul a peste 500 de proprietari de pământ unguri din Transilvania, împotriva exproprierii moşiilor lor, în virtutea prevederilor reformei agrare din România. Dându-li-se dreptul prin Tratatul de la Trianon să opteze fie pentru cetăţenia română, fie pentru cea ungară, ei au ales-o pe cea de-a doua şi, sprijiniţi de guvernul ungar, au argumentat că exproprierea constituia o încălcare a tratatului de pace. Cazul a fost audiat de diverse foruri internaţionale, printre care şi Consiliul Societăţii Naţiunilor, în 1923, până când, la Conferinţa de la Haga cu privire la reparaţii, în 1930, problema a fost în sfârşit rezolvată, în mare măsură spre satisfacţia României.{413}

Mărul discordiei între România şi Uniunea Sovietică era Basarabia. Reîncorporarea ei în România în 1918 precipitase ruperea relaţiilor şi va rămâne principalul obstacol în calea reluării acestora până în anul 1934. Cele două părţi au purtat, intermitent, negocieri până în 1924, când discuţiile de la Viena, între delegaţia română şi cea sovietică, au eşuat. Niciuna dintre părţi nu s-a arătat dispusă să reia dialogul până în 1929, când România a aderat la protocolul de la Moscova, un instrument propus de către Uniunea Sovietică pentru punerea în aplicare anticipată a Pactului Kellogg-Briand. Polonia a jucat rolul de mediator pentru ca România să obţină invitaţia de a trimite o delegaţie la Moscova la semnarea actului la 9 februarie. Guvernul român era clar interesat să dobândească recunoaşterea de către sovietici a noului statut al Basarabiei, dar oficialităţile sovietice insistau că semnarea Protocolului, prin care ambele ţări renunţau la război ca mijloc de rezolvare a disputelor, nu însemna o schimbare a politicii sovietice.{414}

Reluarea unor contacte directe la Moscova nu a dus imediat la noi negocieri, întrucât ambele părţi se păstrau pe poziţiile lor iniţiale privind Basarabia. Maniu, prim-ministrul român, condiţiona existenţa unor relaţii normale de recunoaştere de

către Uniunea Sovietică a Nistrului drept graniţă între cele două ţări; Maksim Litvinov, ministrul sovietic de Externe, respinsese tot atât de ferm o asemenea condiţionare. Lipsa unui comerţ semnificativ între cele două ţări a făcut să nu existe un stimulent economic pentru o înţelegere. Presiuni din alte părţi au făcut ca, în cele din urmă, ambele părţi să-şi atenueze intransigenţa lor. În 1931 Franţa şi Polonia – ţări pe care România le considera cei mai importanţi aliaţi ai săi – şi-au exprimat disponibilitatea de a negocia tratate cu Uniunea Sovietică şi au cerut României să facă acelaşi lucru. Dar discuţiile între delegaţia română şi cea sovietică, desfăşurate la Riga, în ianuarie 1932, au eşuat încă o dată din cauza problemei Basarabiei. Polonia, care condiţionase iniţial propria sa înţelegere cu Uniunea Sovietică de rezultatul întâlnirii de la Riga, a hotărât cu toate acestea să semneze un pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică, la 25 iulie 1933, iar Franţa avertiza că nu poate amâna la infinit normalizarea propriilor sale relaţii cu Uniunea Sovietică.

Convorbirile româno-sovietice s-au reluat în septembrie 1932 la Geneva, în scurt timp s-a căzut de acord asupra unui proiect de tratat, dar guvernul român a obiectat în privinţa exprimării ambigue privind „disputa existentă”, adică Basarabia. Ezitările sale reflectau serioasele deosebiri de vederi din cadrul Cabinetului şi din rândul oamenilor politici în general în legătură cu cât de departe putea merge apropierea de Uniunea Sovietică. Chiar acei politicieni care sprijineau o normalizare a relaţiilor refuzau să cedeze în problema Basarabiei. Nicolae Titulescu, care în 1932 era ministru în Marea Britanie şi reprezentantul permanent al ţării sale la Societatea Naţiunilor, era dornic să includă Uniunea Sovietică într-un sistem general de securitate colectivă în Europa de Est. El era, de asemenea, favorabil unui pact de neagresiune între România şi Uniunea Sovietică, dar îl condiţiona de recunoaşterea de către aceasta din urmă a Basarabiei ca teritoriu românesc. Întrucât o asemenea garanţie nu s-a ivit, guvernul român a respins în mod formal tratatul negociat la Geneva.

Cu toate acestea, contactele dintre cele două ţări au devenit mai frecvente. Semnarea, la 3 iulie 1933, a Convenţiei de la Londra privind definirea agresorului în disputele internaţionale a plasat România şi Uniunea Sovietică de aceeaşi parte. Ea a adus o îmbunătăţire a relaţiilor, întrucât un număr de oameni politici români au interpretat aderarea Uniunii Sovietice la această convenţie drept o tacită recunoaştere a apartenenţei Basarabiei la România. La rândul ei, Mica Înţelegere a încurajat o apropiere, adoptând, în ianuarie 1934, o rezoluţie ce sugera că a venit în sfârşit vremea stabilirii de relaţii diplomatice între cele trei ţări ale alianţei şi Uniunea Sovietică. Cehoslovacia a exercitat o presiune specială asupra României. Edvard Beneš, ministrul de Externe, considera că o înţelegere între România şi Uniunea Sovietică era esenţială dacă un pact de securitate europeană ar fi devenit vreodată realitate. Exemplul Franţei, căutând să ajungă la un pact cu Uniunea Sovietică, pentru a menţine statu-quoul internaţional, a reprezentat un puternic impuls pentru mulţi români, precum Titulescu, care se bizuiau pe Franţa ca principalul garant al sistemului de la Versailles, pentru a urmări o înţelegere similară cu Uniunea Sovietică. La 9 iunie 1934, la Geneva, sub auspiciile Micii Înţelegeri, Litvinov, Beneš şi Titulescu au făcut schimb de scrisori prin care se stabileau relaţii diplomatice normale. Nu s-a făcut nicio referire anume la Basarabia.

Guvernului român îi lipsea încă garantarea frontierei răsăritene a ţării, care făcuse principalul obiectiv al negocierilor sale cu Uniunea Sovietică. Beneficiind de aportul lui Titulescu, devenit ministru de Externe, guvernul român a căutat să încheie un pact de asistenţă mutuală cu Uniunea Sovietică, pact ce s-ar fi înscris într-o reţea de asemenea înţelegeri în Estul Europei. Semnarea unor tratate de asistenţă mutuală cu Uniunea Sovietică de către Franţa şi Cehoslovacia, în mai 1935, a stimulat interesul României pentru o înţelegere similară. Respectivele tratate au sporit importanţa strategică a României. Din cauza ostilităţii Poloniei atât faţă de Cehoslovacia, cât şi faţă de Uniunea Sovietică, era îndoielnic

că aceasta va permite trupelor sovietice să traverseze teritoriul său pentru a veni în ajutorul Cehoslovaciei. Astfel, dacă se dorea ca pactul cehoslovaco-sovietic să aibă vreo semnificaţie, trebuia să se asigure coridorul de trecere prin România. În eforturile lui Titulescu de a încheia un pact cu Uniunea Sovietică exista o anumită notă de urgenţă, întrucât el era sigur că, până la urmă, Hitler şi Stalin aveau să lase de o parte deosebirile lor ideologice şi să ajungă la o înţelegere, şi în acest caz un tratat de asistenţă mutuală cu România nu ar mai fi avut niciun fel de valoare pentru Uniunea Sovietică.

După îndelungate negocieri, Titulescu şi Litvinov au căzut de acord asupra liniilor generale ale unui tratat. Asemenea tratatelor Franţei şi Cehoslovaciei cu Uniunea Sovietică, acesta prevedea acordarea de ajutor mutual în cadrul Societăţii Naţiunilor dar, spre deosebire de primele două, era îndreptat împotriva oricărui agresor, nu doar împotriva Germaniei. Totuşi, cele două părţi stipulau că îşi vor cere îndeplinirea obligaţiilor numai dacă Franţa va intra în acţiune. La 21 iulie 1936, la Montreux, Titulescu şi Litvinov au parafat înţelegerea, articol cu articol, semnarea formală fiind amânată pentru septembrie 1936. Dar la 29 august, Titulescu, ale cărui eforturi de apropiere de Uniunea Sovietică îi făcuseră duşmani puternici din partea dreptei, şi ale cărui ambiţii şi succese internaţionale îi atrăseseră animozitatea Regelui, a fost pe neaşteptate scos din funcţie sub pretextul unei remanieri guvernamentale.{415} Guvernul sovietic a interpretat demiterea lui Titulescu drept un semn al schimbării cursului politicii externe şi, în consecinţă, a declarat înţelegerea de la 21 iulie drept nulă şi neavenită.{416} În situaţia internaţională deteriorată de la sfârşitul anilor ’30, niciuna dintre părţi nu a făcut vreo încercare serioasă de reactualizare a problemei tratatului.

GERMANIA

Demiterea lui Titulescu din calitatea de ministru de Externe

a fost simbolică pentru schimbarea subtilă a politicii externe a României în favoarea Germaniei. Obiectivul general a rămas acelaşi – securitatea –, dar acum Regele Carol, şi nu numai el, considera că este necesar să lărgească baza de sprijin pentru integritatea teritorială a ţării lor. Regele şi majoritatea politicienilor şi intelectualilor români ar fi preferat să continue tradiţionala alianţă cu Franţa şi Marea Britanie. Relaţia cu Franţa nu era doar politică; ea se întemeia pe faptul că românii erau conştienţi de existenţa comunităţii generale de interese între cele două ţări, de înţelegere şi chiar de afecţiune mutuală, sentimente totalmente absente în contactele cu Germania. Dar eşecul Franţei şi Marii Britanii în a se opune asaltului Germaniei împotriva sistemului de la Versailles i-a determinat chiar şi pe cei mai înverşunaţi simpatizanţi ai Occidentului să reconsidere sistemul de alianţe pe care îl construiseră de la sfârşitul războiului încoace. Relaţia incertă cu Uniunea Sovietică a sporit temerea cu care aceştia reexaminau politica lor externă. Atât suporterii cât şi oponenţii lui Carol aveau o teamă aproape iraţională de Uniunea Sovietică. Pentru ei, aceasta era inamicul ereditar, totdeauna prezent, totdeauna o ameninţare pentru existenţa ţării. La mijlocul anilor ’30, Germania nu părea atât de periculoasă.

Până în acest moment, relaţiile României cu Germania nu trecuseră dincolo de aspectele diplomatice uzuale. Războiul, în special rigorile ocupaţiei, au reprezentat o ruptură bruscă în tradiţiile anterioare anului 1914, de respect pentru puterea economică şi militară a Germaniei şi de apreciere a realizărilor ei culturale, iar opinia românească nu a mai revenit de fapt niciodată la aceste sentimente. Criza economică mondială a dus la relaţii economice ceva mai strânse, dar conducătorii români, inclusiv Carol, se temeau de pătrunderea germană în economia ţării. Din punct de vedere politic, România continua să fie un stâlp al sistemului de securitate colectivă în Europa de Est, patronat de Franţa, căruia Germania i se opunea.

Ministerul de Externe german recunoştea cât de

nepromiţător era terenul de la Bucureşti. El l-a avertizat pe noul ministru în România, Wilhelm Fabricius, în aprilie 1936, că nu se putea aştepta să câştige decât foarte puţin din punct de vedere politic şi că va trebui, în schimb, să se concentreze asupra îmbunătăţirii relaţiilor economice între cele două ţări.

Un impediment major pentru strânse legături economice şi politice cu Germania l-a constituit intervenţia oficialităţilor partidului nazist în treburile politice interne ale României, fapt care l-a pus pe Carol în gardă. Încă din 1935, Oficiul de politică externă al partidului nazist a început să cultive relaţii cu Octavian Goga şi cu A. C. Cuza şi i-a contactat pe Alexandru Vaida şi pe Gheorghe Brătianu, cu obiectivul imediat de a-l scoate pe Titulescu din funcţia de ministru de Externe şi de a-i uni pe adepţii lui Goga cu Garda de Fier. Ministerul de Externe şi Fabricius, totuşi, s-au opus unor astfel de acţiuni contraproductive. Decât să rişte să jignească sensibilităţi naţionale, au preferat ca mai strânsele relaţii politice să se nască în mod „firesc" din contacte mai intense în plan comercial şi financiar.{417} Ambele procese au avut loc, dar în ordine inversă. Rezistenţa lui Carol faţă de pătrunderea economică germană a slăbit treptat, pe măsură ce dependenţa politică de Germania creştea, ca ecou la schimbările cruciale intervenite în relaţiile internaţionale.

Politica externă a României, aşa cum era ea formulată de către Carol şi primul-ministru Tătărescu, era marcată de eforturi susţinute pentru întărirea apărării ţării împotriva crescândei presiuni germane. Ei s-au străduit să consolideze blocul statelor neutre din Europa de Est, ca mijloc de menţinere a unor relaţii bune atât cu Germania, cât şi cu Uniunea Sovietică, dar aveau grijă ca nu cumva să o ofenseze pe cea dintâi. Dificultăţile unei asemenea acţiuni de echilibrare se vădeau în eforturile guvernului, pe de o parte, de a consolida alianţa militară cu Polonia, orientată împotriva Uniunii Sovietice, şi, pe de altă parte, de a evita slăbirea relaţiilor cu Mica Înţelegere, în special cu Cehoslovacia, care încerca să stabilească relaţii mai strânse cu Uniunea Sovietică. Când Jozef Beck, ministrul de Externe polonez, a vizitat

Bucureştiul, în aprilie 1937, el a propus ca România să creeze o nouă antantă cu Iugoslavia, Ungaria şi Bulgaria, care să acţioneze în comun cu Germania. Avantajul pentru România, sugera el, ar fi fost consimţământul lui Hitler de a modera pretenţiile teritoriale ale Ungariei în privinţa Transilvaniei. Ministrul român de Externe, Victor Antonescu, era favorabil acestui plan, însă Carol şi Tătărescu ezitau să pericliteze legăturile tradiţionale ale României cu Cehoslovacia şi, mai presus de toate, cu Franţa, printr-o astfel de schimbare radicală. În orice caz, ei doreau să-şi păstreze libertatea de acţiune.

Criza sudetă din primăvara şi vara anului 1938 a micşorat posibilităţile de alegere ale liderilor români. Carol şi miniştrii săi din nou-proclamata dictatură regală erau acum mai dornici ca oricând să nu ofenseze Germania. Problema imediată, aşa cum o vedeau ei, era dacă să vină în ajutorul Cehoslovaciei. Convinşi că iniţiativa în relaţiile internaţionale trecuse în mâna germanilor, ei au decis că orice acţiune întreprinsă în absenţa conducerii efective a Franţei n-ar face decât să pericliteze integritatea teritorială a propriei lor ţări. În consecinţă, la o întâlnire a miniştrilor de Externe ai Micii Înţelegeri, la 4–5 mai, românii, alături de iugoslavi, n-au acţionat în niciun fel în sprijinul aliatului lor. Cu toate acestea, o săptămână mai târziu, în cadrul Societăţii Naţiunilor, la Geneva, ministrul de Externe român, Nicolae Petrescu-Comnen, a fost de acord cu omologul său francez, Georges Bonnet, că manifestarea agresivă a Germaniei constituia o gravă ameninţare la adresa securităţii tuturor vecinilor acesteia. În acelaşi timp, Petrescu-Comnen nu avea niciun dubiu cu privire la intenţia Germaniei de a dobândi controlul asupra materiilor prime ale României. Dar el s-a opus trecerii Armatei Sovietice prin România pentru a veni în ajutorul Cehoslovaciei, de frică să nu provoace Germania şi să transforme ţara sa într-un câmp de bătălie. În acelaşi timp, Carol l-a informat pe Beneš, ajuns preşedinte al Cehoslovaciei, că România nu-şi putea permite să fie implicată într-un conflict între Germania şi Cehoslovacia. În plus, nici el, nici

alţi conducători români nu s-au gândit în mod serios să-şi unească forţele cu Uniunea Sovietică. Mai curând, ei continuau să spere că Franţa va ieşi din „inerţia” ei şi totodată se orientau din ce în ce mai mult către Marea Britanie, pentru a contracara ambiţiile germane de supremaţie pe continent.

În timp ce criza Sudeţilor se adâncea, oficialităţile române s-au menţinut ferm pe poziţia de a nu accepta trupe sovietice pe pământ românesc. Dar au fost de acord să închidă ochii faţă de survolările avioanelor sovietice, o formulă pe care guvernul sovietic a declarat-o inacceptabilă. La 27 septembrie 1938, cu două zile înainte de semnarea Acordului de la München, Petrescu-Comnen l-a informat pe Fabricius că România nu dorea niciun fel de conflict cu Germania şi că va face tot ce-i va sta în putinţă să rămână neutră. Ministrul de Externe român şi-a dat, de asemenea, osteneala să sublinieze că România nu era legată prin pactul Micii Înţelegeri să intervină de partea Cehoslovaciei decât în cazul unui atac din partea Ungariei.

La Bucureşti, Acordul de la München, din 29 septembrie, confirma părerea, împărtăşită de un spectru larg al opiniei publice, de la Carol la Maniu şi Constantin Brătianu, că deveniseră imperativ necesare relaţii mai strânse cu Germania, pentru a asigura frontierele ţării împotriva revizionismului ungar şi sovietic.{418} Dar nu s-a procedat la o intrare pripită în tabăra germană. Carol mai spera că Marea Britanie va deveni cumva o contrapondere a Germaniei în Europa de Sud-Est. El nutrea un mare respect faţă de puterea economică a Marii Britanii şi credea că aceasta va ieşi până la urmă învingătoare în orice nou război. La mijlocul lui noiembrie, el va vizita Londra şi Parisul, cu scopul de a obţine un angajament oarecare că poziţia independentă a României împotriva Germaniei va fi sprijinită, dar a părăsit aceste două capitale fără a fi obţinut ceva concret. Atitudinea guvernului britanic a fost în special dezamăgitoare. Primul-ministru, Chamberlain, a fost de acord să trimită o delegaţie comercială la Bucureşti, dar a fost evaziv în problema unor achiziţionări britanice sporite de petrol şi grâu românesc şi în aceea a unor

credite care să dea posibilitatea României să cumpere echipament militar britanic. Acesta a sugerat chiar că „forţele naturale” i-ar putea da Germaniei o preponderenţă în economia Europei de Sud-Est.{419}

Slabele rezultate ale eforturilor sale la Londra şi la Paris l-au convins pe Carol să-şi abandoneze rezervele de a-l întâlni pe Hitler şi, la 24 noiembrie, cei doi au avut o lungă convorbire la Berghof. Carol dorea să obţină din partea lui Hitler promisiunea sprijinului Germaniei împotriva pretenţiilor teritoriale sovietice şi ungare privind România. El şi-a asigurat gazda că România era antirusă şi că el nu va permite niciodată trupelor sovietice să traverseze teritoriul românesc şi l-a întrebat tranşant ce poziţie va adopta Germania în eventualitatea unui război între România şi Ungaria. Răspunsul lui Hitler nu a fost deloc liniştitor. A vorbit puţin despre Uniunea Sovietică şi a apreciat că un conflict româno-ungar nu era de interes direct pentru Germania şi, în consecinţă, nu ar cere intervenţia ei.

Principala preocupare a lui Carol pe planul relaţiilor externe în lunile următoare întâlnirii sale cu Hitler a fost aceea de a evita o angajare faţă de oricare grup de putere. Pentru a realiza această delicată acţiune, l-a adus pe Grigore Gafencu (1892–1957), unul dintre liderii Partidului Naţional-Ţărănesc şi un proocidental, ca ministru de Externe. Gafencu a încercat să adapteze alianţele la care România era parte la noile împrejurări, dar fără succes. Cea mai dezamăgitoare pentru el a fost incapacitatea sa de a-l convinge pe Beck să reziste altor avansuri germane sau să coopereze cu Înţelegerea Balcanică. Gafencu s-a orientat, de asemenea, spre Occident în căutarea de garanţii pentru securitatea României. Dezmembrarea Cehoslovaciei de către Hitler, în martie 1939, care a provocat o înăsprire a poziţiei puterilor occidentale faţă de Germania, îi oferea o nouă speranţă de succes.

Din primăvara anului 1939 până la încheierea Pactului germano-sovietic din 23 august 1939, România s-a aflat sub presiunea crescândă a Germaniei, care îi cerea să extindă legăturile economice între cele două ţări şi să evite angrenarea

în orice bloc de securitate ostil Germaniei. Asemenea cereri nu erau incompatibile cu propria politică a lui Carol, aşa cum era ea prezentată în memorandumul lui Gafencu privind politica externă, din 15 aprilie 1939. În acesta, ministrul de Externe cerea ca România să-şi menţină o poziţie neutră între Germania şi puterile occidentale, dar să caute garanţii pentru securitatea sa din partea ambelor. El a recunoscut ameninţarea pe care atât Germania, cât şi Uniunea Sovietică o reprezentau pentru integritatea teritorială şi independenţa ţării şi a exprimat speranţa să le aţâţe una împotriva alteia. Dar, dacă era de făcut o alegere, el prefera în mod clar Germania Uniunii Sovietice şi recomanda să nu fie întreprinsă nicio acţiune în domeniul relaţiilor internaţionale care ar fi provocat Germania. Ura puternică a lui Hitler faţă de bolşevism a împiedicat astfel aderarea României la orice sistem de alianţă în care Uniunea Sovietică ar fi fost parte.

O măsură a influenţei crescânde a Germaniei în România şi, în general, în Europa de Sud-Est a fost Tratatul economic încheiat între cele două ţări la 23 martie 1939. Valabil pe cinci ani, acesta prevedea o strânsă conectare a economiilor celor două ţări, prin coordonarea planificării şi crearea de companii mixte. Ambele părţi au căzut de acord ca planul lor economic comun să acorde o atenţie specială necesităţilor şi posibilităţilor României, Germania angajându-se să furnizeze capital şi bunuri industriale pentru întărirea economiei româneşti. Principala sarcină a companiilor mixte era astfel aceea de a dezvolta resursele minerale ale României – cupru, crom, mangan şi, în special, petrol. Până acum, petrolul jucase doar un rol secundar în comerţul Germaniei cu România, datorită dificultăţilor de transportare a acestuia în Germania şi datorită preţului său, care era superior celui de pe piaţa mondială. Sporirea interesului german pentru petrolul românesc era legată de pregătirile pentru război şi de necesitatea de a dobândi independenţă faţă de livrările de dincolo de Ocean, care ar fi putut fi întrerupte de o blocadă britanică. Pentru aceleaşi raţiuni, Germania dorea să se asigure de regularitatea furnizărilor de produse agricole

româneşti. România înţelegea şi ea să beneficieze de pe urma tratatului, în afară de ajutorul dat dezvoltării economiei sale, ea găsea în Germania un furnizor de echipament militar modern şi un cumpărător de nădejde al unor mari cantităţi de grâne, la un preţ mai bun decât ar fi plătit oricine altcineva. Ca document economic, tratatul a fost în general salutat de către politicienii şi economiştii români, deşi câţiva, asemenea lui Virgil Madgearu, au exprimat temerea că s-ar ajunge la „colonizarea" economiei României. Dar hotărârea lui Carol de a semna tratatul s-a bazat mai puţin pe considerente economice, cât mai ales pe o recunoscută necesitate de a linişti Germania şi de a câştiga timp pentru a realiza acorduri cu Marea Britanie şi Franţa.

După ocuparea de către Germania a ceea ce mai rămăsese din Cehoslovacia, la 15 martie 1939, Marea Britanie şi Franţa au devenit mai active în încercarea de a bloca expansiunea germană în Europa de Est. Atenţia lor era îndreptată spre Polonia, care părea să fie următoarea victimă a lui Hitler, şi ceva mai puţin presant spre România. Noul ministru român în Marea Britanie, Viorel Tilea, a căutat să convingă Foreign Office-ul asupra necesităţii unui ajutor britanic imediat pentru ţara sa, informând, la două zile după intrarea trupelor germane în Praga, că Germania dăduse României un ultimatum sub forma unor cereri economice drastice. Cu toate că de fapt nu a existat niciun ultimatum – Tilea făcuse pur şi simplu exces de zel în îndeplinirea misiunii pe care o primise din partea lui Carol, de a face tot ceea ce era posibil pentru a obţine sprijinul britanic pentru neutralitatea României – diplomaţii britanici la Bucureşti au avertizat că această acţiune era imperativă, întrucât România nu putea continua să reziste de una singură presiunii germane.{420}

La început, Chamberlain şi ministrul de Externe, Halifax, au propus un bloc de patru puteri, compus din Marea Britanie, Franţa, Polonia şi Uniunea Sovietică, pentru a se opune agresiunii în Europa de Est şi a întări astfel rezistenţa României faţă de Germania. Dar nici Polonia, nici România nu doreau să se asocieze cu Uniunea Sovietică. Halifax n-a reuşit

să convingă vreuna din aceste ţări să vină în ajutorul celeilalte în cazul în care era atacată, chiar dacă Marea Britanie şi Franţa se alăturau eforturilor lor. În cele din urmă, la 31 martie, guvernele Marii Britanii şi Franţei, considerând că Polonia se află în faţa unui pericol iminent, s-au angajat ele însele să apere independenţa Poloniei împotriva oricărei agresiuni. Între timp, guvernul român căuta să obţină garanţii similare pentru el însuşi. În ultima parte a lunii martie, s-a cerut insistent Marii Britanii şi Franţei să anunţe în mod public că ele nu vor mai tolera pe viitor schimbări de frontieră în Europa de Est şi că vor veni în ajutorul oricărei ţări angajate în apărarea independenţei sale. Dar guvernul român cerea ca o asemenea garanţie să apară drept un act spontan, nu ca unul solicitat de România, de teamă ca nu cumva Germania să fie provocată pe această cale şi să recurgă la represalii drastice. La 13 aprilie, după negocieri complicate, Marea Britanie şi Franţa au promis României tot ajutorul posibil pentru a rezista oricărei ameninţări la adresa independenţei sale. În ciuda caracterului limitat al garanţiilor britanice şi franceze – ele s-au referit la independenţa României, nu la integritatea ei teritorială – cercurile politice de la Bucureşti le-au salutat ca un semn că puterile occidentale abandonaseră, în sfârşit, politica conciliatoristă. Garanţia pentru România a fost consolidată de înţelegerea anglo-turcă din 12 mai, prin care cele două ţări promiteau să se sprijine reciproc în cazul unui război sau al unei agresiuni în regiunea Mediteranei. Articolul 3 prevedea că Turcia va sprijini Marea Britanie şi Franţa dacă acestea veneau în ajutorul României.

De-a lungul întregii veri a anului 1939, politica externă a României a continuat să urmărească menţinerea echilibrului între cele două principale ameninţări la adresa securităţii sale – Germania şi Uniunea Sovietică, în afara cultivării puterilor occidentale, Gafencu a căutat să activizeze Înţelegerea Balcanică. În iunie, în convorbiri purtate la Ankara cu lideri turci, a promovat ideea unei strânse cooperări militare între Turcia şi Polonia. Dar el a manifestat circumspecţie, refuzând

să se alăture Turciei şi Uniunii Sovietice într-un pact al Mării Negre, pe motiv că o asemenea acţiune ar fi înclinat prea mult România spre una din părţi şi ar fi ofensat Germania. Carol a adoptat aceeaşi poziţie în cursul vizitei sale la Ankara la 11 august. Era convins că, în Silezia, concentrarea militară era îndreptată nu împotriva Poloniei, ci a României, cu scopul de a câştiga controlul asupra câmpurilor sale petrolifere. Acesta şi oficialităţile turce au căzut de acord asupra faptului că atitudinea Marii Britanii şi a Franţei reprezenta „factorul esenţial" în capacitatea lor de a rezista şi au hotărât să ceară imediat celor două ţări să-şi onoreze garanţiile în caz de agresiune. Carol a refuzat însă să ia în considerare un pact de securitate cu Uniunea Sovietică, date fiind suspiciunile sale privind intenţiile acesteia din urmă cu privire la Basarabia şi temerile privind o reacţie a Germaniei.{421}

Pactul de neagresiune dintre Germania şi Uniunea Sovietică. Încheiat la 23 august, a fost un şoc pentru liderii români, întrucât aceştia îşi bazaseră politica lor externă pe ostilitatea adânc înrădăcinată dintre nazism şi comunism. Se simţeau acum în mai mare primejdie decât oricând înainte şi, deşi nu au cunoscut detaliile protocolului secret, prin care Germania recunoştea Uniunii Sovietice un interes special în privinţa Basarabiei, existenţa însăşi a tratatului năruise strategia lor de politică de echilibru între cele două puteri. O expresie a disperării guvernului român au fost: oferta făcută Ungariei, la 24 august, pentru încheierea unui pact de neagresiune, propunere care a fost imediat respinsă; nota adresată Poloniei, la 25 august, prin care România preciza că, dacă va izbucni un război între aceasta şi Germania, România va rămâne neutră; asigurările date de către Gafencu ministrului german, la 27 august, potrivit cărora cultivarea unor puternice legături cu Germania va fi obiectivul cel mai important al viitoarei politici a României şi că livrările de petrol, grâne şi alte materii prime vor continua chiar dacă războiul va izbucni. Carol şi miniştrii săi acceptaseră astfel evidenţa: politica externă a anilor '20 şi a începutului anilor '30, care se bazase pe un sistem de alianţe ce se

întrepătrundeau, sprijinit de Franţa, şi pe aderarea la înţelegerile internaţionale, promovând securitatea colectivă, nu mai putea apăra frontierele României.

În cursul lunii în care Polonia a fost cotropită de trupele germane şi de trupele sovietice, România a rămas neutră. Carol a proclamat formal neutralitatea la 6 septembrie. Când trupele sovietice au invadat Polonia, la 17 septembrie, guvernul polonez nu a cerut ajutor României, aşa cum se prevedea în tratatul din 1921, întrucât era evident că România nu-şi putea îndeplini obligaţiile sale.

Liderii români erau acum convinşi că cel mai mare pericol pentru integritatea teritorială a ţării lor venea din partea Uniunii Sovietice. O declaraţie de neutralitate trimisă guvernului sovietic, la 21 septembrie, n-a reuşit să-i atenueze îngrijorarea cu privire la viitorul Basarabiei şi guvernul român a apelat la Marea Britanie pentru a face ca garanţiile acesteia în caz de agresiune să includă şi Uniunea Sovietică. Dar Cabinetul de război britanic a respins ideea, la 29 septembrie, pe motiv că o asemenea acţiune s-ar putea să nu aibă efect şi că ar putea extinde războiul, atrăgând Marea Britanie şi Uniunea Sovietică într-un conflict. Diplomaţii sovietici au ridicat pentru prima dată în mod oficial chestiunea Basarabiei la 5 decembrie, când un adjunct al ministrului de Externe a menţionat, într-o convorbire cu ambasadorul francez la Moscova, că Odessa devenise „un port mort", pentru că fusese lipsit de hinterlandul său agricol, Basarabia. Când, la începutul lui decembrie, Gafencu l-a întrebat pe ministrul german care era poziţia guvernului său în această problemă, răspunsul a fost că, dacă războiul pe frontul de vest devenea „mai dificil", Germania va fi incapabilă să împiedice Uniunea Sovietică să-şi realizeze „anumite planuri".{422} Dar Uniunea Sovietică a amânat acţiunea privind Basarabia din cauza războiului cu Finlanda şi a unei atitudini de expectativă faţă de evenimentele din Vest. În cele din urmă, în primăvara anului 1940, după încheierea păcii cu Finlanda, guvernul sovietic a declarat Basarabia o „chestiune nerezolvată" şi, acuzând România de provocarea unor incidente de frontieră, a

început să concentreze trupe de-a lungul Nistrului.

Evenimentele de pe frontul de Vest din primăvara anului 1940 au determinat o schimbare drastică în politica externă a României. Victoriile germane din Ţările de Jos şi din nordul Franţei, din luna mai, l-au convins pe Carol că din acel moment cauza aliată era pierdută şi, la 29 mai, a ajuns la concluzia că mai rămânea doar un singur curs de acţiune, şi anume să se bizuie pe Germania în vederea protejării integrităţii teritoriale a ţării. Tătărescu, prim-ministru de la 24 noiembrie 1939, era de acord, însă Gafencu, care se pronunţa în favoarea continuării unei politici de neutralitate, a demisionat, locul fiindu-i luat de către economistul progerman Ion Gigurtu. Consecinţa imediată a acestei schimbări de direcţie a fost semnarea unui aşa-numit „Tratat al petrolului" cu Germania, care obliga România să livreze Germaniei o cantitate fixă de petrol, la preţurile din toamna anului 1939, în schimbul echipamentului militar. Atâta timp cât mai rămăsese vreo speranţă de victorie a Aliaţilor, românii rezistaseră neacordând Germaniei o asemenea şansă importantă în privinţa acestei resurse vitale. Curtea făcută Germaniei nu a putut salva Basarabia.

La 23 iunie, ministrul sovietic de Externe, Molotov, îl informa pe ambasadorul german despre intenţia Uniunii Sovietice de a cere „retrocedarea" provinciei şi „transferarea" Bucovinei. La data de 25 iunie, ministrul german de Externe, Ribbentrop, a răspuns că guvernul său nu obiectează, întrucât propunerea era conformă cu tratatul lor din 23 august 1939, în care Germania îşi exprimase „dezinteresul" faţă de Basarabia. Dar el a ridicat câteva probleme. Cererea cu privire la Bucovina l-a frapat ca „o chestiune nouă", întrucât nu făcuse anterior obiectul negocierilor germano-sovietice. I-a reamintit lui Molotov că aceasta fusese o provincie a Coroanei austriece şi că era dens populată cu germani, a căror bunăstare constituia o preocupare specială pentru Germania. El a subliniat, de asemenea, că Germania avea un interes vital pentru resursele economice ale celorlalte provincii româneşti şi nu dorea ca acestea să devină câmpuri de bătălie. Ca

răspuns la îngrijorările germane, Molotov a făcut cunoscut că Uniunea Sovietică îşi va limita pretenţiile cu privire la Bucovina doar la jumătatea de nord a acesteia.

Asigurându-se de sprijin german, Molotov a înmânat cererile sovietice, privitoare la cedarea Basarabiei şi Nordului Bucovinei, ministrului român, Gheorghe Davidescu, la 26 iunie. Pentru a justifica pretenţiile guvernului său, el a recurs la versiunea sovietică a istoriei. El acuza România de a fi profitat de slăbiciunea militară a Rusiei în 1918, pentru a pune mâna pe Basarabia, distrugând prin aceasta o unire de secole între această provincie, care, pretindea el, era locuită în special de ucraineni, şi Ucraina, un act, insista el, pe care Uniunea Sovietică nu-l recunoscuse niciodată. În ceea ce priveşte Nordul Bucovinei, el ridica din nou problema presupusului său caracter etnic şi cultural ucrainean, însă considera transferul acestui teritoriu către Uniunea Sovietică cu atât mai justificat cu cât ar servi drept „compensaţie modestă" pentru toate pierderile suferite de Uniunea Sovietică şi de locuitorii Basarabiei în timpul celor 22 de ani de stăpânire românească. În concluzie, Molotov acorda guvernului român 24 de ore pentru a da un răspuns satisfăcător. Davidescu a făcut o încercare cutezătoare de a explica drepturile etnice şi istorice ale României asupra Basarabiei. El a subliniat că majoritatea populaţiei era românească şi că unirea Basarabiei cu România, în 1918, fusese înfăptuită cu sprijinul entuziast al majorităţii populaţiei şi că îndreptase astfel un rău istoric comis în 1812, când Rusia anexase teritoriul de la Imperiul Otoman. În privinţa Bucovinei, el a arătat cum fusese luată Moldovei, în 1774, de Austria, şi cum n-a fost niciodată sub administraţie rusească. Dar totul a fost în zadar; Molotov a rămas neclintit. Carol, care a fost luat prin surprindere de ultimatumul sovietic, a căutat imediat sprijin german. Dar acesta n-avea să apară, întrucât Hitler asigurase Uniunea Sovietică de acordul său pentru anexarea Basarabiei şi a Nordului Bucovinei. În schimb, Fabricius şi alţi oficiali germani îi cereau în mod imperativ lui Carol şi miniştrilor săi să evite un război şi să fie

de acord cu cererile sovietice. Un sfat similar a venit din partea Italiei, Turciei şi a câtorva state balcanice. La 27 iunie, presiunea a crescut, atunci când guvernele Ungariei şi Bulgariei şi-au anunţat intenţia de a insista imediat pentru satisfacerea propriilor lor pretenţii teritoriale faţă de România, prin forţă dacă era necesar. La şedinţa Consiliului de Coroană din aceeaşi zi, Carol şi-a exprimat hotărârea de a rezista ultimatumului sovietic, dar a fost sprijinit doar de 11 din cei 26 de membri.

La a doua şedinţă, din acea seară, doar 6 participanţi au votat pentru respingerea ultimatumului. Majoritatea au fost influenţaţi de sfatul de a ceda, primit din străinătate, şi de sumbrul raport al şefului Marelui Stat Major, potrivit căruia armata nu ar fi putut supravieţui unui atac hotărât din partea Uniunii Sovietice. Dar a căutat să câştige timp şi a propus Uniunii Sovietice negocieri, o stratagemă pe care Molotov a respins-o fără prea multe discuţii. El a acordat guvernului român răgaz doar până în ziua de 28, orele 14, pentru a accepta ultimatumul, care includea acum cererea ca forţele militare româneşti să fie evacuate şi teritoriile să fie transferate Uniunii Sovietice în termen de patru zile de la acea dată. Carol şi majoritatea consilierilor săi nu au văzut nicio alternativă acceptabilă şi au cedat.{423} La 28 iunie, trupele sovietice au început să ocupe teritoriile cedate, operaţiunea încheindu-se la 3 iulie. România a pierdut astfel 44 433 km^2 şi 3 200 000 de locuitori în Basarabia şi 5 396 km^2 şi 500 000 de locuitori în Nordul Bucovinei.

Carol nu a precupeţit acum niciun efort să intre în graţiile lui Hitler, într-o încercare disperată să abată pretenţiile teritoriale ale Ungariei şi Bulgariei. La 1 iulie, guvernul român a renunţat la garanţiile britanice din 1 aprilie 1939 şi la 4 iulie Carol a adus la putere un nou cabinet, progerman. Majoritatea membrilor acestuia proveneau din vechiul Partid Naţional-Creştin, al lui Goga şi Cuza: Gigurtu era prim-ministru, iar Mihail Manoilescu, promotorul corporatismului, ministru de Externe. Trei membri ai Gărzii de Fier au primit de asemenea posturi în guvern. Horia Sima, care i-a succedat

lui Codreanu după ce acesta fusese ucis, ca şef al Gărzii, a preluat Ministerul Cultelor, dar a fost înlocuit doar după patru zile ca urmare a cererilor sale cu un caracter politic extrem. Carol a respins propunerile venite din partea naţional-ţărăniştilor şi naţional-liberalilor pentru un guvern de largă unitate, întrucât Germania ar fi interpretat acest lucru ca o reîntoarcere la vechea politică externă de neutralitate. În ziua în care s-a instalat, guvernul a declarat dorinţa sa de a adera la Axa Roma-Berlin şi, la 11 iulie, a anunţat retragerea României din Societatea Naţiunilor.

În timp ce aveau loc aceste evenimente, Carol căuta să obţină o garanţie germană pentru frontierele României de la acea dată şi trimiterea unei misiuni militare la Bucureşti pentru a stabili o strânsă cooperare între armatele celor două ţări. Dar, la 15 iulie, Hitler a replicat că el ar putea lua în considerare aceste cereri doar după ce vor fi rezolvate problemele de frontieră cu Ungaria şi Bulgaria. El şi-a schimbat astfel politica sa anterioară de menţinere a statu-quoului în Europa de Sud-Est, probabil cu scopul de a contracara tentativele sovietice de a dobândi influenţă în Ungaria şi în special în Bulgaria pe calea sprijinirii cererilor lor teritoriale faţă de România. Carol n-a avut altă ieşire decât să accepte dorinţele lui Hitler.

La 19 august, au început negocieri cu Bulgaria în privinţa părţii de sud a Dobrogei, pe care România o dobândise prin Tratatul de la Bucureşti din 1913. Ele s-au încheiat repede. Tratatul de la Craiova, din 7 septembrie, a restabilit frontiera din 1912 între cele două ţări. România a cedat astfel 7 412 km^2 din teritoriul său şi aproximativ 360 000 de locuitori. Tratatul a prevăzut şi un schimb de populaţie: aproximativ 65 000 de bulgari de la nordul noii frontiere şi 110 000 de români de la sudul acesteia urmau să fie reaşezaţi.{424} Opinia publică românească putea să accepte pierderea Dobrogei de sud cu o oarecare indiferenţă, întrucât nu arătase cine ştie ce ataşament faţă de o zonă considerată atât de periferică.

În timp ce se realiza aranjamentul cu Bulgaria, România era angajată în negocieri mult mai importante cu Ungaria privind

viitorul Transilvaniei, o provincie pe care opinia publică românească o considera leagănul naţiunii. Presiunile din partea Berlinului şi a Romei din iulie, de a se ajunge la o reglementare paşnică rapidă cu Ungaria, l-au făcut pe Carol să stabilească un contact direct cu guvernul ungar. Negocierile dintre cele două părţi au început la Turnu-Severin, la 16 august, dar o înţelegere s-a dovedit imposibilă. Guvernul ungar vedea problema ca una teritorială şi urmărea să dobândească o mare porţiune din Transilvania, inclusiv judeţele din chiar inima României Mari. Guvernul român, pe de altă parte, propunea un schimb de populaţie, care să fie urmat de mici modificări de frontieră, pentru a-i adăposti pe acei maghiari care s-ar fi putut să aleagă să emigreze în Ungaria. Cele două puncte de vedere n-au putut fi conciliate şi negocierilor li s-a pus capăt la 24 august.

Între timp, tensiunea de-a lungul graniţei româneşti, atât cu Ungaria, cât şi cu Uniunea Sovietică, a crescut. În a doua jumătate a lunii august, Uniunea Sovietică a masat efective mari de-a lungul Prutului, iar Ungaria a mutat 23 divizii în comitatele din apropierea graniţei sale cu România. Faţă în faţă cu acestea se aflau 22 divizii româneşti în Moldova şi sudul Bucovinei şi 8 în Transilvania. Întrucât concentrarea de trupe continua, Hitler a întrevăzut posibilitatea izbucnirii de ostilităţi şi chiar a ocupării de către sovietici a câmpurilor petrolifere româneşti. La 26 august, a trecut la acţiune. A mutat trupele din Polonia ocupată mai aproape de România şi i-a dat instrucţiuni lui Ribbentrop să-i invite pe miniştrii de Externe ai Ungariei, României şi Italiei la Viena pentru „consultări” cu privire la viitorul Transilvaniei. El era hotărât să reglementeze disputa privind frontiera cât mai rapid posibil, pentru a evita războiul în Răsărit şi pentru a proteja sursele vitale de materii prime în Sud-Est.

Hitler şi-a rezervat pentru sine decizia finală în legătură cu noile frontiere ale Transilvaniei. El a combinat două propuneri, pregătite de experţii germani, ajungând la un act care dădea Ungariei mai mult teritoriu decât prevăzuse oricare dintre cele două propuneri. Trasând noile frontiere,

Hitler avea în minte atât scopuri strategice, cât şi scopuri economice. El considera că este necesar deopotrivă să satisfacă Ungaria şi să evite mutilarea României, a cărei valoare pentru efortul de război german nu încetase să o recunoască. Totuşi, se părea că el şi-a dat seama de importanţa menţinerii ambelor ţări într-o stare de nemulţumire, ca mijloc de a asigura cooperarea lor în cadrul noii ordini germane în Europa. Credea astfel că Ungaria va sprijini Germania, în speranţa de a câştiga mai mult din Transilvania, iar România va face acelaşi lucru pentru a redobândi teritoriul pierdut. În plus, noua frontieră din Transilvania, care ajungea aproape de Braşov, oferea o protecţie substanţială câmpurilor petrolifere româneşti prin aducerea (cu cooperarea Ungariei) unor trupe germane la o distanţă de câteva ore de ele.

Consultările de la Viena cu privire la Transilvania s-au limitat doar la eforturile miniştrilor de Externe german şi italian de a convinge delegaţiile ungară şi română să accepte decizia lui Hitler. Doar românii au opus rezistenţă. Mihail Manoilescu, ministrul de Externe, care adusese cu el un număr de specialişti, dorea să argumenteze cazul ţării sale în detaliu, dar, în schimb, i s-a pus în faţă oferta de „arbitraj" a lui Hitler şi i s-a dat posibilitatea să aleagă între a o accepta sau a se aştepta la război cu Ungaria sprijinită de Axă.{425} Totuşi, Ribbentrop a promis că, în schimbul acceptării soluţiei lui Hitler, România va primi garanţii militare germane pentru toate frontierele sale, o ofertă pe care Ribbentrop a caracterizat-o drept „excepţională", nu numai pentru că nu fusese făcută nici unei alte ţări, ci şi pentru că ar fi reprezentat piatra unghiulară a noii politici a Germaniei în Răsărit. Manoilescu, zguduit, a cerut timp să se consulte cu Regele. În zorii zilei de 30 august, Consiliul de Coroană de la Bucureşti a dezbătut alternativele fără să ştie precis cât de mult va fi pierdut din Transilvania. Maniu, Brătianu şi alţii au cerut respingerea „arbitrajului" lui Hitler, dar Carol şi majoritatea au decis că acceptarea lui, împreună cu garanţiile germane pentru noile frontiere, era singura cale de a preîntâmpina

distrugerea ţării.

La Viena, la 30 august, s-a dat citire formală hotărârii lui Hitler. Doar atunci avea să afle delegaţia română adevărata măsură a pierderilor ce urma să le sufere ţara. Ungariei i s-a dat un mare intrând, care muşca adânc din nordul Transilvaniei, începând de la Oradea, în partea de sud-vest, şi Maramureş în partea de nord, înglobând Clujul şi judeţele de-a lungul versantelor vestice ale Carpaţilor, extinzându-se până în apropiere de Braşov. România a fost astfel deposedată de 42 243 km^2 şi de aproximativ 2 600 000 de locuitori, aproximativ 50 la sută români şi 37 la sută maghiari şi secui. În schimb, României i s-a garantat de către Germania inviolabilitatea frontierelor sale. Aceasta a însemnat o pierdere a independenţei în politica externă şi subordonarea economiei sale efortului de război german.

Ca rezultat al cedărilor de teritoriu în favoarea Uniunii Sovietice, Ungariei şi Bulgariei, România, care se născuse la sfârşitul Primului Război Mondial, a pierdut o treime din teritoriul ei (99 790 km^2) şi o treime din populaţie (6 161 317 de locuitori). Domnia lui Carol nu a putut supravieţui catastrofei naţionale.

13
AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL
1940–1944

DICTATURA

Cedarea Basarabiei şi a Nordului Bucovinei, la sfârşitul lunii iunie 1940, la care se adaugă aversiunea nedisimulată a Partidului Naţional-Ţărănesc şi a Partidului Naţional Liberal faţă de dictatura regală şi tendinţele criminale ale Gărzii de Fier privind persoana Regelui l-au obligat pe Carol, al cărui prestigiu ajunsese la cota cea mai scăzută, să se întoarcă către generalul Ion Antonescu, ca singura persoană capabilă să controleze situaţia primejdioasă. Alegerea lui Antonescu nu a fost uşoară, dat fiind că acest ofiţer de carieră consacrat nu făcuse un secret din dispreţul său faţă de Carol, nici din propria sa ambiţie.

Născut în 1882, Antonescu a continuat tradiţiile militare ale familiei sale, servind ca maior în Primul Război Mondial şi apoi ca ataşat militar la Paris în 1922 şi la Londra în 1923. În calitate de şef al Marelui Stat Major, în 1934, el s-a ciocnit cu Regele Carol în numeroase probleme, dar deosebit de exasperantă pentru el a fost puterea camarilei de la palat, pe care o considera răspunzătoare pentru corupţia din armată şi din ţară în general. Carol a încercat să pună capăt confruntării, exilându-l pe Antonescu la comanda unei divizii, dar, datorită onestităţii şi eficienţei sale, poziţia sa în corpul ofiţeresc a rămas neschimbată. A fost perioada în care Antonescu a cultivat relaţii cu dreapta politică, şi anume cu Garda de Fier şi cu Octavian Goga. Antonescu a avut numeroase întâlniri cu Codreanu, care a promis să facă tot posibilul pentru a-l aduce la putere, iar când Goga a ajuns prim-ministru, în decembrie 1937, acesta a reuşit să-i impună

lui Carol acceptarea lui Antonescu ca ministru al Apărării Naţionale. Credinţa împărtăşită de amândoi în conducerea autoritară sugera o colaborare de lungă durată cu Regele, dar când Carol a decis să ia măsuri drastice împotriva Gărzii, după proclamarea dictaturii regale, Antonescu a protestat şi a demisionat. S-a aflat în retragere timp de aproape doi ani.

Antonescu a revenit pe prima scenă în vara anului 1940. La începutul lunii iulie, în cursul unei audienţe pe care i-a acordat-o Carol, el l-a criticat deschis pe Rege, pentru că cedase Uniunii Sovietice o parte din teritoriul ţării. A cerut, de asemenea, mandatul de a forma un nou guvern autoritar, care l-ar fi lipsit pe monarh de majoritatea prerogativelor sale. Carol a replicat ordonând arestarea lui Antonescu şi internarea sa în Mânăstirea Bistriţa din Oltenia. Prietenii săi i-au alertat pe diplomaţii germani de la Bucureşti în legătură cu posibilitatea ca acesta să aibă aceeaşi soartă ca şi Codreanu. Când ministrul german, Fabricius, şi-a exprimat îngrijorarea faţă de primul-ministru Gigurtu, afirmând că orice incident nefericit care l-ar implica pe Antonescu ar putea să fie greşit interpretat în Germania, într-un moment când cele două ţări se apropiau din ce în ce mai mult, acesta a primit asigurări că generalul se afla în afara oricărui pericol. Totuşi, în ciuda solicitudinii lor, germanii ştiau foarte puţine despre Antonescu. Cu toate că acesta nu era încă un factor important în planurile lor privind România, Fabricius a realizat valoarea unei intervenţii în favoarea lui amintindu-şi că Antonescu îşi exprimase cândva disponibilitatea de a coopera cu Germania.

Circumstanţele îl vor obliga curând pe Rege să-i încredinţeze lui Antonescu mandatul cerut. Carol l-a ales să formeze guvernul pentru a se salva pe el însuşi. Voia să folosească legăturile lui Antonescu cu Garda de Fier pentru a realiza o reconciliere între conducătorii acesteia şi Tron, ca şi bunele sale relaţii cu naţional-ţărăniştii şi cu liberalii pentru a le neutraliza opoziţia faţă de dictatura regală. Totodată, Regele voia să utilizeze strânsele contacte ale lui Antonescu cu membrii Legaţiei germane de la Bucureşti ca să demonstreze ataşamentul ferm al României faţă de Noua Ordine hitleristă

din Europa şi să asigure sprijinul german pentru el însuşi şi pentru independenţa politică a ţării. Dar Carol a făcut o gravă eroare de calcul. El nu a intuit măsura ambiţiei lui Antonescu, nici profunzimea urii sale în ceea ce îl priveşte. Nu avea nici cunoştinţă de faptul că oficialităţile germane luau în considerare cu bunăvoinţă o dictatură a lui Antonescu şi că Antonescu şi Maniu se înţeleseseră în cadrul unei întâlniri secrete, din 1 septembrie, să colaboreze pentru a obţine abdicarea lui Carol.

Antonescu a acceptat sprijin din partea germanilor şi din partea principalelor partide politice, fără să-şi modifice câtuşi de puţin propria sa concepţie privind felul în care va trebui să arate viitorul României. El a fost şi a rămas un naţionalist, al cărui ţel era crearea unui stat naţional puternic şi prosper, o putere mijlocie respectată, care îşi îndeplinea responsabilităţile internaţionale la nivel regional în concordanţă cu sistemul european în general. Era şi un autoritar, care – date fiind nivelul de dezvoltare economică şi politică a României şi pericolele ce o ameninţau din afară – era convins că putea să-şi atingă scopurile doar dacă îşi asuma controlul absolut asupra destinelor naţiunii. Nu este surprinzător de aceea că el şi cu Maniu n-au putut să găsească nicio bază solidă de cooperare după plecarea lui Carol.

Antonescu, autoritarul, nu avea nicio intenţie de a accepta aservirea politică şi economică faţă de Germania. Mai întâi, el nu era progerman. Ca majoritatea ofiţerilor români, era profrancez şi proenglez. În decembrie 1937, el condiţionase, de fapt, participarea sa la guvernul Goga de evitarea unor legături strânse cu Germania şi sprijinise asocierea României la orice efort occidental de preîntâmpinare a distrugerii Cehoslovaciei de către Hitler. Goga l-a câştigat până la urmă de partea sa, argumentând că un guvern Goga va linişti Germania cu privire la bunele intenţii ale României şi că prezenţa lui Antonescu în cabinet ar servi în acelaşi timp drept garanţie faţă de Franţa şi Marea Britanie că trupele române nu vor porni niciodată la luptă împotriva lor. Antonescu se simţea obligat faţă de germani, ca urmare a

intervenţiei lor, din vară, în favoarea sa şi chiar a recunoscut că le datora viaţa. Dar nu era un sentimental. Când, în sfârşit, s-a decis să meargă de partea Germaniei, el a procedat astfel deoarece era convins că salvarea ţării sale cerea o astfel de orientare. Sentimentele sale faţă de Occident au rămas aceleaşi, dar situaţia internaţională se schimbase drastic. Profund afectat de evenimentele recente – înfrângerea Franţei, aruncarea Marii Britanii de pe continent şi comportamentul agresiv al Uniunii Sovietice faţă de vecinii ei mai mici – era acum sigur că Germania va câştiga războiul. În consecinţă, în timpul verii, el a pus bazele alianţei sale politice cu Germania, într-o serie de convorbiri cu oficialităţile Legaţiei germane. Un aranjament cu Antonescu era satisfăcător în cel mai înalt grad pentru germani. Cu toate că germanii aveau în Garda de Fier un instrument de politică germană, multe oficialităţi germane se îndoiau de eficienţa acesteia, din cauză că ducea lipsă de oameni capabili şi nu avea un program clar. Antonescu, pe de altă parte, oferea acele garanţii de ordine şi stabilitate pe care ei le considerau esenţiale pentru susţinerea efortului de război german.{426}

Venirea lui Antonescu la putere a fost o urmare a crizei politice provocate de acceptarea de către Carol a deciziei luate de către Hitler, la 30 august, cu privire la Transilvania, aşa-numitul Dictat de la Viena. Îndată ce termenii acestuia au devenit cunoscuţi în România, o puternică reacţie din partea opiniei publice, armatei şi a tuturor grupărilor politice ameninţa să arunce ţara în violenţă şi haos. La 3 septembrie, Garda de Fier a ieşit pe străzile Bucureştiului şi ale altor câteva oraşe, cu arma în mână, într-o tentativă de a lua puterea. Cu toate că Poliţia şi Jandarmeria au înăbuşit cu repeziciune revolta, violenţa a mărit tensiunea şi nesiguranţa publică. Exista o posibilitate clară ca unii comandanţi de armată din Transilvania să nu-şi retragă trupele din teritoriile cedate Ungariei şi să se opună intrării forţelor ungare în această provincie, care trebuia să înceapă la 5 septembrie. La început, indignarea publică fusese îndreptată împotriva Puterilor Axei, dar ea s-a întors cu repeziciune împotriva lui

Carol, care era condamnat de toată lumea pentru faptul că nu a reuşit să reziste. Guvernul Gigurtu, instrumentul ales de către Carol, s-a dovedit total incapabil să facă faţă situaţiei. Conştient de sprijinul german pentru Gardă şi Antonescu, la data de 4 septembrie Carol l-a însărcinat pe Antonescu să formeze un nou cabinet şi i-a dat libertate totală în alegerea miniştrilor.

În următoarele două zile, Antonescu se va afla în contact neîntrerupt cu Fabricius, al cărui sfat pare să fi fost decisiv. El l-a îndemnat pe Antonescu să-şi asume puteri dictatoriale, ca singurul mijloc de evitare a anarhiei. Dar a condiţionat sprijinul german de hotărârea lui Antonescu de a duce la îndeplinire termenii Dictatului de la Viena, de a primi o misiune militară germană şi de a intra în strânse legături economice cu Germania. Aceste condiţii i s-au părut acceptabile lui Antonescu, iar Fabricius a informat Berlinul că găsise omul care să constituie un guvern puternic şi eficient, capabil să ducă la îndeplinire dorinţele germane.

Sigur de sprijinul german, Antonescu s-a prezentat la Palat în seara de 4 septembrie, cu cererea ca Regele să-i acorde depline puteri de a guverna ţara. După ce a cerut sfatul consilierilor săi, a doua zi dis-de-dimineaţă Carol a semnat decretele prin care suspenda Constituţia, dizolva Parlamentul şi acorda lui Antonescu puteri nelimitate. Aşa cum aveau să dovedească evenimentele, aceste acte i-au pecetluit soarta lui Carol şi au deschis calea instalării unei dictaturi militare şi a dominaţiei germane în viaţa politică şi economică românească.

În timp ce Antonescu continua negocierile cu alţi lideri politici, în ziua de 5 septembrie a devenit evident că soluţionarea crizei politice va fi imposibilă atâta vreme cât Carol rămânea pe tron. Maniu, vorbind în numele său şi al lui Constantin Brătianu, a declarat că nu va sprijini niciun guvern format sub auspiciile lui Carol şi a cerut abdicarea acestuia. Garda de Fier a profitat de poziţia slăbită a Regelui pentru a relua manifestările violente de stradă, ceea ce a întărit presiunile lui Antonescu asupra lui Carol. Într-o audienţă de

noapte, pe data de 5 septembrie, Antonescu i-a cerut net Regelui să abdice şi să părăsească ţara. Carol a ezitat, dar până la urmă a cedat unui ultimatum din partea lui Antonescu, în sensul că, dacă nu abdica imediat, i-ar fi fost periclitată propria sa viaţă, iar ţara ar fi fost aruncată într-un război civil şi ar fi trebuit să facă faţă ocupaţiei de către „o putere străină”. La 6 septembrie, Carol a renunţat la tron în favoarea fiului său, Mihai, în vârstă de 19 ani, şi a părăsit ţara a doua zi.

Lipsa oricărui sprijin din partea Germaniei a fost decisivă pentru a-l convinge pe Carol să abdice. Toate eforturile sale de a obţine favorurile Berlinului după încheierea tratatului economic din martie 1939 fuseseră zadarnice, deoarece dictatura regală îşi dovedise în cele din urmă falimentul şi, de aici, lipsa oricărui folos pentru germani în urmărirea scopurilor lor în România şi în Europa de Sud-Est. Era evident pentru reprezentanţii germani la Bucureşti că Regele Carol şi camarila Palatului se făcuseră detestaţi la toate nivelurile societăţii şi că nu mai puteau rezista presiunii copleşitoare a opoziţiei. Dar germanii au realizat, de asemenea, că marea majoritate a oponenţilor lui Carol erau antigermani şi, de aceea, au conchis că o completă schimbare a regimului era imperativă.

În acest moment al crizei dinastice, Antonescu a luat în considerare, după câte se pare, abolirea monarhiei. Dar nu a acţionat în niciun fel în acest sens, din cauza opoziţiei partidelor politice importante faţă de această drastică schimbare structurală. Salutând plecarea lui Carol, Maniu şi Brătianu au făcut apeluri publice pentru menţinerea monarhiei constituţionale. Antonescu se temea, de asemenea, ca nu cumva ţăranii, care fuseseră educaţi în respectul pentru Rege, să recurgă la violenţă, dacă ar fi acţionat împotriva monarhiei. Dar el nu era dispus să suporte tutela unui nou Carol şi, de aceea, a hotărât să-şi atingă scopurile reducându-l pe noul Rege la statutul de figură pur ceremonială, în timp ce el însuşi exercita adevărata putere.

La 6 septembrie, în ziua urcării sale pe tron, Mihai a emis

un decret, dându-i lui Antonescu puteri depline în calitate de Conducător al Statului Român. Dar acesta conţinea o prevedere importantă ce lipsea din decretul similar semnat de tatăl său cu o zi înainte: Regele *numea* pe primul ministru. Diferenţa a trecut neobservată la vremea respectivă, însă patru ani mai târziu aceste câteva cuvinte i-au oferit lui Mihai justificarea legală pentru demiterea lui Antonescu şi numirea unui nou şef al guvernului. Dată fiind situaţia existentă în toamna anului 1940, Antonescu poate fi scuzat că a ignorat această chestiune.

Înarmat cu un mandat deplin din partea Regelui, Antonescu a pornit la formarea guvernului. Ar fi preferat un guvern de uniune naţională, în componenţa căruia să fie reprezentate toate partidele, în special naţional-ţărăniştii şi liberalii, şi care să includă Garda de Fier ca mişcare de masă. Liderii primelor două partide îl sprijiniseră în timpul crizei, pentru că îl considerau singura persoană capabilă să stabilească o legătură funcţională cu Germania, care nu ar presupune totala subordonare a ţării scopurilor de război ale lui Hitler. Dar simpatiile lui Maniu şi ale lui Brătianu au fost totdeauna de partea democraţiilor occidentale care, în mod sigur, după părerea lor, aveau să câştige în cele din urmă războiul. În acelaşi timp, erau destul de realişti să admită că situaţia internaţională existentă impunea o înţelegere temporară cu Germania, pentru a face ca statul român să supravieţuiască. În consecinţă, au decis să-i dea tot ajutorul posibil lui Antonescu, permiţând chiar membrilor partidelor lor să ocupe posturi în noul cabinet. Ei doreau să aibă oameni capabili, cu experienţă, în posturi de răspundere, pentru a contracara influenţa gardiştilor şi a compensa incompetenţa acestora, dar nici Maniu, nici Brătianu sau alţi conducători ai partidelor lor nu erau dispuşi să participe la o dictatură.{427} Maniu, care era principalul purtător de cuvânt al democraţiei româneşti, intenţiona să realizeze o opoziţie şi să-şi păstreze forţele intacte până la sfârşitul războiului când, era convins, victoria Aliaţilor occidentali va face posibilă reîntoarcerea la putere a partidelor democrate. Antonescu cunoştea planurile lui Maniu,

dar nu a încercat să-l contracareze. El însuşi nu avea nicio dorinţă să rupă toate legăturile cu Marea Britanie, pentru că era convins că aceasta va continua să aibă un rol important în treburile internaţionale, chiar dacă Germania domina continentul, şi considera deci că gruparea de opoziţie a lui Maniu şi relaţiile acesteia cu Occidentul se vor dovedi preţioase mai târziu. Dar el nu privea cu niciun fel de simpatie planul pe termen lung al lui Maniu de reinstalare a regimului parlamentar, pentru că nu nutrea decât dispreţ pentru sistemul politic românesc tradiţional. Au mai fost şi alte motive pentru care guvernul de largă coaliţie nu a reuşit să se constituie. Pe de o parte, Garda de Fier, pe care Antonescu se bizuia pentru câştigarea sprijinului popular, a cerut formarea unui „guvern legionar" sau cel puţin a unuia în care aceasta ar controla ministerele importante, iar, pe de altă parte, oficialităţile germane, cărora Antonescu le datora atât de mult, s-au opus cu înverşunare participării politicienilor proaliaţi.

Pentru a pune capăt crizei politice, Antonescu s-a decis pentru un guvern alcătuit din fruntaşi ai Gărzii la majoritatea ministerelor, din ofiţeri la Ministerul Apărării Naţionale şi din câţiva specialişti, fără apartenenţă de partid, la ministerele economice. Dar Antonescu s-a dovedit un negociator dur în pertractările cu Garda, desfăşurate între 6 şi 14 septembrie, cu privire la componenţa exactă a cabinetului. La prima sa întâlnire cu Horia Sima, curând după abdicarea lui Carol, Antonescu a promis să colaboreze deplin cu Garda, dar a declarat fără echivoc că va rezista oricărei tentative a lui Horia Sima de a-şi plasa partidul său deasupra guvernului. Antonescu abia putea să-şi ascundă dispreţul faţă de Sima şi faţă de ceilalţi negociatori gardişti, pe care îi considera incompetenţi.

La 15 septembrie s-a căzut în sfârşit de acord asupra componenţei cabinetului. Antonescu şi-a asumat preşedinţia Consiliului de Miniştri şi a devenit ministru al Apărării Naţionale, în timp ce Garda de Fier a devenit forţa politică dominantă în noul guvern. Horia Sima era vicepreşedinte al

Consiliului, iar gardiştii deţineau cinci ministere, printre care Internele, Afacerile Străine şi cel al Educaţiei şi Cultelor. Garda de Fier controla, de asemenea, întreg serviciul de presă şi propagandă; majoritatea posturilor de secretari permanenţi şi de directori din ministere, precum şi 45 din cele 46 de prefecturi de judeţ reveneau, de asemenea, legionarilor. Mihai Antonescu (1904–1946), profesor de drept la Universitatea din Bucureşti şi prieten apropiat al generalului, fără a-i fi rudă, era ministru al Justiţiei, în timp ce experţi fără de partid au fost numiţi la Ministerul Economiei Naţionale şi la departamentele acestuia. Anunţarea noului cabinet a fost însoţită de proclamarea României ca „stat naţional-legionar", în care se permitea funcţionarea unei singure mişcări politice, şi anume a Gărzii de Fier.

Antonescu nu aşteptase constituirea formală a guvernului pentru a proceda la remodelarea vieţii politice româneşti după propriul său plac. Scopurile sale imediate erau asigurarea ordinii, eliminarea tuturor vestigiilor dictaturii carliste, instituţionalizarea ascendenţei sale asupra Regelui şi sporirea popularităţii sale în rândul tuturor categoriilor populaţiei. Au urmat decret după decret, cu o rapiditate ameţitoare, pe măsură ce înlocuiau vechiul sistem politic cu o formă radical diferită, pe care el însuşi a descris-o mai târziu ca „stat naţional totalitar".{428} A subliniat un lucru cu toată claritatea: nu avea nevoie de niciun parlament şi de niciun fel de partide politice. Participarea sa în diferite guverne din anii '30 îi consolidase dezgustul faţă de practicile democraţiei româneşti, pe care o considera din naştere imperfectă şi irecuperabilă. La baza eşecului acesteia, considera el, se afla cultivarea „libertăţii", care plasa interesele indivizilor deasupra celor ale colectivităţilor şi ale statului. Astfel, el nu a făcut loc partidelor politice în noul său regim. Propunerea sa anterioară pentru un guvern de unitate naţională fusese pur şi simplu un subterfugiu, care să-i permită să se inspire din experienţa anumitor membri ai partidelor Naţional-Ţărănesc şi Liberal, iar împărţirea puterii cu Garda de Fier a constituit pentru el un expedient inevitabil, dar strict temporar.

În politica externă, preocuparea cea mai presantă a lui Antonescu a fost consolidarea alianţei cu Germania. Succesul acestei strădanii necesita îndeplinirea condiţiilor Dictatului de la Viena, care oricât de neplăcute i-ar fi fost din punct de vedere personal era hotărât să le îndeplinească cu cea mai mare rapiditate. A început, de asemenea, să pună bazele noului rol al României într-o Europă de Sud-Est dominată de germani, prin consolidarea legăturilor militare şi economice cu Germania. A repetat astfel o solicitare anterioară de trimitere a unei misiuni militare germane şi a început negocierile pentru un nou tratat economic româno-german.

Promptitudinea cu care Berlinul a răspuns propunerilor lui Antonescu sugerează cât de importantă devenise România în planurile strategice germane din Europa de Sud-Est. Dat fiind eşecul invaziei italiene în Grecia, Hitler a ajuns la concluzia că va fi necesară o expediţie de sprijin şi că aceasta va trebui să treacă prin România şi Bulgaria. Dar rolul României în Răsărit nu urma să se limiteze la cel de zonă de aşteptare şi de furnizor de materii prime. Relaţiile în continuă deteriorare cu Uniunea Sovietică îl convinseseră pe Hitler să accelereze planurile de reglementare a diferendelor germano-sovietice prin mijloace militare. În cazul unui război, el plănuise să-i atribuie României rolul-cheie de punct de sprijin sudic al frontului german de Răsărit.

Primele trupe germane au intrat în România la 10 octombrie 1940, în urma discuţiilor dintre Antonescu şi reprezentanţii înaltului Comandament German de la mijlocul lunii septembrie. De ochii lumii, ele erau destinate să participe la instruirea şi reorganizarea armatei române. Oficialităţile germane aşteptau însă de la acestea să-şi îndeplinească misiunile lor „reale”, şi anume să protejeze câmpurile petrolifere româneşti împotriva unui atac al unei terţe puteri şi să pregătească atât forţele germane, cât şi cele române pentru războiul cu Uniunea Sovietică, dacă acesta ar fi intervenit. Comandanţii germani au fost instruiţi însă să ascundă aceste obiective faţă de români. Pe la mijlocul lunii noiembrie se aflau în România cam 23 000 militari germani,

iar numărul lor a crescut spectaculos în următoarele două luni, pe măsură ce se apropia o confruntare militară în Balcani, ca urmare a ocupării Cretei şi a unora din insulele din Marea Egee de către armata britanică la sfârşitul lunii octombrie şi ca urmare a eşecului invaziei italiene împotriva Greciei în noiembrie-decembrie 1940. Hitler şi comandanţii săi militari trebuiau să ia acum în calcul posibilitatea ca bombardierele venind de la bazele britanice din Marea Egee şi din Grecia continentală să ajungă în zona câmpurilor petrolifere româneşti. La 4 noiembrie, Hitler a dat instrucţiuni înaltului Comandament al Armatei să pregătească un plan de operaţiuni în vederea atacului împotriva Greciei. Principala sa misiune era să sporească numărul diviziilor germane din sudul României cât mai repede posibil.

Pentru a se asigura de cooperarea totală a României, Hitler l-a invitat pe Antonescu la Berlin în zilele de 21–24 noiembrie 1940. Motivul oficial al vizitei era desăvârşirea aderării României la Pactul germano-italo-japonez, pe care Antonescu l-a semnat în ziua de 23 noiembrie. Mult mai importante, totuşi, au fost convorbirile dintre Hitler şi Antonescu din 22 noiembrie, care aveau să influenţeze în mod decisiv cursul ulterior al relaţiilor germano-române. Antonescu i-a făcut lui Hitler o impresie favorabilă, ca unul în care acesta putea să aibă încredere, o convingere care a persistat până la căderea lui Antonescu în august 1944. Într-o expunere de două ore a aspiraţiilor României şi a propriilor sale planuri de colaborare cu Germania, Antonescu a insistat ca Dictatul de la Viena să fie revizuit, cu toate că i se atrăsese atenţia că subiectul îi era dezagreabil lui Hitler. Ca răspuns, Hitler nu a făcut niciun fel de promisiuni, declarând pur şi simplu că după război situaţia nu va mai fi aceeaşi, dar Antonescu a luat această declaraţie ca o angajare de modificare a termenilor Dictatului.{429} De atunci, şi pe tot parcursul războiului cu Uniunea Sovietică, el a avut tot timpul în minte Transilvania şi a fost convins că o cooperare strânsă cu Germania era singura cale de a asigura restituirea ei. El a ridicat şi chestiuni economice, solicitând ajutor pentru dezvoltarea industriei şi mijloacelor de

comunicaţie române, pe care a promis că le va pune la dispoziţia Germaniei. A promis, de asemenea, să lupte umăr la umăr cu ţările Axei. Impresionat, Hitler a declarat că prosperitatea economică a României, datorită valoroaselor ei materii prime, era de cel mai mare interes pentru Germania şi şi-a exprimat disponibilitatea de a încheia un acord comercial pe termen lung. L-a informat pe Antonescu în legătură cu planurile de intervenţie în conflictul italo-grec şi i-a cerut ajutorul în facilitarea acestei acţiuni, care, a promis el, nu va implica România în război. Hitler a plecat de la întâlnire încredinţat că Antonescu era persoana ideală să conducă statul român.

La scurt timp după vizita lui Antonescu la Berlin, la 4 decembrie, cele două ţări au semnat un acord economic, care a înhămat economia românească la efortul de război german. Cu toate că oferea numeroase beneficii economiei româneşti, prin largi credite germane, cu rate rezonabile ale dobânzii, şi prin livrări de utilaje agricole şi de îngrăşăminte chimice, principalul obiectiv al negociatorilor germani fusese întărirea acelor ramuri ale industriei şi agriculturii româneşti care urmau să se angreneze în dezvoltarea economică germană. Germanii au rezervat României un loc în noua ordine economică plănuită de ei, ca furnizor de produse agricole şi de alte materii prime şi, ca atare, erau puţin interesaţi în dezvoltarea industriilor româneşti, cu excepţia acelora care puteau să contribuie nemijlocit la efortul de război. Nu doreau nici să lase dezvoltarea şi conducerea economiei româneşti doar pe mâinile românilor. Tratatul stipula că Germania va trimite specialişti în agricultură, în industrie şi alţi experţi, pentru „a sprijini" întreprinderile româneşti şi ministerele. Sutele de nemţi care au descins astfel în Bucureşti şi în alte oraşe au dobândit o influenţă semnificativă asupra ramurilor-cheie ale economiei româneşti.

Dacă în materie de politică externă Antonescu îşi realizase principalul său ţel – colaborarea strânsă cu Germania –, alianţa sa politică pe plan intern cu Garda de Fier nu reuşise să aducă pacea civilă şi progresul economic pe care le dorea.

Gardiştii se dovediseră a fi parteneri incompetenţi, pe care nu te puteai bizui şi care, în mod evident, nu împărtăşeau viziunea lui Antonescu privind Noua Românie.

În toamna anului 1940, Garda de Fier îşi asumase responsabilitatea organizării statului totalitar. A încercat să mobilizeze masa populaţiei în spatele idealurilor regimului naţional-legionar şi să-şi refacă popularitatea, recurgând la acele mijloace care se dovediseră atât de eficiente înainte de 1938. A organizat ceremonii publice de toate felurile – multe dintre acestea au avut un caracter cvasireligios – şi şi-a extins cu repeziciune numărul publicaţiilor într-un efort de a inunda oraşele şi satele cu mesajul său. *Cuvântul,* ziarul lui Nae Ionescu, care a reapărut la 14 octombrie, a devenit organul central al mişcării. A fost secondat de numeroase alte ziare tipărite în întreaga ţară, alături de calendare, cărţi şi broşuri de tot felul.

Acest masiv efort propagandistic viza toate clasele sociale şi toate grupurile profesionale, dar Garda şi-a îndreptat atenţia sa principală spre muncitorii de la oraşe. Se promitea limitarea puterii proprietarilor de fabrici, creşterea salariilor şi îmbunătăţirea condiţiilor de muncă; s-au creat magazine legionare de desfacere cu amănuntul în unele cartiere muncitoreşti şi cantine legionare în numeroase mari întreprinderi industriale. Pentru atragerea maselor de muncitori în mişcarea legionară, liderii Gărzii au reorganizat şi întărit Corpul Muncitoresc Legionar, organizaţia lor muncitorească, fondată în 1936. Toate aceste activităţi au avut un considerabil succes. Nu rămăsese aproape niciun fel de întreprindere fără o organizaţie muncitorească legionară. Categoriile sociale pentru care Garda a manifestat cel mai mare interes au fost muncitorii nou-veniţi la oraş, ucenicii şi elevii şcolilor de meserii, mulţi dintre aceştia părând deosebit de receptivi la propaganda ei. Apeluri similare au fost adresate ţărănimii, dar la o scară mult mai modestă decât înainte de 1938, precum şi intelectualilor şi funcţionarilor de stat. Garda a atras, de asemenea, numeroşi participant la demonstraţiile sale publice din rândurile învăţătorilor şi ale

profesorilor, dar mulţi dintre aceştia urmau pur şi simplu instrucţiunile ministrului Educaţiei, legionarul Traian Brăileanu. Preoţii au furnizat un contingent relativ mare de suporteri. Mulţi erau impresionaţi de orientarea religioasă a Gărzii şi sperau să-şi îmbunătăţească cu ajutorul acesteia propriul statut economic. Garda a acordat, de asemenea, o atenţie specială studenţilor din universităţi. Ea controla importante centre studenţeşti din întreaga ţară, iar principala organizaţie a studenţilor, Uniunea Naţională a Studenţilor Români Creştini, a fost obligată să aibă ca preşedinte un comandant legionar.{430} Mai mult decât atât, Antonescu a încredinţat Gărzii responsabilitatea generală pentru „organizarea şi îndrumarea" tineretului statului naţional-legionar, ceea ce i-a dat acesteia posibilitatea de a adapta întregul sistem educaţional necesităţilor şi spiritului mişcării legionare şi de a înrola marea majoritate a elevilor şcolilor primare şi secundare în „frăţiile de cruce" legionare.

În ciuda posibilităţii de a influenţa şi de a constrânge populaţia, Garda nu a reuşit să recâştige decât vremelnic popularitatea de care se bucurase înainte de instalarea dictaturii lui Carol. În toamna anului 1940, ea a scos în stradă mari mulţimi de oameni cu ocazia ceremoniilor şi marşurilor, în special cele din 6 octombrie, din Bucureşti, organizate pentru a sărbători prima lună de existenţă a statului legionar, şi din 8 noiembrie, de la Iaşi, pentru a celebra Ziua Sf. Arhanghel Mihail, patronul Gărzii. Dar, în ianuarie 1941, ea îşi pierduse cea mai mare parte a capitalului politic pe care îl acumulase. Principala cauză a fost eşecul ei în a da viaţă propriilor promisiuni. Sprijinul din partea muncitorilor, de exemplu, s-a dovedit a fi complet lipsit de valoare, întrucât dictatura îi deposedase chiar de cele mai elementare drepturi sindicale. Legislaţia interzicea grevele, sub ameninţarea cu cele mai severe sancţiuni, şi a impus dizolvarea sindicatelor existente (bresle), care nu au fost înlocuite de niciun fel de altă organizaţie profesională. Salariile, este adevărat, au crescut şi a fost introdus salariul minim, dar costul vieţii a crescut mult mai rapid decât venitul. Garda a făcut, de

asemenea, mult caz de intenţiile sale de a stabili o nouă ordine socială în care burghezia ar fi eliminată şi exploatarea capitalistă ar dispărea în consecinţă. Dar, în practică, Garda a propovăduit armonia între muncitori şi patroni şi a căutat să-i introducă pe legionari în rândurile burgheziei, pentru a o remodela pe aceasta într-o clasă în întregime conştientă de datoriile sale în statul legionar.

Ambiţiile conducătorilor Gărzii erau fără limite. În culise, ei au căutat să câştige controlul asupra Poliţiei şi asupra Armatei, instituţii care se dovediseră impermeabile la influenţa Gărzii. În Bucureşti şi în alte oraşe, forţele de poliţie erau acum pe de-a-ntregul infiltrate de legionari. În plus, la iniţiativa lui Horia Sima, a fost înfiinţată o forţă separată, Poliţia Legionară, pentru a fi folosită de către conducătorii Gărzii împotriva adversarilor regimului. Membrii acesteia fuseseră recrutaţi dintre elementele cele mai puţin dezirabile ale societăţii şi nu aveau nicio pregătire profesională. În privinţa Armatei, cu toate acestea, Garda a avut prea puţin succes. Corpul ofiţeresc fusese totdeauna ostil mişcării legionare, întrucât aceasta reprezenta dezordinea, criminalitatea şi subordonarea faţă de Germania. Garda a câştigat un număr mic de aderenţi doar în rândurile gradelor inferioare. Antonescu însuşi a desfăşurat o drastică acţiune pentru a preîntâmpina ca spiritul legionar să câştige teren în armată. La 29 noiembrie, el a informat Consiliul de Miniştri că disciplina militară va fi menţinută în Armată cu orice preţ, iar la 5 decembrie el a promulgat un decret, prevăzând severe pedepse pentru „rebeliune” şi „insubordonare”, inclusiv pedeapsa cu moartea pentru instigatorii şi conducătorii unor asemenea acţiuni.

Măsurile adoptate de către Antonescu erau neîndoielnic un răspuns la atrocităţile comise de echipele legionare ale morţii, în ultima săptămână a lunii noiembrie. Printre victime s-au aflat Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu, care au fost ridicaţi de la locuinţele lor şi împuşcaţi, precum şi un număr de foşti membri ai Cabinetului şi alte oficialităţi, care s-au aflat printre cei 64 de deţinuţi, omorâţi de furia gardistă la închisoarea

Jilava de lângă Bucureşti.{431}

Garda a aplicat metode similare în administrarea economiei ţării. Anarhia pe care a provocat-o nu putea să aibă loc într-un moment mai nefericit.

Evenimentele anului precedent ruinaseră refacerea economică de la sfârşitul anilor ’30. Mobilizarea trupelor, care a lipsit agricultura de mână de lucru, combinată cu pierderea unor bogate regiuni agricole din teritoriile cedate, au redus recolta din toamna anului 1940 la aproape 30 la sută din normal. Consecinţele au fost lipsa de alimente şi inflaţia. Multe industrii au avut de suferit prin retrasarea graniţelor ţării, unele pierzându-şi materiile prime, iar altele pieţele de desfacere. Valul de refugiaţi din Transilvania şi din alte teritorii cedate, care a înregistrat un număr de circa 300 000 de persoane, a pus la grea încercare atât resursele particulare, cât şi bugetul de stat.

Garda a reuşit să obţină controlul asupra agenţiilor economice-cheie. Ministerul Economiei Naţionale, care avea responsabilitatea pentru planificarea şi coordonarea economică la nivel naţional, a ajuns sub conducerea sa. Toate măsurile luate de către minister au purtat în consecinţă amprenta ideologiei şi practicii legionare. Curând a devenit evident că principalul scop al legionarilor nu era revitalizarea economiei, ci obţinerea controlului asupra acesteia. Natura totalitară a regimului le-a permis să procedeze fără niciun fel de impediment. La 5 octombrie, ei au obţinut promulgarea unui decret care instituia comisarii de românizare. Aceştia puteau fi numiţi în fiecare dintre întreprinderile considerate esenţiale pentru bunăstarea economică a ţării. Comisarii erau invariabil legionari şi aveau, în consecinţă, un control nelimitat asupra fabricilor şi întreprinderilor la care fuseseră desemnaţi. Dar niciunul dintre ei nu avea cunoştinţele sau experienţa necesare pentru a conduce o întreprindere industrială sau comercială complexă (ba chiar şi simplă) şi, drept rezultat, au luat măsuri arbitrare care, în multe locuri, au adus producţia în impas. În alte locuri, ei au permis patronilor să acţioneze ca şi până atunci, în schimbul unor

salarii frumuşele şi al altor avantaje pentru ei înşişi. Extrem de distructive au fost eforturile comisarilor pentru românizarea economiei. Principalele victime au fost evreii, dar şi românii au avut de suferit, întrucât diverse întreprinderi sau magazine au fost preluate sau pur şi simplu jefuite. Efectul cumulativ al acestui stil de administrare a fost aducerea economiei ţării în pragul colapsului.

Cursa Gărzii pentru putere a tensionat grav relaţiile sale cu Antonescu. Decretul din 14 septembrie, ce anunţa crearea noului regim, stabilise în mod teoretic un parteneriat între aceştia. Desemnase pe Antonescu drept „Conducător" al statului naţional-legionar şi pe Sima drept „Comandant al Mişcării Legionare" şi îi plasa pe picior de egalitate. La început, în septembrie şi octombrie, cei doi şi-au făcut frecvent, în mod public, complimente reciproce. Sima se referea la „înţelepciunea" lui Antonescu şi la „recunoştinţa" Gărzii faţă de acesta pentru a o fi adus la putere şi îi jura fidelitate din partea mişcării legionare. La rândul său, Antonescu cerea „dragilor săi camarazi" să strângă rândurile în jurul său. Dar niciunul nu avea încredere în celălalt şi, în spatele unităţii de faţadă, aceştia se angajaseră într-o luptă înfrigurată pentru controlul aparatului administrativ şi de siguranţă.

Conflictul dintre Antonescu şi Gardă ţinea de deosebirile fundamentale de vederi privind formele pe care trebuia să le ia statul totalitar şi modul în care acesta trebuia să fie administrat. Sima a cerut ca ţara să fie guvernată în concordanţă cu „spiritul legionar", prin care înţelegea ca guvernul să fie format în întregime din legionari şi să fie luate măsuri drastice pentru lichidarea activităţii politice a tuturor celorlalte grupări. La 28 octombrie a mers atât de departe încât l-a acuzat pe Antonescu de încălcarea decretului de proclamare a statului naţional-legionar, prin permisiunea de funcţionare acordată Partidului Naţional-Ţărănesc şi Partidului Naţional Liberal. O asemenea diversitate politică, atrăgea el atenţia, era contrară principiilor statului totalitar. A reproşat şi organizarea economiei ţării şi a cerut o completă

schimbare sau, aşa cum o numea el, o „revoluţie economică”. El dorea ca în România să se aplice principiile naţional-socialiste germane, în scopul plasării fiecărui aspect al vieţii economice sub controlul centralizat. Într-o scrisoare adresată lui Antonescu, la 16 octombrie, îi atrăgea atenţia că ţara urma să fie confruntată cu „falimentul” dacă structura economică liberală de la acea dată nu era desfiinţată şi dacă nu se introducea un nou sistem economic, compatibil cu ordinea politică naţional-legionară. Dar Antonescu nu avea nicio intenţie să lase ca statul sau economia să fie conduse de către legionari. În octombrie, el strânsese deja dovezi copleşitoare privind perfidia şi incompetenţa lor, care n-au făcut decât să-i întărească convingerile sale mai vechi privind incapacitatea Gărzii de a guverna. A fost de acord cu cele mai negre previziuni ale lui Sima în privinţa viitorului economic al ţării, dar a dat vina pentru iminentul faliment pe propriile cohorte ale lui Sima. Totuşi, duelul său cu Sima a depăşit problemele unei administrări eficiente şi ale unei politici economice coerente. Lupta s-a concentrat asupra puterii, întrucât Antonescu căuta să obţină pentru sine conducerea supremă a mişcării legionare şi subordonarea acesteia propriei sale viziuni despre o România a disciplinei şi ordinii.

Relaţiile dintre Antonescu şi Gardă au ajuns la punctul critic după crimele comise de către echipele legionare ale morţii în noiembrie. Într-o şedinţă a Consiliului de Miniştri, desfăşurată la 27 noiembrie, Antonescu a cerut ca guvernul şi mişcarea legionară să dea publicităţii un comunicat comun de condamnare a ceea ce avusese loc. În schimb, miniştrii legionari au scuzat asasinatele, iar atunci când Antonescu a încercat să-l înlocuiască pe legionarul care îndeplinea funcţia de şef al Poliţiei Oraşului Bucureşti cu un ofiţer de carieră, Garda s-a pregătit pentru rezistenţă armată. Deşi Antonescu părea gata să-şi încheie conturile cu rivalii săi, el s-a hotărât să aştepte până ce Garda se va fi discreditat complet în ochii opiniei publice. Sima a manifestat reţineri, întrucât şi-a dat seama că Garda era prost pregătită pentru o confruntare decisivă cu armata. S-a ajuns de voie de nevoie la un

compromis, prin care era lăsat un legionar în fruntea Poliţiei Oraşului Bucureşti, dar erau condamnate în mod public asasinatele din noiembrie. Cu toate astea, ambele părţi priveau aranjamentul doar ca un simplu armistiţiu.

Poziţia lui Antonescu împotriva Gărzii se bucura de un sprijin deosebit. Armata îl susţinea cu putere şi chiar liderii Partidului Naţional-Ţărănesc şi ai Partidului Naţional Liberal, deşi se opuneau dictaturii sub orice formă, s-au aflat de partea lui Antonescu când acesta a fost confruntat cu ilegalităţile şi violenţele Gărzii. Într-o scrisoare din 4 decembrie, Maniu îl avertiza pe Antonescu că haosul în care Garda aruncase ţara ameninţa însăşi existenţa acesteia, întrucât nu era nicio îndoială că „instructorii militari" (o referire la numeroasa misiune militară germană) ar putea să devină foarte rapid o armată de ocupaţie pentru a asigura cooperarea României la grandiosul plan al Germaniei vizând Europa de Răsărit. De aceea, i-a cerut cu insistenţă lui Antonescu să restabilească ordinea cât mai curând posibil şi să asigure vieţile şi proprietatea tuturor cetăţenilor, prin aducerea în faţa justiţiei a autorilor asasinatelor din noiembrie şi ai altor crime.{432}

Conflictul dintre Antonescu şi Gardă a atras într-adevăr atenţia oficialilor germani de la Berlin şi a reprezentanţilor acestora în România. Deşi Hitler fusese favorabil impresionat de către Antonescu, el nu făcuse nicio alegere finală între acesta şi Garda de Fier. Conducătorii aparatului Partidului Nazist şi, în mod special, SS-ul, sprijineau Garda, ca organizaţia cea mai calificată să pună în aplicare planurile lui Hitler pentru România, în timp ce Ministerul de Externe şi reprezentantul acestuia la Bucureşti, Fabricius, ca şi Înaltul Comandament al Armatei considerau Garda incapabilă prin ea însăşi de conducerea guvernului şi economiei acestui important aliat. La început, curentul părea să fie la Berlin în favoarea Gărzii, deoarece Fabricius, ale cărui rapoarte de la Bucureşti fuseseră favorabile lui Antonescu şi defavorabile Gărzii, a fost rechemat la 13 decembrie şi înlocuit cu un ofiţer SA, Manfred von Killinger.

Întrucât relaţiile tensionate dintre Antonescu şi Sima

conduceau inexorabil la o ruptură finală, Antonescu a cerut o întâlnire cu Hitler pentru a discuta „chestiuni privind apărarea României” şi pentru a obţine „sfatul” lui Hitler în unele probleme interne. O asemenea întâlnire era importantă şi pentru Hitler. La 13 decembrie semnase o directivă punând în mişcare planificarea „Operaţiunii Mariţa”, campania împotriva Greciei, şi dorea să aibă deplina cooperare a lui Antonescu. În cursul unei lungi discuţii, avute la 14 ianuarie 1941, la Berghof, Antonescu şi-a exprimat disponibilitatea de a participa, dacă era necesar, la proiectata campanie din sudul Dunării şi de a se alătura Germaniei în apărarea comună a estului Europei împotriva unui posibil atac sovietic. El a exprimat speranţa că în noua Europă pe care Hitler o construia, acesta va acorda României „rolul său firesc” de putere regională. Apoi Antonescu a trecut la principalul scop al vizitei sale. El a acuzat Garda de Fier de a fi adus ţara în pragul anarhiei şi a propus să preia el însuşi conducerea unică a statului naţional-legionar. A sugerat două modalităţi de realizare a acestui lucru: scoaterea legionarilor din toate funcţiile şi instituirea unei dictaturi militare sau „reorganizarea” Gărzii sub controlul lui. La început Hitler a fost evaziv. A explicat cum, cu câţiva ani înainte, se confruntase el însuşi cu o situaţie similară în cadrul propriului său partid şi cum fusese obligat să lichideze asemenea elemente; a sugerat că Antonescu ar putea fi nevoit să procedeze la fel. Mai târziu, chiar înaintea plecării lui Antonescu, Hitler l-a asigurat că era „singurul om capabil să călăuzească destinele României”.{433} Această scurtă conversaţie i-a risipit lui Antonescu ultimele dubii în legătură cu poziţia lui Hitler faţă de lupta sa pentru putere cu Garda.

Antonescu s-a reîntors la Bucureşti în seara zilei de 14 ianuarie, hotărât să elimine Garda de Fier. În ceea ce-i priveşte, Sima şi alţi conducători gardişti se pregăteau cu febrilitate pentru un conflict armat. La o întâlnire desfăşurată în ziua de 16 ianuarie, la Bucureşti, ei au căzut de acord că „divorţul” dintre Gardă şi Antonescu devenise ireparabil. Pe data de 19 ianuarie, adunări asemănătoare s-au ţinut în

majoritatea oraşelor ţării; în cadrul acestora, legionarii veniţi din Bucureşti au transmis instrucţiuni pentru coordonarea unei revolte împotriva lui Antonescu. Între timp, Antonescu pusese în mişcare o epurare a Gărzii. A ordonat demiterea tuturor comisarilor legionari de românizare pe data de 18 ianuarie şi înlocuirea ministrului legionar al Internelor şi a altor oficialităţi din aparatul de siguranţă pe data de 20 ianuarie. În aceeaşi zi, legionari înarmaţi au ocupat secţiile de poliţie, instituţiile administrative, centrele de comunicaţii în câteva oraşe de provincie. La Bucureşti, legionarii s-au baricadat în diferite clădiri publice şi au refuzat să predea sediile organelor de siguranţă şi de poliţie noilor numiţi de către Antonescu. Au blocat, de asemenea, numeroase părţi ale oraşului, unde au concentrat oameni şi arme, pentru lupta decisivă cu Antonescu. Aceste acţiuni au marcat începutul rebeliunii legionare.{434}

Antonescu s-a bucurat de întregul sprijin al armatei şi n-a avut nicio îndoială în privinţa rezultatului favorabil al încleştării dintre el şi Gardă. Dar în loc să pornească la acţiune imediat, a aşteptat ca legionarii să comită acte care să-i discrediteze în ochii mulţimii şi ai oficialităţilor germane. Când, la 21 ianuarie, a părut că cedează în faţa cererilor legionarilor de a retrage armata în cazărmi şi de a realiza o schimbare de personal în administraţie, Sima a interpretat acţiunea acestuia ca un semn de slăbiciune şi a cerut „retragerea” lui Antonescu şi formarea unui guvern legionar „pur”.

Ambele părţi au încercat să obţină sprijinul german, pentru că erau conştiente de faptul că Germania mizase enorm pe rezultatul luptei lor. Antonescu se afla în contact cu Legaţia germană din Bucureşti şi, prin intermediul acesteia, la 22 ianuarie a primit aprobarea lui Hitler pentru „restabilirea ordinii”. Personalul Legaţiei îi ţinuse la curent pe Hitler şi alţi înalţi demnitari de la Berlin în legătură cu mersul evenimentelor şi îşi exprimase propriul său sprijin pentru Antonescu, ca persoana cea mai în măsură să promoveze obiectivele germane în România. De cea mai mare importanţă

a fost asigurarea dată de Legaţie că armata se afla în întregime de partea lui. Ea i-a respins pe Sima şi pe legionari, socotindu-i totalmente incapabili să guverneze. Legionarii s-au manifestat la rândul lor activ. La 20 ianuarie, Sima l-a vizitat pe generalul Erik Hansen, şeful Misiunii militare germane în România, pentru a obţine sprijinul armatei germane din România, ce număra acum aproape 170 000 de oameni. Dar la data respectivă, la Berlin fusese luată decizia ca armata germană să-l sprijine pe Antonescu şi, la 21 ianuarie, Hansen a dat o directivă în acest sens.

La 22 ianuarie, Antonescu s-a hotărât să zdrobească rebeliunea. Sub conducerea generalului Constantin Sănătescu, pe care îl instalase în ziua precedentă drept comandant militar al oraşului Bucureşti, armata a procedat la reluarea sub control a importantelor clădiri publice deţinute de legionari. Spre seară, partida avea să fie jucată. Sima şi alţi conducători gardişti au căutat în van să obţină intervenţia lui Hansen şi a altor oficiali germani; aceştia însă au sugerat ca legionarii să se predea, promiţând doar că vor căuta să obţină aprobarea lui Antonescu ca liderilor Gărzii să li se permită să plece în Germania. Germanii considerau că este necesar să păstreze Garda într-o formă sau alta, ca un mijloc de presiune asupra lui Antonescu, în cazul în care, în viitor, acesta s-ar fi hotărât să acţioneze împotriva intereselor Germaniei. La 23 ianuarie, legionarii de rând s-au predat, dar şeful Serviciului secret german din România, de la el putere, a aranjat ca liderii gardişti să fie scoşi pe ascuns din ţară şi conduşi în Germania. Mai mult decât atât, Killinger, noul ministru german în România, care a sosit la Bucureşti la 24 ianuarie, avea instrucţiuni să-l convingă pe Antonescu să reînnoade alianţa sa politică cu Garda.

Toate acţiunile lui Antonescu de după înăbuşirea rebeliunii au arătat în mod clar că acesta nu avea niciun fel de intenţie de a repune Garda într-o poziţie de autoritate, întrucât i-a exclus pe membrii acesteia din noul guvern. El a încercat din nou, aşa cum o făcuse în septembrie trecut, să-i cointereseze pe liderii Partidului Naţional-Ţărănesc şi ai altor partide în

formarea unui guvern de unitate naţională, dar a eşuat în această tentativă. Poziţia lui Maniu nu se schimbase. Acesta a refuzat să se alăture unui guvern care desconsidera practicile parlamentare şi interzisese activităţile normale de partid, convingere pe care şi-o întărise acum prin intuirea subordonării acestuia faţă de Germania. În consecinţă, cabinetul pe care Antonescu l-a alcătuit la 27 ianuarie era format în principal din militari, a căror sarcină principală era aceea de a asigura ordinea publică şi administrarea eficientă. Cu această echipă odată instalată, el a trecut la aşezarea bazelor tipului său de autoritarism. La 5 februarie a decretat pedepsirea severă a oricărei persoane ce ar fi tulburat ordinea publică. Cu toate că intenţiona să descurajeze mai ales reînvierea activităţilor legionare, decretul său a afectat toate laturile vieţii politice şi publice. În consecinţă, a fost interzisă constituirea oricărui fel de organizaţie, politică, religioasă sau culturală, care nu avea aprobarea guvernului şi au fost interzise întrunirile publice, oricât de mici şi sporadice, fiind considerate subversive. În cursul lunii februarie, o razie în rândul persoanelor implicate în rebeliunea legionară a condus la arestarea a peste 9 000 de indivizi. Circa 3 000, printre care 218 preoţi, au fost judecaţi de către tribunale militare, 1 842 fiind condamnaţi la pedepse de la câteva luni până la închisoare pe viaţă. Aceste măsuri au culminat cu abolirea formală a statului naţional-legionar, la 14 februarie, şi cu o interzicere totală a activităţilor politice de orice fel. În iunie, Tribunalul Militar al Capitalei i-a găsit vinovaţi de rebeliune pe principalii conducători ai Gărzii şi i-a condamnat în contumacie la închisoare pe diferite termene, de la cinci ani până la închisoare pe viaţă (Horia Sima şi alţi nouă). Au fost condamnaţi, de asemenea, la moarte douăzeci de legionari, răspunzători de asasinatele comise în noiembrie 1940. În cadrul unui plebiscit naţional, organizat în zilele de 2–5 martie, 99,9 la sută dintre cei ce au votat au aprobat măsurile lui Antonescu. Deşi această cifră apare ca exagerată, nu există nicio îndoială că, în acest moment, marea majoritate a electoratului şi a membrilor partidelor tradiţionale l-au

sprijinit pe Antonescu împotriva Gărzii de Fier. Dar Maniu şi Brătianu, deşi au salutat înlăturarea Gărzii de la putere şi restabilirea ordinii, nu erau gata să accepte o dictatură. Ei au insistat ca Antonescu să reinstaureze guvernarea parlamentară şi să permită partidelor politice să-şi reia activităţile.

Regimul pe care Antonescu l-a instituit la 27 ianuarie 1941 nu poate fi apreciat drept fascist.{435} O definire mai nimerită ar fi aceea de dictatură militară. Spre deosebire de Germania lui Hitler şi Italia lui Mussolini, regimul lui Antonescu era lipsit de o ideologie şi nu era sprijinit de un partid politic de masă. În locul unei justificări ideologice a existenţei sale, Antonescu a făcut din ordine şi siguranţă, pe care le considera indispensabile progresului oricărei societăţi, raţiunea de a fi a regimului său. Aşa cum am spus, el nu vedea rostul partidelor şi oamenilor politici şi, în consecinţă, le-a pus deopotrivă sub semnul interdicţiei. Şi-a exprimat adesea dispreţul faţă de „cuvântări, aplauze şi parăzi" şi a denunţat „ipocrizia" ce se regăsea în copierea instituţiilor străine. Scopul său a fost mai curând „să clădească naţiunea" pentru a o face capabilă să reziste tuturor pericolelor care în mod sigur aveau să-i apară în cale. Astfel, nu s-a bizuit nici pe mase, nici pe politicieni. În locul acestora, instrumentele sale au fost armata şi aparatul de siguranţă de la care aştepta să asigure controlul şi să reprime disensiunile. Când în una din primele sale întâlniri Antonescu i-a descris lui Hitler regimul ce i se părea ideal, Hitler a făcut observaţia că Antonescu definise, de fapt, un stat poliţienesc. „Dacă aşa doriţi – a replicat Antonescu –, dar poliţia şi armata trebuie să fie suficient de puternice pentru a impune ordinea cu orice preţ, dat fiind faptul că ordinea reprezintă o cerinţă minimă a progresului unui popor."

După înăbuşirea rebeliunii legionare şi instaurarea dictaturii sale militare, Antonescu s-a apropiat şi mai mult de Germania. Când a proclamat noul său regim, s-a străduit să sublinieze că România se află alături de Axă, ca „un act de conştiinţă" şi nu din calcul politic. Deşi asemenea cuvinte pot fi respinse ca simple artificii retorice, ele dau totuşi măsura exactă a profunzimii angajării sale faţă de noua ordine politică

şi economică germană în Europa. El şi-a demonstrat fidelitatea prin sprijinirea campaniilor germane din martie şi din aprilie în Balcani şi prin alăturarea din toată inima la invadarea Uniunii Sovietice în iunie.

România n-a fost direct implicată în campania împotriva Greciei. Grosul trupelor germane a părăsit România la 2 martie 1941, trecând Dunărea în Bulgaria. Când guvernul pro-Axă al Iugoslaviei a fost răsturnat, la 27 martie, Hitler a adăugat această ţară pe propria listă a obiectivelor militare. Dar n-a cerut participarea României la această campanie, aşa cum a făcut-o în cazul Ungariei şi Bulgariei, în principal din cauza faptului că miza ca România să-i asigure acoperirea împotriva unui posibil atac sovietic. Antonescu, care fusese informat despre aceste planuri la 5 aprilie, a declarat iniţial că România avusese totdeauna relaţii prieteneşti cu Iugoslavia şi că nu are niciun fel de pretenţii faţă de aceasta şi, ca atare, nu va participa la această campanie. Dar el a obiectat faţă de intenţia germană de a utiliza trupe ungare în Banatul sârbesc şi a refuzat să deplaseze trupe române ta est de Timişoara, aşa cum cereau germanii, pentru a facilita comunicaţiile între forţele germane şi ungare. El a avertizat că dacă acestea din urmă ar intra în Banatul sârbesc, el va trimite armatele române acolo pentru a te alunga, o ameninţare care a convins înaltul Comandament German să plaseze acest teritoriu sub administrare germană. Antonescu s-a răzgândit în ceea ce priveşte obţinerea de teritoriu iugoslav la sfârşitul lunii aprilie, când a aflat despre planurile germane şi italiene de împărţire a ţării cucerite, în scopul echilibrării achiziţiilor Ungariei şi Bulgariei, el a cerut ca Banatul sârbesc să fie cedat României şi să se creeze o Macedonie independentă, cu o autonomie politică pentru românii aşezaţi în văile Timocului şi Vardarului. N-a obţinut însă nimic, întrucât Hitler avea alte planuri pentru aceste teritorii.

Între timp, pregătirile pentru atacarea Uniunii Sovietice continuau şi, către sfârşitul lui martie, Hitler a adoptat hotărârea finală de a porni războiul. Atât el, cât şi comandanţii armatei germane prevedeau doar un rol limitat

pentru armata română, întrucât aveau serioase dubii privind capacitatea acesteia de a desfăşură acţiuni ofensive independente. Erau de departe mult mai preocupaţi de protejarea câmpurilor petrolifere româneşti împotriva unui atac sovietic şi au încredinţat apărarea acestora şefului Misiunii aeriene germane în România. Aşa cum vedeau ei situaţia, aprovizionările româneşti cu petrol aveau să devină importante odată cu declanşarea războiului, întrucât transporturile din Uniunea Sovietică, alt furnizor major al Germaniei, ar fi încetat fără îndoială. La 12 iunie, la München, Hitler l-a informat pe Antonescu în legătură cu planul său de a ataca Uniunea Sovietică. Răspunsul lui Antonescu a constat în promisiunea unei participări militare şi economice integrale a ţării sale la această campanie.

RĂZBOIUL ÎMPOTRIVA UNIUNII SOVIETICE

La 22 iunie 1941, la câteva ore după începerea invaziei germane asupra Uniunii Sovietice, Regele Mihai şi Antonescu au proclamat declanşarea „războiului sfânt” pentru eliberarea Basarabiei şi a Nordului Bucovinei de ocupaţia sovietică. Războiul s-a bucurat de sprijinul marii mase a populaţiei din România, care a văzut în el o cale de înlăturare o dată pentru totdeauna a ameninţării ruseşti la adresa fiinţei ţării. Conducătorii politici şi populaţia aveau deplină încredere în superioritatea militară a Germaniei şi se aşteptau la o campanie scurtă şi victorioasă.

Antonescu a angajat în campanie grosul armatei sale – 12 divizii de infanterie, o divizie de blindate, 6 brigăzi speciale, 672 avioane, dintre care 219 bombardiere şi 146 avioane de vânătoare. Dintre toate acestea, 6 divizii de infanterie, 3 brigăzi de vânători de munte, 3 brigăzi de cavalerie şi alte unităţi mai mici au fost plasate sub comanda directă a Armatei 11 germane. Cele mai serioase deficienţe ale armatei române, care au devenit evidente pe măsura angajării acesteia mereu mai adânc în teritoriul sovietic, erau lipsa artileriei,

necorespunzătoarea aprovizionare cu muniţii şi existenţa unui număr prea mic de tancuri şi de alte vehicule motorizate. În 1940, Antonescu planificase reorganizarea armatei, prin reducerea efectivelor sale şi sporirea mobilităţii şi puterii sale de foc. Dar industria românească nu putea produce echipamentul necesar, iar conducătorii germani au preferat să creeze noi divizii blindate germane decât să furnizeze armatei române tancuri şi vehicule motorizate. Pentru a întări armata sa, Antonescu nu avea decât alternativa sporirii numărului diviziilor de infanterie.

La începutul campaniei împotriva Rusiei, forţele româneşti şi germane din Moldova au fost concentrate în trei grupuri de armată: la nord, Armata 3 română; în centru, Armata 11 germană, cea mai numeroasă; la sud. Armata 4 română. Împreună, ele au format aşa-numitul Grup de Armate Antonescu, asupra cărora Antonescu însuşi avea comanda supremă, fiind secondat de un stat-major compus din ofiţeri germani. Iniţial, principala misiune a acestui grup a fost aceea de a acoperi flancul drept al Grupului german de armate „Sud" din Polonia ocupată.

Ofensiva generală pe frontul românesc s-a declanşat doar la 2 iulie, întrucât Grupul de armate Antonescu se afla mult mai departe la est decât baza de la care Grupul de armate „Sud" pornise operaţiile. La mijlocul lui iulie, forţele româneşti şi germane atinseseră Nistrul Superior şi Mijlociu, iar la sud, Armatei 4 română i s-au alăturat unităţi din Dobrogea, care au traversat Dunărea la data de 21 iulie; pe data de 26, ele au atins Nistrul Inferior. Astfel, în decurs de o lună de la începutul ostilităţilor, principalul obiectiv militar românesc – eliberarea Basarabiei şi a Nordului Bucovinei – a fost atins. Dar Antonescu decisese deja să trimită trupele române dincolo de Nistru. El era sigur că o victorie germană va interveni în viitorul imediat şi intenţiona, aşa cum i-a scris lui Hitler la 30 iulie, să lupte alături de Germania până vor atinge scopul final al distrugerii Uniunii Sovietice. La 17 iulie, trupele române au procedat la prima lor trecere a Nistrului, iar la începutul lunii august, teritoriul dintre Nistru şi Bug, cu excepţia Odessei,

fusese curăţat de forţele sovietice.

Hitler şi Antonescu s-au întâlnit la statul-major al Grupului de armate „Sud”, la 6 august, pentru a discuta rolul viitor al armatei române în război. Hotărârile lor au condus la implicarea şi mai adâncă a României în efortul german de război. Cei doi au căzut de acord ca armata română să ocupe şi să asigure securitatea teritoriului dintre Nistru şi Nipru şi ca unele unităţi armate, în special brigăzi de cavalerie şi vânători de munte, să fie folosite la est de Nipru.

Hitler şi Antonescu au fost, de asemenea, de acord ca teritoriul dintre Nistru şi Bug, numit Transnistria, să intre sub administraţie civilă românească. Convenţia, care a oficializat aranjamentul, semnată la Tighina, la 30 august, privea mai ales asigurarea de produse agricole şi de alt fel din regiune şi facilităţi în materie de transporturi, care au fost puse toate, temporar, sub control german. Se cerea, de asemenea, guvernatorului civil român, „în interesele efortului comun de război”, să respecte instrucţiunile Comandamentului Militar German. Dar această înţelegere nu asigura României stăpânirea permanentă a Transnistriei.{436} O asemenea omisiune ar putea reflecta divergenţele fundamentale dintre Hitler şi Antonescu. Cel dintâi părea dispus să dea Transnistria României, cu condiţia însă ca Antonescu să renunţe la orice pretenţii privind Nordul Transilvaniei. Antonescu, pe de altă parte, se opunea categoric oricăror concesii în privinţa Transilvaniei, întrucât o considera drept o parte a leagănului strămoşesc al românilor, teritoriu pe care, insista el, aceştia îl moşteniseră de la daco-romani. În următorii trei ani, redobândirea întregului teritoriu cedat Ungariei în 1940 nu a încetat nicio clipă să-l preocupe.

Luarea Odessei, ultimul punct de sprijin sovietic în Transnistria, a fost încredinţată Armatei 4 române. Antonescu subapreciase forţa apărării sovietice şi refuzase ofertele germane de ajutor. Primul asalt general asupra oraşului, din 18 august, a scos în evidenţă dificultatea copleşitoare a sarcinii cu care se confruntau românii. Aceştia aveau nevoie de o masivă concentrare de artilerie, de sprijin aerian, de

tancuri, nedispunând de nici unele dintre acestea. Odessa a căzut în cele din urmă la 16 octombrie, după ce Armata 11 germană a ocupat Crimeea şi a încercuit Sevastopolul, principala bază de aprovizionare a Odessei. Dar, între timp, grosul apărătorilor sovietici fusese evacuat pe cale maritimă. Cele două luni de asediu au impus armatei române un teribil tribut: nu mai puţin de 70 000 de morţi şi răniţi. Cea mai mare parte a mutilatei Armate 4 a trebuit să fie retrasă în România, lăsând doar două divizii pentru asigurarea securităţii Transnistriei. Astfel, contribuţia românească în efective la campania de pe Frontul de Răsărit, de-a lungul iernii 1941–1942, a fost mult redusă. Doar cinci până la şase divizii au luat parte la lupte, în principal în Crimeea, în cadrul Armatei 11 germane.

Între timp, relaţiile României cu Marea Britanie şi Statele Unite s-au deteriorat. Sub presiunea Uniunii Sovietice, guvernul britanic a trimis un ultimatum guvernului român, la 30 noiembrie 1941, cerând retragerea armatelor sale dincolo de Nistru, până la 5 decembrie. Întrucât aceasta nu s-a întâmplat, Marea Britanie i-a declarat război României la 7 decembrie. Obligată de către Germania şi Italia să-şi onoreze angajamentele potrivit termenilor Pactului Tripartit, pe care Antonescu îl semnase în noiembrie 1940, România a declarat război Statelor Unite la 12 decembrie. Statele Unite n-au găsit cu cale să răspundă cu propria lor declaraţie de război până la 5 iunie 1942. Antonescu şi majoritatea politicienilor români erau parteneri reţinuţi în războiul Germaniei împotriva Aliaţilor apuseni. O declaraţie a lui Antonescu, făcută – după cum se spune – unui grup de ziarişti, la 12 decembrie, sugera propria sa lipsă de entuziasm: „Sunt aliatul Reichului împotriva Rusiei; sunt neutru între Marea Britanie şi Germania; sunt de partea americanilor împotriva japonezilor.”{437}

Când Hitler şi Antonescu s-au întâlnit la Rastenburg, cartierul general al lui Hitler de pe Frontul de Răsărit, la 11 februarie 1942, ei erau siguri că Uniunea Sovietică fusese înfrântă şi că nu va fi capabilă să întreprindă o serioasă

contraofensivă, date fiind enormele pierderi în oameni şi echipament suferite în primul an de război.{438} Antonescu şi-a reiterat angajamentul de a implica o mare parte a forţelor române în viitoarea ofensivă de primăvară, dar a pus drept condiţie ca Germania să asigure armata sa cu echipament modern. El a cerut, de asemenea, ca Ungaria şi Bulgaria să se angajeze la rândul lor cu forţe pe Frontul de Răsărit. Îl înfuriase declaraţia lui Ribbentrop, făcută la Budapesta, la 8 ianuarie 1942, cum că problema frontierei ungaro-române fusese definitiv soluţionată prin Dictatul de la Viena. Antonescu i-a reamintit lui Hitler că România intrase în război nu pentru a revizui hotărârile de la Versailles, ci pentru a lupta împotriva slavilor. De aceea i se părea o nebunie să lupte împotriva slavilor în Răsărit şi să permită acelora din Sud (bulgarilor), alături de maghiari, să se consolideze. El a avertizat din nou că România nu va renunţa niciodată la revendicările sale privind întreaga Transilvanie, dar a promis să nu formuleze aceste cereri până la sfârşitul războiului. Scopul său, a explicat acesta, era restabilirea României Mari, ca un bastion atât împotriva slavilor, cât şi împotriva maghiarilor. Hitler nu s-a pronunţat nici pentru, nici contra, dar mai târziu a dat instrucţiuni tuturor oficialităţilor germane să manifeste cea mai mare prudenţă în abordarea atât a Ungariei, cât şi a României, întrucât ambele vor fi chemate să facă „sacrificii suplimentare” pentru efortul de război.

Un mare număr de militari români a luat parte la masiva ofensivă germană din sudul Rusiei şi din Caucaz, din vara anului 1942. Aproape opt divizii au fost angajate în operaţiuni la est de Marea de Azov, dar majoritatea forţelor româneşti au luat parte la înaintarea spre Volga. Li s-au încredinţat poziţii la nordul şi la sudul flancurilor forţelor înaintate germane. Aici, forţele sovietice au realizat o breşă decisivă în marea lor ofensivă de iarnă, care a început la 19 noiembrie. Până la sfârşitul lui decembrie, ele au desăvârşit încercuirea Armatei 6 germane la Stalingrad. Unităţile române luptaseră bine, dar, lipsite de suficiente blindate şi artilerie, erau prost pregătite pentru a face faţă asaltului sovietic. Românii au suferit

pierderi înspăimântătoare: majoritatea celor optsprezece divizii, adică două treimi din forţele sale de pe Frontul de Răsărit, au fost distruse.{439}

Dezastrul de la Stalingrad şi, în mod special, problema responsabilităţii pentru acesta – germană sau română – au condus la o încordare puternică în cadrul alianţei. Dar Hitler şi Antonescu au renunţat la incriminări şi au încercat să redefinească rolul viitor al României în război, atunci când s-au întâlnit la 10–12 ianuarie 1943. Înainte de toate, ei erau preocupaţi de refacerea armatei române şi au hotărât să alcătuiască nouă divizii noi, care să fie echipate de către Germania. Dar, conştienţi că această sarcină nu ar fi putut fi împlinită înainte de primăvara anului 1944, ei au căzut de acord ca, deocamdată, contribuţia militară a României să se limiteze la cele opt divizii existente în Caucaz şi în Crimeea.

În ciuda acestor înţelegeri şi a convorbirii despre victoria finală, dezastrul de la Stalingrad a avut o influenţă hotărâtoare asupra politicii României. Aceasta l-a convins pe Antonescu că Germania nu dispunea de forţa militară pentru a înfrânge Uniunea Sovietică şi că trebuiau găsite alte mijloace pentru a proteja ţara împotriva unei invazii a Armatei Roşii. El şi-a întors ochii spre Vest. În primăvara anului 1943, l-a autorizat pe Mihai Antonescu, care îndeplinea din iunie 1941 calitatea de prim-ministru a.i., să iniţieze contacte cu Aliaţii apuseni.

Întrucât războiul a continuat şi pierderile umane creşteau, iar sacrificiile cerute populaţiei au sporit, dictatura militară a înăsprit controlul asupra frontului intern. Ordine şi ascultare – acestea erau cuvintele de ordine. Antonescu însuşi îşi exercita puterea în mod absolut, pe baza unui număr de trei decrete promulgate la începutul lunii septembrie 1940. În primul dintre acestea, datând din 5 septembrie, Carol îi încredinţase lui Antonescu „depline puteri pentru a conduce statul român”, dar îşi rezervase pentru sine câteva importante prerogative regale: încheierea tratatelor, modificarea legilor organice şi numirea miniştrilor. Odată cu abdicarea lui Carol, a intervenit însă o drastică reducere a puterilor regale. Decretele din 6 şi 8

septembrie, semnate de către Mihai, au creat o nouă instituţie politică – Conducătorul Statului Român – care a monopolizat puterea legislativă şi executivă. Acesta dispunea de autoritatea de a iniţia şi de a promulga toate legile, ca şi de a le modifica pe acelea care erau în vigoare; de a numi şi a demite pe orice funcţionar de stat, inclusiv miniştri; de a încheia tratate; de a declara război şi de a face pace.{440}

Astfel Antonescu nu era răspunzător faţă de nimeni pentru acţiunile sale, fie în domeniul politicii interne, fie în domeniul politicii externe. S-a dispensat de parlament. Substitutul la care a recurs, cu scopul de a da regimului său legitimitate – Adunarea Obştească Plebiscitară a Naţiunii Române – a fost un simulacru. Aceasta nu avea nicio putere şi, într-adevăr, s-a apelat la ea doar de două ori, prima oară la 2–5 martie 1941, în scopul înregistrării aprobării publice a modului în care Antonescu guvernase ţara (2 960 298 pentru, 2 996 contra), şi a doua oară, pentru acelaşi scop, la 9 noiembrie 1941, două zile după celebrarea la Bucureşti a ceea ce s-a crezut a fi sfârşitul campaniei militare a armatei române (3 446 889 pentru, 68 contra). Cu toate că rezultatele acestor plebiscite au reflectat, fără îndoială, în mod corect starea generală de spirit a populaţiei, ele nu au fost în niciun fel democratice, dat fiind că adunările publice şi discuţiile, ca şi orice alte mijloace de exprimare a aprobării sau dezaprobării regimului fuseseră interzise. Nici Consiliul de Miniştri nu a servit drept un instrument de control asupra puterilor lui Antonescu. Deşi se întrunea regulat, acesta nu a fost un forum de dezbatere a unor probleme de politică generală şi de elaborare a unor decizii colective. Mai curând, şedinţele sale constau în rapoarte ale miniştrilor privind activitatea şi problemele departamentelor respective şi în aprobarea sau dezaprobarea de către Antonescu. Deşi erau atribuite Consiliului de Miniştri, hotărârile adoptate la aceste şedinţe reprezentau în fapt punctul de vedere al lui Antonescu. În problemele de maximă importanţă – siguranţa internă, de exemplu – Consiliul de Miniştri nici măcar nu era convocat în întregime; Antonescu îi consulta pur şi simplu doar pe acei miniştri care erau direct

implicaţi în respectivele chestiuni.

Principiile autoritare de guvernare au fost extinse la fiecare nivel al administraţiei. Prefecţii erau stăpâni de necontestat ai autorităţilor locale. Erau numiţi de către Conducător şi erau răspunzători doar faţă de acesta. În octombrie 1942 puterile lor deja substanţiale au fost extinse, dându-li-se controlul asupra oricărei ramuri a administraţiei şi asupra întregului personal aflat în jurisdicţia lor. Cetăţenii au fost lipsiţi de orice cuvânt în alegerea autorităţilor locale, întrucât ministrul Afacerilor Interne numea primarii oraşelor, iar prefectul pe aceia ai localităţilor rurale. Consiliile locale alese au fost desfiinţate şi înlocuite prin organisme compuse din oficialităţi administrative şi, începând cu octombrie 1942, din reprezentanţi ai industriei, comerţului şi ai diverselor profesiuni, desemnaţi de prefecţi, şi din alţi oficiali locali. Ca o consecinţă a tuturor acestor măsuri, simţul responsabilităţii faţă de populaţia locală a dispărut, iar iniţiativa locală a fost ca şi nulă.

Spiritul care a condus dictatura reiese din numeroasele decrete-lege ce şi-au propus să descurajeze orice opoziţie. Instituirea sistemului represiv legal s-a făcut pe baza decretului-lege din 6 februarie 1941, care prevedea pedeapsa cu moartea sau închisoare pe termene lungi pentru largi categorii de acte pe care autorităţile le considerau drept ameninţări la adresa existenţei şi intereselor statului. Un instrument eficace de represiune a fost lagărul de concentrare, în care persoane considerate „indezirabile” puteau fi internate cu un minimum de formalităţi; recomandarea ministrului de Interne era de obicei suficientă pentru a lipsi o persoană de libertate. De-a lungul regimului de dictatură, circa 5 000 persoane au fost astfel internate, două treimi dintre acestea pentru delicte politice.

Partidul Comunist a constituit obiectul atenţiei speciale a regimului. Decretul din 6 februarie stipula că, atunci când persoanele care erau găsite vinovate de încălcarea prevederilor sale erau membri ai Partidului Comunist, pedepsele urmau să fie de două ori mai mari. Începând cu

martie 1941, Ministerul de Interne a desfăşurat o campanie sistematică de distrugere a structurilor organizatorice ale partidului, prin încarcerarea conducătorilor şi activiştilor de frunte ai acestuia. Marea majoritate a acestora au fost arestaţi sau internaţi în lagăre de concentrare. Printre ei se aflau mare parte din aşa-numita conducere „autohtonă" a partidului, care a ieşit la suprafaţă după război, adică acei comunişti care s-au aflat în România în anii interbelici şi erau etnici români, spre deosebire de cei care erau rezidenţi în Uniunea Sovietică, mulţi dintre ei aparţinând evreimii sau altor minorităţi. În decembrie 1942, numărul acestora atinsese 1 905. Totuşi, în timp ce activitatea partidului încetase în mare măsură, conducătorii acestuia au reuşit să menţină un simulacru de organizaţie în spatele zidurilor închisorilor.

Opoziţia organizată de către partidele politice importante din perioada de dinainte de război a fost aproape imposibilă, dar Maniu şi Brătianu şi-au făcut în mod regulat cunoscute punctele lor de vedere, în memorii tăioase, adresate lui Antonescu. Abordarea lor critică mergea de la politica internă la politica externă. Ei credeau că după înăbuşirea rebeliunii Gărzii de Fier, în ianuarie 1941, propriile lor partide, ca şi alte formaţiuni politice, vor fi în măsură să-şi reia activităţile normale şi să participe din nou la guvernarea ţării. Dar faptul că Antonescu a recurs la plebiscite şi a adoptat o legislaţie draconică împotriva oricărei forme de opoziţie le-a risipit cu repeziciune speranţele de renaştere a unui sistem parlamentar. De aceea, ei au refuzat să participe la plebiscite sau să intre în guvern, pe temeiurile că niciunul dintre acestea nu reflectau „adevăratele sentimente" ale ţării. Înainte de invadarea Uniunii Sovietice de către Germania, Maniu şi Brătianu l-au avertizat pe Antonescu împotriva legării prea strânse a României de Germania, de teamă ca nu cumva o asemenea politică să lipsească ţara de orice urmă de independenţă şi chiar să pună în pericol însăşi existenţa ei. În schimb, ei au recomandat o politică de echilibru între Marea Britanie şi Germania. Au sprijinit hotărârea lui Antonescu de a se alătura Germaniei în războiul împotriva Uniunii Sovietice, cu scopul

de a redobândi Basarabia şi Nordul Bucovinei, dar i-au cerut cu insistenţă să nu trimită trupe româneşti dincolo de Nistru. Aşa cum sublinia Maniu într-o scrisoare din 18 iulie, procedând altfel ar fi însemnat ca soldaţii români să fie sacrificaţi pentru scopuri străine, într-un moment în care armata ar fi trebuit să fie cruţată pentru a fi în măsură să apere interesele româneşti. Antonescu a replicat pe larg tuturor acestor atacuri la adresa politicii sale, adesea prin virulente scrisori personale. Deşi era furios pe Maniu şi pe Brătianu din cauza criticilor acestora şi deşi îi acuza de „lipsă de loialitate", el nu a luat nicio măsură împotriva lor.

Dictatura antonesciană a abordat economia la fel cum a făcut-o cu partidele politice şi administraţia publică. Controlul şi înregimentarea erau la ordinea zilei. Este caracteristic decretul din 18 februarie 1941, care prevedea „militarizarea" întreprinderilor de stat, cât şi a celor particulare, ori de câte ori „interese superioare" ale statului cereau acest lucru. Acest proces a plasat atât administraţiile acestora, cât şi angajaţii sub conducerea generală şi disciplina militarilor. Un alt decret, din 10 martie 1941, a supus populaţia rurală serviciului muncii obligatorii, acordând Ministerului Agriculturii şi comitetelor agricole comunale puteri aproape nelimitate de a rechiziţiona forţă de muncă şi de a coordona producţia. La 15 mai, aceste prevederi au fost extinse la toţi adulţii. De acum încolo, persoanele care erau capabile de muncă, dar nu erau folosite în activităţi productive, puteau, în consecinţă, să fie „mobilizate" la muncă „pentru binele public". Numărul celor afectaţi de aceste măsuri a fost mic la început, dar respectivele legi, promulgate înaintea intrării României în război, au dezvăluit în mod clar spiritul regimului totalitar: subordonarea drepturilor şi intereselor individului necesităţilor atotcuprinzătoare ale statului. Războiul împotriva Uniunii Sovietice a sporit cererile privind înregimentarea populaţiei capabile de muncă.{441} Decretul lege din 2 octombrie 1941 a dat tonul legislaţiei muncii pe tot parcursul războiului. Scopul său principal a fost sporirea producţiei – atât a bunurilor de uz militar, cât şi a celor de consum civil –

printr-o mai mare solicitare a forţei de muncă. Legislaţia muncii promulgată în anii ’20 şi ’30, în scopul îmbunătăţirii condiţiilor de lucru, a fost, astfel, în mare parte, abrogată. Noua săptămână de lucru a crescut de la 56 la 60 de ore şi putea, în împrejurări excepţionale, să crească până la maximum 72 de ore, dar existau stipulaţii pentru plata muncii suplimentare.

Restricţiile privind folosirea tinerilor şi a femeilor au devenit mai puţin severe, permiţând angajarea cu normă întreagă a tinerilor de 16 ani şi a tinerelor de 18 ani. Guvernul a descurajat activitatea tuturor sindicatelor independente şi a folosit o reţea largă de inspectori pe probleme de muncă pentru a rezolva nemulţumirile muncitorilor, înainte ca acestea să se transforme într-o confruntare cu patronatul sau cu statul.

Agricultura s-a aflat în centrul planificării economice a regimului. Această preocupare a reflectat în parte rolul primordial pe care Germania îl rezervase României, ca furnizor de alimente în războiul împotriva Uniunii Sovietice. Dar acest fapt corespunde, de asemenea, gândirii lui Antonescu, potrivit căreia România era esenţialmente o ţară agrară şi, ca atare, dezvoltarea sa economică trebuia să se bazeze pe „realităţile existente”. Planurile sale, expuse într-o proclamaţie din 1941, au reprezentat astfel o altă încercare de a rezolva problemele agriculturii româneşti ce persistau de mult timp. A preconizat creşterea producţiei şi îmbunătăţirea nivelului de trai al populaţiei rurale prin organizarea mai raţională a muncii ţărănimii, prin aprovizionarea acesteia cu unelte agricole adecvate şi prin sporirea disponibilităţii de credite, prin intermediul unei reţele de bănci săteşti.

Antonescu a fost în mod special îngrijorat de fragmentarea gospodăriilor ţărăneşti, pe care, la fel ca mulţi alţii dintre predecesorii săi, o considera a fi drept cauza fundamentală a productivităţii scăzute şi a sărăciei rurale. Soluţia sa consta în gruparea loturilor şi a fâşiilor de pământ mici şi risipite în gospodăriile viabile din punct de vedere economic, de 10–15 ha. Intenţiona să-şi împlinească scopul prin promovarea

intereselor „clasei mijlocii din agricultură”, pe care, asemenea multor agrarieni, o privea drept coloana vertebrală a naţiunii. Nu intenţiona să facă niciun secret din faptul că era gata să-i lase pe acei ţărani cărora le lipsea moralitatea muncii proprie clasei mijlocii să îngroaşe rândurile proletariatului agricol. Principalele instrumente pentru realizarea proiectului său au fost noile asociaţii agricole – obştile săteşti. Un decret în acest sens, dat în iunie 1942, încuraja ţăranii cu proprietăţi învecinate să le grupeze în interesul eficienţei şi profitabilităţii. Asociaţia astfel formată era împuternicită să cumpere utilaje, să cumpere sau să arendeze pământ şi să obţină credite în condiţii avantajoase. Totuşi, în ciuda acestor stimulente, rezultatele programului au fost dezamăgitoare. În vara anului 1942, fiinţau doar 203 asociaţii, cu 6 400 membri, acoperind o suprafaţă de 38 000 hectare.

Regimul a recurs la numeroase alte mijloace, toate încercate anterior, de rezolvare a problemelor agriculturii. A promovat cooperativele, care urmau să servească drept agenţii pentru ducerea la îndeplinire a unei varietăţi de măsuri guvernamentale. Întrucât numărul lor a crescut de la 3 649 la 5 463 între 1940 şi 1943, ele au devenit cei mai importanţi beneficiari de tractoare şi de alte maşini agricole importate de către stat şi au servit drept principalele canale de credite agricole, fiind în acelaşi timp furnizori către stat ai unor cantităţi stabilite de alimente. Regimul a încercat, de asemenea, să procedeze la reutilarea agriculturii. A subvenţionat importul unei mari cantităţi de utilaje şi unelte agricole. De exemplu, numărul de tractoare în folosinţă a crescut de la 3 296, în decembrie 1940, la 8 250 în toamna anului 1943. Diversificarea culturilor a fost încurajată. Mărimea suprafeţei repartizate culturilor de plante textile şi industriale a fost în continuă creştere. Pământurile semănate cu in, cânepă şi bumbac au crescut de la 60 436 ha în 1939 la 146 039 ha în 1943, iar plantaţiile de sfeclă de zahăr şi de soia au fost extinse până la 80 053 ha şi, respectiv, 23 068 ha în 1943. S-au alcătuit planuri de constituire a unor întreprinderi de prelucrare a produselor agricole, în opt centre

anume stabilite, pentru a stimula producţia de plante industriale şi de legume şi pentru a oferi în felul acesta ţăranilor o altă sursă de venituri decât din cultivarea grâului şi a porumbului.{442}

Toate aceste măsuri nu au reuşit totuşi să modifice structura fundamentală a agriculturii. Principalele culturi au continuat să fie cerealele, în special grâul şi porumbul, iar numărul mare de gospodării mici şi ineficiente a făcut să eşueze încercările de raţionalizare a producţiei. Recolta de cereale a scăzut, într-adevăr, sub nivelurile pe care le atinsese în 1939, după revenirea din criza de la începutul anilor ’30. Cauza acestei stări de lucruri o constituia, mai ales, satisfacerea necesităţilor de război, care au lipsit pământul de un mare număr de bărbaţi şi de cai. Tractoarele şi alte utilaje nu puteau să suplinească absenţa acestora, întrucât unicele surse practice de energie ale micilor gospodării, care rămâneau unitatea caracteristică de producţie, erau bărbaţii şi caii.

Eforturile de stimulare a producţiei industriale au fost doar parţial încununate de succes. Producţia industriei alimentare a scăzut sub nivelul anului 1939 şi exista o permanentă lipsă de produse de bază, provocată în primul rând de extraordinara secătuire a resurselor generată de război. Industria textilă a înregistrat şi ea o scădere semnificativă faţă de anul 1939. Cantitatea de cărbune extras a rămas aproape staţionară de-a lungul războiului, dar extracţia de ţiţei a înregistrat un declin, de la 6 240 000 tone în 1939 la circa 5 350 000 tone în 1943. Punctele luminoase erau reprezentate de industria metalurgică şi cea chimică. Ultima dintre acestea avusese o importanţă minoră, dar, începând cu 1942, făcuse progrese rapide, devenind singura industrie românească care producea bunuri pentru export.

Economia românească a anilor 1941–1944 s-a dezvoltat sub necontenitele presiuni germane de sporire a producţiei de materii prime necesare efortului de război şi a fost supusă unor încercări germane tot atât de perseverente de câştigare a controlului asupra unor industrii româneşti-cheie. Dar

oficialităţile germane de la toate nivelurile aveau să descopere, spre tristeţea lor, că Antonescu nu era prea dispus să facă ample concesii economice Germaniei. El a fost puternic influenţat de către cercurile economice şi bancare liberale, care nu abandonaseră în niciun fel politica „prin noi înşine" şi căutau cu disperare să menţină controlul românesc asupra resurselor şi dezvoltării economice.

Tendinţa germană de a monopoliza sectoarele vitale ale economiei româneşti a început să se manifeste cu adevărat în 1941. Pretextul legal a fost un protocol semnat la Berlin, la 4 decembrie 1940, care prevedea cooperarea între cele două ţări în vederea îndeplinirii unui plan de zece ani, de revitalizare a economiei româneşti. Germania a fost interesată înainte de toate de petrolul românesc şi, în timp, a dobândit controlul total asupra unui număr de foste companii occidentale şi chiar 50 la sută din acţiunile societăţii „Astra Română", cea mai mare companie petrolieră românească. O agenţie coordonatoare, „Petrol Continental", a fost creată la Berlin, la 27 martie 1941, având drept scop stimularea şi supervizarea tuturor intereselor petroliere germane în România. Planificatorii economici germani doreau foarte mult să sporească producţia de petrol şi au căutat să obţină modificarea Legii minelor din 1937, pentru a face posibilă o masivă explorare – în scopul identificării a noi resurse – cu deplina participare a străinilor, adică a germanilor. Capitalul german a fost, de asemenea, orientat spre industria metalurgică din România, în special spre Uzinele Malaxa, unde urmărea să obţină 50 la sută din acţiuni. Germanii manifestau, de asemenea, un interes deosebit pentru cerealele româneşti. Prin controlul exercitat asupra principalelor societăţi de comerţ exterior, aceştia aproape au monopolizat comerţul cu grâu şi cu alte câteva produse.

Antonescu a încercat în varii chipuri să limiteze pătrunderea germană în economia românească. Un decret din 17 iulie 1942 a redus mărimea capitalului străin din industria petrolieră în favoarea capitalului românesc şi a acordat concesii speciale acelor firme în care etnicii români aveau o

participare de cel puţin 75 la sută. Antonescu a sporit deopotrivă participarea statului român într-un număr de întreprinderi, îndeosebi în industria metalurgică. Încă de la 28 ianuarie 1941, la puţine zile de la înăbuşirea rebeliunii legionare, el a semnat un decret rezervând statului român 50 la sută din acţiunile Uzinelor Malaxa, pentru ca apoi, la 18 februarie, să hotărască şi achiziţionarea restului de 50 de procente. Un decret din 3 decembrie 1941 prevedea ca etnicii români să aibă cel puţin 60 la sută din capitalul Oţelăriilor Reşiţa. Pentru a preîntâmpina „germanizarea" comerţului cu cereale româneşti, Antonescu a făcut din acesta monopol de stat la 17 decembrie 1941. Niciuna dintre aceste măsuri de autoapărare economică nu a fost pe deplin eficientă, mai ales după ce a început războiul împotriva Uniunii Sovietice, întrucât în acel moment economia României devenise prea strâns legată de aceea a Germaniei, pentru a mai putea funcţiona independent. De pildă, unele materii prime, esenţiale pentru industria românească, precum cocsul şi minereul de fier puteau fi importate doar din Germania, iar aceasta, dată fiind blocada navală britanică, era principalul cumpărător al produselor agricole româneşti. Masiva prezenţă militară germană era şi nu era o binecuvântare. Pe de o parte, Germania a fost principalul furnizor de material de război pentru armata română, dar, pe de altă parte, enormele achiziţii de alimente şi de alte bunuri pentru armata germană de pe front au afectat în mod negativ stabilitatea financiară a ţării. La începutul toamnei anului 1941, conducătorii români se plângeau că imensele cantităţi de bunuri cumpărate şi înaltele preţuri plătite de achizitorii germani au dus la o severă inflaţie şi, în consecinţă, au slăbit moneda naţională, au subminat structura fiscală a ţării şi „au dat peste cap" bugetul anual al acesteia. Respectivele probleme au constituit subiectul unor negocieri aproape neîntrerupte, dar, în 1944, ele continuau să fie nerezolvate.

„Chestiunea evreiască" – aşa cum a fost ea numită din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – era cea mai serioasă problemă a minorităţilor cu care se confrunta regimul

Antonescu. Puternicul sentiment naţional şi scopurile tactice de politică externă, mai curând decât un antisemitism doctrinar, au determinat încercările de „a o rezolva". Populaţia evreiască, ce număra 722 000 de persoane, adică 4 la sută din totalul populaţiei în 1930, crescuse la aproximativ 800 000 de persoane în 1940. După cedarea de teritorii Uniunii Sovietice şi Ungariei, numărul evreilor în cele două treimi rămase din România Mare a scăzut la 315 000, dar a crescut din nou, pentru a ajunge la 375 000, atunci când Basarabia şi Nordul Bucovinei au fost redobândite în vara anului 1941.

Situaţia evreilor se deteriora neîncetat, pe măsură ce România se apropia tot mai mult de Germania în vara anului 1940. Decizia cabinetului Gigurtu din 9 iulie de îndepărtare a tuturor evreilor din serviciile publice şi cea din 8 august privind redefinirea statutului legal al evreilor, acţiune care i-a lipsit pe aceştia în mod efectiv de drepturi politice şi civile, au fost o urmare directă a realinierii României în materie de politică externă, intervenită în mai şi iunie 1940.

Schimbări spectaculoase în statutul evreilor au avut loc după instituirea statului naţional-legionar. Atât Antonescu cât şi Garda de Fier doreau să românizeze economia. Garda de Fier, aşa cum am văzut, nu avea un plan coerent, dar a folosit ocazia pentru a da frâu liber violentului său antisemitism. Pentru Antonescu, în schimb, românizarea era mijlocul de a atinge un scop mai înalt – crearea unei clase mijlocii puternice şi independente, care ar fi constituit coloana vertebrală, politică şi socială, a ţării. Fără nicio îndoială, ideea nu-i aparţinea. Ştefan Zeletin făcuse o elocventă pledoarie pentru românizarea economiei şi pentru întărirea burgheziei pur româneşti în lucrarea sa *Burghezia română.* Hotărârea Partidului Naţional Liberal din perioada interbelică, concretizată în formula „prin noi înşine", exprima aceeaşi gândire. Antonescu avea însă acum puterea de a acţiona. În septembrie 1940 a hotărât că venise vremea să-i înlăture pe evrei şi pe străini din structura economică a ţării şi să-i înlocuiască cu etnici români. O serie de decrete au expropriat

proprietatea rurală evreiască (4 octombrie 1940), pădurile (17 noiembrie 1940), mijloacele de transport fluvial (4 decembrie 1940) şi proprietatea urbană (28 martie 1941). Această ultimă expropriere avea să se dovedească extrem de complexă, întrucât includea participări în societăţi şi companii, unde era adesea dificil să identifici deţinătorii individuali de acţiuni. Pe măsură ce acest vast program era pus în practică, devenea rapid evident că era mai curând vorba de germanizare decât de românizarea capitalului şi a mijloacelor de producţie. Deţinătorii de proprietăţi şi acţiuni vindeau în disperare oricui dorea să cumpere, iar germanii s-au dovedit a fi unul dintre puţinele grupuri care, în toamna anului 1940, se puteau simţi în siguranţă în faţa exproprierilor arbitrare ale comisarilor legionari de românizare. Prăbuşirea economică generală pe care activităţile acestora ameninţau să o producă l-a determinat pe Antonescu, aşa cum am mai menţionat, să desfiinţeze aceste oficii, la 18 ianuarie 1941. Din acest moment, românizarea a devenit mai metodică şi mai ordonată. Caracteristic noii abordări, a fost treptata aplicare a decretului din 16 noiembrie 1940 privind românizarea personalului în sectorul particular, în industrie şi în alte organizaţii nonprofit, tuturor acestora cerându-li-se să-şi înlocuiască angajaţii evrei cu etnici români până la 31 decembrie 1941. Statisticile oficiale arată că numărul evreilor în aceste întreprinderi a scăzut treptat, de la 28 225 în noiembrie 1940, la 16 292 în decembrie 1941 şi, de la această dată, la 6 506 în martie 1943. Mai credibile însă sunt rapoartele secrete, care apreciază numărul angajaţilor evrei la peste 21 000 în primăvara anului 1943. Ei au rămas pe locurile lor, întrucât erau esenţiali pentru funcţionarea eficientă a întreprinderilor respective. Şi în alte sectoare ale economiei românizarea pare să fi făcut doar progrese modeste. De exemplu, numărul întreprinderilor comerciale deţinute de evrei şi străini a scăzut de la 53 919 (38,3 la sută) în septembrie 1940 la 41 640 (28,1 la sută) la 1 iunie 1943.

Măsurile luate împotriva evreilor înainte de atacarea Uniunii Sovietice au fost în primul rând de ordin economic,

exceptând actele violente comise de către legionari împotriva acestora ca indivizi. Dar, după 22 iunie 1941, politica oficială a îmbrăcat forme şi mai ameninţătoare.{443} Un decret din 14 iulie 1941, care a reiterat conţinutul unor legi anterioare, excluzându-i pe evrei de la serviciul militar, impunea obligativitatea muncii forţate bărbaţilor evrei, între 18–50 de ani, individual sau în grup, la discreţia Marelui Stat Major. Cei care aveau titluri universitare, ofiţerii activi sau în retragere, medicii şi tehnicienii erau scutiţi de muncă manuală, dar puteau fi mobilizaţi pentru practicarea profesiunilor lor oricând era necesar, în 1943, au fost înregistrate 101 334 astfel de persoane, dintre care 44 234 au îndeplinit diverse tipuri de muncă manuală, de obicei în batalioanele de muncă, iar 21 078 au fost „rechiziţionate", pentru munci de birou în industrie şi comerţ.

Deportarea evreilor a început după redobândirea Nordului Bucovinei şi a Basarabiei. Numeroşi evrei, poate 130 000, fugiseră din aceste regiuni în Uniunea Sovietică, pe măsura înaintării armatelor române şi germane. Uciderea a cel puţin 4 000 de evrei la Iaşi şi în timpul deportării lor în Muntenia, la 28–30 iunie, de către trupele germane şi române, confirma temeiul fugii lor. Îndată ce armata română a pus stăpânire pe Transnistria, autorităţile române au început să deporteze mase de evrei din Basarabia şi Nordul Bucovinei cât mai spre Răsărit posibil. Tratatul de la Tighina, din 30 august 1941, care recunoştea administraţia civilă română în Transnistria, specifica faptul că evreii trimişi acolo vor fi deţinuţi în lagăre de concentrare şi vor fi folosiţi drept unităţi de muncă. Probabil că nu mai puţin de 100 000 de evrei au fost deportaţi în Transnistria în anii 1941–1943. Datorită unor condiţii cumplite, au murit cu miile. Altor atrocităţi le-au căzut victime mii de evrei{444}.

Regimul Antonescu, totuşi, nu a participat la deportarea în masă a evreilor, care fusese organizată de către oficialităţile naziste ca parte a planului lui Hitler privind „soluţia finală" a problemei evreieşti în Europa. La început, regimul şi-a manifestat interesul faţă de acest proiect şi a căzut de acord

ca, începând cu septembrie 1942, evreii apţi de muncă din judeţele Arad şi Timişoara, în Banat, şi din judeţul Turda, în Transilvania, să poată fi ridicaţi şi trimişi la Lublin. Deportările par să fi început conform graficului, dar curând după aceea, în decembrie 1942, ele au fost oprite, în urma schimbării politicii guvernului faţă de evrei, în primul rând ca efect al deteriorării situaţiei militare pe Frontul de Răsărit după bătălia de la Stalingrad şi pe măsură ce s-au făcut tentative de a se ajunge la o înţelegere cu Aliaţii occidentali. {445} Dovada unei politici noi în privinţa evreilor a constituit-o propunerea lui Antonescu, din decembrie 1942, referitoare la organizarea emigrării a 80 000 de evrei români în Palestina. Dar un astfel de plan nu putea fi dus la îndeplinire, printre alte motive, din cauza temerilor germane de a nu-i supăra pe potenţialii aliaţi arabi din Orientul Mijlociu. În vara anului 1944, Antonescu decisese să-şi realizeze planul independent de dorinţele germane, dar în momentul acela prăbuşirea propriului său regim era iminentă.

Problema cea mai urgentă de politică externă pentru guvernul român, între 1941 şi 1943, în afară de războiul de pe Frontul de Răsărit, era redobândirea Nordului Transilvaniei. Atât Antonescu, cât şi conducătorii unguri au căutat sprijin german pentru revendicările lor, dar niciunul dintre aceştia n-a primit cine ştie ce satisfacţie. Cu toate că Hitler dorea să împiedice ca, în situaţia militară disperată din Răsărit, contribuţia celor doi aliaţi ai săi să fie afectată de duşmănia nedisimulată, nu i-a displăcut cu totul să-i joace pe unul împotriva altuia, pentru a obţine din partea acestora angajări mai mari de trupe şi provizii suplimentare pentru front.

Departe de a rezolva situaţia, Dictatul de la Viena exacerbase relaţiile dintre România şi Ungaria. Acesta nu a soluţionat problema naţională prin separarea tuturor maghiarilor de toţi românii. Aproximativ 1 150 000 până la 1 300 000 de români, sau 48 la sută până la peste 50 la sută din populaţia teritoriului cedat, în funcţie de provenienţa statisticilor, au rămas la nord de noua frontieră, în timp ce cca 500 000 de maghiari (după alte estimări ungare, cifra este de

800 000, iar după cele române cifra nu este mai mare de 363 000) au continuat să locuiască la sudul acesteia. Restricţiile privind activităţile politice, impedimentele impuse educaţiei şi culturii în limba naţională şi discriminarea etnică în viaţa economică practicată de ambele guverne au sporit înverşunarea părţilor.

În tot timpul războiului, cele două guverne nu au reuşit în niciun fel să-şi rezolve diferendele. Cea mai serioasă tentativă de apropiere a survenit în primele şase luni ale anului 1943. Aceasta s-a datorat mai ales faptului că ambele părţi şi-au dat seama că Germania pierduse războiul şi că, în consecinţă, trebuiau să găsească o cale de ieşire din conflict, înainte ca ţările lor să devină teatru de război. Ambele au încercat să evite catastrofa unei ocupaţii sovietice, plasându-se sub protecţia Aliaţilor occidentali. Iniţiativa de-a lungul tuturor negocierilor i-a revenit lui Mihai Antonescu. El nu a pierdut niciun moment din vedere că Ungaria ar putea să încerce să pună mâna pe restul Transilvaniei, în timp ce grosul armatei române era concentrat pe Frontul de Răsărit. Ca urmare a propunerii lui Ion Antonescu din 6 ianuarie, cu privire la convorbiri între cele două ţări, negocieri delicate duse în ciuda avertismentelor date de către Hitler ambelor părţi, confirmând că ştia ce se punea la cale, au dus la o întâlnire între Miklós Bánffy, fost ministru de Externe ungar, şi George Mironescu, fost prim-ministru român, la Bucureşti, la 9 iunie. Discuţiile lor au debutat prost. Mironescu a denunţat ca intolerabilă ocuparea în continuare de către Ungaria a unui teritoriu românesc cu o populaţie de 1 400 000 de români, iar Bánffy a replicat sec că nu venise să discute probleme teritoriale, întrucât guvernul său considera rezolvată problema Nordului Transilvaniei. Cu toate acestea, românii păreau doritori să accepte propunerea lui Bánffy, potrivit căreia cele două ţări urmau să abandoneze Axa în acelaşi timp, dar au respins cea de a doua propunere a sa, şi anume ca statu-quo-ul în Transilvania să fie menţinut până după încheierea războiului, când Marile Puteri vor adopta o decizie finală. Românilor li se părea că guvernul ungar intenţiona să nu

renunţe la Nordul Transilvaniei sub niciun motiv, în speranţa că Aliaţii vor putea fi convinşi să ratifice stăpânirea sa asupra Transilvaniei. Delegaţia română şi Iuliu Maniu, cu care Bánffy s-a întâlnit la 23 iunie, au exprimat cu claritate că nu vor recunoaşte niciodată legalitatea Dictatului de la Viena. Incapabile să ajungă la un compromis, cele două părţi au rupt negocierile şi au permis evenimentelor să-şi urmeze cursul. {446}

ÎNFRÂNGEREA

Dezastrul de la Stalingrad a fost un moment de răscruce în relaţiile dintre România şi Germania. Convins că Germania nu mai putea câştiga acum războiul, Antonescu şi-a îndreptat toate eforturile către apărarea României de „marele pericol" de la Răsărit. Acesta, la urma urmelor, fusese motivul său de căpătâi atunci când a pornit la război împotriva Uniunii Sovietice. Astfel, în ciuda încordării crescânde în relaţiile cu Germania, pe măsură ce forţele sovietice înaintau fără încetare spre Apus, politica sa a vădit o continuitate remarcabilă. El a menţinut alianţa cu Germania şi a contribuit, ca de obicei, cu oameni şi tehnică de luptă, la efortul de război al acesteia, dar, în acelaşi timp, a căutat să câştige înţelegerea Aliaţilor occidentali pentru „poziţia grea" a României.

Tensiunea dintre România şi Germania din perioada imediat următoare Stalingradului s-a putut vedea la întâlnirea dintre Antonescu şi Hitler de la Rastenburg, din 10–12 ianuarie 1943. Problemele economice s-au dovedit cele mai dificile.{447} Oficialităţile germane se plângeau că România nu-şi îndeplinea obligaţiile de a livra cantităţile satisfăcătoare de petrol, evocând un declin al acestora de la 3,9 la 3,3 milioane tone şi o creştere de 25 la sută a consumurilor româneşti. Mihai Antonescu, care era principalul negociator român în probleme economice, a ridicat chestiunea plăţilor germane pentru petrol şi alimente, pe care le-a considerat insuficiente pentru prevenirea unei prăbuşiri a economiei româneşti.

Pentru a întări moneda românească şi a ţine inflaţia sub control, el a cerut ca plata să se facă în aur. Impasul a fost înlăturat de către Hitler, care, din cauza situaţiei economice disperate a Germaniei, era nevoit să facă unele concesii românilor. Protocolul semnat la 11 ianuarie obliga Germania să livreze echipament militar suficient pentru a se reface armata română, la nivelul a 19 divizii, până în februarie 1944, jumătate din contravaloarea acestor livrări trebuind să fie achitată imediat (sub formă de petrol şi alimente), cealaltă jumătate, fără dobândă, după război. Germania a fost de acord, de asemenea, să transfere 30 de tone de aur Băncii Naţionale a României şi să faciliteze achiziţionarea de către aceasta a unei cantităţi de valută liber-convertibilă. În ceea ce o priveşte, România s-a angajat să mărească la 4 milioane de tone cantitatea de petrol livrată Germaniei şi Italiei în 1943, prin deschiderea de noi câmpuri petrolifere şi prin reducerea drastică a consumului intern, şi să plătească un miliard de lei pentru întreţinerea forţelor germane staţionate pe teritoriul României. Hitler şi Antonescu s-au întâlnit din nou, trei luni mai târziu, la Klessheim, în zilele de 12–13 aprilie. N-a fost o ocazie fericită. Nevoia urgentă de oameni şi petrol manifestată de gazdele sale i-au întărit lui Antonescu convingerea că războiul în Răsărit fusese pierdut. Mai mult decât atât, discuţiile de mare strategie au fost punctate de Hitler cu acuzaţii de trădare, îndreptate atât împotriva lui Mihai Antonescu, care nu efectuase această călătorie, cât şi împotriva lui Iuliu Maniu, date fiind eforturile acestora de a stabili contacte cu Aliaţii occidentali. Antonescu l-a apărat energic pe cel ce era mâna sa dreaptă, dar, simţind nevoia de a-l linişti pe Hitler, a căzut de acord să-i dea o „vacanţă” pentru a-şi reveni din „extenuare”. Antonescu a expediat activităţile lui Maniu drept neimportante şi a refuzat să-l aresteze. De fapt, el aproba iniţiativele amândurora şi a cerut lui Hitler să pună cât mai curând capăt războiului împotriva puterilor occidentale, pentru a-şi concentra toate resursele disponibile împotriva Uniunii Sovietice. Dar argumentele sale n-au avut nici cel mai mic efect şi s-a găsit repetând

asigurările anterioare că România va sta alături de Germania până la capăt.

Cu toate acestea, Antonescu l-a încurajat pe secundantul său, Mihai Antonescu, să continue contactele cu Aliaţii occidentali şi să le atragă atenţia asupra pericolului pe care îl reprezenta Uniunea Sovietică pentru întreaga Europă, nu numai pentru Răsărit. Amândoi Antoneştii (şi covârşitoarea majoritate a politicienilor români şi a opiniei publice) nu priviseră niciodată Marea Britanie şi Statele Unite ca inamici.

Mihai Antonescu a abordat mai întâi Italia.{448} În toamna anului 1942, el a avut convorbiri frecvente cu ministrul italian Renato Bova Scoppa, cu privire la o abordare comună italo-română a Aliaţilor occidentali în legătură cu o pace separată. În ianuarie 1943, Bova Scoppa a prezentat ideile lui Antonescu ministrului de Externe Ciano, convins, la rândul lui, că războiul era pierdut. Când a abordat subiectul cu Mussolini, Ciano a fost respins categoric. În mai, după vacanţa sa diplomatică, Mihai Antonescu şi-a continuat iniţiativa italiană, insistând pe lângă Bova Scoppa în legătură cu formarea unei „Antante Mediteraneene", condusă de Italia şi România, ca mijloc de impunere a unei independenţe faţă de Germania. Antonescu credea că Hitler era atât de obsedat de ruşi, încât va sacrifica totul în încercarea sa zadarnică de a-i înfrânge. La 1 iulie, în timpul unei vizite în Italia, el a discutat cu Mussolini planul său ca Italia să înceapă negocierile cu Marea Britanie şi Statele Unite pentru o pace separată. De data aceasta, Mussolini s-a arătat interesat, dar a sugerat să se mai aştepte până când situaţia militară din Mediterana se va îmbunătăţi. După răsturnarea lui Mussolini, la 25 iulie, Antonescu a încercat să stârnească interesul noului guvern italian pentru planul său, dar acesta din urmă a preferat să acţioneze de unul singur şi a încheiat un armistiţiu cu Aliaţii la 3 septembrie.

Între vara anului 1943 şi primăvara anului 1944, armatele germane au fost împinse neîncetat înapoi către frontierele României. Cea mai importantă operaţiune, în care au fost angajate trupele române, a fost apărarea Crimeii, unde şapte

divizii, în retragere de la capul de pod Kuban, au luat poziţie alături de cinci divizii germane. Aceste forţe rămăseseră izolate de Armata 6 germană în Ucraina la sfârşitul lui octombrie 1943. În aprilie 1944 a început ofensiva sovietică de recucerire a Crimeii. Copleşite de efectivele şi cantitatea tehnicii de luptă superioare ale sovieticilor, ultimele forţe germane şi române au fost evacuate din Sevastopol la 10–13 mai. Aproximativ 150 000 din cei 230 000 ostaşi angajaţi în bătălia Crimeii au fost evacuaţi, în special pe mare, către porturile româneşti Constanţa şi Sulina. În acel moment, linia frontului atinsese teritoriul românesc, întrucât trupele sovietice trecuseră Prutul în aprilie.

În primăvara anului 1944, alţi factori politici din România se alăturaseră efortului de a scoate ţara din război. Figura-cheie era Iuliu Maniu, recunoscut pe scară largă ca lider al opoziţiei democratice faţă de dictatura lui Antonescu. Între noiembrie 1942 şi martie 1943 el a trimis un val de mesaje guvernului britanic, prin varii canale, inclusiv diplomaţi elveţieni şi turci, în care explica rolul României în război şi aspiraţiile ei. Maniu insista asupra faptului că opinia publică din România se împotrivise continuării războiului împotriva Uniunii Sovietice dincolo de Nistru şi că acum nu încerca decât să apere integritatea teritorială a ţării, inclusiv Nordul Transilvaniei. El susţinea că românii nutreau aceleaşi idealuri ca şi „puterile anglo-saxone”, dar că nu puteau să acţioneze în concordanţă cu adevăratele lor convingeri, dat fiind că ţara lor era efectiv ocupată de către armata germană. Maniu a respins propunerile aliate de declanşare a unei acţiuni militare împotriva Axei, ca mijloc de urgentare a retragerii României din război, subliniind că, în absenţa armatei române, care se afla pe front, germanii aveau forţa militară necesară să răstoarne guvernul şi să reinstaleze regimul legionar, o situaţie care ar fi pus capăt oricărei opoziţii democratice. Cu toate acestea, afirma că „starea de spirit” generală era pregătită pentru o acţiune favorabilă cauzei aliate şi nu avea niciun dubiu că putea fi atrasă de partea acesteia şi armata română; cu toate acestea, susţinea el, toată lumea avea

reţineri atâta timp cât guvernele britanic şi american nu vor fi garantat integritatea teritorială a ţării.{449} Din toate aceste comunicări reieşea în mod evident că Maniu, asemenea lui Mihai Antonescu şi, în general, politicienilor români, considera Uniunea Sovietică drept principala ameninţare la adresa independenţei României şi vedea în Occident singura speranţă de evitare a unei catastrofe.

Răspunsul iniţial din partea Marii Britanii a fost dezamăgitor. În ianuarie 1943, Foreign Office l-a informat pe Maniu că frontierele postbelice ale României vor fi trasate în conformitate cu Carta Atlanticului şi cu recunoaşterea britanică a intereselor de securitate ale Uniunii Sovietice în privinţa frontierei vestice a acesteia. Se înţelegea clar că România nu putea spera să se rezume doar la Aliaţii occidentali şi că trebuia să ajungă, de asemenea, la o înţelegere cu Uniunea Sovietică. În legătură cu o altă chestiune teritorială vitală – Nordul Transilvaniei –, Foreign Office a exprimat opinia că, după război, Dictatul de la Viena va fi anulat şi regiunea respectivă va fi restituită României. În martie 1943, ca răspuns la mesajele urgente primite din partea lui Maniu, reprezentanţii britanici la Istanbul l-au informat pe acesta că guvernele britanic şi american apreciau poziţia specială a României, dar nu puteau să-şi asume angajamente înainte de a fi ajuns la o înţelegere cu Uniunea Sovietică în privinţa României. Cu toate acestea, continua nota, ambasadorii britanic şi american la Moscova primiseră instrucţiuni să abordeze cu guvernul sovietic subiectul ieşirii României din război, Maniu urmând să fie informat asupra rezultatelor acestor convorbiri în timp util.

La început, guvernul sovietic a manifestat doar un interes moderat în a trata cu opoziţia democratică din România. Atunci când ambasadorul britanic la Moscova, Sir Archibald Clark-Kerr, s-a oferit să pună autorităţile sovietice în contact cu Maniu, Molotov a replicat că o asemenea acţiune ar fi prematură, dar a sugerat ca britanicii să urmeze această deschidere, întrucât Maniu şi partizanii săi erau singura opoziţie serioasă în România. Dar nici Maniu n-a arătat interes

în a trata cu Uniunea Sovietică, atâta vreme cât Aliaţii occidentali nu erau pregătiţi să garanteze că România nu va cădea sub dominaţia sovietică. În august 1943, el a reiterat disponibilitatea de a negocia cu Marea Britanie şi Statele Unite, dar nu cu „Rusia".

Maniu şi Constantin Brătianu n-au făcut niciun secret din opoziţia lor faţă de continuarea de către Antonescu a războiului alături de Germania, în trei memorii adresate acestuia în primăvara şi vara anului 1943, ei au protestat viguros împotriva „nebuniei" trimiterii suplimentare de trupe româneşti dincolo de Nistru pentru a lupta în „războiul Germaniei".{450} Ei au atras atenţia asupra faptului că România avea propriile ei probleme, grave, de rezolvat cu Ungaria. În loc să trimită ultimele rezerve de tineret să fie „măcinaţi" în bătălii departe de casă, ei au cerut o cruţare a resurselor umane pentru a apăra graniţele etnice ale ţării. Maniu şi Brătianu au denunţat de asemenea „atitudinea ostilă" pe care regimul Antonescu o adoptase faţă de „marile democraţii anglo-americane… aliaţii noştri naturali" al căror ajutor fusese decisiv în constituirea României Mari. Ei au încheiat această serie de memorii la 12 august cu un apel din partea întregii naţiuni pentru a opri lupta şi a retrage armata în cadrul frontierelor ţării, în scopul de a evita „gravele primejdii" la care sunt expuse interesele naţionale.

Răspunsul lui Antonescu sugerează cât de puţin înclinat era acesta să schimbe cursul.{451} Tonul său era tăios. El a reamintit lui Maniu şi Brătianu gravele împrejurări în care se afla ţara atunci când şi-a asumat puterea în 1940 şi, acuzându-i de o parte de răspundere pentru acea „situaţie tragică", le-a negat orice drept de a vorbi în numele opiniei publice sau al armatei. El a respins fără ezitare principala lor cerere de a ieşi din război şi de a aduce trupele în ţară, atrăgând atenţia asupra faptului că drasticele contramăsuri ale germanilor ar fi putut conduce la distrugerea armatei şi subjugarea ţării. Recunoaşterea de către el a dependenţei aproape totale faţă de Germania adeverea, astfel, argumentul formulat de către Maniu faţă de Aliaţi privind condiţiile

speciale ale României. Dacă ar fi provocată – avertiza Antonescu –, Germania ar pune mâna pur şi simplu pe grânele şi petrolul românesc, în loc de a plăti pentru ele, şi ar da Sudul Transilvaniei Ungariei, iar Dobrogea Bulgariei. În ciuda atacurilor formulate la adresa celor doi lideri politici, ca şi a faptului că ştia de contactele lui Maniu cu britanicii, Antonescu nu a făcut nicio mişcare pentru a-i aresta. De fapt, el le-a asigurat protecţia sa, care i-a permis lui Maniu să-şi continue activităţile.

Atât Maniu, cât şi Mihai Antonescu au realizat acum contacte indirecte cu guvernul sovietic, dar principalul lor scop era mai curând acela de a testa atitudinea acestuia din urmă faţă de România decât de a negocia, întrucât mai sperau încă să capituleze faţă de Aliaţii occidentali. Maniu i-a solicitat ajutorul lui Edvard Beneš, şeful guvernului cehoslovac în exil, de la Londra, pentru a prezenta guvernului sovietic cazul României. Beneš a avut convorbiri cu Molotov şi Stalin, la Moscova, între 14 şi 18 decembrie 1943, în cursul cărora acesta din urmă a fost aparent de acord că regimul Antonescu, mai curând decât poporul român, trebuia făcut responsabil pentru atacarea Uniunii Sovietice, manifestându-se deopotrivă favorabil României în raport cu Ungaria în rezolvarea problemei Transilvaniei.

Un alt canal românesc spre Moscova trecea prin Stockholm, unde ministrul român, Frederic Nanu, purtase convorbiri, în decembrie 1943 şi ianuarie 1944, cu oficiali ai Legaţiei sovietice, asupra interesului exprimat de către „unele cercuri” din România (evident, Mihai Antonescu) de a negocia o ieşire din război.{452} În februarie Nanu a informat Bucureştii că guvernul sovietic promisese să respecte suveranitatea şi independenţa României şi să o ajute să redobândească Transilvania dacă abandona războiul; Mihai Antonescu însă n-a dat niciun fel de răspuns, întrucât considera că România este mai în siguranţă dacă tratează cu Occidentul. În convorbirile sale de la Madrid cu ambasadorul american în Spania a fost încurajat să creadă că acestea ar putea conduce la o pace separată cu Aliaţii occidentali. În acelaşi timp, chiar s-a gândit

să încredinţeze opoziţiei democratice asumarea negocierilor de pace, în speranţa că Maniu şi colaboratorii săi ar putea obţine condiţii mai bune decât dictatura antonesciană.{453}

La vremea aceea Maniu şi Ion Antonescu erau deja angajaţi într-o nouă iniţiativă de pace cu Marea Britanie şi Statele Unite. La sfârşitul anului 1943, Aliaţii occidentali acceptaseră propunerea lui Maniu ca un reprezentant al opoziţiei să fie trimis să negocieze direct cu puterile occidentale. Maniu şi colaboratorii săi au căzut de acord ca prinţul Barbu Ştirbey – care condusese, pentru câteva săptămâni, în 1927, un cabinet de tranziţie – să fie intermediarul lor şi, în consecinţă, în februarie 1944, l-au expediat la Cairo, sediul Comandamentului Aliat pentru Orientul Mijlociu.{454} La prima sa întâlnire cu reprezentanţii celor trei Aliaţi, la 17 martie, a declarat că toţi factorii din România – Guvernul, Regele şi Opoziţia – doreau să treacă de partea cealaltă. Ştirbey avea siguranţa că Antonescu era gata să ia o astfel de măsură, pentru că ştia că războiul e pierdut, dar credea, în acelaşi timp, că Maniu ar putea organiza o lovitură de stat dacă Aliaţii o doreau, cu condiţia să fie respectate independenţa ţării şi drepturile teritoriale şi să i se recunoască statutul de cobeligerant. Întrebat ce înţelege prin drepturi teritoriale, el a specificat retrocedarea Nordului Transilvaniei şi stabilirea viitorului Basarabiei prin plebiscit. Cei trei reprezentanţi aliaţi nu şi-au luat niciun fel de angajamente, dar au exprimat clar că prima condiţie pentru orice înţelegere era capitularea necondiţionată.

O examinare susţinută a „chestiunii româneşti”, cum a ajuns să i se spună, se desfăşura acum în cele trei capitale aliate. Molotov a acordat puţină importanţă declaraţiilor lui Ştirbey, întrucât se îndoia că Maniu i se opunea cu adevărat lui Antonescu şi că acesta din urmă avea vreo intenţie de a ieşi din război. Diplomaţii americani şi britanici, pe de altă parte, erau înclinaţi să dea curs iniţiativei lui Ştirbey şi erau doritori să asigure păstrarea independenţei României şi să examineze cu grijă chestiunea graniţelor ei postbelice (un plebiscit pentru teritoriul dintre Prut şi Nistru părea rezonabil,

dar Transilvania era o problemă prea complexă pentru a suporta un comentariu imediat), dar nici Departamentul de Stat, nici Foreign Office nu erau pregătite să facă vreo mişcare înainte ca „ruşii” să-şi fi făcut cunoscute părerile.

Între timp, apropierea rapidă a armatelor sovietice şi ocuparea Ungariei de către armata germană, la 19 martie, alarmaseră puternic cercurile politice de la Bucureşti. La 21 martie, Mihai Antonescu îi va expedia un mesaj urgent lui Ştirbey, la Cairo, prin ministrul român de la Ankara, cerându-i să afle reacţia Aliaţilor faţă de evenimentele din Ungaria şi dacă România putea conta pe sprijin militar şi politic aliat în cazul unei acţiuni germane similare împotriva României. Răspunsul a venit pe data de 22 martie din partea generalului Henry M. Wilson, comandant al Forţelor Aliate din Mediterana, care, în lipsă de timp, nu s-a consultat cu colegii săi american şi sovietic. El s-a exprimat fără echivoc. A cerut guvernului român să capituleze imediat şi să nu opună niciun fel de rezistenţă trupelor sovietice în înaintare. A avertizat că România avea acum un ultim prilej de a contribui la înfrângerea Germaniei şi că acele condiţii de pace ce i se vor impune vor fi determinate în mare măsură de propriile sale eforturi în beneficiul cauzei aliate.{455} O săptămână mai târziu, Wilson îi va trimite alt mesaj lui Mihai Antonescu, în care adăuga condiţiilor deja exprimate necesitatea unor contacte directe între Antonescu şi înaltul Comandament Sovietic, pentru a stabili cooperarea între armatele română şi sovietică împotriva germanilor. La 2 aprilie. Wilson îi scria lui Maniu punând aceleaşi condiţii pentru un armistiţiu. El cerea deopotrivă răsturnarea imediată a regimului Antonescu, pornind de la ideea că acesta nu va rupe niciodată cu Germania din propria-i voinţă.{456} Nici Antonescu, nici Maniu nu au răspuns, dat fiind că propunerile lui Wilson erau lipsite de orice fel de garanţii, pe care aceştia le considerau esenţiale pentru păstrarea statului român. Acum ei nu-şi mai puteau face niciun fel de iluzii în legătură cu o pace separată cu Marea Britanie şi Statele Unite sau să aibă vreun dubiu privind rolul major pe care avea să-l aibă Uniunea Sovietică în

hotărârea viitorului României.

Ion Antonescu a continuat să coopereze cu Germania în ciuda evidenţei crescânde a unei catastrofe militare, pentru că, aşa cum îi explicase anterior lui Maniu, nu vedea nicio alternativă viabilă. Cu toate că dorea cu orice preţ să evite subjugarea ţării faţă de Uniunea Sovietică, acesta se confrunta cu ameninţarea iminentă a unui regim legionaro-german, care, în mod sigur, avea să desăvârşească distrugerea suprastructurii politice şi a economiei ţării şi să o lase la discreţia „altora”. Un astfel de pericol nu era nicidecum imaginar, pentru că, la 26 ianuarie 1944, Hitler ordonase să înceapă pregătirile pentru ocuparea României („Margareta II”) în cazul unei lovituri antigermane. Dar tensiunea din relaţiile româno-germane a slăbit în urma unui nou acord economic, încheiat la 9 februarie, şi, în special, în urma angajamentelor reînnoite de sprijin, luate de Antonescu la întâlnirea sa cu Hitler din 28 februarie. În aceeaşi zi, de fapt, reînnoindu-şi, după câte se pare, încrederea în Antonescu, Hitler a ordonat întreruperea pregătirilor pentru „Margareta II”.

Antonescu s-a întâlnit cu Hitler din nou, la 23–24 martie. Principala lor preocupare a fost cum să mobilizeze toate efectivele şi tehnica de luptă disponibile pentru „războiul total”, după cum se exprima Hitler în războiul împotriva Uniunii Sovietice. Antonescu a făcut cunoscută din nou disponibilitatea sa de a colabora, dar a pus două condiţii: garanţii germane împotriva unei acţiuni ungare în Sudul Transilvaniei şi echipament german suplimentar pentru armata română. Hitler a răspuns prompt că prima condiţie fusese îndeplinită, prin ocuparea Ungariei de către armata germană, şi că dăduse deja instrucţiuni înaltului Comandament să sporească transporturile de armament către România. Dar Hitler îşi dădea seama că doar cu promisiuni nu se putea asigura loialitatea României. De aceea, l-a informat pe Antonescu că Germania nu mai recunoştea validitatea Dictatului de la Viena şi a promis că va ordona curând trupelor ungare să evacueze Nordul Transilvaniei. Antonescu nu a făcut niciun comentariu, dar când a propus să li se

permită celor 200 000 de refugiaţi români în Sudul Transilvaniei să se întoarcă acasă, Hitler n-a dat niciun răspuns.

Cu aceeaşi ocazie, Mihai Antonescu şi Ribbentrop au discutat posibilitatea unei păci separate cu puterile apusene. Antonescu credea că ar putea fi realizat un compromis între Marea Britanie şi Germania, dar Ribbentrop a respins termenul ca „utopic" şi chiar „periculos", date fiind efectele pe care asemenea propuneri de pace le-ar avea asupra moralului trupelor germane şi române. Pentru aceleaşi raţiuni, el a obiectat faţă de misiunea lui Ştirbey la Cairo, despre care, spre surpriza lui Antonescu, era informat în detaliu.

Negocierile de la Cairo între Ştirbey şi Aliaţi au ajuns la un moment critic în aprilie. Uniunea Sovietică şi-a asumat un rol mai activ, dat fiind că armatele sale ajunseseră la Prut. În scopul de a grăbi capitularea României, Molotov a anunţat, la 2 aprilie, că Uniunea Sovietică nu caută să dobândească vreo parte din teritoriul românesc sau să schimbe ordinea socială a ţării.{457} La data de 12 aprilie, reprezentantul sovietic la Cairo i-a prezentat lui Ştirbey condiţiile minimale de armistiţiu ale ţării sale, care fuseseră formulate în consultare cu guvernele britanic şi american. Acestea au fost comunicate lui Ion Antonescu şi Maniu, via Ankara, şi presupuneau ruperea completă cu Germania şi lupta comună a armatei române şi a celor aliate împotriva Germaniei; restabilirea frontierei ruso-române din 22 iunie 1941; plata de despăgubiri faţă de Uniunea Sovietică; eliberarea tuturor prizonierilor de război aliaţi; deplasarea nestânjenită a Armatei Roşii pe teritoriul românesc; anularea Dictatului de la Viena şi sprijin sovietic pentru revenirea Nordului Transilvaniei la România.

Reacţia la Bucureşti a fost amestecată. La 19 aprilie Maniu a răspuns formulând contrapropuneri. Evident, având puţină încredere în promisiunile sovietice de respectare a suveranităţii româneşti, el a acceptat propunerea de încheiere a unui armistiţiu, dar a cerut ca nici unor trupe străine (prin aceasta el înţelegea sovietice) să nu li se permită să intre în ţară dacă nu li se va cere acest lucru. Din dorinţa de a evita

ocupaţia sovietică, el ceruse Comandamentului Aliat din Orientul Mijlociu să trimită în România două divizii aeropurtate. La 21 aprilie, Aliaţii au respins alte negocieri şi au cerut o acceptare sau o respingere clară a termenilor armistiţiului. După ce alte câteva încercări de îndulcire a condiţiilor ultimatului aliat au eşuat, Maniu a acceptat, la 10 iunie, fără entuziasm, un armistiţiu pe baza celor şase puncte din 12 aprilie. Dar chiar şi acum, în loc de a-i contacta pe ruşi direct, el a preferat să acţioneze prin Cairo, pentru a se asigura că Marea Britanie şi Statele Unite erau asociate pe deplin în orice înţelegere.

Guvernul Antonescu a respins net termenii aliaţi la 15 mai. Antoneştii i-au interpretat drept o capitulare faţă de Uniunea Sovietică şi nu aveau nicio îndoială că o asemenea acţiune punea în pericol însăşi existenţa ţării. Sperau, de asemenea, că o schimbare favorabilă a războiului putea aduce trupele apusene în România şi, de aceea, intenţionau să aştepte oricât de mult posibil înainte de a se angaja ei înşişi. Această tactică pare să fi orientat negocierile lui Mihai Antonescu cu diplomaţii sovietici la Stockholm. Ele au fost reluate la sfârşitul lunii mai, dar, la 11 iunie, Nanu a primit instrucţiuni să nu se angajeze prea mult, „ca nu cumva să fie compromise alte posibilităţi”. „Alte posibilităţi” vizau încercările lui Mihai Antonescu de a încheia un armistiţiu cu Marea Britanie şi Statele Unite.

Grupările politice din România opuse războiului şi dictaturii lui Antonescu au devenit din ce în ce mai îndrăzneţe în primăvara anului 1944. Necesitatea coordonării a condus Partidul Naţional-Ţărănesc, Partidul Naţional Liberal, Partidul Social-Democrat şi Partidul Comunist la crearea Blocului Naţional Democratic, la începutul lui iunie. Acesta a afirmat că obiectivele sale sunt imediata încheiere a unui armistiţiu cu Aliaţii; retragerea din Axă şi sprijin total pentru efortul de război al Aliaţilor; răsturnarea dictaturii lui Antonescu şi înlocuirea ei cu un regim democratic. Blocul a făcut cunoscut, de asemenea, în mod clar că membrii săi, fiind de acord să acţioneze împreună pentru atingerea obiectivelor imediate,

intenţionau să-şi menţină identitatea ideologică şi politică. Aşa cum s-a evidenţiat în negocierile dintre Maniu şi reprezentanţii comuniştilor, dedicate creării unui front comun împotriva lui Antonescu, negocieri care au început în toamna anului 1943, niciuna dintre părţi nu credea în cealaltă. Maniu a ezitat să stabilească vreun acord cu comuniştii înainte de a obţine garanţii privind integritatea teritorială a României, aşa cum era ea înainte de 1940 şi de a fi sigur că niciun guvern comunist, sprijinit de sovietici, nu va fi format pe teritoriul românesc, pe măsura înaintării Armatei Roşii.{458}

Maniu a trimis la Cairo un emisar special cu veşti privind formarea Blocului Naţional Democratic. I-a informat, de asemenea, pe Aliaţi că Blocul intenţiona să răstoarne dictatura lui Antonescu şi că el însuşi va forma un guvern, a cărui sarcină imediată va fi să declare armistiţiul şi să ducă la îndeplinire condiţiile aliate. Pentru a asigura succesul, a cerut brigăzi aeropurtate aliate şi atacuri aeriene asupra obiectivelor militare de importanţă strategică din Ungaria şi Bulgaria pentru a-i împiedica pe germani să-şi consolideze poziţiile lor în România. Părea resemnat să coopereze cu forţele sovietice, promiţând că generalul român care avea comanda pe Frontul de la Iaşi va asigura înaintarea lor rapidă pe teritoriul ţării, până la Bucureşti. Acest mesaj a fost transmis la 29 iunie, dar Maniu n-a primit niciun răspuns, deşi s-a interesat în mod repetat de acesta, ultima oară la 19 august.

Raţiunile tăcerii aliate aveau să reiasă mai târziu. Importante decizii afectând dezvoltarea politică a României fuseseră adoptate în momentul în care mesajul lui Maniu a ajuns la Cairo. La mijlocul lunii mai 1944, guvernele britanic şi sovietic au fost de acord să împartă Europa de Sud-Est în zone militare operaţionale. Britanicii, care avuseseră iniţiativa, au propus ca Grecia să cadă în zona lor, iar România în zona sovietică. Apoi au întrebat guvernul american dacă ar putea accepta planul. Înainte însă de a primi un răspuns, la 8 iunie, Churchill a propus ca Bulgaria să fie adăugată zonei sovietice, iar Iugoslavia zonei britanice. La 12

iunie, cu oarecare reţineri, Roosevelt a aprobat aranjamentul. Niciuna dintre părţi nu intenţiona ca aceste aranjamente să constituie o delimitare finală a sferelor de influenţă, dar cursul ulterior al evenimentelor a plasat România în zona sovietică.

Ultima întâlnire dintre Hitler şi Antonescu a avut loc la 5 august la Rastenburg. Ca de obicei, aceştia au acoperit o largă gamă de probleme, în mod special situaţia militară pe Frontul de Răsărit (Hitler promisese noi divizii germane, bine echipate) şi problemele economice româno-germane (nu s-a ajuns la niciun fel de decizii), dar chestiunea principală pentru Hitler era acum dacă România şi Antonescu însuşi vor sta alături de Germania „până la capăt". Antonescu a răspuns punând trei întrebări: poate Germania să ţină Frontul de Sud împotriva unei ofensive sovietice majore? Poate Germania să pună capăt raidurilor aeriene aliate asupra rafinăriilor româneşti şi a căilor de comunicaţii, atacuri care au fost declanşate la începutul lui aprilie? Cum va acţiona Germania în cazul în care Turcia va deschide Strâmtorile navelor de război aliate? Hitler nu a dat niciun răspuns şi discuţia s-a orientat spre subiecte secundare. Cei doi dictatori s-au despărţit nerezolvând nimic. La Bucureşti, Antonescu nu a luat nicio măsură pentru a întrerupe legăturile României cu Germania. Mai spera încă să convingă puterile apusene să protejeze România de înaintarea sovietică în Europa. Întrucât ajunsese să considere războiul împotriva Uniunii Sovietice ca o luptă de apărare a civilizaţiei europene, Antonescu credea că Occidentul va vedea că erau puse în joc propriile sale interese.

Masiva ofensivă sovietică pe frontul românesc a început la 20 august. Armata Roşie a străpuns poziţiile defensive în mai multe locuri. Situaţia în jurul Iaşilor era deosebit de critică. Rezistenţa forţelor germane a fost de departe mai susţinută decât a unităţilor româneşti, multe dintre acestea pur şi simplu destrămându-se. La 22 august, Antonescu a vizitat state majore de front şi a recunoscut imediat gravitatea situaţiei. Dacă trupele sovietice străpungeau linia defensivă Focşani-Galaţi între Carpaţi şi Dunăre, în sudul Moldovei,

atunci era sigur că soarta României va fi pecetluită „pentru vecie”. Informaţiile privind înaintarea sovieticilor de-a lungul întregului front l-au convins în cele din urmă că nu exista nicio speranţă de a stăvili valul. S-a întors rapid la Bucureşti pentru a-l informa pe Rege.

Desfăşurarea rapidă a evenimentelor, în special colapsul de pe front, au surprins opoziţia democrată. Cu toate că discuţiile cu Blocul Naţional Democratic, în legătură cu caracterul şi componenţa unui nou guvern şi cu aspectele militare ale proiectatei lovituri de stat, au continuat până la 20 august, nu fusese stabilită încă o dată pentru răsturnarea lui Antonescu. Ofensiva sovietică a făcut imperativă adoptarea unei hotărâri. Maniu şi Brătianu, în cooperare strânsă cu Regele Mihai, ca principali organizatori ai loviturii{459}, au căzut de acord ca ziua de 26 august să fie data acesteia, dar, atunci când au aflat că Antonescu va pleca pe front în ziua de 24 august, au schimbat această dată pentru 23 august. În după-amiaza zilei respective, Regele l-a invitat pe Antonescu la Palat. Atunci când acesta a refuzat să accepte un armistiţiu imediat, Regele a ordonat arestarea sa şi a lui Mihai Antonescu, care îl însoţea. Alţi colaboratori apropiaţi ai lui Antonescu au fost convocaţi la Palat, pentru un presupus Consiliu de Coroană, şi au fost, de asemenea, arestaţi. După aceea, exercitându-şi prerogativele constituţionale, Regele l-a numit prim-ministru pe generalul Constantin Sănătescu (1885–1947), unul dintre comandanţii armatei, care sprijinise planul Blocului Naţional Democratic de răsturnare a lui Antonescu. La rândul său, Sănătescu a numit prin decret pe membrii guvernului. Compus în principal din militari, acesta îi includea, de asemenea, pe Maniu, Brătianu, Constantin Titel Petrescu, conducătorul Partidului Social-Democrat şi Lucreţiu Pătrăşcanu, reprezentând Partidul Comunist, ca miniştri fără portofoliu, a căror sarcină urma să fie aceea de a asigura orientarea politică a noului guvern ca reprezentanţi ai Blocului Naţional Democratic. La orele 22, pe data de 23 august, s-a radiodifuzat proclamaţia Regelui către Ţară, anunţând ruperea relaţiilor diplomatice cu Germania şi armistiţiul cu Naţiunile

Unite. El a declarat că România s-a alăturat Aliaţilor, împotriva Axei, şi că-şi va mobiliza toate forţele pentru eliberarea Nordului Transilvaniei. Sănătescu a dat instrucţiuni emisarilor români de la Cairo să accepte un armistiţiu pe baza condiţiilor aliate din 12 aprilie.

Reprezentanţii diplomatici şi militari germani din România au fost luaţi pe nepregătite de spectaculoasa întorsătură a evenimentelor. Deşi un număr de ofiţeri, printre care generalul Hans Friessner, comandantul armatelor germane de pe Frontul românesc, a cerut insistent o imediată evacuare a tuturor forţelor germane din România spre teritoriul controlat de către trupele ungare, unde s-ar fi putut stabili o nouă linie defensivă, Hitler i-a ordonat să ocupe Bucureştii şi să instaleze un nou guvern, condus de un general progerman. Tentativa a eşuat. Comandanţii germani aveau prea puţine trupe disponibile pentru a înfrânge o armată şi un popor care voiau să schimbe cursul. La 28 august, trupele române eliminaseră ameninţarea germană asupra Bucureştilor şi la 31 august forţele germane se aflau în retragere în întreaga ţară. În aceeaşi zi, Armata Roşie a ocupat Bucureştii. O nouă eră în istoria României era pe cale să înceapă.

14
TRANZIŢIA
1944–1947

Instituţiile şi spiritul care guvernaseră evoluţia ţării de la mijlocul secolului al XIX-lea îi aduseseră pe români mai aproape de Europa. În viaţa politică, guvernarea parlamentară le-a servit drept model, chiar dacă, practic, uneori nu a fost la înălţimea idealului; economia, încet, dar nu mai puţin hotărât, s-a îndreptat către sistemul capitalist antreprenorial şi orientat către piaţă; structura socială a dobândit treptat un model occidental, care s-a manifestat prin predominaţia clasei mijlocii în viaţa politică şi economică interbelică; majoritatea intelectualilor şi a oamenilor politici nu au şovăit în credinţa că erau o parte a Europei. Însuşi procesul edificării naţionale – crearea României Mari şi apărarea acesteia – a fost în esenţă un fenomen european.

Începând cu 1944, această Românie avea să fie înlocuită de o alta. După răsturnarea dictaturii lui Antonescu, cursul dezvoltării ţării s-a îndepărtat brusc de Europa, orientându-se spre Răsărit. Ocupaţia de către Armata Sovietică şi rapida aducere a Partidului Comunist la putere de către autorităţile sovietice au dus la desfiinţarea structurilor existente şi la înecarea afinităţilor intelectuale şi spirituale cu Occidentul într-un etos străin. În viaţa politică, un autoritarism fără precedent a luat locul unui experiment secular de democraţie parlamentară; în viaţa economică, o planificare şi o conducere centralizată rigidă au înlocuit amestecul liber de întreprindere particulară şi coordonare de către stat; în privinţa gândirii şi a spiritului, intelectualii au fost obligaţi să-şi înhame talentele la căruţa creării „noii societăţi”.

GUVERNUL PROVIZORIU

Cea mai presantă sarcină a guvernului Sănătescu a fost aceea de a-şi stabiliza relaţiile cu Aliaţii şi, în primul rând, cu Uniunea Sovietică. Armata Roşie se revărsa în România, comandanţii sovietici tratau ţara ca un teritoriu cucerit şi nu păreau dispuşi să discute direct cu guvernul de la Bucureşti, pe care, de înţeles, îl considerau a fi inamic. Presat de Iuliu Maniu şi Constantin Brătianu, care erau foarte interesaţi să pună capăt amestecului ofiţerilor sovietici în probleme civile şi să-i ţină în afara zonelor neocupate de Armata Roşie, Sănătescu şi-a concentrat toate eforturile spre a încheia o convenţie de armistiţiu cât mai curând posibil. Guvernul sovietic a fost neobişnuit de receptiv faţă de această idee, întrucât era dornic să-şi asigure liniile de comunicaţie cu frontul din Transilvania şi Ungaria, spre nord, şi cu Balcanii, spre sud, pe de o parte, şi să implice total în acţiune „efectivele şi resursele" româneşti, pe de altă parte. La 27 august, Molotov i-a informat pe ambasadorii american şi britanic acreditaţi la Moscova că era gata să negocieze direct cu reprezentanţii români. La 29 august, o delegaţie română, condusă de comunistul Lucreţiu Pătrăşcanu, din care făcea parte Ghiţă Popp, secretarul general al Partidului Naţional-Ţărănesc, reprezentându-l pe Maniu, şi Barbu Ştirbey, care zburase spre casă de la Cairo spre a se alătura delegaţiei, a părăsit Bucureştii plecând spre Moscova.

Proiectul armistiţiului, redactat de către oficiali sovietici, a fost comunicat guvernelor american şi britanic la 31 august. Era evident pentru acestea că Uniunea Sovietică privea România ca o ţară cucerită. Acestea au obiectat în mod special faţă de prevederea că înaltul Comandament Sovietic în România va supraveghea singur îndeplinirea condiţiilor armistiţiului. La cererea expresă a britanicilor şi a americanilor, Molotov şi-a modificat întrucâtva poziţia. A fost de acord cu crearea unei Comisii Aliate de Control pentru România, care să includă reprezentanţi americani şi britanici, dar a afirmat clar că înaltul Comandament Sovietic îşi va rezerva pentru sine toate deciziile importante privind

România. A lăsat, de asemenea, să se înţeleagă că reprezentanţilor occidentali nu li se va permite să trateze direct cu guvernul român, ci doar prin intermediul autorităţilor sovietice.{460}

Delegaţia română a primit proiectul la 10 septembrie şi a făcut eforturi deosebite pentru a obţine o uşurare a condiţiilor de armistiţiu. Era în special preocupată să obţină o recunoaştere a calităţii de cobeligerant a României în războiul împotriva Germaniei, să stabilească limite precise perioadei de ocupaţie sovietică, să acorde autorităţilor române o mai mare latitudine în problemele administraţiei interne, în special în privinţa siguranţei şi poliţiei, şi să-şi asigure un angajament din partea Aliaţilor privind restituirea întregii Transilvanii României. Molotov, care îndeplinea funcţia de preşedinte general al celor trei delegaţii aliate, a permis românilor să-şi prezinte cazul într-o oarecare măsură, dar a refuzat să fie atras într-o discuţie asupra condiţiilor de armistiţiu şi, atunci când i se părea că s-a cheltuit suficient timp cu un anume punct, trecea brusc la următorul. Ori de câte ori românii au obiectat faţă de procedurile arbitrare, acesta le reamintea fără ocoliş că luptaseră alături de Germania până în vara anului 1944 şi că părăsiseră războiul doar atunci când au fost confruntaţi cu o înfrângere zdrobitoare. El a respins fără niciun fel de discuţii orice modificare privind controlul militar sovietic existent asupra României.{461}

Armistiţiul a fost semnat la 12 septembrie şi, în esenţă, detalia doar condiţiile menţionate în timpul negocierilor de la Cairo. Acesta impunea guvernului român să se alăture efortului de război aliat, cu cel puţin douăsprezece divizii de infanterie, pe deplin echipate; să acorde liberă mişcare forţelor aliate pe teritoriul său; să asigure fondurile şi proviziile în mod regulat în sprijinul operaţiunilor militare aliate împotriva Germaniei şi Ungariei. România şi-a asumat povara unor reparaţii însumând 300 milioane de dolari, plătibili Uniunii Sovietice, pentru pierderile înregistrate în timpul operaţiilor militare desfăşurate pe teritoriul acesteia şi de a înapoia toate bunurile luate de pe teritoriul său. Singurul

lucru bun pentru România a fost abrogarea Dictatului de la Viena şi restituirea către aceasta a Nordului Transilvaniei, deşi o hotărâre finală în privinţa teritoriului era rezervată Conferinţei generale de Pace de după război.

Delegaţia a părăsit Moscova cu sentimentul că România, una peste alta, fusese tratată cu blândeţe. Dar acasă, liderii partidelor politice democrate erau profund îngrijoraţi de felul în care autorităţile sovietice de ocupaţie aveau să interpreteze şi să ducă la îndeplinire condiţiile armistiţiului. Preocupările lor în această direcţie erau împărtăşite de Averell Harriman, ambasadorul american la Moscova, care participase la negocierile de armistiţiu şi conferise cu membrii delegaţiei române. Acesta nu avea niciun fel de îndoială că armistiţiul dăduse Uniunii Sovietice controlul politic şi economic integral asupra României, cel puţin până la încheierea unui tratat de pace final.

Campania împotriva forţelor germane şi ungare aflate în nordul şi estul Carpaţilor a reprezentat, în toamna anului 1944, preocuparea principală a sovieticilor. Trupele române, numărând aproape 385 000 de oameni, au fost concentrate pentru campanie cu o remarcabilă rapiditate şi fără nicio semnificativă dezertare în rândurile corpului ofiţeresc, spre marea surpriză a comandanţilor germani, care contaseră până atunci pe continuarea sprijinului militar al României, pentru a opri înaintarea Armatei Roşii. Perspectiva redobândirii Nordului Transilvaniei, care răspundea sentimentului naţional al armatei, şi relativa indulgenţă a comandanţilor sovietici în colaborarea cu unităţile române au făcut posibilă rapida lor trecere de la calitatea de aliat la aceea de inamic al Germaniei. O înaintare germană şi ungară în Sudul Transilvaniei, în primele două săptămâni ale lunii septembrie, menită să asigure trecătorile Carpaţilor, a fost oprită, şi la 20 septembrie a început o ofensivă majoră a armatelor sovietice şi române. Inamicul a fost incapabil să păstreze linia sa defensivă de-a lungul Mureşului, străpunsă în Banat la 5 octombrie. Odată deschis drumul spre marea Câmpie ungară, a urmat o retragere generală germană şi ungară din

Transilvania, la 25 octombrie întreg teritoriul românesc de dinainte de război fiind redobândit. Pierderile româneşti în bătălia pentru Transilvania fuseseră substanţiale, aproximativ 50 000 de morţi şi răniţi.

În ciuda cooperării pe câmpul de luptă, guvernul Sănătescu şi autorităţile sovietice de ocupaţie se aflau într-un permanent dezacord. Întrucât Armata Roşie a ocupat largi zone ale ţării, ce fuseseră desemnate drept „zone militare de operaţii", şi întrucât comandanţii Armatei Sovietice numiseră cu de la sine putere oficialităţile locale, guvernului român i-a fost aproape imposibil să stabilească o administraţie normală şi să îndeplinească politica sa în afara Bucureştilor. Atât ministerele din Capitală, cât şi administraţia din provincie au fost obligate să suporte permanent intruziuni din partea sovieticilor în rezolvarea treburilor lor. De exemplu, la începutul lunii octombrie, preşedintele sovietic al Comisiei Aliate de Control a înmânat guvernului o listă de 47 de persoane, inclusiv miniştrii în funcţie ai Economiei şi Educaţiei, care fuseseră denunţaţi drept „criminali de război" şi a căror arestare era cerută imediat. Mai târziu, la 13 octombrie, când o demonstraţie organizată la Bucureşti de către Partidul Naţional-Ţărănesc a dus la lupte de stradă cu comuniştii, acesta a denunţat-o ca antisovietică, interzicând o altă demonstraţie programată pentru 15 octombrie. A dispus pentru acelaşi motiv încetarea apariţiei ziarului *Universul,* cotidianul prooccidental de mare tiraj. Cu toate că interdicţia privind demonstraţia a fost ridicată şi cu toate că *Universului* i s-a permis să-şi reia apariţia, câteva zile mai târziu, aceste incidente erau de rău augur pentru forţele politice democratice din România. Dispreţul autorităţilor sovietice faţă de România şi faţă de instituţiile ei a fost demonstrat de către Andrei Vîşinski, adjunctul ministrului de Externe sovietic, al cărui stil diplomatic de-a lungul şederii sale în Bucureşti, în noiembrie, pentru a supraveghea deplina executare a condiţiilor de armistiţiu, a fost caracterizat de oficialităţile române drept „negociere prin ultimatum". Reparaţiile au devenit o problemă foarte delicată. Ruşii erau angajaţi în

scoaterea din ţară cu toptanul a „capturilor de război”, în special echipament industrial, feroviar, vehicule de toate felurile, şi dădeau foarte vag socoteală în legătură cu ceea ce cărau în afară. Metoda de evaluare a reparaţiilor a constituit, de asemenea, obiect de dispută. Guvernul român a insistat ca valoarea acestora să se bazeze pe preţurile mondiale curente, dar autorităţile sovietice au preferat anul 1938 drept an de referinţă pentru a calcula mărimea lor, întrucât suma pe care România era obligată să o plătească ar fi crescut astfel de trei ori. Vîşinski i-a avertizat pe români să accepte poziţia sovietică în termen de două zile, căci, în caz contrar, ar fi refuzat să discute orice alt aspect al armistiţiului.{462} Guvernul Sănătescu n-a avut altă alegere decât aceea de a accepta.

În confruntarea cu Uniunea Sovietică, guvernul român a rămas practic singur. Aliaţii occidentali, într-adevăr, cedaseră iniţiativa Uniunii Sovietice, în privinţa chestiunilor româneşti, drept rezultat al aşa-numitului acord de procentaj al lui Churchill cu Stalin din octombrie. Cu această ocazie, el oferise Uniunii Sovietice o preponderenţă de 90 la sută în România, în schimbul a 90 la sută pentru britanici în Grecia şi 50 la sută–50 la sută în Iugoslavia. Nu a contat că Statele Unite nu au fost parte la această înţelegere sau că Roosevelt a insistat să se păstreze deplina libertate de acţiune în regiune, în cele din urmă, masiva prezenţă a autorităţilor de ocupaţie sovietice a determinat direcţia în care s-a înscris dezvoltarea politică a României. O dovadă izbitoare a preponderenţei sovietice a fost neputinţa Comisiei Aliate de Control. Nici măcar la sfârşitul lui noiembrie, aceasta nu fusese formal constituită. Înaltul Comandament Sovietic pur şi simplu dădea instrucţiuni guvernului român în numele Comisiei. Puterile occidentale au împărţit astfel responsabilitatea pentru consecinţele acestor acte, dar nu au avut niciun rol în formularea instrucţiunilor. Preşedintele sovietic privea Comisia Aliată de Control drept un instrument pentru aplicarea politicii sovietice şi îi trata pe colegii occidentali ca simpli observatori.{463} Totuşi, guvernele american şi britanic

au preferat să nu facă o problemă din Comisie, atâta vreme cât războiul împotriva Germaniei era în plină desfăşurare.

În politica internă românească, septembrie şi octombrie au fost pentru principalele partide politice o perioadă de mobilizare. Toate suferiseră o dislocare a activităţilor lor normale în timpul dictaturilor lui Carol şi Antonescu, iar acum, după şase ani, îşi concentrau toate eforturile în direcţia refacerii organizaţiilor locale şi naţionale şi a creşterii componenţei numerice. În acest proces, coaliţia care a dus la îndeplinire răsturnarea lui Antonescu la 23 august, Blocul Naţional Democratic, s-a dezintegrat sub presiunea unor ambiţii politice concurente.

Din cele patru partide componente ale Blocului, Partidul Comunist era cel mai slab. În timpul războiului, membrii acestuia se reduseseră, probabil, la 1 000, iar majoritatea conducătorilor săi, înainte de lovitura de stat din august, se aflaseră în închisoare. În zilele de crepuscul ale dictaturii lui Antonescu, câţiva dintre aceştia, printre care merită amintit Gheorghe Gheorghiu-Dej, care fusese închis din 1933 datorită rolului său în greva muncitorilor de la căile ferate, au scăpat din lagăr sau au fost eliberaţi. Acestora li s-au alăturat alţi comunişti români, care trăiseră mulţi ani la Moscova, printre aceştia Ana Pauker, care a sosit la Bucureşti în ariergarda Armatei Roşii. Întrucât comuniştii autohtoni şi aşa-numiţii „moscoviţi” se străduiau să refacă partidul, aceştia au beneficiat enorm de prezenţa autorităţilor sovietice de ocupaţie şi de sprijinul diplomatic al Moscovei. În decurs de o săptămână de la răsturnarea lui Antonescu, Comitetul Central al Partidului Comunist din România şi-a făcut cunoscută intenţia de a transforma Blocul Naţional Democratic într-o organizaţie de masă şi a adresat muncitorilor chemarea de a constitui propriile lor comitete politice sub egida Blocului. Acesta s-a dovedit folositor comuniştilor ca umbrelă politică, atâta vreme cât propriul lor partid era slab şi dezorganizat. Dar aceştia au făcut cunoscut în mod clar că nu mai considerau Blocul un instrument adecvat pentru atingerea obiectivelor lor. Dar nu spuneau nimic despre schimbarea

structurii economice şi sociale a ţării. În schimb, subliniau necesitatea ca toate forţele „democratice” să colaboreze pentru a câştiga războiul şi pentru „curăţirea” ţării de „rămăşiţele” fascismului.{464} Ca o manifestare de solidaritate cu partenerii lor din Bloc, ei s-au alăturat unei demonstraţii antifasciste de masă, la 6 septembrie, în ziua în care se împlineau patru ani de la instalarea regimului antonesciano-legionar. Dar această acţiune s-a dovedit a fi ultima expresie publică importantă a unităţii lor de parteneri în acest bloc.

Liderii comunişti au petrecut luna următoare concepând un nou plan de acţiune şi punând bazele unui nou front politic, mai potrivit obiectivelor lor decât Blocul. Programul pe care l-au elaborat nu era încă o expresie a unor scopuri exclusiv comuniste, dar era redactat în termeni suficient de largi pentru a-şi atrage, una peste alta, sprijinul tuturor straturilor societăţii. Principalul său scop a fost acela de a servi drept manifest al noii coaliţii a partidelor şi grupărilor de stânga, angajate să realizeze o schimbare imediată, larg cuprinzătoare, în plan economic şi social. Comuniştii au exercitat o enormă presiune asupra Partidului Social-Democrat, pentru a-l determina să se alăture coaliţiei, cu scopul de a spori propria lor influenţă asupra mişcării muncitoreşti. Dorinţa lor de a coopera la o asemenea scară largă a reflectat slăbiciunea organizatorică de care partidul făcea în continuare dovadă şi lipsa sprijinului de masă.

Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal, care aveau să fie cunoscute de-a lungul acestei perioade ca „partide istorice”, au acţionat din greu să-şi revitalizeze organizaţiile lor din Bucureşti şi din provincie. La 31 august, o săptămână de la răsturnarea lui Antonescu, Maniu a trimis o circulară tuturor organizaţiilor Partidului Naţional-Ţărănesc, schiţând procedurile de reluare a activităţii. Le-a cerut expres liderilor de la toate nivelurile – judeţ, oraş, sat – să redea cadrelor şi organizaţiilor partidului deplină vigoare, cât mai curând posibil, dar el i-a exclus temporar pe acei membri ai partidului care se alăturaseră fără aprobare Frontului Renaşterii Naţionale sau Partidului Naţiunii create de Carol al II-lea. Şase

săptămâni mai târziu, la 16 octombrie, Maniu şi Ion Mihalache au anunţat noul program al partidului. În aproape toate privinţele, acesta rămânea credincios vechilor teze economice şi sociale ale ţărăniştilor şi ideii statului ţărănesc elaborate în perioada interbelică. Programul se ocupa pe larg de caracterul aparte al proprietăţii rurale, care, insista acesta, trebuia să aparţină celor care o lucrează.{465} Mihalache a reiterat toate aceste principii câteva săptămâni mai târziu, când a declarat că partidul va susţine drepturile de proprietate particulară şi că nu are nicio intenţie să răstoarne structura socială existentă a satului. În toate aceste declaraţii era evident că modelul social şi economic pe care el şi partidul său îl aveau în vedere era proprietatea de mărime mijlocie, pe care ţărăniştii o priviseră în mod tradiţional drept o caracteristică a agriculturilor moderne din Europa Occidentală, şi care sperau să permită dezvoltarea şi prosperarea în România a unei clase mijlocii întreprinzătoare şi cu spirit civic. „Gospodăria familială" a rămas astfel unitatea economică ideală a acestora, pe care o defineau ca o proprietate de maximum 100 ha şi pe care, din punctul lor de vedere, o familie tipică putea, probabil, angajând mână de lucru sezonieră, să o cultive în mod profitabil. Pentru a-şi atinge obiectivele, ei aprobau exproprierea a ce mai rămăsese din marile proprietăţi. Au reafirmat, de asemenea, încrederea lor în cooperative, drept cele mai potrivite forme de organizare economică pentru ţărănime. Chiar şi vechile rezerve ţărăniste în privinţa industrializării continuau să figureze în programul partidului. Acesta sublinia avantajele „industriei ţărăneşti", ca un mijloc de a asigura locuri de muncă populaţiei rurale excedentare, dar spunea puţin despre încurajarea marii industrii, aşa cum propusese Virgil Madgearu în 1940, rezumându-se la o pledoarie pentru naţionalizarea acelora încă în funcţie. Astfel, Partidul Naţional-Ţărănesc continua să vadă destinul ţării strâns legat de agricultură, dar nu avea nicio îndoială că cel mai bun mijloc de a restabili sănătatea economică a ţării rezidă în restabilirea cât mai curând posibil a relaţiilor comerciale şi

financiare cu Occidentul. Cât priveşte muncitorii urbani, naţional-ţărăniştii au promis să sprijine dreptul lor de a forma sindicate, pentru a-şi apăra interesele profesionale, dar s-au opus implicării directe a organizaţiilor muncitoreşti în viaţa politică. Aşa cum sublinia Mihalache, sindicatele tindeau spre o „dictatură" în viaţa publică; el afirma fără niciun echivoc că o dictatură a proletariatului, în special, venea total în contradicţie cu respectul partidului său pentru democraţie şi pentru libertatea de gândire şi de expresie. Avându-i în mod clar în vedere pe comunişti, el nega ideea că bunăstarea generală ar putea fi asigurată prin abolirea libertăţilor individuale.{466}

Spre deosebire de naţional-ţărănişti, liberalii se aflau într-o stare de marcată dezorientare în toamna anului 1944. Multe dintre organizaţiile din provincie ale partidului erau lipsite de conducători şi pradă fracţionismului. Situaţia din Bucureşti nu era aproape deloc mai bună. Constantin Brătianu, preşedinte al partidului din 1933, era mai puţin energic decât Maniu şi Mihalache în refacerea maşinăriei partidului. Cu toate că a trimis directive organizaţiilor locale ale partidului, cerându-le intensificarea activităţii, nu pare să fi avut loc niciun fel de adunare generală a conducătorilor la nivel judeţean în vederea formulării politicii partidului. N-a fost elaborat niciun program cuprinzător, ca acela al Partidului Naţional-Ţărănesc. În schimb, Brătianu şi alţi lideri au dat publicităţii o declaraţie generală potrivit căreia partidul va rămâne credincios principiilor sale tradiţionale şi va apăra drepturile civile şi politice ale tuturor cetăţenilor, în dezvoltarea economică, liberalii acordau prioritate industrializării. În măsura în care ei înşişi erau preocupaţi de agricultură, recomandau reforma agrară, dar cereau ca ea să fie limitată la acele regiuni unde pământul arabil se afla din abundenţă, respingând exproprierea sau alte măsuri care ar fi dezorganizat producţia în vremuri atât de critice.

Cea mai dăunătoare problemă internă ce confrunta Partidul Liberal era prăpastia dintre organizaţiile tradiţionale ale partidului şi facţiunea Tătărescu, care a luat fiinţă în timpul

domniei lui Carol al II-lea. Aceasta a împiedicat revitalizarea partidului, mai ales în Muntenia, unde nicio facţiune nu putea învinge. Numeroase încercări de reconciliere au eşuat. O profundă antipatie personală separa familia Brătianu de Tătărescu. Aceasta fusese provocată în primul rând de ambiţiile politice prost ascunse ale celui din urmă, ca şi de disponibilitatea acestuia de a sacrifica principiile de dragul puterii, aşa cum o demonstrase în timpul domniei lui Carol. În lunile următoare loviturii de stat, deosebirile de vederi în privinţa politicii şi tacticilor au despărţit şi mai mult cele două părţi. La mijlocul lunii decembrie, Tătărescu a procedat la o ruptură completă, prin formarea Partidului Naţional Liberal disident. La 19 decembrie, el a anunţat programul acestuia. A asociat noul partid cu „stânga", un termen care, după cum a explicat el, voia să însemne că acesta va servi interesele „claselor producătoare" – ţărani, muncitori urbani, burghezia mică şi mijlocie a oraşelor şi a satelor şi intelectuali. Maselor de ţărani le promitea pământ, care urma să le fie atribuit pe diverse căi, inclusiv prin exproprierea marilor proprietăţi, iar muncitorilor urbani le promitea numeroase avantaje economice şi sociale, în special un salariu minim şi o mai echitabilă repartiţie a venitului naţional, pentru a preîntâmpina ca un număr mic de persoane să devină „superbogaţi" pe seama maselor muncitoare. Prin asemenea promisiuni, Tătărescu spera să se plaseze între cele două partide istorice, aflate la centru, şi comunişti, situaţi la extrema stângă. Strategia sa a fost aceeaşi în domeniul politicii externe. Manifestând o previziune neobişnuită, el a insistat pentru încheierea unui tratat de asistenţă mutuală şi „prietenie veşnică" cu Uniunea Sovietică, dar a lăsat de asemenea uşile deschise pentru reluarea legăturilor tradiţionale ale României cu Occidentul.{467}

La mijlocul lunii octombrie, noua coaliţie politică promovată de către Partidul Comunist se constituise în Frontul Naţional Democrat. În afara comuniştilor, în componenţa sa intrau Partidul Social-Democrat; Frontul Plugarilor; Uniunea Patrioţilor, care fusese creată în 1942, în principal de către

intelectualii de stânga ce se opuneau dictaturii lui Antonescu şi se pronunţau pentru o pace separată cu Aliaţii; Apărarea Patriotică, o organizaţie de masă, creată în 1940, din iniţiativa Partidului Comunist; Uniunea Muncitorilor Maghiari din România (României Magyar Dolgozók Szövetsége), o organizaţie politică de stânga, înfiinţată în 1934 la Târgu Mureş. Programul Frontului evita retorica revoluţiei sociale. Era destinat să capaciteze pe scară largă organizaţiile democratice şi persoanele care nu doreau reîntoarcerea la sistemul social şi la politica anilor interbelici. În politica externă, Frontul susţinea mobilizarea tuturor resurselor umane şi materiale pentru continuarea războiului împotriva Germaniei şi încetarea politicii de ostilitate faţă de Uniunea Sovietică. Pe plan intern, milita pentru crearea unui nou sistem politic, fundamentat pe o extindere cât mai mare a drepturilor civile şi a libertăţilor politice, inclusiv pentru o nouă lege electorală, acordând drept de vot tuturor cetăţenilor în vârstă de peste 18 ani. Se adresa în special celor mai sărace pături ale ţărănimii, cerând o amplă reformă agrară şi împroprietărirea ţăranilor, care aveau foarte puţin pământ sau deloc şi căuta sprijin printre micii producători din zonele urbane şi rurale, promiţându-le credite în condiţii avantajoase.

Frontul Naţional Democrat s-a născut oficial la 12 octombrie. În aceeaşi zi, el a invitat Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal să i se alăture, dar Maniu şi Brătianu au refuzat net. Două zile mai târziu, Pătrăşcanu şi Titel Petrescu i-au informat că partidele lor părăseau Blocul Naţional Democratic, act ce punea capăt coaliţiei care răsturnase regimul de dictatură al lui Antonescu şi armistiţiului politic stânjenitor pe care îl patronase.

Pentru moment, Frontul rămânea o coaliţie lipsită de coeziune, întrucât Partidul Social-Democrat şi Frontul Plugarilor, cele două componente principale ale sale, în afara Partidului Comunist, îşi menţineau independenţa. Social-democraţii, de exemplu, erau în favoarea naţionalizării mijloacelor de producţie, se pronunţau pentru lichidarea tuturor formelor de exploatare economică şi pentru crearea

unei societăţi bazate pe egalitatea tuturor membrilor săi, dar erau hotărâţi să realizeze aceste scopuri prin mijloace democratice şi paşnice. Frontul Plugarilor a dovedit o vitalitate considerabilă şi, cel puţin în toamna anului 1944 şi în primăvara anului următor, a fost în măsură să-şi extindă rapid organizaţiile sale în ţară.

Constituirea Frontului Naţional Democrat a precipitat criza în interiorul guvernului Sănătescu. Acesta nu primise niciodată mai mult decât un sprijin simbolic din partea comuniştilor, care îi considerau, pe bună dreptate, drept un instrument al celor două partide istorice şi al Regelui. Au atacat constant guvernul în presa lor şi în adunările publice, din ce în ce mai puternic, în septembrie şi la începutul lui octombrie. La 16 octombrie comuniştii şi social-democraţii au părăsit guvernul, iar la 18 octombrie Consiliul Naţional al Frontului a cerut formarea unui nou guvern, condus de Petru Groza, preşedintele Frontului Plugarilor. Naţional-ţărăniştii şi liberalii au respins ideea, dar, la 4 noiembrie, cabinetul a fost remaniat. Naţional-ţărăniştii şi liberalii aveau zece portofolii în cabinet, iar Frontul şapte, Groza fiind vicepremier, Gheorghe Gheorghiu-Dej, şeful Partidului Comunist, fiind ministru al Comunicaţiilor, iar Pătrăşcanu, ministru de Justiţie. Reprezentarea formală a Frontului în cadrul guvernului indică forţa sa crescândă şi, în special, sprijinul primit din partea Uniunii Sovietice, căreia îi revenea principalul merit pentru succesul dobândit în confruntarea cu guvernul Sănătescu. Cu toate că obţinuseră astfel semnificative câştiguri şi deveniseră de fapt partid de guvernământ, comuniştii au continuat să atace guvernul. Au încercat să-i îndepărteze pe Nicolae Penescu, ministrul de Interne şi unul din fruntaşii Partidului Naţional-Ţărănesc, care nu făcea un secret din sentimentele sale antisovietice şi anticomuniste. Acesta le stârnise furia prin crearea unei secţii speciale în cadrul ministerului pe care îl conducea, având sarcina de a urmări activităţile comuniste şi de a nu-i lăsa pe comunişti şi pe aliaţii acestora să procedeze la înlocuirea cu propriii lor oameni a prefecţilor şi primarilor care li se

opuneau. Sănătescu, din ce în ce mai puternic decepţionat de propria sa incapacitate de a guverna ţara în condiţiile obstrucţiei comuniste şi a amestecului sovietic, izolat de propriii săi sprijinitori (inclusiv Maniu, care considera că Sănătescu nu fusese destul de dur în relaţiile sale cu comuniştii), a demisionat la data de 2 decembrie.

Un nou guvern, puţin schimbat faţă de precedentul, a intrat în funcţie la 6 decembrie. Era condus de generalul Nicolae Rădescu, cunoscut pentru limbajul său direct, o trăsătură de caracter care-l adusese într-un lagăr de concentrare în timpul războiului, după ce denunţase ocuparea României de către nemţi.

Din toate problemele moştenite de la Sănătescu de către noul guvern, niciuna nu provocase o mai mare îngrijorare partidelor istorice şi apărătorilor României Mari decât soarta Nordului Transilvaniei. Ei îşi dădeau seama că teritoriul respectiv abia urma să fie câştigat de către România, în ciuda limbajului asigurător al Convenţiei de armistiţiu. Atât din acest document, cât şi din starea reală a lucrurilor după alungarea trupelor germane şi ungare, la sfârşitul lunii octombrie, reieşea limpede că Uniunea Sovietică va juca un rol decisiv în atribuirea în cele din urmă a acestei regiuni. Nordul Transilvaniei era acum scena unei confruntări dure între cei de stânga, aliaţi cu Frontul Naţional Democrat de la Bucureşti, condus de comunişti, pe de o parte, şi partizanii Partidului Naţional-Ţărănesc şi ai Partidului Naţional Liberal, pe de altă parte. Primii au avut avantaj, întrucât teritoriul se afla sub administraţie militară sovietică. Sub auspiciile sale, un Front Naţional Democrat pentru Nordul Transilvaniei, compus din elemente politice de stânga, atât româneşti, cât şi ungare, a fost alcătuit pentru a asigura o administrare civilă, până la adoptarea deciziei finale în legătură cu acest teritoriu. Comitetul Executiv al Frontului nutrea serioase speranţe privind crearea unei Transilvanii de Nord autonome. Membrii acestuia căutau să asigure pe această cale victoria socialismului şi să garanteze drepturile civile şi politice depline şi egale pentru toţi cetăţenii, indiferent de

naţionalitate, scopuri pe care le considerau de neatins într-o România guvernată de unul sau mai multe dintre partidele istorice. La mijlocul lunii februarie 1945 a procedat la organizarea unei administraţii provizorii, cu 11 comisii sau ministere, care urmau să se ocupe de probleme ţinând de finanţe, justiţie şi învăţământ ş.a.{468} Dar acest scurt experiment de autonomie avea să ia brusc sfârşit atunci când, la 9 martie, Stalin, ca urmare a instalării unui guvern reprezentând Frontul Naţional Democrat, guvern condus de către Petru Groza, instalat la 6 martie, a atribuit Nordul Transilvaniei României. Comitetul Executiv al Frontului din Nordul Transilvaniei n-a avut altă alegere decât aceea de a consimţi. Totuşi, salutând formarea guvernului Groza, acesta a proclamat, de asemenea, ataşamentul său la o „Transilvanie democratică, într-o România liberă şi democratică".

Problema cea mai urgentă pentru Rădescu şi sprijinitorii săi era supravieţuirea propriului guvern. Un timp, comuniştii şi-au atenuat opoziţia, dar, la mijlocul lui ianuarie 1945, Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker au făcut o călătorie la Moscova pentru convorbiri cu conducătorii de partid sovietici. Aceştia din urmă pare că se hotărâseră că venise timpul să profite de acordul de procentaj cu Churchill. Intervenţia britanică împotriva comuniştilor şi a partizanilor lor în Grecia, în decembrie 1944, pare să fi motivat acordul dat comuniştilor români de către liderii sovietici pentru a-şi instala propriul lor guvern la Bucureşti. În orice caz, această întâlnire s-a dovedit hotărâtoare pentru România, deoarece Gheorghiu-Dej şi ai săi s-au asigurat de sprijinul de care aveau nevoie în drumul lor de a pune mâna pe putere.{469} După întoarcerea delegaţiei, Frontul Naţional Democrat – de fapt comuniştii – a iniţiat o campanie sistematică pentru înlocuirea guvernului Rădescu cu un guvern propriu. La 29 ianuarie, Frontul a cerut instalarea unui „guvern cu adevărat democratic", înlăturarea „fasciştilor" din administraţia civilă, „epurarea" armatei de „elementele reacţionare şi fasciste" şi reorganizarea acestuia într-un „spirit democratic". Comuniştii foloseau termenii „democratic" şi „fascist" într-un sens aparte. Primul se referea

la ei înşişi şi la partizanii lor şi era menit să realizeze o distincţie între ei şi naţional-ţărănişti şi liberali; „fascist” era, într-adevăr, o acuzaţie cuprinzătoare, vizând pe oricare din opozanţii noilor „forţe democratice”. Guvernarea, atât la nivel naţional şi local, cât şi în armată, implica numeroase persoane care serviseră în timpul dictaturii regale şi dictaturii antonesciene, dar majoritatea cu greu puteau fi consideraţi fascişti. În plus, comuniştii înşişi deschiseseră rândurile partidului celor mai eterogene elemente, într-un efort de a crea o organizaţie de masă cât mai curând posibil. În privinţa obiectivelor economice, Frontul apărea relativ moderat. Oricum, cerea reforma agrară imediată, realizabilă pe calea exproprierii tuturor proprietăţilor individuale depăşind 50 de hectare. Dar nu se atingea de proprietăţile bisericilor şi mânăstirilor, precum şi ale Casei regale, neîndoielnic pentru a evita înstrăinarea clerului şi a unor largi pături ale populaţiei, în special ţărănimea, ataşate Bisericii şi Regelui. Frontul nu menţiona nimic despre naţionalizarea mijloacelor de producţie sau despre dictatura proletariatului. Comuniştii au manifestat o oarecare moderaţie în problemele economice, în scopul de a atrage facţiunile disidente din Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal şi social-reformatorii, în general, într-un moment în care propriul lor partid era slab şi ei se aflau în minoritate.

Încă din toamna anterioară, comuniştii recrutaseră cu zel noi membri de partid. Dornici să-şi sporească rândurile, ei au salutat pe toţi cei ce băteau la uşa lor. În afara muncitorilor urbani, au acceptat ţărani, oameni de afaceri, specialişti în diverse profesii, angajaţi ai Siguranţei, membri ai Gărzii de Fier, pe oricine care putea de fapt fi folositor în lupta lor de dislocare a partidelor istorice. Comuniştii au purtat negocieri cu disidenţi naţional-ţărănişti şi liberali. În februarie 1945, Anton Alexandrescu, din Partidul Naţional-Ţărănesc, care preconiza schimbări sociale mai rapide decât Maniu şi Mihalache şi care căuta să aibă un cuvânt mai greu de spus în problemele partidului, s-a alăturat Frontului Naţional Democrat, dar a luat după el doar un număr mic de

funcţionari de partid. Mult mai serioasă a fost curtea făcută de comunişti lui Gheorghe Tătărescu, care era gata să accepte unele reforme economice radicale şi pleda pentru relaţii prieteneşti cu Uniunea Sovietică, socotindu-le un element-cheie al politicii externe a României. Acesta nu avea niciun fel de intenţie de a contribui la distrugerea ordinii sociale existente, dar, întrucât comuniştii păreau doritori să coopereze cu alte partide, a considerat că este posibil să realizeze o înţelegere reciproc avantajoasă cu aceştia şi să-şi asigure un rol de frunte în viaţa politică postbelică.

Comuniştii au combinat acţiunile lor de recrutare şi negocierile lor cu grupările disidente din Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal cu o virulentă campanie, tot mai puternică, împotriva partidelor istorice şi a lui Maniu şi Brătianu personal, pe care îi denunţau drept fascişti. Comuniştii s-au bucurat de întregul sprijin al autorităţilor sovietice şi al lui Andrei Vîşinski, care a sosit la Bucureşti la mijlocul lui februarie, pentru a coordona cursa spre putere sau, aşa cum s-au exprimat unii observatori români, „pentru a pregăti viitoarele evenimente”.{470} Când Rădescu a opus rezistenţă presiunilor vizând acceptarea unei noi ordini, venite din partea comuniştilor români şi a oficialilor sovietici, aceştia şi-au orientat focul împotriva sa. Autorităţile sovietice de ocupaţie au impus, de asemenea, drastice reduceri ale efectivelor poliţiei române, ale jandarmeriei şi ale armatei, acţiune care l-a lipsit pe Rădescu de forţele ce îi erau necesare pentru a menţine ordinea şi a rezista violenţei adversarilor săi.

Lupta pentru putere a atins apogeul la 24 februarie, când o demonstraţie organizată de Frontul Naţional Democrat s-a îndreptat spre Ministerul de Interne. S-au tras focuri de armă – de către cine anume nu se ştie sigur – şi câteva persoane au fost omorâte. Rădescu i-a acuzat public pe Ana Pauker şi pe alţi comunişti de responsabilitatea acestui incident şi de încercarea de răsturnare a guvernului. Comuniştii şi autorităţile sovietice, la rândul lor, au blamat guvernul Rădescu, înfierându-l ca „fascist”, iar oficialii sovietici l-au convocat pe Rădescu însuşi la sediul Comisiei Aliate de

Control pentru a se explica în legătură cu acuzaţiile aduse conducătorilor comunişti. Această convocare a fost preludiul unui amestec direct al lui Vîşinski în procesul constituţional. Într-o audienţă la Rege, din 28 februarie, Vîşinski a insistat ca guvernul Rădescu să fie înlocuit imediat de un guvern al Frontului, condus de către Petru Groza. Atunci când Regele a replicat că va trebui să aştepte rezultatul consultărilor cu liderii partidelor, Vîşinski a acordat acestuia două ore pentru a-l demite pe Rădescu şi a-i desemna succesorul. Era clar că Vîşinski, care acţiona potrivit instrucţiunilor precise ale Moscovei, va folosi orice mijloace necesare pentru a instala un guvern prosovietic. În acelaşi timp, comuniştii păreau pregătiţi să pună mâna pe putere, folosindu-se de faţada unei demonstraţii de masă a Frontului sau chiar prin mijloace mai directe. Vîşinski a făcut cunoscut că dacă Regele nu accepta un guvern Groza, el nu-şi va asuma nicio răspundere pentru menţinerea României ca stat independent, ameninţare care pare să fi fost decisivă în rezolvarea crizei. Un mesaj adresat Regelui de către Groza era ceva mai liniştitor: oficialii sovietici îi promiseseră o substanţială îmbunătăţire a relaţiilor româno-sovietice după formarea unui guvern al Frontului, inclusiv o uşurare a condiţiilor de armistiţiu, precum şi retrocedarea Nordului Transilvaniei. Un timp, Regele a luat în considerare ideea de abdicare, dar Maniu şi Brătianu l-au convins să nu abandoneze ţara. În lipsa oricărei promisiuni de ajutor semnificativ occidental, Regele nu a mai putut rezista presiunilor sovietice şi, la 6 martie, a anunţat formarea unui guvern condus de Groza. Noul regim era astfel impus de către Uniunea Sovietică. Frontul nu se bucura de sprijin larg. Cu toate că era în stare să adune mulţimi mari pentru demonstraţii în Bucureşti şi cu toate că Partidul Comunist avea la dispoziţia sa formaţiuni înarmate, aceste forţe n-ar fi însemnat mai nimic pentru Armata Română dacă Rădescu ar fi fost în măsură să se folosească de ea. Dar, comandanţii militari sovietici îşi luaseră precauţia de a muta unităţile armatei române din Bucureşti şi din zonele învecinate, în scopul prevenirii oricărei rezistenţe a guvernului faţă de o

lovitură comunistă.

Uniunea Sovietică a acţionat decisiv pentru a-şi consolida poziţia în România mai curând decât oriunde altundeva în Europa de Est, întrucât, la fel ca pe vremea ţarilor, România era poarta de intrare spre Balcani şi Strâmtori. Declaraţia privind Europa Eliberată, la care Uniunea Sovietică împreună cu Statele Unite şi Marea Britanie aderaseră la Ialta, la 12 februarie 1945, doar cu câteva săptămâni înainte de numirea lui Groza ca prim-ministru, nu a avut niciun rol în fixarea politicii Sovietelor faţă de România. Noţiunea de guverne democratice şi larg reprezentative, instalate ca urmare a unor alegeri libere, răspunzând voinţei cetăţenilor lor, stipulată în Declaraţie, era în contradicţie cu teoria şi practica sovietică şi, dacă ar fi fost aplicată în acest caz particular, ar fi împiedicat instalarea unui guvern prieten şi docil la Bucureşti. Antipatia pe care majoritatea românilor o resimţeau faţă de Uniunea Sovietică şi dorinţa lor de a menţine legăturile tradiţionale cu Occidentul făceau ca perspectivele venirii la putere a unui regim prosovietic, liber ales, să fie foarte îndepărtate. Conştienţi de lipsa de popularitate a partidului lor, conducătorii comuniştilor români nu aveau, de asemenea, nicio dorinţă să lase alegerea guvernului în seama electoratului.

Aliaţii occidentali, confruntaţi cu sfidarea deschisă de către sovietici a Convenţiei de armistiţiu cu România, n-au făcut nimic altceva decât să protesteze, acţiune care nu a avut niciun efect asupra cursului evenimentelor. Întrucât războiul continua şi problemele de mai mare anvergură ale reglementării general-europene nu fuseseră încă rezolvate, iar asaltul final asupra Japoniei se declanşase, guvernele americane şi britanic s-au simţit obligate să-şi limiteze criticile cu privire la comportamentul sovietic.

Inacţiunea americană şi britanică a trezit dubii printre politicienii români prooccidentali în legătură cu judiciozitatea continuării rezistenţei faţă de presiunile sovietice. În decembrie 1944, Maniu se convinsese că Uniunea Sovietică intenţiona să „comunizeze” România şi se temea că puterile

occidentale se vor mulţumi să rămână simpli observatori ai acestui proces. La vremea încheierii Armistiţiului, el considerase că Statele Unite şi Marea Britanie vor păstra o Românie independentă, dar acum i-a întrebat pe reprezentanţii acestora dacă preferă ca ţara sa să devină o parte a Uniunii Sovietice. În caz afirmativ, el era convins că ar putea asigura condiţii mai bune decât comuniştii români.{471}

LUPTA PENTRU PUTERE

Guvernul condus de Petru Groza a fost un guvern minoritar. Impus de Uniunea Sovietică, acesta nu a reprezentat voinţa majorităţii românilor, care erau antiruşi şi anticomunişti. Niciunul dintre membrii acestor două partide, cele mai numeroase – Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal – nu făcea parte din acest cabinet, în care comuniştii deţineau posturile-cheie, inclusiv Ministerul de Interne. Deşi Gheorghe Tătărescu, disidentul liberal, era ministru de Externe, iar Anton Alexandrescu, disidentul naţional-ţărănist, era ministru al Cooperaţiei, aceştia reprezentau doar mici facţiuni ale partidelor lor.

Pentru a compensa lipsa de sprijin în ţară, noul guvern a adoptat un ansamblu de măsuri în vederea consolidării sale şi a paralizării opoziţiei. Cele mai importante au fost schimbările radicale în administraţia locală, efectuate de către Ministerul de Interne în mai 1945. Au fost numiţi prefecţi comunişti şi în fiecare judeţ au fost constituite consilii dominate de comunişti, dispunând de puteri sporite. Acestea erau alcătuite dintr-un membru al fiecărui partid reprezentat în guvern şi, astfel, îi excludeau practic pe naţional-ţărănişti şi pe liberali. Absenţa partidelor care avuseseră în mod tradiţional o influenţă decisivă în treburile locale a facilitat acţiunea noilor consilii. Desemnate drept executori ai politicii guvernului, acestea au fost împuternicite să se ocupe de „toate problemele importante la ordinea zilei” – reconstrucţia economică, reforma administrativă, ordinea publică şi „democratizarea

aparatului de stat" – şi aveau responsabilitatea mobilizării populaţiei locale în sprijinul acestor politici. Organe similare au fost instalate în oraşe şi sate. Guvernul Groza a iniţiat „comitete de supraveghere" locale care au preluat îndatoririle poliţiei şi ale jandarmeriei în multe locuri şi, asemenea consiliilor politice, au servit drept instrumente ale politicii sale. La ţară, guvernul a încurajat nou formatele comitete ţărăneşti să exproprieze şi să împartă marile moşii, iar în centrele urbane a aţâţat comitetele muncitoreşti să preia controlul fabricilor şi al altor întreprinderi din mâinile proprietarilor lor, chiar dacă acestea nu aveau nicio autoritate legală să acţioneze în acest sens. Toate aceste organisme administrative şi comitete *ad-hoc* aveau drept ultim obiectiv să submineze structura politică şi economică existentă, ca un mijloc de a netezi terenul pentru instituirea unei noi ordini.

Guvernul, sau mai bine zis Partidul Comunist, şi-a extins neîncetat influenţa în rândul tuturor partidelor şi grupărilor reprezentate în cadrul Frontului. Conducătorii comunişti au acordat o atenţie deosebită întăririi legăturilor cu Partidul Social-Democrat în cadrul Frontului Unic Muncitoresc, pe care câţiva comunişti şi social-democraţi îl creaseră în aprilie 1944, ca parte a mobilizării generale a opoziţiei faţă de Antonescu. Acum, în mai şi iunie 1945, comuniştii n-au precupeţit niciun efort pentru a-şi consolida controlul asupra Frontului Unic Muncitoresc şi pentru a-l folosi în scopul dobândirii supremaţiei asupra Partidului Social-Democrat şi a întregii mişcări muncitoreşti. Dar Constantin-Titel Petrescu, liderul social-democraţilor, şi alte cadre de conducere ale acestui partid au respins îmbrăţişarea comunistă. În primul rând, se pronunţau pentru un sistem politic democratic, cu adevărat reprezentativ, pe care, după cum se părea, comuniştii nu aveau nicio intenţie să-l creeze; în al doilea rând, se considerau adevăraţii reprezentanţi ai clasei muncitoare şi refuzau să-şi sacrifice individualitatea sau programul prin propria lor subordonare faţă de Partidul Comunist. Mai curând, în primăvara şi vara anului 1945, ei au făcut eforturi extraordinare pentru a atrage masele de muncitori spre

partidul lor şi pentru a-i organiza pe aceştia în sindicate socialiste. Numai o mică aripă de stânga a partidului, grupată în jurul lui Lothar Rădăceanu, ministrul Muncii în guvernul Groza, se pronunţa pentru o strânsă cooperare cu comuniştii.

Liderii comunişti au fost dezamăgiţi, de asemenea, în demersurile făcute pe lângă celelalte partide reprezentate în guvern. Cu toate că liberalii lui Tătărescu arătaseră disponibilitatea de a accepta coordonarea de către stat a economiei, aceştia nu au acceptat să cauţioneze programul economic comunist. La primul congres al partidului lor, la 1 iulie, ei şi-au reafirmat angajamentul faţă de menţinerea proprietăţii particulare şi a capitalului privat drept cele mai eficace mijloace de promovare a refacerii economice a ţării şi a progresului social în general. Tătărescu însuşi a făcut cunoscut în mod clar că principala raţiune a existenţei partidului său era aceea de a găsi căile de integrare a clasei mijlocii în noile structuri politice şi economice ale ţării.{472} Ruptura finală între Partidul Liberal şi facţiunea Tătărescu a apărut în momentul în care congresul a adoptat un program separat şi şi-a însuşit numele de Partidul Naţional Liberal. Conducătorii Frontului Plugarilor păreau, de asemenea, decişi să-şi menţină identitatea partidului lor, ca reprezentant al ţărănimii mai sărace. La primul său congres, desfăşurat între 24 şi 27 iunie, delegaţii, în majoritate ţărani (fapt vrednic de reţinut), şi-au exprimat gratitudinea faţă de Partidul Comunist şi faţă de clasa muncitoare de la oraşe, pentru sprijinul acordat intereselor ţărănimii, dar au trecut apoi la aprobarea unui program ce urmărea consolidarea micului proprietar de pământ individual şi îndeplinirea unora dintre ţelurile ţărăniste – revitalizarea cooperativelor săteşti, acordarea de credite avantajoase, crearea unor industrii specializate în prelucrarea produselor agricole şi îmbunătăţirea învăţământului agricol.{473}

Naţional-ţărăniştii şi liberalii lui Brătianu au continuat să reprezinte principala opoziţie faţă de guvernul Groza şi faţă de comunişti. Maniu se instituise drept lider al tuturor acelora care încercau să creeze o democraţie cu adevărat

parlamentară, după modelul occidental, şi să protejeze ţara împotriva dominaţiei sovietice. Dar el însuşi nu era optimist în privinţa viitorului. În iunie, conchisese că România nu mai era un stat suveran, pentru că guvernul era format în întregime din persoane doritoare să se pună la ordinul Uniunii Sovietice şi pentru că propusele acorduri economice între cele două ţări ar fi asigurat controlul Uniunii Sovietice asupra industriilor României şi ar fi „comunizat" într-adevăr întreaga structură economică. Propriile sale eforturi pentru a mobiliza opoziţia au fost continuu contracarate de către guvern. De exemplu, i s-a refuzat permisiunea de a organiza conferinţe ale fruntaşilor naţional-ţărănişti din provincie, pe temeiul că partidul său nu era reprezentat în guvern şi că, astfel, nu putea fi *bona fide* drept partid politic. Cu toate acestea, el s-a pregătit pentru riscul unei confruntări cu Groza şi comuniştii, recomandând Regelui să demită guvernul ca nereprezentativ şi, ca atare, încălcind Armistiţiul şi înţelegerile aliate ulterioare. El condiţiona însă orice asemenea iniţiativă riscantă de sprijinul american şi britanic care, în cele din urmă, n-a reuşit să-l primească. Oficialii americani i-au spus clar că politica Statelor Unite se baza pe Armistiţiu şi pe Declaraţia privind Europa Eliberată şi că vor interveni în treburile româneşti numai în măsura în care era necesar să se asigure îndeplinirea prevederilor celor două înţelegeri. Aceştia au exprimat dorinţa ca toate grupurile politice importante să fie reprezentate în guvern şi ca românii înşişi să-şi exercite dreptul de a alege propria lor formă de guvernământ, dar au cerut în mod expres lui Maniu să evite orice acţiune care ar putea împiedica o rezolvare a „chestiunii româneşti" în comun de către cele trei Puteri Aliate.{474}

Înfrângerea Germaniei în luna mai a pus capăt celor patru ani de calvar al României. Contribuţia sa la campania din Ungaria şi Cehoslovacia fusese substanţială. Circa 11 divizii româneşti luaseră parte în aşa-numita operaţiune Budapesta, în centrul şi nordul Ungariei, de la sfârşitul lui octombrie 1944 până la mijlocul lui ianuarie 1945, suferind pierderi umane ce au însumat 11 000 de morţi şi răniţi. Din decembrie

1944 până în mai 1945, aproape 250 000 de soldaţi români fuseseră în viitoarea ofensivei din Slovacia şi Moravia până în Boemia, avansând până la 80 de km de Praga, când, la 12 mai, li s-a ordonat să se oprească. Şi aceste forţe au suferit pierderi grele: 70 000 de morţi şi răniţi sau în jur de 30 la sută din efectivul angajat în campanie.

Pacea în Europa totuşi nu a adus rezolvarea impasului în care se găseau Aliaţii occidentali şi Uniunea Sovietică privitor la România. La Conferinţa de la Potsdam (17 iulie–2 august 1945), americanii şi britanicii au negat legitimitatea guvernului Groza, sub pretextul că acesta nu reprezenta voinţa majorităţii poporului român. Când delegaţia americană a subliniat că Declaraţia de la Ialta cu privire la viitorul Europei Răsăritene nu fusese luată în seamă în România, Stalin s-a plâns de acţiunea arbitrară britanică în Grecia. El a insistat că o Românie prietenă era vitală securităţii Uniunii Sovietice, întrucât aceasta servise drept cap de pod al agresiunii din Europa. În discuţiile ulterioare, Stalin a respins categoric ideea unor alegeri libere în România, pentru că acestea aveau să aducă cu siguranţă la putere un guvern antisovietic.

Cu toate că Occidentul şi Uniunea Sovietică nu au ajuns la Potsdam la niciun fel de hotărâri în legătură cu România, fermitatea cu care Statele Unite şi Marea Britanie au refuzat să recunoască guvernul Groza a încurajat partidele de opoziţie în încercarea lor de a-l obliga să plece de la putere. Liderii naţional-ţărănişti şi liberali, sprijiniţi acum de către Titel Petrescu şi de majoritatea social-democraţilor, au hotărât să-i ceară Regelui să înlocuiască guvernul Groza cu unul compus din reprezentanţi ai celor trei partide ale lor şi ai comuniştilor, o acţiune care ar fi reînviat într-adevăr coaliţia ce organizase răsturnarea lui Antonescu. Procedura aleasă de Rege de data aceasta, la mijlocul lui august, a fost consultarea liderilor celor patru partide în legătură cu oportunitatea unei schimbări de guvern. Maniu, Brătianu şi Titel Petrescu sprijineau schimbarea; Groza, bineînţeles, era împotrivă. Regele a hotărât să urmeze sfatul primilor trei. Evocând atât Declaraţia de la Potsdam, care condiţiona încheierea unui

tratat de pace final cu România şi admiterea ei la Naţiunile Unite de existenţa unui guvern cu adevărat democratic, cât şi refuzul Statelor Unite şi al Marii Britanii de a recunoaşte ca democrat guvernul existent, Regele i-a cerut lui Groza să demisioneze la 21 august. Acesta a refuzat şi s-a bucurat de sprijinul autorităţilor de ocupaţie sovietice, care au exercitat presiuni extrem de puternice asupra Regelui. Preşedintele sovietic al Comisiei Aliate de Control, care nu se abătea niciodată de la instrucţiunile primite de la Moscova, l-a ameninţat pe Mihai cu ruperea relaţiilor între România şi Uniunea Sovietică şi cu arestarea consilierilor săi, care „îl plasaseră pe o linie antisovietică”.{475} Refuzul lui Groza de a preda mandatul la cererea Regelui a fost o încălcare flagrantă a Constituţiei din 1923, recunoscută drept lege fundamentală, cel puţin de către Rege şi de către partidele istorice, pentru că aceasta îi dădea monarhului puterea de a numi şi demite miniştri. Incapabil de o acţiune mai viguroasă, Regele a decis să trateze cabinetul Groza ca un simplu guvern *de facto*. Regele a refuzat să semneze orice fel de proiecte de legi sau decrete, cu excepţia celor necesare pentru continuarea treburilor cotidiane ale statului şi s-a disociat de toate celelalte activităţi ale guvernului.

Conferinţa de la Londra (11 septembrie-3 octombrie 1945) nu a reuşit să atenueze diferendele Est-Vest, în general, sau să rezolve impasul constituţional din România, în particular. Printre numeroasele probleme care împiedicau găsirea unei soluţii a fost şi aceea a definirii termenului „democratic” aşa cum era el aplicat noilor guverne din Europa Răsăriteană. Americanii şi britanicii îl interpretau în sensul folosit cu privire la propriul lor sistem politic reprezentativ, în timp ce Molotov îl punea în ecuaţie cu regimurile comuniste şi prosovietice. Lui Molotov îi venea greu să înţeleagă cum puteau americanii şi britanicii să fie de acord la un moment dat că Uniunea Sovietică era îndrituită să aibă guverne prietene la graniţa sa de apus, ca apoi, în momentul următor, să ceară alegeri libere în România, când în mod sigur acestea ar fi dus la un guvern ostil Uniunii Sovietice.

În toamna anului 1945, Partidul Comunist şi aliaţii acestuia au devenit din ce în ce mai puternici pe măsura intensificării luptei politice în România. Conducătorii comunişti şi-au concentrat atenţia asupra creării unui partid disciplinat, iar la 16 octombrie au convocat prima Conferinţă Naţională a Partidului. Delegaţii au ales un Comitet Central, un Birou Politic, format din Gheorghiu-Dej, în calitate de secretar general, Ana Pauker şi Teohari Georgescu, ministru de Interne, în calitate de secretari. Aceştia trei şi încă alţi câţiva aveau într-adevăr să conducă România până în 1952. Ana Pauker pare să fi jucat rolul conducător la conferinţă. Lucreţiu Pătrăşcanu, ministrul Justiţiei, care se bucura de sprijin larg printre intelectualii partidului, în mod surprinzător nu a fost ales în nicio funcţie înaltă de partid. Cu toate că era ataşat programului comunist şi cu toate că în următorii doi ani, după toate aparenţele, nu a ridicat niciun fel de obiecţii faţă de metodele folosite de partid pentru a elimina opoziţia şi a-şi consolida controlul asupra ţării, Pătrăşcanu se pare că a fost suspectat de către tovarăşii săi şi, în mod special, de către sovietici, probabil pentru că era înclinat mai curând să conducă decât să se supună.

În raportul prezentat Conferinţei, Gheorghiu-Dej a expus obiectivele imediate şi de perspectivă ale partidului. El s-a concentrat asupra transformării economice a ţării şi a propus ca realizarea acesteia să fie făcută pe baza unui program susţinut de industrializare, care să pună accentul pe industria grea şi pe crearea unor noi surse de energie, în special prin electrificare. Cu toate că a respins ideea că România ar fi o ţară eminamente agrară, a cărei refacere trebuia să se bazeze pe „realităţile existente”, şi anume pe creşterea producţiei agricole şi zootehnice şi pe exportul de cereale, el nu putea în niciun caz să nu ia în consideraţie lumea satelor. Dar agricultura urma să fie clar subordonată dezvoltării industriei. Gheorghiu-Dej a încredinţat satelor sarcina principală de a asigura hrana şi materiile prime pentru centrele industriale urbane în continuă dezvoltare. A recomandat desăvârşirea reformei agrare, înfiinţarea unor staţiuni speciale de unde

ţăranii să poată închiria tractoare şi alte maşini agricole, precum şi extinderea creditului rural. Nu spunea nimic însă despre colectivizare, care era ţelul suprem al politicii agrare comuniste, pentru că, dacă ar fi făcut aşa, şi-ar fi înstrăinat majoritatea ţăranilor, într-un moment când lupta pentru putere încă nu fusese câştigată. Nu a făcut însă niciun secret cu privire la rolul ce urma să-l aibă statul. Ca instrument al Partidului Comunist, el i-a atribuit statului sarcina de organizare şi conducere a economiei, o responsabilitate care va fi înglobată în legislaţia economică a tuturor guvernelor ulterioare.{476}

În toamna anului 1945, comuniştii şi-au intensificat eforturile pentru a forţa Partidul Social-Democrat să intre în Frontul Unic Muncitoresc. Dar n-au avut cine ştie ce succes. Relaţiile dintre cele două partide se deterioraseră rapid după confruntarea din august între Rege şi Groza, pentru că Titel Petrescu şi majoritatea liderilor socialişti sprijineau un regim parlamentar, constituţional. În ciuda ameninţărilor adresate împotriva lui şi a partizanilor săi, pe care comuniştii i-au etichetat drept „trădători", aceştia au continuat să susţină revendicările, expuse într-o Declaraţie a Comitetului Central al Partidului, din 28 septembrie, cu privire la formarea unui guvern care să respecte condiţiile impuse de Statele Unite şi Marea Britanie la Conferinţa de la Potsdam şi să garanteze libertăţile politice şi civile. Cu toate că au rămas în guvern, la Conferinţa lor generală, din 1–3 decembrie, Titel Petrescu şi suporterii săi, care reprezentau majoritatea, au decis să candideze pe o listă separată la alegerile parlamentare următoare şi să încerce să găsească sprijin pentru propriul lor program. Ei nu voiau să rişte pierderea identităţii lor şi a influenţei pe care o exercitau printre muncitori intrând într-o alianţă electorală cu comuniştii.{477}

Liberalii lui Tătărescu s-au arătat şi ei consecvent şi deconcertant de independenţi. La Conferinţa lor generală din 16 decembrie şi-au exprimat interesul scăzut faţă de o alianţă cu comuniştii. Au insistat ca alegerile să fie ţinute curând, pentru a înlocui guvernul „provizoriu" Groza cu un regim

politic „definitiv şi democrat”. În ceea ce priveşte economia, continuau să recomande supravegherea de către stat a întreprinderilor particulare mari, pentru a armoniza funcţionarea acestora „cu interesul general”, dar n-au fost de acord să cedeze în problema proprietăţii particulare. Groza însuşi a fost nevoit să recunoască până la urmă existenţa unor „tensiuni” în cadrul vechiului Front Naţional Democrat şi s-a plâns, într-o cuvântare ţinută în faţa prefecţilor de judeţ, la 17 decembrie, că autoritatea guvernului fusese slăbită din cauza „unor anumite partide” care căutau „succese iluzorii” printr-o acţiune independentă.

Comuniştii i-au privit întotdeauna pe naţional-ţărănişti şi pe liberali drept cei mai periculoşi adversari ai lor şi, ca urmare, le-au făcut viaţa din ce în ce mai grea. Aceştia i-au supus pe conducătorii naţional-ţărănişti şi liberali unor continue hărţuieli în cadrul adunărilor publice şi unor atacuri vitriolante în presa comunistă, împiedicându-i efectiv să desfăşoare o activitate politică normală. Comuniştii şi adepţii lor au desfiinţat cu forţa cluburile politice naţional-ţărăniste şi liberale din Bucureşti şi din provincie, i-au întemniţat pe organizatorii acestora, le-au spart adunările publice şi le-au interzis ziarele.

Occidentul şi Uniunea Sovietică au elaborat un plan pentru a rezolva impasul politic din România, plan ce urma să fie discutat la Conferinţa lor de la Moscova, din 16–26 decembrie 1945. Uniunea Sovietică a fost de acord cu includerea în guvern a unui ministru naţional-ţărănist şi a unui ministru naţional-liberal, reprezentanţi autentici ai partidelor lor în guvern, care urma să stabilească apoi data unor alegeri anticipate şi să garanteze tuturor partidelor democratice deplina libertate de asociere şi de întrunire şi a presei. În schimb, Statele Unite şi Marea Britanie au promis să recunoască noul guvern. În cele din urmă, o comisie alcătuită din Averell Harriman, Archibald Clark Kerr, ambasadorul britanic în Uniunea Sovietică, şi Vîşinski urma să plece la Bucureşti pentru a discuta cu Regele Mihai şi Groza cea mai potrivită cale de ducere la îndeplinire a acestor prevederi.

Delegaţia celor trei ţări a sosit la Bucureşti la sfârşitul lui decembrie. La 2 ianuarie 1946, membrii acesteia s-au întâlnit cu Groza, care i-a asigurat că guvernul său acceptă necondiţionat formula de la Moscova şi că va solicita partidelor istorice numele membrilor lor ce urmau să fie incluşi în guvern. În aceeaşi zi, Harriman s-a întâlnit cu Maniu, Mihalache şi Brătianu, toţi trei îndoindu-se că vor avea loc alegeri libere atâta vreme cât comuniştii controlau ministerele de Interne şi de Justiţie; ei au fost însă de acord să caute sprijinul Regelui şi să încerce obţinerea de concesii din partea guvernului. Harriman nu credea că aceştia vor avea succes, întrucât era sigur că Vîşinski instruise guvernul să nu facă niciun fel de concesii. Când delegaţia celor trei puteri s-a întâlnit cu Groza, la 4 ianuarie, pentru a discuta numele celor doi membri, unul naţional-ţărănist şi altul liberal, ce urmau să fie incluşi în cabinet, acesta a respins numele lui Mihalache şi pe cel al lui Constantin Brătianu, nepotul liderului Partidului Naţional Liberal. Harriman credea că Groza i-ar fi acceptat dacă nu ar fi fost instrucţiunile contrare ale lui Vîşinski. Moscova dorea cu ardoare să ţină în afara guvernului orice naţional-ţărănist sau liberal care era o figură politică proeminentă sau se bucura de sprijin popular.{478} În cele din urmă, Emil Haţieganu, naţional-ţărănist, şi Mihai Romniceanu, liberal, amândoi membri cu vechi stagii în partidele lor, dar nu de prima linie, au fost găsiţi acceptabili şi şi-au luat locul în guvern ca miniştri de stat fără portofoliu. Groza a fost de acord să organizeze alegeri fără întârziere şi, la 4 februarie, Statele Unite şi Marea Britanie au recunoscut guvernul său.

Această rezolvare a constituit o serioasă înfrângere a partidelor istorice din România şi a Occidentului. Noul guvern nu era în niciun fel reprezentativ pentru voinţa majorităţii românilor şi a continuat să fie dominat de către comunişti şi de către mentorii lor sovietici. Recunoaşterea de către Occident a guvernului, înainte de organizarea alegerilor, a fost o gafă tactică, întrucât Statele Unite şi Marea Britanie renunţaseră la singurul mijloc eficace pe care-l aveau la

dispoziţie de a exercita presiuni asupra guvernului Groza, pentru a se conforma deciziilor de la Moscova. Aşa cum aveau să arate evenimentele, nici guvernul, nici Uniunea Sovietică nu aveau vreo intenţie de a permite alegeri libere, care, se temeau pe bună dreptate, ar fi împins partidele istorice la putere. Adevărata faţă şi-au arătat-o la câteva zile după recunoaşterea americană şi britanică. Biroul Politic al Partidului Comunist Român a respins drept inacceptabilă nota guvernului american, din 5 februarie, conţinând procedurile de organizare a unor alegeri libere şi solicitând deopotrivă ca acestea să aibă loc în aprilie sau în mai; la rândul său, Tătărescu, ministru de Externe, acţionând în numele guvernului, nu a dat niciun răspuns, mulţumindu-se să confirme pur şi simplu primirea notei. Evident, comuniştii erau nesiguri în privinţa capacităţii lor de a controla rezultatul oricărei consultări libere şi generale a electoratului. Astfel, alegerile care trebuiau să aibă loc „curând” au fost amânate până în noiembrie.

Activitatea politică din anul 1946 s-a concentrat asupra pregătirii alegerilor. În acest timp aproape toate forţele politice s-au concentrat în două mari coaliţii opuse – comuniştii şi partizanii lor, pe de o parte, şi naţional-ţărăniştii şi liberalii, sub conducerea lui Maniu, principalul reprezentant al forţelor democratice şi prooccidentale, pe de altă parte. Un timp după recunoaşterea americană şi britanică a guvernului Groza, s-a instalat oarecare surdină în campania comunistă de intimidare a opoziţiei, dar începând cu aprilie şi mai aceasta s-a înteţit din nou.

Partidul Comunist era activ pe numeroase fronturi. Acţiunea sa, începută în toamna anului 1944, cu scopul de a aduce instituţiile publice sub propriul său control, se desfăşura fără întrerupere. A dat o atenţie specială armatei, întrucât se îndoia de loialitatea politică a corpului ofiţeresc. Guvernul Groza a trimis în rezervă sau a demis un mare număr de ofiţeri, înlocuindu-i cu elemente mai binevoitoare acestuia, şi a introdus unităţi speciale în armată, a căror sarcină era aceea de a realiza „reeducarea” deopotrivă a ofiţerilor şi soldaţilor.

În primăvara lui 1946 comuniştii modelează armata, făcând din ea un instrument de realizare a politicii lor. Ei au impus, de asemenea, un control efectiv asupra presei scrise. Au hărţuit neîncetat ziarele de opoziţie, au închis porţile multora dintre ele prin intermediul cenzurii, prin controlul hârtiei de ziar, adesea deficitară, prin dominaţia sindicatelor tipografilor, care refuzau frecvent să imprime ziarele naţional-ţărăniste şi liberale, şi prin tactici de mână forte împotriva redactorilor şi a difuzorilor de presă. La începutul anului 1946, ca rezultat al înţelegerii de la Moscova, organelor de presă naţional-ţărăniste, *Dreptatea* (Bucureşti) şi *Patria* (Cluj), precum şi organului liberal. *Liberalul* (Bucureşti), li s-a permis să-şi reia apariţia, dar acestea au stârnit din nou, curând, furia autorităţilor: *Patria* a trebuit să-şi înceteze apariţia, spre deosebire de *Dreptatea* şi *Liberalul,* care au mai rezistat până în vara anului 1947.

Hărţuiala presei de opoziţie de către guvernul Groza era simptomatică pentru atitudinea sa faţă de viaţa culturală şi intelectuală în general. Lucreţiu Pătrăşcanu şi-a asumat rolul de purtător de cuvânt al guvernului în aceste domenii. Într-o cuvântare la conferinţa profesorilor din şcolile secundare, desfăşurată la Bucureşti în octombrie 1945, el a cerut celor prezenţi să se alăture cu toată inima muncii de creare a unei noi culturi, care să fie naţională în formă şi socialistă în conţinut şi care să ofere maselor largi populare toate posibilităţile de participare la aceasta. El a dat în acelaşi timp un avertisment: toată această activitate trebuie să fie „progresistă”. Nu-şi găseau locul lucrările literare şi filosofice care nu coincideau cu ţelul Partidului Comunist de construire a unei noi societăţi şi, în acest sens, a citat lucrările lui Lucian Blaga, ca un exemplu relevant de „factor negativ” în literatura şi filosofia românească. Astfel, el a dat glas principiului călăuzitor al atitudinii comuniştilor faţă de cultură: aceasta trebuia să servească scopuri sociale şi nu i se permitea să evolueze prin intermediul jocului natural al talentului individual şi al schimbului liber de idei. Într-o altă luare de cuvânt publică, în decembrie, Pătrăşcanu s-a adresat direct

intelectualilor. Şi-a arătat dispreţul faţă de intelectualitatea interbelică, a cărei „lipsă de principii” şi al cărei „oportunism ieftin” le atribuia societăţii în care aceasta a trăit. Acum, avertiza el, intelectualitatea se afla la o răscruce. Nu trebuia să privească înapoi, spre trecut, pentru a-şi alege drumul, ci trebuia să profite de ocazia ce i-o oferea Partidul Comunist de a construi „România nouă şi democratică”. El a făcut o comparaţie de rău augur cu intelectualii ruşi din 1917: aceia care au înţeles ce se întâmpla „s-au aliniat” marilor evenimente ale timpului şi au împlinit importante sarcini; ceilalţi au fost „călcaţi în picioare de istorie”.{479}

Guvernul Groza a început să edifice suprastructura instituţională în domeniul culturii, în conformitate cu dorinţele sale, încă din primele săptămâni ale instalării la putere. La 23 martie 1945, acesta a creat Ministerul Propagandei, ce era răspunzător pentru răspândirea întregii informaţii culturale, artistice şi ştiinţifice şi exercita puterea de cenzură asupra presei şi a tuturor celorlalte publicaţii. O lună mai târziu intra în funcţiune un Minister al Artelor, învestit cu largi puteri în toate aspectele vieţii literare şi artistice. Religia a reprezentat, de asemenea, subiectul unei reglementări de stat din ce în ce mai puternice. La 12 mai a fost creat Departamentul Cultelor, cu scopul de a supraveghea toate confesiunile religioase şi variatele lor instituţii şi fundaţii, inclusiv seminariile teologice. Noul minister avea putere de control în problemele financiare, atât ale organismelor centrale, cât şi ale celor parohiale şi de a aproba crearea de noi parohii şi noi posturi clericale. Aceste prevederi erau doar începutul unui proces prin care Biserica Ortodoxă avea să piardă şi ceea ce îi mai rămăsese din rolul său în treburile publice în anii interbelici, ajungând să fie redusă din punct de vedere administrativ la un departament guvernamental.

În ciuda presiunii destinate să promoveze scopurile sociale şi politice ale comuniştilor şi a evidentei tendinţe spre conformism, viaţa culturală şi literară, cel puţin în anii 1945–1946, a păstrat mult din efervescenţa sa din perioada

interbelică. Individualismul şi estetismul său şi-au găsit expresie, de exemplu, în versul romantic şi anarhic al lui Constant Tonegaru (1919–1952). În volumul său de versuri *Plantaţii* (1945) el era absorbit de propriile sale sentimente şi percepţii ale lumii din jurul său şi protesta împotriva condiţionării sociale şi politice la care fusese supus. Pur şi simplu, acesta nu era interesat de viaţa politică şi de marile probleme sociale ale zilei. A celebrat boemia, pledând pentru absoluta libertate a artistului de a crea şi de a comunica într-un limbaj care i se potriveşte, în consecinţă, versul său trebuia să fie descifrat, să fie citit iar şi iar, pentru a-i desluşi înţelesul. Dar, un alt fel de poezie avea să apară în prim-plan: poezia cu caracter social. Ea a fost cel mai bine reprezentată de *Un om aşteaptă răsăritul* (1946) de Mihai Beniuc (1907–1988), care exprima aspiraţia spre idealul vieţii colectiviste. Tema era comună, dar Beniuc a tratat-o cu un temperament poetic autentic şi rafinat, care face ca opera lui să se distingă de ceea ce criticul Vladimir Streinu caracteriza, la începutul anului 1947, drept „o masivă mediocritate" a unei „generaţii artificiale de poeţi ai politicului şi socialului".{480}

De-a lungul acestei perioade, revistele şi-au asumat încă o dată un rol de frunte în viaţa literară. Unele mai vechi, precum *Viaţa românească,* care fusese suspendată în toamna anului 1940, după instalarea statului naţional-legionar, şi-au reluat apariţia în noiembrie 1944. Cu toate că, în primul număr, cerea scriitorilor să creeze o nouă „lumină umanistă" în locul vechilor dogme obscurantiste, Mihai Ralea a reafirmat angajarea revistei pe linia ţelurilor ei tradiţionale. Revista a reuşit să menţină un echilibru între estetica şi valorile culturale de dinainte de război şi noul accent pus pe rolul social al literaturii şi gândirii, atâta vreme cât Partidul Comunist trebuia să se lupte cu o semnificativă opoziţie politică. Săptămânalul *Contemporanul,* care şi-a început apariţia în septembrie 1946, reprezenta noile curente în viaţa literară şi intelectuală. El milita în numele „noii literaturi", o literatură angajată în construcţia unei noi societăţi. Scriitori şi critici care vor dobândi proeminenţă în anii '50 şi '60 i-au

monopolizat paginile, în special începând cu a doua jumătate a anului 1947. O noutate izbitoare în toate revistele literare şi culturale a fost atenţia sporită acordată literaturii şi ideologiei literare sovietice, teme care fuseseră practic absente din publicaţiile româneşti în perioada interbelică, cu excepţia revistelor de stânga. Acum, prezenţa sovietică copleşea treptat izvoarele tradiţionale occidentale, de la care se hrănise intelectualitatea românească începând cu primele decenii ale secolului al XIX-lea. În procesul sovietizării şi proletarizării vieţii literare şi culturale româneşti, creativitatea reprezentată de un Constant Tonegaru a fost copleşită de o literatură adesea lipsită de valoarea estetică, menită să promoveze ţelurile sociale şi politice ale momentului.

Guvernul Groza a făcut eforturi susţinute pentru a schimba compoziţia aparatului administrativ. Şi-a lărgit rapid programul, început în toamna anului 1944, de epurare a tuturor funcţionarilor publici şi superiori, precum şi a militarilor care serviseră guvernarea între 1 septembrie 1940 şi 23 august 1944. La 29 martie 1945 a emis un decret-lege cuprinzător, care ameninţa cu demiterea tuturor persoanelor angajate în administraţia centrală, judeţeană, comunală sau în alte organizaţii, chiar ştiinţifice şi profesionale, ale căror bugete făceau obiectul aprobării guvernamentale. În practică, această lege se aplica în fiecare domeniu al vieţii publice şi a fost înăsprită printr-o legislaţie suplimentară. De exemplu, un decret din 11 aprilie 1945 a abolit pur şi simplu Asociaţia Artiştilor Plastici, iar un altul, din 31 iulie 1945, „a epurat” Asociaţia Arhitecţilor, din cauza „spiritului antidemocratic” şi „restricţiilor reacţionare” impuse la admiterea de noi membri. Cei daţi afară au fost înlocuiţi adeseori de persoane cu mai puţin talent, dar considerate de încredere de către Partidul Comunist, alese din rândurile propriilor săi membri sau ale membrilor partidelor aliate, sindicatelor, organizaţiilor ţărăneşti.

Guvernul Groza a accelerat judecarea persoanelor acuzate de crime de război şi de responsabilitate pentru dezastrul care se abătuse asupra ţării. Legislaţia anterioară, din 21 ianuarie

1945, definise deja termenii „criminal de război” şi „profitor de război” şi instituise mecanismul legal destinat să se ocupe de aceştia. Dar, la 21 aprilie 1945, noul guvern a promulgat o lege care a lărgit în mod considerabil definiţiile de mai sus şi a stabilit noi organe judecătoreşti – în special tribunalele populare, unde procedurile legale uzuale puteau fi ignorate – cu scopul de a accelera condamnările.{481} A început de îndată arestarea foştilor miniştri şi a altor înalte oficialităţi din timpul dictaturii lui Antonescu, ca şi a foştilor prefecţi, a ofiţerilor superiori de poliţie şi a funcţionarilor de tot felul. La sfârşitul lui mai, numărul celor arestaţi atinsese cifra de 4 000 de persoane.

Cel mai spectaculos dintre procesele consacrate crimelor de război a fost acela al lui Ion şi Mihai Antonescu. Acesta s-a deschis la 4 mai 1946. Deznodământul nu a stat nicio clipă sub semnul îndoielii, întrucât atât judecătorii, cât şi avocaţii apărării, care fuseseră numiţi de guvern, ştiau ce se aşteaptă de la ei. Procurorii au folosit de asemenea ocazia pentru a implica pe Maniu şi Brătianu în activităţile celor doi Antoneşti, citând diversele ocazii când aceştia toţi au fost de acord şi trecând cu vederea critica severă pe care Maniu şi Brătianu o făcuseră politicii interne şi externe a lui Antonescu din timpul războiului. Aceste atacuri nu au micşorat cu nimic poziţia nici unuia dintre ei în opinia democratică, dar au fost un semnal a ceea ce îi aştepta în campania electorală viitoare, dată fiind opoziţia lor implacabilă faţă de noul regim şi supunerea acestuia faţă de Uniunea Sovietică. Ion Antonescu şi-a păstrat demnitatea de-a lungul întregului proces, iar când i-a venit rândul pentru depoziţie şi-a asumat întreaga responsabilitate pentru acţiunile sale. Mihai Antonescu, însă, a fost copleşit de cele trăite în timpul detenţiei. La 17 mai tribunalul i-a găsit vinovaţi şi i-a condamnat la moarte. Ambii au fost împușcați la închisoarea Jilava la 1 iunie.

În timpul desfăşurării acestor evenimente, Partidul Comunist şi-a intensificat eforturile pentru crearea unui bloc electoral unic al partidelor compunând Frontul Naţional Democrat. Preocuparea sa primordială a fost aceea de a intra

în alegeri în fruntea unei mişcări muncitoreşti unificate. Probabil că cel mai mare succes a fost câştigarea controlului asupra Partidului Social-Democrat, proces care oferă un exemplu caracteristic al mijloacelor pe care le-a folosit în vederea slăbirii şi divizării opoziţiei. La începutul anului 1946, comuniştii plasaseră în funcţii importante un număr suficient de mare din sprijinitorii lor şi din membrii de partid care îşi păstraseră secretă apartenenţa pentru a fi în măsură să preia aparatul de partid. La Congresul Partidului Social-Democrat din 10 martie 1946 puteau conta pe loialitatea majorităţii delegaţilor. Moţiunea lui Titel Petrescu de a candida pe o listă separată la viitoarele alegeri a fost respinsă în favoarea unei propuneri de a se uni cu Partidul Comunist într-un cartel electoral.{482} Ca urmare, Titel Petrescu şi suporterii săi au părăsit congresul şi au format Partidul Social-Democrat Independent care s-a aliat cu Partidul Naţional Liberal şi cu Partidul Naţional-Ţărănesc. Toţi ceilalţi membri ai Frontului Naţional-Democrat şi liberalii lui Tătărescu s-au aliniat fără greutate.

La 17 mai, Partidul Comunist a anunţat formarea Blocului Partidelor Democratice, care urma să prezinte o singură listă de candidaţi în alegeri, reprezentând Partidul Comunist, Partidul Social-Democrat, liberalii lui Tătărescu, Frontul Plugarilor şi grupări mai mici, precum Partidul Ţărănesc al lui Anton Alexandrescu. Primele patru partide urmau să fie reprezentate în mod egal pe listă, celelalte proporţional cu mărimea lor. Toate şi-au păstrat ideologii distincte, dar au acceptat o platformă electorală comună: garantarea libertăţilor democratice pentru toţi cetăţenii ţării, respectarea proprietăţii particulare, îmbunătăţirea nivelului de trai al populaţiei, dezvoltarea industriei grele ca bază a unei refaceri economice generale, mecanizarea şi raţionalizarea agriculturii, impozite progresive pe venit şi preluarea de către stat a Băncii Naţionale. O astfel de platformă socială şi economică atotcuprinzătoare era menită să aibă în mod sigur o largă audienţă, dar o obedientă promisiune de prietenie şi colaborare cu Uniunea Sovietică i-a îndepărtat pe mulţi dintre

potenţialii suporteri.

Ca un preludiu la campania electorală, guvernul a promulgat un important decret-lege la 13 iulie 1946. Cu toate că acesta extindea dreptul de vot la toţi cetăţenii având vârsta de peste 21 de ani, acordându-l inclusiv femeilor pentru prima oară, alte prevederi asigurau guvernului o posibilitate deosebit de mare de a influenţa rezultatul alegerilor în favoarea sa. Legea permitea guvernului să-şi numească propriii săi funcţionari în fruntea tuturor comisiilor electorale care, printre alte sarcini, aveau şi responsabilitatea înregistrării alegătorilor. Legea permitea ca votarea să se facă în birourile instituţiilor guvernamentale, în fabrici şi alte instituţii, unde se puteau exercita cu uşurinţă presiuni; în plus, legea a lipsit de dreptul de vot numeroase categorii de persoane, vag definite, precum cele care erau vinovate de „crime împotriva poporului" sau avuseseră „funcţii de răspundere" în timpul dictaturii lui Antonescu. Pentru a submina forţa elementelor moderate şi a elementelor aparţinând clasei mijlocii, care erau deschis anticomuniste, legea a schimbat structura tradiţională a parlamentului prin desfiinţarea Senatului, care în trecut servise de obicei interesele conservatoare. Membrii naţional-ţărănist şi liberal ai guvernului au obiectat energic împotriva acestei legi, iar Maniu şi Brătianu au cerut Regelui să nu o semneze şi să o rupă astfel cu guvernul o dată pentru totdeauna. Scopul lor era acela de a provoca o criză internaţională, ce ar fi forţat Statele Unite şi Marea Britanie să intervină, chiar dacă acţiunea lor ar fi condus la o ocupare sovietică a României. Maniu considera că aceasta era singura cale pentru a împiedica alegerea frauduloasă a unui parlament dominat de comunişti, ceea ce ar fi pecetluit soarta ţării. Dar Regele era sigur că o asemenea acţiune riscantă va pune capăt oricărei speranţe de schimbare a cursului, în timp ce, dacă ar fi rămas pe poziţie, mai exista întotdeauna o şansă să intervină ceva care să schimbe sorţii democraţiei.{483} Vorbind în numele elementului comunist, dominant în guvern, Pătrăşcanu i-a făcut Regelui câteva concesii minore, dar a refuzat să meargă

mai departe, întrucât, spunea el, procedând astfel ar însemna să predea ţara partidelor istorice. În cele din urmă, Regele a semnat, dar conflictul între cele două ideologii politice şi sociale n-a făcut decât să se acutizeze.

La mijlocul lui octombrie, guvernul a stabilit ca dată a alegerilor ziua de 19 noiembrie, dar, în realitate, campania se lansase încă din august. Atât comuniştii, care dominau Blocul Partidelor Democratice, cât şi naţional-ţărăniştii, care conduceau opoziţia, au considerat alegerile drept bătălia decisivă în lupta pentru putere. Comitetul Central al Partidului Comunist încredinţase Ministerului de Interne, condus de comunistul Teohari Georgescu, sarcina de a aranja alegerile. Îi revenea misiunea de a forţa magistral de pe teritoriul întregii ţări, care răspundeau de interpretarea legii electorale, să urmeze directivele Ministerului, adică ale Partidului Comunist. Comunişti de frunte au fost repartizaţi în toate părţile ţării, pentru a lua personal parte la campania de alegeri. Un aparat administrativ formidabil a fost astfel mobilizat pentru a promova candidaţii Blocului şi, în special, pentru a împiedica opoziţia să-şi organizeze o campanie eficientă. Poliţia şi alte oficialităţi au împiedicat distribuirea ziarelor de opoziţie şi a materialelor de propagandă ale acesteia şi, împreună cu echipe special formate, din comunişti şi din simpatizanţi ai acestora, au spart adunările naţional-ţărăniştilor şi liberalilor. Şi-au dat foarte multă osteneală ca pe listele de vot să nu intre un mare număr de alegători ai opoziţiei, iar în zonele rurale, unde naţional-ţărăniştii erau deosebit de puternici, şi-au mutat punctele de votare departe de centrele populate, în scopul de a le îngreuna ţăranilor exercitarea dreptului de vot. Pe măsură ce se apropia ziua alegerilor, poliţia şi jandarmeria au fost întărite cu un număr mare de ajutoare comuniste, care fuseseră recrutate „pentru a menţine ordinea”. Protestele pe care opoziţia le-a adresat guvernului şi oficialilor sovietici din Comisia Aliată de Control nu au fost luate în seamă. Gheorghiu-Dej nu a făcut niciun secret în legătură cu intenţiile Partidului Comunist. În plină desfăşurare a campaniei electorale, el i-a informat pe membrii

Misiunii americane de la Bucureşti că alegerile erau o bătălie în care inamicul – partidele istorice – trebuia să fie înfrânt şi a recunoscut deschis că guvernul profita de fiecare „slăbiciune" a opoziţiei pentru a câştiga. A mărturisit, de asemenea, că autorităţile sovietice se aşteptau ca guvernul român să iasă victorios.{484}

Opoziţia nu era în niciun caz neputincioasă şi a ripostat cu toate resursele pe care le avea, oricât de limitate ar fi fost ele. Este izbitor cât de tăioase au putut fi atacurile de presă ale acesteia la adresa guvernului şi a sprijinitorilor săi. De exemplu, *Dreptatea,* organ de presă al naţional-ţărăniştilor, n-a rămas datoare cu nimic în vara şi toamna anului 1946, în ciuda cenzurii şi a tuturor celorlalte impedimente cu care se confruntau redactorii săi. Ziarul conţinea numeroase articole ce scoteau în evidenţă abuzurile comise de cenzori şi cereau libertatea presei. Era critic de la un cap la altul la adresa politicii guvernamentale şi cu atât mai mult la adresa campaniei guvernului de epurare a aparatului administrativ de „colaboratorii" vechiului regim. Îşi făcea o plăcere deosebită din citarea unor excepţii cu totul ieşite din comun, ca Gheorghe Tătărescu, supunându-le oprobriului public, iar Frontul Naţional Democrat a fost adesea ţinta unei satire distrugătoare, în cele mai bune tradiţii ale ziaristicii româneşti. Presa de opoziţie, în general, a ţinut sub foc continuu atât guvernul, cât şi Blocul, acuzându-le de subversiune sistematică a procesului electoral.

Alegerile din 19 noiembrie au avut loc într-o atmosferă de tensiune maximă. Guvernul urma să anunţe rezultatele pe data de 20, dar, din motive pe care nu le-a putut explica satisfăcător, a întârziat comunicarea rezultatelor cu 48 de ore. A dat publicităţii cifrele doar pe data de 22. Acestea arătau o victorie zdrobitoare a Blocului, care obţinuse 70 la sută din voturi şi 349 de locuri în noua Adunare, faţă de 32 ale naţional-ţărăniştilor şi 33 ale celorlalte partide, ce nu făceau parte din Bloc. Există însă indicii clare că lucrurile s-au petrecut exact invers în ziua alegerilor. Anumite surse independente sugerează că naţional-ţărăniştii se îndreptau

către o victorie netă, cu circa 70 la sută din voturi, expresie a încrederii în cel mai democrat din toate partidele politice româneşti şi, în aceeaşi măsură, o manifestare de puternic sentiment naţional. Se pare că în momentul în care conducătorii comunişti şi-au dat seama de măsura înfrângerii lor iminente, au dat ordin să se suspende comunicarea rezultatelor începând cu amiaza zilei de 20 noiembrie şi au trimis instrucţiuni tuturor prefecţilor să „revizuiască" cifrele în aşa fel încât acestea să arate o victorie a Blocului. Ana Pauker şi alţi comunişti s-au consultat după câte se pare cu Moscova şi au primit acordul pentru falsificarea rezultatelor alegerilor.{485} Aceasta explică şi neobişnuita amânare a comunicării rezultatelor.

Imediat după anunţarea oficială a rezultatelor, Maniu şi Brătianu au declarat că nu vor recunoaşte valabilitatea alegerilor şi au făcut apel la suporterii lor, cerându-le să se opună „dictaturii", un termen pe care îl vor folosi cu regularitate la adresa guvernului, motivând că acesta era un regim minoritar, ţinut la putere prin forţă. Au hotărât, de asemenea, să boicoteze noua Adunare şi să încerce să primească sprijinul Statelor Unite şi al Marii Britanii, în vederea anulării alegerilor şi a organizării unui alt scrutin. La sfârşitul lunii noiembrie, Maniu a încercat să convingă ambele guverne să recurgă la acordurile de la Moscova, încheiate cu un an în urmă, în decembrie, ca un mijloc de a opri căderea României sub o dictatură comunistă dominată de Uniunea Sovietică. Cu toate că Statele Unite şi Marea Britanie au denunţat alegerile, ca nereprezentative pentru voinţa poporului român, şi au făcut responsabil guvernul Groza pentru încălcarea promisiunilor referitoare la alegeri libere, niciuna dintre ele nu era gata să meargă mai departe în sprijinirea acelora pe care ele însele le încurajaseră să se opună presiunii sovietice şi comuniste. Alegerile au reprezentat sfârşitul tuturor încercărilor celor trei Aliaţi din timpul războiului de a rezolva împreună problema românească. De aici înainte va lua sfârşit influenţa occidentală asupra cursului evenimentelor în România.

Negocierile pentru o pace finală cu România, care începuseră la Paris, în august 1946, s-au încheiat la începutul anului următor. Tătărescu, însoţit de Gheorghiu-Dej şi de Pătrăşcanu, a condus delegaţia română. Ei au încercat, fără succes, să obţină recunoaşterea statutului de cobeligeranţă pentru România şi a zilei de 23 august 1944, şi nu de 12 septembrie 1944, ca dată oficială a intrării României în război, în speranţa uşurării poverii reparaţiilor. Dar, în general, delegaţia română nu a contestat nicio problemă de importanţă vitală pentru Uniunea Sovietică. De exemplu, cu toate că frontiera dintre România şi Ungaria, anterioară anului 1940, fusese restabilită, dat fiind că fusese modificată sub ameninţarea forţei, Tătărescu şi ceilalţi nu au obiectat faţă de anexarea sovietică a Basarabiei şi a Nordului Bucovinei. Mai mult decât atât, nu au atacat Tratatul de la Craiova din 1940, ce stipula pierderea Sudului Dobrogei în favoarea Bulgariei, acum un aliat apropiat al sovieticilor. Diplomaţii români, care se refugiaseră în Occident, printre aceştia fiind şi Grigore Gafencu, care se stabilise în Elveţia curând după invadarea Uniunii Sovietice în 1941, erau acum foarte activi la Paris. Au încercat să reprezinte interesele naţionale ale României Mari şi au arătat în mod repetat diplomaţilor occidentali în ce măsură comportamentul delegaţiei oficiale era dictat de către Uniunea Sovietică, dar n-au putut să influenţeze cu nimic cursul evenimentelor.

Tratatul de pace a fost semnat la 10 februarie 1947. Un număr de decizii, care făcuseră obiectul Convenţiei de armistiţiu în 1944, referitoare la probleme precum graniţele şi despăgubirile de război, au fost incorporate în noul document. Demnă de remarcat este prevederea prin care puterile apusene renunţau în mod formal la pretenţiile lor cu privire la bunurile germane şi italiene din România, care vor constitui mai târziu participarea sovietică în diversele societăţi mixte sovieto-române, aşa-numitele sovromuri. Uniunea Sovietică a fost de acord să-şi retragă armata din România în decurs de trei luni de la intrarea în vigoare a tratatului, cu excepţia acelor unităţi necesare menţinerii comunicaţiilor cu forţele de ocupaţie

sovietice din Austria (de fapt, numeroase forţe terestre şi aeriene sovietice au staţionat în România până în 1958). În articolul 3, guvernul român se angaja să apere drepturile fundamentale ale tuturor cetăţenilor, inclusiv libertatea cuvântului, a presei, de asociere şi de întrunire, dar, aşa cum o vor arăta evenimentele, acesta n-a avut nici cea mai mică intenţie de a-şi respecta angajamentele.

Un nou guvern român a fost format la 1 decembrie 1946. Cu toate că ministerele au fost împărţite în mod mai mult sau mai puţin egal între partenerii Blocului Partidelor Democratice, Partidul Comunist a păstrat poziţiile-cheie: prim-ministru (Groza), deţinând deopotrivă portofoliile Internelor (Georgescu), Justiţiei (Pătrăşcanu) şi Comunicaţiilor (Gheorghiu-Dej). Acestora trebuie să li se adauge Ministerul Învăţământului, al Muncii şi Asigurărilor Sociale, Minelor şi Petrolului, precum şi al Artelor, care erau conduse de către social-democraţi de stânga, aliaţi cu comuniştii. Partidul Comunist a păstrat aparenţele unui guvern de coaliţie, repartizând patru portofolii – Externele, Finanţele, Lucrările Publice şi Cultele – liberalilor lui Tătărescu. Acesta din urmă, în afară de faptul că rămânea ministru de Externe, devenea acum şi vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri. Schimbările nu au reprezentat o simplă remaniere de guvern, ci au marcat un pas înainte spre consolidarea puterii Partidului Comunist.

Confruntarea dintre Partidul Comunist şi partidele istorice avea loc şi în viaţa economică. Naţional-ţărăniştii şi liberalii susţineau menţinerea proprietăţii particulare şi a iniţiativei private, statul având doar rolul de a încuraja şi de a reglementa, în timp ce comuniştii căutau sa dea statului, adică lor înşişi, puterea de a planifica şi de a conduce toate laturile semnificative ale economiei, cu toate că, din raţiuni tactice, s-au abţinut să pledeze pentru imediata naţionalizare a mijloacelor de producţie şi pentru colectivizarea agriculturii. Aşa cum s-a întâmplat în viaţa politică, lupta economică s-a dovedit inegală, întrucât Partidul Comunist, îndrumat de Moscova şi sprijinit de autorităţile de ocupaţie sovietice, a dobândit iniţiativa în agricultură şi în industrie.

Revitalizarea economiei – după greutăţile celor trei ani de război împotriva Uniunii Sovietice, în condiţiile continuării efortului militar de partea Aliaţilor şi ale începerii plăţii reparaţiilor către Uniunea Sovietică – s-a dovedit o sarcină deosebit de grea în toamna anului 1944 şi primăvara anului 1945. În agricultură, atât obţinerea produselor alimentare, cât şi a plantelor industriale înregistrase un declin abrupt, iar de-abia în 1946 ajunsese la 60 la sută din media anuală a ultimilor ani ai deceniului al patrulea. Refacerea economică a fost împiedicată, mai întâi de seceta şi de recolta slabă de porumb din 1946, care au provocat o foamete îngrozitoare în iarna şi primăvara următoare, şi, apoi, de livrările masive de produse agricole către Uniunea Sovietică, de o descreştere a numărului de animale de povară şi, într-o mai mică măsură, de dezorganizarea provocată de reforma agrară începută în 1945. Industria şi reţeaua de transporturi se aflau şi ele într-o situaţie tot atât de sumbră. Producţia de petrol şi industria metalurgică avuseseră şi ele enorm de suferit. În 1944, producţia de ţiţei scăzuse la 3,5 milioane t, de la 6,6 milioane t în 1938, iar capacitatea de rafinare şi cracare a petrolului se redusese cu peste 80 la sută ca urmare a bombardamentelor aliate. Principalele oţelării funcţionau în 1944 la mai puţin de 50 la sută din capacitatea lor. Industria uşoară şi industria alimentară se aflau într-o situaţie similară din cauza lipsei de materii prime şi a distrugerii şi dezorganizării sistemului de transporturi.

O altă greutate care a împovărat economia românească a fost copleşitoarea prezenţă sovietică. Plata reparaţiilor, care includea alimente şi materii prime de toate felurile, capturile de război, în special utilaje industriale, precum şi obligaţia de a furniza armatelor sovietice de pe front tot felul de bunuri, au secătuit România de resursele vital necesare pentru propria sa refacere economică. Autorităţile sovietice procedau la rechiziţionări, fără să ţină seama de posibilitatea României de a le asigura. În acelaşi timp, guvernul sovietic viza monopolizarea producţiei şi a comerţului exterior românesc în perioada postbelică, printr-o serie de tratate economice pe

termen lung. Cel ce a avut cele mai mari implicaţii pentru viitoarea dezvoltare politică şi economică a ţării a fost semnat la 8 mai 1945 la Moscova. Acesta prevedea înfiinţarea unor societăţi mixte sovieto-române, sovromurile, care, teoretic, erau bazate pe un parteneriat de membri egali în drepturi, menit să asigure relaţii economice reciproc avantajoase, dar care, în practică, au devenit instrumente ale exploatării sovietice a resurselor economice ale României.{486} Au fost înfiinţate sovromuri în toate sectoarele importante ale economiei româneşti, iar cele mai importante pentru Uniunea Sovietică, Sovrompetrol şi Sovromtransport, au intrat în funcţiune imediat. Investiţiile româneşti în astfel de întreprinderi erau disproporţionate faţă de beneficiile primite şi controlul exercitat. Pentru a crea Sovrompetrolul, de exemplu, guvernul român a contribuit cu firme româneşti şi resurse naturale, în timp ce partea sovietică a contribuit cu societăţile germane şi italiene confiscate şi cu utilajele capturate, nu cu capital sau resurse proprii. Conducerea şi administraţia se aflau în mâna sovieticilor. Sovromurile aveau toate avantajele posibile. Erau scutite de impozit şi nu li se aplicau reglementările restrictive, în timp ce companiile britanice, americane şi olandeze erau nevoite să funcţioneze în condiţiile cele mai vitrege, concepute de guvern special pentru a le închide porţile. Una din consecinţele cele mai nefaste ale masivei penetrări economice sovietice în România a fost întreruperea în 1947 a legăturilor ei tradiţionale cu Occidentul, o izolare mult mai severă decât pe vremea suzeranităţii otomane în secolul al XVIII-lea.

De la instalarea sa în august 1944, principala preocupare economică a guvernului Sănătescu a fost agricultura. Trebuia, în primul rând, asigurată aprovizionarea trupelor angajate în lupta în exteriorul şi interiorul graniţelor ţării cu alimente şi alte produse de primă necesitate. Deşi politicienii tuturor partidelor se luptau să rezolve aceste probleme practice şi să elaboreze un plan pentru reorganizarea pe termen lung a agriculturii, aceştia nu pierdeau niciun moment din vedere avantajele politice şi criteriile ideologice.

Dintre toate programele de reformă agrară, cel avansat de către Partidul Comunist a fost cel mai radical. Acesta cerea confiscarea imediată a tuturor proprietăţilor moşiereşti de peste 50 ha şi împroprietărirea ţăranilor care nu aveau pământ sau aveau foarte puţin. Fruntaşii Partidului Naţional-Ţărănesc susţineau şi ei reforma, dar erau mai precauţi. Ei se temeau că o expropriere în masă a moşiilor şi împărţirea pământului în loturi de 5 ha sau chiar mai mici vor duce la scăderea producţiei şi vor încuraja noii proprietari de pământ, ţăranii, să planteze porumb pentru satisfacerea propriilor lor nevoi, consolidând astfel monocultura în agricultură, care se dovedise în trecut un obstacol extraordinar în calea progresului. Pentru un timp a prevalat moderaţia, întrucât naţional-ţărăniştii au convins guvernul Rădescu să cerceteze situaţia agriculturii înainte de a trece la reformă. În februarie 1945, Partidul Naţional-Ţărănesc a dat publicităţii un plan cuprinzător de reformă agrară care, în esenţă, relua teoriile ţărăniste din perioada interbelică. Acesta s-a afirmat ca apărător al micului producător, ţăran independent, considerat drept „talpa" statului român, şi a insistat ca ţărănimea să fie recunoscută drept clasă conducătoare în stat.

Politica agrară, totuşi, se afla în mâinile altora. La două săptămâni după instalarea în funcţie a guvernului Groza, la 20 martie 1945, acesta a emis un decret-lege cu privire la reforma agrară.{487} Decretul-lege prevedea exproprierea tuturor domeniilor de peste 50 ha aflate în proprietate particulară şi, spre deosebire de reforma din 1921, considera toate proprietăţile unui moşier ca o entitate şi nu oferea niciun fel de compensaţii. Numeroase alte categorii de proprietari de pământ, în speţă cei desemnaţi criminali de război sau cei care colaboraseră direct cu autorităţile germane din România sau care luptaseră ca voluntari în armata germană, au fost supuse confiscării tuturor proprietăţilor lor. Aceste prevederi au fost aplicate fără discriminare saşilor din Transilvania şi şvabilor din Banat, provocând astfel distrugerea unui număr mare din comunităţile acestora. Totuşi, au fost proprietăţi care au scăpat în întregime

exproprierii. În primul rând, au fost domeniile mânăstirilor, bisericilor, cooperativelor rurale şi cele ale organizaţiilor culturale şi de caritate. Comuniştii din guvern au cerut ca aceste proprietăţi să nu fie expropriate, pentru a nu întoarce ţărănimea, clerul şi numeroşi intelectuali împotriva guvernului, într-un moment când lupta pentru putere era în plină desfăşurare. Confiscarea tuturor utilajelor şi a animalelor de povară de pe moşiile expropriate a constituit un aspect semnificativ al reformei, întrucât acestea au fost folosite pentru dotarea noilor centre de închiriere a maşinilor agricole pentru ţărani, înfiinţate în fiecare judeţ. Aceste centre au reprezentat un pas important spre colectivizarea agriculturii de mai târziu, cu toate că susţinătorii reformei din guvern au avut grijă să evite orice referire la colectivizare, de frică să nu-şi înstrăineze ţărănimea. Pentru a convinge ţăranii, sceptici din fire, de seriozitatea angajamentului său de a menţine proprietatea particulară, guvernul a cerut efectuarea unei plăţi către stat pentru pământul primit. Suma era mică şi nu constituia o povară financiară pentru ţăranul individual. Era totuşi importantă, întrucât Partidul Comunist, conştient de lupta îndelungată a ţăranilor pentru pământ, s-a folosit de aceasta pentru a le dovedi că proprietatea lor asupra pământului era definitivă.

Reforma realizată cu o oarecare grabă şi terminată în primăvara anului 1948 nu a schimbat în mod semnificativ structura agriculturii. Cu toate că 917 777 de ţărani au primit pământ, împărţind astfel cele 1 109 562 ha care au fost repartizate ţăranilor şi micilor proprietari de pământ (din totalul de 1 468 946 ha expropriate), au avut loc doar modeste mutaţii ale diverselor categorii de proprietăţi. Principalii beneficiari ai reformei au fost proletarii agricoli şi ţăranii săraci, întrucât au fost create 400 000 de noi gospodării, iar 500 000 de mici proprietăţi au primit pământ în plus. Dar procentajul gospodăriilor ţărăneşti de 1–3 ha a rămas aproape neschimbat (35,1 la sută în 1941; 36,1 la sută în 1948), în timp ce gospodăriile de 3–5 ha au crescut uşor (18,1 la sută în 1941; 22,6 la sută în 1948). Schimbarea cea

mai semnificativă a avut loc în gospodăriile sub 1 ha (23,3 la sută în 1941; 17,5 la sută în 1948). Totuşi, suprafaţa de pământ primită de către fiecare ţăran a fost atât de mică, încât statutul său economic şi social nu s-a schimbat aproape deloc. Gospodăriile au rămas tot atât de fragmentate ca şi înainte, dat fiind că guvernul nu a manifestat niciun fel de interes pentru contopirea fâşiilor de teren risipite; producţia de cereale a crescut în general în dauna altor culturi, întrucât guvernul dădea o atenţie relativ scăzută intensificării şi diversificării agriculturii; creşterea animalelor a înregistrat un declin, după cât se pare, în special ca rezultat al fragmentării marilor domenii. Guvernul nu a făcut vreun efort deosebit pentru promovarea mişcării cooperatiste. Cu toate că a înfiinţat Institutul Naţional de Cooperativizare, în 1945, guvernul a limitat activitatea acestuia în special la supravegherea colectării cerealelor. După reforma agrară, politica guvernului în acest domeniu părea să fi avut un caracter de expectativă; într-adevăr, schimbările spectaculoase din organizarea agriculturii nu au apărut înainte ca Partidul Comunist să fi eliminat opoziţia şi ca acesta să-şi fi asigurat monopolul puterii politice.

Guvernul Groza, în orice caz, a dat o atenţie primordială industriei. El a urmat îndeaproape principiile şi strategia schiţate de Gheorghiu-Dej la Conferinţa Naţională a Partidului Comunist din octombrie 1945. A condiţionat direct atât refacerea economică a ţării, cât şi progresul ei de perspectivă de capacitatea sa de a se industrializa cât mai rapid posibil. De asemenea, el a atribuit statului rolul decisiv în acest proces, care urma să integreze capacitatea industrială a ţării, atât cea de stat, cât şi cea particulară, într-un tot unitar şi, ca atare, statul ar fi fost acela care ar fi alocat materiile prime, ar fi reglementat vânzarea şi preţurile mărfurilor şi ar fi controlat investiţia de capital. Până în toamna anului 1945, guvernul Groza stabilise primatul statului în industrie, printr-o serie de decrete-lege, ce reglementau domeniile căilor ferate, producţiei miniere şi petroliere, precum şi preţurile şi salariile. Această activitate legislativă s-a intensificat în 1946,

pe măsură ce Partidul Comunist şi-a extins influenţa în întreaga economie.{488} Controlul exercitat de acesta asupra problemelor economice şi financiare era practic total, când, la 1 decembrie 1946, Gheorghiu-Dej, secretarul general al partidului, şi-a asumat conducerea nou creatului Minister al Economiei Naţionale, atotputernicul organism de planificare şi coordonare, a cărui funcţie principală era mobilizarea întregilor resurse ale ţării în vederea îndeplinirii politicii economice comuniste. În ciuda acestei atenţii şi a canalizării puţinului capital de investiţii în industrie, refacerea acesteia a fost lentă şi neegală. Cu toate acestea, până în a doua jumătate a anului 1947, producţia de cărbune ajunsese la 96,3 la sută din nivelul anului 1938, cea de fontă la 85,7 la sută, iar cea de oţel la 79,5 la sută, deşi petrolul a rămas în urmă, la 58,8 la sută.

ULTIMUL AN AL ROMÂNIEI MODERNE

Dominând viaţa politică internă de la reorganizarea guvernului la I decembrie 1946 şi eliberat de orice intervenţie occidentală efectivă prin Tratatul de Pace de la Paris, Partidul Comunist s-a angajat serios în eliminarea a tot ce mai rămăsese din opoziţie. În martie, şi apoi din nou în mai 1947, Ministerul de Interne a procedat la arestarea în masă a politicienilor din opoziţie, inclusiv din rândurile social-democraţilor, a unor intelectuali şi muncitori – circa 2 000 de persoane în total – şi i-a aruncat în închisori sau i-a trimis în lagăre de concentrare, recent construite în acest scop. Aceste valuri de arestări au reprezentat doar începutul a ceea ce se va întâmpla în următorii patru sau cinci ani. Documentele sugerează că autorităţile sovietice din România au fost adânc implicate în această campanie şi s-ar putea să fi iniţiat această acţiune la ordinele directe primite de la Moscova. Partidul Comunist al Uniunii Sovietice a făcut răspunzător guvernul Groza pentru existenţa în continuare a unei opoziţii puternice, acuzându-l că a permis prea multă libertate. Prezenţa politică

sovietică în România era deja masivă. În afară de personalul din ministere şi din societăţile mixte sovieto-române şi de civilii ataşaţi armatei sovietice, se afla un număr mare de membri ai poliţiei secrete, care fuseseră trimişi în calitate de consilieri ai guvernului român şi ai Partidului Comunist pe probleme de control politic şi de securitate.

La mijlocul lunii martie 1947, Maniu, Brătianu şi Titel Petrescu au făcut apel la o intervenţie americană pentru a se pune capăt unei asemenea situaţii, pe care, susţineau ei, niciun regim modern, nici chiar dictatura lui Antonescu nu o impusese vreodată ţării şi care încălca deschis acordurile de la Ialta, Potsdam şi Moscova. Maniu a propus ca singură soluţie răsturnarea guvernului Groza, şi, deşi nu sugera o revoluţie, se temea că ducerea la îndeplinire a planului său ar provoca o mare vărsare de sânge. Pentru a avea succes, insista el, era nevoie de sprijinul poporului, al Regelui şi al puterilor occidentale. Pe primele două le avea: poporul se pronunţase cu ocazia recentelor alegeri, iar Regele nu respingea această soluţie, dar ezita la rândul său să acţioneze fără a cunoaşte atitudinea guvernelor american şi britanic.{489} Oficialii americani de la Bucureşti l-au asigurat că Statele Unite sprijineau eforturile depuse de către forţele democratice din România pentru stabilirea unui sistem parlamentar cu adevărat reprezentativ, aşa cum se cerea prin Declaraţia de la Ialta. Dar ei au subliniat, de asemenea, că posibilitatea guvernelor lor de a influenţa cursul evenimentelor era serios limitată, o opinie pe deplin confirmată de evenimentele ulterioare. Protestele înaintate de Statele Unite, potrivit cărora arestările şi întemniţările arbitrare contraveneau înţelegerilor Marilor Puteri şi articolului 3 al Tratatului de Pace, prin care guvernul român garanta libertăţile civile fundamentale pentru toţi cetăţenii ţării, n-au avut niciun ecou. Ministrul de Externe Tătărescu a replicat acestor proteste, la 12 iulie, acuzând Statele Unite de amestec inadmisibil în problemele interne ale ţării sale.

Concomitent cu atacul său direct împotriva opoziţiei, Partidul Comunist se ocupa de redefinirea relaţiilor sale cu cei

doi principali parteneri ai săi la guvernare, Frontul Plugarilor şi social-democraţii disidenţi. La începutul anului 1947, conducătorii comunişti ajunseseră să privească ambele organizaţii ca aliaţi permanenţi şi, ca atare, erau hotărâţi să alinieze politicile acestora obiectivelor comuniste. Ei au acordat o atenţie specială componenţei Frontului Plugarilor, pe care plănuiau să-l folosească drept mijloc de extindere a influenţei comuniste în rândul maselor de ţărani şi de subminare a popularităţii Partidului Naţional-Ţărănesc. La 9 ianuarie 1947, Comitetul Central al Partidului Comunist a hotărât să „îmbunătăţească" compoziţia socială a Frontului Plugarilor, prin eliminarea „elementelor burgheze", un termen care avea în vedere pe acei care căutau să păstreze independenţa organizaţiei şi care îl acuzau pe Groza şi pe alţii de o prea strânsă colaborare cu comuniştii. Biroul Politic al Partidului Comunist şi Comitetul Executiv al Frontului Plugarilor, compus în principal din partizani ai comuniştilor, a hotărât, la o şedinţă comună, ţinută în februarie, să transforme frontul dintr-o organizaţie reprezentând întreaga ţărănime într-un „partid revoluţionar", adică într-unul care să reprezinte straturile mai sărace, aşa-numita „ţărănime muncitoare", şi să coopereze pe deplin cu Partidul Comunist în transpunerea în practică a agendei sale politice şi economice. În vară, „reorganizarea" Frontului Plugarilor se încheiase.{490}

Partidul Comunist a încercat să-şi întărească pe diverse căi poziţia la sate. Ca un preludiu necesar realizării programului său în domeniul agriculturii, în ianuarie 1947 el a început o intensă propagandă şi o susţinută activitate organizatorică în mediul rural. Potrivit propriilor sale date, partidul avea la vremea aceea în zonele rurale 9 000 de celule şi 215 000 de membri (37,5 la sută din totalul membrilor de partid). Întrucât compoziţia socială a acestor organizaţii era considerată acum a fi prea eterogenă, partidul a decis să redreseze balanţa în favoarea „elementelor proletare", concentrându-se asupra recrutării ţăranilor săraci, care erau consideraţi mai uşor de supus influenţei partidului şi mai

folositori în acţiunea acestuia de subminare a sprijinului acordat naţional-ţărăniştilor şi liberalilor decât vecinii lor înstăriţi. Pentru coordonarea acestei acţiuni, conducerea partidului a creat o secţie specială a Comitetului Central dedicată problemelor ţărănimii. Spre sfârşitul anului, aceasta putea raporta că numărul celulelor de partid crescuse la 11 613, iar componenţa lor numerică la 308 000 de persoane. Partidul şi-a îndreptat, de asemenea, atenţia şi către muncitorii agricoli, inclusiv sezonierii din regiunile de deal şi muncitorii industriali care continuau să locuiască la sate. A încredinţat sarcina creării „sindicatelor agricole" Confederaţiei Generale a Muncii, dominată de comunişti. Confederaţia avea să învingă rezistenţa puternică a Partidului Naţional-Ţărănesc, ajungând ca, în decembrie 1947, să aibă 100 000 de membri înscrişi în noile sale organizaţii sindicale rurale, consideraţi toţi „de încredere".

De-a lungul primei jumătăţi a anului 1947, Partidul Comunist a acţionat pentru a întări şi mai mult controlul său asupra fiecărei ramuri a economiei.{491} Conducerea şi planificarea centralizată erau la ordinea zilei şi toate măsurile luate s-au dovedit a fi simple acţiuni pregătitoare ale naţionalizării industriei şi colectivizării agriculturii. La 5 aprilie, un nou Minister al Industriei şi Comerţului, preluând atribuţiile Ministerului Economiei Naţionale şi ale multor altor organisme de stat, şi-a asumat largi puteri pe linia colecţionării şi distribuirii bunurilor industriale şi agricole de consum, a alocării materiilor prime pentru industrie, a reglementării investiţiilor în întreprinderile particulare şi de stat şi a acordării creditelor. La 10 iunie au fost create aşa-numitele Oficii industriale, la nivel local şi la nivel de întreprindere, pentru a coordona toate aspectele producţiei pe ramuri industriale, precum textile, metale neferoase şi chimicale. La 1 decembrie 1947, un număr de 14 oficii fuseseră deja înfiinţate, înglobând 730 de întreprinderi, care reprezentau împreună aproximativ 80 la sută din capacitatea productivă a ţării. Aceleaşi tendinţe se manifestau şi în agricultură. Adunarea Naţională a adoptat, la 6 iunie, o lege

impunând controlul strict asupra vânzărilor particulare de pământ şi acordând statului dreptul de preempţiune în cumpărarea de pământ. Deşi guvernul a justificat necesitatea acestei legi prin preocuparea de a împiedica atât refacerea marilor proprietăţi, cât şi fragmentarea continuă a micilor gospodării, tot pământul pe care l-a achiziţionat a fost folosit pentru extinderea sistemului gospodăriilor agricole de stat. O altă lege tipică, votată la 2 iulie, limita vânzarea produselor agricole de către ţăranii particulari prin introducerea unui impozit în natură. Noul impozit era, într-adevăr, o livrare forţată de produse agricole către stat, care, la rândul său, le putea aloca după cum voia. În domeniul financiar, s-a manifestat, de asemenea, tendinţa sporirii controlului de stat. Decisivă pentru dezvoltarea întregii economii a fost naţionalizarea, la 20 decembrie 1946, a citadelei liberale – Banca Naţională a României. Partidul Comunist avea acum la dispoziţia sa una dintre cele mai importante pârghii economice ale ţării, ce îi va permite să conducă întreg sistemul financiar spre realizarea propriilor sale scopuri economice. Totuşi, problema financiară imediată, de cea mai mare gravitate, era inflaţia galopantă. Indicele costului vieţii crescuse constant în timpul războiului, de la 100 în august 1939 la 944 în august 1944, iar în aprilie 1947 era de 440 869, pentru a ajunge în iulie la 525 688. Un timp, se pare că guvernului i-a convenit să lase inflaţia liberă, pentru a slăbi puterea economică a adversarilor săi. Dar, la 15 august, el a anunţat o drastică reformă monetară, pe care o pregătise în secret. Reforma a lovit cel mai greu clasele de mijloc, care au pierdut sume enorme din economiile lor; muncitorii şi ţăranii, deşi li s-a permis să schimbe mai mulţi lei vechi în noua monedă, au avut şi ei de suferit.

Transformarea economiei interne a României după modelul sovietic a fost însoţită de integrarea acestei economii în blocul sovietic şi, în consecinţă, de o izolare economică a României de Occident. Un tratat comercial cuprinzător, semnat la Moscova, în februarie 1947, referitor la schimburile de mărfuri şi la plăţi, a pus bazele relaţiilor economice regulate

româno-sovietice. Datele privind comerţul exterior sugerează gradul în care economia românească fusese integrată în aceea a blocului sovietic. La sfârşitul anului 1947, 70 la sută din importurile sale proveneau din Europa Răsăriteană şi Uniunea Sovietică, iar 90 la sută din exporturile sale mergeau spre acestea. Cifrele privind exclusiv Uniunea Sovietică sunt izbitoare – 48 la sută din importurile României şi 50,1 la sută din exporturile ei – dacă se ţine seama de nivelul scăzut al comerţului românesc cu Uniunea Sovietică în perioada interbelică şi cu Rusia ţaristă în secolul al XIX-lea. Nu este nevoie să mai spunem că România a fost printre absenţi la Conferinţa Planului Marshall, care s-a deschis la Paris la 12 iulie.

Comuniştii au considerat că venise timpul pentru un asalt frontal împotriva Partidului Naţional-Ţărănesc. După lovitura de stat de la 23 august, ei îl priviseră tot timpul pe Maniu drept principalul lor inamic, dar, datorită imensului prestigiu de care se bucura acesta în întreaga ţară, s-au temut să se atingă de el şi se mulţumiseră doar cu atacuri în presă. Dar, în iulie 1947, a apărut în fine pretextul pentru o acţiune mai dură. Maniu şi alţi naţional-ţărănişti păstraseră contactul cu diverse personalităţi refugiate peste hotare în vederea creării unui guvern democratic în exil, în Occident, cu adevărat reprezentativ pentru naţiunea română, drept singura cale practică ce mai rămăsese pentru a pune sub semnul întrebării guvernul Groza patronat de către sovietici. La 14 iulie, Ion Mihalache şi alţi câţiva naţional-ţărănişti au fost arestaţi de către Siguranţa statului, pe un aeroport improvizat de lângă Bucureşti, de unde se pregăteau să fugă în Occident. În aceeaşi zi, poliţia a percheziţionat sediul şi locuinţele conducătorilor partidului. La 19 iulie, Maniu, acuzat de complicitate în tentativa de fugă a colegilor săi, a fost arestat; autorităţile au interzis *Dreptatea,* iar Adunarea Naţională a ridicat imunitatea parlamentară a deputaţilor naţional-ţărănişti. O săptămână mai târziu, Consiliul Politic al Blocului Partidelor Democratice a propus dizolvarea Partidului Naţional-Ţărănesc, pe motivul că întreaga activitate a acestuia s-a constituit din crime

împotriva siguranţei statului; la 30 iulie, o adunare obedientă a adoptat o hotărâre în consecinţă.

Procesul lui Maniu, Mihalache şi al altor lideri naţional-ţărănişti, inclusiv al celor trăind peste hotare, printre aceştia aflându-se şi Grigore Gafencu, a început în faţa unui tribunal militar, la 29 octombrie. Scopul acestuia a fost să definitiveze preluarea puterii de către comunişti, prin eliminarea ultimelor rămăşiţe ale opoziţiei. Procesul a fost în acelaşi timp o acţiune de hărţuială în competiţia inegală dintre Est şi Vest privind România, întrucât Uniunea Sovietică încerca să distrugă influenţa democraţiei apusene, prin eliminarea din viaţa publică a reprezentanţilor de frunte ai acesteia în România.

Principala acuzaţie împotriva lui Maniu şi a colegilor săi a fost aceea de trădare, şi anume că aceştia „conspiraseră" cu agenţi ai serviciilor secrete, la legaţiile americană şi britanică din Bucureşti, pentru răsturnarea guvernului Groza. În depoziţia privind acţiunile sale, Maniu a subliniat că se angajase într-o luptă pentru revenirea la alegeri libere, pentru restaurarea libertăţilor politice, a drepturilor fundamentale ale omului şi a declarat că era hotărât să folosească orice mijloc posibil pentru a ajunge la aceste rezultate. A recunoscut că avusese frecvente contacte cu reprezentanţii americani şi britanici, dar a insistat asupra faptului că discutarea problemelor interne şi internaţionale era una din îndatoririle fiecărui om de stat. Demnitatea pe care a manifestat-o de-a lungul procesului ostil şi nedrept a adăugat reputaţiei sale dovezi de probitate şi curaj. Dar verdictul nu s-a aflat nicio clipă sub semnul îndoielii. La 11 noiembrie, tribunalul i-a condamnat pe Maniu şi pe Mihalache la închisoare pe viaţă, iar pe ceilalţi acuzaţi la pedepse pe termene mergând de la 5 ani până la închisoare pe viaţă. Maniu a murit în închisoare în 1953, iar Mihalache în 1963.

Spiritul în care s-a desfăşurat procesul a fost surprins într-o cuvântare privind reorganizarea justiţiei, ţinută de Pătrăşcanu în Adunarea Naţională la 28 noiembrie, la câteva săptămâni după pronunţarea verdictelor. El a respins ideea că justiţia în noua Românie ar putea fi imparţială sau independentă de

puterea executivă. În schimb, a argumentat el, sarcina primordială a sistemului judiciar, într-un moment de schimbări fundamentale în societate, era aceea de a asigura Partidului Comunist sprijinul necesar în ducerea la îndeplinire a programului său economic şi politic. Recunoscând în mod public cât de mult datorau el şi colegii săi legislaţiei sovietice, ce le servise drept model, Pătrăşcanu a subliniat că principiul care va conduce justiţia română va fi conştiinţa de clasă. A promis să plaseze instanţele sub directa conducere a Partidului Comunist, prin intermediul nou-numiţilor asesori populari, care aveau să funcţioneze pe termene de trei luni, alături de judecători de carieră, pe care, în plus, aveau să-i depăşească numeric în proporţie de doi la unu. Pătrăşcanu a subliniat fără echivoc că aceşti judecători neprofesionişti nu trebuiau să cunoască codurile de legi şi cazuistica, pentru că ei urmau să dea deciziile potrivit propriei lor „gândiri şi conştiinţe", neuitând niciodată datoria de a servi interesele muncitorilor şi ţăranilor care i-au ales.{492}

În încercarea lor de a-i absorbi pe socialişti într-un partid unic muncitoresc, comuniştii au supus Partidul Socialist Independent şi pe conducătorul acestuia, Titel Petrescu, unui susţinut atac în toamna anului 1947. Socialiştii independenţi deveniseră o pacoste pentru comunişti, nu doar pentru că erau devotaţi democraţiei parlamentare, ci şi pentru că ofereau un cadru de întâlnire pentru ceilalţi socialişti care se opuneau fuziunii cu Partidul Comunist. Valul împotriva socialiştilor a fost copleşitor şi, până la urmă, Partidul Social-Democrat a fost „unit" cu Partidul Comunist, la congresul comun din 21–23 februarie 1948 de constituire a Partidului Muncitoresc Român. Partidul lui Titel Petrescu a fost dispersat prin intimidarea şi arestarea activiştilor săi, el însuşi fiind arestat în mai 1948 şi închis fără să fie judecat.

Momentul răfuielii a venit şi pentru Tătărescu şi facţiunea sa, singura grupare politică semnificativă a guvernării necontrolată încă de către Partidul Comunist. Atâta vreme cât comuniştii au considerat necesar să menţină aparenţele unui guvern de coaliţie şi atâta vreme cât Tătărescu s-a dovedit

folositor în relaţiile cu puterile occidentale, în calitatea sa de ministru de Externe, ei l-au păstrat, dar incompatibilitatea dintre ei devenise evidentă de câtva timp. Tătărescu nu abandonase angajamentul liberal faţă de întreprinderea particulară şi menţinerea clasei mijlocii în viaţa economică. În agricultură, acesta s-a pronunţat pentru o ţărănime mijlocaşă prosperă, cu proprietăţi între 10 şi 30 ha, ca factor de ordine şi stabilitate, şi a propus extinderea cooperativelor în afara oricărui control guvernamental, în timp ce în industrie el s-a opus oricărui rol al statului care ar fi depăşit dirijarea şi coordonarea generală. La 24 mai el a formulat o critică de ansamblu a activităţilor guvernului Groza, în care a atacat înseşi bazele noului regim şi a cerut operarea unor schimburi majore în orientările şi acţiunile acestuia în domeniul economic şi politic. Răspunsul nu avea să întârzie. Tătărescu a devenit obiectul unor atacuri neîncetate din partea conducătorilor comunişti şi a presei, dar a putut să se menţină în funcţie, întrucât mai era folositor. Procesul lui Maniu s-a dovedit dezastruos şi pentru el. Când un număr de înalţi funcţionari ai Ministerului Afacerilor Străine au fost implicaţi în activităţile oponenţilor regimului, inamicii lui Tătărescu din Adunarea Naţională l-au acuzat de neglijenţă şi, la 5 noiembrie, au adoptat împotriva acestuia o moţiune de neîncredere. Tătărescu a demisionat a doua zi şi a fost înlocuit de Ana Pauker, scăpând de soarta lui Maniu şi Mihalache. În decembrie deputăţii liberali au adoptat un nou program al partidului, în care se angajau să colaboreze strâns cu Partidul Comunist în construirea unei noi societăţi bazate pe „proprietatea socială”. În ianuarie 1948 Petre Bejan, o figură politică minoră, l-a înlocuit în mod formal pe Tătărescu în funcţia de şef al partidului, dar din acest moment facţiunea liberală nu a mai contat în viaţa politică a ţării.

Întrucât comuniştii înaintau inexorabil spre dobândirea monopolului puterii politice, monarhia devenise o anomalie. Temându-se că acest ultim vestigiu al vechii orânduiri politice ar putea să mai servească drept un centru al opoziţiei faţă de noua societate, Partidul Comunist a făcut pasul final, logic,

pentru asigurarea dominaţiei sale asupra ţării, atunci când l-a forţat pe Rege să abdice, la 30 decembrie 1947. Proclamarea de către comunişti a Republicii Populare Române, în aceeaşi zi, a fost apogeul campaniei lor pentru dobândirea puterii. Într-un anumit sens, acţiunea lor a marcat pe plan intern subordonarea ţării modelului politic şi economic sovietic şi aservirea ei scopurilor sovietice în relaţiile internaţionale. Într-un sens mai profund, aceasta anunţa că epoca modernă a istoriei României, care începuse cu slăbirea legăturilor cu Răsăritul şi deschiderea către Apus, luase sfârşit.

Eseu bibliografic

BIBLIOGRAFII

Bibliografia clasică referitoare la istoria României este cuprinzătoarea lucrare *Bibliografia istorică a României,* I (1*944–1969),* IV (1969–1974), V (1974–1979), VI (1979–1984), VII (1984–1989), VIII (1989–1994), IX (1994–1999), Bucureşti, 1970–2000. Până acum au apărut, sub acelaşi titlu, două volume cu privire la *Secolul al XIX-lea:* Vol. II, t. 1 *(Cadrul General. Ţara şi Locuitorii)* şi vol. III, t. 5 *(Biografii),* Bucureşti, 1972–1974. Valoroasă pentru uzul istoricului este *Bibliografia românească modernă, 1831–1918,* 4 volume, Bucureşti, 1984–1996, cuprinzând un repertoar al tuturor publicaţiilor româneşti, ce abordează toate tematicile, *Publicaţiile periodice româneşti,* I (1820–1906) şi II (1907–1918) + suplimentul (1790–1906), Bucureşti, 1913–1969, este o listă exhaustivă adnotată a periodicelor publicate în România în toate limbile şi în ţările străine în limba română. Sunt de folos şi câteva bibliografii tematice: *Independenţa României: Bibliografie,* Bucureşti, 1979, şi o versiune prescurtată în limba engleză, *The Independence of Romania: Selected Bibliography,* Bucureşti, 1980, ambele bogat adnotate; *România în primul război mondial: Contribuţii bibliografice,* Bucureşti, 1975, cu privire la toate aspectele participării României în Primul Război Mondial; *Contribuţii bibliografice privind Unirea Transilvaniei cu România,* Bucureşti, 1969, acoperind mişcarea naţională românească din Ungaria, din ultimele decenii ale dualismului până în 1918. În mod surprinzător, nu există o bibliografie cuprinzătoare a mişcării comuniste din România, însă Titu Georgescu şi Mircea Ioanid, *Presa PCR şi a organizaţiilor sale de masă, 1921–1944,* Bucureşti, 1963, oferă date valoroase privitoare la presa comunistă naţională şi locală publicată în română, maghiară şi germană.

1. INDEPENDENŢA, 1866–1881

O introducere cuprinzătoare şi bine echilibrată cu privire la deceniul anterior proclamării independenţei României este cuprinsă în Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung* 1866–1877, München, 1989. Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale,* X, Bucureşti, 1945, este foarte bogată în idei despre această perioadă. O penetrantă analiză a tendinţelor politice şi a primelor eforturi de organizare a unor partide este Apostol Stan, *Grupări şi curente politice în România între unire şi independenţă, 1859–1877,* Bucureşti, 1979. Utilă pentru evoluţia gândirii conservatoare este Anastasie Iordache, *Originile conservatorismului politic din România, 1821–1882,* Bucureşti, 1987.

Domnitorul Carol este una din multele personalităţi politice ale perioadei care-şi mai aşteaptă încă biograful. O încercare de monografie a fost realizată de Mihail Polihroniade şi Alexandru Christian Tell, *Domnia lui Carol I,* I (1866–1877), Bucureşti, 1937. Dintre sursele publicate cu privire la Carol, fundamentale sunt memoriile medicului său, *Aus dem Leben König Karls von Rumänien,* 4 volume, Stuttgart, 1894–1900, ce acoperă perioada 1866–1881. Acestea pot fi suplimentate cu o amplă colecţie de discursuri, documente şi acte diplomatice, aranjate cronologic de Déméter Sturdza, *Charles Ier, Roi de Roumanie. Chronique, actes, documents, 1866 1877,* 2 volume, Bucureşti, 1899–1904. Liberalul moderat Mihail Kogălniceanu s-a bucurat probabil de cea mai mare atenţie de la cel de-al Doilea Război Mondial încoace. Virgil Ionescu, *Mihail Kogălniceanu: Contribuţii la cunoaşterea vieţii, activităţii şi concepţiilor sale,* Bucureşti, 1963, este o analiză generală a carierei sale. Acelaşi autor examinează angajarea lui Mihail Kogălniceanu în lupta pentru schimbare socială şi economică în *Opera lui Mihail Kogălniceanu sub raportul faptei şi gândirii social-economice,* Craiova, 1979. O ediţie exhaustivă a

discursurilor sale, Mihail Kogălniceanu, *Opere,* IV: *Oratorie II* (1864–1878), 4 părţi, Bucureşti, 1977–1982 şi V: *Oratorie III* (1878–1891), 3 părţi, Bucureşti, 1984–1989, este o sursă de primă mână referitoare la ideile sale politice. O selecţie a corespondenţei diplomatice şi alte documente. Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice,* Bucureşti, 1972, oferă o introducere în politica sa externă. Studii favorabile liberalismului radical se concentrează asupra lui C. A. Rosetti. Vasile Netea, *C. A. Rosetti,* Bucureşti, 1970, constituie o privire generală asupra carierei sale, iar Marin Bucur, *C. A. Rosetti: mesianism şi donquijotism revoluţionar,* Bucureşti, 1970, subliniază aspectele romantice şi vizionare ale gândirii şi activităţii sale politice. Despre cel mai important politician al deceniilor 7 şi 8 Apostol Stan a scris o biografie politică completă, *Ion C. Brătianu: Un promotor al liberalismului în România,* Bucureşti, 1995. Două colecţii de surse oferă un punct de pornire pentru reconsiderarea politicii şi practicilor sale: Ion C. Brătianu, *Discursuri, scrieri, acte şi documente,* II: *23 aprilie 1876–30 aprilie 1877,* Bucureşti, 1912, care tratează politica aşa-numitului guvern de la Mazar-Paşa şi a guvernului liberal care a urmat, şi Ion C. Brătianu, *Acte şi cuvântări,* I-V, Bucureşti, 1930–1935, o colecţie cuprinzătoare de documente lămuritoare nu numai pentru activitatea lui Brătianu, dar şi cu privire la situaţia politică şi economică din România în general, între 1866 şi 1880.

România ca obiect al interesului marilor puteri şi ca participant cu drepturi depline în relaţiile internaţionale între anii ’60 şi Independenţă a făcut obiectul câtorva lucrări foarte solide. Nicolae Corivan, *Relaţiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877,* Bucureşti, 1984, şi Gheorghe Cliveti, *România şi puterile garante, 1856–1878,* Iaşi, 1988, tratează România ca problemă europeană şi îmbină în mod abil ţelurile de politică externă ale tuturor partidelor implicate cu vicisitudinile de politică internă românească. Evgheni Chertan, *Velikie derjavî i formirovanie rumînskogo nezavisimogo gosudarstva,* Chişinău, 1980, adaugă acestor probleme o amplă bibliografie de lucrări auxiliare ruseşti, precum şi rezultatul propriilor lui cercetări în

arhivele ruseşti. Una dintre multele sarcini care stau în faţa istoricilor este o monografie cuprinzătoare şi adusă la zi a politicii externe a lui Carol. Pentru o vedere generală, se poate recurge la Nicolae Iorga, *Politica externă a Regelui Carol I,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1923, o serie de conferinţe ţinute la Universitatea din Bucureşti, care sunt pline de idei, dar îşi arată vârsta şi se opresc la Tratatul de la Berlin din 1878. Acestea pot să fie suplimentate cu ediţia lui Iorga de surse referitoare la aceeaşi perioadă, *Correspondance diplomatique roumaine sous le Roi Charles Ier (1866–1880),* ediţia a II-a, Bucureşti, 1938.

Relaţiile româno-ruse din timpul crizei orientale din 1875–1878 ocupă un loc central în fiecare lucrare destinată acestei perioade. Printre studiile specializate, Barbara Jelavich, *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821–1878,* Cambridge, 1984, oferă o perspectivă echilibrată. Punctul de vedere rusesc este bine argumentat de Mihail Zalîşkin, *Vneşniaia politika Rumînii i rumîno-ruskie otnoşeniia, 1875–1878,* Moscova, 1974, care se inspiră dintr-o varietate de surse ruseşti şi româneşti. Gheorghe I. Brătianu, *Le Problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877–1878 et au Congres de Berlin,* Bucureşti, 1928, investighează disputa pătimaşă asupra Basarabiei cu o relativă detaşare. Corespondenţa reprezentantului român la Sankt Petersburg aduce lumină în politica României şi a Rusiei: Radu Rosetti (ed.), *Corespondenţa Generalului Iancu Ghica, 2 aprilie 1877–8 aprilie 1878,* Bucureşti, 1930.

Publicaţiile cu privire la Războiul de Independenţă sunt extinse şi apar într-un număr din ce în ce mai mare. Două masive colecţii de izvoare sunt indispensabile: *Documente privind istoria României: Războiul pentru Independenţă,* 10 volume, Bucureşti, 1952–1955, acoperă aproape toate subiectele imaginabile; *Independenţa României: Documente, 4* volume, Bucureşti, 1977–1978, slujeşte drept supliment, concentrându-se asupra corespondenţei diplomatice străine şi oferind extrase generoase din presa internă şi externă. Un număr de monografii este dedicat evenimentelor de la 1877–

1878. Nicolae Ceachir, *Războiul pentru independenţa României în contextul european,* Bucureşti, 1977, şi N. Adăniloaie, *Independenţa naţională a României,* Bucureşti, 1986, subliniază anumite aspecte diplomatice. Cea mai bună relatare scurtă a operaţiunilor militare este, probabil, Constantin Căzănişteanu şi Mihail E. Ionescu, *Războiul neatârnării României, 1877–1878,* Bucureşti, 1977. Tonul său patriotic este evident în relatarea mai extinsă din *Istoria militară a poporului român,* IV, Bucureşti, 1987. Nicolae Iorga, *Războiul pentru independenţa României,* Bucureşti, 1927, se ocupă de probleme la care nu se putea face decât aluzie în istoriografia de dinainte de 1989. Despre delicata problemă a Basarabiei de sud, vezi Dumitru P. Ionescu, *Războiul de independenţă şi problema Basarabiei,* Bucureşti, 2000.

2. MODELE DE DEZVOLTARE

Ilie Bădescu, *Sincronism european şi cultura critică românească,* Bucureşti, 1984, este o expunere a proceselor prin care românii au venit în contact cu cultura vest-europeană din secolul al XIX-lea şi s-au adaptat la ea, oferind şi o introducere stimulativă şi controversată în gândirea românească a perioadei respective. Ion Ungureanu, *Idealuri sociale şi realităţi naţionale,* Bucureşti, 1988, trasează principalele curente ale gândirii sociologice româneşti între 1848 şi 1918. Discuţii valoroase cu privire la gândirea socială în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sunt cuprinse în istoriile generale ale filosofiei şi literaturii. Autorii lucrării *Istoria filozofiei româneşti,* vol. I, ediţia a II-a, Bucureşti, 1985, şi vol. II, partea 1, Bucureşti, 1980, tratează în detaliu diverse subiecte, dar uneori răzbate spiritul ideologic al vremii. Basil Munteano, *Panorama de la littérature roumaine contemporaine,* Paris, 1938, pune în relaţie creativitatea literară cu curentele estetice şi ideologice în schimbare. Constantin Ciopraga, *Literatura română între 1900–1918,* Iaşi, 1970, face acelaşi lucru, dar mai detaliat, pentru o perioadă pe care acesta o percepe ca o

epocă distinctă în literatura şi critica românească.

Scrierile despre Junimea sunt extrem de numeroase. Cea mai bună introducere privitoare la multiplele preocupări şi activităţi ale membrilor ei, scrisă din perspectivă sociologică, este, probabil, Z. Ornea, *Junimea şi junimismul,* Bucureşti, 1975. Tudor Vianu, *La Société littéraire Junimea,* Bucureşti, 1968, descrie moştenirea estetică şi literară a societăţii. Contribuţiile ei la dezvoltarea istoriografiei române ca artă şi a istoriei ca stare de spirit fac obiectul atenţiei lui Alexandru Zub, *Junimea: Implicaţiile istoriografice,* Iaşi, 1976. Memoriile junimiştilor oferă analize unice în gândirea şi spiritul vremii. Printre cele mai bune sunt Iacob Negruzzi, *Amintiri din „Junimea*" în I. Negruzzi, *Scrieri,* II, Bucureşti, 1983, şi Gheorghe Panu, *Amintirile de la „Junimea",* 2 volume, Bucureşti, 1908–1910. De principalul organ de presă al acestei societăţi şi despre activităţile culturale ale editorilor lui s-a ocupat Pompiliu Mareea, *„Convorbiri Literare" şi spiritul critic,* Bucureşti, 1972. Ca principal creator al junimismului, Titu Maiorescu a fost obiectul unor neîntrerupte analize şi polemici. Studiul clasic dedicat vieţii şi carierei sale este Eugen Lovinescu, *T. Maiorescu,* 2 volume, Bucureşti, 1940. Acelaşi autor a descris relaţiile lui Maiorescu cu alţi junimişti în *T. Maiorescu şi contemporanii lui,* 2 volume, Bucureşti, 1943–1944. După o perioadă de neglijare urmând celui de-al Doilea Război Mondial, are loc o reconsiderare plină de înţelegere a contribuţiilor lui Maiorescu la viaţa intelectuală românească. Printre eseurile ce merită atenţie se numără Nicolae Manolescu, *Contradicţia lui Maiorescu,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1973, şi Z. Ornea, *Viaţa lui Titu Maiorescu,* 2 volume, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997. Indispensabile sunt jurnalul şi corespondenţa lui Maiorescu: Titu Maiorescu, *Jurnal şi epistolar,* 9 volume, Bucureşti, 1975–1989, care acoperă anii 1855–1879. În ceea ce priveşte a doua generaţie de junimişti, vezi Corina Hrişcă, *Constantin Rădulescu-Motru, filosof al culturii,* Cluj-Napoca, 1987, şi antologia Constantin Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic şi alte scrieri,* Bucureşti, 1984.

Curentele agrariene de la sfârşitul secolului sunt bine reprezentate în literatura erudită. *Sămănătorismul* lui Z. Ornea, ediţia a II-a, Bucureşti, 1971, este o abordare cuprinzătoare şi are un caracter critic. Cu toate că nu există nicio monografie asupra contribuţiei lui Nicolae Iorga la această mişcare, colecţia de articole publicate de el în *Sămănătorul,* N. Iorga, *O luptă literară,* 2 volume, relevă gândirea sa despre natura societăţii româneşti. Z. Ornea, *Poporanismul,* Bucureşti, 1972, este lucrarea clasică privitoare la poporanismul românesc. Ea poate fi suplimentată cu Valeriu Ciobanu, *Poporanismul: Geneză, evoluţie, ideologie,* Bucureşti, 1946, care plasează populismul românesc în context larg european, în special rusesc. Ştefania Mihăilescu, *Poporanismul şi mişcarea socialistă din România.* Bucureşti, 1988, elucidează confruntarea clasică dintre poporanism şi social-democraţie. Lucrarea lui Z. Ornea, *Viaţa lui C. Stere,* I, Bucureşti, 1989, oferă un portret intelectual cuprinzător până la Primul Război Mondial, în timp ce Ioan Căpreanu, *Eseul unei restituiri: C. Stere,* Iaşi, 1988, îl analizează pe Stere ca lider al luptei românilor pentru emancipare socială şi naţională. C. Stere, *Scrieri,* Bucureşti, 1979, o generoasă selecţie de articole cu privire la literatură, politică şi probleme sociale, extrase în special din *Viaţa românească,* publicate înainte de Primul Război Mondial, relevă dimensiunile culturii intelectuale şi angajării sociale ale autorului.

Teoreticianul de frunte al social-democraţiei româneşti dinainte de război a constituit subiectul a două biografii de prim rang. Damian Hurezeanu, *C. Dobrogeanu-Gherea: Studiu social-istoric.* Bucureşti, 1973, se concentrează asupra evoluţiei gândirii lui Gherea şi a aplicării de către acesta a doctrinei socialiste la condiţiile economice şi sociale româneşti. Z. Ornea, *Viaţa lui C. Dobrogeanu-Gherea,* Bucureşti, 1982, se ocupă de acelaşi subiect, dar în lucrarea sa cariera lui Gherea apare mai bogată şi mai variată.

În privinţa gândirii economice, două lucrări examinează perioada în întregimea ei. Studiile editate de Nicolae Ivanciu, *Din gândirea economică progresistă românească,* Bucureşti,

1968, examinează unele din principalele figuri, dar le lasă pe altele la o parte, care probabil n-au fost considerate destul de progresiste. Mai amplă ca perspectivă este Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români,* 2 volume, Bucureşti, 1987–1990, care urmăreşte principalele tendinţe până la cel de-al Doilea Război Mondial. Eugen Demetrescu, *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne,* Bucureşti, 1940, este un ghid riguros al gândirii economice liberale din secolul al XIX-lea. Masivele studii ale lui Victor Slăvescu cu privire la economiştii secolului al XIX-lea, care conţin şi selecţii ample din scrierile acestora, sunt fundamentale şi constituie o istorie a gândirii economice din perioada respectivă: *Vieaţa şi opera economistului Nicolae Suţu, 1798–1871,* Bucureşti, 1941; *Vieaţa şi opera economistului Alexandru D. Moruzi, 1815–1878,* Bucureşti, 1941; *Vieaţa şi opera economistului Dionisie Pop-Marţian, 1829–1865,* 2 volume, Bucureşti, 1943–1944 şi *Ion Strat, economist, financiar, diplomat, 1836–1879,* 2 volume, Bucureşti, 1946. Similar ca anvergură şi importanţă este volumul lui P. S. Aurelian, *Opere economice,* Bucureşti, 1967. Vezi, de asemenea, Vasile C. Nechita şi Ion M. Pohoaţă, *Din istoricul liberalismului economic în România (Ioan Strat – un deschizător de drumuri),* Galaţi, 1993. Despre Ion Ionescu de la Brad, vezi Gheorghe Bogdan-Duică, *Vieaţa şi opera întâiului ţărănist român, Ion Ionescu de la Brad, 1818–1891,* Craiova, 1922, şi Amilcar Vasiliu, *Ion Ionescu de la Brad,* Bucureşti, 1991. În ceea ce-l priveşte pe Ion Ghica, există scrierile lui istorice şi cele cu privire la perspectivele economiei româneşti, *Scrieri economice,* 3 volume, Bucureşti, 1937.

3. DOMNIA REGELUI CAROL, 1881–1914

Nu există nicio monografie exhaustivă cu privire la viaţa politică din acea perioadă, însă următoarele lucrări, privite în totalitate, oferă o trecere în revistă acceptabilă a partidelor, guvernelor şi politicii acestora între Independenţă şi Primul Război Mondial: Paraschiva Câncea, *Viaţa politică din România*

în primul deceniu al independenţei de stat, Bucureşti, 1974; Traian Lungu, *Viaţa politică în România la sfârşitul secolului al XIX-lea (1888–1899),* Bucureşti, 1967; Mircea Iosa şi Traian Lungu, *Viaţa politică în România, 1899–1910,* Bucureşti, 1977; Anastasie Iordache, *Viaţa politică în România, 1910–1914,* Bucureşti, 1972. Deosebit de valoros este studiul lui Apostol Stan, *Putere politică şi democraţie în România 1859–1918,* Bucureşti, 1995. Datorită cunoaşterii nemijlocite a artei politicii, a rămas valabilă şi acum lucrarea lui Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900),* Bucureşti, 1925. Cu privire la sorţii schimbători ai Partidului Conservator, Ion Bulei, *Conservatori şi conservatorism în România,* Bucureşti, 2000, este o abordare critică şi profundă. Corneliu Mateescu descrie viaţa politică la scară minoră în *G. Panu şi radicalismul românesc la sfârşitul secolului al XIX-lea,* Bucureşti, 1987. Rolul ţăranilor în treburile publice şi încercările de a-i atrage în centrul activităţii politice sunt urmărite de către Romus Dima, *Organizarea politică a ţărănimii (sfârşitul sec. XIX–începutul sec. XX),* Bucureşti, 1985.

Dintre toate partidele politice, socialiştii s-au bucurat de cea mai mare atenţie după cel de-al Doilea Război Mondial, dar mare parte din ceea ce s-a publicat vădeşte semnele constrângerilor ideologice. Cu toate acestea, *Condiţiile istorice ale apariţiei şi dezvoltării clasei muncitoare din România: Făurirea şi afirmarea partidului său politic (1821–1893),* Bucureşti, 1984, operă a mai multor autori, oferă un studiu util cu privire la mişcarea socialistă până la înfiinţarea Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România. N. Copoiu, *Refacerea P. S. D. din România, 1900–1910,* Bucureşti, 1966, acoperă perioada de criză a socialismului românesc. Mariana Hausleitner, *Die Naţionale Frage în der rumänischen Arbeiterbewegung vor 1924,* Berlin 1988, elucidează una din problemele cele mai spinoase cu care s-au confruntat socialiştii români. Dintre lucrările mai vechi, cea elaborată de către I. C. Atanasiu, *Pagini din istoria contimporană a României, 1881–1916, I: Mişcarea socialistă, 1881–1900,* Bucureşti, 1932, conţine informaţii valabile, dar nu constituie o istorie a

mişcării. Nici *Socialismul în România.* Bucureşti, 1945, a lui Constantin Titel Petrescu nu este o istorie, însă îşi păstrează valoarea ca un corectiv la adresa modului în care a fost tratată mişcarea socialistă de către istoriografia comunistă. Studiile dedicate lui Constantin Dobrogeanu-Gherea de către Hurezeanu şi Ornea au mai fost menţionate. Scrierile lui Gherea, *Opere complete,* 8 volume, Bucureşti, 1976–1983, constituie o consemnare veridică a demersului său intelectual şi a vicisitudinilor ideologice ale socialismului românesc. Sunt indispensabile două colecţii masive de surse, cu toate că, pentru a se conforma politicii Partidului Comunist la vremea publicării lor, conţinutul lor a fost selecţionat cu grijă. *Documente din istoria mişcării muncitoreşti din România,* 6 volume, Bucureşti, 1966–1975, acoperă perioada 1821–1924 şi conţine manifeste de partid şi broşuri propagandistice, minutele congreselor partidului şi extrase din presa de partid. *Presa muncitorească şi socialistă din România,* 6 volume, Bucureşti, 1964–1973, cuprinde adesea selecţii generoase din presa radical socialistă şi sindicală, iar prezentarea principalelor ziare şi reviste suplineşte lipsa unei istorii narative a presei socialiste. Nu există nimic comparabil cu aceste două colecţii privitor la celelalte partide politice.

Pentru analiza principiilor şi structurii sistemului politic sunt indispensabile tratate mai vechi cu privire la dreptul constituţional şi administrativ. C. Dissescu, *Cursul de drept public român,* 3 volume, Bucureşti, 1890–1892, este o expunere contemporană cuprinzătoare, împletită cu comentariile autorului. Paul Negulescu, *Tratat de drept administrativ român,* I, Bucureşti, 1906, este o lucrare amănunţită şi competentă; Paul Negulescu şi George Alexianu, *Tratat de drept public,* II, Bucureşti, 1943, oferă o aducere la zi, ce reflectă schimbările politice contemporane. Un studiu recent, *Istoria dreptului românesc,* II, partea a II-a, Bucureşti, 1987, oferă comparaţii instructive cu modul de tratare precomunist al teoriei şi practicii constituţionale. Cu privire la funcţionarea parlamentului, sunt fundamentale două lucrări: George D. Nicolescu, *Parlamentul român, 1866–1901,*

Bucureşti, 1903, care conţine extrase din dezbaterile parlamentare şi schiţe biografice ale membrilor Parlamentului, şi *Istoria parlamentului şi a vieţii parlamentare din România până la 1918,* Bucureşti, 1983, care examinează programele elaborate de guvernele care s-au succedat până atunci şi soarta lor în Camera Deputaţilor şi în Senat. Cea mai bună descriere a relaţiilor dintre Biserică şi stat se regăseşte în Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* III, ediţia a II-a Bucureşti, 1994.

Politicienii de frunte ai perioadei respective s-au bucurat de o atenţie relativ redusă după cel de-al Doilea Război Mondial şi, ca atare, trebuie să se facă apel la publicaţiile dinainte de 1940. Există acum biografia lui Apostol Stan despre Ion C. Brătianu, menţionată mai devreme. Pentru un portret contemporan al lui Brătianu ca politician vezi Frederic Dame, *J. C. Bratiano: L'Ère nouvelle – la dictature (1883–1885),* Bucureşti, 1886, o serie de editoriale publicate în presă, ostile tipului de liberalism al lui Brătianu, şi pentru ideile şi ţelurile lui Brătianu, vezi Ion C. Brătianu, *Acte şi cuvântări,* V-VII (1879–1882), Bucureşti, 1934–1939. Despre fiul lui vezi Anastasie Iordache, *Ion I. C. Brătianu,* Bucureşti, 1994 şi *Discursurile lui Ion I. C. Brătianu,* 2 volume (1895–1909), Bucureşti, 1933. Despre fratele acestuia există o lucrare elogioasă alcătuită de prietenii şi apropiaţii lui, *Vieaţa şi opera lui Vintilă I. C. Brătianu,* Bucureşti, 1936. De o valoare mai mare este Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri şi cuvântări,* 3 volume (1899–1914), Bucureşti, 1937–1940, care oferă mărturii nemijlocite cu privire la ideile sale politice şi economice şi, în acelaşi timp, elucidează ţelurile şi politica Partidului Liberal. Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească, 1886–1900,* Bucureşti, 1998, analizează baza socială şi economică a conducerii Partidului Liberal. Lucrarea lui Apostol Stan, *Vasile Boerescu (1830–1883),* Bucureşti, 1974, dedicată personalităţii acestuia ca ministru de Externe atât în guvernul liberal, cât şi în cel conservator, ne vorbeşte pe larg despre viaţa politică în perioada imediat următoare Războiului de Independenţă. Această lectură poate fi suplimentată cu B. Boerescu,

Discursuri politice, II (1874–1883), Bucureşti, 1910. Dintre marii conservatori, Petre P. Carp este singurul care a făcut obiectul unor studii politice de prima mână: C. Gane, *P. P. Carp şi locul său în istoria politică a Ţării,* 2 volume, Bucureşti, 1936–1937. În afară de o analiză cuprinzătoare a carierei politice a lui Carp, lucrarea oferă un corectiv la multe scrieri despre viaţa politică a vremii publicate în regimul comunist. Carp, politicianul junimist, se dezvăluie în Petre P. Carp, *Discursuri,* I: *1868–1888,* Bucureşti, 1907. Diversele nuanţe ale conservatorismului politic pot fi comparate în Nicolae Filipescu, *Discursuri politice,* 2 volume (1888–1907), Bucureşti, 1912–1915; Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare,* 5 volume (1866–1899), Bucureşti, 1897–1915; Take Ionescu, *Discursuri politice,* 4 volume (1886–1900), Bucureşti, 1897–1904. Cel mai complet studiu al carierei politice a acestuia din urmă rămâne biografia necritică *Take Ionescu,* Bucureşti, 1932, de C. Xeni. Volumul lui Alexandru Marghiloman, *Note politice,* I (1897–1915), Bucureşti, 1927, este plin de informaţii în legătură cu politica de culise. Şerban Orăscu, *Spiru Haret,* Bucureşti, 1976, constituie o prezentare concisă a liberalismului social şi cultural.

O istorie a relaţiilor externe ale României pe vremea domniei Regelui Carol aşteaptă să fie scrisă, în schimb relaţiile cu Puterile Centrale s-au bucurat de o mare atenţie. Studiul lui Gheorghe Cazan şi al lui Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă, 1878–1914,* Bucureşti, 1979, serveşte drept introducere la principalele direcţii ale politicii externe a României între Războiul de Independenţă şi Primul Război Mondial. Lucrarea lui Ernst Ebel *Rumänien und die Mittelmäche,* Berlin 1939, rămâne indispensabilă pentru cercetarea aceleiaşi perioade, dat fiind că este bazată pe investigarea surselor diplomatice austriece şi germane publicate. Uta Bindreiter, *Die diplomatischen und vrirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875–1888,* Viena, 1976, urmăreşte legătura dintre comerţ, politică şi naţionalism în explicarea vicisitudinilor relaţiilor României cu Dubla Monarhie, iar Şerban Rădulescu-

Zoner, *Dunărea, Marea Neagră şi Puterile Centrale,* Cluj-Napoca, 1982, examinează una dintre problemele cele mai dificile dintre acestea – navigaţia pe Dunăre. Dintre relativ puţinele studii referitoare la relaţiile României cu Antanta, cel realizat de Vasile Vesa, *România şi Franţa la începutul secolului al XX-lea, 1900–1916,* Cluj-Napoca, 1975, trasează considerentele politice şi strategice ce s-au aflat în spatele cooperării României cu Franţa şi Rusia.

4. SOCIETATE ŞI ECONOMIE

Mai rămâne mult de făcut în privinţa structurii sociale şi a vieţii cotidiene, precum şi a mentalităţii locuitorilor de la sate şi de la oraşe. În centrul atenţiei s-au aflat situaţia economică a ţăranilor şi relaţiile acestora cu moşierii. Modestele monografii ale satelor alcătuite înainte de Primul Război Mondial, predecesoarele acelor capodopere ale genului apărute în perioada interbelică, sugerează aspectele vieţii ţăranilor care fuseseră anterior neglijate. Vezi, de exemplu, A. V. Gâdei, *Monografia comunei rurale Bragadiru-Bulgar din judeţul Ilfov, plasa Sabaru,* Bucureşti, 1904; Ion T. Ghica (ed.), *Monografiile comunelor rurale din judeţul Vlaşca,* I, Bucureşti, 1904; Stan Tuţescu şi S. Danilescu, *Monografia satului „Catanele" din judeţul Doljiu,* Craiova, 1908. Informaţii indispensabile despre aproape toate aspectele economice, sociale, culturale ale vieţii rurale se pot găsi în G.D. Scraba, *Starea socială a săteanului,* Bucureşti, 1907. Cu privire la locuinţa, portul şi alimentaţia ţărănimii, vezi N. Manolescu, *Igiena ţăranilor români,* Bucureşti, 1895. Informaţii valoroase cu privire la secolul al XIX-lea se găsesc în Henri H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti,* I, Bucureşti, 1959, şi Valer Butură, *Etnografia poporului român,* Cluj-Napoca, 1978. Istorii sociale ale claselor de proprietari de pământ mari şi mijlocii rămân încă să fie scrise. Burghezia a constituit subiectul a două studii clasice cu privire la rolul ei în societatea românească: Ştefan Zeletin, *Burghezia română:*

Origina şi rolul ei istoric, Bucureşti, 1925, şi Mihail Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti,* Bucureşti, 1942. Se simte nevoia însă a unor investigaţii amănunţite ale acestei perioade deosebite a ascensiunii burgheziei. În ceea ce priveşte proletariatul urban, N. N. Constantinescu (ed.), *Din istoricul formării şi dezvoltării clasei muncitoare din România până la primul război mondial,* Bucureşti, 1959, oferă o descriere amplă, deşi unilaterală, a condiţiilor de muncă şi de viaţă.

Literatura cu privire la minoritatea cea mai mare din România dinainte de 1914 este abundentă, deşi nu se situează pe o cale de mijloc. Exemple de ostilitate faţă de evrei constituie Verax (Radu Rosetti), *La Roumanie et les Juifs,* Bucureşti, 1903, şi Anastase N. Hâciu, *Evreii în Ţările Româneşti,* Bucureşti, 1943. Carol Iancu, *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare,* Bucureşti, 1996, face un rechizitoriu al antisemitismului din perioada respectivă.

Dintre ramurile principale ale economiei, agricultura s-a bucurat de departe de cea mai multă atenţie. M. G. Obedenaire, *La Roumanie économique,* Paris, 1876, conţine o descriere multilaterală a situaţiei agriculturii în anii ’60 şi la începutul anilor ’70, menită, în primul rând, să facă România cunoscută Europei Occidentale. Constantin Corbu, *Ţărănimea din România între 1864 şi 1888,* Bucureşti, 1970, se preocupă mai ales de rezistenţa ţăranilor faţă de relaţiile dominante în agricultură. Una dintre principalele lor nemulţumiri era asprul sistem al învoielilor agricole, studiat exhaustiv de către G. Cristea, *Contribuţii la istoria problemei agrare în România: Învoielile agricole (1866–1882),* Bucureşti, 1977. C. Jormescu şi I. Popa-Burcă, *Harta agronomică a României,* Bucureşti, 1907, este o lucrare indispensabilă, conţinând statistici, hărţi şi descrieri ale tuturor aspectelor agriculturii. Radu Rosetti a editat o serie de documente fundamentale referitoare la problema agrară, *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească,* seria 2, 8 volume, Ploieşti, 1907–1908, care abordează probleme ca vânzarea domeniilor statului şi creditul rural. Un bun ghid al relaţiilor de proprietate după 1864, bazat pe

ample date statistice, este G. D. Creangă, *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien,* Leipzig, 1907. G. Ionescu-Şişeşti, *Rumäniens bäuerliche Landwirtschaft,* Bucureşti, 1912, conţine cercetări multilaterale în privinţa agriculturii ţărăneşti pe scară mică.

Violenţele ţărăneşti s-au bucurat de o atenţie considerabilă. Cauzele lor în 1888 şi reacţia guvernului şi a politicienilor sunt amplu prezentate de către Constantin Corbu, *Răscoala ţăranilor de la 1888,* Bucureşti, 1978 şi N. Adăniloaie, *Răscoala ţăranilor din 1888,* Bucureşti, 1988. Primul consideră răscoala ca un semn al contradicţiilor de clasă crescânde de la sate, în timp ce al doilea se concentrează asupra cauzelor specific agrare şi a caracterului violent al acesteia. O colecţie de izvoare istorice, *Răscoala ţăranilor din 1888,* Bucureşti, 1950, conţine rapoarte ale autorităţilor locale şi alte documente oficiale. Marea răscoală ţărănească de la 1907 a fost tratată ca un moment hotărâtor în relaţiile agrare. O analiză a condiţiilor în care s-a desfăşurat răscoala, care invită la meditaţie, este Philip G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907,* Leiden, 1974, bazată pe o cercetare exhaustivă a fondurilor de arhivă relevante şi a publicaţiilor contemporane. Radu Rosetti a făcut investigaţii atente şi încă valabile cu privire la cauzele economice şi sociale mai îndepărtate în timp ale răscoalei: *Pentru ce s-au răsculat ţăranii,* Bucureşti, 1908. Un contemporan de vază, care a sprijinit dreptul ţăranilor de a poseda pământ şi a avea un cuvânt de spus în privinţa propriului lor viitor a fost Vasile M. Kogălniceanu, a cărui lucrare *Chestiunea ţărănească,* Bucureşti, 1906, este atât o analiză a problemei, cât şi un program de reformă. Cea mai cuprinzătoare prezentare a răscoalei este o lucrare colectivă, *Marea răscoală a ţăranilor din 1907,* Bucureşti, 1967. Este o versiune superioară a ediţiei scurte, revizuite, publicată sub acelaşi titlu în 1987. Istoricul are la dispoziţie o masivă colecţie de acte ale administraţiei centrale şi locale, *Documente privind marea răscoală a ţăranilor din 1907,* 5 volume, Bucureşti, 1977–1987, care tratează condiţiile ce au precedat răscoala şi cursul violenţelor pe

regiuni geografice. O colecţie anterioară, *Răscoala ţăranilor din 1907,* 3 volume, Bucureşti, 1948–1949, este mai puţin sistematică şi nu chiar atât de profundă în prezentarea surselor primare.

Un ghid util cu privire la situaţia agriculturii de după 1907 este Vasile Liveanu (ed.), *Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România, 1908–1921,* Bucureşti, 1967. G. D. Creangă, *Consideraţiuni generale asupra reformelor agrare* şi *asupra exproprierii,* Bucureşti, 1913, este o evaluare succintă a legislaţiei agrare. Constantin Garoflid, *Problema agrară şi deslegarea ei,* Bucureşti, 1908, a propus soluţii pentru criza agrară prin care s-ar fi păstrat marile moşii. Cele două ediţii ale lucrării lui George Maior, *România agricolă,* publicate în Bucureşti înainte (1895) şi după (1911) răscoală dau o idee asupra efectului răscoalei asupra atitudinii opiniei publice faţă de ţărani şi agricultură.

Nu există nicio istorie cuprinzătoare, la zi, a industriei, însă N. P. Arcadian, *Industrializarea României,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1936, prezintă principalele ramuri industriale, referindu-se de asemenea la meşteşugarii de la oraşe şi meşteşugurile ţărăneşti înainte de Primul Război Mondial. Solida monografie a lui G. Zane, *L'Industrie roumaine au cours de la seconde moitié du XIXe siècle,* Bucureşti, 1973, oferă o bază de cercetare mai largă. O sursă esenţială de informare cu privire la statutul industriei la sfârşitul secolului o constituie ampla *Ancheta industrială din 1901–1902,* 2 volume. Bucureşti, 1904. Industria petrolieră s-a bucurat de o atenţie mai mare decât celelalte ramuri. Constantin M. Boncu, *Contribuţii la istoria petrolului românesc,* Bucureşti, 1971, urmăreşte cu amănunţime dezvoltarea acestei industrii până la sfârşitul secolului ai XIX-lea. T. C. Aslan, *Studiu asupra monopolurilor în România,* Bucureşti, 1906, ar trebui consultat în privinţa controlului exercitat de stat asupra serviciului poştal şi asupra industriei sării, tutunului şi altor industrii. Organizarea şi situaţia generală a cooperativelor meşteşugăreşti sunt analizate în Vasile M. Loachim, *Cooperativele orăşeneşti în România,* Bucureşti, 1915, iar Tudor Pamfilie, *Industria casnică*

la români, Bucureşti, 1910, examinează diversele aspecte ale producţiei casnice. O prezentare bună a construcţiei de căi ferate poate fi găsită în C. Botez, D. Urma şi I. Saizu, *Epopeea feroviară românească,* Bucureşti, 1977.

Sistemul bancar şi politica guvernamentală în domeniul financiar sunt examinate în profunzime de către Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naţionale a României (1880–1924),* Bucureşti, 1925. Combinând relatarea detaliată cu o abundentă selecţie de mărturii documentare, C. I. Băicoianu, *Istoria politicei noastre monetare şi a Băncii Naţionale, 1880–1914,* 2 volume şi anexe, Bucureşti, 1932–1939, abordează aceleaşi subiecte. Mircea V. Pienescu, *Spiru C. Haret şi începuturile mişcării băncilor populare, 1898–1903,* Bucureşti, 1933, urmăreşte dezvoltarea iniţială a băncilor cooperatiste locale. În materie de bani şi de politică monetară, lucrarea standard este Costin C. Kiriţescu, *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui,* I şi II, Bucureşti, 1964–1967. Valabilă încă în privinţa politicii tarifare a guvernului este lucrarea unui susţinător al protecţionismului, Corneliu G. Antonescu, *Die rumänische Handelspolitik von 1875–1910,* München, 1915.

5. ROMÂNII DIN AFARA ROMÂNIEI

Două istorii recente ale Transilvaniei oferă vederi opuse cu privire la dezvoltarea politică şi socială românească în perioada dualismului. *Din istoria Transilvaniei,* II, ediţia a II-a, Bucureşti, 1963, subliniază importanţa românilor în treburile Transilvaniei, în timp ce *Erdély története,* III, Budapesta, 1986, tratează acest principat în context ungar şi tinde de aceea să diminueze rolul românilor.

O temă dominantă a fost problema naţionalităţilor. Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român,* I, Bucureşti, 1983, analizează progresul românilor către realizarea ţelului lor predestinat de unire cu Regatul României. Keith Hitchins, *Afirmarea naţiunii: mişcarea naţională românească din Transilvania, 1860–1914,* Bucureşti, 2000, abordează subiecte

ca de pildă cel al relaţiei dintre socialism şi mişcarea naţională. Şerban Polverejan şi Nicolae Cordoş, *Mişcarea memorandistă în documente (1885–1897).* Cluj-Napoca, 1973, prezintă succint perioada Memorandumului. În legătură cu cooperarea între naţionalităţi în vederea apărării intereselor lor împotriva dominaţiei germane şi maghiare, Lucian Boia, *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks, 1848–1914.* Bucureşti, 1977, constituie un ghid preţios. Liviu Maior, *Mişcarea naţională românească din Transilvania, 1900–1914,* Cluj-Napoca, 1986, descrie politica activismului dusă de Partidul Naţional Român. Mişcările politice româneşti sunt analizate de pe poziţia guvernului ungar de către Veritas (Antal Huszár), *A magyarországi románok,* Budapesta, 1908, care conţine informaţii detaliate cu privire la bisericile, şcolile şi activităţile economice româneşti. Istoriografia recentă a acordat multă atenţie Bisericii Ortodoxe ca apărătoare a naţiunii române împotriva politicii de asimilare dusă de guvernul ungar. De o valoare deosebită sunt studiile documentate ale lui Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar faţă de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului, 1867–1919,* Sibiu, 1986, care prezintă măsurile luate împotriva Bisericii şi şcolii şi încercările de maghiarizare prin Biserica Unită, şi Antonie Plămădeală, *Lupta împotriva deznaţionalizării românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar,* Sibiu, 1986, care se concentrează asupra anilor critici ai Mitropolitului Miron Romanul (1874–1898). Sunt indispensabile două colecţii ample de izvoare documentare: Teodor V. Păcăţian, *Cartea de aur sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub coroana ungară,* 8 volume, Sibiu, 1904–1915, care conţine o bogată reproducere de materiale axate pe activitatea Partidului Naţional Român, şi Gábor G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában,* 5 volume (1867–1913), Budapesta, 1952–1971, o lucrare generală cu privire la problema naţionalităţilor în Ungaria, care acordă o amplă atenţie românilor şi se inspiră din surse de arhivă şi materiale publicate, mai ales în presă.

Există mai multe biografii ale conducătorilor politici români. Cea dedicată preşedintelui care a condus o lungă perioadă Partidul Naţional Român, de către Ioan Georgescu, *Dr. Ioan Raţiu,* Sibiu, 1928, este depăşită. Aceasta poate fi suplimentată prin studiul introductiv la Keith Hitchins şi Liviu Maior, *Corespondenţa lui Ioan Raţiu cu George Bariţiu (1861–1892),* Cluj, 1970. George Cipăianu, *Vincenţiu Babeş,* Timişoara, 1980, şi Mihail P. Dan şi George Cipăianu, *Corespondenţa lui Vincenţiu Babeş,* 2 volume, Cluj-Napoca, 1976–1983, dezvăluie gândirea şi scopurile politice ale generaţiei prememorandiste de politicieni. Cu privire la Tribunişti, o bună introducere este cea a lui D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut,* Bucureşti, 1968. Lucian Boia, *Eugen Brote, 1850–1912,* Bucureşti, 1974, investighează modul nou de abordare a problemei naţionale de către tânăra generaţie de conducători politici. Brote însuşi a oferit o prezentare caracteristică a ţelurilor generaţiei sale, *Die rumänische Frage în Siebenbürgen und Ungarn,* Berlin, 1895, o istorie a conflictului naţional între români şi maghiari, însoţită de mărturii documentare. Esenţiale pentru înţelegerea noului activism care a dus la negocierile dintre Partidul Naţional Român şi István Tisza sunt memoriile şi corespondenţa lui Ioan Mihu, *Spicuiri din gândurile mele,* Sibiu, 1938. Vasile Goldiş ocupă un loc aparte faţă de majoritatea fruntaşilor Partidului Naţional Român, datorită contactelor sale strânse cu intelectualii maghiari şi gândirii sale înaintate. Există o solidă biografie realizată de Gheorghe Şora, *Vasile Goldiş,* Timişoara, 1980, precum şi o amplă selecţie a scrierilor sale, Vasile Goldiş, *Scrieri social-politice şi literare,* Timişoara, 1976.

Aspectele economice ale mişcării naţionale sunt prezentate sumar în Toader Ionescu, *Idei şi orientări în publicistica economică românească (1890–1918),* Cluj-Napoca, 1985. Nicolae N. Petra, *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat,* Sibiu, 1936, Mihai D. Drecin, *Banca Albina din Sibiu,* Cluj-Napoca, 1982 şi Vasile Dobrescu, *Sistemul de credit românesc din Transilvania, 1872–1918,* Târgu Mureş, 1999 prezintă multiple activităţi ale băncilor româneşti. Esenţial pentru înţelegerea

dezvoltării demografice în Transilvania în perioada respectivă este studiul lui Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluţia de la 1848 şi Unirea din 1918. Contribuţii demografice,* Cluj-Napoca, 2000. Pentru legătura dintre relaţiile internaţionale şi chestiunea românească în Ungaria, o introducere valoroasă o constituie Teodor Pavel, *Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomaţia Puterilor Centrale,* 2 volume, Timişoara, 1979–1982.

Literatura erudită cu privire la românii din Bucovina este, cu puţine excepţii, depăşită. S-a publicat puţin în acest sens de către istoricii români după cel de-al Doilea Război Mondial. Pentru o prezentare sumară trebuie să se facă apel la volumul de nu prea mari dimensiuni al lui Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains de Bucovine à partir de I 'annexion autrichienne (1775–1914),* Iaşi, 1917. În legătură cu structura socială sunt trei lucrări indispensabile ale lui Ilie E. Torouţiu, care reflectă dorinţele naţionale ale intelectualilor români înainte de Primul Război Mondial: *Românii şi clasa intelectuală din Bucovina,* Cernăuţi, 1911; *Românii şi clasa de mijloc din Bucovina,* Cernăuţi, 1912, şi *Poporaţia şi clasele sociale din Bucovina,* Bucureşti, 1916. Viaţa culturală şi intelectuală a fost serios neglijată. Singura monografie cu caracter general a Bisericii Ortodoxe, Ion Nistor, *Istoria Bisericii din Bucovina,* Bucureşti, 1916, este dedicată în special rolului acesteia ca instituţie naţională românească şi luptei împotriva rutenilor. Constantin Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina, 1775–1918,* Cernăuţi, 1926, singura lucrare de acest fel, prezintă instituţiile culturale şi curentele literare, precum şi scriitorii şi lucrările lor. Cu toate că se preocupă de o arie limitată, I. V. Goraş, *Învăţământul românesc în ţinutul Sucevei, 1775–1918,* Bucureşti, 1975, este o introducere bună în problemele şcolilor româneşti din întreaga provincie.

Nu s-a scris încă o istorie satisfăcătoare a mişcării naţionale româneşti din Bucovina, însă Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus,* Graz, 1965, constituie un ghid util în privinţa aspectelor ei principale. În legătură cu conştiinţa naţională a

studenţilor români din Bucovina, lucrarea lui Teodor Bălan, *Procesul Arboroasei, 1875–1878,* Cernăuţi, 1937, este relevantă. Lucrarea aceluiaşi autor, *Suprimarea mişcărilor naţionale din Bucovina pe timpul războiului mondial, 1914–1918,* Cernăuţi, 1923, prezintă numeroase cazuri individuale de opoziţie faţă de dominaţia austriacă. Multe dintre scrierile cu privire la problema naţionalităţilor în provincie au un caracter polemic. Argumentele şi tonul sunt sugerate în *Rutenisarea Bucovinei şi cauzele deznaţionalisării poporului român,* de un Bucovinean, Bucureşti, 1904, şi Ion Nistor, *Românii şi Rutenii în Bucovina,* Bucureşti, 1915.

Literatura ştiinţifică referitoare la dezvoltarea socială, culturală şi politică în Basarabia este încă modestă. Dintre studiile mai vechi realizate de către români, Ion Nistor, *Istoria Basarabiei,* Cernăuţi, 1923, oferă informaţii esenţiale, în timp ce P. Cazacu, *Moldova dintre Prut şi Nistru, 1812–1918,* Iaşi, f.d., se concentrează asupra claselor sociale şi a instituţiilor. O descriere veche, întrucâtva clasică, a provinciei, realizată de Zamfir C. Arbure, *Basarabia în secolul XIX,* Bucureşti, 1899, este încă utilă. De mare importanţă pentru înţelegerea condiţiilor interne şi a opiniei publice în Basarabia în ultimii 20 de ani ai secolului al XIX-lea este corespondenţa curentă, anonimă de la Chişinău către mai multe ziare din Bucureşti, Basarab, *Scrisori din Basarabia,* vol. I (1880–1890), Chişinău şi Bucureşti, 1996, vol. 2 (1884–1890), Chişinău, 2001. O istorie generală valoroasă care cuprinde secolul XX este cea a lui Ioan Scurtu (ed.), *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1998,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1998. Din perspectiva sovietică, *Istoriia Moldavskoi SSR,* I, Chişinău, 1965, subliniază integrarea economică şi socială a Basarabiei în Imperiul Rus şi nu spune aproape nimic despre identitatea naţională românească distinctă. În legătură cu aceste probleme, Ştefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă,* Chişinău, 1923, sugerează adevăratele dimensiuni ale rusificării, şi Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea subt Ruşi,* Chişinău, 1931, descrie lupta dintre clerul rus şi cel moldovenesc pentru dominarea Bisericii Ortodoxe în

Basarabia.

S-au alcătuit lucrări solide cu privire la dezvoltarea economică a Basarabiei. Indispensabilă în acest sens este I. S. Grosul şi I. G. Budak, *Ocerki istorii narodnogo hoziaistva Bessarabii (1861–1905),* Chişinău, 1972, care pune accentul pe dezvoltarea relaţiilor capitaliste în industrie şi agricultură. D. E. Şemiakov, *Ocerki ekonomiceskoi istorii Bessarabii epohi imperializma,* Chişinău, 1980, este un studiu cuprinzător cu privire la economie între 1900 şi 1914, iar V. I. Jukov, *Goroda Bessarabii, 1860–1900,* Chişinău, 1975, urmăreşte procesele de urbanizare şi evidenţiază importanţa socială a oraşelor.

6. ROMANTISM ŞI REALITATE

Dintre studiile generale dedicate literaturii române, ce acoperă perioada dintre urcarea pe tron a lui Carol I şi Primul Război Mondial, interpretarea clasică, cu o puternică amprentă personală, oferită de G. Călinescu în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* Bucureşti, 1941, rămâne o lectură incitantă. *Istoria literaturii române moderne,* vol. 1, a lui Şerban Cioculescu, Vladimir Streinu şi Tudor Vianu, Bucureşti, 1944, constituie o prezentare demnă de încredere a epocii Junimii şi a scriitorilor asociate ei. Lectura ei poate fi suplimentată de descrierile minuţioase ale curentelor literare şi ale scriitorilor activi până la 1900 cuprinse în *Istoria literaturii române,* vol. 3: *Epoca marilor clasici,* Bucureşti, 1973. Primelor două decenii ale secolului XX le-au fost dedicate lucrări cuprinzătoare, precum Constantin Ciopraga, *Literatura română între 1900 şi 1918,* Iaşi, 1970, şi Dumitru Micu, *Început de secol, 1900–1916: Curente şi scriitori,* Bucureşti, 1970. Dintre lucrările de referinţă, se dovedesc indispensabile *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900,* Bucureşti, 1979 şi Mircea Zaciu, Marian Papahagi şi Aurel Sasu (ed.), *Dicţionarul scriitorilor români,* 4 volume, Bucureşti, 1995–2003. Tot atât de valoroase sunt I. Hangiu (ed.), *Dicţionarul presei literare româneşti,* Bucureşti, 1987, şi I. Hangiu (ed.), *Presa literară*

românească, 2 vol., Bucureşti, 1968, ce cuprinde frecvent extrase ample din declaraţiile de intenţii şi o selecţie de articole atât din presa bine împământenită, cât şi din ziarele şi revistele ce n-au avut decât o viaţă efemeră.

Cea mai profundă analiză a naturii romantismului românesc se regăseşte în Elena Tacciu, *Romantismul românesc,* 3 vol., Bucureşti, 1982–1987. Henri Zalis, *Romantismul românesc,* Bucureşti, 1968, are o arie largă de cuprindere, cu accent asupra elementelor romantice din sămănătorism şi suprarealism. Cu privire la fiecare scriitor în parte pot fi consultate următoarele volume: Teodor Vârgolici, *Dimitrie Bolintineanu şi epoca sa,* Bucureşti, 1971; Nicolae Manolescu, *Introducere în opera lui Alexandru Odobescu,* Bucureşti, 1976; Doina Curticăpeanu, *Odobescu sau lectura formelor simbolice,* Bucureşti, 1982; G.C. Nicolescu, *Viaţa lui Vasile Alecsandri,* Bucureşti, 1965; Al. Piru, *Introducere în opera lui Vasile Alecsandri,* Bucureşti, 1978.

Strădaniile iniţiale de realizare a primelor romane româneşti sunt prezentate de Teodor Vârgolici, *Începuturile romanului românesc,* Bucureşti, 1963. Anton Cosma, *Geneza romanului românesc*. Bucureşti, 1985, analizează subiectul dintr-o perspectivă mai largă, acoperind dezvoltarea romanului de la secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea până la proza lui Ion Creangă şi Ioan Slavici. O lectură indispensabilă este Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc,* vol. 1, Bucureşti, 1980, care acoperă în special perioada anterioară anului 1918. N. Mihăescu, *Valori literare în opera lui N. Filimon,* Bucureşti, 1983, şi Aurel Martin, *Introducere în opera lui N. Filimon,* Bucureşti, 1973, analizează primul roman românesc, împreună cu ideile şi tehnica literară ale autorului lui.

Literatura critică dedicată lui Mihai Eminescu este uriaşă. Pentru o bună cunoaştere a ei, sunt indispensabile: G. Călinescu, *Viaţa lui Mihai Eminescu,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1933, şi exegeza aceluiaşi autor, *Opera lui Mihai Eminescu,* 5 volume, Bucureşti, 1934–1936, o lucrare ce vine în sprijinul argumentării autorului că nu există nicio barieră între

creativitate şi critică. În legătură cu metodele şi ideile lui Eminescu, trebuie consultate de asemenea: D. Caracostea, *Creativitatea eminesciană,* Bucureşti, 1943; Pentru modificarea, în conştiinţa critică a raportului între antume şi postume în creaţia eminesciană, de o deosebită importanţă este studiul lui Ion Negoiţescu, *Poezia lui M. Eminescu,* 1968; Ioana Em. Petrescu, *Eminescu. Modele cosmologice şi viziune poetică.* Bucureşti, 1978, şi Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Eminescu. Viaţă. Creaţie. Cultură,* Bucureşti, 1989. În privinţa influenţelor străine, pentru început surse bune de informare se dovedesc: I. M. Raşcu, *Eminescu şi cultura franceză,* Bucureşti, 1976, şi Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Eminescu şi romantismul german,* Bucureşti, 1986. Foarte utile pentru elucidarea tradiţionalismului şi politicii conservatoare ale lui Eminescu sunt articolele scrise de el în *Timpul;* vezi, în acest sens, Eminescu, Opere, vol. 3–5, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 1999–2000.

O introducere folositoare în realism privit ca un curent literar este Adriana Iliescu, *Realismul în literatura română în secolul al XIX-lea,* Bucureşti, 1975. În vederea cunoaşterii marilor creatori realişti de proză şi de teatru pot fi consultate lucrări precum: G. Călinescu, *Viaţa lui Ion Creangă,* Bucureşti, 1937; Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Ion Creangă,* Bucureşti, 1963; Mihai Apostolescu, *Ion Creangă între mari povestitori ai lumii,* Bucureşti, 1978; Şerban Cioculescu, *Viaţa lui I.L. Caragiale,* Bucureşti, 1940; Mircea Tomuş, *Opera lui I.L. Caragiale,* vol. 1, Bucureşti, 1977; Marin Bucur, *Opera vieţii: O biografie a lui I.L. Caragiale,* 2 vol., Bucureşti, 1989–1994; D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici: Opera literară,* Bucureşti, 1970; Pompiliu Mareea, *Ioan Slavici,* ediţia a III-a, Timişoara, 1978.

S-a scris mult despre controversele cu privire la rolul literaturii în societate. L-aş îndruma în acest sens pe cititor la bibliografia cercetată pentru capitolul 2 de mai sus, dar aş mai adăuga o analiză utilă: Al. Piru, *G. Ibrăileanu (Viaţa şi opera),* Bucureşti, 1967, precum şi o antologie cuprinzătoare, G. Ibrăileanu, *Studii literare,* 2 volume, Bucureşti, 1979.

Poeziei din cele trei decenii dinaintea Primului Război

Mondial i s-a dedicat studiul lui Mircea Scarlat, *Istoria poeziei româneşti,* vol. 2, Bucureşti, 1984. Lidia Bote, *Simbolismul românesc,* Bucureşti, 1966, şi Adriana Iliescu, *Poezia simbolistă românească.* Bucureşti, 1985, analizează origini, doctrine şi tematici. Adrian Marino, *Viaţa lui Alexandru Macedonski,* Bucureşti, 1966, şi *Opera lui Alexandru Macedonski,* Bucureşti, 1967, investighează exhaustiv aspiraţiile şi arta marelui simbolist român. Adriana Iliescu, *Literatorul,* Bucureşti, 1968, se referă la revista înfiinţată de Macedonski pentru a examina teoria poeziei şi influenţa exercitată de el asupra altor poeţi. Ideile şi lucrările celorlalţi poeţi care aparţin acestei perioade sunt prezentate în: D. Vatamaniuc, *G. Coşbuc. O privire asupra operei literare,* Bucureşti, 1967; Petru Poantă, *Poezia lui George Coşbuc,* Cluj-Napoca, 1976; Ion Dodu Bălan, *Octavian Goga,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1975; Ion Caraion, *Bacovia: Sfârşit continuu,* Bucureşti, 1977; V. Fanache, *Bacovia: Ruptura de utopia romantică,* Cluj, 1994; Emil Manu, *Ion Minulescu şi conştiinţa simbolismului românesc,* Bucureşti, 1981.

Proza scurtă este analizată în Emilia Şt. Milicescu, *Delavrancea,* Cluj-Napoca, 1975, şi Teodor Vârgolici, *Gala Galaction,* Bucureşti, 1967.

Dezvoltarea romanului poate fi urmărită în Mihai Gafiţa, *Duiliu Zamfirescu,* Bucureşti, 1969; G.C. Nicolescu, *Duiliu Zamfirescu,* Bucureşti, 1980; Mircea Zaciu, *Ion Agârbiceanu,* Bucureşti, 1972; Mircea Popa, *Introducere în opera lui Ion Agârbiceanu,* Bucureşti, 1982.

7. PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Cea mai bună istorie a României în timpul Primului Război Mondial, realizată într-un singur volum, este Victor Atanasiu şi alţii, *România în primul război mondial,* Bucureşti, 1979, care dedică un spaţiu larg evoluţiilor economice şi politice, precum şi campaniilor militare. O altă prezentare generală, V. N. Vinogradov, *Rumîniia v godî pervoi mirovoi voinî,* Moscova, 1969, se inspiră copios din materialele de arhivă ruse şi arată

puţină simpatie pentru România. Articolele din Glenn E. Torrey, *Romania and World War I,* Iaşi, 1998, conţin o evaluare comprehensivă a participării României la război. Relaţiile României cu Antanta şi cu Puterile Centrale înainte de intrarea ei în război sunt prezentate în Constantin Nuţu, *România în anii neutralităţii, 1914–1916,* Bucureşti, 1972. Ema Nastovici, *România şi Puterile Centrale în anii 1914–1916,* Bucureşti, 1979, examinează legăturile dintre diplomaţia internaţională şi politica internă. Memoriile şi alte scrieri contemporane au o importanţă specială în absenţa unei istorii a politicii din perioada respectivă. Fundamentale, datorită detaliilor prezentate şi contactelor politice largi ale autorului lor, sunt memoriile lui Alexandru Marghiloman, *Note politice,* I–IV, Bucureşti, 1927, care acoperă perioada 1914–1919. Deopotrivă valoroase pentru atmosfera timpului sunt lucrările lui Nicolae Iorga, *Războiul nostru în note zilnice,* 3 volume, Craiova, 1921–1923, o colecţie de articole din presă publicate între 1914 şi 1918, şi *Memorii,* I–II, Bucureşti, 1931, conţinând note zilnice cu privire la personalităţile şi evenimentele din 1917 şi 1918. Ion I. C. Brătianu. *Discursurile,* IV (1913–1918), Bucureşti, 1940, constituie o lectură esenţială pentru înţelegerea gândirii şi acţiunii celui mai important politician român din timpul războiului.

Literatura dedicată campaniilor militare din 1916–1918 este voluminoasă. *România în războiul mondial 1916–1919,* 4 volume de text, 4 volume de anexe, Bucureşti, 1934–1946, publicată sub auspiciile Ministerului Apărării Naţionale, s-a dorit o istorie oficială, dar nu a fost terminată niciodată şi ajunge cu evenimentele doar până în decembrie 1916. Este mai sobră şi mai imparţială decât majoritatea celorlalte scrieri despre rolul României în război. O ediţie populară, în tradiţie eroică, este Constantin Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916–1919,* 3 volume, ediţia a II-a, Bucureşti, 1925, care a exercitat o influenţă enormă asupra generaţiei dintre cele două războaie. Recentele istorii colective ale operaţiunilor militare continuă tradiţia: *România în anii primului război mondial,* 2 volume, Bucureşti, 1987, şi

Istoria militară a poporului român, V, Bucureşti, 1988. Cea mai completă prezentare a condiţiilor sociale şi economice din România sub ocupaţia germană şi austro-ungară este Emil Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor pentru apărarea patriei în primul război mondial, 1916–1918,* Bucureşti, 1981.

Cu toate că lipseşte o istorie cuprinzătoare, adusă la zi, a constituirii României Mari, procesul respectiv poate fi urmărit în monografiile dedicate diverselor provincii care s-au unit cu Vechiul Regat. Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român, 1918,* II, Bucureşti, 1983, examinează evenimentele cruciale din 1918 în Transilvania. Cea mai detaliată prezentare a strădaniilor naţionaliste româneşti în Basarabia în 1917 şi 1918 rămâne Cazacu, *Moldova dintre Prut şi Nistru, 1812–1918.* Aceasta poate fi completată cu Ştefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei: Studii şi documente,* Bucureşti, 1929, care conţine o amplă selecţie de izvoare documentare. Similară în conţinut, dar dedicată Bucovinei, este Ion Nistor, *Unirea Bucovinei cu România, 28 noiembrie 1918: Studiu şi documente,* Bucureşti, 1928. O lucrare documentată la zi este Radu Economu, *Unirea Bucovinei 1918,* Bucureşti, 1994. Cu privire la întâlnirile decisive de la Conferinţa de Pace de la Paris, Gheorghe I. Brătianu, *Acţiunea politică şi militară a României în 1919,* Bucureşti, 1940, recurge la documente de familie pentru a explica rolul lui Ion I. C. Brătianu. Acesta din urmă este o figură dominantă în Lucian Leuştean, *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon, 1918–1920,* Iaşi, 2002, un studiu cu privire la confruntarea diplomatică între puterile mari şi puterile mici.

8. MAREA DEZBATERE

O introducere judicioasă în gândirea socială din perioada interbelică o constituie Z. Ornea, *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea,* Bucureşti, 1980, care reprezintă o lectură aprofundată a tuturor curentelor principale de idei, însă vădeşte o simpatie clară pentru raţionalismul europeniştilor.

Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale,* I, Bucureşti, 1972, abordează probleme similare ale caracterului naţional şi ale căilor de dezvoltare din perspectiva literaturii.

Utilă de asemenea, deşi anumite constrângeri ideologice sunt evidente, este prezentarea gândirii filosofice din perioada interbelică în *Istoria filosofiei româneşti,* II, Bucureşti, 1980. Ion Ianoşi, *O istorie a filosofiei româneşti,* Cluj, 1996, oferă detalii interesante despre chestiuni filosofice şi ideologice fundamentale.

Ideile europeniştilor se regăsesc în studiile cu privire la burghezia românească citate mai sus. Dintre numeroasele studii despre Eugen Lovinescu, Eugen Simion, *E. Lovinescu: Scepticul mântuit,* Bucureşti, 1971, tratează europenismul acestuia ca o expresie a valorilor sale estetice, în timp ce Florin Mihăilescu, *E. Lovinescu şi antinomiile criticii,* Bucureşti, 1972, îl plasează în contextul criticii româneşti între junimism şi modernism.

Cea mai amplă introducere în tradiţionalismul acestei perioade este D. Micu, *„Gândirea" şi gândirismul,* Bucureşti, 1975, care este manifest ostilă tuturor curentelor acestuia. Până la apariţia unei monografii imparţiale, gândirea lui Crainic se poate studia cel mai bine pe baza volumelor sale de eseuri şi anume: *Puncte cardinale în haos,* Bucureşti, 1936, în care aprofundează antinomia Est-Vest; *Ortodoxie şi etnocraţie,* Bucureşti, 1940, o pledoarie pentru spiritualitatea ortodoxă, ca bază a noului stat etnic român, şi *Nostalgia paradisului,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1942, o proclamare a primatului credinţei religioase în societate. Pentru gândirea socială a lui Nae Ionescu, cea mai bună sursă rămâne *Roza vânturilor,* Bucureşti, 1937, o colecţie a articolelor sale, apărute iniţial în ziarul *Cuvântul.* Volumul memorialistic al lui Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu, aşa cum l-am cunoscut,* Bucureşti, 1992, este o lectură indispensabilă. Cea mai bună introducere în ideile lui Vulcănescu sunt propriile lui texte printre care, *Dimensiunea românească a existenţei,* 3 volume, Bucureşti, 1996 şi *De la Nae Ionescu la, „Criterion",* Bucureşti, 2002. Literatura

critică privitoare la Lucian Blaga este abundentă. O sinteză de început a lui Ovidiu Drâmba, *Filosofia lui Blaga,* Bucureşti, 1944, îşi păstrează valoarea de introducere. Dintre studiile recente, Ion Mihail Popescu, *O perspectivă românească asupra teoriei culturii şi valorilor,* Bucureşti, 1980, constituie o penetrantă discuţie cu privire la filosofia culturii blagiene. O abordare multilaterală a gândirii sale despre cultură, etnicitate şi alte probleme conexe se regăseşte în colecţia de eseuri, editată de Dumitru Ghişe, Angela Botez şi Victor Botez, *Lucian Blaga – cunoaştere şi creaţie.* Bucureşti, 1987. Mac Linscott Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots, 1907–1945,* 2 volume, Boulder, Colorado, 1988, este un ghid serios pentru cunoaşterea vieţii intelectuale între cele două războaie mondiale, în special cu privire la aspiraţiile tinerei generaţii. Scrierile lui Eliade, în special *Itinerariu spiritual. Scrieri din tinereţe, 1927,* Bucureşti, 2003, furnizează date similare.

Analiza critică a ţărănismului făcută de Z. Ornea, *Ţărănismul: Studiu sociologic,* Bucureşti, 1969, oferă o privire valoroasă asupra gândirii româneşti în general despre cea de-a treia cale de dezvoltare economică şi socială. Lucrarea colectivă *Profesorul Virgil Madgearu,* Bucureşti, 1987, conţine un număr de studii solide despre principalul teoretician al ţărănismului. Cele mai bune surse de documentare cu privire la ideile lui Madgearu rămân propriile sale lucrări: *Ţărănismul,* Bucureşti, 1921, o discuţie axată în special asupra ţelurilor politice ale ţărănismului, şi *Agrarianism. Capitalism. Imperialism,* Bucureşti, 1936, o prezentare largă a teoriei agriculturii ţărăneşti.

9. SOCIETATE ŞI ECONOMIE, 1919–1940

Punctul de plecare pentru evaluarea problemelor demografice din perioada interbelică este Sabin Manuilă şi D. C. Georgescu, *Populaţia României,* Bucureşti, 1937, o analiză sistematică a celor mai recente statistici. Populaţia rurală a constituit una dintre principalele preocupări ale demografilor

şi sociologilor. Sabin Manuilă, *Structure et évolution de la population rurale,* Bucureşti, 1940, constituie o introducere cuprinzătoare. Un ghid indispensabil pentru studierea tuturor aspectelor vieţii rurale este D. Şandru, *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale,* Iaşi, 1980. Tot atât de important este şi amplul număr (1825 pagini) al *Revistei de igienă socială,* editat cu ocazia celei de-a zecea aniversări, Bucureşti, ianuarie-iunie 1940, articolele din cuprinsul acestuia acoperind o gamă vastă de probleme, de la cultură la igienă şi alimentaţie. Numeroase monografii săteşti, elaborate de către colective de cercetători sub auspiciile Institutului de Ştiinţe Sociale din Bucureşti condus de Dimitrie Guşti, oferă o introducere unică în societatea rurală românească. Dintre acestea, remarcabile sunt: H. H. Stahl (ed.) *Nerej: Un village d'une région archaïque,* 3 volume, Bucureşti, 1939; Anton Golopenţia şi D. C. Georgescu (ed.), *60 sate româneşti,* 5 volume, Bucureşti, 1941–1943, şi cinci studii semnate de către diverşi autori sub titlul general *Drăguş: Un sat din Ţara Oltului (Făgăraş),* Bucureşti, 1944–1945. Ernest Bernea, *Civilizaţia română sătească,* Bucureşti, 1944, încearcă să delimiteze graniţele spirituale şi materiale ale satului.

Cu privire la dezvoltarea economică între cele două războaie mondiale, lucrarea lui Virgil Madgearu *Evoluţia economiei româneşti după războiul mondial,* Bucureşti, 1940, este profundă şi echilibrată. Cu un caracter mai tehnic, dar plină de informaţii este lucrarea lui G. M. Dobrovici *Evoluţia economică şi financiară a României în perioada 1934–1943,* Bucureşti, 1943. Victor Axenciuc, *Evoluţia economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947,* vol. 2 *(Agricultură)* şi vol. 3 *(Monedă-Credit-Comerţ-Finanţe publice)*. Bucureşti, 1996–2000, furnizează date indispensabile despre economia interbelică. Obiectivele economice ale liberalilor sunt analizate de către Ioan Saizu, *Politica economică a României între 1922 şi 1928,* Bucureşti, 1981. I. Puiu, *Relaţiile economice externe ale României în perioada interbelică.* Bucureşti, 1982, descrie politicile de comerţ exterior ale României şi efectele lor asupra dezvoltării economice interne.

Ioan Saizu, *Modernizarea României contemporane (perioada interbelică),* Bucureşti, 1991, examinează diverse strategii de dezvoltare economică.

S-a scris mult despre împlinirile şi lipsurile reformei agrare postbelice. Mitiţă Constantinescu, *L'Evolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie.* Bucureşti, 1925, plasează această problematică într-un context istoric mai larg. David Mitrany, *The Land and the Peasant în Rumania.* Londra, 1930, este prezentarea cea mai detaliată, în limba engleză, a reformei agrare şi, în ciuda vechimii sale, rămâne o sursă de informaţii fundamentală. Cea mai cuprinzătoare abordare modernă, omiţând Basarabia şi, practic, şi Bucovina, este D. Şandru, *Reforma agrară din 1921 în România,* Bucureşti, 1975. Persistentele şi multiplele deficienţe ale agriculturii în perioada ce a urmat reformelor sunt discutate de Vasile Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale.* Bucureşti, 1975. D. Şandru, *Creditul agricol în România, 1918–1944,* Bucureşti, 1985, investighează una dintre nevoile fundamentale ale marilor şi micilor producători agricoli. Din voluminoasa literatură dedicată mişcării cooperatiste, evaluarea realizată de un specialist danez, M. Gormsen, este reconfortantă prin candoare şi scoate la iveală breşa serioasă dintre teoria ţărănistă şi realitate: Ion Mihalache, M. Gormsen şi Ion Răducanu, *Problema cooperaţiei române.* Bucureşti, 1940.

Despre industrie Arcadian, *Industrializarea României,* oferă o privire generală utilă, iar Marcela Felicia Iovanelli, *Industria românească, 1934–1938.* Bucureşti, 1975, prezintă refacerea industriei după marea criză economică. Gh. Buzatu, *O istorie a petrolului românesc,* Bucureşti, 1998, descrie avântul industriei petroliere cu referire specială la politica guvernului şi instituţiile străine. Predominarea societăţilor şi capitalului străin într-un număr de ramuri industriale cheie este supusă unei analize critice în Gheorghe Buzatu, *România şi trusturile petroliere internaţionale până la 1929,* Iaşi, 1981, şi în Constanţa Bogdan şi Adrian Platon, *Capitalul străin în societăţile anonime din România în perioada interbelică,* Bucureşti, 1981. Urbanizarea şi efectele sale asupra vieţii

sociale şi a psihologiei muncitorimii urbane s-au bucurat de o atenţie relativ mică. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor,* Bucureşti, 1966, care urmăreşte dezvoltarea economică şi socială a capitalei, sugerează multe posibilităţi de investigare.

10. VIAŢA POLITICĂ, 1919–1940

Multe dintre lucrările dedicate sistemului politic din perioada interbelică insistă asupra disparităţilor dintre principii şi practică. În acest spirit, A. G. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919–1940,* Bucureşti, 1976, evaluează elementul dinamic asigurat de partidele politice rivale, şi Matei Dogan, *Analiza statistică a „democraţiei parlamentare" din România,* Bucureşti, 1946, examinează în amănunţime caracterul nereprezentativ al acesteia. Mai echilibrat şi axat pe modul cum funcţiona parlamentul este Florian Tănăsescu, *Parlamentul şi viaţa parlamentară din România, 1930–1940,* Bucureşti, 2000. Diversele opinii despre instituţiile politice şi funcţiunile lor specifice au fost publicate de Institutul Social Român din Bucureşti în legătură cu o nouă constituţie în 1923, *Noua constituţie a României şi nouile constituţii europene,* Bucureşti, 1923. Caracterul noii constituţii şi influenţa ei asupra practicilor politice au fost analizate de către Angela Banciu, *Rolul Constituţiei din 1923 în consolidarea unităţii naţionale,* Bucureşti, 1988. Paul Negulescu şi George Alexianu, *Tratat de drept public,* 2 volume, Bucureşti, 1942–1943, şi Erast Diti Tarangul, *Tratat de drept administrativ român,* Cernăuţi, 1944, oferă analize sistematice ale bazelor teoretice şi funcţiunilor instituţiilor politice.

O bună privire generală asupra programelor şi ideologiilor principalelor partide şi curente politice, inclusiv contribuţii aparţinând lui Madgearu, Manoilescu şi Iorga, se află în *Doctrinele partidelor politice,* Bucureşti, 1923, publicată de Institutul Social Român. Aristide Cioabă şi Constantin Nica (ed.), *Doctrine politice în România secolului XX,* vol. 1,

Bucureşti, 2001, conţine analize actuale asupra ideologiilor şi programelor. Partidele de extremă dreaptă şi stângă s-au bucurat de mai multă atenţie decât cele de centru. Lucrarea standard cu privire la Garda de Fier este Armin Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael" în Rumänien,* München, 1986, o analiză cuprinzătoare a structurii sociale şi a organizării sale politice. Z. Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească,* Bucureşti, 1995, este un studiu perspicace asupra încercărilor politice şi intelectuale ale democraţiei. Dragoş Zamfirescu, *Legiunea Arhanghelului Mihail de la mit la realitate,* Bucureşti, 1997, analizează organizarea şi ideologia cu scopul de a explica evoluţia Gărzii. O valoroasă colecţie de documente este Ioan Scurtu, şi al., *Totalitarismul de dreapta în România. Origini, manifestări, evoluţie 1919–1927,* Bucureşti, 1996 şi *Ideologie şi formaţiuni de dreapta în România 1927–1931,* Bucureşti, 2000. Antisemitismul şi ultranaţionalismul practicate de Alexandru C. Cuza şi Octavian Goga sunt condamnate de Gheorghe T. Pop în *Caracterul antinaţional şi antipopular al activităţii Partidului Naţional Creştin,* Cluj-Napoca, 1978. La stânga spectrului politic, social-democraţia mai aşteaptă încă să i se dedice o monografie erudită. *Socialismul în România* de Titel Petrescu, singura prezentare generală, este o compilaţie de diverse informaţii şi nu o istorie închegată. Nicolae Jurca, *Social-democraţia în România (1918–1944),* Sibiu, 1993, este valoros în special la capitolul organizare. Cu privire la Frontul Plugarilor, G. Micle, *Răscoala pământului,* Bucureşti, 1945, dă o idee cu privire la aspiraţiile tălpii ţării, iar G. I. Ioniţă şi G. Ţuţui, *Frontul Plugarilor,* Bucureşti, 1970, judecă activitatea Frontului mai ales în termenii sprijinului acordat Partidului Comunist. În ciuda atenţiei de care s-a bucurat Partidul Comunist, nu există nicio istorie generală, cuprinzătoare şi de încredere, privind acesta. Majoritatea celor publicate exagerează importanţa partidului sau ajustează faptele potrivit intereselor ideologice. Printre lucrările care oferă mai multă informaţie şi se sprijină pe o largă bază documentară sunt: Marin C. Stănescu, *Mişcarea muncitorească din România în anii 1921–1924,* Bucureşti, 1971,

şi *Mişcarea muncitorească din România în anii 1924–1928,* Bucureşti, 1981. O colecţie valoroasă de documente despre începuturile mişcării comuniste de la 1917 la 1921 este Florian Tănăsescu, şi al., *Ideologie şi structuri comuniste în România,* 3 volume, Bucureşti, 1995–2001. În privinţa celorlalte partide, cele ce îi reprezentau pe ţărani fac obiectul câtorva monografii critice. Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Naţional-Ţărănesc,* Bucureşti, 1994, descrie originile şi succesele, crizele şi decăderea celui mai democratic partid din România. Klaus P. Beer, *Zur Entwicklung des Parteien und Parlamentssystem în Rumänien 1928–1933,* 2 volume, Frankfurt am Main, 1983, face o cronică a speranţelor şi frustrărilor guvernelor naţional-ţărăniste în timpul perioadei de cumpănă a democraţiei româneşti.

Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State,* New Haven, Connecticut, 1951, face o analiză pătrunzătoare despre dezvoltarea economică, politica externă şi partidele politice. Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire,* II, părţile I şi a II-a, Bucureşti, 1986–1988, descrie în detaliu ideologiile şi structura socială a partidelor politice şi politica internă a guvernelor între 1918 şi 1940.

Numeroase monografii sunt dedicate unor segmente distincte din istoria politică interbelică. O analiză serioasă asupra politicii, economiei, sistemului legislativ şi educaţional la 1928 este Ion Agrigoroaiei, *România interbelică,* vol. 1, Iaşi, 2001. I. Ciupercă, *Opoziţie şi putere în România anilor 1922–1928,* Iaşi, 1994 este o analiză echilibrată a luptelor politice între liberali şi cei dornici să le ia locul. O analiză completă a practicilor politice este Hans-Christian Mâner, *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940),* Munich, 1997. Florea Nedelcu, *De la restauraţie la dictatura regală,* Cluj-Napoca, 1981, trasează declinul constant al instituţiilor parlamentare sub Carol al II-lea până în 1938. A. G. Savu, *Dictatura regală,* Bucureşti, 1970, este o analiză multilaterală a dictaturii lui Carol şi a cauzelor căderii sale. După 1989, au început să fie publicate memorii ale personalităţilor politice marcante. Deosebit de valoroase pentru elucidarea vieţii

politice interbelice sunt Armand Călinescu, *Însemnări politice, 1916–1939,* Bucureşti, 1990 şi Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri,* vol. 6–10, Bucureşti, 1996–1998. Grigore Gafencu, *Însemnări politice, 1929–1939,* Bucureşti, 1991.

11. SINCRONISM ŞI TRADIŢIE

Cel mai cuprinzător studiu despre literatura română din perioada interbelică este Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie,* 3 volume, Bucureşti 1972–1975. Vechile istorii generale ale literaturii rămân o lectură esenţială pentru cunoaşterea anilor ’20 şi ’30: Basile Munteano, *Panorama de la littérature roumaine,* Paris, 1938, şi G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* Bucureşti, 1941. I. Negoiţescu, *Istoria literaturii române (1800–1945),* ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 2002, este pe cât de succintă, pe atât de incitantă. În privinţa lucrărilor de referinţă, cititorul poate consulta bibliografia aferentă capitolul 6 din prezenta lucrare.

Referitor la critica literară, Ov. S. Crohmălniceanu, vol. 3, este un excelent punct de pornire. Henri Zalis, *Valori de referinţă în critica şi istoria literară românească,* Bucureşti, 1991, conţine capitole instructive ce acoperă perioada interbelică. Îndreptare valoroase despre fiecare critic în parte se dovedesc a fi: Eugen Simion, *E. Lovinescu. Scepticul mântuit.* Bucureşti, 1971; Florin Mihăilescu, *E. Lovinescu şi antinomiile criticii,* Bucureşti, 1972; D. Micu, *G. Călinescu între Apollo şi Dionysos,* Bucureşti, 1979; Mircea Martin, *G. Călinescu şi complexele literaturii române,* Bucureşti, 1981; Ion Biberi, *Tudor Vianu,* Bucureşti, 1966; Florin Mihăilescu, *Introducere în opera lui Mihai Ralea,* Bucureşti, 1997; şi, despre Eugen Ionescu, vezi, Gelu Ionescu, *Anatomia unei negaţii,* Bucureşti, 1991.

Un îndreptar solid cu privire la curentele literare importante se găseşte în Z. Ornea, *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea,* Bucureşti, 1980. G. Gheorghiţă,

Sburătorul. Bucureşti, 1976, îl abordează pe Eugen Lovinescu şi cercul acestuia din diverse perspective. Acelaşi lucru îl face în privinţa tradiţionalismului şi a promotorilor săi D. Micu, *„Gândirea" şi gândirismul,* Bucureşti, 1975. Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română şi expresionismul,* Bucureşti, 1971, examinează receptarea expresionismului german în România. Ion Pop, *Avangardismul poetic românesc,* Bucureşti, 1969, *Avangarda în literatura română,* Bucureşti, 1990, sunt două lucrări pe cât de cuprinzătoare pe atât de competente. Nicolae Balotă prezintă experimentele din proza de avangardă în *Urmuz,* Timişoara, 1997, iar Saşa Pană oferă o privire din interiorul avangardei în memoriile sale, *Născut în '02,* Bucureşti, 1973.

În afară de lucrările generale deja citate, Mircea Scarlat, *Istoria poeziei româneşti,* vol. 3, Bucureşti, 1986, oferă un util studiu general al poeziei interbelice. Pentru fiecare poet în parte se pot consulta: Dumitru Micu, *Opera lui Tudor Arghezi.* Bucureşti, 1965; Nicolae Balotă, *Opera lui Tudor Arghezi,* Bucureşti, 1979; Mariana Şora, *Cunoaştere poetică şi mit în opera lui Lucian Blaga,* Bucureşti, 1970; Melania Livadă, *Iniţiere în poezia lui L. Blaga,* Bucureşti, 1974; Ion Pop, *Lucian Blaga. Universul liric,* Bucureşti, 1981; Ovidiu Papadima, *Ion Pillat,* Bucureşti, 1974; Mihail Iordache, *Adrian Maniu,* Iaşi, 1979; Ion Apetroaie, *V. Voiculescu,* Bucureşti, 1975; Constantin Miu, *Vasile Voiculescu – Poet isihast,* Bucureşti, 1997; Sergiu Sălăgean, *Ion Vinea.* Bucureşti, 1971; Simion Mioc, *Opera lui Ion Vinea,* Bucureşti, 1972; Victor Stoleru, *B. Fundoianu/ Benjamin Fondane,* Bucureşti, 2000; Dinu Pillat, *Ion Barbu,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1982; Marin Mincu, *Opera literară a lui Ion Barbu,* Bucureşti, 1990.

Studiul cel mai amplu pe tema romanului interbelic îl constituie exegeza pătrunzătoare a lui Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc,* vol. 2 şi 3, Bucureşti, 1981–1983. Nicolae Creţu analizează teoriile şi practicile celor trei mari creatori ai romanului românesc modern în *Constructori ai romanului,* Bucureşti, 1982. Nicolae Balotă, *De la Ion la Ioanide,* Bucureşti, 1974, îi prezintă pe G.

Călinescu şi Max Blecher, între alţii, în această analiză a dezvoltării prozei româneşti. Gh. Lăzărescu, *Romanul de analiză psihologică în literatura română interbelică,* Bucureşti, 1983, şi Al. Protopopescu, *Romanul psihologic românesc,* Bucureşti, 1978, se concentrează asupra unei trăsături definitorii a romanului românesc modern. Pentru viaţa şi opera romancierilor se pot consulta următoarele lucrări: Pompiliu Mareea, *Lumea operei lui Sadoveanu.* Bucureşti, 1976; Constantin Ciopraga, *Mihail Sadoveanu: Fascinaţia tiparelor originare.* Bucureşti, 1981; I. Oprişan, *Opera lui Mihail Sadoveanu.* Vol. 1: *Natură-om-civilizaţie în opera lui M. Sadoveanu,* Bucureşti, 1986; Mihai Gafiţa, *Cezar Petrescu,* Bucureşti, 1963; Nicolae Ciobanu, *Ionel Teodoreanu,* Bucureşti, 1970; Ovidiu Cotruş, *Opera lui Mateiu I. Caragiale,* Bucureşti, 1977; Vasile Lovinescu, *Al patrulea hagialâc,* Bucureşti, 1981, o analiză a romanului lui Mateiu I. Caragiale, *Craii de Curtea-Veche;* S. Damian, *G. Călinescu – romancier,* Bucureşti, 1971; C. Jalbă, *Romanul lui G. Călinescu,* Bucureşti, 1980; Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu,* Bucureşti, 1967; Valeriu Ciobanu, *Hortensia Papadat-Bengescu,* Bucureşti, 1965; Viola Vancea, *Hortensia Papadat-Bengescu: Universul citadin, repere şi interpretări,* Bucureşti, 1980; Marian Popa, *Camil Petrescu,* Bucureşti, 1972; Irina Petraş, *Proza lui Camil Petrescu,* Cluj-Napoca, 1981; Alexandru Călinescu, *Anton Holban: Complexul luciditătii,* Bucureşti, 1972; Aurel Martin, *Mihail Sebastian romancierul,* Bucureşti, 1993; Maria Dinescu, *Mihail Sebastian, publicist şi romancier,* Bucureşti, 1998; Eugen Simion, *Mircea Eliade, un spirit al amplitudinii,* Bucureşti, 1995.

12. POLITICA EXTERNĂ, 1919–1940

Contrastul dintre soarta României în relaţiile internaţionale între anii ’20, când speranţele menţinerii sistemului versaillez erau încă puternice, şi anii ’30, când revizionismul şi politica de compromis au zdruncinat aceste speranţe, formează tema principală a lucrării *Premisele izolării politice a României, 1919–*

1940, Bucureşti, 1991, de Viorica Moisuc. Eforturile depuse de guverne succesive române pentru a crea un scut internaţional menit să protejeze câştigurile de la Versailles sunt expuse de Eliza Campus, *Mica Înţelegere,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1997. Aceleaşi subiecte sunt abordate, dar cu mai multă imparţialitate, în judecarea motivaţiilor diverselor partide, de către Nicolae Iordache, *La Petite Entente et l'Europe.* Geneva, 1977. Eliza Campus, *Înţelegerea Balcanică,* Bucureşti, 1972, are multe de spus în legătură cu participarea României la Înţelegerea Balcanică, dar, adesea, nu duce analiza până la capăt. Cu privire la participarea României la Societatea Naţiunilor, Petre Bărbulescu, *România la Societatea Naţiunilor,* Bucureşti, 1975, se preocupă în special de încercările internaţionale de menţinere a păcii şi securităţii, în timp ce Mihai Iacobescu, *România şi Societatea Naţiunilor, 1919–1929,* Bucureşti, 1988, are o anvergură mai mare, abordând chestiuni precum protecţia minorităţilor şi cooperarea umanitară şi intelectuală. Emilian Bold, *De la Versailles la Lausanne (1919–1932),* Iaşi, 1976, investighează neînţelegerile cu privire la reparaţii care au răcit relaţiile dintre România şi aliaţii săi în timpul războiului. Principalul arhitect român al securităţii colective, Nicolae Titulescu, s-a bucurat de mai multă atenţie decât orice alt om de stat român al acelei perioade. Valoroasă, deşi admirativă, este lucrarea lui Ion M. Oprea, *Nicolae Titulescu,* Bucureşti, 1966, cea mai completă biografie până la data actuală, precum şi colecţia de eseuri ce acoperă toate faţetele carierei lui Titulescu editată de Gheorghe Buzatu, *Titulescu şi strategia păcii,* Iaşi, 1982. Dintre scrierile lui Titulescu, poate cea mai valoroasă selecţie este Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice,* Bucureşti, 1967.

Studiul cel mai extins şi mai solid cu privire la relaţiile României cu Germania în anii '30 este Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu,* Wiesbaden, 1954. Rebecca Haynes, *Romanian Policy towards Germany, 1936–1940,* Londra, 2000, demonstrează convingător că liderii români au susţinut activ cooperarea politică şi economică cu Germania. Eforturile din ce în ce mai disperate ale României

de a respinge vecinii ostili mari şi mici sunt descrise în Viorica Moisuc, *Diplomaţia României şi problema apărării suveranităţii şi independenţei naţionale în perioada martie 1938-mai 1940,* Bucureşti, 1971. În privinţa relaţiilor cu Uniunea Sovietică nu s-a realizat până acum nicio lucrare echilibrată şi ştiinţifică. Majoritatea scrierilor au aparţinut istoricilor sovietici, care exprima punctul de vedere al Moscovei în disputa asupra chestiunii Basarabiei şi a altor probleme. Tipică din acest punct de vedere este B. M. Kolker şi I. E. Levit, *Vneşniaia politika Rumânii i rumînsko-sovetskie otnoşeniia (sentiabr 1939-iiuni 1941),* Moscova, 1971. O vedere mai largă asupra relaţiilor dintre cele două ţări, bazată pe o cercetare extinsă a arhivelor sovietice, este A. A. Şeviakov, *Sovetsko-rumînskie otnoşeniia i problema evropeiskoi bezopasnosti, 1932–1939,* Moscova, 1977. Istoricii români au putut, doar începând cu 1989, să-şi prezinte cazul în întregime. Prima lucrare românească majoră cu privire la chestiunea Basarabiei, în perioada interbelică, ce a apărut după cel de-al Doilea Război Mondial este Valeriu Florin Dobrinescu, *Bătălia pentru Basarabia,* Iaşi, 1991, care se inspiră pe larg din materialele arhivistice occidentale. În privinţa relaţiilor cu Occidentul, interesele economice ale Marii Britanii în România şi reţinerea de a-şi asuma angajamente politice sunt analizate de Valeriu Florin Dobrinescu, *Relaţii româno-engleze (1914–1933),* Iaşi, 1986, şi Gheorghe Paşcalău, *România şi Marea Britanie. Relaţii politico-diplomatic 1933–1939,* Bucureşti, 2001, descrie rezerva permanentă a guvernului britanic faţă de propunerile româneşti. Eşecul politicii de echilibru a României între marile puteri rivale este dezvăluit în memoriile ministrului de Externe, în vara anului 1940: Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena: Memorii, iulie-august 1940,* Bucureşti, 1991.

13. AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL, 1940–1944

În ceea ce priveşte România în cel de-al Doilea Război Mondial, lucrarea lui Hillgruber citată mai sus este

indispensabilă, în special pentru relaţiile economice şi politice cu Germania. O trecere în revistă generală asupra evenimentelor diplomatice şi militare este Constantin I. Kiriţescu, *România în al doilea război mondial,* 2 volume, Bucureşti, 1995. Cea mai detaliată relatare a participării României în război împotriva Uniunii Sovietice o oferă Platon Chirnoagă, *Istoria politică şi militară a războiului României contra Rusiei sovietice, 22 iunie 1941–23 august 1944,* Madrid, 1965. A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940-ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, 1976, examinează relaţiile lui Antonescu cu Garda de Fier şi ruperea lor. Relatarea oficială a încercării de luare a puterii de către Garda de Fier se regăseşte în *Pe marginea prăpastiei,* 21–23 ianuarie 1941, 2 volume, Bucureşti, 1942. Dorel Bancoş, *Social şi naţional în politica guvernului Ion Antonescu,* Bucureşti, 2000, dă o analiză cuprinzătoare a politicii interne a regimului Antonescu. *Trei ani de guvernare, 6 septembrie 1940–6 septembrie 1943,* Bucureşti, 1943, reprezintă propria apreciere a guvernării Antonescu asupra realizărilor economice şi sociale, permiţând o analiză a caracterului dictaturii. Ion Constantin, *România, marile puteri şi problema Basarabiei,* Bucureşti, 1995, investighează problema internaţională a Basarabiei. Despre tratamentul evreilor pe timpul războiului, Carol Iancu, folosind rapoartele diplomaţilor francezi în România, dă o severă evaluare în *Shoah în România: Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944),* Iaşi, 2001. Aceeaşi evaluare în Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu,* Bucureşti, 1998. După 1989 a apărut un număr mare de lucrări despre Antonescu, toate cu intenţia de a-l reabilita ca erou naţional. De folos pentru înţelegerea politicii sale şi a obiectivelor pe termen lung este antologia alcătuită din scrierile sale şi din scrieri despre el, editată de Gheorghe Buzatu, *Mareşalul Antonescu în faţa istoriei,* 2 volume, Iaşi, 1990, şi vol. 3, *Ion Antonescu: Un A.B.C. al anticomunismului românesc,* Iaşi, 1992.

Cea mai amănunţită relatare a alunecării României spre înfrângere şi a eforturilor depuse atât de guvernul lui

Antonescu, cât şi de către opoziţie de a face pace cu Aliaţii occidentali este A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecţiei române din august 1944,* Cluj-Napoca, 1979. Informaţii valoroase cu privire la relaţiile României cu Aliaţii se găsesc în Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial,* I, Bucureşti, 1988. Acelaşi autor a editat o serie de studii cu privire la condiţiile politice interne şi internaţionale care au dus la răsturnarea regimului Antonescu, *Actul de la 23 August 1944 în context internaţional,* Bucureşti, 1984. O colecţie foarte selectivă dar importantă de documente cu privire la evenimentele din 1944 este cuprinsă în *23 august 1944: Documente,* II, Bucureşti, 1984.

14. TRANZIŢIA, 1944–1947

Cel mai pătrunzător şi solid ghid al perioadei este *6 martie 1945: începuturile comunizării României,* Bucureşti, 1995. O valoroasă colecţie de documente provenind în principal de la Arhivele Statului din Bucureşti şi referindu-se la evenimentele interne şi relaţiile externe 1945, 1946 şi 1947 este Ioan Scurtu (ed.), *România: Viaţa politică în documente,* Bucureşti, 1994–1996. Valeriu Florin Dobrinescu, *România şi organizarea postbelică a lumii (1945–1947),* Bucureşti, 1988, tratează despre relaţiile dintre România şi aliaţi. Un ghid util cu privire la disputele între Aliaţii occidentali şi Uniunea Sovietică în legătură cu viitorul României este Paul D. Quinlan, *Clash over Romania,* Los Angeles, 1977.

Istoria de dinainte de 1989 referitoare la politica internă şi la dezvoltarea economică au plasat Partidul Comunist în cea mai favorabilă lumină posibilă. Mihai Fătu, *Alianţe politice ale Partidului Comunist Român, 1944–1947,* Cluj-Napoca, 1979, şi Gheorghe Ţuţui, *Evoluţia Partidului Social-Democrat din România de la frontul unic la partidul unic (mai 1944-februarie 1948),* Bucureşti, 1979, evidenţiază inevitabilitatea şi caracterul progresist al sistemului monopartit. În acelaşi spirit Mihai Fătu, *Sfârşit fără glorie,* Bucureşti, 1972, descrie

dispariţia Partidului Naţional-Ţărănesc şi a Partidului Naţional Liberal şi atribuie cauza acesteia obstrucţionării îndărătnice de către aceste partide a noii ordini progresiste, în contrast cu aceasta din urmă, lucrarea lui Reuben H. Markham *Romania under the Soviet Yoke,* Boston, Massachusetts, 1949, oferă dovezi nemijlocite că răspunderea pentru distrugerea opoziţiei politice o poartă Partidul Comunist şi autorităţile de ocupaţie sovietice. Important de asemenea în această problemă este Dinu G. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu,* Bucureşti, 1996. O sursă esenţială în problema luării puterii de către Partidul Comunist sunt memoriile şefului misiunii diplomatice americane în România – Burton Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944–1947,* Iaşi, 2000. Hildrum Glass, *Minderheit zwischen zwei Diktaturen,* Munich, 2002, investighează în profunzime eforturile conducătorilor evrei de a găsi un loc comunităţii lor în România postbelică. Un studiu util cu privire la dezvoltarea economică este Ion Alexandru, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947),* Bucureşti, 1986. Maria Curteanu, *Sectorul de stat în România anilor 1944–1947,* Bucureşti, 1973, urmăreşte creşterea controlului şi conducerii centralizate în economie.

{1} Reacția acestor puteri este analizată de către T. W. Riker, *The Making of Roumania,* Oxford, 1931, pp. 507–537.

{2} Grigore Chiriță, „România și Conferința de la Paris, februarie-iunie 1866“, în *Revista de istorie,* 38/10, 1985, pp. 967–986; 11, pp. 1075–1100.

{3} O colecție cuprinzătoare de documente, mai ales diplomatice, referitoare la opiniile Marilor Puteri asupra ascensiunii la tron a lui Carol și asupra negocierilor ulterioare cu Poarta pentru asigurarea recunoașterii lui ca principe a fost publicată de Paul Henry, *L'Abdication du Prince Cuza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de Roumanie,* Paris, 1930, pp. 302–457.

{4} *Aus dem Leben König Karls von Rumänien,* vol. I, Stuttgart, 1894, pp. 132–133.

{5} Alexandru Pencovici, Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra constituțiunei și legei electorale, București, 1883, pp. 94–117.

{6} Cea mai detaliată analiză a Constituției a fost realizată de către George G. Meitani, *Studiu asupra Constituțiunei Românilor,* 14 vol., București, 1880–1890.

{7} Alexandre Tilman-Timon, Les Influences étrangères sur le droit constitutionnel roumain, Paris, 1946, pp. 323–329.

{8} Rangurile boierești au fost desființate în 1858, dar termenul de „boier” a fost folosit mult timp după aceea cu referire la clasa de sus a marilor proprietari de pământ.

{9} Apostol Stan, Grupări și curente politice în România între Unire și Independență (1859–1877), București, 1979, pp. 186–208.

{10} Pentru spiritul radicalismului în deceniul 1866–1876, vezi Marin Bucur, C. *A. Rosetti: mesianism și donquijotism revoluționar,* București, 1970, pp. 236–273.

{11} Frământările politice ale acestor ani sunt amplu descrise în V. Russu și D. Vitcu, „Frământări politice interne în vremea guvernării D. Ghica–M. Kogălniceanu (1868–1870)“, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 7, 1970, pp. 139–171; 8, 1971, pp. 61–98.

{12} Anastasie Iordache, Originile conservatorismului politic din România, 1821–1882, Bucureşti, 1987, pp. 262–284.

{13} V. Russu, „Cauzele luptelor politice dintre grupările liberale și conservatoare în anii instabilității guvernamentale și parlamentare (1866–1871)“, în *Cercetări istorice,* 9–10, 1978–1979, pp. 411–137.

{14} Aus dem Leben König Karls von Rumänien, II, Stuttgart, 1894, pp. 135–136.

{15} Déméter A. Sturdza, *Charles Ier: Roi de Roumanie,* I, București, 1899, pp. 642–644.

{16} V. Russu și M. Timofte, „Împrejurările și semnificația instaurării guvernării conservatoare Lascăr Catargiu (martie 1871)“, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 16, 1979, pp. 359–384.

{17} Traian Ionescu-Nișcov, „Unele aspecte din mișcarea de eliberare națională a bulgarilor în nordul Dunării între 1850–1870“, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor, sec. XII-XIX,* I, București, 1971, pp. 376–388; Constantin N. Velichi, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850–1878),* București, 1979, pp. 68–125.

{18} Lothar Maier, Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866–1877, München, 1989, pp. 335–338.

{19} N. Ciachir și C. Bușe, „Cu privire la tratatul de alianță româno-sârb din 1868“, în *Revista arhivelor,* 9/1, 1966, pp. 189–204.

{20} Constantin Velichi, „Les relations roumano-grecques durant la période 1866–1879“, în *Revue des Études Sud-Est Européennes,* 8/3, 1970, pp. 525–548.

{21} Uta Bindreiter, Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875–1888, Viena, 1976, p. 30.

{22} *Ibidem,* pp. 42–100, 166–188.

{23} Barbara Jelavich, „Russia and the Rumanian Commercial Convention of 1876“, in *Rumanian Studies,* 3, Leiden, 1976, pp. 39–60.

{24} *Documente privind istoria României: Războiul pentru*

independență, vol. I, partea a II-a, București, 1954, p. 81: Costaforu către Ministrul Afacerilor Străine, 23 ianuarie 1876.

{25} R.V. Bossy, Politica externă a României între anii 1873–1880 privită de la agenția diplomatică din Roma, București, 1928, pp. 133–134.

{26} Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice,* București, 1972, pp. 133–136, 138–139.

{27} Constantin Căzănișteanu și Mihail E. Ionescu, *Războiul neatârnării României,* București, 1977, pp. 75–77; Ion Ghica, „O cugetare politică", 1877, în Ion Ghica, *Opere complete,* IV, București, 1915, pp. 93–129.

{28} Ambasadorul rus în Turcia insista că i-a spus lui Brătianu despre intenția Țarului de a lua înapoi Sudul Basarabiei: N. P. Ignatiev, „Zapiski", în *Istoriceskii vestnik,* 139, februarie 1915, pp. 378, 381, 391–392. Asupra negocierilor ulterioare de la București cu privire la această problemă, vezi amintirile trimisului special rus, A. I. Nelidov, „Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877–1878", în *Revue des deux mondes,* 28, 15 iulie 1915, pp. 245–254.

{29} *Documente privind istoria României: Războiul pentru independență,* vol. II, partea a II-a, pp. 476–478: Iancu Ghica către Ministrul Afacerilor Străine, 25 noiembrie 1876.

{30} *Aus dem Leben König Karls von Rumänien,* III, Stuttgart, 1897, pp. 179–180, 185–186, 188–189.

{31} Radu Rosetti, *Corespondența Generalului Iancu Ghica, 2 aprilie 1877–8 aprilie 1878,* București, 1930, p. 128: Ghica către Ministrul Afacerilor Străine, 14/26 ianuarie 1878.

{32} *Ibidem,* pp. 129, 133–135: Kogălniceanu către Ghica, 14/26 ianuarie, 18/30 ianuarie și 23 ianuarie/4 februarie 1878.

{33} Vasile Kogălniceanu, *Actes et documents extraits de la correspondance diplomatique de Michel Kogălniceanu relatifs à la guerre de l'indépendance roumaine (1877–1878),* I, București, 1893, pp. 81–82.

{34} *Aus dem Leben König Karls von Rumänien,* IV, Stuttgart, 1900, pp. 19–23, 25–27, 34–35.

{35} Ion C. Brătianu, *Acte și cuvântări,* IV, București, 1932,

pp. 70–71: Brătianu către C. A. Rosetti, 19 iunie 1878.

{36} Pentru începuturile administrației române, vezi Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european,* București, 1977, pp. 287–297; G. Dumitrașcu, „Aspecte ale situației Dobrogei în perioada noiembrie 1878–mai 1883; Activitatea primului prefect de Constanța, Remus N. Opreanu", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 18, 1981, pp. 293–304.

{37} Argumentele celor ce se opuneau revizuirii sunt amplu prezentate în *Cestiunea israelită înaintea Camerilor de Revisuire,* București, 1879; vezi și Barbu B. Berceanu, „Modificarea, din 1879, a articolului 7 din Constituție", în *Studii și materiale de istorie modernă,* 6, 1979, pp. 67 89.

{38} Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1866–1919): de l'exclusion à l'émancipation,* Aix-en-Provence, 1978, pp. 186–189.

{39} Vezi, de exemplu. Ștefan Zeletin, „Romantismul german și cultura critică română", în *Minerva,* 1/3,1929, pp. 63–83; Tudor Vianu, *Influenta lui Hegel în cultura română,* București, 1933.

{40} Alexandru Zub, Junimea: Implicații istoriografice, Iași, 1976, pp. 254–262; Vasile Pogor, „H.T. Buckle: Istoria civilisațiunei în Englitera", în Convorbiri literare, 1/6, 1867, pp. 80–87.

{41} Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900),* Bucureşti, 1925, pp. 40–41.

{42} Titu Maiorescu „În contra direcțiunii de astăzi a culturei române", în Convorbiri literare, 2/19, 1868, pp. 305–306.

{43} Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare,* I, București, 1897, p. 434: Discurs în Parlament, 22 ianuarie 1876.

{44} Z. Ornea, *Junimea și junimismul.* București, 1975, pp. 607–609. Maiorescu a tradus și publicat „From Freedom to Bondage", prefața lui Herbert Spencer la Thomas Mackay, *A Plea for Liberty,* New York, 1891, sub titlul *În contra socialismului (din libertate spre asuprire),* București, 1893.

{45} C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a Țării,*

II, București, 1936, pp. 119–120, 329; Theodor Rosetti, „Despre direcțiunea progresului nostru“, în *Convorbiri literare,* 8/1, 1874, pp. 10–11.

{46} Constantin Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul,* București, 1904, în C. Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic și alte scrieri,* București, 1984, pp. 7–20, 39–43.

{47} *Ibidem,* pp. 52–56.

{48} Nicolae Iorga, *Originea și sensul democrației,* Vălenii de Munte, 1927, pp. 50–51.

{49} Z. Ornea, *Sămănătorismul,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1971, pp. 154–155, în care se citează un articol semnat de Iorga şi publicat în *Sămănătorul* la 5 decembrie 1904.

{50} D. Micu, *Poporanismul și „Viața Romînească”,* București, 1961, pp. 115–168; Z. Ornea, *Viața lui C. Stere,* vol. I, București, 1989, pp. 355–385.

{51} Constantin Stere, „Social-democratism sau poporanism?”, în *Viața Romînească,* 2/8, 1907, p. 328; 9, 1907, pp. 327–334; 10, 1907, pp. 17–18; 3/4, 1908, pp. 59–60; Alexandra Ionescu, „Constantin Stere et la démocratie paysanne: pour une éthique de la nation”, *Studia Politica,* vol. I, nr. 1, (2001), pp. 139–162.

{52} Z. Ornea, *Poporanismul,* București, 1972, pp. 247–250.

{53} Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia,* București, 1910, pp. 35, 43. Pentru o evaluare critică a teoriei lui Dobrogeanu-Gherea privind dezvoltarea României, vezi Cristian Preda, „Staulul și sirena. Dilemele unui marxist român”, *Studia Politica,* vol. l, nr. 1 (2001), pp. 87–137.

{54} Cristian Preda, „Staulul și sirena. Dilemele unui marxist român”, *Studia Politica,* vol. l, nr. 1 (2001), pp. 487–488.

{55} N. Suțu, *Opere economice,* București, 1957, p. 261.

{56} Alexandru D. Moruzi, *L’Abolition des monopoles et l’amélioration de l’état du paysan en Moldavie,* Galați, 1860, în Victor Slăvescu, *Vieața și opera economistului Alexandru D. Moruzi, 1815–1878,* București, 1941, p. 132.

{57} Ion Strat, *Tractat complet de economie politică,* București, 1870, pp. 214–216, 305–306.

{58} Ion Ghica, „Bucureștiul industrial și politic", în I. Ghica, *Scrieri economice,* II, București, 1937, p. 48.

{59} Simion I. Pop, „Concepția social-politică a lui Ion Ionescu de la Brad", în Nicolae Ivanciu (ed.), *Din gândirea economică progresistă românească,* București, 1968, pp. 477–483.

{60} D. P. Marțian, *Economia socială,* București, 1858, în Victor Slăvescu, *Vieața și opera economistului Dionisie Pop Marțian, 1829–1865,* I, București, 1943, p. 441.

{61} Alexandru D. Xenopol, *Studii economice,* ed. a II-a, Craiova, 1882, în A. D. Xenopol, *Opere economice,* București, 1967, pp. 84–89, 98–100, 116–122. Pentru o apreciere succintă a gândirii sale economice, vezi G. Zane, „A. D. Xenopol și ideile sale economice", în G. Zane, *Studii,* București, 1980, pp. 462–473.

{62} Radu-Dan Vlad, „L'industrialisation de la Roumanie dans la vision de Petre S. Aurelian", în *Revue roumaine d'histoire,* 23/3,1984, pp. 257–273; Idem, „Școala economică românească și edificarea industriei naționale (1887–1900)", *Studii și materiale de istorie modernă,* vol. XI (1997), pp. 77–98.

{63} P. S. Aurelian, *Opere economice,* București, 1967, LIII-LVII.

{64} Paul Negulescu și George Alexianu, *Tratat de drept public,* II, București, 1943, pp. 73–74.

{65} C. G. Dissescu, *Cursul de drept public român, II: Dreptul constituțional,* București, 1890, pp. 440–442; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* III, București, 1981, pp. 129–139.

{66} Matei Dogan, *Analiza statistică a „democrației parlamentare din România",* București, 1946, pp. 10–14.

{67} Paul Negulescu, *Tratat de drept administrativ român,* I, ed. a II-a, București, 1906, pp. 229–230, 321–324.

{68} Pentru o apreciere deosebit de critică a metodelor lui Brătianu, vezi Frederic Dame, *J. C. Bratiano; L'ère nouvelle – la dictature,* ed. a II-a, București, 1886, pp. 6–42.

{69} P. Cîncea, *Viața politică din România în primul deceniu al independenței de stat,* București, 1974, pp. 198–203; Take

Ionescu, *Discursuri politice,* I, 1886–1892, București, 1987, pp. 69–81.

{70} Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne: Partidul Conservator,* București, 1987, pp. 60–66.

{71} În privința politicii junimiștilor în anii ’80, vezi Z. Ornea, *Junimea și junimismul,* București, 1975, pp. 239–269.

{72} P. P. Carp, *Discursuri,* I, București, 1907, pp. 261–267.

{73} G. Chiriță, „Modificarea Constituției în 1884”, în *Studii: revista de istorie,* 23/4, 1970, pp. 150–162.

{74} C. Dissescu, *Cursul de drept public român,* II, pp. 461–463; Nicolae Iorga, *Istoria presei românești,* București, 1922, pp. 132–168.

{75} Corneliu Mateescu, *G. Panu și radicalismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea,* București, 1987, pp. 66–71.

{76} U. Bindreiter, *Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875–1888,* Viena, 1976, pp. 249–250.

{77} Take Ionescu, *Discursuri politice,* I, pp. 93–100.

{78} Relatarea cea mai detaliată se găsește în C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a Țării,* II, București, 1936, pp. 20–159.

{79} Pentru o analiză critică a guvernului Sturdza, vezi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900),* București, 1925, pp. 329–408.

{80} Cauzele și desfășurarea răscoalei sunt descrise în Cap. 4.

{81} Obiectivele politice și economice ale Partidului Liberal de la începutul secolului sunt prezentate în Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri și cuvântări, I: 1899–1906,* București, 1937, pp. 108–161, 313–335, 341–377.

{82} Mircea Iosa și Traian Lungu, *Viața politică în România, 1899–1910,* București, 1977, pp. 243–245.

{83} Gane, *P. P. Carp,* II, pp. 409–457.

{84} *Programul Partidului Conservator,* București, 1913, pp. 3–17.

{85} Anastasie Iordache, *Viața politică în România, 1910–1914,* București, 1972, pp. 249–250.

{86} Remus Dima, *Constantin Dobrescu-Argeș, întemeietorul Țărănismului,* București, 2001, pp. 175–223.

{87} Remus Dima face referire la aceste activități în *Organizarea politică a țărănimii (sfârșitul sec. XIX–începutul sec. XX),* București, 1985, pp. 162–193.

{88} Șerban Orăscu, *Spiru Haret,* București, 1976, pp. 86–112.

{89} Philip G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907,* Leiden, 1974, pp. 140–144.

{90} Ioan Scurtu, „Contribuții privind mișcarea țărănistă din România în perioada 1907–1914“, în *Studii: revistă de istorie,* 21/3, 1968, p. 507.

{91} Pentru o analiză a mișcării socialiste și sindicale din acea perioadă, vezi Keith Hitchins, „Rumania”, în Marcel van der Linden și Jürgen Rojahn (editori), *The Formation of Labour Movements, 1870–1914,* I, Leiden, 1990, pp. 369–392.

{92} Gheorghe Haupt, *Din istoricul legăturilor revoluționare româno-ruse, 1849–1881,* București, 1955, pp. 139–166, 226–247. Această lucrare reflectă atmosfera ideologică de la mijlocul deceniului al șaselea al secolului al XX-lea și exagerează astfel influența rusă asupra dezvoltării socialismului românesc. Pentru rectificare, vezi Z. Ornea, *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea,* București, 1982, pp. 81–93, 179–223.

{93} Dr. Russel, *Un studiu psihiatric,* Iași, 1880, pp. 17, 20, 31–32.

{94} Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete,* II, București, 1976, pp. 60–71.

{95} *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1893–1900,* București, 1969, pp. 59–60.

{96} Despre eforturile socialiştilor de a organiza ţărănimea, vezi Keith Hitchins, „Social-democraţia şi ţărănimea din România, 1870–1914”, în Keith Hitchins, *Mit şi realitate în istoriografia românească,* Bucureşti, 1997, pp. 145–183.

{97} Hilde Mureșan, „Date cu privire la restricțiile comerciale față de România, impuse de guvernul austro-ungar în anii 1878–1879“, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj,*

XI, 1968, pp. 291–305.

{98} G.N. Căzan, „La question du Danube et les relations roumano-austro-hongroises dans les années 1878–1883“, în *Revue roumaine d'histoire,* 18/1, 1979, pp. 43–61.

{99} Ernst Ebel, *Rumänien und die Mittelmächte,* Berlin, 1939, pp. 25–28.

{100} G. I. Brătianu, „Bismarck și Ion C. Brătianu”, în *Revista istorică română,* 5–6, 1935–1936, pp. 95–101; *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871–1914,* III, Berlin, 1922, pp. 265–269: Bismarck către Reuss, ambasadorul german la Viena, 8 și 15 septembrie 1883.

{101} Gheorghe Cristea, „Antecedente și consecințe ale războiului vamal cu Austro-Ungaria”, în *Studii și materiale de istorie modernă,* 6, 1979, pp. 91–137.

{102} *Die Grosse Politik,* VII, Berlin, 1923, p. 167; Bülow către Caprivi, 11 august 1891.

{103} *Ibidem,* pp. 179–180: Bülow către Caprivi, 8 iunie 1892.

{104} *Österreich-Ungams Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914,* II, Viena, 1930, p. 345: Raport de la București, 28 mai 1909.

{105} *Documents diplomatiques français,* seria a II-a, 3, Paris, 1931, pp. 494–495: Henry către Delcassé, 29 iulie 1903, p. 563; Henry către Delcassé, 4 septembrie 1903.

{106} Deteriorarea relațiilor româno-austro-ungare este prezentată în Ebel, *Rumänien und die Mittelmächte,* pp. 136–207. Cu privire la încercările franceze și rusești de câștigare a simpatiei României, vezi Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea, 1900–1916,* Cluj-Napoca, 1975, pp. 27–60.

{107} *Die Grosse Politik,* XXXIV, partea a II-a, Berlin, 1926, pp. 690–691; Tschirschky, ambasadorul german la Viena către Ministerul de Externe, 13 aprilie 1913: *Österreich-Ungarns Aussenpolitik.* VI, Viena, 1930, pp. 320–321: Raport al ministrului austriac la București, 2 mai 1913.

{108} *Österreich-Ungarns Aussenpolitik,* VIII, Viena, 1930, pp. 609–614: Raportul din 5 decembrie 1913.

{109} Pentru dezvoltarea demografică în ultima parte a veacului al XIX-lea, vezi Radu Vasile, „L'Evolution démographique en Roumanie au cours des trois dernières décennies du XIXe siècle", în *Revue roumaine d'histoire,* 19/2–3, 1980, pp. 333–352; 20/1, 1981, pp. 65–89.

{110} *Buletinul statistic general al României,* I, 1892, București, 1893, p. 150.

{111} *Buletinul statistic general al României,* I, 1892, București, 1893, pp. 304–310.

{112} *Ibidem,* 12/36–37, 1915, București, 1915, pp. 431–433.

{113} Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii,* București, 1908, pp. 577–580. Pentru proprietatea funciară în general, după sfârșitul secolului, vezi Mircea Iosa, „Relațiile agrare din România în deceniul premergător primului război mondial", în *Revista de istorie,* 35/2, 1982, pp. 205–227.

{114} Evoluția clasei marilor proprietari de pământ este văzută din perspective diferite în Paraschiva Câncea, „Situația moșierimii din secolul al XIX-lea reflectată în literatura epocii", în *Revista de istorie,* 39/6, 1986, pp. 542–556, și Vasile Liveanu și Irina Gavrilă, „Calculator electronic și informații nenumerice: Despre evoluția clasei marilor proprietari funciari în România (1857–1918)", în *Revista de istorie,* 40/2, 1987, pp. 134–136.

{115} G. Maior, *România agricolă,* București, 1911, p. 156. Pentru o discuție mai amplă cu privire la rolul arendașilor în societatea rurală, vezi P. G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907,* Leiden, 1974. Cu privire la arendă, vezi G. D. Creangă, *Grundbesitzverteilung und Bauemfrage in Rumänien,* Leipzig, 1907, pp. 136–155.

{116} *Relații agrare și mișcări țărănești in România, 1908–1921,* București, 1967. pp. 48–74; G. D. Creangă, *Grundbesitzverteilung,* pp. 97–122.

{117} N. I. Păianu, *Industria mare, 1866–1906,* București, 1906, pp. 80–95; Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României (1880–1924),* București, 1925, pp. 108–110, 142–144, 204–206.

{118} *Ancheta industrială din 1901–1902,* I, București, 1904,

p. 6; *Statistica profesiunilor supuse impozitului de patentă în anul 1903–1904,* București, 1905, pp. 197–204.

{119} *Anuarul statistic al României, 1904,* Bucureşti, 1904, p. 137.

{120} Cu privire la dezvoltarea și compoziția clasei muncitoare între anii ’70 și 1914, vezi N. N. Constantinescu (ed.), *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România,* București, 1959, pp. 204–232, 330–365.

{121} M. Iosa, „Despre dezvoltarea industriei în România la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1880–1914)“, în *Studii și materiale de istorie modernă,* III, București, 1963, pp. 412–425; G. Zane, *L’Industrie roumaine au cours de la seconde moitié du XIXe siècle,* București, 1973, pp. 249–257.

{122} *Buletinul statistic al României,* 12/40, 1915, București, 1915, pp. 703–704, 710–713,728–730; Anastase N. Hâciu, *Evreii în Țările Românești,* București, 1943, pp. 286–304; Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie, 1866–1919, de l’exclusion à l’émancipation, Aix-en-Provence,* 1978, pp. 142–143.

{123} Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie,* pp. 256–264.

{124} O analiză cuprinzătoare a situației din agricultură în această perioadă a fost făcută de Gheorghe Cristea, „Probleme ale modernizării agriculturii României (1864–1877)“, în *Studii și materiale de istorie modernă,* 7, 1983, pp. 147–203.

{125} Gheorghe Cristea, *Contribuții la istoria problemei agrare în România: Învoielile agricole (1866–1882),* București, 1977, pp. 47–103.

{126} Pentru o vedere de ansamblu, în special cu referire la secolul al XIX-lea, vezi Valer Butură, *Etnografia poporului român,* Cluj-Napoca, 1978, pp. 130–163. Un amplu studiu sociologic semnat de Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești,* I, București, 1958, pp. 223–332, plasează secolele al XIX-lea și al XX-lea în perspectivă istorică.

{127} Constantin Corbu, *Țărănimea din România între 1864 și 1888,* București, 1970, pp. 64–73.

{128} Cu privire la rata științei de carte în zonele rurale și la orașe, vezi, 1,1892, p. 178; 12/40,1914, pp. 669–675. Pentru

învățământul elementar, *Ibidem,* 1, pp. 252–254; 12, pp. 686–698.

{129} *Buletinul statistic general al României,* 12, pp. 750–751; Mircea Iosa, „Comerțul cerealier și piața de cereale, din România la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea", în *Revista de istorie,* 42/3, 1989, pp. 247–259.

{130} Cauzele imediate ale răscoalei sunt discutate de N. Adăniloaie, *Răscoala țăranilor din 1888,* București, 1988, pp. 111–137.

{131} C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre monetare și a Băncii Naționale 1880–1914,* II, partea I, București, 1932, pp. 170–181; Ion Ionescu de la Brad, *Opere* II, București, 1943, pp. 255–262.

{132} *Buletinul statistic al României,* 12/32–33, 1914, pp. 211–232.

{133} Ampla literatură dedicată răscoalei este menționată în Eseul bibliografic. O analiză originală a amplitudinii violenței a fost efectuată de către Vasile Liveanu, Irina Gavrilă și Constanța Moței, „Statistica matematică și istoria: Despre ordinea declanșării mișcărilor țărănești în 1907", în *Revista de istorie,* 33/9, 1980, pp. 1697–1736.

{134} C. Garoflid, *Problema agrară și deslegarea ei,* București, 1908, p. 96.

{135} Ioan Căpreanu, *Eseul unei restituiri: Constantin Stere,* Iași, 1988, pp. 182–184; C. Stere, *Scrieri,* București, 1979, pp. 469–494, 526–540.

{136} Cu privire la legile agrare aprobate și dezbaterile parlamentare respective, vezi *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până în 1918,* București, 1983, pp. 386–421.

{137} Gheorghe Cristea, „Amploarea mișcării cooperative în România după răscoala din 1907", în *Revista de istorie,* 38/9, 1983, pp. 865–878.

{138} Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri și cuvântări,* III, București, 1940, pp. 403–404, 411–415.

{139} Virgil Madgearu, *Ocrotirea muncitorilor în România,* București, 1915, p. 6; Virgil Madgearu, *Zur industriellen*

Entwickelung Rumäniens, Weida, 1911, pp. 102–112.

{140} Victor Axenciuc, „Penetrația capitalului străin în România până la primul război mondial", în *Revista de istorie,* 34/5, 1981, pp. 821–851.

{141} P. S. Aurelian, „Industria zahărului", în *Economia națională,* 19/9, 1895 pp. 193–198. Pentru elaborarea anterioară a ideilor sale, vezi P. S. Aurelian, *Cum se poate fonda industria în România și industria română față cu libertatea comercialului de importațiune,* în P. S. Aurelian, *Opere economice,* București, 1967, pp. 185–210.

{142} G. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate, 1823–1933,* București, 1934, pp. 263–271.

{143} Gheorghe Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929,* Iași, 1981, pp. 34–35; Maurice Pearton, *Oil and the Romanian State,* Oxford, 1971, pp. 22–34.

{144} O analiză detaliată a comerțului exterior al României după 1900 se găsește în Mircea Iosa, „Comerțul exterior al României în primul deceniu al secolului al XX-lea", în *Revista de istorie,* 41/2, 1988, pp. 171–190; 41/3, pp. 299–312.

{145} Mircea Iosa, „Aspecte ale politicii economice liberale după cucerirea independenței", în *Revista de istorie,* 39/1, 1986, pp. 34–37.

{146} Complicațiile construirii căilor ferate în acea perioadă au fost deslușite de Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung, 1866–1877,* München, 1989, pp. 170–262.

{147} Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur, sau luptele politice-naționale ale Românilor de sub coroana ungară,* IV, Sibiu, 1906, p. 355.

{148} *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria; Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul" dat de junimea academică maghiară „Memoriului" studenților universitari din România,* Sibiu, 1892, pp. 144, 151

{149} *Memorandumul Românilor din Transilvania și Ungaria către Maiestatea Sa Imperială și Regală Apostolică Francisc Iosif I,* Sibiu, 1892, pp. 22–23.

{150} Aurel C. Popovici, *Cestiunea naționalităților și modurile soluțiunii sale în Ungaria,* Sibiu, 1894, pp. 44–45.

{151} *Tribuna,* Sibiu, 18/30 iulie 1895.

{152} Aurel C. Popovici, *Principiul de naționalitate,* București, 1894, p. 12.

{153} Aurelia Bunea, „Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu Romania (1892–1899)", in *Acta Musei Napocensis,* 7, 1970, pp. 329–353.

{154} Keith Hitchins, „Austria-Hungary, Rumania and the Memorandum, 1894", în *Rumanian Studies,* 3, 1976, pp. 108–148, și „Austria-Hungary, Rumania and the Nationality Problem în Transylvania, 1894–1897", în *Rumanian Studies, 4,* 1979. pp. 75–126.

{155} Dezsö Bánffy, *Magyar nemzetiségi politika.* Budapesta, 1903, pp. 29–31, 62. 69–70, 117, 121, 124.

{156} Lucian Boia, „Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893–1905)", în *Studii: revistă de istorie,* 24/5, 1971. pp. 963–984.

{157} *Libertatea,* 23 februarie/8 martie 1902.

{158} Iuliu Maniu, *Discursuri parlamentare (29 maiu-31 iulie 1906).* Blaj, 1906, pp. 76–77; *Revista politică și literară,* 1/1, septembrie, 1906, pp. 3–4.

{159} Acațiu Egyed, „Structura proprietății funciare în Transilvania la sfârșitul veacului al XIX-lea", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca.* 17, 1974, pp. 136–153.

{160} *Magyar statisztikai közlemények,* NS 27, 1909, pp. 121, 129; 64, 1924, pp. 130–133.

{161} Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat,* Sibiu, 1936, pp. 26–59, 98–100.

{162} „Declarațiuni asupra chestiunilor actuale politice: un interviev cu dl. Dr. Iuliu Maniu", în *Revista politică și literară,* 3/4–6, 1910, p. 112.

{163} Ioan Mihu, *Spicuiri din gândurile mele,* Sibiu, 1938, pp. 159–164.

{164} Biblioteca Academiei Române, București, Arhiva

Valeriu Branișteș, III, 2 a-c.

{165} *Österreich-Ungarns Aussenpolitik,* VII, Viena, 1930, pp. 611–612, 628.

{166} *Românul,* 6/19 februarie 1914.

{167} I. E. Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina,* București, 1916, pp. 414–416; V. M. Botușanski, *Stanovișce i klasova borotba selianstva Pivnicinoi Bukovinî v period imperializmu,* Kiev, 1975, pp. 52–73.

{168} *Österreichische Statistik,* 63/1, 1902, p. 124; Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina,* p. 61.

{169} *Österreichische Statistik.* 3/1, 1916, pp. 160–162; 3/10, 1916, pp. 223–227: Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina,* pp. 142–168, 190–193, 237, 302, 311–316, 393.

{170} Teodor Bălan, *Procesul Arboroasei, 1875–1878,* Cernăuți, 1937; Constantin Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina, 1775–1918,* Cernăuți, 1926, pp. 144–163; 205–211; Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus,* Graz, 1965, pp. 59–75.

{171} Ion Nistor, *Istoria Bisericii din Bucovina,* București, 1916, pp. 161–197.

{172} *Österreichische Statistik,* 3/2, 1884, p. XXI; 62/1, 1902, pp. 38–39 și partea a II-a, 1903, pp. XXII–XLVI,pp. 38–40; 91/2, 1910, pp. 44–15, 110–111, 122–123, 148–149, 214–227.

{173} Există un material bogat referitor la activitatea culturală a românilor din Bucovina, însoțit de referințe bibliografice utile în: Ionel Dârdală, „Relațiile culturale ale Bucovinei cu celelalte provincii românești”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 18, 1981, pp. 281–291.

{174} Vasile Curticăpeanu, *Die rumänische Kulturbewegung in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie,* București, 1966, pp. 40–46.

{175} Teodor Bălan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial, 1914–1918,* Cernăuți, 1923, pp. 168–169; Loghin, *Istoria literaturii române,* pp. 216–221.

{176} *Rutenisarea Bucovinei și căușele desnaționalisării*

poporului român, de un Bucovinean, București, 1904, pp. 330–373.

{177} Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung,* pp. 130–153.

{178} Ion Nistor, *Istoria Basarabiei,* Cernăuți, 1923, pp. 288–289,299–300,303–304; lakim S. Grosul și Ilya G. Budak, *Ocerki istorii narodnovo hoziaistva Bessarabii (1861–1905 gg.),* Chișinău, 1972, pp. 42–51.

{179} *Istoria narodnovo hoziaistva Moldavskoi SSR (1812–1917 gg.),* Chișinău, 1977, pp. 107–114.

{180} *Istoriia Moldavskoi SSR,* I, Chișinău, 1965, pp. 475–476, 486–497; Dmitrii E. Șemiakov, *Ocerki ekonomiceskii istorii Bessarabii epohi imperializma,* Chișinău, 1980, pp. 56–78.

{181} Viktor I. Jukov, *Goroda Bessarabii (1861–1900),* Chișinău, 1975, pp. 32–53.

{182} Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea subt ruși,* Chișinău, 1931, pp. 174–175.

{183} Cu privire la reducerea drastică a numărului și importanței publicațiilor românești, între 1862 și 1905, vezi Paul Mihailovici, *Tipărituri românești în Basarabia de la 1812 până la 1918,* București, 1941, pp. 119–178. Autorul nu furnizează nici o listă a publicațiilor între 1879 și 1894.

{184} Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia,* pp. 369–370.

{185} Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia,* pp. 441–456.

{186} P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812–1918,* Iași [f.a.], pp. 165–174; Nistor, *Istoria Basarabiei,* pp. 392–100.

{187} Stancu Ilin, „Revista Română“, in Paul Cornea (ed.), *Reviste literare româneşti din secolul al XIX-lea,* Bucureşti, 1970, pp. 105–159.

{188} Teodor Vârgolici, *Dimitrie Bolintineanu şi opera sa,* Bucureşti, 1971, pp. 131–178.

{189} Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne,* vol. 1, București, 1944, pp. 130–140.

{190} Tudor Vianu, „Alexandru Odobescu”, în idem, *Opere,* voi 2, București, 1972, pp. 54–63.

{191} D. Caracostea, „Un diptic folcloric: Alecsandri-

Odobescu", *Revista Fundațiilor Regale,* vol. IX, nr. 6 (1942), pp. 622–642.

{192} Ioan Masoff, *Teatrul românesc. Privire istorică,* București, 1961, pp. 250–273.

{193} Gheorghe Vrabie, „Studiu introductiv", în Vasile Alecsandri, *Opere,* vol. 3 *(Poezii populare),* București, 1978, pp. 35–77.

{194} *Ibidem,* pp. 77–92.

{195} V. Mândra, *Istoria literaturii dramatice românești,* vol. I, București, 1985, pp. 120–149.

{196} Teodor Vîrgolici, *începuturile romanului românesc,* București, 1962, pp. 12–41; Șt. Cazimir (ed.), *Pionierii romanului românesc,* București, 1972, pp. V-XXXII.

{197} Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc,* vol. 1, București, 1980, pp. 67–68.

{198} Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc,* vol. 1, București, 1980, p. 69.

{199} Aurel Martin, *Introducere în opera lui Nicolae Filimon,* București, 1973 pp. 149–176.

{200} N. Mihăescu, *Valori literare în opera lui N. Filimon,* București, 1943, pp. 103–125.

{201} Z. Ornea, *Junimea și Junimismul,* București, 1975, p. 479.

{202} G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu,* 2 vol., București, 1976: vol. 1, pp. 252–256, vol. 2, pp. 457–464.

{203} O lucrare fundamentală cu privire la influența lui Schopenhauer asupra lui Eminescu este Liviu Rusu, *Eminescu și Schopenhauer,* București, 1966.

{204} Z. Ornea, *Junimea și junimismul,* pp. 479–514.

{205} M. Ciurdariu, „Eminescu și problema țărănească", *Revista de filozofie,* vol. 19, nr. 3 (1972), pp. 377–393.

{206} În legătură cu prietenia dintre Eminescu și Creangă, vezi G. Călinescu, *Viața lui Ion Creangă,* București, 1938, pp. 185–191, 196.

{207} Mihai Apostolescu, *Ion Creangă între mari povestitori ai lumii,* București, 1978, p. 133. Cu privire la relațiile dintre Creangă și Maiorescu, vezi Călinescu, *Viața lui Ion Creangă,*

pp. 201–203.

{208} Șerban Cioculescu, *Viața lui I.L. Caragiale,* București, 1940, pp. 82–102.

{209} Ornea, *Junimea și junimismul,* pp. 515–540.

{210} Mircea Tomuș, *Opera lui I.L. Caragiale,* București, 1977, pp. 301–335.

{211} Z. Ornea. *Junimea şi junimismul,* pp. 554–556.

{212} Pompiliu Marcea, *Ioan Slavici,* ediția a III-a, Timișoara, 1978, pp. 212–274.

{213} D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici. Opera literară,* București, 1970, pp. 173–177.

{214} Ovidiu Papadima (ed.), *Reviste literare românești din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea,* București, 1974, pp. 130–157.

{215} Adriana Iliescu, *Reviste literare la sfârșitul secolului al XIX-lea,* București, 1972, pp. 149–167, 174–182.

{216} Corina Hrișcă, *Constantin Rădulescu-Motru, filosof al culturii,* Cluj-Napoca, 1987, pp. 197–203.

{217} Z. Ornea, *Sămănătorismul,* ediția a II-a, București, 1971, pp. 227–270.

{218} Cu privire la insistența lui Iorga asupra priorității ce trebuia acordată caracterului național în fața esteticului în literatură, vezi eseul introductiv al lui Valeriu Râpeanu, în Nicolae Iorga, *O luptă literară,* vol. 1, București, 1979, pp. V-XLI.

{219} *Ibidem,* pp. 166–167, 263–265, 292–295.

{220} Z. Ornea, *Sămănătorismul,* pp. 292–295.

{221} Tudor Arghezi, „Vers și poezie“, *Linia dreaptă,* vol. 1, nr. 2 și 3, 1 și 15 mai, 1904, în I. Hangiu (ed.), *Presa literară românească,* vol. 2, București, 1968, pp. 80–88.

{222} Henric Sanielevici, „Curentul nou“, *Curentul nou,* vol. 1, nr. 1, 15 noiembrie 1905, în Hangiu, *Presa literară românească,* vol. 2, pp. 107–115.

{223} Mihail Dragomirescu, *Critica,* vol. 1 *(Directive, 1896–1910),* București, 1927, pp. 75–83, 181–201.

{224} Ovidiu Densușianu, „Rătăciri literare” (1905), pp. 86–91, și „Stilul nostru”, în Idem, *Opere,* vol. 4, București, 1981.

{225} Garabet Ibrăileanu, „Țăranul în literatura românească” (1907), în Idem, *Studii literare,* vol. 2, București, 1979, pp. 152–159, și „Mihail Sadoveanu: Morala d-lui Sadoveanu” (1909), în *Studii literare,* vol. 1, București, 1979, pp. 208–221.

{226} Z. Ornea, *Poporanismul.* București, 1972, pp. 350–394.

{227} Alexandru Macedonski, *Opere,* vol. 4, București, 1946, pp. 76–99.

{228} Cu privire la arta poetică a lui Macedonski, vezi Adrian Marino, *Opera lui Alexandru Macedonski,* București, 1967, pp. 427–530.

{229} Petru Poantă, *Poezia lui George Coșbuc,* Cluj-Napoca, 1976, pp. 29–51.

{230} Cu privire la Goga ca poet social și național, vezi Constantin Ciopraga, *Literatura română între 1900 și 1918,* Iași, 1970, pp. 218–230.

{231} Ovid Densușianu, „Sufletul latin și literatura nouă” (1922), în Idem, *Opere,* Vol. 5, București, 1981, pp. 50–199.

{232} Ștefan Petică, „Estetismul lui Ruskin” (1900), în Idem, *Opere,* București, 1938, pp. 351–359.

{233} V. Fanache, *Bacovia: Ruptura de utopia romantică,* Cluj, 1994, pp. 26–140.

{234} Emil Mânu, *Ion Minulescu și conștiința simbolismului românesc,* București, 1981, pp. 47–133.

{235} Duiliu Zamfirescu, „Poporanismul în literatură”, în Idem, *Opere,* vol. 6, partea I, București, 1987, pp. 34–39.

{236} Pentru analiza operei sale, vezi Emilia Șt. Milicescu, *Delavrancea,* Cluj-Napoca, 1975, pp. 65–152.

{237} *Istoria literaturii române,* vol. 3, București, 1973, pp. 746–753.

{238} D. Caracostea, *Poetul Brătescu-Voinești,* București, 1921, pp. 110–176.

{239} Teodor Vârgolici, *Gala Galaction,* București, 1967, pp. 124–196.

{240} Mircea Popa, *Introducere în opera lui Ion Agârbiceanu,* București, 1982, pp. 36–134.

{241} *Documents diplomatiques concernant les rapports entre l’Autriche-Hongrie et la Roumanie (22 juillet 1914–aout 1916),*

Viena, 1916, p. 3: Berchtold către Czernin, 26 iulie 1914.

{242} Glenn E. Torrey, „The Rumanian-Italian Agreement of 23 September 1914“, în *Slavonic and East European Review,* 44/103, 1966, pp. 403–420.

{243} Cu privire la negocierile pentru tratat, vezi Anastasie Iordache, „Încheierea acordului româno-rus din 18 septembrie/1 octombrie 1914: însemnătatea și consecințele sale“, în *Revista de istorie,* 29/1, 1976, pp. 49–62.

{244} István Tisza, *Összes munkái,* II, Budapesta, 1924, p. 126: Tisza către Czernin, 7 septembrie 1914.

{245} I. Căpreanu, „Criza din anul 1915 a Partidului Conservator”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 10, 1973, pp. 255–265.

{246} Pentru o discuție cu privire la atitudinea lui Dobrogeanu-Gherea față de război, vezi D. Hurezeanu, C. *Dobrogeanu-Gherea: studiu social-istoric,* București, 1973, pp. 314–330.

{247} Ema Nastovici, „Măsuri de reglementare a situației economice interne în anii 1914–1916 și urmările lor”, în *Revista de istorie,* 31/8, 1978, pp. 1373–1390.

{248} Ema Nastovici, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916,* București, 1979, pp. 162–187.

{249} Glenn E. Torrey, „Rumania’s Decision to Intervene: Brătianu and the Entente, June-July 1916”, în *Rumanian Studies,* 2, 1973, pp. 3–29.

{250} Eufrosina Popescu, „Crearea Partidului Muncii și activitatea sa în parlamentul din Iași (mai-iunie 1917)“, în *Studii: revistă de istorie,* 25/5,1972, pp. 1017–1033.

{251} *România în primul război mondial,* București, 1979, p. 309.

{252} În legătură cu activitățile socialiștilor militanți din România, vezi Keith Hitchins, „The Russian Revolution and the Rumanian Socialist Movement, 1917–1918“, în *Slavic Review,* 27/2, 1968, pp. 271–275.

{253} Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei: Studiu și documente,* București, 1929, pp. 148–151.

{254} Despre guvernul Marghiloman, vezi Ion Bulei,

Conservatori și conservatism în România, București, 2000, pp. 504–529.

{255} P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812–1918,* Iaşi, [f.a.], pp. 319–321.

{256} Lazăr Triteanu, *Școala noastră 1850–1916: „Zona Culturală”,* Sibiu, 1919, pp. 61–156.

{257} Oszkár Jászi, *Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott Aradi tárgyalásaimra,* Cluj, 1921.

{258} Pentru o succintă trecere în revistă a scopurilor şi frustrărilor lui Brătianu în timpul conferinţei de pace, vezi Atanasie Iordache, „Ion I. C. Brătianu la conferinţa păcii de la Paris din 1919”, *Revista Istorică,* serie nouă, vol. 4, nr. 9–10 (1993), pp. 817–839.

{259} *Papers relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919,* III, Washington, 1943, pp. 830–834.

{260} Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919,* București, 1940, pp. 59–60.

{261} Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919,* București, 1940, pp. 55–56, 78–86.

{262} Emil Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor pentru apărarea patriei în primul război mondial, 1916–1918,* București, 1981, pp. 288–294; Mușat și Ardeleanu, *Viața politică 1918–1921,* pp. 26–30.

{263} Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne,* III, București, 1926, pp. 43–51,63–103, 187–191.

{264} Poziția sa reiese clar din critica pe care a făcut-o curentelor agrariene și tradiționaliste în literatură: Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane, 1900–1937,* București 1937, pp. 18–21, 29–32, 51–54.

{265} Referitor la cariera lui Zeletin, vezi Cezar Papacostea, *Ștefan Zeletin: Însemnări privitoare la viața și opera lui,* în *Revista de filozofie,* 20/3, 1935, pp. 201–262.

{266} Ştefan Zeletin, *Burghezia română: Origina şi rolul ei istoric,* Bucureşti, 1925, pp. 34–166, 252–255.

{267} Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale,* I, București, 1972, pp. 114–136; Klaus

Heitman, *Das „rumänische Phänomen”,* în *Südost-Forschungen,* 29, 1970, pp. 203–214.

{268} Mihail Manoilescu, *Le Triangle économique et social des pays agricoles: la ville, le village, l’étranger,* în *Internationale Agrarrundschau,* 6, 1940, pp. 16–26; Mihail Manoilescu, *Forțele naționale productive și comerțul exterior,* București, 1986, Introducere, pp. 26–28. Vezi și Joseph Love, *Făurirea lumii a treia,* București, 2002, pp. 107–140.

{269} Mihail Manoilescu, *Rostul* și *destinul burgheziei românești,* București, 1942, pp. 322–348, 380–398; I. Didilescu, *Burghezia văzută de un economist român,* în *Ethos,* 1/1, 1944, pp. 107–125.

{270} Nichifor Crainic, „Isus în țara mea”, în *Gândirea,* 2/11–12, 1923, p. 119.

{271} Nichifor Crainic, „Parsifal”, în *Gândirea,* 3/8–10, 1924, pp. 184–186.

{272} Nichifor Crainic, „Sensul tradiției”, în *Gândirea,* 9/1–2, 1929, pp. 6–7, 9–10.

{273} Nichifor Crainic, „Pacifism”, în *Gândirea,* 10/4,1930, pp. 105–106, și „George Coșbuc, poetul rasei noastre”, în N. Crainic, *Puncte cardinale în haos,* București, 1936, pp. 187–188.

{274} *Spațiul mioritic,* 1936, în Lucian Blaga, *Trilogia culturii,* București, 1944, pp. 319–320.

{275} Lucian Blaga, *Orizont și stil,* 1935, în L. Blaga, *Trilogia culturii,* pp. 21–40, 141–155.

{276} Keith Hitchins, „Blaga, Spengler and Cultural Style”, în Idem, *The Identity of Romania,* Bucureşti, 2003, pp. 177–199.

{277} Lucian Blaga, *Spațiul mioritic,* în L. Blaga, *Trilogia culturii,* pp. 184–190, 194–197.

{278} Lucian Blaga, *Despre gândirea magică,* București, 1941, pp. 135–137.

{279} Lucian Blaga, „Despre permanența preistoriei”, în *Saeculum,* 1/5,1943, pp. 3–17.

{280} Nae Ionescu, *Roza vânturilor.* București, 1937, pp. 7, 9, 24–27, 67, 74, 257–258.

{281} Nae Ionescu, „Naționalism și ortodoxie”, în *Predania,*

8–9, 1937, p. 3.

{282} Prezentarea cea mai completă a obiectivelor și activității acesteia o realizează Liviu Antonesi, „Le Moment Criterion – un modèle d'action culturelle", în Alexandru Zub (ed.), *Culture and Society,* Iași, 1985, pp. 189–206.

{283} Mircea Vulcănescu, „Generație", în *Criterion,* 1/3–4, 1934, p. 6.

{284} Mac Linscott Ricketts, *Mircea Eliade; The Romanian Roots, 1907–1945,* I, Boulder, Colorado, 1988, pp. 245–279.

{285} Emil Cioran, *Schimbarea la față a României,* București, 1936, pp. 75–77, 106–109.

{286} Mircea Vulcănescu, *Tendințele tinerei generații,* București, 1934, pp. 15–16.

{287} Despre concepţia lui Madgearu, vezi Keith Hitchins, „A Rural Utopia: Virgil Madgearu and Peasantism", în Idem, *The Identity of Romania,* pp. 119–144.

{288} Virgil Madgearu, „Teoria economiei țărănești", în V. Madgearu, *Agrarianism. Capitalism. Imperialism,* București, 1936, p. 60.

{289} Virgil Madgearu, „Revoluția agrară și evoluția clasei țărănești", în V. Madgearu, *Agrarianism. Capitalism. Imperialism,* pp. 40–41; D. Șandru, „Considérations sur la structure de la propriété foncière rurale de Roumanie entre les deux guerres mondiales", în *Revue roumaine d 'histoire,* 15/4, 1976, pp. 585–604.

{290} Virgil Madgearu, „Doctrina țărănistă", în *Doctrinele partidelor politice,* București, 1924, p. 72.

{291} Ion Mihalache, *Noul regim agrar* [f.l.], pp. 6–8.

{292} Virgil Madgearu, *Țărănismul,* București, 1921, pp. 24, 57–58.

{293} Virgil Madgearu, „Tendințele de renovare ale democrației", în *Viața românească,* 28/5–6, 1935, p. 13.

{294} Constantin Rădulescu-Motru, *Românismul: catehismul unei noi spiritualități,* ed. a II-a. București, 1939, pp. 169–177.

{295} Virgil Madgearu, „Revoluția Roosevelt", în *Viața românească* 26/9, 1934, pp. 3–20.

{296} Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești după*

războiul mondial, București, 1940, p. 358.

{297} D. C. Georgescu, „Populația satelor românești", în *Sociologie românească,* 2/2–3, 1937, p. 68; Sabin Manuilă și D. C. Georgescu, *Populația României,* București, 1937, p. 9.

{298} S. Manuilă și D. C. Georgescu, *Populația României,* pp. 79–88; S. Manuilă, *Structure et évolution de la population rurale,* București, 1940, pp. 39–54.

{299} D. Sandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale,* Iași, 1980, pp. 18–27.

{300} S. Manuilă și D. C. Georgescu, *Populația României,* pp. 50–59.

{301} Pentru o analiză a structurii sociale rurale, vezi Anton Golopenția, „Starea culturală și economică a populației rurale din România", în *Revista de igienă socială,* 10/1–6, 1940, pp. 240–246.

{302} Anton Golopenția, „Starea culturală și economică a populației rurale din România", în *Revista de igienă socială,* 10/1–6, 1940, pp. 235–240.

{303} D. Șandru, *Populația rurală,* pp. 137–159.

{304} Anton Golopenția, „Gradul de modernizare al regiunilor rurale ale României'[4], în *Sociologie românească,* 4/4–6, 1939, pp. 209–217.

{305} D. Șandru, „The Growth of Romania's Urban Population between the Two World Wars through Peasant Immigration", în *Nouvelles études d'histoire,* 6/1, 1980, pp. 167–177.

{306} Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor,* București, 1966. pp. 181–185.

{307} Petre Onică, „Evoluția comunei suburbane Colentina-Fundeni", în *Analele Institutului Statistic al României,* 1, 1942, pp. 165–210. Luana-Irina Stoica, „La Banlieue bucarestoise de l'entre deux-guerres. Mahalaua – topos et réalité sociale", *New Europe College Yearbook 1997–1998,* București, 2000, pp. 369–435.

{308} Pentru legislația reformei agrare în Vechiul Regat, Transilvania și Bucovina, vezi D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România,* București, 1975, pp. 42–79; pentru

Basarabia, vezi Ion Nistor, *Istoria Basarabiei,* Cernăuți, 1923, pp. 315–319, și Mitiță Constantinescu, *L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie,* București, 1925, pp. 418–422.

{309} Vasile Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale,* București, 1975, pp. 72–74.

{310} Vasile Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale,* București, 1975, pp. 99–109.

{311} D. Șandru, „Considerații privitoare la problema suprapopulației agricole din România între cele două războaie mondiale", în *Anuarul Institutului de Istorie* și *Arheologie,* 15, 1978, pp. 79–91.

{312} V. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial,* București, 1940, pp. 54–58.

{313} I. Puia, *Le Développement de l'industrie roumaine dans les années qui ont précédé la Seconde Guerre Mondiale,* în *Revue roumaine d'histoire,* 10/3, 1971, pp. 483–504.

{314} Pentru o analiză a participării capitalului străin în diversele ramuri ale industriei românești, vezi Constanța Bogdan și Adrian Platon, *Capitalul străin în societățile anonime din România în perioada interbelică,* București, 1981, pp. 39–100; în economie în general, Ilie Puia, „Capitalul străin în economia României în deceniul premergător celui de-al doilea război mondial", în *Revista de istorie,* 34/8,1981, pp. 1405–1421; în agricultură, D. Șandru, „Capitalul străin în agricultura României în anii crizei economice", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 19, 1982, pp. 431–445.

{315} Paul Sterian, „Problema debușeelor interioare", în *Sociologie românească,* 3/10–12, 1938, pp. 464–465 și „Comerțul interior în România", în *Sociologie românească,* 3/4–6, 1938, pp. 158–169.

{316} I. Puia, *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică,* București, 1982, pp. 123–135.

{317} Vintilă I. Brătianu, „Burghezimea de ieri și de mâine", în *Democrația,* 1922, nr. 1–2, pp. 1–6.

{318} Ioan Saizu, „Dimensiunile, caracterul și structura concepției «prin noi înșine» în perioada 1922–1928", în

Revista de istorie, 32/12, 1979, pp. 2319–2339.

{319} Ion I. C. Brătianu, *Activitatea corpurilor legiuitoare și a guvernului de la ianuarie 1922 până la 27 martie 1926,* București, 1926, pp. 217–235.

{320} I. Saizu, „Rolul statului în economia națională (1922–1928)“, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 14, 1977, pp. 211–224.

{321} A. G. Galan, *Patruzeci de ani de experiențe cooperative în România, 1893–1934,* București, 1935, pp. 21–67; Ion Mihalache, M. Gormsen și Ion Răducanu, *Problema cooperației române,* București, 1940, pp. 39–205.

{322} Asupra consecințelor crizei, vezi I. Puia, *Relațiile economice,* pp. 93–101.

{323} V. Bozga, *Criza agrară,* pp. 145–170.

{324} Marcela Felicia Iovanelli, *Industria românească, 1934–1938,* București, 1975, pp. 50–86.

{325} Matei Dogan, *Analiza statistică a „democrației parlamentare” din România,* București, 1946, pp. 65–68, 101–108.

{326} H. Lévy-Ullman și B. Mirkine-Guetzévitch (ed.). *Roumanie (La vie juridique des peuples, 4),* Paris, 1933, pp. 19–21.

{327} Erast Diti Tarangul, *Tratat de drept administrativ român.* Cernăuți, 1944, pp. 146–153.

{328} Matei Dogan, *Analiza statistică,* pp. 55–61.

{329} O relatare succintă a dispariției partidelor conservatoare se află în Mihail Rusenescu și Ioan Saizu, *Viața politică în România, 1922–1928,* București, 1979, pp. 40–47.

{330} Mircea Mușat și Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire,* II, partea 1, *1918–1933,* București, 1986, pp. 55–70.

{331} Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State,* New Haven, Conn., 1951, pp. 108–109.

{332} Ioan Scurtu, *Din viața politică a României, 1918–1926,* București, 1975, pp. 11–18.

{333} *Proiectul de program al Partidului Țărănesc din România aprobat de Congresul general din 20–21 noiembrie 1921,* București, 1921, pp. 4–25.

{334} I. Ciupercă, „Formarea Partidului Național-Țărănesc”, *în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 14, 1977, pp. 245–260; 16, 1979, pp. 385–403; 17, 1980, pp. 513–531.

{335} Ioan Scurtu, „Întemeierea și activitatea Partidului Țărănesc – dr. N. Lupu (1927–1934)“, *Revista de istorie,* 29/5, 1976, pp. 697–711.

{336} Vasile Pușcaș, *Dr. Petru Groza: Pentru o „lume nouă”,* Cluj-Napoca, 1985, pp. 5–62; G. Micle, *Răscoala pământului,* București, 1945, pp. 330–351.

{337} G. I. Florescu, „Evoluția Partidului Poporului în anii 1920–1921“, în *Cercetări istorice,* 8, 1977, pp. 427–441.

{338} Vasile Liveanu, „Date privind pregătirea și desfășurarea Congresului I al Partidului Comunist din România”, în *Studii și materiale de istorie contemporană,* 2, 1962, pp. 163–197.

{339} Florea Dragne, „Blocul Muncitoresc-Țărănesc”, în *Organizații de masă legale și ilegale, conduse sau influențate de PCR,* I, București, 1970, pp. 258–310.

{340} O privire de ansamblu asupra activităților Partidului Comunist în perioada interbelică vezi Keith Hitchins, „Mișcarea comunistă din România, 1917–1944“, în Idem, *Mit și realitate în istoriografia românească,* București, 1997, pp. 215–257.

{341} Armin Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien,* München, 1986, pp. 115–118.

{342} Gheorghe T. Pop, *Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național-Creștin,* Cluj-Napoca, 1978, pp. 121–166.

{343} C. Zelea-Codreanu, *Pentru legionari,* Madrid, 1968, pp. 412–424.

{344} Gh. Buzatu, „Un capitol de istorie politică – constituirea, guvernarea și dispariția «Blocului Parlamentar» (1919–1920)“, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 13, 1976, pp. 133–146.

{345} I. Ciupercă, „Împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 9, 1972, pp. 349–379.

{346} Disputele cu privire la prevederile noii constituții sunt analizate de I. Ciupercă, „Relațiile între partidele politice burgheze în timpul elaborării Constituției din 1923“, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,* 10, 1973, pp. 335–359.

{347} Angela Banciu, *Rolul Constituției din 1923 în consolidarea unității naționale,* București, 1988, pp. 76–102.

{348} Ioan Scurtu, *Din viața politică a României, 1926–1947,* București, 1983, pp. 165–172.

{349} C. Enescu, „Semnificația alegerilor din decemvrie 1937 în evoluția politică a neamului românesc”, în *Sociologie românească,* 2/11–12, 1937, pp. 512–526.

{350} Armin Heinen, *Die Legion,* pp. 346–352.

{351} Ioan Scurtu, *Istoria Românilor în timpul celor patru regi (1866–1947),* vol. III, *Carol al II-lea,* București, 2001, pp. 210–224.

{352} Alexandru G. Savu, *Dictatura regală,* București, 1970, pp. 171–196.

{353} Alexandru G. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919–1940,* București, 1976, pp. 154–158.

{354} Florin Mihăilescu, *E. Lovinescu si antinomiile criticii,* București, 1972, pp. 363–366.

{355} G. Gheorghiță, *Sburătorul,* București, 1976, pp. 308–318.

{356} Eugen Simion, *E. Lovinescu. Scepticul mântuit,* București, 1971, pp. 605–639.

{357} Mircea Martin, *G. Călinescu și complexele literaturii române,* București, 1979, pp. 356–370.

{358} D. Micu, *G. Călinescu între Apollo și Dionysos,* București, 1979, pp. 356–370.

{359} În privința criticilor favorabili modernismului, vezi Henri Zalis, *Valori de referință în critica și istoria literară românească,* București, 1991, pp. 153–210.

{360} Gelu Ionescu, *Anatomia unei negații,* București, 1991, pp. 57–74.

{361} Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română și expresionismul,* București, 1971, pp. 53–107.

{362} Nicolae Balotă, *Urmuz,* Timișoara, 1997, pp. 33–123.

{363} Ion Pop, *Avangarda în literatura română,* București, 1990, pp. 82–103.

{364} Ion Pop, *Avangarda în literatura română,* București, 1990, pp. 292–373.

{365} E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane,* vol. 2: *Evoluția criticii literare,* București, 1926, pp. 72–108.

{366} E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane,* vol. 4: *Evoluția poeziei lirice,* București, 1927, pp. 11–14, 41–57, 266–277.

{367} E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane,* vol. 4: *Evoluția* „prozei literare", București. 1928, pp. 5–12, 288–291.

{368} Mihai Ralea, „Militantismul artistic" (1926), în Idem, *Opere,* vol. 2, București, 1977, pp. 45–50.

{369} *Reviste progresiste românești interbelice,* București, 1972, pp. 10–82, 121–131.

{370} Nichifor Crainic, „Sensul teologic al frumosului", în Idem, *Nostalgia paradisului,* ediția a II-a, București, 1942, pp. 143–159.

{371} Studii cuprinzătoare se găsesc în Mircea Scarlat, *Istoria poeziei românești,* vol. 3, Bucureşti, 1986, pp. 5–116; I. Negoiţescu, *Istoria literaturii române (1800–1945),* ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 2002, pp. 321–413.

{372} Dumitru Micu, *Opera lui Tudor Arghezi,* București, 1965, pp. 62–79, 247–280.

{373} Scarlat, *Istoria poeziei românești,* vol. 3, pp. 125–187.

{374} Nichifor Crainic, „Tudor Arghezi", în Idem, *Spiritualitatea poeziei românești,* București, 1998, pp. 121–124.

{375} Melania Livadă, *Inițiere în poezia lui L. Blaga,* București, 1974, pp. 26–34.

{376} Lucian Blaga, *Trilogia culturii,* București, 1944, pp. 345–347.

{377} Ladislas Gáldi, *Contribution à l'histoire de la versification roumaine, La prosodie de Lucian Blaga,* Budapesta, 1972, pp. 31–50.

{378} Keith Hitchins, „Nietzsche în România: Cazul lui

Lucian Blaga", în Idem, *Mit și realitate în istoriografia românească,* București, 1997, pp. 295–315.

{379} Ovidiu Papadima, *Ion Pillat,* București, 1974, pp. 95–123.

{380} Mihail Iordache, *Adrian Maniu,* Iași, 1979, pp. 114–142.

{381} Ion Apetroaie, *V. Voiculescu,* București, 1975, pp. 95–123.

{382} Ovid S. Crohmălniceanu, *Evreii în mișcarea de avangardă românească,* București, 2001, pp. 44–50.

{383} Ion Pop, *Avangardismul poetic românesc,* București, 1969, pp. 160–171.

{384} Simion Mioc, *Opera lui Ion Vinea,* București, 1972, pp. 230–278.

{385} Victor Stoleru, *B. Fundoianu/Benjamin Fondane,* București, 2000, pp. 32–58.

{386} Cu privire la evoluția poeziei lui Voronca, vezi Ion Pop, *Avangarda în literatura română,* pp. 113–119, 132–141, 219–244.

{387} Basarab Nicolescu, *Ion Barbu: Cosmologia „Jocului secund",* București, 1968, pp. 9–28.

{388} Marin Mincu, *Opera literară a lui Ion Barbu,* București, 1990, pp. 275–302.

{389} Mihai Ralea, „De ce nu avem roman?", în Idem, *Opere,* vol. 2, pp. 64–75.

{390} Dominația romanului este de netăgăduit, de exemplu, în Negoițescu, *Istoria literaturii române (1800–1945),* pp. 236–320.

{391} Pompiliu Mareea, *Lumea operei lui Sadoveanu,* București, 1976, pp. 183–219.

{392} I. Oprișan, *Opera lui Mihail Sadoveanu,* vol. 1: *Natură-om-civilizație în opera lui M. Sadoveanu,* București, 1986, pp. 62–86, 184–202.

{393} Constantin Ciopraga, *Mihail Sadoveanu: Fascinația tiparelor originare,* București, 1981, pp. 58–78.

{394} D. Micu, *„Gândirea" și gândirismul,* București, 1975, pp. 681–705.

{395} Despre romanele citadine ale lui Cezar Petrescu, vezi Mihai Gafița, *Cezar Petrescu,* București, 1963, pp. 231–280.

{396} D. Micu, *G. Călinescu între Apollo și Dionysos,* pp. 508–518.

{397} Ovidiu Cotruș, *Opera lui Mateiu I. Caragiale,* București, 1977, pp. 104–111.

{398} Nicolae Crețu, *Constructori ai romanului,* București, 1982, pp. 30–90, analizează arta romanului lui Rebreanu.

{399} Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu,* București, 1967, pp. 211–257.

{400} Gheorghe Lăzărescu, *Romanul de analiză psihologică în literatura română interbelică,* București, 1983, pp. 197–223.

{401} Viola Vancea, *Hortensia Papadat-Bengescu: Universul citadin, repere și interpretări,* București, 1980, pp. 139–363.

{402} Vezi o analiză cuprinzătoare în Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc,* vol. 2, București, 1981, pp. 61–130.

{403} Alexandru Călinescu, *Anton Holban: Complexul lucidității,* București, 1972, pp. 108–128.

{404} Nicolae Balotă, *De la Ion la Ioanide,* București, 1974, pp. 153–181.

{405} Aurel Martin, *Mihail Sebastian romancierul,* București, 1993, pp. 32–65.

{406} Eugen Simion, *Mircea Eliade, un spirit al amplitudinii,* București, 1995, pp. 83–103.

{407} Emilian Bold, *De la Versailles la Lausanne (1919–1932),* Iași, 1976, pp. 12–13.

{408} Constantin Iordan-Sima, „Despre negocierile privind încheierea alianței franco-române (10 iunie 1926)“, în *Revista de istorie,* 29/2, 1976, pp. 223–231.

{409} Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze (1914–1933),* Iași, 1986, pp. 83–148.

{410} Petre Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor,* București, 1975, pp. 302–313.

{411} Dinu Giurescu, „La diplomatie roumaine et le pacte des Quatres (1933)“, în *Revue roumaine d'histoire,* 8/1, 1969, pp. 77–102.

{412} Nicolae Titulescu, *Discursuri,* București, 1967, pp. 388–392.

{413} Nicolae Iordache, *La Petite Entente,* Geneva, 1977, pp. 59–67.

{414} I. M. Kopanski și I. E. Levit, *Sovetsko-rumînskie otnoșeniia (1929–1934),* Moscova, 1971, pp. 12–15, 24–25, 41–42.

{415} G. Buzatu (ed.), *Titulescu și strategia păcii,* Iași, 1982, pp. 275–304.

{416} A. A. Șeviakov, *Sovetsko-rumînskie otnoșeniia i problema evropeiskoi bezopasnosti, 1932–1939,* Moscova, 1977, pp. 153–158, 170–208.

{417} Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu,* Wiesbaden, 1954, pp. 11–12.

{418} Reacția României față de criza cehoslovacă este analizată în detaliu în Viorica Moisuc, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938–mai 1940,* București, 1971, pp. 45–105.

{419} Paul D. Quinlan, *Clash over Romania,* Los Angeles, 1977, pp. 36–38.

{420} În privința „cazului Tilea", vezi Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial,* I, București, 1988, pp. 10–27.

{421} Eliza Campus, *Înțelegerea Balcanică,* București, 1972, pp. 307, 313–314.

{422} Grigore Gafencu, *Prelude to the Russian Campaign,* Londra, 1945, p. 257; Alexander Cretzianu, „The Soviet Ultimatum to Roumania (26 June 1940)", în *Journal of Central European Affairs,* 9/4, 1950, pp. 397–399.

{423} A. Hillgruber, *Hitler,* pp. 72–74. Pentru versiunea sovietică a „soluționării pașnice" a problemei basarabene, vezi B. M. Kolker și J. E. Levit, *Vneșniaia politika Rumînii i rumînsko-sovetskie otnoșeniia (sentiabr 1939–iuni 1941),* Moscova, 1971, pp. 82–112.

{424} Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populație între state,* București. 1943, pp. 93–115.

{425} Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena: Memorii, iulie-*

august 1940, București, 1991, pp. 183–237.

{426} A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940–ianuarie 1941,* Cluj-Napoca, 1976, pp. 20–21.

{427} I. Scurtu, *Din viața politică a României, 1926–1947,* București, 1983, pp. 436–438.

{428} A. Simion, *Regimul politic,* pp. 47–65.

{429} A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu,* Wiesbaden, 1954, p. 114.

{430} Eforturile Gărzii de Fier de a câștiga sprijin sunt prezentate în A. Simion, *Regimul politic,* pp. 71–75, 87–92. Pentru compoziția Gărzii de Fier după 1938, vezi A. Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien,* München, 1986, pp. 453–458.

{431} Prezentarea oficială a acestor evenimente înfiorătoare în *Asasinatele de la Jilava, Snagov și Strejnicul,* București, 1941.

{432} *23 august 1944: Documente,* I, București, 1984, pp. 157–160.

{433} A. Hillgruber, *Hitler,* pp. 117–119.

{434} O prezentare detaliată a rebeliunii Gărzii de Fier în A. Simion, *Regimul politic,* pp. 244–272. Pentru viziunea oficială asupra evenimentelor, vezi *Pe marginea prăpastiei,* vol. 2, București, 1942, pp. 137–255.

{435} Natura regimului lui Antonescu este discutată în A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944,* Cluj-Napoca, 1979, pp. 14–28.

{436} A. Hillgruber, *Hitler,* pp. 138–142.

{437} Gheorghe Barbul, *Mémorial Antonesco, le III-e homme de l'Axe,* I, Paris, 1951, p. 141.

{438} A. Simion, *Preliminarii,* pp. 167–178.

{439} A. Hillgruber, *Hitler,* pp. 150–152; Platon Chirnoagă, *Istoria politică și militară a războiului României contra Rusiei Sovietice (22 iunie 1941–23 august 1944),* Madrid, 1965, pp. 203–235.

{440} O analiză a puterilor exercitate de către Antonescu și miniștrii săi în Paul Negulescu și George Alexianu, *Tratat de drept public,* I, București, 1942, pp. 315–390.

{441} Dumitru Tutu, „Regimul forței de muncă în România

în anii războiului hitlerist 1941–1944“ în *Revista de istorie,* 34/12, 1981, pp. 2199–2213.

{442} Pentru organizarea și dezvoltarea agriculturii în timpul regimului Antonescu, vezi *Trei ani de guvernare, 6 septembrie 1940–6 septembrie 1943,* București, 1943, pp. 85–98, 128–129, 131–133 și M. Fătu, *Contribuții,* pp. 236–258.

{443} În legătură cu politica guvernului român față de evrei, vezi Hillgruber, *Hitler,* pp. 236–246. O relatare mai sumbră, în Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu,* București, 1998, pp. 87–244.

{444} Relatarea cea mai detaliată se găsește în Jean Ancel, *Transnistria,* 3 volume, București, 1998.

{445} Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars,* Bloomington, Indiana, 1983, pp. 210–211; în privința politicii lui Antonescu față de evrei, vezi Ioanid, *Evreii,* pp. 373–397.

{446} A. Simion, *Preliminarii,* pp. 296–307; Dániel Csatári, *Dans la tourmente: Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945,* Budapesta, 1974, pp. 220–224.

{447} A. Simion, *Preliminarii,* pp. 242–250.

{448} Renato Bova Scoppa, *Colloqui con due dittatori,* Roma, 1949, pp. 69–118.

{449} P. D. Quinlan, *Clash over Romania,* Los Angeles, 1977, pp. 82–85; Direcția Generală a Arhivelor Statului, *23 august 1944: Documente,* I, București, 1984, pp. 526–528: Notă a Serviciului Special de Informații din 20 aprilie 1943.

{450} A. Simion, *Preliminarii,* pp. 311–314; Memoriile erau datate 20 aprilie, 10 iulie și 12 august 1943; Pentru textele acestor schimburi de mesaje pe durata a mai mult de trei ani, vezi Ion Calafeteanu (ed.), *Iuliu Maniu-Ion Antonescu. Opinii și confruntări politice, 1940–1944,* Cluj-Napoca, 1994.

{451} A. Simion, *Preliminarii,* pp. 316–319.

{452} F. C. Nanu, „The First Soviet Double Cross” în *Journal of Central European Affairs,* 12/3, 1952, pp. 236–258.

{453} *Ibidem,* p. 245.

{454} O analiză bine documentată poate fi găsită în Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război*

mondial, I, București, pp. 245–282.

{455} *Foreign Relations of the United States* (de aici înainte *FRUS) 1944,* IV, Washington, 1966, pp. 154–155: ambasadorul SUA pe lângă guvernul iugoslav în exil către secretarul de stat, 24 martie 1944.

{456} Alexandre Cretzianu. *The Lost Opportunity,* Londra, 1957, pp. 131–133.

{457} *FRUS, 1944,* IV, pp. 165–166: Ambasada Uniunii Sovietice către Departamentul de Stat.

{458} *23 august 1944... Documente,* II, București, 1984, pp. 275–279: Note ale Serviciului Special de Informații din 7 și 9 iunie 1944, iar la pp. 285–290: Nota secretă a Ministerului Afacerilor Interne din 14 iunie 1944.

{459} Istoriografia românească de dinainte de 1989 a acordat Partidului Comunist Român un rol hotărâtor în organizarea și realizarea răsturnării regimului Antonescu. Una dintre ultimele asemenea prezentări, publicată înainte de răsturnarea regimului comunist în decembrie 1989, este cuprinsă în Comisia Română de Istorie Militară, *România în anii celui de-al doilea război mondial,* II, București, 1989, pp. 61–79.

{460} *FRUS, 1944,* IV, Washington, 1966, p. 223: Averell Harriman către secretarul de stat, 6 septembrie 1944.

{461} *FRUS, 1944,* IV, pp. 232, 235: Harriman către secretarul de stat, 14 și 15 septembrie 1944.

{462} *FRUS, 1944,* IV, Washington, 1966, p. 269: Berry, reprezentantul Statelor Unite în România, către secretarul de stat, 29 noiembrie 1944.

{463} *FRUS, 1944,* IV, Washington, 1966, pp. 275–277: Berry către secretarul de stat, 4 decembrie 1944.

{464} Mihai Fătu, *Alianțe politice ale Partidului Comunist Român, 1944–1947,* Cluj-Napoca, 1979, pp. 121–125.

{465} Mihai Fătu, *Sfârșit fără glorie,* București, 1972, pp. 127–129.

{466} Ion Mihalache, *Lămurirea programului Partidului Național-Țărănesc,* București, 1944, pp. 21–24.

{467} Mihai Fătu, *Sfârșit,* pp. 137–140.

{468} D. Csatári, *Dans la tourmente: Les relations hungaro-*

roumaines de 1940 à 1945, Budapesta, 1974, pp. 380–383.

{469} P. D. Quinlan, *Clash over Roumania,* Los Angeles, 1977, p. 120.

{470} *FRUS, 1945,* V, Washington, 1967, pp. 470 471: Berry către secretarul de stat, 19 februarie 1945.

{471} *FRUS, 1945,* V, Washington, 1967, p. 279: Berry către secretarul de stat, 9 decembrie 1944.

{472} Mihai Fătu, *Sfârșit,* pp. 244–246.

{473} G. Micle, *Răscoala pământului.* București, 1945, pp. 395–457.

{474} *FRUS, 1945,* V, pp. 525–526: secretarul de stat a.i. către Berry, 29 martie 1945.

{475} *FRUS, 1945,* V, p. 585: Melbourne, reprezentant a.i. al Statelor Unite în România către secretarul de stat, 22 august 1945.

{476} Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări,* București, 1955, pp. 62–79.

{477} Mihai Fătu, *Alianțe,* pp. 235–239; *FRUS, 1945,* V, pp. 593–594: Melbourne către secretarul de stat, 24 august 1945.

{478} *FRUS, 1946,* VI, Washington, 1969, pp. 555–559: Harriman către secretarul de stat, 2, 3 și 6 ianuarie 1946.

{479} Lucrețiu Pătrășcanu, *Democrație și naționalism,* în *Pentru democratizarea învățământului,* București, 1946, pp. 175–176, 180–181; Lucrețiu Pătrășcanu, *Scrieri, articole, cuvântări, 1944–1947,* București, 1983, pp. 119–129.

{480} Vladimir Streinu, „Poezia socială și aventura «criticii funcționale»", în *Revista Fundațiilor Regale,* 14/2, 1947, p. 118.

{481} Venera Teodorescu, „Activitatea primului guvern revoluționar democratic (martie 1945–octombrie 1946)", în *Studii și materiale de istorie contemporană,* 3, 1978, pp. 107–112.

{482} Gheorghe Țuțui, *Evoluția Partidului Social-Democrat din România de la Frontul Unic la Partidul Unic (mai 1944–februarie 1948),* București, 1979, pp. 113–118.

{483} *FRUS, 1946,* VI, pp. 614–616: Berry către secretarul de stat, 11 iulie 1946.

{484} *Ibidem,* pp. 632–634, 638, 643–644, 648–649:

Melbourne și Berry către secretarul de stat, 12 și 23 septembrie, 19 și 26 octombrie 1946. Tacticile folosite împotriva opoziției național-țărăniste au fost sugestiv descrise de un ziarist american, care l-a însoțit pe Ion Mihalache într-un turneu electoral în Moldova, în primăvara anului 1946: Reuben Markham, *Rumania under the Soviet Yoke,* Boston 1949, pp. 272–291, 303–313.

{485} *FRUS, 1946,* VI, pp. 663–665, 668–669: Berry către secretarul de stat, 27 noiembrie și 3 decembrie 1946.

{486} Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947),* București, 1986, pp. 214–217.

{487} Cu privire la măsurile agrare ale guvernului Groza, între 1945 și 1947, vezi Mihail Rusenescu, „Date privind politica agrară a României (martie 1945–februarie 1949)“, în *Studii și materiale de istorie contemporană,* 3, 1978, pp. 80–96, și Traian Udrea, „Caracterul și consecințele social-economice ale aplicării reformei agrare din 1945“, în *Revista de istorie,* 42/3, 1989, pp. 233–246.

{488} Ilie Puia, „Politica industrială a puterii revoluționare democratice în perioada refacerii economice (decembrie 1946–decembrie 1947)“, în *Studii și materiale de istorie contemporană,* 3, 1978, pp. 60–72.

{489} *FRUS, 1947,* V, Washington, 1972, p. 477: Berry către secretarul de stat, 13 martie 1947.

{490} G. I. Ioniţă si G. Ţuţui, *Frontul Plugarilor (1933–1953),* București, 1970, pp. 238–252.

{491} Maria Curteanu, *Sectorul de stat în România anilor 1944–1947,* București, 1974, pp. 123–152.

{492} L. Pătrășcanu, *Scrieri, articole, cuvântări, 1944–1947,* pp. 217–218, 221–223.